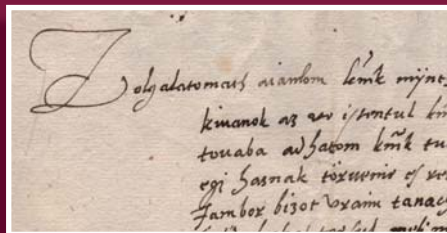

Archivariorum historicorumque magistra

Történeti tanulmányok
Bak Borbála tanárnő
70. születésnapjára

Archivariorum historicorumque magistra

Dr. Rani Borbally

Archivariorum historicorumque magistra

Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő
70. születésnapjára

SZERKESZTETTE

Kádár Zsófia
Lakatos Bálint
Zarnóczki Áron

Magyar Levéltárosok Egyesülete
Budapest, 2013

A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13.

A kötet az NKA támogatásával jelent meg.

A kötet kereskedelmi forgalomban nem kapható.

Az ünnepelt fényképét Várhelyi Klára (Róma) készítette.
A kötetben szereplő térképeket Nagy Béla (MTA BTK TTI) rajzolta.
A borító és a tördelés Abinéri Gábor munkája.

A borítón a közölt tanulmányokhoz tartozó képek részletei láthatók.

ISBN 978-963-87475-3-2

© A tanulmányok szerzői, 2013

Fotó © Várhelyi Klára, 2013

Szerkesztés © Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczki Áron, 2013

Képmelléklet © a tanulmányok szerzői, 2013

Kiadja a Magyar Levéltárosok Egyesülete
www.leveltaros.hu

Felelős kiadó: Tyekvicska Árpád elnök

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. végezte.

Felelős vezető: Marosi Attila

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

Tartalom

Köszöntő (KENYERES ISTVÁN)	11
Tabula gratulatoria	15
Előszó (KÁDÁR ZSÓFIA, LAKATOS BÁLINT, ZARNÓCZKI ÁRON)	19
Rövidítésjegyzék	21

I. TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ, TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIA, TÉRKÉPHASZNÁLAT

BOLLÓK ÁDÁM: Magángondolatok temető, település és településtörténet viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében	25
<i>Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History of Carpathian Basin in 10–11th centuries</i>	69
CSUKOVITS ENIKŐ: Magyarország helye Kelet-Európában. A <i>Descriptio Europae Orientalis</i> országleírásai	71
<i>The Place of Hungary in Eastern Europe. The Country Descriptions of the Descriptio Europae Orientalis</i>	82
TÓTH KRISZTINA: Tata és környéke településeinek történeti földrajza a 14. században	83
<i>Historical Topography of Tata and Its Region in the 14th Century</i>	101
LAKATOS BÁLINT: Lázár deák <i>Tabula Hungariae</i> -jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat	103
<i>Settlements on Lazarus' Tabula Hungariae (1528) and Late Medieval Road Network</i>	128

TRINGLI ISTVÁN: Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése	129
<i>Oremus. Bezeichnung eines Flurnamens aus der Hegyalja Region</i>	142
TÓTH GERGELY: Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás <i>Notitiájában</i>	143
<i>What's the Extent of Hungary? Conflict of Historical Rights and Political Realities in Mátyás Bél's Notitia</i>	163
KULCSÁR KRISZTINA: Landgraf Ádám gondolatai a magyarországi utak javításáról	165
<i>Adam Landgrafs Gedanken über die Verbesserung der Post-Straßen und anderer Hauptwege im Königreich Ungarn</i>	188
REISZ T. CSABA: Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknél	189
<i>Foreign Surveyors at the Cadastral Surveys in Hungary</i>	215
TÖRÖK ENIKŐ: Néhány kataszteri irattípus	217
<i>Einige Katastralunterlagen</i>	235
BERTÉNYI IVÁN: A Badacsony-hegy fontosabb helynevei a 20. században	237
<i>Wichtigere Ortsnamen des Berges Badacsony im 20. Jahrhundert</i>	242
 II. FORRÁSKIADÁS ÉS TÖRTÉNELEM	
BESSENYEI JÓZSEF: <i>Litterae ad Cameram exaratae</i> . A Magyar Kamarához intézett levelek, különös tekintettel a magyar nyelvűekre	245
<i>Litterae ad Cameram exaratae. An die Ungarische Kammer geschriebene Briefe mit besonderer Rücksicht auf Briefe in ungarischer Sprache</i>	255
TUSOR PÉTER: Pázmány pápai bullái és palliuma. (Adatok az esztergomi érseki szék 1616. évi római konzisztoriális betöltéséhez)	257
<i>Die päpstlichen Bullen und das Pallium von Péter Pázmány, Erzbischof zu Gran (1616)</i>	275

FAZEKAS ISTVÁN: Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) familiárisainak jegyzéke 1622-ből. Adalék Tállyai Pál pályájához	277
<i>Die Liste der Familiaren von György III. Drugeth von Homonna (1583–1620) aus dem Jahre 1622. Ein Beitrag zur Laufbahn von Pál Tállyai, Übersetzer der Historiarum de rebus Ungaricis libri</i>	292
KÁDÁR ZSÓFIA: Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630)	293
<i>Life Career and Testament (1630) of Miklós Dallos Bishop of Győr</i>	327
KALMÁR JÁNOS: A horvát végvidékre vonatkozó tervezet az 1670-es évekből	329
<i>Ein das kroatische Grenzgebiet betreffender Vorschlag aus den 1670-er Jahren</i>	343
 III. TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOK	
NAGY BALÁZS: Luxemburgi IV. Károly önéletrajza: szövegtani és forráskritikai megközelítések	347
<i>Autobiography of Charles IV of Luxemburg: Textual and Source Critical Approaches</i>	357
E. KOVÁCS PÉTER: Zsigmond király itáliai itineráriuma (1412–1414 és 1431–1433)	359
<i>Itinerary of King Sigismund of Luxembourg in Italy (1412–1414 and 1431–1433)</i>	389
KÖRMENDI TAMÁS: Dalmácia címere a középkori magyar királyok heraldikai reprezentációjában	391
<i>The Coats of Arms of Dalmatia as a Part of the Heraldic Representation of the Hungarian Kings in the Middle Ages</i>	408
PÁLFFY GÉZA: Rendkívüli források a horvát nemzeti szimbólumok történetéhez. Horvátország zászlajának legkorábbi ábrázolásai a 16–17. századból	409
<i>Extraordinary Sources for the History of Croatian National Symbols. The Earliest Portrayals of the Flags of Croatia from the 16th and 17th Centuries</i>	432

DRASKÓCZY ISTVÁN: Henri Pirenne (1862–1935) magyarországi recepciója az 1894 és 1945 közötti időszakban	433
<i>Die Rezeption von Henri Pirenne in Ungarn zwischen 1894–1945</i>	451

IV. INTÉZMÉNY- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

ZSOLDOS ATTILA: Üres honor	455
<i>Empty honor</i>	476
LACZLAVIK GYÖRGY: Várday Pál esztergomi érsek egyházfői tevékenységének vázlata	479
<i>An Outline of the Activity of Pál Várday, Archbishop of Esztergom</i>	500
SZÖGI LÁSZLÓ: Hanyatlás és átalakulás. A magyarországi peregrináció Mohácstól a 16. század végéig	501
<i>Decline and Change. Hungarian Peregrination from the Battle of Mohács to the End of the 16th Century</i>	520
MOLNÁR ANTAL: A horvát–szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia	521
<i>The Croatian–Slavonian Estate System and Ottoman Slavonia</i>	538
DOMINKOVITS PÉTER: Szolgabírák és járásaik Sopron vármegyében, a 16/17. század fordulóján	541
<i>Stuhlrichter und ihre Bezirke im Komitat Sopron/Ödenburg zur Wende des 16./17. Jahrhundert</i>	564
KENYERES ISTVÁN: A félharmincad 1635–1638-ban	567
<i>Der Halbdreißigstzoll, 1635–1638</i>	591
OBORNI TERÉZ – NAGY BÉLA: A hadviselés alól felmentett székely települések a 17. században	593
<i>Szekler Settlements Released from the Military Services in the 17th Century</i>	610

OROSS ANDRÁS: A magyarországi kamarák területi illetékessége a 17–18. század fordulóján	611
<i>Die für Ungarn zuständigen Kammern an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert</i>	628
MIHALIK BÉLA VILMOS: Egyházi adatok a Jászságról Heinrich von Kageneck német lovagrendi komtur 1703. évi vizitációs jelentésében	629
<i>Ecclesiastical Data about Jazygia in the Visitation Report of Heinrich von Kageneck, Landkomtur of the Teutonic Order in 1703</i>	644
GÉRA ELEONÓRA: Don Thomaso Raspassani, a vízivárosi „magyar” vikárius leleplezése	645
<i>Die Enthüllung von Don Thomaso Raspassani, dem „ungarischen” Vikar von Wasserstadt Ofen (Buda)</i>	671
TUZA CSILLA: A céhes intézmény kereteinek bomlása: az 1761-es cégrendelet előzményei	673
<i>Die Auflösung der Rahmen der Zunftinstitution: die Prämissen der Zunftregelung 1761</i>	688
BORSODI CSABA: A herceg Esterházy-hitbizomány kismartoni uradalmának tisztviselői, alkalmazottai, szolgái 1770–1780 között	689
<i>The Officials, Personnel and Servants of the Eistenstadt/Kismarton Estate of the Prince Esterházy Entail (1770–1780)</i>	704
Bak Borbála munkásságának bibliográfiája (1961–2013) (összeállította: LAKATOS BÁLINT)	707
MELLÉKLET (képmelléklet Dominkovits Péter, Körmendi Tamás, Pálffy Géza és Török Enikő tanulmányaihoz)	I–XVI

Köszöntő

A Tanárnő hetvenéves! Számunkra, a tanítványok számára – és nem vagyunk kevesen – Bak Borbála mindig is a TANÁRNŐ marad, így, csupa nagybetűvel! Most, hogy a tanítványai egy, az egyén életútja szempontjából kiemelkedő születésnapján köszöntik az Ünnepelet, úgy véljük, nem haszontalan, ha megkíséreljük összefoglalni, mit is jelent számunkra a Bak Borbálától kapott útravaló. Mert ez az útravaló életre szóló tudást jelent, egyúttal olyan látásmódot, amelyet senki mástól nem tanulhattunk.

A Tanárnő történészek generációit oktatta *Bevezetés a történettudományba*, *Magyarország történeti földrajza* és *Magyar iratolvasás* tantárgyakra. A szerencsésebbek, főként levéltáros hallgatók járhattak a Tanárnőhöz még további szemesztereket *Magyarország történeti földrajzára*, de ki kell emelnünk felejthetetlen haladó magyar iratolvasás óráit vagy térképtörténeti szemináriumait. Némelyik óráját kifejezetten a hallgatói kíváncsiság miatt hirdette meg, és a tőle megszokott módon tette számunkra feledhetetlenné (Drágffy-végrendeletek iratolvasása, általános térképtörténet, Korabinszky-projekt a doktoranduszoknak).

A Tanárnő ezeken a tárgyakon keresztül oltotta belénk a kutatómódszertant, a források feldolgozásának metódusait, egyúttal olyan alaposágra szorította a maga kedvességével hallgatóit, mint senki más – egyetemen kívül és belül. De megtanította, hogy „szeressük” a forrásokat, hogy nincs is annál izgalmasabb feladat, mint hogyha a szél elénk fúj az utcán egy 16. századi kéziratos magyar nyelvű, imitt-amott szakadozott levelet, megfejtsük, ki írta, kinek, betűről betűre mi van benne, és ezzel mit is akart a szerző tulajdonképpen mondani.

A levéltáros hallgatók mindig különösen nagy becsben álltak a Tanárnőnél, mindig érezte velünk, hogy egy levéltár szakosnak többet kell tudnia mindenkinél, de mindenkit, aki hajlandó volt szívét-lelkét-esztétitenni és volt benne szorgalom, szívesen látott óráin.

Emlékszem, számosan „bekéredzkedtek” levéltár szakos hallgatóknak tartott szemináriumaira. Aki ugyanis elvégezte a Tanárnő legendás magyar iratolvasás óráit, egy életre megtanulhatta a forrásfeldolgozás minden csínját-bínját, lett belőle azután középkorász, kora újkorász, jelenkorász vagy éppen klasszika-filológus, esetleg gimnáziumi tanár vagy

pályaváltó informatikus. Sokan valljuk, hogy a forrás nyelvétől függetlenül annak elolvasása bizony „Bakborinál”, elnézést, a Tanárnőnél elcsajátított, látszólag csak magyar nyelvű forrásolvasás órákon tanultaknak köszönhető. Nála valóban csak a teljesítmény számított. Mindnyájan úgy éreztük, hogy igenis rangos eredmény az, ha valaki egy jól megérdemelt elégségest vagy középezt vívott ki a Tanárnőnél. Ilyen jegyek ilyen teljesítmények mellett teljesen szokatlanul hatottak akkor és ma is az ELTÉ-n. A Tanárnő minden – következetes – szigorúsága csak és kizárólag a szemináriumok és előadások időkereteire szorítkozott. Mert előtte-utána és később, „pályatársként” mindig élmény Vele beszélgetni, tudományos kérdésekről, az egyetemi oktatásról vagy éppen a hazai levéltárügy alakulásáról, de leginkább saját, emberi dolgainkról, hétköznapi ügyeinkről. A Tanárnő nagyon szíven viselte sorsunkat, arra is jól emlékszem, hogy milyen lelkesedéssel szervezett levéltár szakos hallgatók számára 1992-ben tanulmányi utat a frissen egyesült Németország kelet-nyugati határvidékére, a volt NDK délnyugati csücskébe, a Harz hegységbe, ahol nemcsak a Wolfenbütteli Könyvtár látogatását szervezte meg, hanem beszállt ultizni az elsőéves levéltár szakos hallgatók közé.

Egy ilyen köszöntésnek nem lehet célja a Tanárnő tudományos munkájának ismertetése, mérlegre tétele. Nem állhatja meg ugyanakkor a köszöntő sorok írója, hogy ne emeljen ki mégis a sok maradandó értékű munka közül néhány alapvető eredményt: az egyik legfontosabb a *Magyarország történeti topográfiája* (Budapest, 1997, História könyvtár. Monográfiák 9/1.). Aki végigkísérte a Tanárnő kandidátusi disszertációját képező munka történetét, jól tudja, hogy egy olyan mű létrejöttét követhette végig, amely úgy készült, ahogy minden egyetemi tankönyveknek készülnie kellett (volna): évekig alakította-tanította a Tanárnő azt az anyagot, amely végül disszertációvá, majd könyvvé alakult. Minden egyes mondatát, jegyzetét a Tanárnőre jellemző hihetetlen alaposággal írta meg. Történészek és levéltárosok generációi nőttek fel ezen a – formálódó, csiszolódó, majd papíron is megjelenő – kézikönyvön, mintául és tananyagul szolgált a felsőoktatásban. A Tanárnő másik, generációk számára meghatározó munkássága a magyar nyelvű levéltári források kiadásának módszertani kérdéseiről írt publikációiban ölt testet. Miközben iratolvasás órákon a legnagyobb gondossággal íratta át a hallgatókkal betűhű módon a forrásokat, nevezetes módszertani ajánlásában (A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. *Fons* 7(2000), 1. sz., 91–137.) az 1541 utáni levéltári források esetében a modern átírás mellett érvelt. Amikor megkérdeztem a Tanárnőt, mi okozta ezt a számunkra akkor (2000-ben)

meglepő „fordulatot”, azzal magyarázta: ahhoz, hogy valaki nagy biztonsággal adjon ki forrást szöveghűen, ahhoz minden egyes betűt, mellékjelet, légyipiszkot betűhíven kell visszaadnia. A Tanárnőnek ebben is igaz volt. És amit véleményem szerint az Ünnepelet a legfontosabb kutatási területének tartott a közigazgatás-történet mellett: a térképészettörténet. Ezen a területen elért eredményeit, hatását a szakterülettel foglalkozó kutatók mindig a legnagyobb elismeréssel illetik.

Az önmagukban is maradandó tudományos eredmények mellett – véleményem szerint – mindnyájunk számára a legfontosabb a Tanárnő személyisége, valamint az a hihetetlen tudásanyag, amit módszeresen belénk táplált. Belénk, „Bakbóri”-tanítványokba, amely titulust ki kellett vívni, rang ez a maga nemében. Nem is akármilyen! Isten éltesse sokáig a Tanárnőt!

Kenyeres István

Tabula gratulatoria

Ághné Ring Éva
Ágoston Gábor
Arató György
Bächer Iván †
Bácskai Vera
L. Balogh Béni
Baráth Dóra
Baráth Magdolna
Barátné Hajdu Ágnes
Bariska István
Beke Margit
Bene László
Benefi Géza Gyula
Bényei Balázs
Berényiné Kovács Gyöngyi
Bezzegh Alpár
Biriszló Bence
Blazovich László
Boa Krisztina
Bojtos Anita
Bonhardt Attila
Boros Zoltán
Čierna Lubica
Czenthe Miklós
Czoch Gábor
Csákó Judit
Csaplár-Degovics Krisztián
Csapó Csaba
Csepregi Zoltán
Csikány Tamás
Csízi István
Csorba Eszter Zsuzsanna
Csorba Gergely
Csorba László

Csorba Veronika Ágota
Csunderlik Péter
Dávid Géza
Debreczeni-Droppán Béla
Décsey Sándor
Dezső Tamás
Domján Lajos
Domokos György
Dreska Gábor
Dubniczky Zsolt
Durovics Alex
Emőkey István
Erdélyi Gabriella
Erdődy Gábor
G. Etényi Nóra
Érszegi Géza
Érszegi Gézáné Sin Ágota
Evtimovné Szabó Anikó
Farkas Gábor Farkas
Farkasvölgyi Noémi
Fejérdy András
Fodor Pál
Földesi Margit
Gaálné Barcs Eszter
Géczi Lajos
Gecsényi Lajos
Gecsényi Patrícia
Gergely András
Glatz Ferenc
Granasztói György
Grósz András
B. Halász Éva
Halász Imre
Halmos Károly

Hámori Antal
Hegedűs András
Héjja Julianna Erika
Henzsel Ágota
Hermann István
Hermann István
Hermann Róbert
Hiller István
Horn Ildikó
Horváth Ferenc
Hudi József
Irányi László
Isó Gergely
Izsák Lajos
Janka György
Jankó Annamária
Sz. Jónás Ilona
Judák Margit
Juhász Réka Ibolya
Kaba Eszter
Kálmán Dániel
Kanyó Ferenc
Kapitány Adrienn
Kardos József
Kármán Gábor
Keglevich Kristóf
Kemény Krisztián
Keresztes Csaba
Kincses Katalin Mária
Kiss Alpár
Kiss Domokos Dániel
Kiss Gábor
Kiss Márton
Klaniczay Gábor
Koltai András
Koltai Gábor
Komlói-Gera Zsófia
Kósa László
Kóta Péter

Kovács Dóra
Kovács Zsuzsanna
Kozma Béla
Köblös József
Kömüves Mónika
Kövér György
Kranzieritz Károly
Krász Lilla
Krémer Balázs
Kreutzer Andrea
Kruppa Tamás
Lakatos (Kiss) Adél
Lakatos Andor
László Eszter
László Zsófia
Lenkefi Ferenc
Ligeti Dávid
Locsmándi Dániel
Lukácsi Zoltán
Madas Edit
Martos Ida
Mészáros Kálmán
Mikó Zsuzsanna
Molnár Péter
Monok István
Mózessy Gergely
Nagy Edit
Nagy János
Nagy Lajos Zoltán
Nagy László Gábor
Nagy Sándor
Németh Ildikó
H. Németh István
Németh S. Katalin
Nógrády Árpád
Novotnik Ádám
Osváth Zsolt
Őriné Bilkei Irén
Pajkossy Gábor

Paksa Rudolf	Székely György
Pál Ferenc	Szekeres-Ugron Villó
Pál Zoltán	Szemán Attila Gábor
Pályi Zsófia	Szende Katalin
Pandula Attila	Szende László
Papp István	Szepesi Zsuzsanna
Papp Tímea	Szepessyné Judik Dorottya
Paulusz Richárd	Szerencsés Károly
Péter Katalin	Szigetváry Éva
Péterfi Bence	Szovák Kornél
Plihál Katalin	Tamás Zsuzsanna
Poór János	Terbe Erika
Pölöskei Ferenc	Ternovác Bálint
Prokopp Mária	Thoroczky Gábor
Puskás-Paulik Ágnes	Tilcsik György
Puzsár Imre	Tóth Károly
Rác Attila	C. Tóth Norbert
Ress Imre	Turbuly Éva
Sághy Marianne	Tyekvicska Árpád
Sánta Ákos	Ujváry Gábor
Sarbak Gábor	J. Újváry Zsuzsanna
Sárközy Péter	Urbán Aladár
Sarusi-Kiss Béla	Vajnági Márta
Schmidtmayer Richárd	Varga J. János
Schramek László	R. Várkonyi Ágnes
Sipos András	Várkonyi Gábor
Solymosi László	P. Vásárhelyi Judit
Sonkoly Gábor	Vér Eszter Virág
Soós István	Veszprémy László
Sölch Miklós	Vezensenyi Péter
Spekner Enikő	Vígh Éva
Sunkó Attila	Vizkelety András
Süttő Szilárd	Vörös Géza
Szabó Csaba	Vörös Péter
Szabó Melinda	Welker Árpád
D. Szakács Anita	Zámodicsné Jókuti Andrea
Szász Lajos	Zeke Gyula
Szász Zoltán	Zimányi Vera
Szecsey István	Zsidi Vilmos

Előszó

Archivariorum historicorumque magistra. Levéltárosok és történészek mestere: Bak Borbála. Ünnepi kötetünk, bár az alcímben ez külön nem szerepel, valójában kettős évfordulóra készült. Egyrészt Bak Borbála hetvenedik születésnapja alkalmából, másrészt – és ez talán még fontosabb – negyven évnyi oktatói munkája tiszteletére. Tanítványai és pályatársai a Tanárnőt sokféle, mégis a közös, tőle tanult szakmódszertani és forrástani igényességben összetalálkozó tanulmánnyal köszöntik, amelyek így közvetve őt magát is bemutatják. A kötet ugyanis az általa kutatott és tanított nagyobb témakörök szerint tagolódik: I. történeti földrajz, topográfia és térkép-használat; II. forrásolvasás, forráskiadás, forrásértelmezés; III. történeti segéd tudományok; IV. magyarországi intézmény- és társadalomtörténet. A tematikus emlékkönyv egyes részein belül a tanulmányok időrendben követik egymást, így Bak Borbála korszakokat átívelő érdeklődését, egyúttal a magyarországi kora újkori történelem iránti különös figyelmét is tükrözik.

A szerzők mindegyikét kértük, hogy a tematikus blokkokhoz igazodjanak, mégis a kötet folyamatosan, lassanként formálódott azzá, amit az olvasó a kezében tart. A Tanárnő számára egyesek olyan témákat tartogattak, amelyek saját oktatói tevékenységük során kristályosodtak ki, a tanítás „melléktermékei”. Mások gyakorló levéltárosokként az általuk gondozott, kutatott forrásanyagot szólaltatják meg. A forrásközléseket, prozopográfiai, intézménytörténeti és egyéb alapkutatásokat közreadó tanulmányokat is nagy örömmel vettük, hiszen a Tanárnő számára is éppen ezek a – mások által olykor lenézett – „segéd”-tudományok a legkedvesebbek. Véletlenszerűen alakult ki, ám a kötetet erősíti, hogy több szerző is a horvát-szlavón területek története felé fordult. Mások – szintén a kötet javára – a Habsburg Monarchia egészére és a tágabb közép-európai térségre tekintenek ki. Többben pedig a hazai forrásanyag mellett bőséges külföldi, elsősorban bécsi, de emellett vatikáni, római és más itáliai levéltárak anyagát is használták.

A szerkesztés során a tanulmányokat a kötet kohéziójának érdekében igyekeztünk formailag egységesíteni. A szöveg és a jegyzetapparátus egységesítése ellenére tiszteletben tartottuk a tanulmányok bizonyos

sajátosságait, például a forrást is közlő munkák esetében. Történelmi család- és személynevek írásmódjában ott, ahol a szakirodalomban többféle változat is előfordul (Draskovich – Draskovics, Szelepchény – Szelepcsényi), ugyancsak a szerzők által használt írásmódot őriztük meg. A hivatkozások szíglás (rövidítéses) rendszerben készültek, a bibliográfiák a tanulmányok után következnek. Az ezekben csak szíglával feltüntetett hivatkozásokat a kötet elején található rövidítésjegyzékben oldottuk fel. Ebben a leggyakrabban használt budapesti és bécsi levéltári egységek, intézménynevek, kiadványok, forráskiadványok, illetve Bak Borbála többször idézett munkái szerepelnek. A tanulmányokhoz angol vagy német nyelvű összefoglalók tartoznak, ezek egy részét magunk készítettük. A kötet végén az ünnepelt bibliográfiája után színes képmelléklet található, amelyben az érintett tanulmányok végére illesztett képjegyzékek segítenek tájékozódni.

Végül kedves kötelességünknek teszünk eleget, amikor köszönetet mondunk mindazoknak, akiknek a lelkesedése és támogatása segítette e kötet megjelenését. Elsősorban köszönet illeti a Magyar Levéltárosok Egyesületét és annak elnökségét, Tyekvicska Árpád elnök urat és Décsey Sándor titkárt, akik a kötetnek az elakadni látszó tervét felkarolták, és felvállalták egyrészt, hogy a megjelentetésre pályáznak, másrészt, hogy kiadványsorozatukba befogadják. Hálásak vagyunk a Nemzeti Kulturális Alap Közgyűjteményi Kollégiumának, hogy ennek a nemes célnak a színvonalas megvalósításáért a teljes igényelt pályázati összeget megítélték. Köszönetet mondunk továbbá azoknak a szerzőknek is (Dominkovits Péter, Kenyeres István, E. Kovács Péter, Molnár Antal, Oborni Teréz, Reisz T. Csaba), akik tanulmányukon túl anyagilag és erkölcsileg támogatták a kiadást vagy annak szervezésében segítettek. Szeretnénk megköszönni Kökényesi Zsoltnak a német összefoglalók lektorálását, Poór Jánosnak a pályázat sikeréhez elengedhetetlen lektori vélemény elkészítését, Vajnági Mártának és Péterfi Bencének pedig a szerkesztés minden fázisában nyújtott ötleteit, segítségét, tanácsait. Köszönjük Nagy Bélának a térképek kivitelezését, Varga Klárának az ünnepelt fényképét és nem utolsósorban Abinéri Gábornak a kötet tördelését.

Budapest, 2013. december

Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczki Áron

Rövidítésjegyzék*

Levéltári és kéziratári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)
DL	Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár. – <i>Diplomatikai Levéltár. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.</i> Szerk. Rácz György. Internetes kiadás (DL–DF 5.1), 2010.
DF	Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Fénygyűjtemény. – <i>Diplomatikai Fényképtár. Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa.</i> Szerk. Rácz György. Internetes kiadás (DL–DF 5.1), 2010.
MTAKK	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár
OSZKK	Országos Széchényi Könyvtár (Budapest), Kézirattár
ÖNB	Österreichische Nationalbibliothek (Wien), Handschriftensammlung
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv (Wien)
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv
HKA	Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv
HFU	Hoffinanz Ungarn

* A rövidítésjegyzékben azokat a levéltári és kéziratári forrásokat, szakirodalmi tételeket és intézményneveket tüntettük fel, amelyeket több szerző is használt. Ezért a lábjegyzetekben és a tanulmányok végi bibliográfiákban csak a rövidítésüket tüntetjük fel, feloldásuk itt található.

Szakirodalom

- BAK 1997a BAK Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig.* Budapest, 1997 (Historia könyvtár. Monográfiák 9/1.).
- BAK 1997b BAK Borbála: A koronaórség fizetlensége. Thurzó Szaniszló nádor 1624. évi Zágráb szabad királyi városhoz küldött levele. In: *Miscellanea fontium historiae Europiae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára.* Szerk. KALMÁR János. Budapest, 1997, 89–106.
- CIH I–IV *Corpus juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás.* [I.] 1000–1526. évi törvénycikkek. [II.] 1526–1608. évi törvénycikkek. [III.] 1608–1657. évi törvénycikkek. [IV.] 1657–1740. évi törvénycikkek. Szerk. KOLOSVÁRI Sándor, ÓVÁRI Kelemen. Jegyz. NAGY Gyula, MÁRKUS Dezső. Budapest, 1899–1900.
- ENGEL 2002 ENGEL PÁL: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD-ROM. Térinformatika: KOLLÁNYI László, SALLAY Ágnes. Budapest, 2002.
- ÚMÉL I–VI *Új Magyar Életrajzi Lexikon.* I–VI. köt. Főszerk. MARKÓ László. Budapest, 2001–2007.

Intézmények

- ELTE BTK Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Budapest)
- MTA BTK TTI Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete (Budapest)
- OSZK Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)

I. TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ,
TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIA,
TÉRKÉPHASZNÁLAT

BOLLÓK ÁDÁM

Magángondolatok temető, település és településtörténet viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében

Annak ellenére, hogy Bak Borbála történelem szakon tartott órái meghatározók voltak egyetemi éveim első felében, mégsem tartozom szűken vett tanítványai közé. Nyilván szerepet játszott ebben, hogy már egyetemre kerülésem előtt a magyar koratörténet kérdései érdekelték igazán, így a „Mennyország kihelyezett tagozatán” – ahogyan egy akkoriban a Tanárnőnek tulajdonított mondás nyomán Eötvös collegista történész-hallgatókként egymás között a bölcsészkart neveztek – eltöltött években is az egyetemi képzés által számomra szabadon hagyott (vagy az attól szisztematikusan „ellopott”) órákat az ezzel kapcsolatos szakirodalommal foglalatostkodva töltöttem. Sohasem foglalkoztam tudatosan sem kora újkorral, sem topográfiával – ugyanakkor a Kárpát-medencei kora középkori lelőhelyeket vizsgálva az ember öntudatlanul is valahogy mindig kapcsolatba kerül mindkettővel. Különösen igaz ez a „történeti földrajz” órán megszerzett ismeretekre, amelyeket mind a mai napig lépten-nyomon hasznosíthat a különféle korszakok lelőhelyeit vizsgáló régész is. Ám e nagyon praktikus szemponton túl sokkal többet is kaphatott az, aki nem pusztán elvégzendő feladatot látott a másodévben kötelező szemináriumok egyikében. Az alábbi tanulmány is részben egy ennek kapcsán megfogalmazódó problémához kapcsolódik. Az említett óra teljesítéséhez ugyanis szemináriumi dolgozatot készítettem a ma Szlovákiához tartozó Muzsláról.¹ Ennek során nagy örömmel fedeztem fel az ELTE Régészettudományi Intézet könyvtárában a Milan Hanuliak és szerzőtársai által írott kötetet a Muzsla Csenke nevű határrészén (Mužla–Čenkov) feltárt 9–12. századi telepreszletről.² Egy rövid megjegyzés erejéig be is építettem

¹ Ma: Mužla, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK.

² HANULIAK–KUZMA–ŠALKOVSKÝ 2002.

a dolgozatba, mint a mai Muzsla középkori előzményéről rendelkezésre álló első adatot. Nem jártam ezzel persze járatlan utakon. Ha az ember a kezébe vesz egy magyar településmonográfiát, szinte minden esetben azt láthatja, hogy a zömmel helyi iniciatívára, helytörténész vagy néprajzos által szerkesztett kötetek elején ott sorakoznak a kérdéses településen és környékén folytatott ásatások, illetve az onnan múzeumba került szórványemlékek rövid ismertetését és értékelését tartalmazó, régészek által írott tanulmányok. Szerencsésebb esetben az „X település földje és népe Y korban” cím alatt, kevésbé szerencsés esetekben viszont mint „X település Y korban”. Az egyes összefoglalókat elolvasva viszont az emberben hamar felsejlik a kérdés: az egyes mai települések belterületén, illetve „határában” egy-egy korszakból felsorolt mondjuk 3–5–10 vagy még több temető- és településnyom valóban a mai településhez kapcsolható-e valamiképpen? A Kárpát-medence 7–11. századi, és különösen a honfoglalás és kora Árpád-kori lelőhelyeit vizsgálva ez a kérdés még inkább érdekessé válik, hiszen egy-egy nem túl kiterjedt mai falu határában is nemegyszer tízes nagyságrendben állnak rendelkezésre korabeli lelőhelyekre utaló adatok. De elegendő a *Magyarország Régészeti Topográfiája* vagy a *Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei* sorozatok eddig megjelent köteteit kézbe venni ahhoz is, hogy lássuk: ez a „településsűrűség” korántsem volt minden térségben egyforma. Nem lévén – mint említettem – a Tanárnő egyik szigorúan vett szakterületének sem kutatója, célszerűnek látszik *à la hommage* egy olyan témát röviden körüljárni, ahol kettőnk világa, ha csak érintőlegesen is, mégis találkozik. Az alábbiakban így a 10–11. századi települések és temetők néhány általános problémáját kísérel meg röviden felvázolni – szigorúan magánvélemény jelleggel.

Kezdjük talán mindjárt a legszembetűnőbb kérdéssel: vajon hányan lakhattak egy 10. vagy 11. századi faluban? Erre választ elsősorban az írott forrásoktól remélhetnénk – ha megfelelő számban állnának rendelkezésre. A Györffy György, illetve Szabó István által az 1960-as években összegyűjtött okleveles anyag alapján a 11. századból 6 és 140 háznépes falvakról is vannak adatok, a kis és a nagy lélekszámú falvak pedig sem földrajzilag, sem kronológiailag nem alkotnak egyértelműen meghatározható csoportokat. Annyi azért még e csekély számú adat³ alapján is jól lát-

³ GYÖRFFY 1963, 48–49., SZABÓ 1969, 76–77. Az 1960-as években e két kutató vállalkozott a 11. sz.-i falvak népességszámának becslésére, ugyanakkor eredményeik nem mindenben fedik egymást. Györffy listáján a következő adatok szerepelnek: *kis falvak (1–30 háznéppel)*: **Dorog** (Somogy m., **10 háznép**, 1061), **Gessent(?)** (**10 háznép**, 1061), **Zsikva** (Bars m., ma Žikava, okres Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, SK, **12 háznép**, 1075),

Kölked (Baranya m., **14 háznép**, 1057), **Noa(?)** (**14 háznép**, 1061), **Pográny** (Nyitra m., **15 háznép**, 1075), **Szürnyeg** (Zemplén m., ma Sírnik, okres Trebišov, Košický kraj, SK, **20 háznép**, 1067), **Zsadány** (Békés m., **22 háznép**, 1061), **Alexander** (Dráva mente, **26 háznép**, 1061); *nagy falvak* (50–120 háznéppel): **Szóllós** (Bars m., ma Rybník, okres Levice, Nitriansky kraj, SK, kb. **51 háznép**, 1075), **Szántó** (Veszprém m., **62 háznép**, 1002 előtt vagy 1109), **Szárberény** (ma Vörösberény, Veszprém m., **54 háznép**, 1002 előtt vagy 1109, ill. kb. **60 háznép** a 11. sz. későbbi részeiben), **Zselicszentjakab** (Somogy m., **59 háznép**, 1061), **Ártánd** (Bihar m., **120 háznép**, 1075). Érdemes megfigyelni, hogy a kevés számú adatból mindössze egy esik a *közepes*, 30–50 háznépes tartományba: **Szentmárton** (Somogy m., **34 háznép**, 1061). – Ezzel szemben Szabó a következő adatokat tartotta értékelhetőnek (ahol Szabó könyvének 173–174. jegyzetében csak a településneveknek az eredeti oklevelekben szereplő alakját hozza, ott ezeket a könnyebb azonosítás végett én is feltüntettem): *kis falvak* (1–30 háznéppel): **(Gáva)Vencsellő** (*Wensellew*, Szabolcs m., **6 háznép**, 1067), **Taszár** (*Tazzar*, Bars m., ma Barstaszár, Tesáre nad Žitavou, okres Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, SK, **10 háznép** ács(!), 1075), **Gubacs** (*Gubach*, Pest m., **7 halász**, **3 szolga**, 1067), **Zsikva** (*Sikua*, Bars m., **12 háznép**, 1075), **Kölked** (Baranya m., **14 háznép**, 1057), **Dombrád** (*Damarad*, Szabolcs m., **14 háznép**, 1067), **Mély-ér melletti falu** (*Meler*, Külső Szolnok m., **15 háznép**, 1075), **Rákoscaba** (*Chabarakusa*, Pest m., ma Budapest része, **18 háznép**, 1067), **Udvard** (*Hudwardiensium*, Komárom m., ma Dvory nad Žitavou, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK, **20 háznép**, 1075), **Gég** (*Gegu*, Komárom m., **20 háznép** halász(!), 1075), **Szürnyeg** (*Scyrnik*, Zemplén m., ma Sírnik, okres Trebišov, Košický kraj, SK, **20 háznép**, 1067), **Fancsal** (*Fonsol*, Szabolcs m., **24 háznép**, 1067), **Zselic** (Somogy m., **30 háznép**, 1093); *nagy falvak* (50–120 háznéppel): **Szántó** (Veszprém m., **52 háznép**, 1002 előtt vagy 1109), **Szárberény** (ma Vörösberény, Veszprém m., **54 háznép**, 1002 előtt vagy 1109), **Ártánd** (*Rikachiartand*, Bihar m., **120 háznép**, 1075), **Hortobágy** (*Chartybak*, Szabolcs m., **140 háznép**, 1067). Hortobágy esetében Szabó 170 háznépes faluról beszélt, de az oklevélben 104 servus mansioról, 30 (20 magyar és 10 besenyő) lovasról, ill. 6 gyapjú- és vászonkészítőről esik szó, vö. még NÉMETH 1997, 95. A SZABÓ 1969, 76. 173. jegyz. **Szántóra** (*Samto*, Komárom m., **40 háznép**, 1075) vonatkozó adat az oklevél interpolált részéhez tartozik. – A két számítás közös pontja az 1002 előtt keletkezett, de csak 1109. évi átiratban fennmaradt veszprémvölgyi alapítólevél két (Szárberény, Szántó), valamint a Radó nádor által tett 1057-es adomány egy (Kölked) adata. A nyilvánvaló eltéréseket az adja, hogy Szabó az 1061-es zselicszentjakabi alapítólevelet láthatólag nem tartotta használhatónak, így egyetlen adatát sem szerepeltette, míg Györffy a Szabó által hét esetben is alapul vett Péter comes által a százdi apátság-nak kiállított 1067-es adománylevelé számaikat nem tartotta követhetőnek, ill. az 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevelé Szabó által ugyancsak használhatónak tartott hét adatából csak Ártándot fogadta el, valamint két további, Szabó által nem használhatónak tartott településadatot vett fel a listájára (Pográny, Szóllós). – A helyzet azonban még a legjobban adatolt esetekben sem tekinthető mindig megnyugtatónak: a Györffy által megadott háznépszámok egy része különböző időpontokból származó adatok összeadása révén jött létre (pl. Szárberény), máskor pedig egyáltalán nem igazolható, hogy valóban a teljes falvak háznépszámát tartalmazzák az oklevelek, lásd KRISTÓ 1997, 42. megalapozott problémafelvetését. A nem teljes falvak említése különösen problémás néhány, Szabó által elfogadott esetében. Példaként álljon itt a Bars megyei

szik, hogy egyértelműen a kisebb méretű falvak lehettek a gyakoribbak. Sőt, azt is valószínűnek tarthatjuk, hogy habár Szabó az általa 18 hitelesnek vett faluméret-adat alapján kiszámolt 36 háztartás/falut a 11. századra vonatkozólag nem csak számtani értelemben tartotta átlagosnak,⁴ ez a szám már inkább a nagyobb falvak közé sorolható, mintsem a teljesen átlagosakhoz.⁵ Joggal mutatott rá ráadásul Kristó Gyula arra is, hogy a legtöbb, okleveles adatok alapján vizsgálható település esetében egyházi birtokról van szó (bár jegyezzük meg azt is: sokszor éppen az egyház birtokába kerülés pillanatában létező állapotokat rögzítenek az oklevelek), és a jelentős háznépességgel jellemzett falvak egy része (az 54/60 háznépes Szárberény, az 52/62 háznépes Szántó) különösen jó természeti adottságok között, a Duna-mentén vagy a Balaton partján helyezkedett el.⁶ Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy a kérdéses egyházi birtokokon, illetve egy részükön *„termékszolgáltatásra kötelezett, prédiუმrendszerben munkálkodó szolganépesség élt. Márpedig – akár prédiუმokról, akár falvakról legyen is szó – itt olyan népességkoncentrációt hozott létre az egyház, amely az ő gazdasági érdekeinek felelt meg.”*⁷ Bolla Ilona kutatásaira utalva Kristó tehát arra figyelmeztetett, hogy az ily módon *„összetelepített, [...] felülről formált munkaközösségek”*, *„kényszerközösségek”*⁸ létszáma – legalábbis az esetek egy részében – minden bizonnyal messze meghaladta az átlagos falvak lélekszámát.⁹ Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az oklevelek által megadott háznépességből csak különféle becslött családméretek alapján nyerhetünk számadatokat egy-egy település népességére. A reális szorzó mindenképpen valahol a Györffy által javasolt 5 fő/háztartás, illetve az Éry Kinga

Taszár, ahol a garamszentbenedeki oklevél 20 ekényi földet, nagy erdőket, réteket, legelőket és 10 háznép ácsot említ. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a 20 ekényi földhöz az azt megművelő népességnek is tartoznia kellett (még ha az valamiért esetleg a szomszéd faluban élt is), mint ahogyan az is igen valószínű, hogy a faluban nem csak a számszerűen említett 10 háznépnyi ács lakott. Ugyanez vonatkozik a Komárom megyei Gég falura is, ahol az oklevél 20 háznépnyi halászt említ, és habár a település folyóparton feküdt, nem valószínű, hogy a teljes népesség halászatból élt volna.

4 SZABÓ 1966, 76.

5 Érdemes itt többek között arra is felfigyelni, hogy a két kimagaslóan nagy házhelyszámú település, Ártánd és Hortobágy önmagában összesen 290 házzámot ad (Hortobágy esetében a Szabó által megadott 170 háznéppel számolva), így erősen torzítja a kis házzámú falvak által mutatott átlagot.

6 KRISTÓ 1997, 41.

7 KRISTÓ 1997, 41–42.

8 Lásd BOLLA 1998, 147.

9 KRISTÓ 1997, 41–42.

által megadott 7 fő/háztartás körül mozoghat.¹⁰ Ez alapján tehát a 11. században egy kisméretű faluban egy adott időben 30–42 vagy 150–210 fő (6 és 30 házhellyel számolva), egy nagyobbban 260–364 vagy 295–413 fő (52 és 59 házhellyel számolva), míg egy Artánd méretű településen már 600–840 fő, egy Hortobágy méretűn pedig 700–980 fő élhetett. Nagyjából ennyi feltételezhető tehát a korabeli írott források alapján a Magyar Királyság falvainak 11. századi népsűrűségéről.

Azok számára azonban, akik e korszak régészeti lenyomatait tanulmányozzák, a „nagy méretű falvak” alá sorolt számok meglehetősen szokatlanok tűnnek. Egy ilyen falu népességének ugyanis meglehetősen nagy sírszámú temetőt kellene maga után hagynia – már ha 1.) az egy település–egy temető tételből indulunk ki, amint azt a kutatók – ellenkező irányba mutató biztos adatok híján – általánosan teszik, és ha 2.) e nagy településeket nem pusztán egy–két generáción keresztül lakott helyeknek feltételezzük. A helyzet azonban korántsem áll így. Már Szabó kísérletet tett idézett művében az írott források által korunkra hagyományozott háznépszámoknak a korabeli temetők sírszámaival való egybevetésére. Az ásatói által teljesen feltártnak tekintett és a kor neves antropológusai által feldolgozott Fiad–kérpusztai (Somogy m.)¹¹ 10–11. századi temető 388 sírjából előkerült 395 váz alapján (az antropológusok által megadott 26,5 éves átlagos élettartammal számolva), a temető kb. 125 éves használati idejét¹² figyelembe véve Szabó mintegy 85 fős faluval, azaz kb. 17, egy időben működő háztartással számolt. Azonos módszert alkalmazva a teljesen feltártnak tartott Halimba–cseresi (Veszprém m.) temető 782¹³ sírja alapján 140 fős lakosságot és 28 háztartásos falut, míg a nem teljesen feltárt Szobkolibai (Pest m.) temető 300 sírja alapján, az ásatót követve 50–70 fős falut és 10–14 háztartást tartott elképzelhetőnek.¹⁴ Joggal mondhatnánk azonban, hogy Szabó vizsgálatainak idején még alig álltak rendelkezésre teljesen feltárt és jól elemezhető 10–11. századi temetők. A forrásadottságok persze ma sem nevezhetők optimálisnak, mégis, az elmúlt mintegy fél

¹⁰ Lásd GyÖRFFY 1963, 47., ÉRY 1967–1968, 134. Tab. 5. Ugyancsak az 5 fő/háztartást fogadta el, még ha inkább egy magasabb számot tartott is volna reálisnak SZABÓ 1966, 74.; további, nagyrészt egyező véleményekre lásd KRISTÓ 1997, 40.

¹¹ A következőkben felsorolt lelőhelyek lokalizálására általában lásd a 19. jegyz.

¹² A temető közlése és mintaszerű feldolgozása: NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1953.

¹³ A halimbai temetőben 932 sírt tárt fel Török Gyula, vö. Török 1962. A Szabó által alapul vett 782 sír az összes sír azon része, amely Török elemzése szerint a temető azon korszakából származik, amikor a falu teljes népessége ide temetkezett (azaz a 950 és 1100 között itt élt „generációkat” képviseli).

¹⁴ SZABÓ 1966, 74.

évszázadban nem egy újabb, teljesnek mondható korabeli sírmező látott napvilágot. Érdekes itt áttekintésünket rögtön az eddigi legnagyobb sírszámú, teljesen feltárt 10–11. századi falusi temetővel, a majsival (Baranya m.) kezdeni, ahol 1130 fő maradványait mentette meg Kiss Attila. Az ásató a temető használatának általa feltételezett időrendi helyzete (970–1100 között) és a kor viszonyaira az antropológusok által (bár nem konkrétan a majsi népesség viszonyaira) megadott 28–30 év körüli várható születés-kori élettartam alapján 4,6 „generációval”,¹⁵ illetve „generációnként” kb. 247–249 fővel számolt Majson. Ez a 10. század utolsó harmadában, illetve a 11. században 5 fő/háztartás átlagot véve mintegy 50, míg 7 fő/háztartás esetén 35 „háznépet” kellene, hogy jelentsen.¹⁶ Ha eltekintünk itt attól, hogy Kiss könyvének recenzensei egy, másfél vagy két további „generáció” „betoldását” javasolták azzal, hogy a temető kezdeteit legalább a 950-es évekig,¹⁷ sőt, esetleg a 930-as évekig vezetnék vissza,¹⁸ szempontunkból már önmagában az a tény is elgondolkoztató, hogy a majsi temető messze a legnagyobb 10–11. századi ismert sírmező a Kárpát-medencében. A sorban utána következő, teljesen feltárt „nagy” temetők pedig át sem lépik az ezer síros számot.¹⁹ Az utóbbi temetkezési helyek közül említünk itt

¹⁵ A generáció szó nem minden probléma nélkül használható csak a régészeti korú népességek esetében, hiszen egy adott időben nyilvánvalóan több „generáció” élt egymással párhuzamosan, ill. egy adott generáció tagjai is nagyon különböző időben halhattak meg. Ezért a „generáció” fogalmát általában – így e tanulmányban is – legfeljebb statisztikai értelemben lehet használni, és közelítőleg az egy adott korban egy adott közösségre jellemző átlagos élettartamnak feleltethető meg. Az ezen átlagszámokkal (azaz „generációkkal”) történő számítás egyik oka, hogy az esetek egy részében nem rendelkezünk a temetőt használó népesség valós, antropológiai vizsgálatokon nyugvó átlagos élettartamáról megfelelő adatokkal, így a konkrétan elemzett temetők esetében látott 26–32 éves átlagokból absztrahált 28–30 éves „generációkat” vesszük alapnak.

¹⁶ Kiss 1983, 197.

¹⁷ Kovács 1984.

¹⁸ Lásd Bóna 1984, 290.

¹⁹ A teljesen feltárt, ill. a lehetőségekhez képest teljesen megmentett falusi temetők-ből válogatást adva: Szabadka (Subotica, Vojvodina, SRB)–Veresegyháza (Verušić) A temető: **60 sír**: SZEKERES–SZEKERES 1996, 63.; Letkés–Tégláégető (Pest m.) I. temető: **91 sír**: BAKAY 1978, 59–91.; Karcsa–Kormoska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.): **107 sír**: RÉVÉSZ 2011; Sarkadkeresztúr–Csapháti legelő, Barna tanya (Békés m.): **132 sír**: MEDGYESI 1993; Ártánd–Nagyfarkas-domb (Hajdú-Bihar m.): **177+1 sír**: MESTERHÁZY 1990; Pusztaszentlászló–Deáksúrú (Zala m.): **203 sír**: SZÓKE–VÁNDOR 1987; Hajdúszoboszló–Árkoshalom (Hajdú-Bihar m.): **246 sír** (a temető egy részét már az Árpád-korban megsemmisítették): NEPPER 2002, 58–107.; Tiszalúc–Sarkadpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén m.): **252 sír**: Kovács 1986; Sárrétudvari–Hízófüld (Hajdú-Bihar m.):

még néhány további példát. A 100 síros – bár nem kifejezetten „köznépi”, de egyértelműen falusi jellegű – Sárbogárd–Tringer-tanyai (Fejér m.) temetőt ÉRY szerint (kissé túlságosan tág időhatárok közé helyezve) 70–90 évig használta egy 25–30 fős, 4–5 családból álló közösség.²⁰ A 269 síros, 130–140 éven keresztül, azaz mintegy 5–6 „generáció” által használt Ibrány–Esbó-halmi temető kapcsán Istvánovits Eszter által végzett számítások szerint a temetőbe 10–12 ötfős vagy 7–9 hétfős család temetkezhetett (és a sírmezőt eredetileg egy 3–5 családból álló közösség nyithatta).²¹ A hasonló sírszámú (262 síros), de – a részletes elemzések elvégzése előtt közzétett becslések szerint – csak nagyjából a 10. században (70–90 évig, azaz mintegy 2–3 „generáció” ideje alatt) működő sárrétudvari temetőhöz ezzel szemben 17–26 ötfős vagy 12–19 hétfős család tartozhatott. A mintegy 160 éven át (a feldolgozó szerint kb. 920–1080 között), azaz ugyancsak mintegy 5–6 „generáció” által használt ipolykiskeszi temető 543 sírja ismét csak a sárrétudvari temető kapcsán kapott megközelítő eredményekhez áll közelebb a 18–22 ötfős vagy 13–16 hétfős családszámokkal. A 203 síros, de mindössze három-négy évtizedig használt pusztaszentlászlói temetőt is 20 hétfős vagy 28 ötfős háztartásból álló közösség hozhatta létre az antropológus számításai szerint.²² (A 700 feletti sírszámú temetőkkal – az egy, fent már idézett halimbai esetet leszámítva – itt még hozzávetőlegesen sem tudunk számolni, ugyanis azok vagy közöletlenek/időrendileg elemezetlenek, vagy jelentős 9. századi rétegük is van – például Csekej.)

262 sír: NEPPER 2002, 296–389; Ibrány–Esbó-halom (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.): **269 sír (274 váz):** ISTVÁNOVITS 2003, 71–112.; Fiad–Képuszta (Somogy m.): **388 sír (395 váz):** NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZÓKE 1953; Vörs–Majori-dűlő (Somogy m.): **404 sír:** Kovács 2013, 543–544.; Vágtornóc (Trnovec nad Váhom, okres Galanta, Trnavský kraj, SK)–Felsőjattó, Remízka-dűlő: **528 sír:** Točík 1971, 137–184.; Magyarhomorog–Kónyadomb (Hajdú-Bihar m.): **540 sír:** Kovács 2006; Ipolykiskeszi (Malé Kosihy, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK)–Felsőkenderesek dűlő (Poloha Horné Konopnice): **543 sír:** HANULIAK 1994; Balatonmagyaród–Felső-Koloni-dűlő (Zala m.): **553 sír:** SZÓKE–VÁNDOR 1996, 61.; Püspökladány–Eperjesvölgy (Hajdú-Bihar m.): **637 sír (641 váz):** NEPPER 2002, 128–295.; Hajdúdorog–Temetőhegy (Hajdú-Bihar m.): **702 sír:** FODOR 2005, 200.; Rácalmás–Göböljárás (Fejér m.): **795 sír:** FÜLÖP 2000, 175., 179; Csekej (Čakajovce, okres Nitra, Nitriansky kraj, SK)–Templomdűlő (Poloha Kostolec): **894 sír:** REJHOLCOVÁ 1995; Halimba–Cseres (Veszprém m.): **932 sír:** TÖRÖK 1962. Részletes, a rendelkezésre álló adatokat értékelő listát ad: Kovács 2013.

20 ÉRY 1967–1968, 126.

21 ISTVÁNOVITS 2003, 376.

22 KISZELY 1987, 160.

A 10–11. századi temetőkből nyugvó halottak számán, illetve a temető régészeti adatokon alapuló használati idejére épült becslések²³ segítségével tehát legfeljebb az írott forrásokban jelzett kisméretű falvak népességét láthatjuk viszont a honfoglalás és kora Árpád-kori falusi temetőkből. A háznépszám ilyen metodikájú becslése természetesen erősen függ az adott temetővel kapcsolatos időrendi kérdések kidolgozottságától, illetve az átlagos méretű családlétszám-becslésektől. Érdeemes azonban egy további adatra is utalni itt, amely akár érdemben módosíthatja a fenti szemantikussági számításokból levonható következtetéseket. Tomka Péter tárt fel római kori emlékek után kutatva Árpás–Dombiföldön (Győr–Moson–Sopron m.) egy „modern” temetőt, amelyet a 19. század utolsó harmadában létesítettek, és mintegy egy évszázadon keresztül temetkeztek ide. Az ásató számításai szerint ezen egy évszázad alatt a 10–12 házas település mintegy 550 sírt hagyott maga után.²⁴ Ha a hozzávetőleges használati idő és a sírszám alapján megpróbálnánk most már a 10–11. századi temetők esetében a kutatás által alkalmazott közelítő módszerek segítségével következtetést levonni, akkor a kb. 550 sír halottjait 3–3,5 „generációnyi” időre szétosztva 37–45 ötfős vagy 22–26 hétfős háztartásos eredményre jutnánk. Tekintve, hogy a 100 éves időtartamot 3–3,5 „generációra” osztva a 10–12 háztartás családonként 13, 15 vagy 18 fős átlagot kellene, hogy jelentsen, az árpási 19–20. századi családlétszámok konkrét ismerete nélkül is érzékelhető, hogy a 10–11. századra meghatározónak vett adataink – akár a családtag-létszámok, akár az átlagos „generációk” tekintetében – nem többek nagyon közelítő értékeknél. (Természetesen világos, hogy az eltérő gyermekhalandósági viszonyok, termésátlagok, művelési formák stb. miatt a 19–20. században jóval nagyobb családlétszámok voltak, mint a 10–11. században.) Annyira mindenesetre talán mégis utal e „modern” példa, hogy a honfoglalás és a kora Árpád-korban is célszerűbb a nagyobb, hétfős családlétszámokat figyelembe venni, mint a történeti ku-

²³ Pontosabb lakosság szám-becsléseket eredményezhet az Acsádi György és Nemeskéri

János által kidolgozott képlet: $P = K + \frac{D \cdot e_0}{t}$ ahol 'P' a kiszámítandó átlagos népesség

szám, 'K' a korrekciós faktor (a 11. század esetében a tizede), 'D' az eltemetettek száma, 'e₀' az újszülöttek átlagos halálozási aránya, míg 't' a temető használati ideje. Látható azonban, hogy e képlet alkalmazásához olyan adatok is szükségesek, amelyek a temetőközlések csak kisebb részénél állnak rendelkezésre. A háznépszám-becsléseknél pedig továbbra is az átlagos családlétszám-adatokra vagyunk utalva.

²⁴ TOMKA 1992, 68–71. A tanulmányra Révész László (SZTE BTK RT) hívta fel a figyelmemet, segítségét ehelyütt is köszönöm!

tatás által inkább előnyben részesített ötfős modellt. Az egyes temetőkre vonatkozó becslések nehézségei azonban itt még korántsem érnek véget.

A majsi időrend kapcsán Mesterházy Károly teljesen világosan utalt egy további problémára. Amint írja, *„Amennyiben elfogadjuk [Kiss A. kronológiáját – B. Á.], akkor egy különleges folyamatnak lehetünk a tanúi: a közösség a megtelepülés után halottait fokozatosan máshová temeti, vagy egykézik. Csak így érthető ugyanis az a kép, mely szerint a Szent István pénzeivel körbefogott nagy tömb, melyet a szerző a 960/970-es évektől keltez, a további 60–70 évben már kevesebb halottat hagy maga után, mint amennyit elődei számláltak.”*²⁵

Másként fogalmazva ez annyit jelent, hogy a régészet által statikusan szemlélt, egyetlen közösség által hátrahagyottnak és lineáris folyamatok eredményeként létrejövőnek tekintett temető még a régészet által felállított sajátos koordinátarendszerben sem értelmezhető mindig egyértelműen (habár a recenzius itt inkább a temető értékelése kapcsán jelentkező kronológiai bizonytalanságokra akart utalni). Más kérdés, hogy az egykori közösségek, illetve az azok által hátrahagyott temetők statikus voltáról a demográfusokat igen nehéz lenne meggyőzni. A modern kori mesterséges termékenységgű demográfiai viszonyok kialakulása előtt egykézésről, illetve az arra való törekvésről nyilvánvalóan csak különleges körülmények között lehetett szó; a túlnépesedést így a különféle természeti tényezőknek és társadalmi stratégiáknak „kellott” meggátolniuk. A természetes szaporulat a természetes termékenységgű demográfiai viszonyok között ugyan nem volt túl magas (a középkorban reálisan évi kb. 3,5–4 ezrelék²⁶), egy-egy kis közösség esetében azonban ez is hamar az elérhető termőterület elfogyásához vezethetett. De számolnunk kell az exogámia szokásának meglétével is; ilyenkor pedig a beházasodók éppen úgy többletként jelentkeznek a befogadó közösség temetőjében, amint „hiányként” az eredeti faluban (ideális esetben ezek a „hiányok” és „többletek” kiegészítik egymást a szomszédos falvak temetőiben, törvényszerűnek azonban ez nem minden esetben tartható). Másfajta, egy-egy közösség hosszabb távú demográfiai folyamataiban jelentkező – a helyi egyensúly fenntartására viszont „jótékony” hatást gyakorló – „hiányt” okoztak az egész életükben megházasodni nem tudó személyek, vagy az egy-egy rosszabb év hatására fellépő, rövidebb ideig tartó lokális éhínségek, netán járványok áldozatai; ezek pedig a korban minden bizonnyal megszokott jelenségek lehettek. (Azért, mert a 10. században nem létező, míg a 11. században igen gyér számú és más jellegű belső keletkezésű írott forrásanyagban ezek nincsenek

²⁵ MESTERHÁZY 1984, 289.

²⁶ VÖ. KUBINYI 1997, 107.

dokumentálva, ne legyenek kétségeink e jelenségek egykori létéről.) A temető bővülése – családi rendszerű falusi temetőkkal, azaz egymás mellé temetkező családtagokkal számolva – ezeken a „vonalakon” lelassult vagy megállt. A helyi szinten, egy-egy kisebb közösségben fellépő relatív túlnépesedés mindennek ellenére nem lehetett ritka – az egyes temetőkben pedig éppen ezeket a „helyi szinteket” látjuk magunk előtt. Ilyenkor azután egy-két család elhagyta a falut és máshol keresett boldogulást (szolgai állapotúak esetében, mint alább látni fogjuk, a tulajdonos eltelepíthette őket) – egészen addig, amíg erre a Kárpát-medence adottságai lehetőséget adtak. Az ismert adatok alapján pedig úgy tűnik, hogy a 10. században biztosan és régióként eltérő mértékben ugyan, de még a 11. században is a Kárpát-medence kellően „üres” lehetett a közösségek széttelepüléséhez.

Itt kell megemlíteni néhány további olyan társadalmi tényezőt is, amelyek a temetők képében megjelenő egykori falusi közösségek lélekszámának növekedéséhez vagy csökkenéséhez hozzájárulhattak. Családok, egyes személyek lakóhely-változtatásához ugyanis nem pusztán a fent említett „természetes” tényezők vezethettek. A korai Árpád-korban – és minden bizonnyal már az azt megelőző honfoglaláskorban is így lehetett ez – forrásaink viszonylag nagyszámú szolgai jogállású népességről beszélnek. Számarányukra a fent idézett két 11. századi oklevélben a következő adatokat találjuk: az 1061-es zselicszentjakabi alapítólevélben *„Ottó comes 327 családnji szolgáltatója között mindössze 25 servus mansio volt.”* Ezzel szemben Péter comes 1067-es százdi *„alapítólevele a 30 equitesen kívül 200 családnji szolgáltató közül 114-et jelöl servusként.”*²⁷ Bolla azonban arra is felhívta a figyelmet, hogy e nagybirtokosok mellett a kis vagyonnal rendelkező birtokosok esetében *„szinte kizárólag a servus alkotta a szolgáltató népet, az előbbiekhöz [azaz a nagybirtokosokhoz] viszonyítva csekély számmal.”*²⁸ Ennek igazolására Guden példáját idézte, aki 1079-ben a Veszprém megyei Palaznokon fekvő birtokát adományozta a veszprémi egyháznak (pontosabban a székeskáptalannak), és adományában a rétek, szántók, erdők, szőlők mellett csak 5 mansio servust említett.²⁹ Régészeti szempontból közelítve a kérdéshez ezeknek a világi birtokokon élő servusoknak a jogi helyzetéből, azaz, hogy többségükre nem lehetett jellemző a földhöz-

²⁷ Bolla 1998, 80.

²⁸ Bolla 1998, 81.

²⁹ A településről ismert kora Árpád-kori leletekre lásd MRT 2, 166–167. No. 38/1. A Guden által birtokolt 5 mansio csak a településen lakók egy részét jelenthette, ugyanis a veszprémvölgyi alapítólevél további palaznokiakról rendelkezett, lásd MORAVCSIK 1984, 80.

kötöttség és az ingó vagyon között tartották őket számon,³⁰ egy érdekes következtetés adódik. Ha ugyanis, amint Bolla fogalmaz, „teljesen esetleges volt, hogy a servust családjával vagy a földdel együtt adják-e el vagy nélkül”, illetve „érdekeinek megfelelően az úr bármikor áthelyezhette servusát más helyre”,³¹ akkor e folyamatok éppen úgy nyomot kellett, hogy hagyjanak egy-egy korabeli temető képén, amint a „túlnépesedés” vagy az exogámia következtében elvándorló családok okozta „többletek” és „hiányok” esetében láthattuk. De ugyancsak a népesség egyes csoportjainak belső, Kárpát-medencén, illetve annak egyes tájegységeken belüli mozgásához vezethettek egyes birtokadományozások nyomán előálló szituációk. Így a már többször idézett 1067-es százdi alapítólevélben Péter comes servusai mellett liber jogállású személyeket is átruházott a monostorra. Ezek között konkrétan említi a Hortobágyon élő 20 magyar és 10 besenyő lovast, akik minden bizonnyal az ispán fegyveres szolgálatában álló személyek lehettek, valamint további, nem számszerűsített „magyarokat”, akik saját „maior” vezetésével a többiektől elkülönült településen éltek. Bolla Ilona arra is következtetni tudott, hogy e „magyarokhoz” hasonló liberek több helyen is élhettek az érintett birtokokon, ugyanis az adományozó rendelkezése szerint mindazon szabadoknak, akik liber jogállásukra továbbra is igényt tartottak, el kellett hagyniuk korábbi földjeiket. Más kérdés, hogy Bolla szerint elképzelhető, hogy e liberek inkább vállalták a jogállásuk megváltozásával járó kötelemeket és terheket, mintsem hogy új helyet keressenek³² – ez a lehetőség azonban semmiképpen sem abszolutizálható. Hasonló (bár feltehetőleg nem túl nagy távolságokra kiterjedő) belső népmozgással, költözéssel járhatott az a 11. században minden bizonnyal nem ritkán bekövetkező esemény, amelynek keretében egy korábban közszabad jogállású személy (és családja) kénytelen volt a közelben birtokos egyházi vagy világi előkelőhöz „csatlakozni”, és a birtokára történő költözésért szabadságáról vagy annak egy részéről lemondani.³³ Régészeti-
leg természetesen nem vagyunk képesek az eltemetettek jogi helyzetének egyértelmű meghatározására, az azonban igen valószínű, hogy az ásatások során felszínre hozott temetőkben éppen úgy ott nyugszanak a szabad, mint a servus jogállású személyek. Az esetek egy részében a temetőket minden bizonnyal közösen használhatták a különféle jogállású falulakók, míg más esetekben – mint például az említett Zsurk pré-

³⁰ BOLLA 1998, 87.

³¹ BOLLA 1998, 87.

³² BOLLA 1998, 25., 128.

³³ BOLLA 1998, 24–25.

diumon (*predium Suruk*, Szabolcs m.³⁴), ahol a szabad „magyarok” saját maioruk vezetése alatt a servusoktól elkülönülten éltek, külön temetkezőhelyeket is fenntarhattak.³⁵ Akárhogyan is, a servusszá történő süllyedés elől más birtokoshoz költöző szabadok, illetve családjaik éppen úgy az egyik temetőben megjelenő „hiányokként”, illetve egy másik temetőben kimutatható „többletként” (ha nem éppen a 10. vagy a 11. század valamely évtizedében, de még I. Szent László és Könyves Kálmán törvényei előtt felhagyott teljes temetőkként) tűnnek fel régészeti adatainkban, amint ezt a népességnövekedés következtében új települést alapítók vagy az eladott/„áthelyezett” servusok esetében láthattuk. Akármennyire is szeretnénk tehát régészként, az egyes temetőket nem tekinthetjük automatikusan egyetlen, hosszú időn keresztül egy helyben lakó, *változatlan összetételű* közösség lenyomatának.

De térjünk vissza egy gondolat erejéig a települések, ezáltal közvetve a temetők méretét meghatározó természeti tényezőkhöz. Nyilvánvaló, hogy az egyes területeknek adott időszakban, adott technikai körülmények között meghatározott eltartóképességük volt. Ennek pedig valahogyan a régész által feltárt leletanyagban is jelentkeznie kell – mint ahogy esetenként jól látható módon jelentkezik is. Kézbe véve például a mai Békés megye avar vagy honfoglalás kori lelőhelyeinek listáját, igen hamar feltűnhet az a tény, hogy a máshol 300–500–800 síros késő avar vagy kora Árpád-kori falusi temetők sírszáma itt nem haladja meg a 200-at sem. (A 10–11. századi példákat említve: Békés–Povádzug: 151 sír [de: nem teljesen feltárt!], Elek–Téglagyár: 46 sír [nem teljesen feltárt, kb. 100 elpusztított sírt feltételeztek], Gyula–Téglagyár: kb. 170 sír, Gyulavarsánd: 70 sír, a becsült eredeti sírszám kissé túlzónak tűnik: 300–400, Medgyesegyháza: legalább 31 sír [nem teljesen, de legnagyobbbrészt feltárt],³⁶ Sarkadkeresztúr: 132 sír [teljesen feltárt], Szabadkígyós–Tangazdaság: 27 sír, eredetileg

³⁴ Vö. NÉMETH 1997, 208.

³⁵ Nem érdektelen itt azt sem megjegyezni: az oklevélben prédiumpként szereplő, „magyarok” által lakott Szabolcs megyei Zsurk néhány km-es körzetében több olyan mai falu: Eperjeske, Mándok, Tiszabездé, Tuzsér helyezkedik el, amelyek határában egy-egy jelentős „honfoglaló magyar” temetőt mentett meg Jósa András és Kiss Lajos, vö. ISTVÁNOVITS 2003, 209–215. (Révész L.), 235–239. A Tuzsér–Boszorkány-hegyi temető elemzése nyomán pedig azt valószínűsítette Révész 2000, 20., hogy e sírokban – a 6. sír gazdagabban eltemetett halottja körül – a 10. század elején itt élt magyar „köznép” hagyatékát láthatjuk.

³⁶ MEDGYESI–LISKA 2000.

becsült sírszáma: 90–140 sír.)³⁷ Hiába volt tehát „a rengeteg ártéri erdő és legelő nemcsak kiváló vadász- és halászhely [... valamint ...], nagyszámú állattárolomány eltartására lehetőséget biztosító”³⁸ vidék. A megye hatalmas területeit víz alatt tartó Körös ártéri területei – amelyek peremén az ismert települések létrejöttek³⁹ – alapvetően meghatározták az itt megtelepedni képes közösségek méretét. Azaz a természet szorításában zömmel „kis” falvak létrejöttére nyílt lehetőség függetlenül attól, mit mondanak az írott forrásaink a korról általában.

Arra nézve, hogy mekkora lehetett egy ilyen „kis” falu, amelynek a 70–100–150 éven keresztül használt temetője alig éri el a 200 sírt, a fentebb látott sematikus számítások már adhattak némi támpontot. Ha itt is a fentebb alkalmazott – a megfelelő adatok hiányában kényszerűen – igencsak mechanikus számítási modellt vesszük alapul, és az egy temető–egy település képletből indulunk ki, azt kellene mondanunk, hogy egy, a 10. század végén alapított és a 11. század végéig vagy a 12. század elejéig (azaz mintegy egy évszázadig, tehát kb. 3,5 „generáció” által) használt 200–250 síros temető 57–72 főt, vagyis 11–14 ötfős vagy 8–10 hétfős háztartást kell, hogy jelentsen egy adott időszakra. Maga a számítási módszer természetesen több okból sem tartható kellően pontosnak. Legfeljebb első, igen durva közelítésben képes azt kifejezni, mit is látunk akkor, ha egy, az átlagosnál kevésbé kedvező terület 10–11. századi falvainak lakosságát akarjuk összevetni a kedvezőbb adottságú vidékekével.⁴⁰ Nem mellékesen azonban ez a mintegy 8–15 körüli, egy időben működő háztartás – habár ebben az esetben inkább maximális értéknek tekinthető – nagyjából megfelel annak a képnek, amelyet a 11. századi írott adatokból nyerhettünk.

Az eddigiek során azonban nem vettünk figyelembe több, az eredményeinket mindenképpen befolyásoló tényezőt. Mi igazolja azt, hogy minden falunak saját temetője volt – és viszont: vajon minden falu összes lakója egyetlen temetőt használt-e?⁴¹ Erre legfeljebb az a mai szemlélő ál-

³⁷ Csak a jelentősebb sírszámú temetőket említettem. A megye leleteinek akkor ismert részét az irodalommal együtt áttekinti RÉVÉSZ 1997, így itt csak az azóta előkerült lelőhelyhez adok külön irodalmat.

³⁸ RÉVÉSZ 1997, 180.

³⁹ BÁLINT 1991, Karte III., RÉVÉSZ 1997, 180–181.

⁴⁰ A probléma fontosságára lásd a történész nézőpontjából pl. KRISTÓ 1997, 41., 43., KUBINYI 1997, 107–110.

⁴¹ Ezt a kérdést már SZABÓ 1966, 73–74. is feltette: „A temetők sírszámából a falu lakosságának számára való következtetés azonban még akkor is körülményes feladat, ha tudjuk, hogy egy vagy több temetője volt valamely falunak...”; de sokkal szkeptikusabb volt e tekintetben pl. KRISTÓ 1997, 44.

tal határozottan logikusnak látszó feltevés hozható fel, hogy semmi sem kényszerítette a kor emberét arra, hogy a lakóhelyétől néhány km-re, esetleg 10 km-nél is távolabb eső temetőbe szállítsa halottjait, hiszen a falvak (illetve egyéb települések) mellett elegendő tér állt rendelkezésre a saját temetkezési hely kialakítására. Ugyanakkor kora Árpád-kori forrásainkból az is valószínűsíthető, hogy a falvak egy részének lakosai még ebben az időben is áthelyezték lakóhelyeiket a falu határain belül (ún. „költözködő falu”).⁴² Hogy pontosan meddig maradtak egy helyben, azt a kutatás jelen állása mellett nem lehet egyértelműen meghatározni, mint ahogy azt sem, hogy milyen távolságokat tettek meg a házak áthelyezésekor. Ami az időrend kérdését illeti: a főként kerámiára alapozott régészeti kronológia az Árpád-kor korai szakaszára legfeljebb 100–150 éves, egymást nem egyszer átfedő periódusokkal tud keltezni (így 10–11. századi vagy 11–12. századi kerámiáról beszélve),⁴³ az egyes objektumok egymáshoz viszonyított relatívkronológiai helyzetének meghatározására alkalmas nagy szériákat felölelő radiokarbon vizsgálatok pedig még nem kezdődtek meg. A benyomásokon alapuló feltételezés szerint egy-egy helyen néhány évtizedig maradhettek a lakosok.⁴⁴ A másik kérdés, azaz a megtett távolság ugyancsak nem lényegtelen szempontunkból. Azzal ugyanis a lakók nemcsak a hátrahagyott házaktól, de egyben az elviekben amellett elhelyezkedő temetőtől is távolabb kerültek. Akárhogyan is választották meg tehát a temetkezési helyüket eredetileg, az nem feltétlenül maradt mindvégig a lakóhely közvetlen közelében, idővel attól távolabb is kerülhetett.

⁴² SZABÓ 1966, 30–31., FÖLDES 1983, 338–348. (a „költözködő falu” kifejezésre: 338., 348.), vö. továbbá LASZLOVSZKY 1986; ezzel szemben a falvakat egy helyben állónak tartotta, és a kérdéses forrásokot más irányú interpretációját javasolta MESTERHÁZY 1980, 31.

⁴³ TAKÁCS 2009, 224–225., 235–238., Abb. 1–2.

⁴⁴ A „költözködő falvak” problémájának régészeti megítélése nem egyértelmű. MESTERHÁZY 1980, 24–26., 31. többek között azért utasította el ezek 11. sz.-i létét, mert a 10–11. sz.-i településeken nem csak egy rövid időszak kerámiaanyagát lehet megtalálni; a cserépanyag hosszabb távú egy helyben lakást feltételez. Tekintve azonban, hogy 1.) a korszak kerámiáját nem lehet néhány évtizednyi pontossággal keltezni; 2.) az egy lelőhelyen előkerülő veremházakról egyelőre nem csak az nem igazolható, hogy azok mind egy időben álltak volna, de az sem, hogy az egyes épületek egymást időben közvetlenül követték (kivéve talán a szuperpozíciót mutató eseteket), és nem volt-e esetleg esetenként néhány évtized kihagyás a különböző házak között; 3.) a „költözködő falu” által feltételezett művelési rendszer következtében az elhagyott települési helyek „helyzeti energiát” képviseltek (vö. FÖLDES 1983, 338.) és így idővel újra betelepültek – a jelenség megítélése ma még nem megnyugtatóan lezárt. A kérdés régészeti vetületéhez lásd még RÁ CZ 2010, 75. problémafelvetését.

A régészeti leletekből megismerhető honfoglalás és kora Árpád-kori falvak ráadásul egy fontos vonásukban mindenképpen különböztek attól, ahogyan ma egy falut elképzelünk: koncentráltágukat tekintve. Igaz ugyan, hogy a 20. század első felének néprajzi kutatásában népszerűsége szert tett elmélet, miszerint a 19. századi tanyahálózat e korai időszak maradványa lenne, mára végérvényesen a múlté azáltal, hogy a tanyahálózat kora újkori, illetve az utáni kialakulását a kutatás meggyőzően bizonyította. Másrészt viszont a régészet nem egy olyan Árpád-kori emlékcsoportot hozott felszínre, amelyeket joggal nevezhetünk tanyaszerű településeknek, és léteztek ezek mellett kissé nagyobb méretű, ún. „szórt jellegű települések” is.⁴⁵ A tanyaszerű települések jellegének érzékeltetésére hadd hivatkozzam itt pusztán néhány (bár többségében már 12–13. századi) példára. A Kengyel (Jász-Nagykun-Szolnok m.) falu határában az 1980-as évek első felében végzett nagy felületű feltárások során több, együttesen több száz méter hosszú felületet nyitottak meg, de mindössze hat Árpád-kori veremház maradványait sikerült feltárni egy sor más épület (karám, árkok, kemencék stb.) mellett. A leletanyag vizsgálata alapján valószínűsíteni lehetett, hogy e házak közül is csak egy (maximum kettő) állhatott egy adott időpontban.⁴⁶ Mosonszentmiklós–Pálmajor (Győr-Moson-Sopron m.) esetében a helyzet még egyértelműbb: itt egy nyolchektáros terület feltárása három Árpád-kori veremházat eredményezett. Az ugyancsak a nagyfelületű feltárások sorába tartozó ásatás Lébény–Kaszás-dombon két veremházat hozott a felszínre, amelyek az ásató értékelése alapján ugyan egymástól jelentősebb távolságra, de nagyjából egy időben állhattak, így esetükben két, egymás mellett élő „tanyaszerű” teleppel számolhatunk.⁴⁷ Ugyancsak két veremház és a hozzájuk tartozó épületek kerültek elő Ecser 7. sz. lelőhelyen.⁴⁸ Nehéz elképzelni, hogy ezeket az egykori falvak határaiban álló tanyaszerű településeket – amelyek felszíni nyomai a terepbejárások során is rendszeresen jelentkeznek⁴⁹ – az Árpád-kori „hivatalos nyilvántartás”, amelynek emlékeit a fentebb

⁴⁵ Vö. LASZLOVSZKY 1986a, LASZLOVSZKY 1986b, TAKÁCS 2010, 15–16.

⁴⁶ LASZLOVSZKY 1986b, az Árpád-kori Kengyel falu azonosításának problémáira vö. még LASZLOVSZKY 1986c, 19–20.

⁴⁷ TAKÁCS 2010, 15–16., 21. a korábbi irodalommal.

⁴⁸ RÁCZ 2010, 73.

⁴⁹ E jelenségekhez, ill. az interpretáció kérdéseihöz lásd LASZLOVSZKY 1986a, 136–138., MIKLÓS 1985, 237., JANKOVICH 1985, 286–287. A felszíni nyomok és az ásatások által felszínre hozott telepjelenségek viszonyára, valamint ezeknek az egykori falvakkal, faluszerkezettel, településformákkal való kapcsolatára lásd még RÁCZ 2010 és RÁCZ-TARI 2011 esettanulmányainak tanulságait.

idézett oklevelek őrzik, nem éppen úgy a közeli nagyobb méretű településekhez, azaz a legtöbbször önmagukban is elég laza szerkezetet mutató falvakhoz sorolta volna, amint az mindennapi gyakorlat volt az újkori tanyákkal kapcsolatban. Azt persze nem tudjuk biztosan, hogy ezekhez a kora Árpád-kori „tanyákhoz” (vagy egy részükhöz) tartozott-e egykor önálló temető; azonban ezt a lehetőséget sem zárhatjuk ki automatikusan. Amennyiben legalább esetenként önálló temetők létrehozására gondoltunk, egy-egy 2–3 „generáció” által lakott, helyváltoztató, de egy helyre temetkező „tanya” egy, maximum két családja 20–40 sírt is maga után hagyhatott. Még érdekesebb a kép, ha vetünk itt egy gyors pillantást azon falvakra is, amelyek határaiban e „tanyaszerű” települések álltak. Arra már az ilyen irányú kutatások kezdetén Méri István és Szőke Béla is rámutatott, hogy az Árpád-kori falvak alapvetően szórt szerkezetűek voltak. A házak egymástól viszonylag jelentős távolságban álltak;⁵⁰ a későbbi időkre kialakult utcás szerkezet nem – vagy csak az eddig ismert esetek kisebb részében, akkor is inkább az Árpád-kor későbbi szakaszában⁵¹ – volt jellemző.⁵² E „falvakon” belül inkább rendszertelenül egymás mellett álló épületek alkotta házcsoportokat lehetett megfigyelni. Az újabb, nagy kiterjedésű feltárások tanúsága szerint is esetenként „[...] a ritkás Árpád-kori objektumok pár száz méterenként csoportosulva követik egymást. A településeket ezért szinte lehetetlen lehatárolni, csak intenzívebb telepjelenségeket határozhatunk meg, néhány házból álló csoportosulásokat, amelyek együttesen akár több egymás melletti leőhelyre kiterjedő góccokat, avagy nagyobb települési egységeket alkothatnak. A terepbejárásokon felszíni megfigyelések alapján körülhatárolt Árpád-kori telepnyomokból a feltárások után több is összevonható és egy települési egységként szemlélhető, amelynek élete különböző kronológiai fázisokra bomlik.”⁵³ E „szórt” belső struktúra kialakulásához kevésbé az egyébként zömmel kis (leginkább kb. 3–4 m × 4–5 m) házak, mint az azokhoz kapcsolódó „melléképületek” (külső kemencék, tárolóvermek stb.),⁵⁴ leginkább pedig az állattartás korabeli gazdálkodásban betöltött jelentős szerepe járult hozzá. Főként, mert az állatállomány egy részét a településen belül,

⁵⁰ Egy, az 1270-es évekre vonatkozó írott adat szerint előfordult, hogy egyazon település két háza között nyíllövésnyi, azaz mintegy 100 m távolság volt: LASZLOVSKY 1986a, 135. 13. jegyz., BENCZE 1999, 25., de a régészeti feltárások alapján is elképzelhető a házak közötti 50 m-es távolság a falvakon belül: LASZLOVSKY 1986a, 137. 24. jegyz.

⁵¹ Vö. BENCZE 1999, 23–24.

⁵² MÉRI 1952, SZŐKE 1955, 87–89.

⁵³ RÁ CZ 2010, 71., 1. ábra.

⁵⁴ Lásd MÉRI 1969–1970 áttekintését.

a házak mellett (erre mutatnak a „falvakon” belül elhelyezkedő karámok, ólak stb.)⁵⁵ tartották.⁵⁶ A települések egy részének belső szerkezetét meghatározó, az egykori telkeket körülhatároló árokrendszerek formái is a „szórtságira” utalnak.⁵⁷ A jelenleg csak mintegy egy-másfél évszázados pontossággal keltezhető kerámiaformák, a szórt településstruktúra, illetve a „költöző falvak” rendszerének egyik következményeként egyazon, akár kisebb méretű falusi közösség a falu határain belül akár több, a mai szemlélő számára a terepbejárás eredmények fényében önálló falunak látszó nyomot is maga után hagyhatott. Talán ez is hozzájárul ahhoz – amint erre Heckenast Gusztáv is egyértelműen utalt⁵⁸ –, hogy „*A régészeti terepbejárások, melyek az Árpád-kori faluhálózat felderítését tűzték ki céljukul, általában arra a megfigyelésre jutottak, hogy az Árpád-korban sokkal sűrűbb volt a településhálózat, mint a későbbi időkben. 1,5–4 km távolságban sorakoztak egymás mellé a különböző nagyságú falvak a víz nem járta földhátakon, szigeteken.*”⁵⁹ Ennél nagyobb távolságokat feltételez ugyanakkor Szabó István vizsgálata, aki a korai törvények elemzése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 11. századi falvak nem lehettek egymástól 1–3, de talán még 4–5 km távolságban sem, amint az a késő középkorban jellemző volt – ennél jóval nagyobb határnak kellett hozzájuk tartoznia.⁶⁰ Legalábbis ami az írott források szintjén megjelenő falvakat illeti. Az ásások és a terepbejárások eredményeire támaszkodó régész – igaz, már a 12–13. századra vonatkozólag, amikor az írott források is több falut regisztrálnak egységszerű területen mint a korábbi időszakban – a falvak egymástól 5–6 km-es távolságát ugyancsak reálisnak tartotta.⁶¹ Az írott források és a régészeti leletek tanúsága tehát csak bizonyos „kiegyenlítő” tényezők figyelembe vételével hozható közöse nevezőre. Az azonban még így is egyértelmű, hogy a 10–11. században, amely idősakra a templom körüli temetők előtt használt „falusi” temetőink információt hordoznak, alapvetően nagy ki-

55 Vö. LASZLOVSZKY 1982, FODOR 2002, 28., Fig. 8.

56 Vö. FÖLDES 1983, 346.

57 A nem karámokhoz tartozó árkok lehetséges szerepéről, ill. az árok nélküli „szórt településekről” lásd MÉRI 1962 máig alapvető tanulmányát, ill. TAKÁCS 1996, 204–207. áttekintését.

58 Vö. MESTERHÁZY 1980, 24.

59 MESTERHÁZY 1980, 23–24. Eredményeinek olvasásakor figyelembe kell venni, hogy a Mesterházy 1980-as kötetében olvasható kerámiakeltezések gyakorta túl szűk időszaktot adnak meg, így mai szemmel esetenként „optimistának” tűnnek.

60 SZABÓ 1966, 85.

61 LASZLOVSZKY 1986b, 247.

terjedésű, de „ritkásan” lakott, szórt szerkezetű településekkel kell számolnunk, amelyekhez nagyobb kiterjedésű határrész is kapcsolódott.

Ugyanakkor azt nem lehet egyértelműen kizárni, hogy az ásatások nyomán ismertté vált honfoglalás, illetve kora Árpád-kori falusi temetők egy része ne tartozhatott volna éppen úgy egyszerre több, általunk önálló településként értelmezett egységhez is (akárhogyan viszonyulnak is ezek az oklevelekben falvakként feltűnő településekhez), amint az a későbbi évszázadokban a templom körüli temetők egy része esetében történt. Érdeemes itt Szabó János Győzőnek a mai Sarud határában, a Pócsztöltésen feltárt, az Árpád-kori Báb faluhoz tartozóként azonosított 10–11. századi temető, illetve Árpád-kori településmaradványok kapcsán tett megállapításait is idézni. A temető mintegy 80 sírját Szabó 980–1060 közé keltezte, és 5–6 (máshol 6–7) ötfős kiscsalád temetkezési helyének tartotta.⁶² A 12–13. században is kisméretűnek (Szabó szerint 7 házhely)⁶³ megmaradó Báb falu sírmezőjének 11. századi feladásának okát az ásató abban látta, hogy – habár a település a régészeti emlékek alapján a 12. század közepe és a tartárjárás között is létezett, ha nem is pontosan azon a helyen, ahol a 10., illetve a 11. században – a templom nélküli falu népe a legközelebbi templomos helyre, Sarudra, pontosabban annak templomához vitte a halottait, miután Szent László I. törvénykönyvének 25. cikkelye kimondta, hogy a keresztények kötelesek hozzátartozóikat a templomok körül létesítendő cintermekben eltemetni.⁶⁴ Egyben utalt arra is, hogy a hasonló jelenségek egyáltalán nem lehettek ritkák a korban, hiszen Méri ugyancsak azt találta a Tiszalök–rázompusztai ásatások során, hogy Rázom falu két temetője már a 11. században megszűnt, a falu maga azonban a 12. században is létezett.⁶⁵ A templomok és a temetkezési helyek között szoros kapcsolatot teremtő I. Szent László- és Könyves Kálmán-féle törvények tehát kimutathatóan jelentős erővel alakították falu és temető viszonyát, és bizonyosan komolyan hozzájárultak a kisméretű települések lakói által önállóan működtetett temetők visszaszorulásához. De habár a Szent István törvényében előírt tíz falura jutó templom talán erre a korszakra már elérhetővé vált a Magyar Királyság legtöbb területén, a kisebb települések

⁶² SZABÓ 1978–1979, 72., SZABÓ 1975, 26. Elfogadhatónak vélte ezt RÉVÉSZ 2008, 330. is azzal a jogos kiegészítéssel, hogy a temető megnyitását talán inkább az ezredforduló környékén sejtethjük.

⁶³ SZABÓ 1975, 24.

⁶⁴ SZABÓ 1975, 26–27., ZÁVODSZKY 1904, 162.

⁶⁵ SZABÓ 1975, 26., MÉRI 1952, 62.

lakói számára minden bizonnyal továbbra is elérhetetlen maradt egy saját templom felépítése.

Még egy megjegyzés a Szent István kori templomok kérdéséhez. Ugyan a kifejezetten az istváni törvények előírásai nyomán létrejött templomokat csak nagyon kevés esetben tudjuk régészetiileg is azonosítani, az ismert 11–12. századi falusi templomok mérete mindenképpen elgondolkasztató. Kralovánszky Alán vizsgálatai nyomán, amelyek során száz 11–12. századi templom adatait értékelte, e templomok átlagos alapterülete 33 m²-re tehető. Ezen átlagméret alapján az épületek befogadóképességét – kissé talán túlzó számítással – 100 felnőttben és 50 gyerekben határozta meg.⁶⁶ Szent István törvénye (I. tvk. 9. c.) szerint ez a 150 fő a templom építésére kötelezett 10 falu összes lakója. Legalábbis, amennyiben elfogadjuk a törvény szövegét, mely szerint „*öregék és fiatalok, férfiak és nők*” – a tűz őrzésére otthon maradók kivételével – egyaránt kötelezve voltak a vasárnapi templomlátogatásra.⁶⁷ Persze nem lehetnek kétségeink afelől, hogy a törvény az elvart/kívánatos maximumot tartalmazta, a templomok építetői pedig a (nem kis részben anyagi) realitásokat figyelembe véve tervezték meg épületeiket. Kevésbé fontos szempontunkból, hogy István uralkodása alatt nyilvánvalóan nem érték el a tíz falu/egy templom arányt⁶⁸ – a falvak egy része ugyanis túl nagy távolságra volt ahhoz a legközelebbi templomtól, hogy a királyi törvényt betarthassa. Akárhogyan is: ha egy vasárnap esetleg egynél több misét is celebrált egy-egy átlagos alapterületű templom papja, és az egyes családokból csak egy-két fő vett is részt azokon, az írott forrásokban feltűnő 50–120 háztartásos „nagy falvak” képét akkor is nehéz lenne beilleszteni a 150 főt befogadni képes, de több falu szükségleteit kielégítő templomok által sugallt realitásba.

Mindennek fényében különösen sajnálatos, hogy a 11. századra vonatkozó okleveles anyagban feltűnő, ismert háznépességű falvakkal kapcsolatban alig támaszkodhatunk az ásatások eredményeire. A történeti forrásokban említett falvak egy részének (például Gessent, Noa) az azonosítása sem egyértelmű. Más részüknél pedig csak sejthető, hogy melyik mai település határában keresendő, biztos adat azonban nem áll rendelkezésre (például Fancsal⁶⁹). De a mai települések előfutáiraiként azono-

⁶⁶ Kralovánszky közöletlenül maradt eredményeit FÜGEDI 1992, 17–18. ismertette.

⁶⁷ ZÁVODSZKY 1904, 144.

⁶⁸ KRISTÓ 1997, 46. szerint még az 1330-as években is csak 6–8 falura juthatott egy templom, ez azonban a régészeti kutatások fényében talán túlságosan magas számnak tűnik.

⁶⁹ NÉMETH 1997, 74.

sítható falvak mindegyikének sincsen a mai területéről közölt régészeti adata. Így van ez többek között például Zsikva,⁷⁰ a Martos falu⁷¹ határába olvadt Gég,⁷² vagy (Bars)Taszár⁷³ esetében. A mindenképpen korai időkre vonatkozó adat Szárberény/Vörösberény 54/60 háznépéről nem vehető össze a mai településről és határából ismert 10–11. századi szórványleletekkel.⁷⁴ Az 1057-ben 14 háznéppel feltűnő Kölked temetőjéről vagy faluhelyéről egyelőre ugyancsak egy szórvány honfoglalás vagy kora Árpád-kori karikaékszer tanúskodik.⁷⁵ Az 1067-ben 6 háznépes Vencselő mai utódjának határából szintén több helyről is ismerünk Árpád-kori leleteket,⁷⁶ ezek alapján azonban a 11. századi falu méretére nem lehet következtetni, amint a Budapest–Rákoscsaba területéről ismertté vált 12–13. századi templom, illetve településobjektumok sem nyújtanak elegendő információt a 11. századi Chabarakusa tanulmányozásához (amennyiben az 1067-ben említett 18 háznép egyáltalán ugyanazon a helyen élt, ahol a 12–13. századi falu feltárt maradványai előkerültek).⁷⁷ A mai Zsadány területén, illetve határában is több helyről kerültek elő Árpád-kori leletek,⁷⁸ ezek lelőhelyei közül azonban csak kettő azonosítható valamely ismert középkori településsel. A mai település határának déli részén fekvő Orosi-pusztá helyén minden bizonnyal az írott forrásokkal a 13. század elejétől kezdve adatolt Orosz(i) falu állhatott.⁷⁹ A régészeti topográfia szerzői pedig a mai község belterületén, az akkori Béke utcában keresték a középkori Zsadány előzményét az ott lelt Árpád-kori, illetve késő közép-

⁷⁰ Ma: Žikava, okres Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, SK. Az Árpád-kori írott adatokra lásd GyÖRFFY I. 489., a régészeti lelőhelyekre: HANULIAK 1989, 239.

⁷¹ Ma: Martovce, okres Komárno, Nitriansky kraj, SK.

⁷² GyÖRFFY I. 418. A falu mai határából, az Aba-dombon honfoglalás kori leletek, ill. egy 12–13. sz.-i falura utaló cserepek is ismertek, vö. TRUGLY 1989, 132.

⁷³ Ma: Tesáre nad Žitavou, Tesárske Mlyňany (Taszármalonya) település része, okres Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, SK. Az Árpád-kori történeti adatokra vö. GyÖRFFY I. 480. A településről ismert 9. sz.-i településnyomokra és a 10. sz.-i temetőrészletre lásd HANULIAK 1989a, 229–230. a korábbi irodalommal.

⁷⁴ MRT 2, 261–264. No. 54.

⁷⁵ Kiss 1983, 69., 239. 105. ábra 8.

⁷⁶ ISTVÁNOVITS 2003, 62–64., a településre vonatkozó későbbi középkori adatokat lásd NÉMETH 1997, 201–202.

⁷⁷ Az írott forrásokra: GyÖRFFY IV. 513.: Csaba(rákosa), a templomra ÍRÁSNÉ MELIS 1975, 228–229., 237. 17. kép, a feltárt településobjektumokra: Kovács E. 2010.

⁷⁸ MRT 6, 207–216. Nos 13/1, 13/2, 13/3, 13/11, 13/15, 13/22, 13/23, 13/24, 13/28, 13/29, 13/34, 13/37, 13/38, 13/46, 13/47, 13/48, 13/60, 13/62.

⁷⁹ MRT 6, 212. No. 13/38.

kori emlékek alapján.⁸⁰ Ugyancsak összetett a helyzet az egykori Komárom megyei Udvarddal,⁸¹ illetve az azzal együtt eladományozott királyi udvarházzal, amelyhez a Szent Márton tiszteletére szentelt kápolna is tartozott. Az I. Géza korában Udvard, illetve Szent Márton neve alatt említett együttesből ugyanis Györffy kutatásai szerint három falu fejlődött ki: (Zsitva)Besenyő,⁸² Udvard és Szentmárton,⁸³ amelyeket 1209-ben már külön említettek.⁸⁴ Tekintve, hogy a későbbi Szentmárton falu alapjait jelentő egyházat⁸⁵ és az Udvardhoz tartozó besenyőket, azaz Zsitvabesenyő előzményét külön is kiemeli az oklevél az udvardi 40 ekényi föld, illetve 20 háznépnyi servus mellett, valószínűsíthető, hogy az Udvard neve alatt fennmaradt 20 háznépes adat valóban a később is Udvard név alatt említett falura (vagy annak egy részére) vonatkozott. A mai Udvard település területén, illetve határában több helyről – többek között a Szent Márton-halomról⁸⁶ – is ismertek 10–12. századi településnyomok, illetve 10–11. századi sírok. Ezek azonban a település méretének becslésére nem alkalmasak, lévén nagyjából közzétlen, illetve terepbejárásból származó adatokról van szó.⁸⁷ Megjegyzendő továbbá, hogy Zsitvabesenyő határából szintén ismert egy 10–12. századi⁸⁸ és egy 11–13. századi temető, valamint több, a 10–11., 10–12., illetve 11–12. századra keltezett településmaradvány is,⁸⁹ ezeknek azonban az „udvardi besenyőkkel” való kapcsolata egyelőre nem tekinthető tisztázottnak.

Kézenfekvő lenne az 1067-ből 140 háznéppel adatolt, mára Polgár déli határába olvadt Hortobágyra vonatkozó régészeti adatokat is bevonni a kutatásba, a szerencse azonban egyelőre itt sem segíti munkánkat. Az 1974-ben kiadott *Polgár története* ugyan már egy sor 10–11. századi településnyomról tett említést, ám érdekes módon éppen a Polgár mai

⁸⁰ MRT 6, 215. No. 13/60.

⁸¹ Ma: Dvory nad Žitavou, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK.

⁸² Ma: Bešenov, okres Nové Zámky, Nitriansky kraj, SK.

⁸³ Ma: Szent Márton-halom/Kálvária-hegy Udvard határában, a falutól mintegy 1 km-re Ny-ra.

⁸⁴ GYÖRFFY III. 461.

⁸⁵ GYÖRFFY III. 455.

⁸⁶ Lásd FUSEK 1989, 250. No. 10. a korábbi irodalommal.

⁸⁷ Az 1989-ig ismert adatokat az elérhető irodalommal felsorolja: FUSEK 1989, 248–250.

⁸⁸ A 201 síros temetőre vonatkozó publikációkat lásd ČILINSKA 1989, 241, No. 4. alatt.

⁸⁹ Az egyes lelőhelyekre a további irodalommal lásd ČILINSKA 1989, 240–243. Az Árpád-kori települések közül a legértelmezhetőbb képet a Zsitvabesenyő–Páskom-dűlőbeli feltárás alapján nyerhetjük, vö. HABOVŠTIAK 1961, 455–459, Obr. 1.; kevésbé jó adatokkal szolgál a Zsitvabesenyő–malomgáti feltárás: BIALEKOVÁ 1958, 393–402.

központjától délre elterülő vidékről nem tartalmaz megfelelő kora Árpád-kori adatokat.⁹⁰ Az 1970-es években itt a Polgárhoz legközelebb fekvő, oklevelekkel adatolt Árpád-kori településként Újszentmargitát tartották számon. Németh Péternek a középkori Szabolcs megyét feldolgozó adatgyűjtése azonban (más településekkel egyetemben) a Polgár és (Új) Szentmargita közötti területre lokalizálta a százdi alapítólevélben említett Hortobágyot is.⁹¹ Tekintve, hogy az oklevél szerencsés módon megőrizte a falu határainak leírását is, hozzávetőlegesen megállapítható az egykori település kiterjedése. A Németh térképén feltüntetett határjelek alapján a falu birtokai délnyugatra mintegy 2,5–3 km-re (Bás halom), délkeletre pedig mintegy 5–6 km-re (Sóly falu) terjedhettek ki, míg északon Polgártól kb. 6 km-re, illetve Horttól (de nem ezek határaitól) mintegy 8–9 km-re feküdt, így a faluhatárok itt is 3–5 km-es részeket foglalhattak magukba.⁹² Amennyiben ez a rendkívül hozzávetőleges számítás alapul vehető, a legalább 140 háztartást magában foglaló Hortobágy falu területe nem volt sokkal nagyobb kiterjedésű egy, a korabeli forrásokból ismert „átlagos” méretű faluénál. Számításba kell venni azt is, hogy az északi kiterjedés megállapításánál alapul vett Polgár csak a 13. század közepétől kezdve jelenik meg az írott adatokban,⁹³ a többi környékbeli település ([Új]Szentmargita,⁹⁴ Szeghalom,⁹⁵ Hort,⁹⁶ Sóly⁹⁷) nevét azonban már 1009-ben, illetve 1067-ben említik. Nehéz ezért ebben az esetben arra gondolni, hogy e „feltűnően népes település” *„alighanem úgy tekintendő, mint amely még nem esett szét kisebb településekre”,*⁹⁸ és így *„magas létszám[ához] hatalmas kiterjedésű terület tartozott”.⁹⁹* Az egykori település képéről persze leginkább a jövő régészeti kutatásától, illetve feldolgozásaitól várhatunk konkrétabb adatokat. Az 1970-es évekbeli adathiányos állapothoz képest mindenképpen előrelépést jelent, hogy az M3-as autópálya építése előtt végzett megelőző feltárások során Polgár határában, a mai településtől délre több helyen is (bár jelenleg még ismeretlen számú és kiterjedésű) Árpád-kori (az előzetes

90 Vö. MESTERHÁZY 1974, 35–39., különösen 38.

91 Lásd NÉMETH 1997 számozatlan térképmellékletét!

92 A megadott adatok természetesen igen hozzávetőlegesek, Németh lépték nélkül készített térképének körülbelüli arányosítása alapján kerültek kiszámításra.

93 MESTERHÁZY 1974, 35–36., NÉMETH 1997, 157–158.

94 NÉMETH 1997, 177.

95 NÉMETH 1997, 173.

96 NÉMETH 1997, 94.

97 NÉMETH 1997, 167.

98 SZABÓ 1966, 77.; e megfogalmazás szó szerint egyezik KRISTÓ 1997, 44. mondatával.

99 KRISTÓ 1997, 44.

közlemény szerint inkább 12–13. századi) telepnyomok kerültek feltárássra. Azonosítani tudtak itt egy egykori faluhoz tartozó templom és temető helyét is (bár ásatások az utóbbiaknál nem történtek).¹⁰⁰ Az említett nyomok pedig akár (bár korántsem szükségszerűen) a 11. században említett Hortobágy falu maradványait is magukba foglalhatják.

Ami az írott források alapján ismert legnagyobb házszámú 11. századi falu, Hortobágy esetében ma még nem lehetséges, egy másik, ugyancsak 11. századi írott adatból ismert, és ugyancsak a mai Hajdú-Bihar megye területén álló, meglepően nagy háznépszámú település, Ártánd esetében legalább részben megoldhatónak tűnik. A kérdéses, 120 háztartásra vonatkozó adat néhány évvel a Hortobágyot említő százdi alapítólevél utáni időből, 1075-ből származik, amikor is Rikács/Ártánd falu (a hozzá tartozó szigettel együtt) a király adománya révén a garamszentbenedeki apát-ság birtokába került.¹⁰¹ A mai Ártánd település területén, a Sebes-Körös egyik mellékágaként az Ártánd déli részén futó Kutas-ér mentén (annak déli oldalán) Mesterházy Károly feltárásai hoztak felszínre két kora Árpád-kori veremházat. Ezek a lelőhelyen kiterjedt terepbejárásokat is végző ásató szerint minden bizonnyal a 11. században említett faluhoz tartozhattak.¹⁰² Ugyancsak Mesterházy tárta fel a falu délnyugati szélén, a Nagyfarkas-dombon a 10–11. századi közösség egyik (?) temetőjének 177+1 sírját.¹⁰³ Ezzel a 178 sírral ugyan nem tartható a temető teljesen feltárttnak, hiszen az ásatásokat megelőzően közelebről nem ismert számú temetkezést pusztítottak el itt homokbányászással, a fennmaradt sírok alapján azonban a temető kiterjedése nagyságrendileg nem lehetett sok-

¹⁰⁰ Polgár 1–34. lelőhely (közel 11 ha feltárása): HAJDÚ–SZ. MÁTHÉ 1996, 22.; Polgár–Kenderföldök (14.800 m²): DANI 1999, 241., DANI–V. SZABÓ 2000, 194. (A Dani Jánostól kapott szóbeli információk alapján az utóbbi lelőhelyen az Árpád-kori emlékegy nem túl jelentős. Segítségét e helyütt is köszönöm!)

¹⁰¹ A garamszentbenedeki alapítólevél közismerten erősen interpolált szövege felveti annak a problémáját, hogy esetleg a 120 háznépre vonatkozó adat is a 13. sz.-i interpoláció következtében került volna az oklevélbe. LASZLOVSKY 1986c kutatásai azonban több esetben is valószínűsíteni tudták, hogy a késői szövegmódosítások ellenére az egyes településekre vonatkozó határleírások a 11. sz.-i állapotokat őrzik. Ártánd neve maga ugyancsak az archaikus állapotok megőrzésének és az interpoláció tényének egyszeri bizonyítéka. Az oklevélben szereplő Rikachiartand névalak ugyanis az újabb nyelvészeti kutatások szerint az eredeti Rikachi (Rikács) és a 13. sz.-ban már új néven, Ártándként ismert alakok összevonása eredményeként állt elő, vö. KÖTELES-SZÓKE 2013, 37., 73–75. a korábbi irodalommal. Rikácsot már a magyarok előtt ott élt avarok falujának tartotta MESTERHÁZY 2011, 306.

¹⁰² MESTERHÁZY 2011, 306–309.

¹⁰³ MESTERHÁZY 1990, MESTERHÁZY 2011, 311.

kal nagyobb a jelenleg ismert résznél. Az első sírokat Mesterházy még a 10. század második felére/utolsó harmadára helyezte, az utolsók megásásának idejét pedig Kálmán király pénzei jelölték ki. Annak a Kálmánnak, aki újra törvénnyel (I. tvk. 73. c.) erősítette meg a már Szent László alatt hozott – fentebb idézett – rendelkezést a keresztények templom körüli temetőkben való végső nyugalomra helyezésének kötelező érvényűségéről.¹⁰⁴ Noha közismert, hogy László és Kálmán e rendeleteinek nem mindenhol lett azonnal foganatja (bár II. Vak Béla uralkodása idejére a legtöbb korábban létesült nem-templomkörüli temető használata megszűnt),¹⁰⁵ az Ártándhoz hasonlóan egyházi tulajdonba került birtokokon ezt az előírást is nagyobb valószínűséggel sikerült betartatni. A Nagyfarkas-dombon feltárt temető utolsó sírjait tehát már a garamszentbenedeki apát birtokán ásták meg, és az itt eltemetettek annak a 120 házhelynek a lakosaihoz tartozhattak, akiket az oklevél említett. Megjegyzésre érdemes ugyanakkor, hogy habár a ma csak 592 lakosú települést a 20. század folyamán a régészek viszonylag alaposan „körbeásták”,¹⁰⁶ annak a 11. századi településkonzentrációnak, amelyet az 1075-ös oklevél alapján várnánk, mindeddig semmi nyomát sem lehet kimutatni. Amennyiben itt is a fentebb többször alkalmazott, felettébb sematikus számítási módot követve kísérelnénk meg pusztán az ismert sírszám alapján családszám-becslést tenni, akkor a nagyfarkas-dombi, mintegy 120–140 éven (?) (azaz 4–5 „generáción”) át használt temető kb. 200 sírja „generációnként” 40–50 főt, ezáltal 8–10 ötfős vagy 6–7 hétfős háztartást jelentene. Mesterházy ezzel szemben a – részletesen máig kiadatlan – temető kronológiájának elemzése során arra az eredményre jutott, hogy a legkorábbi, az „alapító” család által használt rész a sírmező középső szárnyán helyezkedik el és a 11. század második feléig legalább 4 „generáció” itteni jelenléte következtethető ki. Elemzése alapján az őket követő „generáció” már a temető déli részén temetkezett, ahol már csak a 11. század közepe után megásott sírok vannak, és legalább két „generáció” jelenléte valószínűsíthető.¹⁰⁷ Azaz ő legalább 6 „generációval”, és amennyire ez leírásából megállapítható, a korábbi szakaszban legalább 4, a 11. század második felétől pedig már 6 sírsorral/családdal számol.¹⁰⁸ A különbségek tehát látszólag nem jelentősek, de Mesterházy számításai inkább a 6–8 fős „családok” és a több „generációt” magában

¹⁰⁴ ZÁVODSZKY 1904, 192.

¹⁰⁵ Vö. KOVÁCS 1997 adatgyűjtésével.

¹⁰⁶ A lelőhelyeket lásd MESTERHÁZY 2011, 1. ábra térképén.

¹⁰⁷ MESTERHÁZY 1990, 55.

¹⁰⁸ MESTERHÁZY 1990, 55.

foglaló temetők, azaz ezzel a kisebb „háztartásszám” irányába mutatnak (amely lehetőség valószínűségére fentebb az árpási ásatás tanulsága alapján is utalhattunk).

Ha tehát a fenti régészeti eredményeket valamiképpen figyelembe akarjuk venni, kérdés, hogy hogyan viszonyuljunk a garamszentbenedeki adománylevélhez, amely hivatalos királyi adomány lévén nyilvánvalóan nem nagyíthatta fel 10–15-szeresére az adományozott lakosságot a ténylegeshez képest. Az természetesen egyáltalán nem elképzelhetetlen (sőt, igencsak valószínű), hogy a jövőben a régészeti kutatás újabb 10–11. századi temető(ke)t fog napfényre hozni Ártánd határában, az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a 120 háztartás eléréséhez ötfős magcsaládokkal számolva is legalább 10 további, a Nagyfarkas-dombon talált temetőhöz hasonló méretű (vagy további két Majs-méretű) sírmezőre kellene bukkanunk egy viszonylag kis területen. Márpedig ennek az eddig ismert leleteloszlás fényében nincs túl sok esélye. Ha tehát a garamszentbenedeki adománylevélben szereplő szám nem későbbi másolói hiba vagy 13. századi interpoláció, és nem is valamilyen jogigazolási szándék eredményeként jött létre, akkor I. Géza udvarában jóval tágabban értelmezték Ártándot, mint azt ma gondolnánk. A nagyfarkas-dombi temető adatai egyébként (legalábbis az egy település–egy temető képletben gondolkozva) a fent számba vett írott források adatai közül a kisméretűként besorolt falvak csoportjába is éppen alulról férnek bele. Ehhez persze hozzátartozik, hogy az ártándi temető nem sorolható a legnagyobb 10–11. századi falusi sírmezők közé. Sőt, inkább a kisebbek közül való. Azonban amint fentebb a majsi példán láthattuk, a korszak legnagyobb feltárt temetője alapján sem tudunk – még egy, a valóságosnál minden bizonnyal rövidebb kronológiára, illetve kisebb átlagos családlétszámokra támaszkodva sem – egy 40–50 háznépnel többet magába foglaló falura következtetni.

Arra nézve, hogy egy 120, illetve 140 háznépes falu milyen kiterjedésű kellene, hogy legyen, nem sok támpontunk van. A legtöbb szempontból értékelhető adatsort – noha csak előzetes közlemények állnak rendelkezésünkre – az Árpád-kori Kána faluval kapcsolatban közölték. Az ásatók szerint a lelőhelyen csaknem egészében sikerült egy 12–13. századi falut feltárni: e munkálatok – többek között – 198 földbe mélyített házat,¹⁰⁹ illetve

¹⁰⁹ TEREI 2010, 88. 2003–2004-ben „közel” 180 házról (TEREI 2004, 39.), majd 2005-ben további 32 házról (HORVÁTH–HORVÁTH M.–TEREI 2005, 208.) szóltak a jelentések.

egy 1066 vázat tartalmazó 1077 síros,¹¹⁰ templom körüli temetőt eredményeztek. A település templomát a 12. század középső harmadában építették az építési szintről előkerült II. Vak Béla kori érem tanúsága alapján,¹¹¹ a körülötte létesített temetőbe pedig a falu életének utolsó periódusáig, a 13. század közepéig/végéig temetkezettek az előzetes vizsgálatok szerint.¹¹² A település virágzását az ásató nagyjából a tatárjárásig, azaz a 13. század közepéig tartotta valószínűnek; az azután visszatérő lakosság csak csekély számú lehetett, és nem tudott ismét tartósan gyökeret verni.¹¹³ Ha a Kána faluhoz tartozó, nagyjából a 12. század harmincas–negyvenes évei (?) és a 13. század közepe között, kisebb részben valószínűleg a 13. század második felében eltemetésre került 1066 halott esetében is megkíséreljük a fentebb alkalmazott sematikus átlagszámítást, a 110–150 éves periódusra 4–6 „generáció”, és így 36–53 ötfős vagy 25–38 hétfős háztartás jut. Ha a számítást a 10–12 „háznép” által mintegy egy évszázadig használt árpási temető 550 sírjával kísérelnénk meg, a kánai mintegy 1100 sírt nem tarthatnánk többnek kb. 15–20 „háznép” hagyatékánál. Összevetve ezt a feltárt, de csak részben egy időben álló 198 földbe mélyített házzal, az egy időben álló házak számát – a nagyobb méretű háztartásokat reálisabb feltevésként elfogadva – nagyon durva becsléssel 25–40 közé valószínűsíthetnénk (ezzel egy ház átlagos „élettartalmát” 15–30 év közé téve¹¹⁴). Ám Kána falu – amint azt fentebb több esetben az írott forrásokkal adatolt települések kapcsán is láttuk – nem tartozhatott az „átlagos” települések közé. Jó földrajzi adottságú területen helyezkedett el a 13. századtól egyre nagyobb jelentőségre szert tevő Buda közvetlen közelében, lakosai részben szőlőtermesztésből éltek, szomszédságában pedig nagyjából a falu alapításának idejétől egy monostor állott. A falu „lakott” területe az ásatások alapján 0,15–0,16 km² (15–16 ha)¹¹⁵ lehetett. A hozzá tartozó földek határait pontosan nem ismerjük,¹¹⁶ annyi azonban tudható, hogy a Nevegy falu¹¹⁷ határait leíró 1325-ös oklevél határjárási nyomvonala a Kána falut feltáró

¹¹⁰ LÁSZLÓ 2004, 58.

¹¹¹ TEREI 2010, 82.

¹¹² TEREI 2010, 88.

¹¹³ TEREI 2010, 108.

¹¹⁴ Az ásató egy-egy ilyen ház élettartamára karbantartás nélkül 10–15 évet, míg a konkrét kánai esetben „néhány évtizednyi” időt látott valószínűnek, vö. TEREI 2010, 88.

¹¹⁵ TEREI 2010, 108.

¹¹⁶ Adataink nagy része a tágabb környezetben birtokokkal rendelkező monostorra vonatkoznak, vö. GYÖRFFY IV. 571.

¹¹⁷ Lásd GYÖRFFY IV. 532–533.

ásatási felület szélétől „néhány száz méterre északabbra haladt”.¹¹⁸ Az egykori falu helyétől délre, a Kő-ér patak másik oldalán pedig már a kánai monostort találjuk.¹¹⁹ A monostor ásatója az okleveles anyag áttekintése után arra a következtetésre jutott, hogy a Kána név a falu, illetve az annak neve után ismert monostor mellett jelentős kiterjedésű – a 13–14. században már egy sor birtokos között megoszló – területre vonatkozott, többek között annak területén feküdt a Kelenfölddel határos Kocsola prédiom is.¹²⁰ Nem érdektelen itt azt sem megjegyezni, hogy maga a monostor egy, a 11. században létesült (eredetileg falusi) plébániatemplom mellé épült,¹²¹ amely körül már minden valószínűség szerint a 11. században a falusiak halottait befogadó templom körüli temető is létesült. Ennek felhagyására az ásató véleménye szerint a korábbi templom mellé épülő monostor megjelenése körül, a 12. század közepén kerülhetett sor,¹²² amely nagyjából időben egybeesik a Kő-ér északi oldalán létesült új falusi templom felépítésével (vagy esetleg egy-két évtizeddel követi azt), illetve az utóbbi köré történő temetkezés kezdetével. A monostor alatt fekvő temető pontos sírszáma ugyan nem ismert, a sírmező kiterjedése alapján azonban az ásató lehetségesnek látta, hogy a temető rövid fennállása alatt akár több település népe is e templom köré temetkezhetett¹²³ (amint azt fentebb Báb, pontosabban Sarud esetében láthattuk). A teljes feltárásig azonban azt sem zárhatjuk ki (bár nem is valószínű), hogy a falu/falvak lakosságának egy része – amennyiben ennek jogi háttérét rendezni tudták¹²⁴ – továbbra is a most már az apátsági templom mellett korábban használt temetkezési helyen helyezte halottait végső nyugalomra.

A kánai és a többi korabeli¹²⁵ példa alapján a rengeteg bizonytalansági tényező figyelembevételével mellett is leszűrhetünk annyit, hogy a 120

¹¹⁸ TEREI 2010, 82.

¹¹⁹ H. GYÜRKY 1996.

¹²⁰ H. GYÜRKY 1996, 16.

¹²¹ H. GYÜRKY 1996, 28. 4. ábra.

¹²² A temetőre, ill. annak kiterjedésére lásd H. GYÜRKY 1996, 92–94., 28. 4. ábra; a monostor alapításának és építésének idejére (1148–1158) uo. 19–20., 23., 87.

¹²³ H. GYÜRKY 1996, 95.

¹²⁴ Vö. SZUROMI 2007, 64–67.

¹²⁵ Tekintve, hogy Kána esetében az Árpád-kor középső évszázadaiban járunk, érdemes itt RÁCZ–TARI 2011, 59. megállapítását idézni: „A településhálózat az Árpád-kor folyamán jelentős átalakuláson ment át: a szórt telepnymokból a társadalmi-gazdasági átalakulások következtében létrejött a nagyobb lélekszámú, stabil falvak hálózata.” A mintegy egy-másfél évszázadon keresztül egyhelyben álló Kána falu már egyértelműen e „stabil falvak” közé tartozott.

háznépes Ártánd és a 140 háznépes Hortobágy az oklevelekben adatolt formáikban semmiképpen sem lehettek azonosak az általunk a régészeti anyag alapján megismert, illetve megismerhető egyes falvakkal. Neveik alatt minden bizonnyal több, a régészeti emlékanyagban faluként azonosítható település, illetve szórt vagy tanyaszerű telep együttesét kell érteni, amelyek valamilyen okból (de nem feltétlenül azért, mert „*még nem es[tek] szét kisebb településekre*”¹²⁶) a „nyilvántartásokban” egy egységnek, egy településnek számítottak.¹²⁷ Még ha számunkra ma már nem is tűnnek annak tárgyi lenyomataik alapján. Hadd utaljak itt egyetlen, talán használható példára: Kovalovszki Júlia dobozi terepbejárásai során egymástól 1–2 km-nyi távolságban 5, részben egy időben álló Árpád-kori település nyomát tudta megfigyelni, amelyek közül háromnak az Árpád-kor után nem volt folytatása, míg a másik kettő, Alsó- és Felső-Doboz¹²⁸ megérte a késő középkort is.¹²⁹ Kovalovszki mindezek alapján úgy vélte, hogy amint a 13. században Tömörd határában további 3 települést említettek ugyanazon név alatt, úgy a dobozi Árpád-kori települések is összefoglalóan Doboz név alatt szerepelhettek.¹³⁰ Igen valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy a 11. század végén Ártánd és Hortobágy néven említett nagy háznépszámú „falvakat” is legalább 4–8, egymástól kisebb-nagyobb távolságokra lévő „települési egység”, azaz falu, illetve „szórt” és/vagy

¹²⁶ Lásd fent a 96. jegyz.

¹²⁷ Érdemes itt egy megjegyzés erejéig utalni LASZLOVSKY 1986c, 20–21. kutatására, amely szerint a garamszentbenedeki oklevélben a Szolnokhoz közeli „*Pelu terra*”-ként eladományozott terület „egy jellegzetesen korai, esetünkben nyilván XI. századi nagy kiterjedésű földbirtok volt, amelyet viszonylag pontosan körülhatároltak, és később területén több település is létrejött, illetve több falu határrészét képezte. A késő középkori oklevelek kiállítói nyilván ezért próbálták meg azonosítani azokkal a településekkel, amelyek saját korukban más néven, de ugyanazon a területen helyezkedek el. Így természetes, hogy több ilyen falu is volt.” (Kiemelés az eredetiben.) Az viszont – látva a Kengyel falu körül mutatkozó Árpád-kori településnyom-sűrűséget (vö. uo. 18.) – egyáltalán nem zárható ki, hogy ezen a viszonylag jelentős területen nem több, régészeti önálló településnek értelmezhető Árpád-kori telepnyom is található. Arra nézve, hogy a régészeti ismert jelenségek az írott forrásokban nem mindig úgy jelennek meg (vagy nem is jelennek meg), ahogy a modern kutató várná, más területről is idézhető példa, vö: ENGEL 1987 (2007) fejtegetéseit. Köszönöm Péterfi Bencének és Lakatos Bálintnak, hogy e tanulmányra felhívták figyelmemet.

¹²⁸ Az ilyen névkettőződéséssel különváló településekre lásd SZABÓ 1966, 119–126.

¹²⁹ KOVALOVSKY 1964, 126–127. 55. ábra.

¹³⁰ KOVALOVSKY 1964, 127. 12. jegyz.

tanyaszerű település,¹³¹ valamint az ezekhez tartozó temetők „konglomerátumaként” lehetne azonosítani a régészeti emlékanyagban. Mégpedig, amint azt Hortobágy határainak leírása alapján sejthetjük, nem is mindig túl nagy területen.¹³² Tegyük hozzá itt mindjárt: a korabeli közlekedési és termelési viszonyokat ismerve még a „költözködő falvak” rendszerében sem lett volna célszerű a teljes lakosságnak egyetlen településen koncentrálnia egy 15–25 km²-es területen. Nem véletlen, hogy a servus-munkaerővel dolgoztató, kisebb-nagyobb méretű prédiумok egy része is a valódi falvak közelében, azok határában alakult ki „a határ távolabbi részének művelésére.”¹³³ Márpedig Hortobágy esetében a százdi alapítólevél az eladományozott javak között 104 mansionyi servust említ, amelyek minden valószínűség szerint legalább részben feltehetőleg – önállóan állva vagy az egyes kisebb „falvak” részét képezve – prédiум-szervezetben¹³⁴ működhettek. (Nem elképzelhetetlen, hogy a korban a Hortobágy kapcsán felsorolt 140 háznépnyi lakost éppen a gazdasági szervezet rendszere miatt tartották egy településhez tartozónak.) A nagy háznépszámokat látva kérdésként merülhet fel továbbá, hogy ez a 104 mansionyi servus jelenthetett-e demográfiai különbséget a 20 magyar és 10 besenyő lovas – az oklevélben említett szabadok – „háznépeivel” szemben, azaz, hogy a

¹³¹ LASZLOVSZKY 1968a, 137. a következőképpen jellemzi a tanyaszerű települések egy csoportjának elhelyezkedését, ill. régészeti megjelenését: „Általában a vízparton elhelyezkedő, gyakran falvak között láncszerűen húzódó kis kiterjedésű leletcsoportosulások, amelyek nyilván egy-egy kis telepet jelentenek. Távolságuk legkevesebb 50 m, de gyakran több száz méterre vannak egymástól.”

¹³² Ugyan LASZLOVSZKY 1986a, 138. szerint habár „Felmerül annak a lehetősége, hogy a kis telepek együttesen, vagy esetleg együtt alkotnának egy települést. (Ebben az esetben települési egységről lenne szó, nem pedig arról, hogy ezek a falu határában helyezkednek el.)”, mégis úgy vélte, hogy „Ilyen értelemben ezt az elképzelést [...] kizárhatjuk”, és nem érdemes 5–6 km-en „elhúzódó” falvakkal számolni. Annak ellenére, hogy abban igaza van, miszerint ezek a „településkonglomerátumok” nem tarthatóak egy települési egységnek, mégis, éppen a Hortobágyhoz hasonló példák arra utalnak, hogy a korabeli gondolkozásban valamilyen okból néha több, számunkra önálló településeként (falvakként, illetve tanyaszerű telepekként) megjelenő egységet egyetlen név alatt egyetlen faluként kezeltek (még ha azok funkcionálisan nem is akként működtek). Később (LASZLOVSZKY 1986a, 147.) maga is megjegyzi, hogy e kis településeknek sokszor nem is alakult ki önálló nevük – így nyilvánvalóan a „nyilvánvartartásokban” is ahhoz a faluhoz köthették őket, amelynek a határában álltak.

¹³³ LASZLOVSZKY 1986a, 146. Egy ilyen, a 12–13. sz.-ban két-három „generáció” által lakott, három-négy házból álló, „tanyaszerű” „prédiум” azonosítására lásd RINGER-SZÖRÉNYI 2011 vizsgálatát.

¹³⁴ A prédiумokra lásd SZABÓ 1966, 47–51. különösen 48. (a falu részét képező prédiумokról).

szolgai állapotból adódó családalapítási és -fenntartási nehézségek hozzájárultak-e a szolgaháznépek magas számához. Erre nézve konkrét adatokkal ugyan a korból nem rendelkezünk, de annyi bizonyos, hogy – amint arra Bolla utalt – a servusok közötti házasság és így a családtagok számának növelése a tulajdonos elemi érdekének tartható a tulajdon megőrzése, illetve gyarapítása okán. Másrészt viszont a szolga és a szabad közötti házasság jogi szempontból a szabadok számára előnytelen, így lehetőség szerint kerülendő volt. Ráadásul a már létező servus-családok megbontására is ismerünk példákat.¹³⁵ E jelenségek a szerény vagyoni helyzettel egyetemben a servus népeség dinamikus demográfiai növekedése ellenében ható tényezők lehettek.

A kérdések, avagy az „egyenletben” szereplő ismeretlenek számát még hosszan lehetne szaporítani. Szorítkozzunk azonban itt annak a ténynek a rögzítésére, hogy jelen ismereteink szerint az írott forrásokban „nagy” településként jelzett, 50 háznép feletti lakosságot magukba foglaló 11. századi falvakat leginkább több, a valóságban települési egységként működő, a régészeti anyagban „faluként”, „szórt településként”, illetve „tanyaszerű településként” értelmezhető jelenségek csoportjaként képzelhetjük el. A régészeti anyagban megjelenő „falvak” temetőik méretei alapján inkább az írott forrásokban feltűnő „kis” falvakkal vethetők össze, de még a legnagyobb sírmezők alapján sem következtethetünk a 30–40 háznépes „közepes” falvaknál nagyobb egykori településekre. Tegyük hozzá itt mindjárt: a tanyaszerű települések ezeknek a „kis” és „közepes” falvaknak a határaiban is ott álltak, így a „nagy” temetők népét sem feltétlenül kell minden esetben egyetlen „települési egység” keretei között lakó közösségeknek elképzelnünk. A települési kép és a lakosság szórtsága ezekben az esetekben is minden bizonnyal érvényesült. Arra, hogy a „kis” és „közepes” méretű „települési egységek” csoportjai milyen szervezési, jogi vagy éppen történeti okok következtében szerepelnek esetenként egy név alatt „nagy” falvakként az oklevelekben, csak hipotetikus válaszok adhatók. Az azonban világos, hogy az adományozó által „nagy” falvakként kezelt „településcsoportok” összes lakója nem temetkezett egyetlen temetőbe, nem lakott egy helyen, legfeljebb a több „falu” által épített templomokat látogatták közösen – már amennyiben nem olyan távolságra laktak azoktól, hogy Szent László I. törvénykönyvének 11. cikkelye engedélyezte szá-

¹³⁵ BOLLA 1998, 84–85.

mukra, hogy falvanként csak egy-egy személy vegyen részt a vásár- és ünnepnapjait istentiszteleteken.¹³⁶

Arra nézve, hogy az írott forrásokban „kis”, illetve „közepes” falvanként megjelenő, egymástól kisebb-nagyobb távolságra lévő, és határaikban esetenként ugyancsak tanyaszerű telepekkel rendelkező települések önálló temetőket tartottak-e fenn a templom körüli temetkezések általánossá válása előtt, avagy gyakori lehetett, hogy több, esetleg egymásból kiváló kisebb település egymással rokoni kapcsolatban is álló lakói továbbra is egyazon temetőben – a családi sírsorokat folytatva – helyezték családtagjaikat végső nyugalomra,¹³⁷ csak jóval hipotetikusabb választ tudunk adni. A magam részéről valószínűnek tartom, hogy mindkét típus, azaz mind az egy település–egy temető, mind pedig a több település–egy temető felállás ismert lehetett, még ha ma már nincs is mód e jelenségek szétválasztására. Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy az előttünk nagy sírszámúként megjelenő 10–11. századi temetők egy része éppen annak köszönheti jelentős sírszámát, hogy nem egyetlen faluközösség használta azokat, vagy éppen részben „mesterségesen” szervezett, „összetelepített, [...] felülről formált munkaközösségek”¹³⁸ hagyták egyes esetekben azokat maguk után. Ugyanakkor a skála másik végére pillantva azt is láthatjuk a 11. századi oklevelekben időnként fel-feltűnő, már leginkább csak határjelekként szolgáló magányos temetkezéseket és kis temető-kezdeménye-

¹³⁶ ZÁVODSZKY 1904, 11.

¹³⁷ Habár a néprajzi példák használatával kapcsolatban a László Gyula által követett módszerek sok esetben problematikus voltát felismerő hazai honfoglalás koros régészeti kutatás az utóbbi időben joggal inkább tartózkodó állásponton van, mégis érdemes itt egy néprajzi jellegű esettanulmányt elővezetni. Ez persze nem bír semmiféle igazolással a 10–11. sz.-i viszonyokra vonatkozóan, de annyit jelez, hogy hasonló szokások létezésével akár abban az időben is számolni lehet. A Timaffy László által vizsgált 18–20. sz.-i szigetközi temetkezéseknél kimutatható volt, hogy a falvakból kiváló és új, kisebb településekre, ill. tanyákra kiköltöző lakosok még legalább 100 évig visszaszállították a halottakat az új lakhelyüktől 5–6 km távolságban fekvő kibocsátó faluba, ahol az adott nagycsalád által használt temető részben helyezték őket örök nyugalomra. E szokásukkal csak 1892-ben hagytak fel, miután egy ilyen – csónakokkal közlekedő – „temetési menetet” ért baleset után a hatóságok erre rákényszerítették őket. Az immáron az „új” településen nyitott új temetőben is megtartották ugyanakkor kezdetben a nagycsaládi rendet, amely csak az 1910–1920-as években vesztette el jelentőségét. Volt azonban olyan közeli település, ahol ez a rendszer az 1950-es években még élő volt; vö. TIMAFFY 1960, 167–171. A tanulmányra Szőke Béla Miklós (MTA BTK RI) hívta fel a figyelmet, segítségét e helyütt is köszönöm!

¹³⁸ BOLLA 1998, 147.

ket¹³⁹ szemlélve (amennyiben nem korábbi vagy kortárs „pogánysírokról” van szó), hogy nem mindenki tartotta szükségesnek a falu/falvak által használt közös temetők végső nyughelyként való választását.

S hogy mindezen településrégészeti és településtörténeti kérdések miért foglalkoztatják e sorok elsősorban a 10. századi temetkezések kutatása iránt érdeklődő szerzőjét? Magánvéleménye ugyanis, hogy az általánosságban – a pontosabb datálást lehetővé tevő támpontok hiányában – a 10. század első kétharmadára keltezett „klasszikus honfoglalás kori” leletanyaggal jellemezhető kis (5–15–25–40 stb.) sírszámú, Kovács László szóhasználatában ún. „szállási” temetők és a nagyobb, illetve nagy sírszámú „falusi” temetők¹⁴⁰ között a különbséget nemcsak az egyes temetőtípusokat hátrahagyó lakosság számbeli különbsége, hanem a használati idő igen eltérő volta is okozza. Mai ismereteink, illetve keltezési módszereink alapján igazolhatatlan, mégis igen valószínű, hogy az egyes, kényszerűen a 10. század első kétharmadára, vagy éppen a 10. századra keltezett kis sírszámú „szállási” temetők többsége valójában ezen időintervallumon belül csak igen rövid ideig (néhány évig, illetve egy-két évtizedig) lehetett használatban. Az azokat – illetve egy részüket – hátrahagyó egyes közösségek pedig ugyan minden bizonnyal valóban kisebbek voltak, mint az egyes 10–11. századi falvakban lakó népességek, a számbeli különbség mégsem lehetett akkora, mint azt a „kis (néhány tíz síros) temető” *versus* „nagy (több száz síros) temető” félrevezető, mondhatnánk: optikai csalódást okozó szembeállítás sugallja.¹⁴¹ Márpedig ez az optikai csalódás az egyik (és hangsúlyozottan *csak az egyik*) alapja a nagyszámú késő avar kori (8. századi) lakosság – eltűnő avarok a 9. században – kisszámú 10. századi (honfoglalás kori) lakosság – nagyszámú Árpád-kori népesség képzeté-

¹³⁹ KRISTÓ 1981.

¹⁴⁰ A „szállási” és a „falusi” temetők elkülönítésére lásd Kovács 2013. tanulmányát. A nyomdában lévő kézirat ismeretéért itt is köszönetemet szeretném kifejezni a szerzőnek! Tanulmányát már csak az utolsó korrektúra idején vehettem kézbe, így eredményire nem tudtam részletesebben támaszkodni.

¹⁴¹ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a használati idő eltérő volta semmiképpen sem lehet egyedüli magyarázat a 10. sz.-i, „klasszikus honfoglalás kori” leletanyaggal eltemetetteket magukba fogadó kis sírszámú temetők problematikájára. A nem egyszer igen eltérő nemi arányokkal jellemezhető temetők (az esetek többségében erős férfítöbbség, kisebb részében erős nőtöbbség) jellemző, míg az igazán kiegyensúlyozott nemi arányokat felmutató ilyen sírmező kevesebb) kérdéskörének körülmények, megalapozott következtetésekre vezető vizsgálatát ma még számos tényező (nem teljesen feltárt, ill. részleteiben elpusztult temetők sora, a fizikai antropológiai vizsgálatok gyakori hiánya, meggyökeresedett történeti koncepciók stb.) nehezíti.

nek. Erre mutatnak egyébként a viszonylag kisebb sírszámú, de már a 10. század első évtizedeiben elinduló és a 11. századba csak ritkán belenyúló (a temetkezési rítus alapján sok szállal a magyarokhoz köthető) falusi temetők is.¹⁴² Részben ide kapcsolódik (szintén a szerző magánvéleményeként) az is, hogy a magyar honfoglalással a Kárpát-medencébe érkezett népesség, illetve az általuk a Kárpát-medencében talált lakosság problematikájának jobb megértéséhez előbb-utóbb figyelembe kell majd venni a 11. századi törvényekben teljesen kifejlett állapotában – sőt, Szent István korától Szent László, illetve Kálmán koráig már „felpuhuló” formájában¹⁴³ – megjelenő servus jogállású népességet mint társadalmi jelenséget. Nehezen hihető ugyanis, hogy ezen uruk által vagyontárgyként kezelt szolgák mind a kalandozások során a Kárpát-medencébe hurcolt népesség leszármazottai lennének, illetve az általánosságban hivatkozott „államszervező harcok” nyomán lesüllyedt közsabadok közül kerültek volna ki, és állnának előttünk Szent István törvényeiben teljes „vértzetükben”. Pontosabban teljesen alávett státuszukban. Származásuk utóbb nevezett „forrása” már csak azért is kérdéseket vet fel, mert a 11. századi folyamatok alapján éppen azt láthatjuk, hogy az anyagi lehetőségeik beszűkülése következtében szabadságukat feladni kényszerülő szabadok szolgálai státuszba történő belépése éppen a servus státusz differenciálódásának irányába ható tényező lehetett. Ám ha a honfoglaló magyarok és az általuk a Kárpát-medencében talált, általában avarként meghatározott népesség viszonyát nem pusztán a „közös steppei kultúra” jegyében egymásra találó testvérnépekéként szemléljük, talán világosabb képet kaphatunk azokról a 10. században lezajló társadalmi folyamatokról is, amelyek eredményeit Szent István törvényeiben írásban rögzített formában tanulmányozhatjuk.

¹⁴² Hogy csak néhány példát említsek: a Sárbogárd–Tringer-tanya lelőhelyen feltárt 100 síros temető (ÉRY 1967–1968) a régről ismert, alaposan elemzett sírmezők közé tartozik, míg a Sárrétudvari–Hízóföldön megmentett 262 síros (NEPPER 2002, 296–389.) vagy a Homokmégy–Székesen feltárt 215 síros (bár eredetileg minden valószínűség szerint 250–270 temetkezést magába foglaló) temető (GALLINA 2000) részletes kiértékelésre vár. E temetőtípus részletes értékelését nyújtja: KOVÁCS 2013.

¹⁴³ Lásd BOLLA 1998, 15–27. elemzését.

BIBLIOGRÁFIA¹⁴⁴

- BAKAY 1978 BAKAY Kornél: *Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén* [Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung]. Szentendre, 1978 (Studia Comitatensia 6).
- BÁLINT 1991 BÁLINT Csanád: *Südungarn im 10. Jahrhundert*. Budapest, 1991 (Studia Archaeologica 11.).
- BENCZE 1999 BENCZE Zoltán: Beszámoló a Rákospalota–Újmajor területén 1995–1997 között folytatott régészeti feltárások középkori eredményeiről. In: BENCZE Zoltán – GYULAI Ferenc – SABJÁN Tibor – TAKÁCS Miklós: *Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója*. Budapest, 1999 (Monumenta Historica Budapestinensia 10.), 9–72.
- BIALEKOVA 1958 Darina BIALEKOVA: Záchranný výskum slovenských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okr. Šurany [Rettungsgrabung von slawischer Siedlung in Nitriansky Hrádok und Bešeňov, Bez. Šurany]. *Slovenská Archeológia* 6(1958), 388–405.
- BOLLA 1998 BOLLA Ilona: *A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon*. 2. kiad. Budapest, 1998.
- BÓNA 1984 BÓNA István: Bemerkungen zum 1. Band des Werkes: Das landnahme- und frühharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36(1984), 283–294.
- ČILINSKÁ 1989 Z. ČILINSKÁ: Bešeňov. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia*. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 240–243.

¹⁴⁴ Kötetünk többi tanulmányától eltérően – a szerző szándékát tiszteletben tartva és a régészettudományi hivatkozási gyakorlat jellegzetességét figyelembe véve – []-ben a felsorolt szakirodalmi tételek címei után a tétel részét alkotó idegen nyelvű összefoglaló címét, ill. a sorozatoknál az évfolyam után a tényleges megjelenési évet is közöljük. (A szerk.)

- DANI 1999 DANİ János: Polgár, Kenderföld. *Régészeti Kutatások Magyarországon 1999* [2002], 240–241.
- DANI–SZABÓ 2000 DANİ János – V. SZABÓ Gábor: Polgár, Kenderföldek, Majoros-tanya. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000* [2003], 192–194.
- ENGEL 1987 (2007) ENGEL Pál: Töprengések az Árpád-kori sáncvá-
rak problémájáról. *Műemlékvédelem* 31(1987), 1.
sz., 9–14. Másodközlése: *Castrum* 6(2007), 11–18.
- ÉRY 1967–1968 K. ÉRY Kinga: Reconstruction of the Tenth
Century Population of Sárbogárd on the Basis
of Archaeological and Antropological Data
[A sárbogárdi 10. századi közösség rekonstruk-
ciója régészeti és embertani adatok alapján].
Alba Regia 8–9(1967–1968), 93–147.
- FODOR 2002 FODOR István: Changes in the Hungarian Eco-
nomy during the Tenth Century. In: *The First
Millennium of Hungary in Europe*. Ed. PAPP Klára,
BARTA János. Debrecen, 2002, 18–37.
- FODOR 2003 FODOR István: Árpád-kori templom körüli te-
metők Hajdúdorog határában (Előzetes közle-
mény) [Churchyards from the Árpadian Period
(11th–13th centuries) at Hajdúdorog, Prelimina-
ry report]. In: „...a halál árnyékának völgyében já-
rok” *A középkori templom körüli temetők kutatása*.
Szerk. RITÓÓK Ágnes, SIMONYI Erika. Budapest,
2003 (Opuscula Hungarica 6.), 197–212.
- FÖLDES 1983 FÖLDES László: „Telkek” és költözködő falvak
az Árpád-kori magyarság gazdálkodásában.
In: *Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanul-
mányok)*. Szerk. TŐKEI Ferenc. Budapest, 1983,
327–348.
- FÜGEDI 1992 FÜGEDI Erik: *A középkori Magyarország történeti
demográfiája*. Budapest, 1992 (Történeti demog-
ráfiai füzetek).
- FÜLÖP 2000 FÜLÖP Gyula: Régészeti kutatások [Archäolo-
gische Forschungen]. *Alba Regia* 29(2000), 173–
182.
- FUSEK 1989 Gabriel FUSEK: Dvory nad Žitavou. In: *Pramene
k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. sto-*

- ročia. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 248–250.
- GALLINA 2000 GALLINA Zsolt: *Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen*. Kalocsa, 2000.
- GYÖRFFY I, III–IV GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. A–Cs. III. H–K. IV. L–P. Budapest, 1963, 1987, 1998.
- GYÖRFFY 1963 GYÖRFFY György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: *Magyarország történeti demográfiája. Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Szerk. KOVACSICS György. Budapest, 1963, 45–62.
- H. GYÜRKY 1996 H. GYÜRKY Katalin: *A Buda melletti kánai apát-ság feltárása [Die Freilegung der Kánaer Abtei bei Ofen]*. Budapest, 1996.
- HABOVŠTIAK 1961 Aloiz HABOVŠTIAK: Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.–XIII. storočí [Ein Beitrag zur Erkenntnis unseres Tieflanddorfes im XI.–XIII. Jahrhundert]. *Slovenská Archeológia* 9(1961), 451–482.
- HAJDÚ–SZ. MÁTHÉ 1996 HAJDÚ Zsigmond – SZ. MÁTHÉ Márta: Polgár – 1–34. sz. lelőhely (Pap tanya), 2–33. sz. lelőhely (Hajdú-Bihar m.). *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 47 (1996), 21–22.
- HANULIAK 1989 Milan HANULIAK: Žikava. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia*. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 236.
- HANULIAK 1989a Milan HANULIAK: Tesárske Mlyňany, časť Tesáre nad Zitavou. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia*. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 229–230.
- HANULIAK 1994 Milan HANULIAK: *Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia*. (Archeologicko-historické vyhodno-

- tenie) [*Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. in Malé Kosi-hy*]. Nitra, 1994.
- HANULIAK–KUZMA–ŠALKOVSKÝ 2002 Milan HANULIAK – Ivan KUZMA – Peter ŠALKOVSKÝ: *Mužla–Čenkov. Osídlenie z 9.–12. storočia*. Nitra, 2002 (*Materialia Archaeologica Slovaca* 10).
- ÍRÁSNÉ MELIS 1975 ÍRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori falvak Pest határában [*Mittelalterliche Dörfer in der Gemerkung von Pest*]. *Archaeologiai Értesítő* 102(1975), 224–243.
- ISTVÁNOVITS 2003 ISTVÁNOVITS Eszter: *A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékanyaga* [*Das ladnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz*]. Nyíregyháza, 2003 (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. / Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2.).
- KISS 1983 Kiss Attila: *Baranya megye X–XI. századi sírleletei*. Budapest, 1983.
- KISZELY 1987 KISZELY István: A temető embertani vizsgálata. In: SZÓKE Béla Miklós – VÁNDOR László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője* [*Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló*]. Budapest, 1987 (*Fontes archaeologici Hungariae*), 157–188.
- KÖTELES-SZÓKE 2013 KÖTELES-SZÓKE Melinda: *A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. (Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához)*. (Doktori (PhD-) értekezés, Debreceni Egyetem) Debrecen, 2013.
- KOVÁCS E. 2010 Kovács Eszter: 28. Budapest, XVII. ker., Péceli út 197., Hrsz.: 134747. *Aquincumi Füzetek* 16(2010), 201–202.
- KOVÁCS 1984 Kovács László: Zur ersten Publikation einer neuen Veröffentlichungsreihe. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36(1984), 271–281.
- KOVÁCS 1986 Kovács László: A Tiszalúc–sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető (előzetes jelentés) [*Der ungarische Friedhof von Tiszalúc–Sarkadpuszta* (Kom.

- Borsod-Abaúj-Zemplén) aus dem 11. Jh. Vorbericht]. *Archaeologiai Értesítő* 113(1986), 218–223.
- KOVÁCS 1997 Kovács László: *A kora Árpád-kori pénzverésről. Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érmeiről* [Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I. (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken]. Budapest, 1997 (*Varia Archaeologica Hungarica* 7).
- KOVÁCS 2006 Kovács László: *A magyarhomorog-könyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről* [Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Könyadomb from the tenth–twelfth century]. In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. Szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix. *Studia Caroliensia* 7(2006), 215–248.
- KOVÁCS 2013 Kovács László: *A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat*. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk. RÉVÉSZ László, WOLF Mária. Szeged, 2013 (*Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről* 2.), 495–587.
- KOVALOVSZKI 1964 KOVALOVSZKI Júlia: *A dobozi és bashalmi Árpád-kori faluásatások* [Die Dorfausgrabungen von Dobož und Bashalom aus der Arpadenzeit]. *Folia Archaeologica* 16(1964), 125–143.
- KRISTÓ 1981 KRISTÓ Gyula: *Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben*. *Acta Historica* 71(1981), 21–28.
- KRISTÓ 1997 KRISTÓ Gyula: *Magyarország lélekszáma az Árpád-korban*. In: *Magyarország történeti demográfiaja (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1997, 35–65.

- KUBINYI 1997 KUBINYI András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. In: *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1997, 93–110.
- LÁSZLÓ 2004 LÁSZLÓ Orsolya: Kérdések és feladatok a kánai temető antropológiai feldolgozásával kapcsolatban. Questions and tasks in connection with the anthropological analysis of the Kána cemetery. In: TEREI György: Előzetes jelentés a Kőérberek–Tóváros-lakópark területén folyó Árpád-kori feltárásáról. Preliminary report on the excavation of a village from the Árpadian Period on the territory of the Kőérberek–Tóváros residential district. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2004 [2005], 58–60.
- LASZLOVSZKY 1982 LASZLOVSZKY József: Karámok Árpád-kori falvainkban. Talajfoszfát-analízis alkalmazása az árkok szerepének meghatározásánál [Pferche in unseren arpadenzeitlichen Dörfern. Anwendung der Bodenphosphatanalyse bei Bestimmung der Gräben]. *Archaeologiai Értesítő* 109(1982), 281–285.
- LASZLOVSZKY 1986a LASZLOVSZKY József: Tanyaszerű települések az Árpád-korban [Farm-steads in the Arpadian-Age]. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. NOVÁK László, SELMECZI László. Nagykőrös, 1986 (Acta. Az Arany János Múzeum Közleményei 4.), 131–151.
- LASZLOVSZKY 1986b LASZLOVSZKY József: Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit. (Arpadenzeitliche Siedlung auf der Mark von Kengyel). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38(1986), 227–255.
- LASZLOVSZKY 1986c LASZLOVSZKY József: „Dedi eciam terram, que adiacet circa aquam, que vocatur Tiza” (Adatok az 1075-ös garamszentbenedeki oklevél helyneveinek lokalizációjához) [Contributions to the localization of place-names in the deed of Garamszentbenedek from 1075]. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 1(1986), 9–24.

- MEDGYESI 1993 MEDGYESI Pál: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (Előzetes jelentés) [Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung von Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht]. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31(1991–1992) [1993], 487–511.
- MÉRI 1952 MÉRI István: Beszámoló a Tiszalök–rázompusztai és Túrkeve–mórici ásatások eredményeiről I. [Otčet o raskopkah v Tissaläk–Rasompusta]. *Archaeologiai Értesítő* 79(1952), 49–67.
- MÉRI 1962 MÉRI István: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban [Angaben zur Siedlungsform der arpadenzeitlichen ungarischen Dörfer]. *Archaeologiai Értesítő* 89(1962), 211–219.
- MÉRI 1970 MÉRI István: Árpád-kori falusi gabonaórló és kenyérsütő berendezések (Rekonstrukciós kísérlet kiállítási makett készítéséhez) [Einrichtungen zum Getreidemahlen und Brotbacken aus dem X.–XIII. Jh. in Ungarn. Rekonstruktionsversuche zur Anfertigung von Ausstellungsmacketten]. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* (1969–1970) [1970], 69–84.
- MESTERHÁZY 1974 MESTERHÁZY Károly: Polgár története a népvándorlás és a honfoglalás korában (Germánok, avarok, honfoglaló magyarok). In: *Polgár története*. Szerk. BENCSIK János. Polgár, 1974, 23–40.
- MESTERHÁZY 1980 MESTERHÁZY Károly: *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest, 1980.
- MESTERHÁZY 1984 MESTERHÁZY Károly: Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Recenzió. *Archaeologiai Értesítő* 111(1984), 287–289.
- MESTERHÁZY 1990 MESTERHÁZY Károly: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben [Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10.–11. Jahrhundert]. *Archaeologiai Értesítő* 117(1990), 50–57.
- MESTERHÁZY 2011 MESTERHÁZY Károly: Lelőhelyek A-tól Z-ig. In: *„Fél évszázad terepen”*. Tanulmánykötet Torma Ist-

- ván tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk. KŐVÁRI Klára, MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, 2011, 303–326.
- MORAVCSIK 1984 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Kiad., ford., jegyz. MORAVCSIK Gyula. Budapest, 1984.
- MRT 2 *Magyarország régészeti topográfiája [Archaeological sites of Hungary].* 2. köt. *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás.* Szerk. ÉRI István. Budapest, 1969.
- MRT 6 *Magyarország régészeti topográfiája [Archaeological sites of Hungary].* 6. köt. *Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás.* Szerk. TORMA István. Budapest, 1982.
- NÉMETH 1997 NÉMETH Péter: *A középkori Szabolcs megye települései.* Nyíregyháza, 1997.
- NEPPER 2002 M. NEPPER Ibolya: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei.* I–II. köt. [Grabfunde von Komitat Hajdú-Bihar aus den 10.–11. Jh. I–II.]. Budapest–Debrecen, 2002 (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3.).
- RÁCZ 2010 RÁCZ Tibor Ákos: *Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán [Characteristics of the Structure of Árpadian-Era Settlements in Pest County. Investigations along the Line followed by M0 Motorway and the Highway 4 Bypass].* In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary].* I. köt. Szerk. BENKŐ Elek, Kovács Gyöngyi. Budapest, 2010, 69–79.
- RÁCZ–TARI 2011 RÁCZ Tibor Ákos – TARI Edit: *Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terepbejárások és feltárások alapján.* In: *„Fél évszázad terepen”. Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából.* Szerk. KŐVÁRI Klára, MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, 2011, 53–76.

- REJHOLCOVÁ 1995 Maria REJHOLCOVÁ: *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storčie)*. Katalóg. Nitra, 1995.
- RÉVÉSZ 1997 RÉVÉSZ László: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba–Erzsébethelyen [Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba–Erzsébet-hely]. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 3(1997), 169–195.
- RÉVÉSZ 2000 RÉVÉSZ László: Hitelesítő ásátás a tuzséri honfoglalás kori temető területén [Nachgrabung im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér]. *Jósa András Múzeum Évkönyve* 42(2000), 7–32.
- RÉVÉSZ 2008 RÉVÉSZ László: *Heves megye 10–11. századi temetői [Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert]*. Budapest, 2008 (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5.).
- RÉVÉSZ 2011 RÉVÉSZ László: 11. századi temető Karcsa–Kormoskán (Gräberfeld des 11. Jahrhunderts in Karcsa–Kormoska). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologia* 12(2011), 529–558.
- RINGER–SZÖRÉNYI 2011 RINGER István – SZÖRÉNYI Gábor András: Árpád-kori település feltárása Pácín határában. In: *Sötét idők falvai*. 2. köt. Szerk. KOLOZSI Barbara, SZILÁGYI Krisztián Antal. Debrecen, 2011, 499–517.
- SZABÓ 1966 SZABÓ István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század)*. Budapest, 1966.
- SZABÓ 1975 SZABÓ János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. A település [Poselenie i mogil'nik épohi Arpadov v okrestnostâh derevni Sarud, II]. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 13(1975), 19–68.
- SZABÓ 1978–1979 SZABÓ János Győző: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege [Árpádenzeitliche Siedlung und ihre Friedhof in der Gemarkung von Sarud IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes, Charak-

- ter des Friedhofes]. *Az Egri Múzeum Évkönyve* 16–17(1978–1979), 45–136.
- SZEKERES–SZEKERES 1996 SZEKERES László – SZEKERES Ágnes: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicson (Subotica–Azotara)*. Szabadka, 1996.
- SZŐKE 1955 SZŐKE Béla: Cserépbográcsaink kérdéséhez [K voprosu o naših glinânyh kotlah]. *Archaeologiai Értesítő* 82(1955), 86–90.
- SZŐKE–VÁNDOR 1987 SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője [Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló]*. Budapest, 1987 (Fontes archaeologici Hungariae).
- SZŐKE–VÁNDOR 1996 SZŐKE Béla Miklós – VÁNDOR László: Balatonmagyaród–Felső Koloni dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser. I. No. 47 (1996), 61.
- SZUROMI 2007 SZUROMI Szabolcs Anzelm: *A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században [La discipline d’inhumation du XIIe et XIIIe siècle]*. Budapest, 2007.
- TAKÁCS 1996 TAKÁCS Miklós: Honfoglalás és korai Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya nyugat-magyarországi szakaszán [Erschliessung von Siedlungen aus der Zeit der Landnahme und der frühen Arpadenzeit an der westungarischen Strecke der Autobahn M1]. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk. RÉVÉSZ László, WOLF Mária. Miskolc, 1996, 197–217.
- TAKÁCS 2009 TAKÁCS Miklós: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60(2009), 223–252.
- TAKÁCS 2010 TAKÁCS Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között (The Researching of Árpadian Era [11th–13th centuries) Village-like Settlements in Hungary between 1990–2005]. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hun-*

- gary]. I. köt. Szerk. BENKŐ Elek, KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010, 1–67.
- TEREI 2004 TEREI György: Előzetes jelentés a Kőérberek–Tóváros-lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról. Preliminary report on the excavation of a village from the Árpadian Period on the territory of the Kőérberek–Tóváros residential district. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2004 [2005], 37–72.
- TEREI 2010 TEREI György: Az Árpád-kori Kána falu [Kána, a Village from the Árpadian Era (Twelfth–Thirteenth Centuries)]. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon [Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary]*. I. köt. Szerk. BENKŐ Elek, KOVÁCS Gyöngyi. Budapest, 2010, 81–111.
- TIMAFFY 1960 TIMAFFY László: A nagycsaládi hagyományok a Szigetköz népi temetkezéseiben. *Arrabona* 2(1960), 167–175.
- TočÍK 1971 Anton TočÍk: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei I. *Slovenská Archeológia* 19(1971), 135–276.
- TOMKA 1992 TOMKA Péter: Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások tükrében [Archäologie und Ethnographie. Einige Fragen der Interpretation in der Forschung der Bestattungsgebräuche]. In: *Hiedelmek és szokások az Alföldön* I. köt. Szerk. NOVÁK László. Nagykovács, 1992 (Acta. Az Arany János Múzeum Közleményei 7), 65–73.
- TRUGLY 1989 Alexander TRUGLY: Martovce. In: *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia*. I. zväzok, 1. časť. Bratislava, Hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Red. P. ŠALKOVSKÝ. Nitra, 1989, 132.
- ZÁVODSZKY 1904 ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Független: a törvények szövegei*. Budapest, 1904.

Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History of Carpathian Basin in 10–11th centuries

The present paper seeks to establish the number of individuals and families residing in average 10–11th-century villages of the Carpathian Basin. Eleventh-century written testimonies (the deed of gifts of the Veszprém-völgy nuns; the deeds of Százd and Garamszentbenedek, etc.) refer to village communities formed by 6 to 140 households, though most of these written accounts testify the predominance of smaller villages (i.e. 6–30 households). Interestingly enough, however, the ‘large’ villages (50 to 140 households) appearing in the 11th-century deeds do not seem to agree with the archaeological record. Even the greater cemeteries from the 10–11th centuries do not house more than 1000 graves, except the burial ground excavated at Majs–Udvari rétek, which contained the bones of 1130 individuals. Using a very simple counting method it can be determined that a community of maximum 35 to 50 households buried their dead in the latter-mentioned cemetery (basing our estimation on a ‘5 or 7 individuals/household’ ratio). Other contemporary burial grounds suggest significantly smaller village communities (varying roughly between 5 and 25 households in average). The average ground-spaces of 11–12th-century parish churches (33 m²) likewise imply approximately 150 churchgoers (100 adults and 50 children) and thereby 20–30 families. On the other hand, it must be also born in mind that in the time of King Saint Stephan I (r. 997–1038) ten villages were obligated to build a parish church and in the 13–14th centuries approximately every third or fourth village could indulge oneself to erect own church edifice. The ‘large’ villages mentioned in the written sources therefore can hardly be fitted into the picture denoted by the material record. Neither did the excavations conducted at various contemporary settlements produce hints of such a settlement concentration which would correspond to the 120 households of 11th-century Ártánd or the 140 households of contemporary Hortobágy. On the contrary, the structure of early Árpáadian-age villages is generally scattered, partly caused by the open-air ovens, storage pits, etc., encircling

the sunken houses as well as the corrals and pens accommodating small- and large-bodied domestic animals inside the inhabited areas of villages. Moreover, between the real village-like settlements further small, nucleated (with one or two sunken houses) and scattered-type 'settlements' were also situated. Basing therefore my conclusions on the above considerations, I argue that the 'large' villages, and especially the ones with more than one hundred households, referred to in the 11th-century deeds should be visualised as a conglomerate of (three or four?) smaller village-like settlements, their cemeteries and further nucleated and scattered-type settlements between these village-like settlements (but inside the villages' administrative boundaries).

CSUKOVITS ENIKŐ

Magyarország helye Kelet-Európában. *A Descriptio Europae Orientalis* országleírásai

1307 májusában tíz hajóból álló francia–velencei flotta hagyta el a dél-itáliai Brindisi kikötőjét kelet felé indulva, hogy beteljesítse IV. (Szép) Fülöp francia király testvéröccsének, Károlynak, Valois nyughatatlan és ambiciózus grófjának épp aktuális trónszerzési álmait.¹ A hadjárat, amelynek Bizánc megszerzése és a latin császárság újraélesztése volt a célja, egyike volt az eredménytelenül végződő kései kereszties hadjáratoknak.

A kereszties államok felmorzsolódása, amit az utolsó jelentős frank város, Akkon 1291-es elvesztése tett véglegessé, erős propagandahullámot indított el. A gondolatot, hogy a terület visszafoglalása érdekében új, nagyszabású hadjáratot kell indítani, a következő két-három évtizedben számos szerző fejtette ki, akik érvelésüket igyekeztek megalapozott ismeretekkel és konkrét tanácsokkal alátámasztani – különösen Szép Fülöp francia király és V. Kelemen pápa környezetében zajlott élénk tervezetkészítés. Izgalmas és eredeti munkát alkotott többek között a spanyol filozófus, Raimundus Lullus, a francia jogász, Pierre Dubois vagy a néhány évvel később máglyán megégetett templomos nagymester, Jacques de Molay, de a tervezetek közül a legszélesebb ismertségre az örmény Hayton herceg úgynevezett florilégiuma – az addig szerzett keleti ismeretek összefoglalását, rendszerezését tartalmazó munka – tett szert.² A tervek

¹ Valois Károly 1900-ban készült, de mindmáig használt, hasonló kiadásban a közelmúltban megjelent életrajza: PETIT 2005.

² A sort 1291-ben Padovai Fidenzio nyitotta, *Liber de recuperatione terre sancte c.*, a Szentföld történetét és a felszabadításhoz szükséges hadsereget, a haladási útvonalakat taglaló tervezetével. Kiadása GOLUBOVICH 1906–1927, II. 9. skk. A különböző tervezetek kiadását, a róluk készült gazdag irodalmat itt nem részletezem, a kérdés áttekintését lásd ATIYA 1962, 31. skk., RUNCIMAN 1999, 957. skk. A tervezetek többségét újabban egy kötetben is megtalálhatjuk, lásd PAVIOT 2008. Hayton könyve, a *Fleur des histoires de la terre d'Orient* négy részre tagolódik: az első röviden leírja Ázsia tizennégy királyságát Kínától Szíriáig, a második a térség uralkodóházairól ad sommás történeti áttekintést. A leghosszabb, harmadik rész a tatárok történetét meséli el Dzsingisz kántól a

középpontjában álló francia uralkodó minden ez irányú várakozással ellentétben nem kívánt személyesen hadat indítani, de örömmel fogadta testvére keleti szerepvállalását. Valois Károly 1301-ben feleségül vette Courtenay-i Katalint, II. Balduin latin császár unokáját, legitim jogot szerezve újdonsült felesége reménybeli örökségére. 1306-ban V. Kelemen pápa keresztes hadjáratot hirdetett – a francia igényeknek megfelelően azonban nem közvetlen szentföldi hadjáratra, hanem Bizánc ellen –, Károly pedig megkezdte az előkészületeket. Először Velencével kötött szövetséget, biztosítva a tengeri átkeléshez szükséges hajókat, 1307–1308 folyamán azonban a Földközi-tengeri térség szinte valamennyi politikai tényezője csatlakozott az egyre gyarapodó koalícióhoz, Aragóniától Szerbián át Kis-Örményországig.³

Minden bizonnyal a keresztes hadjáratokkal kapcsolatos diplomáciai feladatok vezették Kelet-Európába azt a máig ismeretlen utazót, akinek a térség legalaposabb 14. századi leírását, az 1308 első felében készült *Descriptio Europae Orientalis* címen ismertté vált írást köszönhetjük. A névtelen szerző munkája öt középkori kódexben is fennmaradt, szövegét tehát keletkezése után még több példányban is lemásolták. Később azonban hosszú időre feledésbe merült – mivel a katalógusokban szereplő címe nem utalt értékes tartalmára, tudományos felfedezésére csak az 1910-es években került sor. A szöveget megtaláló és kritikai kiadásban közreadó Olgierd Górka nem csupán a szöveggondozás munkáját végezte el; amit ma tudunk a *Descriptió*ról, keletkezési körülményeiről, azt zömmel ugyancsak Górka tárta fel, illetve következtette ki.⁴

A szerző személye, társadalmi hovatartozása, nácója ismeretlen, Górka meggyőző és logikus érvelése szerint azonban a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy francia domonkos szerzetes lehetett, aki hivatalos

14. század elejéig, végül a negyedik rész a keresztes hadjáratoknak és a térség államainak történeti és politikai áttekintése, amelyet a szerző következtetései, valamint a pápához intézett, *passagium generaléra*, azaz keresztes hadjáratra buzdító fejezetek zárnak. Legjobb kiadása mindmáig: RHC Arm. II. 111–254. (franciául), 255–363. (latinul), részletes bevezetővel XXIII–CXLII. Modern francia átirásban, Christiane Deluz bevezetőjével: *Croisades*, 803–878.

³ A hadjáratról elsősorban lásd SCHEIN 1991, munkájának eredményeit magyarul röviden ismerteti MOLNÁR 2010, 224–227.; a térség uralmi viszonyainak mintaszerű áttekintése a Földközi-tenger keleti medencéjének előző „erős embere”, I. Károly, Szicília és Jeruzsálem királya ideje alatt: BORGHESE 2008.

⁴ GÓRKA 1916, következtetéseit áttekintette, ill. további következtetésekkel egészítette ki DEÉR 1931, 1–22.

megbízásból utazott a Balkán-félszigetre.⁵ Saját szövege alapján kettős feladatkorre következtethetünk: a 14. század eleji francia domonkos – már ha valóban az volt – Anonymust részben missziós céllal küldték a régióba, egyúttal megbízást is kaphatott az aktuális keresztes tervekhez kapcsolódó tájékozódásra, tárgyalásokra. Noha a munka *pro forma* egyszerűen a térség leírása, vezérmotívumként újra és újra feltűnik mindkét téma: a skizmatikus népek közti térítés lehetősége, illetve Valois Károly hadjárata. Az „ősbűn”, az egyházszakadás a görögökhöz kapcsolódott, így Görögországnál kezdi meg e kérdésben alkotott véleményének kifejtését: a görögök „*valamennyien hitszegő szakadárok, és az ő szakadárságukból vezethető le minden egyházszakadás a többi skizmatikus nemzet körében, azaz Rácországban, Szerbiában, Bulgáriában, Ruténiában, Georgiában és valamennyi keleti népnél, akik Krisztus nevét hívják segítségül*”.⁶ A görögök gyengesége miatt azonban „*jelen pillanatban a legalkalmasabb az idő arra, hogy ezt a birodalmat Károly úr révén visszanyerjük*”. A névtelen szerző úgy ítélte meg, ha sikerülne a tervezett átkelés, amelytől „*az összes szakadár retteg*”, Valois Károly „*egy éven belül leigázhatná az említett császárságot és a szóban forgó szakadár nemzeteket*”.⁷ A további országok leírásaiban is – ahol lehetett – kitért Károly hadjáratára: a vlahoknál, akiknek a földjét a herceg ott állomásozó seregével „*csaknem teljesen elfoglalta*”,⁸ a „Rácország” déli felét – a mai Montenegrót – kormányzó „*fortélyos és hazug*” Uros bemutatásakor, aki „*Károly úrtól való félelmében a római egyház iránt a hódolat bizonyos jelét igyekszik kinyilvánítani*”,⁹ valamint Magyarország esetleges szövetségesi szerepének taglalásánál. Míg a névtelen szerző Uros hódolatát, a tervezett hadjáratához kinyilvánított csatlakozási szándékát képmutatásnak minősítette, Magyarországra

⁵ GÓRKA 1916, IX–XVI.

⁶ GÓRKA 1916, 24. „*Omnes sunt scismatici perfidi et ab eorum scismate derinantur omnia scismatica inter [ceteras nationes scismaticas, videlicet in Rascia, seruia, bulgaria, Ruthenia], georgia, et omnes nationes orientales, que christi nomen inuocant*”. Itt és a továbbiakban betűhíven követem Górka átírását, a hibákat külön nem jelölöm. A Descriptio magyar fordítása: BORZÁKNÉ–SZEKFŰ 1987–1988, 13–27. A továbbiakban ezt a fordítást idézem.

⁷ GÓRKA 1916, 24–25. „*idcirco ad presens est melius tempus ipsum imperium per dominum karulum recuperandi. [...] unde et ipsi greci et omnes scismatici prefati nimium formidant transitum domini karuli, [...] infra unum annum occuparet dictum imperium et prefatas nationes scismaticas*”

⁸ GÓRKA 1916, 13. „*Terram enim horum blachorum que est magna et opulenta exercitus domini karuli qui in partibus grecie moratur fere totam occupavit*”

⁹ GÓRKA 1916, 35–36. „*homo est uersutus et mendax*”; „*propter timorem tamen domini karoli aliquod signum deuotionis nititur ostendere uersus romanam ecclesiam*”

úgy tekintett, mint a legértékesebb potenciális szövetségesre. „Ha Károly úr birtokolná a görög császárságot, miután szövetséget kötött Magyarország királyával (...) könnyen megszerezhetnék és alávetethetnék azon összes szakadár és barbár népeket, amelyek annyira gazdag és gyönyörű területet jogtalan birtokosként tartanak elfoglalva. Feltéve azt is, hogy ez a Károly úr a görögök nevezett birodalmát nem is szerezhetné meg teljes egészében, de ő maga az egyik oldalról és Magyarország fent említett királya a másik oldalról rajtaüthetnének a mondott császárságon és a számításba vett népeken.”¹⁰ A számításból azt a körülményt sem hagyta ki, hogy a fiatal magyar király, I. Károly ebben az időben még nem nagyszabású hódítási tervekkel, hanem a magyarországi hatalom megszerzésével volt elfoglalva; a két Károly közti szövetség kifejtését a következő megállapítással zárta: „persze csak azután, ha Magyarország említett királyságában helyreáll a békesség”.¹¹

Noha a *Descriptio* Kelet-Európa országait ismerteti, a szerző láthatólag a kontinens nyugati felének politikai viszonyaival is tisztában volt. Feltűnően jól ismerte a francia uralkodóház és a vele rokonságban álló nápolyi Anjou-dinasztia tagjait, családi és egyéb kapcsolatait. Megbízója személye nem állapítható meg – lehetett akár Valois Károly, de lehetett akár a pápai kúria is, esetleg maga a pápa, a francia V. Kelemen.¹² Egyéb adat hiányában az sem állapítható meg, használták-e a tanácsait az 1310-ben végül a szövetség felbomlásával, visszavonulással végződő hadjárat bármelyik lépésénél. A *Descriptio* legfőbb értékét azonban természetesen nem a szerző néhány tanácsa, hanem maguk a meglepően pontos országleírások adták. Az országok ismertetése Görögországgal kezdődik, tájegységenként, azon belül tartományonként haladva, ezt követi Albánia, a leírás idején két részre osztott Szerbia, Bulgária, Ruténia, Magyarország, végül a sort Lengyelország és Csehország zárja. A leírás országról országra azonos elemeket tartalmaz: minden esetben olvashatunk az adott ország fekvéséről, meghatározó földrajzi viszonyairól, természeti kincseiről, jellemző

¹⁰ GÓRKA 1916, 42. „Et ideo ubi dominus Karulus haberet grecorum imperium, confederatione facta cum rege Ungarie, idem dominus Karolus ex una parte rex Ungarie, Karolus ex altera parte de facili haberent et subiugarent omnes illas scismaticas et barbaras nationes, que tam opulenta et delicata regna, sicut iniusti possessores occupant. Et posito quod idem dominus Karolus dictum imperium grecorum non haberet totum, ipse ex una parte et dictus rex Ungarie ex altera [parte] preoccuparent imperium prefatum et omnes nationes dictas”

¹¹ GÓRKA 1916, 43. „dum tamen memoratum regnum vngarie haberet pacem”

¹² A francia király, IV. (Szép) Fülöp és a névtelen szerző felfogása több ponton is éles ellentétben állt egymással, így nem valószínű, hogy Fülöp volt a megbízó. Erről lásd DEÉR 1931, 5.

mezőgazdasági terményeiről, lakóiról, vallásáról és politikai viszonyairól. Így például Albániáról megtudhatjuk, hogy „messzire kiterjedő és nagy tájegység”, amelynek „városai, várjai, mezővárosai és falvai nincsenek, hanem sátrak alatt tanyáznak, és állandóan vándorolnak egyik helyről a másikra vörrozsátság csoportok szerint”. Földje húsban, tejben és sajtban gazdag, gabonában és borban viszont szűkölködik. Az országban élő emberek „rettentően harciasak, kiváló íjászok és lándzsások”, akik „sem nem tiszta katolikusok, sem nem tiszta szakadárok”.¹³

Az ismeretlen irodalmat is használt országleírásai elkészítéséhez – így például Pliniusra hivatkozva, bár vélhetőleg nem közvetlenül Pliniust olvasva tudósított az albánok hatalmas kutyáiról, és ugyancsak olvasmányai alapján írt az albánok fehér hajáról is –, ismeretei meghatározó hányada azonban személyes tapasztalatra, illetve (kisebb részben) szemtanúk elbeszélésére épült.¹⁴ Az olyan jellegű tudáshoz ugyanis, hogy „Apuliából és Brindisi városából Durazzóba át lehet kelni egyetlen éjszaka alatt”, csak tapasztalat útján lehetett hozzájutni.¹⁵ A szöveg alapján pedig úgy tűnik, az ismertett országok közül Albániában, Szerbiában és Magyarországon személyesen is megfordult.¹⁶

A *Descriptio* Magyarországról tudósító része jól ismert, rendszeresen idézett forrása a hazai szakirodalomnak,¹⁷ a szöveg biztosította lehetőségek köre azonban messze nincs kiaknázva. Egyrészt a névtelen szerző munkájában más országoknál is gyakran tett említést Magyarországról – sajátos módon ezekről a szövegrészekről többnyire meg is feledkezett a hazai történész szakma, habár talán épp e megjegyzések tükrözik a legjobban a szerző földrajzi és politikai tájékozottságát.¹⁸ Másrészt a *Descriptio*

¹³ GÓRKA 1916, 25–29.

¹⁴ Az idősebb Plinius sokkötetes Természettörténete (*Naturalis historia*) a középkor folyamán mindvégig ismert és értékelt munkának számított, ennek ellenére még a 14. század második felében is nehéz volt Plinius-kötethez jutni. Erről elsősorban lásd BOULOUX 2002, 151. skk.

¹⁵ A szerző írott forrásairól és szemtanúiról lásd Górká előszavát: GÓRKA 1916, XVI–XXIX.; az idézett rész – „De Apulia et de civitate brundesina [una] nocte potest transiri in duracium” – magyarázatát lásd uo. XXIII. (Az idézett szövegrész uo. 26.)

¹⁶ Erre a következtetésre jutott Górká is előszavában: GÓRKA 1916, XXIII. Magyarország felkeresése melletti érvei uo. XXV.; Deér ettől eltérő véleményét, amely szerint a magyarországi ismeretekhez elsősorban domonkos közvetítéssel jutott, lásd DEÉR 1931, 18.

¹⁷ A leírás Magyarországról készült része megjelent pl. Károly Róbert emlékezete, 72–76., röviden ismerteti pl. KRISTÓ 2003, 205–206.

¹⁸ A legtöbbet idézett megjegyzés I. Károly első házasságával kapcsolatos, a kérdésben ugyanis vita bontakozott ki: KRISTÓ 1988, 27–30., SROKA 1994, 187–193., KRISTÓ 1994, 194–199., SROKA 1998, 19–23., KRISTÓ 2005, 14–27.

legfőbb értékét – túl az aktuális információkon – véleményem szerint épp az adja, hogy egyetlen, a véleménynyilvánítástól láthatóan nem ódzkodó, ugyanakkor megfontolt személy nézőpontjából kapunk egységes képet az egész térségről, amelyben jól kirajzolódik Magyarország pozíciója.

Milyennek látta, láttatta Magyarországot a 14. század első évtizedében a névtelen? Szerinte Magyarország „egyike a világ legnagyobb országainak földje kiterjedését illetően, mert egybehangzóan állítják, hogy hosszában negyven-napi járóföld és széltében ugyanannyi”.¹⁹ A nagy országban kicsi volt a népsűrűség és a városiasodottság. Leszámítva Budát és néhány további felsorolt várost, több (valódi) város nem volt egész Magyarországon, de „számos mezőváros, vár vagy erődítmény és megszámlálhatatlan falu található a szóban forgó országban, mégis mindezekkel együtt az ország teljességgel lakatlannak tűnik nagysága miatt”.²⁰ A névtelen az ország rendkívüli bőségéről számolt be; ez a bőség mind a szükséges élelmiszerek, mind az ásványi kincsek terén megnyilvánult.²¹ A hatalmas, gazdag ország lakói „alacsonyok, feketék és szikárok” voltak, „a fegyverek bármelyik nemében nagyon jó harcосok”, ugyanakkor alázatosak és katolikusok.²² A névtelen francia hosszan részletezte az ország tartományait (szám szerint 16-ot), felsorolt 21 magyarországi folyót, köztük egészen jelentékteleneket is, vázolta a legfőbb hatalmi viszonyokat, és beszámolt az Árpád-ház francia, illetve Anjou-kapcsolatairól.²³ A térség többi országának leírásakor elejtett magyar tárgyú információi a magyar külpolitikáról és annak irányváltásairól adnak pontos összképet: a Dalmácia feletti magyar és velencei fennhatóság változékonyságáról, a magyar királyok – mind az Árpádok, mind a friss Anjou-ház – dinasztikus házassági kapcsolatairól (a szomszédok közül Szerbia és Ruténia fejedelmi családjaival), az Árpád-kori bulgáriai és halicsi (ruténiai) magyar uralomról.²⁴ Nincs még egy ország a térségben, amely ilyen gyakran buk-

¹⁹ GÓRKA 1916, 46. „Regnum Ungarie est de maioribus regnis mundi, quantum ad terre spacium; dicitur enim communiter, quod in longitudine habebat XL dietas et totidem in latitudine.”

²⁰ GÓRKA 1916, 46. „prefatum regnum esse omnino vacuum propter magnitudinem eiusdem”

²¹ GÓRKA 1916, 46. „Est enim terra pascuosa et fertilis valde in pane, vino, carnibus, auro [et] argento, copia autem piscium excedit fere omnia regna...”

²² GÓRKA 1916, 49. „Sunt comuniter parui homines et nigri ac eciam sicci, bellicosi sunt valde in quolibet genere armorum”; „populus vngarie est multum deuotus et catholicus”

²³ Magyarország leírása: GÓRKA 1916, 43–55.

²⁴ A magyar „törzsszövegen” túli magyar vonatkozású megállapítások: GÓRKA 1916, 13., 20–21., 31–35., 39., 40–41.

kan fel a *Descriptio* szövegében, amelyről a szerző ilyen sokféle kontextusban szólna.

A névtelen francia domonkos Kelet-Európa leírása feltűnően pozitív Magyarország-képet rögzített. „*Egyike a világ legnagyobb országainak*” – írta, és minden további megnyilvánulása ezt a képet erősítette meg. Még a szöveg terjedelme is az ország jelentőségét húzta alá: Magyarországról készítette a második leghosszabb terjedelmű országleírást; az első hely Görögországnak, vagyis a konstantinápolyi császárságnak jutott. A Valois Károly által olyannyira áhított konstantinápolyi császárság minden szempontból megérdemelte a sugallt hierarchia első helyét,²⁵ a szerzetes szerző skizmatikusokkal szembeni előítéletei, a keresztes hadjáratok során kialakult negatív görög sztereotípiák azonban itt is felbukkannak, mintegy csökkentve az ország jelentőségéből adódó görög fölényt. A birodalmat alkotó tartományok népei ugyanis „*valamennyien hitszegő szakadárok*”,²⁶ és amíg az anatóliai terület „*lakosai rettenetesen satnyák és semmiféle hadakozásra nem alkalmasak*”,²⁷ addig a trákiai „*görögök általában elnöiesedtek*”, és ezért „*nem alkalmasak a fegyverforgatásra, mindazonáltal fondorlatosak és fortélyosak*”.²⁸ Míg a császár dúskál a föld minden javában és értelmetlenül pazarol, népe pedig elpuhulva alkalmatlan a katonáskodásra, addig a magyarok „*mindannyian kötelesek követni a királyt, bárhova kívánja, egész népükkel, mindenféle zsold nélkül, és ameddig a királynak tetszik, akár tíz esztendőn keresztül is*”.²⁹ A szöveg a két ország példáján a szerző határozott meggyőződését tükrözi: a nyugati kereszténység fölényét a keleti keresztények felett.

Mint a görög példa is mutatja, a névtelen nem hallgatta el azt sem, ha valami negatívumot talált vagy tapasztalt: volt, ahol a fejedelemtől volt rossz a véleménye, volt, ahol az ott lakó népekről, más esetben az ország szenvedett hiányt valamiben – élelmiszerben, ásványi kincsben, de akár épp a függetlenségének volt híja. Rossz véleménnyel volt Uros (II. Uroš István) rác fejedelemtől, akit hazugnak és képmutatónak tartott, és aki ráadásul erkölcstelen módon „*egy sereg asszonyt*” tartott,³⁰ miközben a római

²⁵ GÓRKA 1916, 21. „*Fuit enim et adhuc est inter omnes partes mundi dictum imperium constantinopolitanum permagnificum*” – állapította meg a névtelen.

²⁶ GÓRKA 1916, 24. „*Omnes sunt scismatici perfidi*”

²⁷ GÓRKA 1916, 7. „*homines illius terre sunt valde inbecilles et in nullo apti ad prelium*”

²⁸ GÓRKA 1916, 23–24. „*greci communiter [sunt] effeminati, et in nullo ad arma apti, sunt tamen astuti et dolosi*”

²⁹ GÓRKA 1916, 50. „*Omnis tenetur regem sequi vbicumque uoluerit cum tota gente sua, absque aliquo stipendio, et quantumcumque regi placuit eciam ad X annos*”

³⁰ GÓRKA 1916, 35. „*multitudinem uxorum simul actu habens*”

egyház felé tájékozódott. Országának – a mai Montenegrónak – lakóit nem tartotta alkalmasnak a fegyverforgatásra,³¹ ráadásul többségük vagy szakadár, vagy olyan eretnek volt, akik ezekre a részekre menekültek az inkvizítorok elől.³² Bulgária és Ruténia „most adó alá vetve a tatárokat szolgálja”, és a bolgárokról is megállapítja, hogy „általában nem harciasak és a fegyverforgatásban járatlanok”.³³ A cseheket és az albánokat tolvajnak nevezte,³⁴ Lengyelországról már csak annyi negatívumot írt, hogy „teljességgel híjával van a bornak”.³⁵ Magyarországról azonban nem közölt egyetlen, a fentiekhez hasonló elítélő megjegyzést sem. Az országról alkotott, önmagában is kedvező képe így a többi országgal való összehasonlításban még értékesebbé válik, a leírás teljes szövege pedig szemléletesen mutatja azt az utat, ahogy a szerző eljutott a következtetésig: Valois Károly serege és a magyarok együtt alávethetnék a Balkán-félsziget szakadár népeit.

A *Descriptio* megírásának idején, 1308 tavaszán a magyar király, I. Károly nem a Balkán-félsziget népeinek alávetésén, a távoli francia rokonnal köthető nagyszabású szövetségen gondolkodott. Gondolatai, tervei akörül forogtak, hogyan tudná megerősíteni magyarországi pozícióit, hogyan tudná megszerezni az őt illető királyi jogokat és birtokokat, amelyek elődei uralkodása alatt az ország legbefolyásosabb báróinak a kezére jutottak. Miközben a névtelen francia az ország adottságaiból, múltjából fakadóan Magyarország és új uralkodóháza, az Anjou-dinasztia előtt fantasztikus lehetőségeket látott, Károly azt tapasztalta, hogy nápolyi kapcsolatai meglazultak,³⁶ és Magyarországon is kicsi a megbízható híveinek a tábora, még a királyi koronát sem tudja megszerezni az erdélyi vajdától, Kán Lászlótól. Ilyen körülmények között mennyiben lehettek reálisak a névtelen Magyarországgal kapcsolatos elképzelései?

Magyarország aktuális helyzetével ő is tisztában volt, hiszen elképzelései megvalósítását akkorra időzítette volna, miután az országban „hely-

³¹ GÓRKA 1916, 32. „viri nullius fortitudinis sunt ad arma”

³² GÓRKA 1916, 31. „qui fugiunt ad partes illas a facie inquisitorum”

³³ GÓRKA 1916, 40. „nunc seruit tartaris sub tributo, nam homines illarum terrarum communiter non sunt bellicosi, nec habent usum armorum”, ill. uo. 41.: Ruténia „nunc autem est sub tributo tatarorum, quem admodum et bulgaria”

³⁴ GÓRKA 1916, 59. „omnes boemi sunt magni et subtiles fures”; az albánokról uo. 27.: „sunt magni fures”

³⁵ GÓRKA 1916, 57.

³⁶ Feltehetően nagyapja 1308. március 16-án, Marseille-ben készült végrendelete sem érte váratlanul: II. Károly nápolyi király Róbert calabriai herceget tette meg általános örökösének, unokájára, a magyar királyra csupán néhány zacskó aranyat hagyott. AOKt. II. 145. (323. sz.)

reáll a békeség”. Nem láthatta előre, hogy a béke helyreállítása még több mint egy évtizedet vesz igénybe. Az ország imponáló méretei, katonai potenciálja, geopolitikai helyzete, a feltehetőleg hozzá is eljutott hír, hogy a pápa már útnak indította új legátusát, Gentilis bíborost Károly helyzetének erősítésére, továbbá kora Magyarországgal számoló keresztes tervezetei külön-külön és együtt is megerősíthették elképzelései helyességében.³⁷ Bár a Balkán-félsziget kétirányú bekerítésére, a két Károly közös hadjáratára végül nem került sor, I. Károly fia, I. (Nagy) Lajos a hűbéres államok Magyarországot övező karéjának kialakításával, a magyar fennhatóság déli és keleti kiterjesztésével igazolta, hogy a névtelen francia terv nem volt teljesen utópia.

³⁷ Ilyen tervek a kor valamennyi jelentős keresztes teoretikusánál szerepeltek. Erről röviden lásd BÁRÁNY 2006, 141.

BIBLIOGRÁFIA

Kiadott források

- AOklt. II *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. II. köt. Szerk. KRISTÓ Gyula. Budapest–Szeged, 1992.*
- BORZÁKNÉ–SZEKFŰ 1987–1988 *BORZÁKNÉ NACSA Mária – SZEKFŰ László: Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről (Descriptio Europae Orientalis). Acta Academiae Paedagogicae Szegediensis, 1987–1988, Series Marxistica-Leninistica et Historica, 13–27.*
- Croisades *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte. XIIe – XVIe siècle. Éd. Danielle RÉGNIER-BOHLER. Paris, 1997.*
- GÓRKA 1916 *Anonymi Descriptio Europae Orientalis, „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia” anno MCCCVIII exarata. Ed., praefatione et adnotationibus instruxit Olgierd GÓRKA. Cracoviae, 1916.*
- PAVIOT 2008 *Projets de croisade (v.1290 – v.1330). Présentés et publiés par Jacques PAVIOT. Paris, 2008 (Documents relatifs à l’histoire des croisades publiés par l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres XX.).*
- RHC Arm. *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens. I–II. vol. Paris, 1869–1906.*

Szakirodalom

- ATIYA 1962 *Aziz S. ATIYA: The Crusade. Historiography and Bibliography. London–Bloomington, 1962.*
- BÁRÁNY 2006 *BÁRÁNY Attila: Magyarország és a kései kereszties hadjáratok. In: Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. LASZLOVSZKY József, MAJOROSSY Judit, ZSENGELÉR József. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006.*

- BORGHESE 2008 Gian Luca BORGHESE: *Carlo I d'Angiò e il Mediterraneo. Politica, diplomazia e commercio internazionale prima dei Vespri*. Rome, 2008 (Collection de l'École Française de Rome 411.).
- BOULOUX 2002 Nathalie BOULOUX: *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*. Turnhout, 2002 (Terrarium Orbis 2.).
- DEÉR 1931 DEÉR József: Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 45(1931), 1–22.
- GOLUBOVICH 1906–1927 Girolamo GOLUBOVICH: *Biblioteca bio-bibliografica di Terra Santa e dell'Oriente Francese*. 1–5. Firenze, 1906–1927.
- Károly Róbert emlékezete Károly Róbert emlékezete. Szerk. KRISTÓ Gyula, MAKK Ferenc. Budapest, 1988.
- KRISTÓ 1988 KRISTÓ Gyula: Károly Róbert első felesége. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 86(1988), 27–30.
- KRISTÓ 1994 KRISTÓ Gyula: Orosz hercegnő volt-e Károly Róbert első felesége? *Aetas* 9(1994), 1. sz., 194–199.
- KRISTÓ 2003 KRISTÓ Gyula: *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, 2003 (Szegedi középkortörténeti könyvtár 19.).
- KRISTÓ 2005 KRISTÓ Gyula: Károly Róbert családja. *Aetas* 20(2005), 4. sz., 14–27.
- MOLNÁR 2010 MOLNÁR Máté: *A keresztény Európa egysége Pierre Dubois reformterveiben*. Budapest, 2010.
- PETIT 2005 Joseph PETIT: *Charles de Valois (1270–1325)*. Paris, 2005.
- RUNCIMAN 1999 Steven RUNCIMAN: *A kereszties hadjáratok története*. Budapest, 1999.
- SCHEIN 1991 Sylvia SCHEIN: *Fideles crucis. The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land, 1274–1314*. Oxford, 1991.
- SROKA 1994 Stanisław A. SROKA: Ki volt Károly Róbert első felesége? *Aetas* 9(1994), 1. sz., 187–193.
- SROKA 1998 Stanisław A. SROKA: *A magyar Anjouk családi története*. Kraków, 1998.

The Place of Hungary in Eastern Europe. The Country Descriptions of the *Descriptio Europae Orientalis*

The still unknown traveller, to whom we owe the most detailed description of Eastern Europe from the 14th century, was most probably guided to the region by the diplomatic tasks in connection with the planned crusade of Charles of Valois. The work, which has come to be known as the *Descriptio Europae Orientalis*, was written in the first half of 1308. Although the text of the unknown author has survived in five medieval manuscripts, it had long lingered in complete obscurity, probably because its title in the relevant book catalogues failed to reveal the valuable content behind. Its scientific discovery consequently only came in the 1910s. The text was published by Olgierd Górka, who also reconstructed the circumstances in which the *Descriptio* was written. According to him, the author was probably a French Dominican friar, who travelled to the Balkan Peninsula on an official mission. Although his journey at least partly served missionary ends, he most likely also carried out a commission in connection with the crusading plans then in the making.

The chief value of the *Descriptio* is constituted by the surprisingly detailed descriptions of the countries visited. The text begins with the description of Greece, in the order of great geographical units, and within them of the individual provinces, then comes Albania, followed by Serbia, then divided into two parts, Bulgaria, Ruthenia, Hungary, and closes with Bohemia and Poland. The description contains the same elements from country to country: in each case we can read about the location of the given country, its dominant geographical features, its natural riches, characteristic agricultural products, inhabitants, religion and political features. We are presented with a global view of the whole region from the standpoint of an author who, while forming outright statements, retains his moderation. The present study examines the position of Hungary within this view, which emerges with fairly clear outlines.

TÓTH KRISZTINA

Tata és környéke településeinek történeti földrajza a 14. században

A középkori Magyarország területéről készült történeti földrajzi munkák közül kiemelkedő jelentőségűek Györffy György és Csánki Dezső művei.¹ De míg Györffy György az Árpád-korról, Csánki Dezső pedig a 15. századról nyújt – sajnos nem teljes – áttekintést, a 14. század történetéről nincs ilyen jellegű feldolgozásunk. Az Anjou-kor azért is érdemelne nagyobb figyelmet, mert a korábbi időszakokhoz képest megszorodott okleveleknek köszönhetően több olyan településről is kapunk információkat, amelyek az Árpád-korban már léteztek ugyan, de források hiányában létezésük rejtve maradt. Vizsgált területünk, Tata és környéke példája is ezt mutatja. Bár vizsgálódásunk igen kis területre terjed ki, mégis találunk itt néhány olyan települést, amely Györffy György történeti földrajzában még nem szerepel (Agostyán, Baj, Bodolóföldre, Bánkkereke, Szentgyörgy), és néhány olyat is (Bánkkereke, Újtata), amely Csánki Dezső történeti földrajzába már nem került bele, mivel a 15. századra már más települések határába olvadt, vagy más nevet kapott. Egy 14. századról szóló történeti földrajzi, pontosabban történeti topográfiai munka tehát nagyban gyarapíthatná településtörténeti ismereteinket. Tanulmányunkban csupán a Komárom megyei Tata és a néhány kilométeres körzetében található települések bemutatására kerül sor. A vizsgált időszak a 14. századot, ezen belül az 1326 és 1409 közötti időszakot öleli fel. A két dátumot helytörténeti események indokolták. Bár Györffy György műve 1337-ig dolgozza fel az okleveles anyagot, mégis úgy gondoltuk, hogy az 1326. évet választjuk kezdő dátumnak, mivel ekkor került vissza Tata a Csákok kezéből a király, I. Károly birtokába.² Ez a környező települések életében – és természetesen birtokviszonyaiban is – változást hozott. A záró dátumot, az 1409. esztendőt az indokolja, hogy a legújabb kutatások szerint ekkor már

¹ GYÖRFFY I–IV., CSÁNKI I–III., V.

² Veszpr.Reg. 76., AOkl. X. 337.

biztosan állt Tatán a királyi vár és létrejött a hozzá tartozó uradalom is, amely a birtokviszonyokban újabb jelentős változást eredményezett.³ Így, bár Csánki Dezső munkája Zsigmond uralkodásának kezdetétől, sőt néha még korábbi időből is nyújt adatokat, a terület szempontjából fontos 1409. évet választottuk korszakhatárként.

*

Tata a Dunántúl északi részén, a Kisalföld és a Dunántúli-középhegység határán helyezkedik el. A település a Gerecsét és Vértest egymástól elválasztó törésvonal északnyugati bejáratánál fekszik.⁴ Tatától északra egészen a Dunáig ingoványos-vizes terület húzódott, így a Duna melletti úton utazók számára Tatán volt lehetőség az ingovány megkerülésére. Ez tette lehetővé, hogy Tatán vámszedőhely jöjjön létre, amely nagyban hozzájárult a település késő középkori fejlődéséhez.⁵ A 14. században még nem létezett a tatai városképhez ma már hozzátartozó két tó: a Cseke-tó valószínűleg csak a 18. században, az Öreg-tó pedig a 15. század elején jött létre.⁶ Tata legfontosabb vízfolyása a Komárom megye délkeleti részének legtöbb vizét összegyűjtő Füzegy- (*Fyzeg*) patak volt, amely Füzitónél torkollott a Dunába.⁷ Szintén átfolyt a településen az Ocsúnak (*Ochou*) nevezett kis ér, amely néha teljesen kiszáradt. Tata mellett meleg forrás is fakadt.⁸ Tata környékéről még tudunk egy kis patakról, amely Agostyán déli részén folyt,⁹ de volt egy kisebb vízfolyás Halápon is, amelynek elrekesztésével a 14. század közepén halastavat hoztak létre.¹⁰ Kutak is voltak a környéken: Halápon bizonyosan volt egy, de több kutat említenek az Agostyánt körülvevő erdős részeken is.¹¹

A Tatától keletre lévő területek már a Vértes-hegység vonulatai közt helyezkednek el. Ezen a vidéken hegyekről, völgyekről és dombokról szólnak a források. 1391-ben a Tatától délre lévő erdők határjárására került

³ BUZÁS 2010, 93–113.

⁴ KELLER, 7.

⁵ SCHMIDTMAYER 2011, 196–197. – A közlekedési vámokról legújabban: WEISZ 2013, 13–14. (A szerk.)

⁶ SCHMIDTMAYER 2011, 193–194.

⁷ GYÖRFFY III. 389. Ez a mai Által-érnek feleltethető meg.

⁸ Pannonhalmi konv. I. 292. „Ochou..., cuius aque meatus interdum deficeret.”

⁹ 1343. jún. 24. FEJÉR CD IX/6. 144.

¹⁰ 1363. nov. 19. MNL OL DL (a továbbiakban: DL) 5263.

¹¹ DL 5263., 1367. júl. 21. DL 3605. „puteos in parte silvestra.”

sor, és ebben több hegy nevét is említik.¹² A Tatahoz legközelebb eső hegyet Somlyónak (*Somlio*) hívták, de sor került a Borz-hegy, Peskő (*Pesthkw*), Boglyas-hegy és Andikakő (*Andikakw*) megjárására is.¹³ A határjárásban ezenkívül még több név nélküli hegy és domb szerepel. Agostyán határában 1367-ben olyan nagy erdők és hegyek voltak, amelyeket megjárni nem tudtak. Ezenkívül említenek még bokros völgyeket, szántókat, kaszálókat és legelőket.¹⁴

A hegyeket erdők borították, amelyeknek jellegzetes fája a tölgy, korabeli nevén tilfa vagy tölfa (*Tyulfa*) volt.¹⁵ Agostyán határában eresztvény (*Erezthven*) erdő volt, amelyet tűzifaként hasznosíthattak.¹⁶ A középkori Európában ugyanis tűzifához a rőzsegyűjtésen kívül úgy jutottak, hogy a kivágott fa tuskójáról, illetve gyökeréről hagyták kisarjadzani a hajtásokat, amelyeket újra és újra le lehetett vágni. A sarjztatás az egyik legfontosabb gazdálkodási ág volt, hiszen főzni és fűteni folyamatosan kellett. A sarjztató erdőt hívták eresztvény erdőnek.¹⁷ A kultúrnövények közül forrásaink a határjárások alkalmával több gyümölcsfát említenek, amelyek a mezőn és réteken voltak. Agostyán határában tudunk két körtefáról, illetve egy szilváskertről.¹⁸ Szőlőt a környéken Agostyánon és Halápon termesztettek. Valószínűleg jelentős ültetvényekről lehetett szó, mert többször is említik forrásaink.¹⁹

A Tata vidékén folytatott állattenyésztésről már kevesebb adat áll rendelkezésünkre. 1382-ből értesülünk arról, hogy Tulok Pál fia Jánosnak ménese volt Agostyán határában.²⁰ Halápon is akadt említésre méltó állatállomány, juh és marha (*pecudes et pecora*). Az 1363. november 19-én kelt oklevél szerint Baji Orrus István és halápi birtokosok egyezséget kötöttek

¹² ZsO I. 230. (2064. sz.) – Az oklevéltár oldalszámaira is hivatkozom.

¹³ A hegyek neve közül csupán a Somló-hegy, Peskő és talán a Bagjas- (Boglyas-, Baglyos-) hegy elnevezés maradt fenn az újkorra. Vö. BÉL 1996, 21. „Peskő hegy eltávolodik ettől a tájéktól [...] Somlóhegy az előbbtől keletre, Tarján felé ékes és erdőborított hegytető, s magas csúcsával tűnik szembe.” BALOGH–ÖRDÖGH 1985, 181. (Tarján határában Somló és Bagjas), 178. (Vértestolna határában Peskő).

¹⁴ 1367. júl. 21. DL 3605.

¹⁵ 1391. jún. 1. ZsO I. 230. (2064. sz.) Lásd még CsÖRE 1980, 108.

¹⁶ 1367. júl. 21. DL 3605.

¹⁷ SZABÓ 2008, 321–332. Lásd még MOKISZ 197–198, s. v. eresztvény.

¹⁸ 1367. júl. 21. DL 3605. „nemoribus prunorum”, „arbores fructiferas in campis”, a körtefákra: 1343. jún. 24. FEJÉR CD IX/6. 144.

¹⁹ 1367. júl. 21. DL 3605., 1382. nov. 3. DL 6965., 1384. máj. 25. DL 7087., 1363. nov. 19. DL 5263.

²⁰ 1382. nov. 3. DL 6965.

egymással, és Haláp birtokot két részre osztották. Abban is megegyeztek a felek, hogy az állatokat mindkét fél birtokrészén szabadon át lehet hajtani, és mindenhol szabadon meg lehet őket itatni. Halápon egyébként az 1350-es években hoztak létre Halápi Simon fiai egy halastavat, amelyet nyilván haltenyésztésre használtak.²¹

Tatán az egyik legfontosabb gazdasági tevékenység a 14. században a malomipar volt. Több malomról van tudomásunk. 1331-ben I. Károly király Csór nembeli Péter fia Tamás csókakői várnagynak adományozott egy malomhelyet a Datitmalma (*Datytmuolma*) és a Szent Péter-egyház között.²² A malomhelyen Tamás még abban az évben elkezdte az építkezést.²³ 1388-ban a tatai Szent Péter és Pál-apátság malmairól áll rendelkezésünkre részletes forrás. Az apátságnak hat malma volt a településen, amelyek közül kettő a már említett Ocsú nevű víz mellett volt, egy másik a Füze-gy-patak mentén, egy negyedik pedig a tatai meleg forrásnál.²⁴ A malmok közül az egyiket az 1390-es évek elején Lackfi István nádor embereivel leromboltatta, de később visszaadta az apátságnak.²⁵ Az esztergom-szigeti Szűz Mária bencés apácakolostornak is volt malma Tatán, valamint korábban egy Mocsócsüde (*Mochochyde*) nevű malom is működött a településen, de az addigra már romba dőlt.²⁶ A pannonhalmi bencés monostornak két malma volt Tatán, ezeket 1391-ben három évre bérbe adta a tatai Cseh Istvánnak.²⁷ A 14. század végén tehát legalább tíz malom működött Tatán, de feltételezhető, hogy magánszemélyek birtokában is lehetett egynéhány, amelyről nem maradt fenn okleveles adatunk.

Tata a 15. század első felétől indult gyors fejlődésnek. Ekkortól ismerjük a Tata környéki útvonalakat is.²⁸ 14. századi forrásaink nem sokat árulnak el Tata és vidéke útviszonyairól. Egyetlen Tatára vezető vagy Tatáról elvezető útról sincs adatunk. 1343-ban említenek egy utat Kovácsi és Agostyán között.²⁹ A Tatához tartozó erdők 1391. évi határjárásából tudjuk, hogy vezetett út Gallárról Tolnára és Tarjánra is. Voltak természetesen kisebb ösvények, állatok és emberek által kijárt csapások is, mint

²¹ 1363. nov. 19. DL 5263.

²² AOKlt. XV. 204.

²³ AOKlt. XV. 207.

²⁴ 1388. szept. 9. Pannonhalmi konv. I. 292–293.

²⁵ ZsO I. 257. (2352. sz.)

²⁶ 1388. szept. 9. Pannonhalmi konv. I. 292–293.

²⁷ 1391. okt. 14. Pannonhalmi konv. I. 306.

²⁸ SCHMIDTMAYER 2011, 197.

²⁹ 1343. jún. 24. FEJÉR CD IX/6. 144.

például az a füves út, amelyet a Boglyas-hegy közelében említ az 1391. évi határjárás.³⁰

Bár Tata virágkorát csak a 15. században érte el, már a 14. században – főként annak második felében – a megye jelentős települései közé tartozott. Jól példázza ezt, hogy több esetben tartottak itt megyei közgyűlést. 1357-ben Tatán ítélkezett a megye alispánja és négy szolgabírója,³¹ 1382-ben pedig Garai Miklós nádor tartott itt generalis congregatiót.³² Miután Lackfi István az 1380-as évek végén megszerezte Tatát, egyre többet tartózkodott a településen, valószínűleg birtokközpontnak kívánta kiépíteni.³³ Lackfi István vendégszeretetét élvezhette Zsigmond király is, amikor 1390 márciusában Tatán tartózkodott.³⁴ Az Anjou-kor másik befolyásos családja, a Garai család is megvetette lábát a környéken. I. Lajos király adományozta Garai Miklós nádornak a Tatához közeli Bajt és Haláp birtok egy részét.³⁵

A települések szerkezetéről hallgatnak forrásaink. Néhány fontosabb épületről, általában templomokról azonban vannak adataink. Mivel az 1332 és 1337 közt készült pápai tizedjegyzékből éppen a győri egyházmegye összeírása hiányzik, így nincs tudomásunk a korabeli egyházi viszonyokról. Vizsgált területünkről mindössze egy település, a veszprémi egyházmegye budai főesperességéhez tartozó Haláp egyháza szerepel az összeírásokban.³⁶ Régészeti adatokból azonban tudjuk, hogy Kovácsin is volt egy Árpád-kori eredetű plébániatemplom, amely még a 14. században is fennállt.³⁷ 1367-ben említi egy oklevél az Agostyánban lévő templomot, amely Bodolófölde és Bánkkereke egyháza is volt egyben. Agostyánban egyébként ugyanekkor egy várhelyet is említenek, ami azt jelenti, hogy a 14. század első felében egy kisebbfajta erődítmény is állhatott ezen a településen.³⁸ A Tatán lévő templomok közül előfordul a forrásokban a Szent Péter és Pál-apátság Szent Péter-temploma, a Szent Kelemen-egyház,

30 1391. jún. 1. DL 7699.

31 1357. ápr. 17. AO VI. 556.

32 1382. máj. 14. DL 42231.

33 C. TÓTH 2009, 85–105.

34 1390. márc. 13. ZsO I. 163. (1425. sz.)

35 DL 15670.

36 GYÖRFFY III. 400–401.

37 PETÉNYI–SABJÁN 2003, 127–128., NEMCSICS 2008, 43–65.

38 1367. júl. 21. DL 3605. „locum castris in dicta Abustyan habitum necnon patronatus ecclesie ad prefatas possessiones et terram pertinentes...”

valamint a Keresztelő Szent Jánosról nevezett egyház.³⁹ A 15. század elején, 1402-ben találkozunk először az újtatai Szűz Mária-egyház nevével.⁴⁰

Tata 1326-ban került I. Károly király birtokába, és Lackfi István nádor rövid ideig tartó birtoklását leszámítva az uralkodó tulajdonában is maradt a vizsgált korszak végéig. A Tata környékén lévő települések jobbára köznemesek kezén voltak. Agostyán nagy része a Tulok család birtokában volt, amelynek legkiemelkedőbb tagja, Tulok Pál 1364-ben királyi bajvivóként működött.⁴¹ Baj és Haláp egy részének birtokosa az Orros família volt, amely gazdagodását Orros Istvánnak köszönhette, aki esztergomi várnagy és alispán volt.⁴² Haláp birtokosai közül Simon fia Györgyöt kell megemlíteni, aki 1355-ben Komárom megye szolgabírója volt.⁴³ Mindezek a kisbirtokos családok azonban két-három generáció után, a 15. század elejére kihaltak, birtokaik vagy nagybirtokosok kezére vagy a tatai vár uradalmához kerültek.⁴⁴

Adattár

Az alábbi összeállításban Tata és néhány kilométeres körzetében található helységek leírása szerepel. A leírás a Györffy György által összeállított kötetek rendszerét követi.⁴⁵ A helységek betűrendben szerepelnek. A helység neve után található adatok három részből állnak: az évszámból, az idézetből és a forrásjelzetből. Az évszám az oklevél keltének évét jelöli. Ha az oklevél csak átírásban maradt fenn, az oklevél keltének éve után tett törtvonal (/) után következik az átírás éve. A tartalmi átírás évét a matematikai kisebbítés jele (>) jelzi. Az idézetben található a helység forrásban szereplő névalakja. Az idézet után kerek zárójelben a forrásjelzet szerepel. Itt első helyen a levéltári jelzet olvasható, utána – ha van – az oklevél teljes szövegű kiadása, majd az oklevélről készült regeszta. Az adatok felsorolása után következik a leíró rész. Ebben időrendet követve az oklevelek

³⁹ Szent Péter-templom: 1331. szept. 4. AOKlt. XV. 204. A Szent Kelemen-templomra és a Keresztelő Szent János-templomra: 1387. dec. 16. ZsO I. 33. (342. sz.)

⁴⁰ 1402. nov. 2. ZsO II. 242. (2021. sz.), vö. SCHMIDTMAYER 2011, 196.

⁴¹ 1364. jún. 20. DL 41579.

⁴² 1350. ápr. 19. MÉS IV. 39. ENGEL: Arch. I. 310.

⁴³ 1355. aug. 13. FEJÉR CD IX/2. 461.

⁴⁴ Baj és Haláp a Garai család kezére került, vö. FEJÉR CD X/4. 673., Agostyánt a tatai vár uradalmához csatolták, vö. DL 13561.

⁴⁵ GYÖRFFY III. 7–11. Az adattár jelölései a Györffy kötetekben használatosak, de a forráshivatkozások jelölése kötetünkéhez igazodik. (A szerk.)

tartalmának rövid ismertetése található. A kiadatlan oklevelek tartalma hosszabban és részletesebben, a fontosabb határjárások és birtokmegosztások pedig az eredeti latin szöveggel, a lényegi részek kiemelésével szerepelnek. A leíró rész végén a helység mai Tatához viszonyított lokalizációja áll. Végül kerek zárójelben Györffy György és Csánki Dezső történeti földrajzának vonatkozó oldalszámait, valamint Engel Pál késő középkori állapotot bemutató digitális térképének pontkódjait adjuk meg.

Agostyán (Abustyán) 1343/364: *possessio ipsorum Abustian vocata in Comitatu de Kamarun* (DL 41579., /366: DL 41654., FEJÉR CD IX/6. 141–146., AOKl. XXVII. 249.); 1349: *Paulus dictus Tuluk filius Petri de Abustian* (DL 4056., AO V. 290.); 1353>1385: *Abustyan* (DL 3605.); 1364: *Abustian* (DL 41579.; /366: DL 41654.); 1365>1385: *Nicolai filii Dominici de Abustyan* (DL 3605.); 1366: *Paulus dictus Tuluk de Abustian* (DL 41654., FEJÉR CD IX/6. 141–146.); 1367>1385: *Abustyan* (DL 3605.); 1382: *de Abustyan* (DL 6965.); 1383: *de Abustyan* (DL 7047., >1385: DL 3605.); 1384: *de Abustyan* (DL 7087.); 1384>1385: *possessione Abustyan* (DL 3605.); 1385: *Stephanus filius Egidii de Abustyan* (DL 3605.)

Agostyán a 14. század második felében végig Domonkos fia Miklós és utódai, valamint Péter fia Tulok (dictus) Pál és leszármazottjai birtokában volt. Első említése az 1343. június 4-én kiadott oklevélben szerepel. Ekkor Lajos király utasítja az esztergomi káptalant, hogy Domonkos fia Miklós és Péter fia Pál kérésére jelölje ki a birtok határait, és iktassa oda be Miklóst és Pált. Az 1343. június 22-én lezajlott határjárás szerint Agostyán birtok határai a következők: *...a tribus metis quarum una separet ville Tordas, alia ville Kovach et tertia predictae possessionis Abustian, ... ad partem meridionalem ... unum rivulum ... unam viam ... ad partem occidentalem per eandem viam ... ville Kovachy, alia terre Bankylese ... ad unam vallem nemorosam ... ascenderet ad montem ... una arbor pyri ... ad partem septentrionalem ... ad unum montem ... ad unum pratium, ... ad unam arborem pyri, ... percursum cuiusdam terre iugeris arabilis ... ad partem australem ad unum montem, et ... metas cum villa Stanch et Bikl ac Vadath...* 1349. június 29-én Péter fia Tulok (dictus) Pál megvásárolja 12 bécsi széles dénárért Budur fia Farkas kereskedő szomszédos Bodoló-földe birtokát. 1353. február 4-én, miután Péter fia Tulok (dictus) Pál megölte birtokostársát, Domonkos fia Miklóst, annak özvegyével és fiával, Andrással kölcsönös örökösödési szerződést köt. 1364-ben Tulok (dictus) Pál királyi bajvívó (*pugil maiestatis nostre*). 1365. május 29-én Lajos király fiúsítja Domonkos fia Miklós lányait, Tulok (dictus) Tamás feleségét, Ilonát és János fia Fábián feleségét, Erzsébetet, ezzel apjuk egész birtokrészében

törvényes örökösnek ismeri el őket. 1366-ban per indul Domonkos fia Miklós fiúsított lányai és Tulok (dictus) Pál között, amely 1367-ben Agostyán birtok felosztásával végződik. A birtokot, valamint az Agostyán határain belül lévő Bodolófölde és Bánkkereke földeket három egyenlő részre osztották, ebből két részt, két telket Tulok (dictus) Pál (*videlicet sessionem ipsius Pauli dicti Tuluk in qua tunc habuisset residentiam et aliam sessionem in qua predictus Fabianus pater prenotati Nicolai mansisset simul cum dictis terris arabilibus, fenetis et silvis Ereztoen dictis ac nemoribus prunorum*), egy részt, egy üres telket Domonkos fia Miklós lányai kaptak meg (*unam videlicet sessionem desertam a parte orientali adiacentem scilicet cum omnibus suis utilitatibus et pertinentiis*). Az ezen kívül lévő mezőket, legelőket, nagy erdőket, szőlőket, erdős részeken lévő kutakat, gyümölcsfákat, az Agostyánban lévő vár helyét és az Agostyánban lévő egyház patrónusi jogát a felek közösen használják (*alias vero terras campestras et pascuales ac maiores silvas in montes necnon vineas ac puteos in parte silvestra et arbores fructiferas in campis et in aliis locis convicinibus existentes ac locum castrum in dicta Abustyan habitum necnon patronatus ecclesie ad prefatas possessiones et terram pertinentes dictis partibus in perpetuum communiter uti commisissent et assignassent*). 1382-ben Tulok (dictus) Pál fia János agostyáni birtokrészének felét, valamint két szőlőjét, amelyek Agostyánon és Perborth-on voltak, továbbá ménesét átadta nőrokonának, Annus asszonynak azaz Abustyáni Tulok Jakab lányának, Adas Tamás özvegyének, Szentmiklósi Barnabás fia Mihály feleségének, valamint az ő férjének, Barnabás fia Mihálynak és fiuknak, Györgynek Annus asszony élete végéig. Cserébe ugyanilyen feltételekkel Barnabás fia Mihály birtokainak felét kapta. 1383-ban Barnabás fia Mihály halála után Tulok (dictus) Pál fia János Annus asszony új férjével, Fehérvári Egyed fia Istvánnal is hasonló szerződést köt. Ekkor agostyáni birtokrészének és ménesének felét adja át Annus asszonynak és férjének Annus élete végéig. Ha János örökösök nélkül halna meg, Annus és férje birtokrészeinek másik felét is megörökli. Fehérvári Egyed fia István cserébe minden ingó és ingatlan vagyonának felét feleségének, Annusnak és Tulok (dictus) Jánosnak adja. A birtokátruházás miatt Domonkos fia Miklós lányai Szécsi Miklós országbíró előtt pert indítanak, amit elveszítenek. 1384-ben Tulok (dictus) Pál fia János agostyáni birtokrészének negyedét 200 aranyforintért zálogba adja Fehérvári Egyed fia Jánosnak. Egyed fia István birtokbaiktatására 1384. július 31-én került sor. – Ma község Tatától északkeletre, 1985 óta közigazgatásilag Tatához tartozik. (CSÁNKI III. 492., ENGEL 2002, 1KM35.)

Alsófalu 1388: *Alsofalu* (DF 207462., /18. sz. DL 86774., Pannonhalmi konv. I. 292.)

1388. szeptember 9-én Péter, a tatai Szent Péter és Pál-monostor apátja kéri a királyt, hogy vezesse be őt – többek között – Alsófalu és a hozzá tartozó hegyek és szántók birtokába. – Ma Tata része. (CSÁNKI III. 493.)

Baj 1358>1443: Thomas de *Bay* (DL 64764.); 1362/365: Stephanus dictus Orrus de *Bay* (DL 5152.); 1363: de *Bay* (DL 5263.), 1363/365 (DL 5152.); 1365: de *Bay* (DL 5152.); 1369: Georgius dictus Orrus de *Bay* (DL 5743.); 1408: possessiones *Bay* et Halap in Comaromiensi (DF 265781., DL 9436., FEJÉR CD X/4. 660–678., ZsO II. 154. p., 6221. sz.)

Baj említése elsőként Baji Tamás, az esztergomi érsek ügyvédje nevében szerepel. 1362. december 20-án Baji Orrus István adományt nyer Lajos királytól az örökös nélkül elhunyt Halápi Simon fia György és Mihály halápi birtokaira. Az 1363. február 24-én végrehajtott határjárás alkalmával Halápi Hektor fia András fia János és Halápi Harnaad fia Mihály ellentmondott. A Bebek István országbíró előtt lezajlott perben Baji Orrus István és a halápi nemesek végül felosztották egymás közt a birtokot 1363. november 19-én. 1369. augusztus 4-én Baji Orrus György királyi emberként szerepel. 1408. július 12-én Baj birtokot Garai Miklós nádor és testvére, János birtokai között sorolják fel. – Ma község Tatától keletre. (CSÁNKI III. 494., ENGEL 2002, 1KM36.)

Bánkülése (Bánkkereke) 1343/364/366: terra *Bankylese* (DL 41579., FEJÉR CD IX/6. 141–146., FEJÉR CD IX/7. 558–559., AOkl. XXVII. 249.); 1367>1385: unam particulam terre *Bankkereke* appellatam (DL 3605.)

1343. június 24-én Agostyán és Kovácsi határosa. 1367. július 21-én unam particulam terre *Bankkereke* appellatam inter metas prefatae possessionis *Abustyan* existentes mondják, azaz Agostyán határain belül helyezkedett el. Ugyanebből az oklevélből derül ki, hogy Tulok (dictus) Pál vásárolt birtokrésze volt. Ekkor három részre osztották, kétharmad része Tulok (dictus) Pál birtokában maradt, egyharmad részét pedig Abustyáni Domonkos fia Miklós fiúsított lányai kapták meg. – Ma Agostyán határain belül található, valószínűleg annak déli részén terült el. (CSÁNKI III. 495.)

Bodolófölde 1349: possessionem suam *Bodolowfeuldu* vocatam ... in sepedicto comitatu Kamariensi (DL 4056., AO V. 290.); 1367>1385: possessionem *Bodolofelde* vocatam (DL 3605.)

A Szomód és Agostyán között fekvő Bodolófölde birtok Bodolóföldi Budur fia Farkas kereskedő örökölt birtoka volt, aki azt 1349. június 29-én a győri káptalan előtt eladta 12 bécsi széles márkáért Abustyáni Péter fia Tulok (dictus) Pálnak. 1367. július 21-én *possessionem Bodolofelde vocatam ... inter metas prefatae possessionis Abustyan existentes* mondják, azaz Agostyán határain belül helyezkedett el. Ekkor három részre osztották, kétharmad része Tulok (dictus) Pál birtokában maradt, egyharmad részét pedig Abustyáni Domonkos fia Miklós fiúsított lányai kapták meg. – Ma Agostyán határain belül található, valószínűleg annak nyugati részén terült el. (CSÁNKI III. 496.)

Felsőfalu 1388: *Felsewفالو* (DF 207462., /18. sz. DL 86774., Pannonhalmi konv. I. 292.)

1388. szeptember 9-én Péter, a tatai Szent Péter és Pál-monostor apátja kéri a királyt, hogy vezesse be őt – többek között – Felsőfalu és a hozzá tartozó hegyek és szántók birtokába. – Ma Tata része. (CSÁNKI III. 498.)

Haláp 1325: Margarete filie Olyverii de *Halaap* (DL 30615., AOkl. IX. 76.); 1332/1335: Georgio de *Halap* (DF 277277., kivonata BEKE 1895, 238.); 1333–1337: Benedictus de *Halab* (Mon. Vat. I/1. 373.); 1340: Georgius filius Symonis de *Halap* (DF 244319., MES III. 377., AOkl. XXIV. 290.); 1343/364/366: Georgius filius Iktoris de *Halap* (DL 41579., FEJÉR CD IX/6. 141–146., AOkl. XXVII. 249.); 1355: Georgius filius Symonis de *Halap* (FEJÉR CD IX/2. 461–463.); 1362/365: *possessio Halap* vocate in comitatu Kamariensi (DL 5152.); 1363: *possessio Halap* (DL 5263., /365: DL 5152.); 1365: *possessio Halap* (DL 5152.); 1379: de *Halap* (DL 6632.); 1388: Iacobus sive Nicolaus de *Halap* (DF 207462., Pannonhalmi konv. I. 292–293.); 1408: *possessiones Bay et Halap* in Comaromiensi (DF 265781., DL 9436., FEJÉR CD X/4. 660–678., ZsO II. 154. p., 6221. sz.)

Halápi nemesek birtoka. Kocsi Fekete (dictus) Pál 1325. március 26-án tett végrendelete szerint felesége, Halápi Olivér lánya Margit birtokai felét kapja zálogként. 1332. szeptember 25-én Halápi György királyi ember. Egyháza a veszprémi egyházmegye budai főesperességéhez tartozott, 1333-ban Benedek nevű papja öt garas pápai tizedet fizetett. 1340. november 8-án a básztélyi nemesek perében tanúként szerepel Halápi Simon fia György. 1343. június 4-én Halápi Hektor (Iktor) fia György királyi ember. Komárom megye 1355. augusztus 11-én tartott közgyűlésén Halápi Simon fia György szolgabíróként vesz részt. 1362. december 20-án Lajos király hú szolgálatai jutalmául Baji Orrus Istvánnak adja az örökösök nél-

kül elhunyt Halápi Simon fia György és Mihály Komárom megyei Haláp birtokát. Az 1363. február 24-én végrehajtott határjárás során azonban Halápi Hektor fia András fia János és Halápi Harnaad fia Mihály ellentmondott, így Bebek István országbíró előtt per indul a birtokért. A felek azonban 1363. szeptember 15-én fogott bírák segítségével megegyeznek egymás között, és Haláp birtokot felosztják a következőképpen: Baji Orurus Istvánnak jut a birtok egyik fele a szőlővel és a halastóval, amelyet Halápi Simon fiai készítettek, a birtok másik felét pedig Halápi János és Mihály kapja. A birtoknak ezen a részén szőlőtelepítésre és halastóépítésre alkalmas hely van. A kút közös kezelésben marad, az állatok pedig mindkét fél területén átmehetnek és ihatnak (*pecudes et pecora utraque partium et ad eas pertinentium libere transire et absque omni contradictione adaquari valerent [...] putea etiam communi usui relinquerentur*). A birtok felosztása és a birtokbaiktatás 1363. szeptember 15-én és az azt követő napokon történt az esztergomi káptalan tanúbizonyosága mellett. 1379. június 28-án Halápi Harnalch fia Mihály fiai Miklós és Barla – akiknek a személyazonosságát többek között Halápi János fia Péter igazolta – kiadják Halápi Harnalch fia Herborth lánya, Erzsébet Kovácsi Mátyás özvegyének lánynegyedét Haláp és Bark birtokból. 1388. október 13-án Halápi Miklós és Jakab királyi emberként szerepel. 1408. július 12-én Haláp birtokot Garai Miklós nádor és testvére, János birtokaként sorolják fel. – Ma Baj határában szőlőhegy Szentandrás dülő néven, amely valószínűleg temploma védőszentjének nevét őrzi. (GYÖRFFY III. 420., CSÁNKI III. 501., ENGEL 2002, 2KM36.)

Kovácsi 1343/364/366: Matheus filius Nicolai de *Koach* (DL 41579., DL 41654., FEJÉR CD IX/6. 141–146.; AOkl. XXVII. 249.); 1364: Marco de *Koachy* (DF 207285., PRT II. 496.); 1379: Markus de *Kowachy*, Matheus filius Mathie de *Kowachy* (DL 6632.); 1388: Matheus de *Kovachy* (DF 207462., Pannonhalmi konv. I. 292–293.); 1389: Stephanus de *Kowachy* (DL 7503.)

Kovácsi nemesek birtoka. 1343. június 4-én Agostyán határjárása során Kovácsi Tardossal, Agostyánnal és Bánkülése földdel határos. Ugyanebben a perben királyi emberként szerepel Kovácsi Miklós fia Mátyás. 1364. augusztus 22-én királyi ember Kovácsi Márk. 1379. július 28-án az esztergomi káptalan előtt többek között Kovácsi Márk igazolja Halápi Harnalch fia Mihály fiai személyazonosságát. Ugyanekkor Kovácsi Mátyás özvegye, Erzsébet, aki Halápi Herborth lánya, megkapja lánynegyedét Haláp és Bark birtokból Kovácsi Mátyás fia Máté jelenlétében. 1388. október 13-án Kovácsi Máté királyi ember. 1389. június 19-én Kovácsi István királyi em-

berként jár el (a június 6-i királyi parancslevélben is szerepel). – Ma dúlő Baj határában Öreg Kovács-hegy néven. (GYÖRFFY III. 434., CSÁNKI III. 505.)

Szentiván 1326/327/383: *Zenth Ivan* (DF 201040., Veszpr.Reg. 76., AOkl. X. 337.)

1326-ban I. Károly csereként elveszi Csák nb. István fiaitól, Pétertől és Istvántól Csókakő, Gesztes, Bátorkő és Csesznek várakat, valamint a hozzájuk tartozó birtokokat, többek között Szentivánt. – Ma Tata része (CSÁNKI III. 514.)

Szentgyörgyteleke 1389: possessionem nostram regalem *Zenthgyurgteleke* vocatam in comitatu Komaroniensi existentem (ZsO I. 131. p., 1048. sz. = DL 7503.)

1389. június 6-án Zsigmond király [Lackfi] István nádornak adományozza Szentgyörgyteleke nevű birtokát. A birtokbaiktatást 1389. június 8-án végezte el a budai káptalan ellentmondás nélkül. – Ma Környe része (CSÁNKI III. 514.)

Tata 1326/327/383: possessio *Tatha* (DF 201040., Veszpr.Reg. 76., AOkl. X. 337.); 1331/335: *Tata* (DF 277277., AOkl. XV. 204., 207., kivonata BEKE 1895, 239.); 1335: *Tata* (DF 277277., AOkl. XIX. 155., kivonata BEKE 1895, 240.); 1339/364: *Tata* (DF 207285., AOkl. XXIII. 334.); 1357: *Tata* (DL 4661., AO VI. 556.); 1357: in villa *Tata* (DF 200211., DF 200212., Zala I. 579.); 1382: prope villam *Tata* (DL 42231.); 1387: *Tata* (DL 7334., ZsO I. 33. p. 342. sz.); 1388: civitatis *Tata* (DF 207462.; /18. sz. DL 86774., Pannonhalmi konv. I. 292.); 1389: *Tata* (DL 7066., ZsO I. 124. p., 1003. sz.); 1390: *Tata* (DL 52673., ZsO I. 163. p., 1425. sz.); 1391: in *Thata* (DL 42493., ZsO I. 227. p., 2052. sz.); 1391: ad possessionem suam *Tata* vocatam (DL 7699., ZsO I. 230. p., 2064. sz.); 1391: *Tata* (DL 91982., Pannonhalmi konv. I. 306., ZsO I. 248. p., 2247. sz.); 1391: *Tata* (DF 279297., ZsO I. 253. p., 2297. sz., KÓTA 1997, 74.); 1392: in villa nostra *Tata* (DF 207469., /18. sz. DL 86774., FEJÉR CD X/2. 88., X/8. 359., ZsO I. 257. p., 2352. sz.); 1402: *Thata* (DF 239249., ZsO II. 226. p., 1907. sz.); 1402: *Thata* (ZsO II. 242. p., 2021. sz.); 1407: *Tata* (ZsO II. 26. p., 5379. sz.)

1326-ban I. Károly csereként elveszi Csák nb. István fiaitól, Pétertől és Istvántól Csókakő, Gesztes, Bátorkő és Csesznek várakat, valamint a hozzájuk tartozó birtokokat, többek között Tatát. 1331. szeptember 4-én I. Károly meghagyja a győri káptalannak, hogy iktassa be [Csór nb.] Nagy Péter fia, Tamás csókakői várnagyot Tatán, a Szent Péter-templom mellett lévő palota (palatium) és a Datitmalma (Datytmuolma) és a Szent Péter-egyház

között lévő malomhely birtokába. A malomhelyre Tamás később malmot építtet. A beiktatás 1331. szeptember 9-én Konrád tatai apát és László tatai bíró jelenlétében megtörtént. 1335-ben I. Károly megerősíti a fenti adományt, mivel Nagy Péter fia, Tamás Havasalföldön a saját paripáját adta a királynak, és nápolyi útjára is elkísérte az uralkodót. 1339-ben Neszmély határjárásánál a tatai apát van jelen. 1357. április 17-én a Komárom megyei alispán és négy szolgabíró Tatán ad ki oklevelet. 1357. augusztus 24-én a veszprémi püspökség és a sasadi egyház közti birtokperben a Tatán lévő Szent Péter-monostorban idéznek meg tanúkat. 1382. május 14-én Garai Miklós nádor Tatán tartja Komárom megye generalis congregatióját. 1387. december 16-án vita támad Mihály, az esztergomi obszerváns ferences kolostor ferences szerzetese, Miklós csatkai pálos szerzetes, valamint Benedek, a tatai Keresztelő Szent János-egyház rektora között János korábbi rektor végrendeletben hátrahagyott tatai kúriájáról. Az ügyben megidézik Tardosi László, András fia János és Nagy Péter tatai polgárokat. 1388. szeptember 9-én Péter, a tatai Szent Péter és Pál-monostor apátja kéri Zsigmond királytól, hogy vezessék be a monostort Alsó- és Felsőfalú birtokába, az ezekhez tartozó hegyek és szántók jogaiba, valamint a Tata város folyója mellett lévő hat malom birtokába. A hat malom elhelyezkedése a következő: 1. az esztergom-szigeti Szűz Mária bencés apáca kolostor malma mellett; 2. a Mochochyde nevű régi malom helye mellett; 3–4. az Ocsú (Ochou) nevű, néha elapadó víz mellett; 5. Vereskw nevű helyen, a Tata melletti meleg forrás fejeánél; 6. Füzegy- (Fyzeg) folyón, Henchmolna néven. Kéri ezenkívül az apát, hogy vezessék be a Tata város határain belül lévő Zenthmiklosfeulde, Zenthmargithaazzonfelde nevű szántókba, továbbá a Mesterrethe, Sygeth és Erkecherethe nevű rétekbe. 1390. március 13-án Zsigmond király Tatán keltez. 1389. április 30-án, 1391. május 25-én, 1391. december 8-án és 1392. január 10-én [Lackfi] István nádor Tatán keltez. Bebek Imre országbíró 1391. február 20-án tartott törvényszékén született ítélet szerint [Lackfi] István nádor kérésére megjárják a Tatához tartozó erdőket, és oda beiktatják a nádort. Az iktatásnak háromszor elmentmondott Tolmai István fia Pál, Tarjáni Tarr (dictus) Mihály fiai László és János, valamint Tolmai László fia János, de miután egyszer sem jelentek meg az idézésre, a negyedik alkalommal ellentmondásukat figyelmen kívül hagyták. Az erdők határjárása: *primo inceperunt prope montem Somlio appellatum a plaga meridionali circa quasdam tres metas terreas antiquas inter duas vias unam per quam transirent de Galya ad Tolma et aliam, que tenderet de Galia ad villam Taryan positas... versus plagam aquilonarem... ad submontem Borz nominatum, ubi sub quadam arbore ilicis Tyulfa ... erexissent ... versus*

eandem plagam aquilonarem ... flectendo quasi ad orientem venissent ad quoddam Berch in ascensu eiusdem ... deinde versus eandem plagam orientalem ipsum Berch ascendendo in cacumine eius metam erexissent ... de ipso Berch descendendo in quadam planicie ... versus orientalem eundo venissent ad unum montem Pesthkw vocatum ... procedendo in latere montis ... flectendo versus plagam aquilonalem transeundo sub eodem monte Pestkw ... declinando ad plagam orientalem ... in quadam Berch ... de ipso Berch descendendo ... deinde quasi ad plagam meridionalem declinando ... abhinc iterum versus orientem transeundo in quadam planicie ... flectendo ad plagam meridionalem ... deinde directe versus eandem plagam meridionalem eundo venissent ad quadam viam et ipsam transeundo ... deinde versus eandem plagam eundo venissent ad unam viam herbosam, quam pertranseundo iuxta eandem plagam meridionalem ... declinando versus plagam quasi occidentalem in latere monis Boglyas ... dehinc in latere eiusdem montis Boglias nominati ad plagam meridionalem eundo ... abinde flectentur versus occidentem et venissent ad quadam viam herbosam, quam pertranseundo ... venissent ad unam viam ... in latere cuiusdam Berch ... ad montem Andikakw ascendendo ac ipsum descendendo ... transeundo venissent ad quoddam pratum et ipsum pertranseundo in quodam Berch ... ad unum monticulum accedendo ... declinando quasi ad aquilonem ... parvum ad occidentem eundo ... penes quendam locum Horh ... ad eandem plagam quasi aquilonarem per spacium bonum eundo ... ad unum Berch ascendendo ...⁴⁶ 1391. október 14-én a pannonhalmi monostor Tatán lévő két malmát három évre bérbe adják a tatai Cseh (dictus) Istvánnak évi 17 garleta lisztért és egyéb ajándékokért. 1392. január 10-én [Lackfi] István nádor visszaadja a tatai Szent Péter és Pál-monostornak a jogtalanul elfoglalt (és 1388-ban már említett) Szentmiklós és Szentmargit nevű földeket, a Füzegy-folyó mellett lévő Mesterrettye nevű rétét és egy malmot, amelyet István nádor jobbágysai teljesen elpusztítottak. 1402. szeptember 19-én Zsigmond király inti a budai és tatai vámosokat, hogy a pozsonyi polgárok árui után ne merjenek vámot szedni.⁴⁷ 1402. november 20-ra megidézük Nyitrára Egyedet, a tatai Szent Péter és Pál-monostor apátját, valamint Barcha fia Pál özvegyét, jelenleg Száki Pál fia Amádé tatai polgár feleségét. Az oklevélben szerepel: Benedek, a tatai Szent János-egyház plébánosa, Mihály, a tatai Szent Kelemen-egyház plébánosa, Tamás, az újtatai Szűz Mária-egyház plébánosa, Imre, Tamás és Demeter, a tatai Szent Péter és Pál-monostor

⁴⁶ A határjárás szövege az eredeti oklevélben (DL 7699.) kétszer szerepel, az átírás az első változat alapján készült.

⁴⁷ A tatai vámról lásd WEISZ 2013, 397. (A szerk.)

szerzetesei, valamint Deák (litteratus) János és Albert kereskedő tatai polgárok. 1407. március 18-án XII. Gergely pápa a Gergely halálával megüresedett tatai Szent János-plébániaegyházat Szentgróti István fia Gergely veszprémi egyházmegyei klerikusnak adja. Az egyház jövedelme az évi 40 aranyforintot nem haladja meg. – Ma Tata város. (GYÖRFFY III. 458–459., CSÁNKI III. 488., ENGEL 2002, 2KM31, vára: 1KM31.)

Újtata 1402: *Vytata* (ZsO II. 242. p., 2021. sz.)

1402. november 2-án Tamás, az Vytata-i Szűz Mária-egyház plébánosa másokkal együtt megidézi Egyedet, a tatai Szent Péter és Pál-monostor apátját Zaak-i Pál fia Amádé, tatai polgár felesége ellenében. – A további vonatkozó adatokat lásd Tata alatt. – Ma Tata része. (GYÖRFFY III. 462., Újfalu – Nova Villa.)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL

DL

DF

Kiadott források

AO

Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. köt. Szerk. NAGY Imre, TASNÁDI NAGY Gyula. Budapest, 1878–1920.

AOKlt.

Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV., XVII., XIX–XX., XXIII–XXVII., XXXI. köt. Főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ALMÁSI Tibor, BLAZOVICH László, GÉCZI Lajos, KÓFALVI Tamás, PITI Ferenc, SEBŐK Ferenc, TÓTH Ildikó. Budapest–Szeged, 1990–2007.

BEKE 1895

BEKE Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvártt. [III. sorozat], 1. közl. *Történelmi Tár* 1895, 230–259.

FEJÉR CD

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii FEJÉR. I–XI. Budaë, 1829–1844.

KÓTA 1997

KÓTA Péter: *Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526.* Szombathely, 1997 (Vas megyei levéltári füzetek 8.).

MES IV

Monumenta ecclesiae Strigoniensis. 4. köt. Szerk. DRESKA Gábor et al. Esztergom–Budapest, 1999.

Mon. Vat.

Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. 1–4. Budapest, 1885–1891.

Pannonhalmi konv. I

DRESKA Gábor: *A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára.* *Monumenta credibilia*

- conventus de monte Pannoniae*. I. köt. (1244–1398). Győr, 2007 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Publikationen des Diözesenarchiv von Raab. Források, feldolgozások. Quellen, Studien. 6.).
- PRT *A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*. I–XII. köt. Szerk. ERDÉLYI László, SÖRÖS Pongrác. Budapest, 1902–1916.
- Veszpr.Reg. *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Összeáll. KUMOROVITZ L. Bernát. Budapest, 1953.
- Zala I–II *Zala vármegye története. Oklevéltár*. 1–2. köt. Szerk. NAGY Imre, VÉGHÉLY Dezső, NAGY Gyula. Budapest, 1886–1890.
- ZsO I–II *Zsigmondkori oklevéltár*. I. 1387–1399. II/1. 1400–1406. 2. 1407–1410. Szerk. MÁLYUSZ Elemér. Budapest, 1951–1958 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II-1., 3., 4.).

Szakirodalom

- BALOGH–ÖRDÖGH 1985 *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH Lajos, ÖRDÖGH Ferenc. Budapest, 1985.
- BÉL 1996 BÉL Mátyás: *Komárom vármegye*. Pozsony, 1996.
- BUZÁS 2010 BUZÁS Gergely: A tatai vár 1510-ben. In: *A diplomácia válaszutján. 500 éve volt Tatán országgyűlés*. Szerk. LÁSZLÓ János. Tata, 2010 (Annales Tataenses VI.), 93–113.
- CSÁNKI I–III, V CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1–3., 5. köt. Budapest, 1890–1913.
- CSŐRE 1980 CSŐRE Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest, 1980.
- ENGEL 2002 ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. 1–2. köt. Budapest, 1996 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.).

- GYÖRFFY I–IV GyÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. köt. (Az 1. kötet 3. kiadásban.) Budapest, 1987–1998.
- KELLER KELLER György: Tata természeti földrajza. In: *Tata története 1. (Az őskortól 1727-ig)*. Szerk. BÍRÓ Endre. Tata, [é.n.], 3–22.
- MOKISZ Magyar oklevél-szótár. *Lexicon vocabulorum Hungaricorum*. Gyűjt. SZAMOTA István, szerk. ZOLNAI Gyula. Budapest, 1902–1906. (Reprint: Budapest, 1984.)
- NEMCSICS 2008 NEMCSICS Ákos: Gondolatok egy középkori rotunda rekonstrukciója kapcsán. *Építés–Építészettudomány* 36(2008), 1–2. sz., 43–65.
- PETÉNYI–SABJÁN 2003 PETÉNYI Sándor – SABJÁN Tibor: Kályhás boronaház Baj, Öreg-Kovács-hegyen. *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 10(2003), 127–175.
- SCHMIDTMAYER 2011 SCHMIDTMAYER Richárd: Tata, egy jelentős mezőváros és polgárai a késő középkorban. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei* 17(2011), 191–222.
- SZABÓ 2008 SZABÓ Péter: Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon. In: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. KUBINYI András, LASZLOVSKY József, SZABÓ Péter. Budapest, 2008, 317–339.
- C. TÓTH 2009 C. TÓTH Norbert: A nádori hivatal működése Lackfi István tisztségviselése alatt (1387–1392). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 130(2009), 85–105.
- WEISZ 2013 WEISZ Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest, 2013 (Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae historica. Adattárak. Elenchi).

Historical Topography of Tata and Its Region in the 14th Century

The most important publications of medieval Hungary's historical geography are the works of György Györffy and Dezső Csánki. But Györffy wrote about the Arpadian age, Csánki wrote about the 15th century, and we have no similar work about the 14th century. The Angevin age deserves more attention, because – due to the increase of written documents – we have more information about settlements, which existed in the Arpadian age, but owing to lack of sources we were not aware of them. Our study area, Tata and its region shows this. Although our research covered a small area, we found settlements which are not even included in the work of György Györffy (Agostyán, Baj, Bodolófölde, Bánkkereke, Szentgyörgyteleke, Újtata), and some of them (Bánkkereke, Újtata) are not mentioned in the work of Dezső Csánki, because in the 15th century are no longer existed or otherwise called. So historical geography of the 14th century contributes to the medieval Hungary's settlement history.

LAKATOS BÁLINT

Lázár deák *Tabula Hungariae*-jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat

Az 1528-ban Ingolstadtban megjelent első, Magyarországot ábrázoló térkép, a *Tabula Hungariae* 1880-ban történt felbukkanása óta méltán áll mind a kartográfia-történet, mind a történettudomány érdeklődésének homlokterében.¹ Abban a különböző tudományágak képviselői általában egyet értenek, hogy a térkép részletessége, grafikai igényessége és a kivitelezés technológiája miatt egyaránt saját korának legkorszerűbb, sőt bizonyos tekintetben azt meghaladó alkotása, amely készítőjének rejtélyessége miatt is izgalmas.²

A térkép tanulmányozásakor kettős nehézséggel kell megküzdeni: meg kell tudnunk különböztetni azt a hibát, amelyet maga Lázár deák vagy a térkép kiadói (ismereteik hiánya vagy az alkalmazott felmérési és ábrázolási módszerek pontatlansága és korlátai miatt) követtek el, azoktól a jelenségektől, amikor a kor tényleges, de ma már máshonnan nem vagy alig megismerhető földrajzi állapotát igyekeztek többé-kevésbé hűséggel, koruk lehető legkorszerűbb eszközeivel bemutatni. Az előbbit forráskritikával kell kezelni, az utóbbira fel kell figyelni. Előbbire a Lázár-térképen jó példa a Rába, utóbbira a Ipoly torkolatának vízrajza. Míg a Rába vo-

¹ A *Tabula Hungariae* néven a térkép 1528. évi kiadását értem; későbbi kiadásaira csak általánosságban utalok. A térképnek egyetlen példánya maradt fenn: gróf Apponyi Sándor 1880-ban mutatta be gyűjteményének darabjaként, provenienciája nem tisztázott. PLIHÁL 2013, 24. úgy véli, hogy Apponyi, akinek a térkép későbbi kiadásai is birtokában voltak, 1876–1880 között vásárolta. A terminus post quem-et Rómer Flóris 1876-ban megjelent rövid híradására (PLIHÁL 2013, 21.) alapozza, de a Rómer által az 1553. évi Valvassore-féle kiadás mellett általánosságban említett „másik, különböző” kiadás szerintem az 1528. évre is utalhat, így a vásárlásra már 1876 előtt is sor kerülhetett. A térképet 1925 óta az OSZK őrzi, jelzete: App. M. 136. – A szerző az MTA–HIM–MNL OL–SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa.

² A térképet digitális másolatban tanulmányoztam: Tabula 2007. A térképről legújabbban (Lázár deák személyének újabb téves azonosítási kísérletével): PLIHÁL 2013.

nala és forrásvidéke ténylegesen hibás (a térkép szerint Szombathelytől nyugatra[!] folyik el és az attól délre fekvő hegyekből ered), addig a Duna helyett a Garamba torkolló Ipoly rajzát egyértelműen felmérési hibának tekintő korábbi felfogást néhány éve a legújabb folyódinamikai kutatások szemszögéből, a *Tabula Hungariae* georeferálása segítségével sikerült árnyalni és részben megmagyarázni.³

Történeti földrajzi szempontból azonban nem a vízrajzi, hanem a településföldrajzi elemek, a helynévanyag követel leginkább figyelmet a térképen. A helynevek kutatása, azonosítása és különböző szempontú (nyelvészeti, dialektológiai, grafikai) elemzése is hosszabb múltra tekinthet már vissza.⁴ A Lázár-térkép és az 1532. évi Honterus-féle másolat helynévanyagának erdélyi elemeit 1887-ben a szász Karl Fabritius vette számba először.⁵ Majd Okolicsányiné Harmos Eleonóra kísérelte meg 1931-ben megjelent tanulmányában Csánki Dezső történeti földrajzi munkája alapján a teljesség igényével azonosítani a helyneveket.⁶ Mindkét munka a részeredmények ellenére elavultnak tekinthető.

A *Tabula Hungariae*-hoz jelenleg két teljes névmutató – egy kartográfiai és egy nyelvészeti szempontú lajstrom – áll a kutatás rendelkezésére. Előbbi a Stegena Lajos szerkesztésében 1976-ban előbb egyetemi jegyzetként megjelent magyar tanulmánygyűjteményben található, amely 1982-ben a térképnek és változatainak hasonmásaihoz mellékelte kísérőfüzetként is napvilágot látott. Összeállítói Halmai Róbert, Hrenkó Pál és Mélykúti Mihály, a lajstrom a Lázár-térkép és változatainak teljes helynév-, földrajzi

³ SZÉKELY–MOLNÁR–TIMÁR 2009. A *Tabula Hungariae* vízrajzára lásd: HALMAI 1976, 78., 1982, 84–85.

⁴ Nyelvészeti, dialektológiai pl. TÖRÖK 1967 (a labiális ā-zás), HAJDÚ–MOLNÁR 1978 (lásd alább), MOLNÁR 1978 (a 'kő' és az 'oroszlán' helynevek elemzése), MOLNÁR 1982 (a szedéshibák bemutatásával), TAKÁCS 1976 és 1982 (helyesírás-történeti, hangjelölési kérdések). PLIHÁL 2013, 36., 42. hivatkozik Haader Lea 2003-ban „A Lázár térkép helyesírás-történeti vizsgálata” c. konferenciaelőadására, amely az általa megadott linken jelenleg már nem elérhető, Plihál könyvének DVD-mellékletén olvasható belőle részlet. Grafikai pl. HALMAI 1976 és 1982, HRENKÓ 1976 és 1982.

⁵ FABRITIUS 1887, 7–9. (A Lázár-térkép 1553. évi kiadása erdélyi helységeinek betűrendes jegyzéke.)

⁶ OKOLICSÁNYINÉ HARMOS 1931. Szlavónia valamint a Dráva és a Száva közötti terület helyneveinek azonosítását mellőzi, indoklása szerint azért, mivel „annyira el vannak fordítva a térképen, hogy azok pontos megállapítása majdnem lehetetlen...” Uo., 171. A helyneveket a folyóirat külön mellékletfüzete tartalmazza (a táblázat rovatfejei: A térképen található név; Csánki D. megállapítása. Név és állapot; Jelenlegi név és állapot [1920 előtti megyebesorolás]). Munkájának kiegészítése, néhány Duna-menti helynév pontosításával, azonosításával: NAGY SZEDER 1936.

név- (víznév-) és igazgatási névanyagát felöleli.⁷ A közlés alapos, a Lázár deák térképén szereplő helyrajzon kívül tartalmazza a *Tabula Hungariae* 1566. évi Zsámboky-féle változatával bezárólag az összes másolat helyneveit (összesen öt térképváltozat névalakjait), külön csoportosításban a vízneveket, illetve a közigazgatási és területneveket, továbbá megadja a mai azonosítást és a keresőnégyzetet is. Nagy hátránya ugyanakkor, hogy az akkori kényszerű politikai korrektségnek megfelelően a helyneveket a modern, korabeli országhatárok szerinti bontásban (Magyarország, Csehszlovákia, Románia, Ausztria, Jugoszlávia, Szovjetunió) közölte.⁸ Történettudományi szempontból az is visszásnak tekinthető, hogy a lajstrom nem tett különbséget abban sem, hogy a térkép készítésének idején mely települések estek a Magyar Királyság területére, mert a mindig is azon kívül eső osztrák és balkáni helynévanyagot nem különítette el. Ráadásul az azonosításhoz sokszor a hivatalos név mellett az utolsó hivatalos magyar nevet és a hatályos közigazgatási beosztást vette alapul. A magyar változat után, de még az angol előtt jelent meg 1978-ban a másik összeállítás Hajdú Mihály és Molnár József munkájaként.⁹ Célkitűzése szerint a *Tabula Hungariae* helyneveinek nyelvészeti tanulmányozását kívánta elősegíteni, ezért egyrészt a nevek átírásában a teljes betűhűsége törekedett, másrészt, a visszakereshetőséget két mutatóval (mai névalakok, szóvégződések) igyekezett megkönnyíteni.¹⁰ Felhasználhatóságát növeli, hogy a teljes anyag, tehát a helységnevek mellett a természetföldrajzi és közigazgatási nevek is egyetlen betűrendes mutatóba vannak sorolva, és bár a visszakeresésnél a ma nem Magyarország területére eső helységek esetén a jelenlegi hivatalos név alá sorolja be a megnevezéseket, de a magyar helységnevek is szerepelnek utalóként. A hivatkozás az említett 1976. évi lajstrom térképmellékletének négyzetrács-koordinátáira történik. Ugyanakkor ez az összeállítás sem lép túl a sok esetben formális, és a mai közigazgatás szerinti helységnév megadásán – bár a nem nyelvészek kedvéért a térképen szereplő névalak rekonstruált korabeli olvasatát-ki-

⁷ HALMAI–HRENKÓ–MÉLYKÚTI 1976 és 1982. A négyzethálós kereső beosztása mindkét kötetben hátrább, a magyar kiadásban a 91., az angolban a 101. oldalon található térkép fényképére van bejelölve.

⁸ Hrenkó Pál Magyarország, Halmai Róbert Jugoszlávia, Nyugat-Szlovákia és Olaszország, Mélykúti Mihály Ausztria, Kelet-Szlovákia, a Szovjetunió és Románia területére eső településeket állította össze; az azonosítást, a keresőnégyzet meghatározását és a szerkesztést Hrenkó Pál végezte. HALMAI–HRENKÓ–MÉLYKÚTI 1976, 22., 1982, 32.

⁹ HAJDÚ–MOLNÁR 1978.

¹⁰ Uo., 57–91., 93–107.

ejtését feltünteti –, és alapvetően a másik lajstrom helymeghatározásaira támaszkodik.¹¹

Legújabban Plihál Katalin foglalkozott kötetében érintőlegesen a helynevekkel, zömében megismételve elődjei megállapításait, illetve a korábbiak alapján a kötethez csatolt DVD-mellékletben közölt egy helynév-adatbázist, de ebben is csak a modern településnevek szerinti azonosításban.¹² Ideje volna tehát egy, az eddigi lajstromokat pontosító analitikus történeti névmutató elkészítésének, mégpedig úgy, hogy nem csak a névvel megnevezett, hanem a csupán grafikai szimbólummal jelölt településeket is a teljesség igényével kellene szerepeltetni, az azonosításhoz pedig Csánki Dezső (és Györffy György) történeti földrajzi munkáinak kötetein túl az időközben megjelent újabb szakirodalmat, főleg Engel Pál rekonstrukcióit és térképét is fel lehetne már használni.¹³

Ennek a háttérmunkálataihoz kívánok az alábbiakban egy eddig figyelembe nem vett szempont felvetésével hozzájárulni, egyúttal szeretett tanárom, Bak Borbála előtt is tisztelni, akinek eddigi kartográfia-történeti munkássága kapcsolódik a *Tabula Hungariae* utóéletének, mégpedig római kiadásainak metszettörténeti problematikájához.¹⁴ Jelen esetben azonban nem a különböző térképváltozatok és térkép-állapotok összehasonlításáról lesz szó, hanem arról, hogy az eredeti, 1528-ban megjelent térkép mennyiben tükrözi saját korának viszonyait – az úthálózat szempontjából.

A települések jelölése

Az eddigi kutatások során azt már alaposan számba vették, hogy Lázár deák térképén milyen elemek szerepelnek. Tudjuk, hogy a térkép korabeli társaihoz képest nagyságrendekkel több, mintegy 1500 települést tartalmaz,¹⁵ de a méretaránynak és a térkép kiállításának megfelelően nyilvánvalóan nem az összes korabeli magyarországi települést ábrázolja. Azt a kérdést azonban tudomásom szerint még nem tették fel, hogy a térképen miért éppen ezek a települések szerepelnek. Mi volt a válogatás és az áb-

¹¹ Lásd az adattári rész bevezetőjét: Uo., 9–10.

¹² PLIHÁL 2013, 37–41., 120., 123. Lásd a DVD-mellékleten a Helynév adatbázis c. fejezetet!

¹³ ENGEL 1996, 2000, 2002. (Az alábbi példákban csak a legutóbbira fogok hivatkozni.)

¹⁴ Pl. BAK 2009, BAK 2011.

¹⁵ Ebből kb. 100 darab mellől hiányzik a felirat; a névállomány mintegy 1400 tételes. HRENKÓ 1976, 72., 1982, 74.

rázolás szempontja? Magam a doktori értekezésem kapcsán szerettem volna az általam feldolgozott falvak és mezővárosok Kubinyi-féle centralitási pontszámának¹⁶ megállapításakor felhasználni a Lázár-térkép helynévanyagát. Ezért kezdetben arra kerestem a választ, hogy vajon az egyes településnek a korabeli településhálózatban és -hierarchiában betöltött helyét, városias voltát, jelentőségét tükrözi-e a térkép. De rövid vizsgálódás is meggyőzött arról, hogy a kérdésre egyértelmű nemmel kell felelnem. Ugyan arra már Hrenkó Pál is rámutatott, hogy a települések jelölésére a térkép készítője a modern jelkulcsok előfutárának is tekinthető grafikai szimbólumokat alkalmazott – a település helyének jelölésére kis üres köröcskéket, amelyeket a funkció és jelentőség érzékeltetésére tornyocska, házika vagy éppen városfal és bástya rajzocskájába foglalt, illetve a jelentősebb városok nevét is nagyobb betűmérettel szedték¹⁷ –, de ezek a jelölések nem függnék össze a településnek a késő középkori városhálózatban betöltött jelentőségével, inkább csak esztétikai szempontból próbálják azt jellemezni. A más grafikai szimbólumok kapcsán ugyancsak Hrenkó már hozott egy-két példát arra, hogy a térképen a „beszédes helynevek” grafikai ábrázolása a névhez illeszkedik. Ilyen például Százhalombatta, ahol kis halmok rajzát és a *Centum colles* (száz halom) feliratot láthatjuk,¹⁸ vagy a Tisza jobb partján, Fegyvernektől keletre szereplő, mára elpusztult Bánhalma, amelyet az Alföld közepén tekintélyesnek tűnő dombra (halomra) helyezett a rajzoló. A sort kiegészíthetjük még Péccsel: a sematikus városkép abból a szempontból „beszédes”, hogy a város latin (*Quinqueecclesiae*), illetve német nevének (Fünfkirchen) megfelelően öt tornyocskát ábrázolnak a városfal mögött.

Ettől még persze a térkép hú tükre lehetne a településhálózatnak – ha nem hiányozna róla egy sor olyan település, amelyről tudjuk, hogy a középkorban jelentős város, mezőváros vagy legalább központi helynek tekinthető falu volt, mint például Óbuda (Pilis m.), Csepreg (Sopron m.), Gönc (Abaúj m.), Holics (Nyitra m.), Igal (Somogy m.), Kőszeg (Vas m.), Velicsna (Árva m.), Pápa (Veszprém m.), Mátészalka (Szatmár m.) vagy Zseliz (Bars m.). Több olyan településünk is van, amelynek a jelölése szerepel, de a neve már a nyomtatás során a nyomódúcról leesett, lemaradt, ilyen például Pest (Pest m.), Kiszucaújhely (Trencsén m.) vagy Rozsnyó

¹⁶ A Kubinyi-féle centralitási pontok bő ismertetését lásd pl. KUBINYI 2000, 13–16.

¹⁷ HRENKÓ 1976, 71–74., 1982, 72–75. Ugyanígy vélekedik PLIHÁL 2013, 123.

¹⁸ Lásd HRENKÓ 1976, 72., 1982, 74.

(Gömör m.).¹⁹ Ellenben megtalálható a *Tabula Hungariae*-n számos olyan település, amely a 16. század elején sem számított jelentősnek: Garadna (*Garadna*, Abaúj m.), Szentiván (*Zentiuar*, Győr m.), Érseklél (*Lell*, Komárom m.), Edeles (*Edeles*, Békés m.), Kalonda (*Kalonda*, Nógrád m.), Felsőalpár (*Alparfelse*, Külső-Szolnok m.) – és a sort még folytathatnánk.

Azt már Hrenkó Pál megállapította, hogy a települések – mint egy itineráriumtérképen – főleg a folyók és utak mentén sűrűsödnek.²⁰ Afölött viszont mindenki minden további nélkül napirendre tért, hogy a térkép alján található latin-német ismertető szövegével ellentétben²¹ a térképen folyók és állóvizek vannak ugyan jelölve, de az utak egyáltalán nincsenek feltüntetve, pedig ezek is kellenének az ismertetőben „megígért” távolságméréshez.²² Ráadásul a Lázár által a térképezés során valószínűleg alkalmazott polárkoordináta-módszer egyik feltétele az egyes térképi elemek, jelen esetben a települések közötti távolságmérés volt, amit legegyszerűbben a terepen a megtett utak becsült hosszával lehetett megállapítani.²³

Annak ellenére, hogy a térképen utak nincsenek ábrázolva, egyes részekben, különösen a síkvidéki és folyóvizekkel kevésbé szabdalt területeken jól megfigyelhető, hogy a települések füzérszerűen helyezkednek el: mintha egy láthatatlan vonal kötné össze őket. Itt – jó esetben – nem kellene mást tennünk, mint ezt a vonalat: az utat berajzolni. Máshol azonban az utak, az úthálózat felfedéséhez ez nem lenne elegendő, mivel a települések sűrűn, egyenletesen vannak feltüntetve és a különböző víz-

¹⁹ Néhány további települést említ HRENKÓ 1976, 72., 1982, 74–75. HALMAI–HRENKÓ–MÉLYKÚTI 1976 és 1982 lajstromában a felirat nélküli helységek közül „á” betűvel („ábra”) a körrel és grafikai szimbólummal, „o” betűvel („kör”) a csak körrel feltüntetett települések vannak jelölve. Vö. PLIHÁL 2013, 120.

²⁰ HRENKÓ 1976, 71., 1982, 73.

²¹ *Totius Hungariae chorographia itinerariaque urbium, vicorum, arcium, castellarum, fluminum, montium sylvarumque iuxta geometricam dimensionem distantia... / In diser Mappa ist beschriben gantz Ungerland, und die obgesetzte Scal zeigt an nach Geometrischer art, daz ist, nach der schnur gerad, wie vil deutsche meilen eine Stat von der andern ligt, Deszgleichen Schlösser, Dörfer, und Flecken... Tabula 2007, teljes, 120 dpi felbontású kép.*

²² OKOLICSÁNYINÉ HARMOS 1931, 170. a török pusztítás határát jelző pontsoros vonalat tévesen útként értelmezi. PLIHÁL 2013, 72. annyit ír, hogy az ábrázolt településeket Lipszky János *Mappa generalis-ára* vetítve „Erdély területén a *Tabula Hungariae*-n ábrázolt településeknek mintegy 40%-a nem a későbbi kereskedelmi vagy postautak mentén volt.”

²³ A módszerről lásd legújabban PLIHÁL 2013, 64–68. Az általa a 64. oldalon közölt, Sebastien Münster 1528-ban megjelent, a módszert ismertető munkájából vett, Heidelberget és környékét ábrázoló térképen az utak be vannak rajzolva.

rajzi vagy domborzati elemek is tagolják a területet. Ahhoz tehát, hogy errefelé is utakat rajzolhassunk, más forrásokat is segítségül kell hívnunk. A rajzolgatás persze nem öncélú. Arra keresem a választ, hogy egyrészt a Lázár-térkép által ábrázolt települések elhelyezkedése hogyan és mennyire ad ki hiteles útvonalakat, másrészt ezek a topográfiai elemek, ez a vizuális információanyag az úthálózat összefüggésrendszerébe helyezve a késő középkori Magyar Királyság úthálózatának rekonstrukciójához mi-féle segítséget jelenthet és milyen adalékokkal, tanulságokkal szolgálhat.

Nem az úthálózat egészét, csak néhány kiragadott példát szeretnék bemutatni: a terjedelmi korlátokon túl ugyanis a rendelkezésre álló segédeszközök száma is behatárolt. A késő középkori (15. század végi–16. század eleji) időszakra jelenleg csak az Alföld és Dunántúl úthálózati rekonstrukciója áll rendelkezésünkre,²⁴ ezekkel lehet érdemben a *Tabula Hungariae*-re berajzolható útvonalakat összevetni. Hat térképet néztem egyszerre: a *Tabula Hungariae*-n kívül a települések azonosításához Engel Pál digitális térképét használtam fel, az úthálózathoz pedig Blazovich László és Kubinyi András, illetve a Dunántúl esetében Glaser Lajos térképi rekonstrukcióit, továbbá ezek ellenőrzéséhez kontrollforrásként a digitalizált I. katonai felmérést, illetve a georeferált formában online elérhető II. katonai felmérést.²⁵ Utóbbiakon természetesen már az újkori (1780 körüli, illetve 19. század közepi) úthálózat tanulmányozható, amely igen sok részletében jócskán eltér a középkortól, de a domborzati viszonyok és a vízrajz tekintetében sokat segít. Az egyes települések vámhely vagy vásáros hely voltának megállapításához Weisz Boglárka két könyvének adatait forgattam haszonnal.²⁶

²⁴ Alföld: BLAZOVICH 1998 (2002), térképmell.; részbeni pontosítása, nagyobb terület és több út feltüntetésével: KUBINYI 2000, térképmell.; Dunántúl: GLASER 1929–1930. A kézirat lezárásáig már nem volt módom Ivanič munkáját felhasználni a Garam- és Ipoly-mente rekonstrukciójáról: IVANIČ 2011. A mai Szlovákia területére vonatkozó kutatások pl. SLIVKA 1998 (összefoglaló), IVANIČ 2005 (Garam-mente, általánosságban, főleg 13–14. századi adatok alapján, térképet nem közöl). A középkori Szlavóniára ismereteim szerint csupán Lovorka Čoralic utazástörténeti munkájának pontatlan és szinte jelzésszerű térképvázlatai állnak rendelkezésre: ČORALIC 1997, I. 1. és I. 2. térk.

²⁵ Tabula 2007, ENGEL 2002, BLAZOVICH 1998 (2002) térképmell., KUBINYI 2000 térképmell., GLASER 1929–1930, különösen a térképmell. a 160–161. oldal között, I. kat. felm., II. kat. felm. – A Szolnok–szegedi úthoz kitűnő kontrollforrás volt: ROSTA 2010.

²⁶ WEISZ 2012, WEISZ 2013. A közlekedési vámkort vettem elsősorban figyelembe; a vásárookra és vásárvámokra vonatkozó adatokat csak ott idézem, ahol ennek az útvonal szempontjából jelentősége lehet.

Bizonyos utak nyomvonalának megállapítása a fenti eszközök figyelembe vételével is időnként több problémát vet fel, mint amennyire megnyugtató. Ráadásul a Dunántúlt tekintve első ránézésre feltűnő, hogy a Sopron–Szentmárton (Pannonhalma)–Vasvár–Szombathely–Bécsújhely (Wiener Neustadt) által határolt területen, tehát a Nyugat-Dunántúlon a településhálózat gyakorlatilag hiányzik.²⁷ Ezért a régiónak a középső és déli részét lehet érdemben vizsgálni. Nem szabad azt sem elfelejtenünk, hogy a *Tabula Hungariae* egyes részei – közöttük éppen a Délnyugat-Dunántúl – hibás adatfelvételt vagy torzulást mutatnak, ezért az ottani települések térbeli rendje és így az utak vonalvezetése is jócskán eltér a valóságostól.²⁸

Egy útvonal – több útvariáns

Pest–Kassa. Ezt a középkorban is fontos útvonalat (amely a mai magyarországi úthálózatban funkcionálisan a 3-as főútnak feleltethető meg) érdemes teljes hosszában végigkísérnünk.

A Lázár-térkép mindjárt a kiindulásnál két útvonalváltozatot kínál fel. A Budával szemben a Duna bal partján csupán felirat nélkül ábrázolt Pest városából elindulva az egyik a Pest–Kerepes (*Kerepes*)–Gödöllő, a másik a Pest–Rákoskeresztúr (*Kerstur*)–Isaszeg (*Irsozeg*)–Gödöllő (neve nincs feltüntetve) útvonal. Az előbbi az újkorban válik egyre jelentősebbé, de a középkorban a Rákos-patak völgyét követő utóbbi legalább olyan fontos lehetett. Blazovich és Kubinyi a kerepesi útvonalat vették magától értetődőnek és tüntették fel főútvonalként, de rekonstrukciójuk árnyalható lenne. (Isaszegen ismerünk adatot hetivásárra és valószínűleg közlekedési vámra is, igaz, ezt a 13. századból.)²⁹ Gödöllő és Hatvan között ismét két variánssal számolhatunk: a Galga völgyébe érve az egyik út a patak bal partjára átkelve, azaz a mai Aszódon keresztül, de Kartal falu érintése nélkül, a másik a jobb parton maradv a Bag–Hévízgyörk–Tura útvonalon haladt, majd Turánál kelt át a Galgán és jutott el a Zagyva bal partján fekvő Hatvanba. Lázár térképén csupán Kartal (*Bartal*), Tura (*Tura*) és Hatvan (*Hatwar*) szerepelnek.

²⁷ Erre már HRENKÓ 1976, 71., 1982, 73. is felhívta a figyelmet.

²⁸ A *Tabula Hungariae*-n szereplő helyneveket alább külön hivatkozás nélkül *dőlt* betűvel közlöm. A vetület kérdésére legújabbban: MOLNÁR–TIMÁR–SZÉKELY 2008, TIMÁR–MOLNÁR–SZÉKELY–PLIHÁL 2008, Plihál 2013, 59–78.

²⁹ WEISZ 2012, 154., 2013, 201.

1. ábra. A Pest–Kassa útvonal első szakasza

Hatvan után a helyzet bonyolultabbá válik. Blazovich és Kubinyi is magától értetődőnek veszik, hogy a főút Hatvan után Gyöngyöst délről elkerülve közelítette meg Kompoltot (*Compelt*) és kelt át a Tarnán, igaz, Kubinyi Gyöngyös körzetében több mellékutat is feltüntet – az úthálózat bonyolult. Kubinyi és Blazovich ráadásul eltér abban, hogy utóbbi a központi helyként nem szereplő Adács és Nagyút falvakat is szerepelteti.

(Adács vámhely volt.)³⁰ Lázár térképére tekintve ezért érdemes az ezen a szakaszon feltüntetett folyóvizeket is meghatározni, mivel az itt szereplő települések átkelőpontok. A *Tabula Hungariae* ebben a körzetben a Zagyva és a Tarna között még az összefolyó Gyöngyös- és Patai-patakat (ez a valóságban Atkár (*Adkar*) falu alatt és nem felett folyik össze), illetve a Tarna jobb parti mellékvizét, az I. katonai felmérésen Sári-pataknak, a II. katonai felmérésen Bene-vizének írt Bene-patakat is ábrázolja. Utóbbi jobb partjára rajzolja Lázár deák Ludast (*Ludas*) és Nagyfügedet (*Figed*), noha ezeknek a bal parton lenne a helyük. Atkár fölött egy név nélküli település látható, ezt minden kétséget kizáróan Gyöngyös mezővárossal azonosíthatjuk. Mindezek fényében ezen a szakaszon a Hatvan–Atkár–Karácsond (*Karatzso*)–Ludas–Kompolt útvonalat, illetve variánsait: az Atkár–Gyöngyös–Karácsond/Ludas–Kompolt és a Karácsond–Nagyfüged–Kompolt, továbbá egy délebbi, Hatvan–Árokszállás (*Arokszalos*)–Nagyfüged–Kompolt változatot is berajzolhatunk. (Kompolt vámhelyét a kereskedőknek érinteniük kellett.)³¹

Kompolt és az Abaúj megyei Szikszó között egyszerűbb a helyzet. A *Tabula Hungariae* ugyan Kompolttól jobbra *Jebre* néven feltüntet egy települést, amelyet Hrenkó Pál jobb híján a valóságban Kompolttól északra fekvő Feldebrővel azonosított.³² Ez valóban tájolási hibaként értelmezhető, így nem kell figyelembe vennünk. Blazovich és Kubinyi egyaránt fontos állomásnak tekinti a mai Füzesabony északnyugati részén található Szikszót vagy Pusztaszikszót, amely Lázár térképén is e néven, *Ziksopusta* alakban szerepel. (A település korabeli jelentőségét alátámasztja, hogy hetivásár mellett éves vásárt, azaz sokadalmat is tartottak itt.)³³ A *Tabula Hungariae* által „sugallt” útvonal innen egy szakaszon egyértelmű: Mezőkövesd (*Kewezd*)–Mezőkeresztes (*Kerstur*)–Vatta (*Watha*)–Emőd (*Emed*).³⁴

Emődtől két ágra bomlott az út: a miskolcira és az ónodira. A térképen mindkettő megfigyelhető. A miskolci ág Hejőcsabán (*Thama*)³⁵ át ért Mis-

³⁰ WEISZ 2013, 51.

³¹ WEISZ 2013, 236.

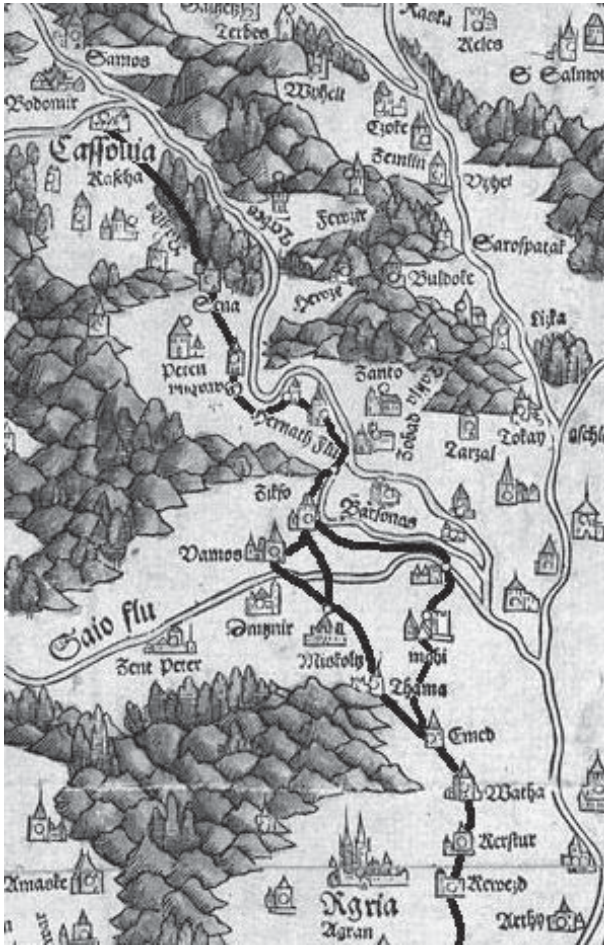
³² HRENKÓ–HALMAI–MÉLYKÚTI 1976, 27., 1982, 36.

³³ WEISZ 2012, 146., 2013, 381.

³⁴ BLAZOVICH 1998 (2002) térk. rekonstrukciója itt nem elég pontos, mivel Vata és Emőd helyett Olaszgyházát tünteti fel. A *Tabula Hungariae* viszont nem tünteti fel Szihalombuda vámhelyét az Eger-patak partján (WEISZ 2013, 380–381.).

³⁵ HRENKÓ–HALMAI–MÉLYKÚTI 1976, 32., 1982, 40. feltételes, de téves azonosításuk szerint Miskolctapolca. WEISZ 2013, 104. szerint viszont a 14. században híd állt Csabánál a Hejőn.

kolcra (*Miskoltz*), majd Sajóvámos (*Vamos*)³⁶ érintésével jutott el Szikszóra (*Zikso*). Az ónodi ág a kora újkorban elpusztult Muhi (*Mohi*) mezővároson át ért a név nélkül szereplő Ónodra, itt a réven³⁷ átkelve a Sajó bal partjára a Hernád mellékvize, a Bársonyos-patak (*Barsonas*) közén egyenesen futott be Szikszóra. Szikszóról a Hernád völgyében a folyó jobb partján Garadna (*Garadna*) és Abaújszina (*Sena*) – mindkettő vámszedő hely³⁸ – érintésével vezetett az út Kassára (*Cassouia*, *Kascha*). Szikszótól feljebb, éppen

2. ábra. A Pest–Kassa útvonal második szakasza

³⁶ Vámszedő hely, lásd WEISZ 2013, 417–418.

³⁷ Uo., 288.

³⁸ Uo., 170, 382.

a hegy lábánál, a Bársonyos-patakra egy név nélküli települési köröcske van rajzolva. Ezt Aszalóval azonosíthatjuk, amelyen a patak a katonai felmérések tanúsága szerint még a XVIII. században is átfolyt. Az Aszalótól északra, a Hernád jobb partján fekvő Csobád (*Zobad*) azonban hibásan szerepel a folyó túlsó oldalán. Csobád és Garadna között még két név nélküli települést ábrázol a Lázár-térkép: ezek egyike nagy valószínűséggel Forró mezőváros, a másik az ettől északabbra fekvő Encs, (Felső)Méra vagy (Felső)Novaj egyike lehet. (Forró hetivásártartó helység és valószínűleg vámhely is volt.)³⁹

Egy rövidebb dunántúli szakaszt is érdemes párhuzamként idevonni, ez a Buda–Veszprém közötti út. Az előzőhöz hasonló jellemzője, hogy zömmel csak kisebb vízfolyásokat keresztez.

Kezdetben egyértelmű az útvonal.⁴⁰ A Buda és Érd közötti szakaszon egy névvel nem jelölt települést látunk, amely térbeli helyzete alapján Tétény lehet. Érdnél (*End*) vagy a falutól északra a mai 7. számú főútnak megfelelő nyomvonalon Martonvásár (*Marton vasar*) mezővárosnak haladva, majd a térképen egyáltalán nem jelölt Velencei-tavat észak felől Velence (*Veneze*), Pákozdtól (*Pakotzd*) érintésével éri el az út Székesfehérvárt (*Stuell-Weyßenburg, Alba Regalis*). Velence és Pákozdtól között egy talányos település: *Brunmek* fekszik, amelyet Hrenkó Pál feltételesen Kápolnásnyékkal vagy Pátkával azonosított.⁴¹ Az előbbi nem kizárható, de ez esetben felcserélt a két település helyzete, tehát valamiféle térképezési vagy adatfelvételi hibára gyanakodhatunk.⁴² (Az sem kizárt, hogy a névalak Berényt, azaz a Pákozdtól északra, a Velencei-hegység túlsó oldalán fekvő mai Lovasberényt takarja.)

Fehérvárról Veszprémbe viszont már két útvonalon is el lehetett jutni. Glaser Lajos a Sárvíz völgyében haladó utat jelöli a késő középkorban jelentősebbnek,⁴³ míg az azt északról kikerülő, a mai 8. főútnak többé-kevésbé megfeleltethető Fehérvár–Várpalota–Öskü–Veszprém útvonalat két részletben tárgyalja a mellékutak között.⁴⁴ Figyelemre méltó, hogy a

³⁹ WEISZ 2012, 135., 2013, 163.

⁴⁰ Vö. GLASER 1929–1930, 149.

⁴¹ HRENKÓ–HALMAI–MÉLYKÚTI 1976, 24., 1982, 34.

⁴² Nyéket 1516-ban Ferthewfynyék (Fertőfőnyék) alakban is említik: CSÁNKI III. 340.; lehetséges valami más előtag is, a kiadók miatt akár még a német Brunn(en)-előtagra is gondolhatunk.

⁴³ GLASER 1929–1930, 142.

⁴⁴ GLASER 1929–1930, 155. (16. sz. út: Veszprém–Palota–Csákvár–Bicske; ez egyébként a Lázár-térképre is berajzolható), 162–163. (47. sz. út, de a Palota–Fehérvár közötti szakaszt éppen csak említi.)

3. ábra. A Buda–Veszprém útvonal

Lázár-térképre mindkét változat berajzolható: a Fehérvártól indulva Csór (Czor),⁴⁵ Palota (Palota) és Öskü (Eskeu) érintésével haladó északi, illetve a Sárvízen Úrhida (Urhida),⁴⁶ Ladány (Ladan, ma Nádasdladány) és Berénhida (Berinhida, ma Berhida) érintésével haladó déli is. Berénhida kétszer

⁴⁵ WEISZ 2013, 115. vámhelyet valószínűsít.

⁴⁶ Pl. 1471-ben hídját, zsilipjét és vámját is említik, amelyek ügyében a fehérvári prépost és a veszprémi püspök kiegyeznek: MOL DF 200552.

is szerepel a térképen (*Berinhida* és *Bernhida* alakban), valószínűleg azért, mivel az északabbra fekvő szomszédos ikertelepülés, Peremarton nevét téveszthették el a sajtó alá rendezéskor. Az I. katonai felmérés tanúsága szerint is Peremartonnál kelt át az út a patakon egy hídon; erre már a 13. századból is van adatunk.⁴⁷ Berénhida hetivására mellett áprilisi soka-dalma miatt volt jelentős.⁴⁸ Ami az északi útvariánst illeti, érdekes, hogy Lázár Kér falut (Hajmáskért) nem tüntette fel Öskü és Veszprém között, pedig a faluban a veszprémi püspöknek vámszedő helye volt.⁴⁹

A fenti példák esetében tehát több útszakaszon is párhuzamos útvariánsokat vagy egy időre szétváló, majd újból összefutó útagakat figyelhetünk meg. Mai szemléletünkől eltérően ugyanis, amely az úthálózatban is hierarchikus rendszert: első- és másodrendű főutakat, másodrendű utakat stb. különböztet meg, a késő középkori útviszonyok egyik jellegzetessége a kiépített utak hiányában a vagylagosság, felcserélhetőség lehetett: bizonyos szakaszokon éppen a domborzati vagy főként a vízrajzi adottságokhoz maximálisan alkalmazkodva több egyenrangú, egyformán használt, egyidejűleg létező útvonalvariáns volt lehetséges – bár nyilván nem akár-mennyi. Mert ezzel egyidejűleg a gazdasági, kereskedelmi érdekek mentén érvényesülő vámok, útkényszerek szabták meg, hogy a forgalomnak merre lehet vagy éppen szabad haladnia.

Partmenti útvonalak és átkelők

Szolnok–Szeged. Ez a jelentős út a Tisza jobb partján halad végig; csomópontjai a nagyjából merőleges utaknak a becsatlakozási pontjai, illetve vámszedő helyek, átkelésre szolgáló révek voltak.⁵⁰

A *Tabula Hungariae*-n Szolnok (*Zolnok*) alatt jelölt legelső település Tiszavárkony (*Vorkon*), ahol a késő középkorban Szolnok jelenkori forgalmi szerepéhez mérhető rév volt,⁵¹ a Pest–Cegléd–Mezőtúr útvonal átkelési pontja. Blazovich rekonstrukciója szerint az út Tiszavarsány mezővárost

⁴⁷ WEISZ 2013, 307. Peremarton 1939 óta Berhida településrésze.

⁴⁸ WEISZ 2012, 171.

⁴⁹ WEISZ 2013, 224. (Igaz, ez 14. sz. eleji adat.)

⁵⁰ Lásd újabban: ROSTA 2010, 123., 134.

⁵¹ Lásd WEISZ 2013, 423–424. (1381-beli említés.) – Szolnokon 1562-ben a budai pasa létesített cölöphidat, ennek maradványai néhány éve kerültek elő: KERTÉSZ–MORGÓS–NAGY–SZÁNTÓ 2004. Köszönöm Vadas Andrásnak, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet!

és Kengyel falut érintette, Kubinyi szerint azonban az út a két település érintése nélkül délebbre, a külön nem jelölt Tiszavezsenynél kelt át a folyón. A nehézséget az is jelenti, hogy a középkorban jelentős mezővárosnak számító Tiszavarsány a török hódoltság végére elpusztult, területe a mai Rákóczi-falva belterületétől délre keresendő, így az útvonal pusztán térképi és okleveles források alapján nem tisztázható teljesen. A *Tabula Hungariae*-n azonban kizárólag Várkony és Varsány (*Varsan*) szerepel.⁵² Ez szerintem arra utal, hogy az átkelés e két település között történhetett leginkább, ezért Blazovich rekonstrukciója tűnik valamivel meggyőzőbbnek. A következő település ezen az útvonalon a folyótól beljebb fekvő Szentkirály (*S. Rex*).⁵³ A nem túl jelentős falu a Kecskemét (*Keczemet*) és talán a Nagykőrös felől érkező alsóbbrendű utaknak lehetett a végpontja, de a térképi rekonstrukciókon nem szerepel; Lázár térképe tehát e ponton fontos adalékkal szolgál. A következő két falu Felsőalpár (*Alparfelse*) és Alsóalpár (*Arparalso*). Előbbi, hetivásáros hely, a mai Lakitelek helyén feküdt,⁵⁴ utóbbi a mai Tiszaalpárral azonos; régi révhely és a váci püspök

4. ábra. A Szolnok–Szeged útvonal

- ⁵² Előbbinek hetivására, utóbbinak ezen felül sokadalma is volt: WEISZ 2012, 164.
- ⁵³ ENGEL 2002, 1JK9. A mai Szentkirály falutól északabbra, a katonai felméréseken Puszta-Szent-Király névvel jelölt területen feküdhett. Vö. ROSTA 2010, 112., 121–122., 128. (13. ábra)
- ⁵⁴ A katonai felmérésen Felső Alpár névvel jelzett terület a mai Lakitelek belterületétől északkeletre. Hetivására: WEISZ 2012, 164.

volt a birtokosa a középkor végén.⁵⁵ Felsőalpárra a Kecskemétről Szentlőrincen (*S. Lorencz*) át érkező útnak, a mai 44-es főútnak az elődje vezethetett.⁵⁶ A Tisza mentén továbbhaladva a Lázár-térkép – mivel Csongrádot a Hármas-Körös torkolatától délre, de a Tisza túlsó partján tünteti fel a késő középkori állapotnak megfelelően⁵⁷ – az innenső, jobb parton csak Felgyő (*Felgye*) és Tömörkény (*Temerkin*) falvakat ábrázolja. (A Felgyő fölötti Bód falu révje viszont szintén nem szerepel.)⁵⁸ A szintén feltüntetett Körtvélyes (*Kertwiles*) név a túlparton jelzett településhez tartozik. Tömörkény alatt érthette el útvonalunk a Kecskemét–Félegyház (*Feledhaz*)–Szermezőváros felől érkező pesti főutat, amelyet Blazovich László mutatott be.⁵⁹ (Szert azonban a térkép nem jelöli.) Ez az útvonal Algyő (*Gew*) érintésével észak felől érkezik meg Szegedre (*Segedein*).

Vásárosnamény–Tokaj. Ez a Kubinyinál másodrendű útként szereplő útvonal két tiszai rév közötti területet szelt át a késő középkorban még nem túl jelentős (és a *Tabula Hungariae*-n nem is jelölt) Nyíregyházától északra.

5. ábra. A Vásárosnamény–Tokaj útvonal

⁵⁵ ENGEL 2002, 1SZO17 (Kisalpár vagy Püspökálpár néven is). WEISZ 2013, 53. (Csongrád megyéhez veszi.)

⁵⁶ A mai Nyárlőrinc elődtelepülése. ROSTA 2010, 112., 128. (13. ábra), 143.

⁵⁷ Vö. ENGEL 2002, 1CSG6. Az I. katonai felmérésen még megfigyelhető, hogy a település régi magja, a Belsőváros külön töltésen keresztül közelíthető meg.

⁵⁸ WEISZ 2013, 95. Tömörkény is közlekedési csomópont volt: ROSTA 2010. 142.

⁵⁹ BLAZOVICH 1998 (2002), 51–52. Újabbán: ROSTA 2010, 132–133.

A Munkács–Beregszász (*Berekzaz*) felől érkező utaknak a tiszai révje a bal parton fekvő Vásárosnamény (*Naddi*) volt. Innen nyugat felé haladva Nyírkarász (*Karas*) és Bogdány (*Bozdan*) falvakon haladt keresztül az út. A rekonstrukció és a *Tabula Hungariae* eddig egyezik, de a következő, a térképen *Knick* alakban megnevezett település Kékkel való azonosítása⁶⁰ – bár a névforma ezt támasztaná alá – nem problémamentes. Az útvonal ugyanis – bár Lázár térképén *Knick* teljesen sorban helyezkedik el – Kubinyi rekonstrukciója szerint Kéket nem érintette, hanem attól délebbre, Kemecsen keresztül haladt Keresztút (*Kerschtit*, ma Kótaj)⁶¹ felé, ahol délnek fordulva érte el a Nagykálló (*Kalo*) felől Tokajba (*Tokay*, pontosabban a bal parti vár felirattal egybeértve *Tokay gschlos*) tartó utat. (A folyó innenső partján Rakamaz külön nem szerepel.) Vagy térképezési torzulás miatt fellépő anomáliával állunk tehát szemben vagy Lázár valamilyen félreértésével, téves adatával. A térképen ugyanis a települések mind a folyó bal partján helyezkednek el, a valóságban pedig a Tisza kiterjedt ártere ellenére is északabbra folyt. Elképzelhető tehát, hogy nem annyira adatfelvételi hibával mint inkább információhiánnyal kell számolnunk, azaz hogy a térkép készítője e szakaszon voltaképpen az úthoz igazítva rajzolta be magát a folyót is.⁶²

Jelölhetetlen útszakaszok és térképezési anomáliák

A *Tabula Hungariae*-n jelölt természetföldrajzi elemek közül a hegyek grafikai megjelenítése egyeztethető össze legkevésbé az úthálózattal: az egész térképen megfigyelhető, hogy a hegységek tagolóelemeket képeznek. A települések jobbára a hegyek szélén, lábánál, kisebb részben mint várak hegyormon találhatók; a hozzájuk tartozó nevek is vagy a síkságon vagy külön névládikában elhelyezve szerepelnek. Mindez az utak szempontjából fajszerű akadályt jelent. Vagy csupán a hegységek kilépő és belépő pontjáig (Mendöl Tibor terminológiája szerint ún. szoroskapu-településeknél) tudjuk őket berajzolni – például a Buda–Esztergom úton a Pilis esetében Solymár (*Solmar*) és Pilisszántó (*Zanto*) között, a Buda–Tata úton a Vértes esetében Bicske (*Byczky*) és Bánhida (*Banpida*) között, a Győr–Veszprém útvonalon pedig a Bakony esetében Szentmárton (*S. Marten perg*, ma

⁶⁰ HRENKÓ–HALMAI–MÉLYKÚTI 1976, 28. („Kemecse?”), 1982, 37. („Kemecse, Kék?”). HAJDÚ–MOLNÁR 1978, 28. a nevet „Kniek” formában olvassa és Kékkel azonosítja.

⁶¹ Vö. HAJDÚ–MOLNÁR 1978, 27. „Kerschit”, tévesen „?Bodrogkeresztúr”.

⁶² A térkép az időszakosan vízzel borított, mocsaras területeket nem jelöli, lásd PLIHÁL 2013, 124.

Pannonhalma) és Zirc (Czircz) között –, vagy egész egyszerűen nem. Ilyen a Veszprém–Zalavár útvonal (amely Glaser Lajos rekonstrukciója szerint a buda-zágrábi országút közép-dunántúli szakasza),⁶³ amelyen a Balaton-felvidéken a Veszprémtől Tapolcáig terjedő szakaszon csak Nagyvázsöny (Vazon) neve szerepel, más település a hegyek miatt nem. Az egész terület grafikailag elnagyolt: Almád, Tapolca, Keszthely hiányoznak; csupán Szigliget (Zegliget) és Rezi (Reczi) várának feltüntetése miatt sejthető, hogy erre vezetne az út. Ugyanakkor a hegységek feltüntetése általában véve is logikátlan, hiányzik például a térképen a Szekszárd–Pécs közötti szakaszon a Szekszárdi-dombság és a Tolnai-hegyhát, a Dunakanyartól északra a Börzsöny és a Cserhát – és a sort még folytathatnánk.⁶⁴

Az útvonalak teljes körű berajzolásának korlátait azonban sokkal inkább azok a korabeli térképezési módszer pontatlanságaiból fakadó torzulások jelentik, amelyek miatt egyes területeken a települések térbeli rendje felborul és ennek megfelelően a berajzolható útvonalak is összekuszálódnak. Ilyen például a Délnyugat-Dunántúlon Vasvár–Nagykanizsa–Zákány térsége.

6. ábra. Vasvár–Nagykanizsa–Zákány térsége (az útvonalakat nem rajzoltam be)

⁶³ GLASER 1929–1930, 144–145.

⁶⁴ HALMAI 1976, 78., 1982, 84. Vö. PLIHÁL 2013, 121.

A mai 74-es főútnak megfelelő Vasvár–Nagykanizsa útvonal a valóságban észak–déli iránya Vasvár (*Vasuar*)–Egervár (*Egerpar*)–Nagybak (*Nagbak*, ma Bak)–Szentbalázs (*S. Plasius*, ma Zalaszentbalázs) települések sorrendjében a *Tabula Hungariae*-n nyugat–keleti tájolásban ismerhető fel, ahol Egervár a térképen Vasvártól északra került, ezen kívül Szentbalázs jele és neve is teljesen elcsúszott, pontosabban „belecsúszott” a Nagykanizsa felé vezető Zalavár–Nagykanizsa–Zákány (*Zakan*) útvonalba. Zalavár (*Zalauar*) számmal jelölve még bent van a hegyek között, a Balaton partján a tőle délre fekvő Hídvég (*Hidwig*, ma Balatonhídvégpuszta)⁶⁵ van feltüntetve.⁶⁶ A késő középkorban jelentős és Glaser térképén is országos jelentőségű útként feltüntetett vonalszakaszon Magyaród, Kolon és Komár mezőváros neve is hiányzik; a Szentbalázként jelölt településtől lejjebb feltüntetett három településsel ezeket csak akkor azonosíthatjuk, ha feltételezzük, hogy Szentbalázs neve tévesen került a jel mellé. A Segesd (*Szegezo*)–Nagyszakácsi (*Zakari*) felől érkező út Komárnál csatlakozott be a Zalavár felől érkező útba, így a Szentbalázs név esetleg Komár (Mezőkomárom, ma Zalakomár) jele mellé kerülhetett – ebben az esetben a lejjebb átlósan sorjázó három név nélküli település egyike Szentbalázs, Nagykanizsa és Szentpál lehetne. Utóbbiba a Berzencén (*Bertzeutze*) át Pécs, Szigetvár (*Zigeth*) és Babócsa (*Bubutza*) felől érkező út csatlakozott be.

Következtetések

Az a bemutatott példák alapján is világos, hogy Lázár térképén valóban főleg az utak menti települések, illetve az átkelők, úthálózati csomópontok szerepelnek. De nem minden efféle település és nem mindenhol azonos részletességgel. Az ország bizonyos térségeire Lázár térképe kidolgozott és pontosnak tekinthető adatokkal szolgál, esetenként jelentéktelen falvakat is helyesen tüntet fel, máskor azonban az ábrázolás elnagyolt, a települések feltüntetése hiányos, térbeli rendjük pedig összekuszálódott. Véleményem szerint ez – a korabeli térképezési módszerek korlátain túl – azzal is összefügghet, hogy a térkép készítője mely területeket ismert jobban, honnan álltak rendelkezésére akár személyes terepbejáráson alapuló adatok – bár az adatvesztés részben a térkép utólagos sajtó alá rende-

⁶⁵ ENGEL 2002, 2ZL138., WEISZ 2013, 196. (Ma Zalavár területén). Lásd még IVÁNYI 1960, 167–168. Köszönöm Vadas Andrásnak, hogy a tanulmányra felhívta a figyelmemet!

⁶⁶ Ennek lehetséges okára – a Balaton partvonala valójában Lázár tóköri útvonalát adná ki – lásd BENEDEFY–V. NAGY 1969, 66–68. (A fejezet Benedefy László munkája.)

zésekor is bekövetkezhetett.⁶⁷ (Érdekes és további kutatást igénylő kérdés lehetne annak megválaszolása is, hogy ha Lázár a *Tabula Hungariae* feliratának megfelelően ténylegesen Bakócz Tamás esztergomi érsek szolgálatában állt, akkor az esztergomi főegyházmegye területe, azaz a mai Nyugat-Szlovákia térsége vajon pontosabb és részletgazdagabb ábrázolású-e, mint a Magyar Királyság más területei.) Az ugyanakkor világos, hogy a térkép készítője az esetek egy részében jó helyismerettel rendelkezett, és személyesen is járhatott a helyszínen.

Hogy maga Lázár szerepeltette-e eredetileg térképének kéziratán az úthálózatot, az más források hiányában nem megválaszolható kérdés. A térkép torzulásai, pontatlanságai, hiányai amúgy is óvatosságra kell, hogy intsenek. Ezek miatt időnként nehéz a térkép olvasása, nehéz a „visszafejtés”, nehéz utólag kikövetkeztetni az útvonalakat. Ha a térképet az utak berajzolásával kiviteleztek volna, vajon mennyire lehettek volna a települések térbeli rendjében felbukkanó hibák elkerülhetők? Az sem elképzelhetetlen, hogy éppen a torzulások, a térképezési pontatlanságok miatt, illetve a térkép áttekinthetővé tétele okán hagyták el a kiadáskor az utak ábrázolását. Nem tudjuk. De talán ez nem is olyan lényeges. A *Tabula Hungariae* mint képi forrás a történeti földrajz és történeti topográfia szempontjából így is nagy jelentőségű a késő középkori Magyar Királyság úthálózatának megismerése szempontjából. Egyrészt, mivel tükrözi, mely adatelemeket tartott a térképező saját korának valóságából kiemelendőnek. Másrészt egyes települések feltüntetésével a településhálózat rekonstrukcióján túl az úthálózat korabeli, még az oszmán hódítás előtti állapotára hiteles adalékokkal szolgál és fontos támpontokat nyújt.

Annak megértéséhez ugyanakkor, hogy egyáltalán miért azok a települések szerepelnek a térképen, amelyeket azon láthatunk, maguknak az útvonalaknak az ismerete segíthet hozzá. Ha tudjuk, merre vitt az út, egy nehezen azonosítható vagy éppen név nélkül szereplő település térképi azonosítása is lehetségessé válik. A *Tabula Hungariae* részleteinek, vizuális információinak efféle „visszafejtése” tehát arra is jó, hogy magát a térképet is jobban megérthessük.

⁶⁷ Vö. PLIHÁL 2013, 60–63. a terepbejárásról, 124. a térkép monokróm nyomtatásának, ill. utólagos színezésének kérdésével.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és térképi források

MNL OL

DF

I. kat. felm.

The First Military Survey. Die erste militärische Aufnahme. Az első katonai felmérés. 1763–1785. Königreich Ungarn. DVD-ROM. Budapest, 2006 (Digitized Maps of the Habsburg Empire).

II. kat. felm.

II. katonai felmérés. [Aufnahmskarte des Königreiches Ungarn.] Georeferált és Google Mapsszel szinkronizált online változat.

http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html (2013. jún. 30.)

Tabula 2007

Tabula Hungariae. Lázár térképe és változatai. Ingolstadt 1528. Országos Széchényi Könyvtár App. M. 136. Magyar Elektronikus Könyvtár DMEK005970 – DMEK005976. Szerk. Plihál Katalin, Káldos János. Design: Török Máté. Budapest, 2007 (Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Elektronikus Könyvtár – Digitális kincstár. Digital Treasury).

Szakirodalom

BAK 2009

BAK Borbála: Lázár secretarius térképének római másolatai és egy francia metszetkiadó a 16. században. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére.* Szerk. KÖRMENDI Tamás, THOROCZKAY Gábor. Budapest, 2009, 35–48.

BAK 2011

Borbála BAK: Roman Copies of the Map of Lazarus Secretarius and a French Publisher of Prints in 16th Century Rome. *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 52(2011), 235–249.

- BENDEFY–V. NAGY 1969 BENDEFY László – V. NAGY Imre: *A Balaton évszázados partvonalváltozásai*. Budapest, 1969.
- BLAZOVICH 1998 (2002) BLAZOVICH László: Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata. *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 26(1998), 51–61. Másodközlése a térkép mellékletként való utánnyomásával, A 14–16. századi úthálózat vázlata címmel: In: *Városok az Alföldön a 14–16. században*. Szeged, 2002 (Dél-alföldi évszázadok 17), 47–56. (Utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)
- ČORALIĆ 1997 LOVORKA ČORALIĆ: *Put, putnici, putovanja. Ceste i putovi u srednjovjekovnim hrvatskim zemljama*. Zagreb, 1997 (Biblioteka povjesnica).
- CSÁNKI III CSÁNKI Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 3. köt. Budapest, 1897.
- ENGEL 1996 ENGEL Pál: *A temesvári és moldovai szandzsák török kori települései (1554–1579)*. Szeged, 1996 (Dél-alföldi évszázadok 8).
- ENGEL 2000 ENGEL Pál: A törökdúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok* 134(2000), 267–321.
- ENGEL 2002
- FABRITIUS 1878 FABRITIUS Károly: *Erdélynek Honter János által készített térképe 1532-ből*. Budapest, 1878 (Értekezések a történelmi tudományok köréből VII/7).
- GLASER 1929–1930 GLASER Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. *Századok* 62(1929–1930), 138–167, 257–285.
- HAJDÚ–MOLNÁR 1978 HAJDÚ Mihály – MOLNÁR József: *Az első magyar térkép helynevei*. Budapest, 1978 (Magyar névtani dolgozatok 7).
- HALMAI–HRENKÓ–MÉLYKÚTI 1976 HRENKÓ Pál – HALMAI Róbert – MÉLYKÚTI Mihály: *A Lázár-térképek névanyaga*. In: *A magyar térképészet kezdetei*. Szerk. STEGENA Lajos. (Kézirat, ELTE Természettudományi Kar). Budapest, 1976, 22–70.
- HALMAI–HRENKÓ–MÉLYKÚTI 1982 Róbert HALMAI – Pál HRENKÓ – Mihály MÉLYKÚTI: *The Geographical Names on the Lazarus Maps*. In: *Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work*. Ed. by Lajos STEGENA. Budapest, 1982, 32–71.

- HALMAI 1976 HALMAI Róbert: Hegy- és vízrajz Lázár térképein. In: *A magyar térképészet kezdetei*. Szerk. STEGENA Lajos. (Kézirat, ELTE Természettudományi Kar). Budapest, 1976, 78–79.
- HALMAI 1982 Róbert HALMAI: Orography and Hydrography on Lazarus's Maps. In: *Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work*. Ed. by Lajos STEGENA. Budapest, 1982, 84–86.
- HRENKÓ 1976 HRENKÓ Pál: Településrajz és helynevek a Lázár-térképeken. In: *A magyar térképészet kezdetei*. Szerk. STEGENA Lajos. (Kézirat, ELTE Természettudományi Kar). Budapest, 1976, 71–74.
- HRENKÓ 1982 Pál HRENKÓ: Symbols of Settlements and Place Names on the Lazarus Maps. In: *Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work*. Ed. by Lajos STEGENA. Budapest, 1982, 72–78.
- IVANIČ 2005 Peter IVANIČ: Komunikácie na Pohroní v období stredoveku. *Historický časopis* 53(2005), 617–632.
- IVANIČ 2011 Peter IVANIČ: *Stredoveká cestná sieť na Pohroní a Poiplí*. Nitra, 2011.
- IVÁNYI 1960 IVÁNYI Béla: Zalavár és a balatonhídvégi átkelő a török időkben. In: *A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve 1950–1960*. Szerk. SZENTMIHÁLYI Imre. Zalaegerszeg, 1960, 161–180.
- KERTÉSZ–MORGÓS–
NAGY–SZÁNTÓ 2004 KERTÉSZ Róbert – MORGÓS András – NAGY Dénes – SZÁNTÓ Zsuzsanna: Az első híd a Tiszán. *Szolnoki Tudományos Közlemények* 8(2004).
<http://jupiter.elte.hu/szolnok/szolnoktorokhid3.pdf> (2013. jún. 30.)
- KUBINYI 2000 KUBINYI András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged, 2000 (Dél-alföldi évszázadok 14.).
- MOLNÁR 1978 MOLNÁR József: A régi magyarországi térképek nyelvtörténeti jelentősége. *Magyar Nyelv* 74(1978), 175–180.
- MOLNÁR 1982 József MOLNÁR: Some Linguistic Remarks on Lazarus's Cartonymie. In: *Lazarus secretarius*.

- The First Hungarian Mapmaker and His Work.* Ed. by Lajos STEGENA. Budapest, 1982, 82–83.
- MOLNÁR–TIMÁR–SZÉKELY 2008 MOLNÁR Gábor – TIMÁR Gábor – SZÉKELY Balázs: Lázár térképének georeferálásáról. *Geodézia és kartográfia* 60(2008), 4. sz., 26–30.
- NAGY SZEDER 1936 NAGY SZEDER István: Lázár deák 1528. évben kiadott Magyarország térképéhez. *Térképészeti Közlöny* 4. köt. (1936), 1–2. sz., 95–97.
- OKOLICSÁNYINÉ HARMOS 1931 OKOLICSÁNYINÉ HARMOS Eleonóra: Magyarország térképe 1528-ból. *Térképészeti Közlöny* 1. köt. (1931), 3. sz., 165–171., VI. és VIb. melléklet (Lázár deák térképének helynevei, 16 oldal)
- PLIHÁL 2013 PLIHÁL Katalin: *A Tabula Hungariae... Ingolstadt, 1528 térkép és utóélete. Az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében.* Budapest, 2013. (DVD-melléklettel.)
- ROSTA 2010 ROSTA Szabolcs: A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata. In: *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai.* Szerk. NAGY Balázs. Budapest, 2010 (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Tanulmányok – konferenciák 1.), 101–148.
- SLIVKA 1998 Michal SLIVKA: Rekonštrukcia cestnej siete na Slovensku (Súčasný stav bádania a jeho perspektívy). *Archaeologia historica* 23(1998), *Sborník příspěvků přednesených na 29. celostátní konferenci archeologů středověku České a Slovenské republiky k problematice archeologie středověkých komunikací. Prachatice 6–10. října 1997*, 259–275.
- SZÉKELY–MOLNÁR–TIMÁR 2009 SZÉKELY Balázs – MOLNÁR Gábor – TIMÁR Gábor: Lázár deák és a folyódinamika – térképezési hibák vagy valós mederváltozás? In: *Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében.* Szerk. KÁZMÉR Miklós. Budapest, 2009, 71–93.
- TAKÁCS 1976 TAKÁCS József: [A helynevek írásmódja] Lázár térképein. In: *A magyar térképészet kezdetei.* Szerk.

- TAKÁCS 1982 STEGENA Lajos. (Kézirat, ELTE Természettudományi Kar). Budapest, 1976, 75–77.
József TAKÁCS: The Writing of Geographical Names on Lazarus's Maps. In: *Lazarus secretarius. The First Hungarian Mapmaker and His Work*. Ed. by Lajos STEGENA. Budapest, 1982, 79–81.
- TIMÁR–MOLNÁR–SZÉKELY–PLIHÁL 2008 TIMÁR Gábor–MOLNÁR Gábor–SZÉKELY Balázs–PLIHÁL Katalin: Lázár térképe és a ptolemaiوسي vetület. *Geodézia és kartográfia* 60(2008), 7. sz., 20–26.
- TÖRÖK 1967 TÖRÖK Gábor: Régi térképek nyelvjárástörténeti tanulságaiból. *Magyar nyelv* 63(1967), 14–21.
- WEISZ 2012 WEISZ Boglárka: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Budapest, 2012 (Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes. Értekezések.)
- WEISZ 2013 WEISZ Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest, 2013 (Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae historica. Adattárak. Elenchi.)

Settlements on Lazarus' *Tabula Hungariae* (1528) and Late Medieval Road Network

The first detailed Hungarian map, published in 1528 in Ingolstadt, is undoubtedly a masterpiece of its age. Approximately 1500 settlements are shown in the whole territory of the late medieval Kingdom of Hungary. They are depicted with small circles and symbols of house or castle around them, and more than 1400 pieces are also named on the map. (For investigating the place names and other names two lists are available. HALMAI–HRENKÓ–MÉLYKÚTI 1982 is published mainly for geographical and cartographical, HAJDÚ–MOLNÁR 1978 for linguistic usage.) Although the settlements, as Pál Hrenkó pointed it out, are more frequent along rivers and roads, the map itself does not contain any visual information for routes. (This is also inconsistent with the Latin and German text at the bottom of the map.) In this study I examine the relationship between the settlements on the map and the late medieval road network through some examples. Thanks to the support of road reconstructions for Transdanubia by Lajos Glaser and the Great Plain by László Blazovich and András Kubinyi, and some other maps like Pál Engel's and the First and Second Military Surveys I drawn some route sections on the *Tabula Hungariae*, connecting the settlements.

These examples provide evidence, that mainly the settlements along important roads, junctions and river passes are shown on the *Tabula Hungariae*. But not all of them. On the one hand Lazarus was supposed to be on the spot and collected data: these elements are shown correctly. On the other hand some regions (e.g. Southwestern-Transdanubia) are not fully elaborated and the spatial order is confused. There is no proof for the existence of road network on Lazarus' original manuscripts, the roads also could have been omitted by the editors of the map. Anyway, the *Tabula Hungariae* makes a significant contribution to road network reconstructions, because it has got valuable details for the pre-Ottoman situation of Hungarian settlements. Moreover, if we have information about late medieval road network, also the map's uncertain or nameless settlements can be identified successfully.

TRINGLI ISTVÁN

Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése*

A legismertebb hegyaljai szőlőhegyi dűlő a sátoraljaújhelyi – röviden: új-helyi – Oremus. Ismertségét elsősorban annak az ellenőrizhetetlen eredetű történetnek köszönheti, amely szerint az itt szüretelt szőlőből készítette az első aszúbort Szepsi Laczkó Máté erdőbényei lelkész a földesúr, Lorántfi Zsuzsanna részére.¹ A töppedt szőlő felhasználásával készített első bor legendája a feltalálás-történeteknek a nyugati kultúrkörben mindenütt ismert motívumait egyesítette a felső-magyarországi református nemesség történelmi tudatának elemeivel. Ezek: a) Egy jelentős, egy bizonyos vidékre jellemző, ily módon különlegesnek számító termék előállítás egyszerű eseménynek, azaz találmánynak köszönheti létét. b) A feltaláló pap. c) A feltaláló és a földesúr egyaránt reformátusok. d) A találmány a helyi történelmi tudatban nagyra értékelt személy udvarában, az aranykornak tekintett időkben született meg. Hiányzik azonban a találmányok kapcsán oly gyakran emelgetett véletlen elbeszélése.

Az aszú készítését – mint a legtöbb mezőgazdasági módszert – aligha „találták fel”; előállítása nem köthető sem egyetlen esztendőhöz, sem egyetlen személyhez. Folyamatosan változtatott, „tökéletesített” eljárásról van szó, amelyet már jóval Szepsi Laczkó Máté előtt szélében alkalmaztak. Az aszúra vonatkozó első adataink a 16. század második feléből, éppenséggel a Hegyalja más vidékeiről származnak.²

* Köszönöm kollégámnak, Nagy Kornélnak a tanulmány elkészítése során nyújtott tanácsait.

¹ A legenda történetére részletesen: ZELENÁK 2012, 47. – A névalakok írásmódjában (pl. Lorántffy helyett Lorántfi) megtartottuk a szerző által használt formát. (A szerk.)

² BALASSA 1973, 9., ZELENÁK 2012, 39.

Hogyan magyarálták eddig a nevet?

A szőlőhegyi rész nevét a 20. században kezdték magyarázni a latin *oremus* 'könyörögjünk, imádkozzunk' igealakból. Állítólag ez a szó állt azon a kápolnán, amelyet a Rákóczi családot katolizáló Bátori Zsófia emeltetett volna ezen a dombon.³ A történet eredetét nem ismerjük. Miért nem tartható ez a magyarázat?

a) Az Oremus földrajzi név jóval régebbi annál, mint ahogy a Rákócziak megszerezték a sárospataki – röviden: pataki – uradalmat. Sátoraljaújhely városa ugyanis a kezdeteitől fogva egészen 1848-ig ehhez az uradalomhoz tartozott.⁴ A név első említése 1462-ből származik, amikor az újhelyi pálos kolostor kiegyezett hegyszomszédjával, egy újhelyi polgárral az Oremus nevű szőlejek határai miatt keletkezett vitában.⁵

b) A Rákócziak az Oremuson nem emeltettek kápolnát. E feliratnak egy szőlőhegyi kápolnán sok értelme amúgy sem lett volna. Détshi István, aki évtizedekig kutatta a sárospataki uradalom építkezéseinek történetét, semmilyen adatot nem talált az állítólagos Oremus-hegyi kápolnára, de a Sátoraljaújhelyre vonatkozó anyagokban sincs nyoma effélének.⁶ Egy szóval sem említi a sárospataki jezsuiták rezidenciájának *historiája* sem. Aligha képzelhető el, hogy a Patak katolizációjának minden részletéről beszámoló forrás ne adott volna hírt a város szomszédságában fekvő kápolna felszenteléséről, az oda szervezett processziókról és az ott tartott ájtatosságokról.⁷ A külterületen fekvő kápolnák építése a barokk vallásosság elterjedésével vált Magyarországon szokássá. Ha Bátori Zsófia valóban kápolnát épített volna Oremuson, ez lett volna az egyik első – ha nem a legelső – kelet-magyarországi szőlőhegyi kápolna.

Adatok az Oremusra

1462-ben a pálosok sátoraljaújhelyi Boldogasszony-kolostora és Köblös László közti vitát simítottak el fogott bírák. E nézeteltérés részben egy

³ A szófejtéshez kapcsolódó történet motívumai és szóhasználata hűen tükrözik a mindennapi történeti tudat változásait. Szemelvények olvashatók belőle: Kováts 2008, 392.

⁴ TRINGLI 2011c, 247., TRINGLI 2011a, 9., 17., 50.

⁵ MNL OL DL (a továbbiakban: DL) 15742. Az adatot ismerteti: ROMHÁNYI 2007, 317.

⁶ DÉTSHY 2008 és TRINGLI 2011a.

⁷ EKK Ab 95. *Historia domestica residentiae S.N. Patakiensis societatis Jesu* I. Köszönöm Péter Katalinnak, hogy a birtokában levő fénymásolatot rendelkezésemre bocsátotta.

fával benőtt terület miatt keletkezett, amely a klastrom Oremus nevű szőlőjének aljában feküdt (*ratione cuiusdam particule terre nemorose infra vineam claustrum Beate Virginis de Wyhel, que vulgo Oremus vocatur*), és amelyet a kolostor egyik korábbi perjele Lászlónak eladott.⁸ Egy évszázad múlva, 1567-ben meghalt a pataki uradalom földesura, Perényi Gábor, akinek halálával kihalt a Perényiek nádori ága. Az uradalom az uralkodóra háramlott, és a jószágokat kamarai biztosok írták össze. Az összeírásba felvették azokat az egyházi javakat is, amelyeket a reformációt meghonosító Perényi Gábor lefoglalt. Az újhelyi plébánia egykori oltárainak szövei közt említették meg, hogy az újhelyi ágostonosoknak volt egy Oremus nevű szőlőjük (*vineam Oremus vocatam*), amelyet Perényi Gábor lefoglalt, Patak várához csatolt, és amely a lajstrom elkészítésekor is oda tartozott. Az összeírás végén felsorolták a megszűnt és elpusztult egykori ágostonos kolostor jószágait. A kolostornak három szőlője (*vineas*) volt: a Váralja, az Oremus és a Szárhegy. Perényi Gábor a váraljai és a szárhegyi szőlőt is lefoglalta, azokat azonban nem a vár alá rendelte, hanem familiárisainak adta.⁹ Három évvel később a kamara urbáriumot készített a pataki uradalomról. Ebben felsorolták az Újhely területén, közvetlen földesúri kezelésben levő, azaz allodiális szőlőket. A kilenc szőlő (*vineae*) között kapott helyet az Oremus is.¹⁰

A pataki uradalom idővel a Dobó családé lett, róluk pedig örökösükre: a Zeleméri, később a Lorántfi családra szállott. Miután Lorántfi Zsuzsanna házasságot kötött Rákóczi Györggyel, a pataki jószágokat az asszony haláláig közösen birtokolta a férj és a feleség.¹¹ Ekkor kapcsolták Borsit a pataki uradalomhoz, ahol kastélyt építettek és egy kis fiókuradalmat szerveztek köréje, ebből fedezvén a kastély ellátását. Többek között ez alá rendelték az újhelyi uradalmi szőlőket is.¹² 1638-ban készült el a borsói kastély leltára, amelyből megtudjuk, hogy az *Oremus szőlő* hét kapás nagyságú volt és négy hordó bor termett rajta.¹³ 1692-ből fennmaradt több pataki uradalmi szőlő vincellérének éves elszámolása. Ezek között az *Oremus szőlőben* végzett munkákra fordított összegek is szerepeltek.¹⁴ Az Oremus

⁸ DL 15742.

⁹ MNL OL E 156, fasc. 40. nr. 35.

¹⁰ MNL OL E 156, fasc. 95. nr. 22.

¹¹ DÉTSHY 2008, 25.

¹² TRINGLI 2011a, 17., TRINGLI 2011b, 239.

¹³ MNL OL E 156, fasc. 2. nr. 34. „Maiorsagh szőlők: ... 2. Ujhely Oremus 7 emb. kapallo, termes ideien lehet vas. 4”.

¹⁴ MNL OL E 210, 114. tétel 29. sz. „Oremus szülő... Varally ás Meszelató szülők... Deörsik szülő” TRINGLI 2011a, 73. Az e jelzet alatt található „Oremus dülő” hibás, rossz olvasat.

szőlő a későbbi urbáriumokban is megtalálható az uradalom allodiális szőlei között.¹⁵

Az Oremuson azonban nemcsak az uradalomnak voltak szőlei. Több évtizedes szünet után 1640 körül újrakezdődött az élet az újhelyi pálos kolostorban. A kolostor saját kezelésbe vette középkori birtokait. Az 1654-ben készített urbáriumukban feljegyezték, hogy az elpusztult újhelyi vár alatt fekvő Boglyoska szőlőhegyen (*in promonthorio*) fekvő szőlőjüknek a felső részét elfoglalták, továbbá, hogy ez egykoron az Oremus szőlőhöz (*vinea*) tartozott.¹⁶ A pálosok egykori oremusi birtokát ugyanúgy az uradalom foglalta el, mint az ágostonosokét. Később Bátori Zsófia egy csereszereződéssel adta oda a Várhegy alatt, attól délkeletre fekvő dombon levő Oremus szőlőt (*vinea*) a kolostornak.¹⁷ Az Oremuson nemcsak a város egyházainak, majd az uradalomnak voltak szőlei, hanem a város lakóinak is. 1634-ben egy újhelyi nemes özvegye „*az Oremus hegyen, az újhelyi földön levő szőlejét*” adta el a város egyik legtekintélyesebb nemesének, Hartai Gábornak.¹⁸

A 18. század végén a pataki uradalom kamarai birtok lett. Ekkor készült el Sátoraljaújhely külterületének leírása, melyet már a II. József-féle kataszteri felmérés szellemében állítottak össze. Az Oremus szőlő (*vinea*) a Kis-Váralja nyugati szomszédja volt.¹⁹ A terület első térképi ábrázolása 1866-ból maradt ránk Sátoraljaújhely kataszteri térképén. Ezen az Oremus a Vár-hegy déli lejtőjén fekszik. Tőle délre – domborzati viszonyokat tekintve alatta – már szántóföldek következtek.²⁰

Minek a neve az Oremus?

E tanulmány címe az Oremust dűlőnek nevezte. Oremus dűlőt emlegetnek a mai hivatalos dűlőnév-jegyzékek is.

Szőlőhegyi részt azonban a Hegyalján, de a magyar nyelvterület más vidékein is, csak jó másfél évszázada neveznek dűlőnek. A mai magyar

¹⁵ Így pl. 1760-ban. MNL OL E 156, fasc. 214. nr. 14.

¹⁶ MNL OL E 153, fasc. 523. nr. 1376.

¹⁷ MNL OL E 153, fasc. 523. nr. 1372. 67–68.

¹⁸ MNL OL E 148, fasc. 752. nr. 37. A Hartai család újhelyi birtoklására lásd TRINGLI 2011b, 239.

¹⁹ DONGÓ 1907, 91., 96. „Kis Várallya, ab oriente [Nagy Várallya], a meridie via regia, ab occidente vallis vinea Oremus et limites inter vineas Marcis Csantsafilo et Michaelis Szűcs, a septentrione Várhegy.”

²⁰ MNL BAZML SFL VI-102/b. Sátoraljaújhely kataszteri térképe 1866.

nyelv – elsősorban a hivatalos nyelvhasználat – a legkülönbözőbb művelés alatt álló külterületi részek esetében beszél dűlőről. Évszázadokon keresztül azonban kizárólag csak a szántók voltak dűlők; erdőre, legelőre, szőlőre, nádasra ezt a szót nem alkalmazták. Mi több, a 19. század közepéig még minden szántóföldre sem mondták azt, hogy dűlő. A dűlő szó melléknévi igenévből vált főnévvé, úgy, hogy egy tulajdonnévvel jelölt területre *dűlő földekről* beszéltek. E szóhasználatban kizárólag az azonos fekvésű parcellák rövidebb, alsó vagy felső végénél fekvő tereptárgyak felé „dűltek”, azaz dőltek a földek, sohasem a parcellák hosszabbik oldala felé.²¹

A dűlő szó értelme nem vezethető le a barázdák dőléséből. A barázdák ugyanis mindig a parcellákkal párhuzamosan dőlnek, a rövidebb oldallal pedig derékszöveget zárnak be. Ráadásul a barázdák egy parcellában sohasem dőlnek egy irányba. Akár a szétszántás, akár az összeszántás technikáját alkalmazta a cseléd vagy a gazda, a barázdák egyik fele jobbra, másik fele balra dőlt. Az ország különböző vidékein más-más névvel illették a parcellák végében levő földdarabot. A Dunántúlon ennek neve volt a *dűllő*.²² Ennek segítségével könnyen megfejtethjük a „valahová dűlő földek” kifejezést. Ez eredetileg az eke dűlését, vagyis dőlését mutatta, amikor a barázda végébe érve a szántó ember kiemelte a földből az ekét és megfordította. Ebből másodlagosan alakult ki az egész földre vonatkozó dűlés, azaz dőlés, majd a hosszabb szerkezet lekopása után a dűlő szó.

Nem sokban különbözött ettől a Sátoraljaújhely környéki tájzselélet és nyelvhasználat sem. A különbség csupán annyi volt, hogy ismerték ugyan itt is a „valahová dűlő földek” kifejezést, de gyakrabban emlegették a „valahová járó földeket”. 1648-ban a Káté-hegy alatt fekvő földek egyikét *Káté útjára dűlő földeknek* nevezték, tizenkét évvel később ugyanezt a területet *Kátéra járó földeknek* mondták. A 17. század elején a Bári-hegy alatti „dűlőt” *Bári hegy alatt járó mezőnek* nevezték. A 14. század vége óta ismert Hosszúkorong nevű földrészről egy 1621 körül készült feljegyzés azt írta, hogy a *Hosszúkorongra járó földek a Káté útjára jár[nak] véggel*. 1786-ban *Nádaskára járó „tractus”* néven vették számba a református temető melletti földeket, amelyek a kataszteri térképen már egyszerűen Nádaska néven szerepeltek. A várostól északra levő, Ronyvagaz vagy Ronyvagyak nevű, erdős, vízjárta terület mellett elterülő földek fekvését 1621-ben így határozták meg: *Ronyva gyakra mellett alá járó földek*. Ugyanekkor a Tang rakottya nevű hely mellett *feljáró és alá járó földek* feküdtek. 1617-ben a Vinyik-tó

²¹ FEHRENTHEIL-GRUPPENBERG 1933.

²² BALASSA 1973b, 501., 505.

szomszédságában két szántóföldnyi rét feküdt a *Vinyikre járóban*. A 18–19. századi latin források hol a *diverticulum*, hol pedig a *tractus* szót használták az ilyen területekre.²³

Az újhelyi szőlőhegyek parcelláit összefogó nagyobb területi egységek egyike sem „járó” vagy „dülő” azonban valamilyen más, a parcellák alsó vagy felső végében fekvő tereptárgyra, mint ahogy nem beszéltek dűlőről szőlőkben az ország más területein sem. Nem is lett volna értelme, hiszen a szó szorosan összefüggött a szántással. Maga az Oremus tehát a 19. század előtt éppúgy nem volt dülő, mint ahogy többi társa sem. A „járó” melléknévi igenévből sem lett főnév, az országosan sokkal jobban elterjedt dülő szó jelentése azonban a kataszteri rendszer bevezetésével jelentősen kibővült. Ezután már a szőlőhegyeket is dülőkre osztották.

Forrásainkban több szőlő is viselte az *Oremus vinea* nevet: e kifejezéssel illették a pálosok és az ágostonosok szőlejét. Természetesen az Oremus nevet kapta az uradalmi szőlő is, hiszen az nem volt más, mint az ágostonosok egykoron itt fekvő szőleje. Az Oremus tehát egy nagyobb egység neve volt, amely már a középkorban több szőlőt foglalt magában.

A hagyományos térszemlélet Sátoraljaújhelyen – miként máshol is – hierarchikus terekben gondolkodott. Egy-egy nagyobb egység több kisebbet foglalt magában, a legkisebb egység pedig egy-egy helyben fekvő birtok volt. Hármastagozódású hierarchikus térszemlélet figyelhető meg a szántóknál: mező – dülő – föld, míg a réteknél beérték kettős tagozódással: rét – rétdarab. A hierarchia a szőlőknél érvényesült a legszigorúbban, amely így írható le: szőlőhegy – szőlőhegyi rész, hiszen a dülő szó, mint láttuk, itt alkalmazhatatlan – szőlő. Újhely szőlővel betelepített területét hagyományosan 13 szőlőhegyre (*promontorium*) osztották. A szőlőhegyek első egyidejű felsorolása ugyan csak a 16. század második feléből maradt ránk, az egyes szőlőhegyek középkori említéseiből és a felsorolás rögzült módjából azonban az következik, hogy már a középkor évszázadaiban is ugyanazokat a promontóriumokat művelték, mint az újkorban.²⁴ Az Oremus nem tartozott e hegyek közé, hanem – egy korábbi adatból már láttuk – a Várhegy vagy Váralja nevű szőlőhegy része volt. Az ágostonosok és a pálosok egyformán Oremusnak hívták itteni szőlejüket, hiszen mindkét kolostornak voltak más szőlőbirtokai is. Nem mások szőleitől akarták az egyes szőlőket neveikkel megkülönböztetni, hanem saját, máshol fekvő

²³ TRINGLI 2011a, 69. skk. Pl. a Borsi hídon túl, a Feketék, a Hecke-domb esetében az 1786-os összeírás a *tractus*, az 1827-es a *diverticulum* szót használta ugyanarra a területre.

²⁴ TRINGLI 2011a, 32. skk.

szőleiktől. Néha a szőlőhegyi részeket is hegyeknek nevezték, ez történt a fennebb idézett 1634-es forrásunkban is. Joggal tették: külön magyar szó nem létezett az ilyen földrajzi egységek nevére, így ugyanazzal a főnévvel jelölték, mint a „valódi” szőlőhegyeket.

Mit jelent az Oremus?

Az Oremus a Jeromos keresztnévnek a középkor végén és a kora újkorban használatos egyik alakja. Böszörményi András szepsi református lelkész 1599–1601 között állított össze egy 47 latin férfi és női keresztnévből álló jegyzéket, amelyben a latin neveknek a magyar fordítását is megadta. A *Hyeronimus* név mellett itt a következő szót olvashatjuk: *Oremus*.²⁵

A név a görög Hieronymos átvételével került a latin nyelvbe, ahol csak a hímnem jelzésére szolgáló végződést cserélték ki, és így lett belőle Hieronymus. Ez lett az alapja a nyugati kereszténység nyelveiben kialakult különböző formáknak. Aki erre a névre kereszteltette gyermekét, az Szent Jeromos pártfogásába ajánlotta fiát. A 4. és 5. században élt szent a négy nyugati egyházatya, a „négy szent doktor” egyike, a Vulgata fordítója, aki élete egy részét szigorú aszkézisben, remeteként élte le.²⁶ Emlékét szeptember 30-án ünnepelték. A középkori és az újkori Magyarországon egyaránt ritka név volt. Ha a többi szent doktorral hasonlítjuk össze, a viszonylag elterjedt Gergely mellett szinte eltörpült gyakorisága, de az Ambrus és az Ágoston is mindig kedveltebb névnek számított.²⁷ Szókezdő betűi nem találhatók meg a legrégebb magyar csíziókban, ünnepe nem került bele a legrégebb nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumba sem.²⁸

A latinul írók a név elejéről gyakran elhagyták a h betűt. A Hieronymust az Árpád-kori emlékek nagy részében *Ieronimus*, vagy ehhez közel

²⁵ HARSÁNYI 1914, 281. Az összeállítás a sárospataki kollégium könyvtárának SS 296. számú kolligátumában található.

²⁶ KALLÓS 1943, 194. Szent Jeromosnak a *Legenda aurea*ban olvasható élettörténete magyarul Grüll Tibor fordításában: VORAGINE 1990, 238. skk. A négy szent doktornak oltára volt pl. a középkor végén a gyulafehérvári székesegyházban. ENTZ 1958, 204. Ábrázolásuk látható többek között a szepeshelyi bazilika Szent Mihály-oltárán is. PUŠKÁROVÁ–PUŠKÁR 1981, 130., 147.

²⁷ HAJDÚ 2003, 360. skk.

²⁸ SZÉKELY 1538, MELICH 1918, 137. A szeptember 29-i Mihály-nap valósággal rátelepedett az utána következő Jeromos-napra. 29. mellett állt a *Mi* szótag, 30. mellett folytatása, a *hal*. Ez utóbbi azonban nem emlékeztet a Jeromos semmiféle alakjára.

álló alakban vetették hártýára.²⁹ Így szerepel egy 1429-ben, valószínűleg a budai jegyző keze által kelt oklevélben, és így örökítette meg 1480-ban a leleszi konvent jegyzője is.³⁰ Az 1506-ban összeállított Winkler-kódex naptárának készítője Szent Mihály havának utolsó napjához a következő ünnepet írta be: *zenth Ieronimus doctor*.³¹ Ehhez közel álló névalakok találhatóak más magyar nyelvű kódexekben is. Csak ritkán, így az 1527-ben befejezett Érdy-kódexben tűnik fel az -os végződéses forma (*zent Ieronimos doctor*), az -us végződéses azonban itt messze fölényben van.³² (A szókezdő h hangot más szavakban is néma h-nak értelmezték középkori íróink. A latin *hiems* 'tél' főnevet és a belőle képzett melléknevet az oklevélírók rendszeresen írták *iems*, *yems* formában.³³ A Jeromos középkori latin formájából következően e szó a középkori diktálók szájából mai kiejtéssel „jemsz”-nek hangozhatott.)

A magyar íráskép sokáig megőrizte a latin nominativus -us végződését. Ennek megmaradását segítette az is, hogy a magyar nyelvnek volt egy nagyon régi -s hangú képzője. E képző néha kicsinyítő szerepet is játszhatott. A *Ieronimus*-t író forrásokból – még a magyar nyelvű kódexekből is – reménytelen vállalkozás kiválasztani, hogy a latin vagy a magyar kiejtés szerint mondták-e a nevet.³⁴

A magyar nyelv a *Ieronimus*, *Ieronimos* mellett a Hieronymus jelölésére megalkotott még egy alakot, az *Oremust*. Az amúgy sem gyakori névnek ez végképp ritka formája volt. Kialakulásában az játszhatott közre, hogy a Hieronymus már látott alakjai újabb formákat vettek fel: az *Iromus*-t és az *Iromos*-t. Ennek mintájára született meg a valamivel nyíltabb *Oremus* alak.

A kora újkorban a mai Jeromos név kifejezésére két formát használtak: az *Iromos*, *Iromus*, *Jeronimus*, *Jeronimos*, valamint az *Oremus* alakot. Egyaránt találkozhatunk mindkettővel keresztnévben és keresztnévből képzett családnévben. A 16. század végéről van olyan adatunk is, amikor valószínűleg ugyanannak a személynek a nevét írták felváltva *Jeronimus*-

²⁹ FEHÉRTÓI 2004.

³⁰ BTOE III. 944. sz. Perényi, 595. sz.

³¹ Winkler-kódex, 69.

³² Érdy-kódex I. 239.

³³ LLMAeH IV. 260. s. v. *hiems*.

³⁴ LŐRINCZY 1962, 27. skk. Melich János még egyértelműen a magyar -s képző mellett kardoskodott, azonban jóval kisebb történeti anyagot használt, mint fél évszázaddal később B. Lőrinczy Éva. MELICH 1914, *passim*.

nak és Oremusnak.³⁵ 1517-ben egyetlen iratban bukkant fel a két változat. A Nyitra megyei Tőkésújfalun egy minden bizonnyal szlovák anyanyelvű parasztot *Oremus*nak neveztek, földesurának, Zábláti Jeromosnak nevét *Jeronimus*nak írták.³⁶ A szó végén álló végződés szinte bizonyosan mindkét esetben *s*-nek, nem pedig a latin kiejtésnek megfelelő *sz*-nek hangzott, a nevet a középkor végén *orémus*-nak ejthették. A 16. század végén névjegyzéket összeállító szeptesi lelkész tehát nem volt egyedül: mások is kereszteltek Oremusra gyermeket a korabeli Magyarországon. Napjainkban is él Kelet-Szlovákiában Oremus családnevű magyar család. A jövő azonban a másik formának kedvezett, ebből jött létre a mai Jeromos név, az Oremus jelentése pedig a 20. századra csaknem teljesen feledésbe merült.

Mi a magyarázata?

Szent Jeromos kultusza a 14. század közepén kapott új lendületet. A reformáció előtti évtizedekben a szigorú aszkéta és a poliglott tudós egyszerre lett a példaadó vallásos irodalom és a humanista művek kedvence. A szent doktor emlékét a remeterendek, illetve a koldulórendek közül az ágostonos remeték különösen a szívükön viselték.³⁷

A középkori Sátoraljaújhelyen éppen ezeknek a rendeknek volt kolostoruk: a pálosoknak eredetileg Szent Egyed, majd valamivel 1434 előtt kezdődően Szent Egyed és a szeplőtelen Boldogasszony közös tiszteletére emelt temploma és rendháza, valamint az ágostonosoknak Szent István király és Boldogasszony közös tiszteletére ajánlott temploma és rendháza. A pálos templom több középkori oltárának titulását ismerjük, köztük azonban nincs Jeromos tiszteletére dedikált oltár. Az ágostonos templom oltáiról nem maradtak fenn források.³⁸ Könnyen elképzelhető azonban, hogy az egyik mellékoltárt neki emelték.

Ha az ágostonos vagy a pálos kolostorban lett volna is Szent Jeromos-oltár, egyáltalán nem bizonyos, hogy bármelyikük szőleje erről kapta volna a nevét. Önálló, az adott egyház más javaitól elkülönített vagyonnal rendelkező kápolnával vagy oltárral – ún. kápolna- vagy oltárjavadalom-

³⁵ KARÁCSONY 1961, 35. és KÁZMÉR 1993, 517., 790.

³⁶ DL 72954, 72958. Az adatot Nagy Kornéltól kaptam.

³⁷ RICE 1985, passim és HAMM 1990. 147. skk. A reformáció körüli esztendőék Jeromos-tisztelete Magyarországon is megfigyelhető. A Kartauzi Névtelen az Érdy-kódex latin nyelvű bevezetőjében adott hangot ennek. Érdy-kódex I. XXIII.

³⁸ TRINGLI 2011d, passim.

mal – ugyanis kizárólag csak világi papok által fenntartott egyházakban találkozunk.³⁹ Itt az adományozók által letett tőke hozamából fizették a kápolna- vagy oltárigazgatókat, ezt a vagyont pedig szigorúan elkülönítve kezelték. Nem így a szerzetesrendeknél. Itt is előfordult ugyan, hogy valaki egy bizonyos kápolna vagy oltár építésére tett adományt, annak jövedelmét azonban az egész rendház kapta, nem egy javadalmas (prebendás) pap.

Két újhelyi példa tökéletesen mutatja e különbséget. Amikor a pálos templomot átépítették és két védőszent oltalma alá helyezték, a Boldogasszony-oltárt egy újhelyi polgár készítette el. 1449-ben egy másik polgár úgy végrendelkezett, hogy amennyiben családja meghalna, az egyik újhelyi malomban birtokolt része erre az oltárra (*ad altare beate Virginis claustrum videlicet heremitarum*) szálljon. Öt esztendővel később a pálosok erről a malomról azt állították, hogy másokkal közösen birtokolják.⁴⁰ A szerzetesek tehát nem az oltár, hanem az egész kolostor vagyonának tekintették a malomrészt. 1506-ban az újhelyi plébániatemplomban a bártfai polgárok az angyalok tiszteletére emeltek egy oltárt. Részletesen szabályozták az oltárigazgató feladatát, ellátását több szőlő jövedelméből fedezték.⁴¹ A reformáció után néhány esztendővel a plébániatemplom egyes oltárainak birtokában levő szőlőket megkülönböztették a plébánia szőlőitől, az ágostonos kolostor szőlőit azonban egyszerűen a kolostor egykori tulajdonának tekintették. Ily módon nem túl nagy a valószínűsége annak, hogy bármelyik szerzetes rendház oltáráról nevezzenek el szőlőt.

Valószínű, hogy a szőlőhegyi rész egy ott fekvő szőlőbirtokról kapta a nevét. A szőlők gyakran viselték tulajdonosaik nevét.⁴² A birtok az Oremus nevet kaphatta egy Oremus – azaz Jeromos – nevű birtokosáról, de nem zárhatjuk ki azt sem, hogy valamelyik ott birtokos újhelyi egyháznak Szent Jeromos – azaz Oremus – tiszteletére szentelt oltára után nevezték el. A név elterjedése három lépésben történhetett: 1. egy szőlőt Oremusnak kezdtek hívni, 2. ezt a nevet alkalmazták a környék, a szőlőhegyi rész egészére, 3. a szőlőhegyi részen fekvő más szőlőbirtokokat is Oremusnak nevezték.

³⁹ A városi plébániák oltárait: DE CEVINS 2003, 32.

⁴⁰ DL 14317, 14898.

⁴¹ MNL OL DF 216809. Mindkét esetre: TRINGLI 2011d, 387., 392.

⁴² TRINGLI 2011a, 33.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

EKK	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kézirattár
MNL BAZML SFL	Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Sátoraljaújhelyi Fióklevéltár
MNL OL	
DL	
DF	
E 148	Magyar Kamara Archívuma, Neoregistrata Acta
E 153	Magyar Kamara Archívuma, Acta Paulinorum
E 156	Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et Conscriptioes
E 210	Magyar Kamara Archívuma, Miscellanea

Kiadott források és szakirodalom

BALASSA 1973a	BALASSA Iván: A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokaj-Hegyalján. <i>Agrártörténeti Szemle</i> 15(1973), 1–12.
BALASSA 1973b	BALASSA Iván: <i>Az eke és a szántás története Magyarországon</i> . Budapest, 1973.
BTOE III	<i>Budapest történetének okleveles emlékei</i> . III. Összeáll. KUMOROVITZ L. Bernát. Budapest, 1987.
DE CEVINS 2003	Marie-Madeleine DE CEVINS: <i>Az Egyház a késő-középkori magyar városokban</i> . Budapest, 2003.
DÉTSZY 2008	DÉTSZY Mihály: <i>Sárospatak vára</i> . Sárospatak, 2008 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetei 43.).
DONGÓ 1907	DONGÓ Gyárfás Géza: <i>Sátoraljaújhely története</i> 1. Sátoraljaújhely, 1907.
ENTZ 1958	ENTZ Géza: <i>A gyulafehérvári székesegyház</i> . Budapest, 1958.

- Érdy-kódex Régi magyar codexek: *Érdy codex* I–II. Közzéteszi: WOLF György. Budapest, 1876 (Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok IV–V.).
- FEHÉRTÓI 2004 FEHÉRTÓI Katalin: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest, 2004.
- FEHRENTHEIL-GRUPPENBERG 1933 FEHRENTHEIL-GRUPPENBERG László: Dűlőre jut, dűlőre visz. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának értesítője* 25(1933), 33–35.
- HAJDÚ 2003 HAJDÚ Mihály: *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest, 2003.
- HAMM 1990 Berndt HAMM: Hieronymus-Begeisterung und Augustinismus vor der Reformation. In: *Augustine, the Harvestan Theology (1300–1650). Essays Dedicated to Heiko Augustinus Oberman in Honor of his Sixtieth Birthday*. Ed. Kenneth HAGEN. Leiden–New York–København–Köln, 1990, 127–235.
- HARSÁNYI 1914 HARSÁNYI István: Magyar keresztnevek jegyzéke a XVI. század végéről. *Magyar Nyelv* 10(1914), 280–281.
- KALLÓS 1943 KALLÓS Ede: *Nevek és napok*. Budapest, 1943.
- KARÁCSONY 1961 KARÁCSONY Sándor Zsigmond: *Személyneveink 1500-tól 1800-ig*. Budapest, 1961 (Nyelvtudományi értekezések 28.).
- KÁZMÉR 1993 KÁZMÉR Miklós: *Régi magyar családnevek szótára, XIV–XVII. század*. Budapest, 1993.
- KOVÁTS 2008 KOVÁTS Dániel: *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfiája*. Sátoraljaújhely, 2008.
- LLMAeH IV *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latinság szótára. IV. F–H*. Szerk. BORONKAI Iván, SZOVÁK Kornél. Budapest, 1993.
- LÓRINCZY 1962 B. LÓRINCZY Éva: Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s~-cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban. Budapest, 1962 (Nyelvtudományi értekezések 33.).
- MELICH 1914 MELICH János: Keresztneveinkről. *Magyar Nyelv* 10(1914), 97–107, 149–156., 193–199., 249–255.

- MELICH 1918 MELEGDI [MELICH] János: A legrégebb magyar csízió. *Magyar Nyelv* 14(1918), 133–139.
- Perényi *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Közzéteszi: TRINGLI István. Budapest, 2008 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II-44.).
- PUŠKÁROVÁ–PUŠKÁR 1981 Blanka PUŠKÁROVÁ – Imrich PUŠKÁR: *Spišská Kapitula. Pamiatková rezervácia*. H.n., 1981.
- RICE 1985 Eugene F. RICE: *Saint Jerome in the Renaissance*. Baltimore–London, 1985 (The John Hopkins Symposia in Comparative History).
- ROMHÁNYI 2007 F. ROMHÁNYI Beatrix: Pálos gazdálkodás a 15–16. században. *Századok* 141(2007), 299–351.
- SZÉKELY 1538 SZEKEL Estván: *Calendarium magiar nielwen*. [Krakkó, 1538.] A faksimile szövegét gondozta, bev. MOLNÁR József. Budapest, 1976 (Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium 3).
- TRINGLI 2011a *Magyar Várostörténeti Atlasz. Hungarian Atlas of Historic Towns*. 2. Sátoraljajújhely. Írta és összeáll. TRINGLI István. Budapest, 2011.
- TRINGLI 2011b TRINGLI István: Hagyományos térszemlélet és az utcafejlődés történeti típusai a régi Sátoraljajújhelyen. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. BÁRÁNY Attila, PAPP Klára, SZÁLKAI Tamás. Debrecen, 2011, 223–242.
- TRINGLI 2011c TRINGLI István: Sátoraljajújhely a középkorban. *Széphalom* 21(2011), 247–262.
- TRINGLI 2011d TRINGLI István: Sátoraljajújhely egyházai a reformáció előtt. In: *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Szerk. Juan CABELLO, C. TÓTH Norbert. Nyíregyháza, 2011.
- VORAGINE 1990 Jacobus de VORAGINE: *Legenda aurea*. Vál., jegyz., mutatót készítette MADAS Edit. Budapest, 1990.
- Winkler-kódex *Winkler-kódex 1506*. Közzéteszi: PUSZTAI István. Budapest, 1988.
- ZELENÁK 2012 ZELENÁK István: *A tokaji aszú titkai*. Budapest, 2012.

Oremus. Bezeichnung eines Flurnamens aus der Hegyalja Region

Die Flur Oremus im Gebiet der Stadt Sátoraljaújhely ist eines der bekanntesten Weingebiete des Tokajer Gebirges. Ihr Name ist mit zwei Sagen verbunden: aus der hier gewachsenen Weinrebe seien den ersten Ausbruch (ung. *aszú*) im 17. Jahrhundert hergestellt worden, und sie habe ihren Namen von einer Aufschrift bekommen, die an der Wand einer ehemals hier gestandenen Kapelle lesbar gewesen sei. Beide Legenden haben sich als falsch erwiesen: der Ausbruch wurde schon im 16. Jahrhundert hergestellt, und auf Oremus stand keine Kapelle in dem 17. Jahrhundert.

Oremus wurde erstmals im Jahre 1462 erwähnt, damals hatte das Paulinerkloster von Sátoraljaújhely ein Grundstück hier, diesen Namen hatte auch der Weingarten des Augustinerklosters, das nach der Reformation aufgelöst wurde. Eigentlich trug ein Teil des Weinbergs von Várhegy oder Váralja (dt. Schlossberg) den erwähnten Namen. Bei den hiesigen Weingebieten kann man eine dreiteilige traditionelle Raumerfassung beobachten: die kleinste Einheit war das Grundstück oder der Weingarten (*vinea*), darauf folgte ein Teil des Weinbergs und endlich selbst der Weinberg (*promontorium*). Der ungarische Sprachgebrauch hatte für die mittlere Kategorie keinen Gattungsnamen. Die Flur (ung. *dűlő*) wurde in den Weingebieten nur im 19. Jh. nach der Einführung des Katastersystems angewendet, bis dahin bezeichnete man mit diesem Wort nur die Ackerfelder.

Oremus war eine ungarische Form des Personennamens Hieronymus, die im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit im Gebrauch war. Diese Form ist heute nur als Familienname bekannt. Der Teil des Weinbergs bekam diesen Namen höchstwahrscheinlich von einem Besitzer, der hier einen Weingarten hatte. Da die Klöster ihr Eigentum nicht nach Altären oder Kapellen gesondert verwalteten, konnte die Titulatur einer Kapelle oder eines Altars bei der Namengebung keine Rolle spielen. Die Pfarrkirche von Sátoraljaújhely hatte auch keinen Weingarten auf Oremus.

TÓTH GERGELY

Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás *Notitiájában**

Bél Mátyás, a 18. századi jeles földrajztudós-történész *Notitia Hungariae novae* című országleírása a honi történelmi földrajz egyik legfontosabb alapvetése, amely a korabeli Magyarország vármegyéinek, és ezen belül várainak, városainak, falvainak a múltját és jelenét egyformán vizsgálta.¹ Sokféle hatás és előzmény sűrűsödik össze ebben a műben: felfedezhető benne a 17. századi német tudományosság hasonló munkáinak hatása, vagyis az ország és a nemzet földrajzi-történelmi keretek között való tárgyalása (Clüver és Spener művei); a régiségtani, „antikvárius” szemlélet, amely téren egy kiváló minta is Bél rendelkezésére állt Marsigli *Danubiusának* köszönhetően; a magyar történelem új, kritikai alapon való megírásának igénye, amelynek alapját a korszakban már kifejlődött ún. eruditus történetírás és az ehhez kapcsolódó forrásközpontúság, forráskritika adta; erős természettudományos érdeklődés – és még lehetne sorolni. A roppant nagyságú mű mintáinak, illetve célkitűzéseinek teljes megismerése még várat magára. Az viszont már most is bizonyos, hogy a *Notitia* a 18. századi tudományosságunk legösszetettebb és legambíciózusebb vállalkozása volt, amely egyszerre akarta egy sor tudományágban a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Bak Borbála tanárnő annak idején maga javasolta, hogy disszertációmnak azt a részét, ahol Bél *Notitiájának* földrajzi kiterjedését taglaltam, külön tanulmányban jelentsem meg. Javaslatát megfogadtam, és most örömmel és hálával ajánlom neki e rövid munkát, amely a disszertációmban olvasható fejezet (TÓTH 2007, I. 55–62.) jelentősen átdolgozott és kiegészített változata.

1 Személyéről és munkásságáról szóló fontosabb összefoglalások: TIBENSKÝ 1984, ZOMBORI 1984, SZELESTEI N. 1984–1985. Munkásságáról jó áttekintést nyújtó szöveggyűjtemény: BÉL 1984. Újabb összefoglalások, a korábbi szakirodalom áttekintésével: SZELESTEI N. 2003, TÓTH 2007, TÓTH 2008. A *Notitiára*, ill. kéziratban maradt részeinek általunk megkezdett kiadására lásd BÉL 2011, BÉL 2012.

honi lemaradást behozni, illetve egyes tudományágak modern megalapozását elvégezni.²

A *Notitia* eddigi értékeléseiben, a műről kialakított képben sok a bizonytalanság, a fehér folt. Ez abból adódik, hogy Bél kéziratos hagyatékának, ezen belül a *Notitia* kéziratainak a feldolgozása és keletkezéstörténetének a rekonstruálása egészen a közelmúltig nem történt meg.³ Az egyik ilyen homályos pont az a nagyon alapvető kérdés, hogy Bél tulajdonképpen mit értett *Hungaria nova* alatt, vagyis mit számított a korabeli Magyarországhoz. A 18. század eleji viszonyokat figyelembe véve egyáltalán nem adható erre a kérdésre egyszerű válasz, hiszen a Magyar Királyság határa és közigazgatása ebben az időszakban folyamatosan változott, emellett több terület jogállása is módosult. Az alábbiakban tehát a *Notitia* földrajzi „kiterjedését” kívánom megrajzolni, illetve ennek változásait nyomon követni.

Erdély és a Partium

A török időkben vazallus fejedelemséggé, az 1690-es *Diploma Leopoldinum*-mal pedig a Habsburg Birodalmon belüli különálló tartománnyá váló Erdély – bár a magyar korona része maradt – a 18. századra már sem közjogiilag, sem a közgondolkodás szintjén nem képezte a korabeli Magyarország részét. Bár a magyar rendek követelték az újraegyesítést, a már csaknem kétszáz éves különállás, az erdélyi fejedelmeknek sokszor a magyar király ellen forduló politikája, illetve a fejedelemség 16–17. századi sajátos politikai-társadalmi helyzete (török „hűbéres”, protestáns fejedelmek stb.) azt eredményezte, hogy a magyarországi értelmiség „hozzászokott” a távoli, önálló Erdély gondolatához. Ennek ellenére az összetartozás tudata nem múlt el, és a magyar történészek, geográfusok is számon tartották a különválasztott fejedelemséget. Ez az ambivalens viszony érzékelhető Bél *Notitiájában*, illetve az ahhoz készült tervezetekben is.

Bél fontolóra vette, hogy Erdélyről is *Notitia*-szerű leírást készítsen. Parschitius Kristóf selmecebányai iskolarektor országleírásának kézirátában – amelyet Bél saját munkája forrásanyagául szánt, és sokat merített is belőle⁴ – fennmaradt egy általa írt és a kéziratba beillesztett tervezet,

² Ezt láthatjuk pl. a *Notitia* genealógiai részeiben. Lásd TÓTH 2010.

³ Mínderre magam tettem kísérletet disszertációmban. Lásd TÓTH 2007.

⁴ Személyére és művére, valamint annak Bél munkájára gyakorolt hatására lásd ZOMBORI 1984, 117–118., 128–133. – Habár Zombori helyesen hívta fel a figyelmet Parschitius

amelynek címe: *Sciagraphia describendae Transylvaniae novae seu modernae*.⁵
A tervezet így néz ki:

Sciagraphia describendae Transylvaniae novae seu modernae
Notitia Transylvaniae novae

I. *Pars Generalis*

Sectio I. Geographica

- Caput* 1. *de nominib. situ magnit. et limitibus Transylv.*
2. *de coeli et soli Transylvanici natura*
3. *de fluviis et reliquis aquis Transylv.*
4. *de montibus et metallis Transylv.*
5. *de salinis Transylv.*
6. *de reliquis opportunitatibus Transylv.*

Sectio II. Politica

1. *De summo Transylv. Magistratu, cum catalogo Vajvodarum et Principum historico genealogico*
2. *de reliquis dignitatibus Transylv.*
3. *De statibus Transylv. et eorum praerogativis*
4. *De populis, linguis, moribus et religione Transylvaniae*
5. *De re monetaria et redditibus Transylv.*
6. *De iure et forma regim. Transylv.*

II. *Pars Specialis*

Sectio I. Hungarica, seu de septem Hungarorum Comitatibus

- Caput* 1. *de Comitatu Carolinensi, olim Alb<ensi dicto(?)>*⁶
2. *de Comitatu Doboczeni* [!]
3. *de Comitatu Hunyadiensi* [p. 40d]
4. *de Comitatu Kolosiensi*
5. *de Comitatu Kőkollöiensis* [!]
6. *de Comitatu Tordensi*
7. *de Comitatu Zolnokiensi Interiori*

Sectio II. Saxonica

- Caput* 1. *de sede Sibiniensi*
2. *de sede Bistriciensis*

munkájára, véleményem szerint jelentősen eltúlozta e mű szerepét a Notitia elkészítésében, amely minden téren (terjedelem, tematikai gazdagság, tudományos igény stb.) messze felülmúlja Parschitius szövegét (elég itt Parschitius néhány oldalas, ill. Bél olykor több száz oldalas vármegyeleírásaira utalni). Lásd még Tóth 2007, I. 36–37.

⁵ PARSCHITIUS 1702, 40c–d. Bél saját kezű fogalmazványa.

⁶ A kézirat molyrágta.

3. *de sede Medgyesiensi*
4. *de sede Százszebesieni* [!]
5. *de sede Szászváriensi*
6. *de sede Szegesváriensi* [!]
7. *de tribus sedibus coniunctis, Vigyhásiensi* [!], *Nagy et Kissinghiensi*
8. *de sedibus quas filiales vocant Kóhalomiensi, et Szerdahelyensi*
9. *de districtu Barczyensi*
10. *de districtu Fogarasiensi*

Sectio III. Székhelica

- Caput*
1. *de sede Aranyensi*
 2. *de sede Marusiensi*
 3. *de sede Udvarhelyiensi*
 4. *de sede Gyergyensi*
 5. *de sede Csikiensi, cum filiali Kaszoniensi*
 6. *de sede Haramiensi*

Mint látható, Bél hasonló szerkezetben vázolta fel Erdély ismertetését, mint az egész *Notitiát* felölelő, 1718-ban készített tervezetében a *Hungaria novát*.⁷ Van *általános rész*, amely *földrajzi és politikai* részre oszlik – itt általánosságban kívánt írni Erdélyről, csaknem ugyanazzal a tematikával, mint az 1718-as tervezetben az „új Magyarországról” –, majd a *különleges rész*ben három (magyar, szász, székely) szakaszra osztva kívánta tárgyalni az egyes közigazgatási egységeket (vármegyék, székely és szász székek). Az 1718-as tervezettel való hasonlóság egyben a datáláshoz is segítséget nyújt: valószínű, hogy ez az Erdély-vázlat is akkortájt készült. Egyébként nem véletlen, hogy Parschitius művébe beillesztve maradt fenn: Bél alighanem éppen száműzött elődje, illetve annak műve inspirálta Erdély leírására, vagy legalábbis bátorítást, illetve kiindulópontot jelenthetett számára, hiszen abban az erdélyi vármegyék is ki voltak dolgozva, mégha nem is nagy terjedelemben (maga az Erdély-tervezet is az erdélyi vármegyék között van elhelyezve).⁸

Nem világos azonban, hogy Bél milyen keretek között képzelte el az „Új Erdély” leírását: nem tudni, hogy a *Notitia* része lett volna vagy egy

⁷ TÓTH 2007, I. 42. Az 1718-as tervezetet lásd Bél 1993, nr. 41. Fordítása: BÉL 1984, 131–140. (Déri Balázs ford.)

⁸ PARSCHITIUS 1702, 36–65.

különálló mű. Ugyanis sem a lipcsei barátja, Johann Gottlieb Krause számára 1718-ban írt *Notitia*-tervezetében,⁹ sem a *Prodromus*ban nem ejt szót arról, hogy a korabeli Erdélyről leírást szeretne készíteni. Csupán egy 1722-ben írt levele szolgálhat (ingatag) támpontként, amelyet Köleséri Sámuelhez írt.¹⁰ A sokoldalú erdélyi tudós¹¹ 1717-ben megjelent *Auraria Romano-Dacica* című művének köszönhetően kelthette fel Bél figyelmét. E munkájában Köleséri az erdélyi római aranybányászat nyomait kutatta (feliratok alapján), illetve szólt a pénzverésről, ahol sorra vette az erdélyi fejedelmek pénzérméit is.¹² Bél az *Auraria* mellett tudott arról, hogy Köleséri meg szeretne volna írni Erdély történelmét és természeti viszonyait.¹³ Ezért a pozsonyi polihisztor – szokásos tudósi mohóságával – azt kérte Köleseritől, hogy amennyiben hivatali teendői nem engedik, hogy művét folytassa, adja át neki az összegyűjtött anyagát, amely Bél állítása szerint műve 3. kötetét képezné.¹⁴ Vagyis a *Hungaria antiqua* és a *Hungaria nova* mellett – Bél szavai alapján – lett volna egy *Transilvania*-kötet, amelyben alighanem helyet kapott volna a *Transilvania antiqua* (vagyis *Dacia*) és a *Transilvania nova* is, és amely kötet, legalábbis részben, Köleséri gyűjtéséből állt volna össze. Mutatja azonban Bélnek a kérdéssel kapcsolatos bizonytalanságát, hogy az 1723-as *Prodromus*ban már a „hun” uralom alatt lévő *Dacia* leírásába szánta Köleséri összegyűjtött anyagait a „rég”i Daciáról, pontosabban a *Hungaria antiqua* második, „hun” könyvének földrajzi szakaszába, ahol többek között szerepelt a hunok által megszállt egykori *Dacia* is.¹⁵ Ugyanakkor a *Prodromus*ban, ahogy fentebb utaltunk rá, már szó sincs „harmadik könyvről”, önálló Erdély-kötetről.

Figyelmet érdemel még a *Prodromus* említett helyén Bél magabiztos kijelentése, miszerint Köleséri megígérte, hogy egész *Dacia antiquáj*át átengedi neki.¹⁶ Ha tett is ilyen ígéretet az erdélyi tudós, később bizonyosan

⁹ Lásd a 7. jegyz.

¹⁰ Köleséri 2012, nr. 21. 59–61. Bél Mátyás Köleséri Sámuelhez. Pozsony, 1722. jan. 22.

¹¹ Személyére legújabban, további irodalommal lásd BÁNKI 2006, Köleséri 2012.

¹² Lásd KÖLESÉRI 1717.

¹³ Lásd WESZPRÉMI 1774, 88–89., BÁNKI 2006, 116. Bél így fogalmaz: „...quod Daciam vestram is illustratum...” Köleséri 2012, nr. 21., 60.

¹⁴ „Si inquam tempus te, quippe arduis rebus districtum, defecerit, ne consummare possis opus praeclarum, fac collectanea tua et apparatus universum mecum communices, ut tertium operis mei tomum queat constituere.” Köleséri 2012, nr. 21., 60.

¹⁵ BÉL 1723, 55.

¹⁶ Uo.: „Immortaliter de conatibus nostris merebitur Illustris Samuel Köleserius de Keresér, Dacia sua Antiqua, quam is, uti est amantissimus studiorum nostrorum, totam se nobis permissurum sponndit.”

meggondolta magát. Egy 1723. évi leveléből az derül ki, hogy nem volt túl jó véleménnyel az időközben megjelent Bél-féle *Prodromusról*, sőt, számos kifogása lett volna, de egyelőre „megkíméli” ezt a nagy munkával járó vállalkozást.¹⁷ Ezek után nem csoda, hogy Bél újabb, 1726. évi megkeresésére is kitérő választ adott.¹⁸ Így nem lehet sok hitelt adni Weszprémi István, a neves biográfus értesülésének sem – amely egyébként Johann Christian Kundmann boroszlói orvostól származik –, miszerint Köleséri Erdélyről szóló kézírata előbb a sziléziai tudóshoz, Friedrich Wilhelm von Sommersberghez, Bél barátjához, majd pedig magához Bélhez került volna.¹⁹ Ennek Bél hagyatékában nincs nyoma, és bár Sommersberg valóban felvette a kapcsolatot Kölesérral – közös munkára szeretne volna rábeszél-
ni –, nincs rá adatunk, hogy megkapta volna annak iratait.²⁰

Bél Mátyás Kölesérin kívül Teleki Mihály főkormányzáséki tanácsostól is szeretett volna kapni Erdélyre vonatkozó adatokat. Egyik levelében azt kérte tőle, hogy ossza meg vele I. Ferdinánd, illetve János király, Izabella és János Zsigmond, továbbá Bocskai István és Rudolf, Báthori Gábor és szintén Rudolf, végül Bethlen Gábor és II. Ferdinánd „históriáját”, mivel e korok történetét az elfogult szerzők „beszennyezték”.²¹ A „história” alatt bizonyosan írásos emlékeket, és pedig nemcsak narratív forrásokat, hanem egyéb, primér kútfőket is értett, hiszen éppen ezek segítségével lehet „megtisztítani” a történelmet a történelmi elfogultság „szennyeitől”. Mindazonáltal egyáltalán nem biztos, hogy Bél kérése Erdély reménybeli *Notitiáját*, illetve az ahhoz való adatgyűjtést célozta. A *Notitiában* egy-egy város, vár vagy család kapcsán folyamatosan foglalkozik az országos eseményekkel, mégpedig igen behatóan, így az erdélyi fejedelmek hadjárataival is: ahogyan Telekihez intézett kérésében is Habsburg-erdélyi „uralkodó-párokról” kérdez, vagyis bizonyára az uralkodók közötti háborúkra kíváncsi. Így valószínűnek tartjuk, hogy kérése csupán a történelmi események pontos ismeretére irányult, nem pedig Erdély leírásához gyűjtött anyagot. Ez különösen igaz lehet annak fényében, hogy más nyomát

¹⁷ Köleséri 2012, nr. 43. 103–104. Köleséri Sámuel Johann Burkhard Menckenhez. 1723. dec. vége.

¹⁸ Bél Lázár Jánoson, Köleséri mostohafián keresztül próbált célt érni, de nem járt sikerrel. Köleséri 2012, nr. 100. Füg. 190–191. Lázár János Bél Mátyáshoz. Bocza, 1726. ápr. 13.

¹⁹ WESZPRÉMI 1774, 89.

²⁰ Köleséri 2012, nr. 22. 63–66. Friedrich Wilhelm von Sommersberg Köleséri Sámuelhez. Boroszló, 1722. eleje. A kérdésre lásd még Jakó Zsigmond megjegyzését (uo. 61–62.).

²¹ Köleséri 2012, nr. 21. Füg. 62–63. Bél Mátyás Teleki Mihályhoz.

nem találjuk annak, hogy valóban kísérletet tett volna az Erdély-*Notitiára*. Meg kell még említenünk, hogy Bél a levélben említést tesz egy titkárról (*amanuensis*), akiről esetleg azt lehet gondolni, hogy Bél titkáráról van szó, akit Erdélybe készül küldeni.²² A mondott rész pontosabb vizsgálatából azonban kiderül, hogy Bél Teleki kérésére és Teleki számára keresett egy titkárt. Így Jakó Zsigmondnak a levéllel kapcsolatos azon megállapítása, amely szerint Bél „*Erdéllyel szintén foglalkozni kívánt*”, illetve „*adatgyűjtését szerette volna Erdélyre vonatkozóan szintén kiépíteni*”,²³ csak úgy fogadható el, hogy Bél erdélyi kapcsolataitól is várt történeti dokumentumokat és egyéb információkat, viszont abban az értelemben nem, hogy *e levéllel* Erdély leírását készítette volna elő.

Azt kell tehát megállapítanunk, hogy a részben a Parschitius-féle kézirat okozta kezdeti lelkesedés és vázlatkészítés után Bél alighanem elnapolta Erdély leírásának tervét, és végül nem is kísérte meg. Erdélyi vármegyéről vagy kiváltságos területről nem maradt fenn leírás, és Bél levelezésében sem esik szó arról, hogy ilyen készült volna. Az ok leginkább az lehetett, hogy Erdély ekkor már szinte minden tekintetben egy külön tartomány volt, és ennek megfelelően egy külön általános rész kellett volna, egy egészen külön építmény annak politikai viszonyairól stb. Ráadásul végre kellett volna hajtani egy, a magyarországihoz hasonló adatgyűjtést a terület természeti viszonyairól, illetve településeiről, ami a messzi Pozsonyból szinte kivitelezhetetlennek tűnt, és talán politikai szempontból is kényes vállalkozásnak számított volna. Már a tiszántúli vármegyéket is csak hézagosan sikerült Bélnek, illetve megbízottjainak felmérni, a nagy távolság, az idegen terep nehézségei miatt; ez még inkább érvényes lehetett az erdőntúli részekre. Így végül Bél lemondott Erdély leírásáról, bár a szándék kétségkívül megvolt benne, hogy elkészítse.

Ami a Partiumot és annak kettős jogállású vármegyéit illeti – 1733-ig Kővárvidék, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Zaránd –, Bél ezeket kezdettől fogva műve részeként kezelte, és készített róluk leírást.²⁴ Bél minden bizonnyal azért döntött így, mert e vármegyék részben (katonai és közigazgatási szempontból) 1733-ig a Magyar Királysághoz tartoztak, és csak ezután kerültek – Máramaros kivételével – minden szinten az erdélyi kormányzések alá.²⁵

²² Köleséri 2012, nr. 21. Függ. 62.

²³ Uo.

²⁴ A felsorolt vármegyeleírások elkészítésére lásd Tóth 2007, II. 291–309., 337–339.

²⁵ BAK 1997a, 67–68.

Horvátország és Szlavónia

Mint ismeretes, a címben megnevezett két terület, illetve közigazgatási fogalom a török időkben jelentős változásokon ment keresztül. Szlavónia eredetileg, a középkori értelmezés szerint Zágráb, Kőrös, Varasd és Verőce (illetve Alsó-Szlavóniában Szana, Dubica és Orbász) vármegyéket foglalta magába,²⁶ míg Horvátország a tengerparti sávnak felelt meg. A 16. században azonban a török terjeszkedés miatt a középkori Horvátország nagy része idegen uralom alá került, és az otthonából elűzött horvát nemesség szlavóniai vármegyékbe való átköltözésének hatására, valamint a török elleni együttműködés kényszere folytán a két tartomány lassan egyesült egymással: 1558-ban már közös rendi gyűlést tartottak.²⁷ Ilyen előzmények vezettek ahhoz, hogy a karlócai béke után az egykori szlavón vármegyék Horvátország részévé lettek (bár jelentős részüket a Katonai Határőrvidékbe olvasztották), és a horvát bán fennhatósága alá kerültek. Bél e vármegyéket, vagyis Kőrös, Varasd és Zágráb vármegyéket (Verőcéről lásd alább) meg sem kísérelte leírni, vagyis a hivatalos közjogi helyzetnek megfelelően Horvátország részének tekintette őket.

Ami Szlavóniát illeti, nem szűnt meg, csak éppen az elnevezést más területre, mégpedig a Dráva–Száva köze keleti felére kezdték alkalmazni, amelyet „Alsó-Szlavónia” néven illettek (ez nem keverendő össze a középkori jelentéssel). Ennek kapcsán bizonyos középkori előzményekkel is számolni lehet, ugyanis már Oláh Miklós „Magyar Szlavóniának” nevezte Valkó és Pozsega vármegyéket. Fontosabb azonban, hogy a 16–17. században a horvát történeti tudatban megtörtént Szlavónia „áthelyezése”, avagy „kiterjesztése” – főleg a terület részben katolikus lakossága, illetve a zágrábi püspökség által a területen szervezett katolikus pasztoráció révén. Tehát a Dráva–Száva közének török által meghódított részével a horvát-szlavón vidékeknek intenzív kapcsolata volt és bizonyos értelemben a „magukénak” tekintették.²⁸ Ezért számított fontos gesztusnak a horvát rendek felé I. Lipót császár határozata, amellyel Franjo Ivanović horvát főurat 1688-ban Pozsega és Verőce főispánjává nevezte ki. Csakhogy ez írott malaszt maradt, ugyanis az egykori vármegyéket – Szerém, Valkó, Pozsega, Verőce – még évtizedekig nem állították vissza; a terület 1700-tól a szlavón kamarai adminisztráció alá tartozott.²⁹ Ezt a horvátok mellett

²⁶ ROKAY-TAKÁCS 1994.

²⁷ PÁLFFY 2003.

²⁸ A kérdéshez lásd még Molnár Antal kötetbéli tanulmányát. (A szerk.)

²⁹ BAK 1997a, 66., SOKCSEVITS 2011, 224–226.

a magyar rendek is igen sérelmesnek találták, és követelték a terület reinkorporációját, amelyet ugyan – legalábbis annak kimondását – az 1741. évi országgyűlésen el is értek, de egy másik törvénycikk a horvát bán fennhatóságát is megerősítette a terület felett, vagyis az uralkodó a horvát „igényeket” is elismerte. 1746-ban kialakítottak három vármegyét a mondott területen: Pozsega, Verőce és Szerém vármegyét. Valkó vármegyét nem élesztették újjá, területe főként a nagyra duzzasztott Verőce vármegyéhez került. Az 1751:XXIII. tc. alapján a magyar országgyűlésre is meghívták ezeket a vármegyéket, de Magyarországnak és a bánnak a joghatósága egyaránt „épségben maradt”. A felállított vármegyék inkább a bán alá tartoztak, már ami az igazságszolgáltatást és a közigazgatást illeti – igaz, adózás tekintetében viszont a magyar országgyűlés és a Magyar Kamara alá kerültek.³⁰

Bél eredetileg szeretett volna leírást készíteni a szlavóniai vármegyékről is. Bizonyíték erre a Helytartótanácsához 1732. július 9-én írt levele, amelyben azt írja, hogy Szlavónia Magyarországra bekebelezett vármegyéit, Pozsega, Verőce, Valkó és Szerém vármegyéket akkor fogja tudni hozzáadni (az addigi leírásokhoz), amikor Mikoviny Sámuel e területekre utazik térképkészítés végett, amihez „Isten segedelmével” (vagyis: remélhetőleg) e nyáron hozzá is fog.³¹ BéL szavai mindenestre eléggé jól bemutatják az e területekkel kapcsolatos zavart: Szlavónia *vármegyéinek* nevezi e területet, noha a vármegyéket ekkor még nem állították vissza; emellett azt írja, hogy ezeket Magyarországra kebelezték be, noha ez 1732-ben, mint láttuk, még csak követelés volt. Az viszont tény, hogy BéL itt – ha lehet így fogalmazni – a magyar rendek álláspontján volt, és a korabeli Magyarország részének tekintette a mondott vármegyéket. Lehetséges még, hogy itt is Parschitius műve volt rá hatással: az egykori selmebányai rektor ugyanis e vármegyéket is (vagyis Pozsega, Verőce, Valkó és Szerém vármegyéket) feldolgozta művében.³² Ám BéL terve nem valósult meg: nincs a kéziratos hagyatékában a mondott vármegyékről leírás, és a levelezésében sincs róluk említés. Ennek oka főként az lehetett, hogy BéL és Mikoviny –

³⁰ BAK 1997a, 66., 111., SOKCSEVITS 2011, 234–235.

³¹ „Comitatus Sclavoniae, Hungariae incorporatos, uti sunt: a.) Posega, b.) Verőcze, c.) Valkó, d.) Sirmimense, tunc poterimus addere, cum *Dominus Mikoviny* eam regionem designandarum mapparum caussa adibit: quod hac ipsa aestate, bono cum Deo, molietur.” A levelet lásd TÓTH 2006, Függ. IV., 73–79., különösen: 76.

³² PARSCHITIUS 1702, 65–81.

amennyiben Mikoviny 1732-ben valóban elutazott „Alsó-Szlavóniába”³³ – azt tapasztalhatta, hogy még nincsenek visszaállítva a vármegyék, ezzel a polgári igazgatás: vagyis „nem volt miről írni”, de legalábbis az alapvető keretek (a kijelölt határok, vármegyei adminisztráció) nem voltak meg ahhoz, hogy e vármegyéket ismertesse. Emellett pedig vélhetőleg a terület fent ismertetett bizonytalan jogállása, „hovatarozása” is közrejátszott abban, hogy Bél elállt tervétől.

Temesi Bánság, Észak-Szerbia, Krajovai Bánság

A Temesi Bánságnak nevezett közigazgatási egységet, mint ismeretes, az 1718-as pozsareváci béke után alakították ki a Maros és a Tisza–Duna vonal, illetve Erdély nyugati határa által közrezárt területen. A Bánság közvetlenül a központi kormányzervek alá került, a magyar hatóságoknak semmilyen jogköre nem volt a visszahódított régióban. Az itt lévő egykori középkori vármegyéket csak 1778-ban állította vissza Mária Terézia (Temes, Krassó, Torontál), akkor is csak részben, ugyanis a középkori Keve vármegye nem éledt újjá.³⁴

Bél a területről készült leírásában, illetve annak egyes példányaiban kezdetben Temesi Bánságnak, majd később Temes vármegyének (*Comitatus Temesvariensis*) nevezi azt.³⁵ Ez azonban nem az ő „tévedése” volt: a *Temesi Bánság* elnevezés egy ideig nem gyökeresedett meg. A Magyar Udvari Kancellária érthető okokból egyenesen helytelenítette – 1730-ban írt levelében! –, hogy Bél bánságnak nevezi Temes vármegyét(!), mivelhogy sem a magyar törvényekben, sem a magyar történelmi művekben nem tűnik fel soha ez az elnevezés; ezért utasította a szerzőt, hogy vármegye néven illesse a mondott területet.³⁶ Egyébiránt a magyar kormányzerv álláspontja helyes volt, mivel a „Temesi Bánság” elnevezésnek valóban nem volt történelmi előzménye.³⁷ A kancelláriához hasonlóan nem nevezték bánságnak a területet a magyar rendek sem, akik több országgyűlésen

³³ Ennek nincs nyoma, ahogy olyan Mikoviny-térképről sincs tudomása a szakirodalomnak, amely erről a területről készült volna. Török 2002, I. 74–84., 126–185.

³⁴ A Temesi Bánság jogállására lásd KALMÁR 1991, 490–491., BAK 1997a, 111–112., KÓKAI 2010, 51.

³⁵ Lásd Temes vármegye leírásának – általam **B**, ill. **D** betűvel jelzett – kéziratait, ill. azok leírását. Tóth 2007, II. 325–327.

³⁶ Bél 1993, nr. 398. 1730. dec. 14.

³⁷ Az elnevezés „történelmietlen” voltát részletesen tárgyalja PESTY 1868.

kérték a katonai és kamarai igazgatás alatt álló területek „visszakebelezését” az országba. Az 1722-ben összeült országos választmánynak az országgyűlés részére készített felterjesztésében, ahol ugyanerről van szó, „Comitatus Tömössiensis”-t emlegettek, vagyis a kancelláriával egyezően nem vettek tudomást az új elnevezésről, hanem a hajdani vármegyét kívánták visszaállítani.³⁸ Jellemző ugyanakkor, hogy Krassó, Torontál vagy éppen Keve vármegyéről nem ejtenek szót; ezek nevét ekkorra már a felledés homálya borította. BéL is elég későn eszmélt rá, hogy Torontál vármegyét nem Békésben, hanem Nagybecskerek környékén kell keresnie.³⁹ Nyilvánvaló, hogy Magyarország e déli vidékeinek ismertetése, közigazgatásának rekonstrukciója a történelmi emlékezet jelentős sérülése miatt is nehéz volt, hiszen a török uralom ezen a területen tartott a legtovább.

A Temesi Bánság, azaz „Temes vármegye” BéL által készített leírása azonban más okból is figyelemreméltó. BéL egyrészt írt azokról a kerületekről is – de legalábbis tervbe vette ismertetésüket –, amelyeket a pozsareváci békében elnyert Észak-Szerbiában alakított ki a bécsi katonai irányítás.⁴⁰ Annyiban van ennek jogalapja, hogy ez a terület is a temesi katonai parancsnok igazgatása alatt állt, de mégsem tartozott a magyar koronához. Ugyancsak érdekes, hogy BéL írni kívánt a szintén az 1718. évi békében Habsburg-fennhatóság alá került „Krajovai Bánság” avagy „Kis-Oláhország” nevű tartományról,⁴¹ amely a Duna és az Olt folyó között terült el (ezért Olténianak is hívták), és annak vízrajzát ismertette a természetföldrajzi tagozatban (Zsil, Olt stb.).⁴² BéL „Szörényi Bánságnak” (*Banatus Seuriensis*) nevezi a területet, annyiban megint jogosan, hogy a középkori bánság kiterjedése valóban megfelelt – nagyjából – e területnek, de az 1718-as havasalföldi Habsburg-hódítás szintén nem lett a magyar korona része, mivel katonai kormányzás alá került.⁴³ Viszont ebben az esetben sem BéL saját ötletéről van szó, mivel a korabeli köz- illetve történelmi tudatban még benne volt, hogy „Kis-Oláhország” az egykori bánság területén feküdt, és ilyen joggal a magyar koronához tartozik. A már említett 1722. évi felterjesztésben is megemlíti a Szörényi bánsá-

³⁸ A magyar rendek kérését lásd 1723:XX., 1729:VII. tc. Az országos választmány felterjesztését idézi PALUGYAY 1863, 223–224., lásd még PESTY 1868, 31–32.

³⁹ TÓTH 2012, 501.

⁴⁰ Com. Temesiensis (piszkozat), fol. 118v, ill. Com. Temesiensis, 42.

⁴¹ Erre határozottan utal a fentebb már idézett korai piszkozatban. Com. Temesiensis (piszkozat), fol. 118v.

⁴² Com. Temesiensis, 19–23.

⁴³ Lásd még BAK 1997a, 66–67.

got (*Banatus Severiensis*) azon területek között, „amelyek a dicsőséges 1719. évi (!) pozsareváci béke megkötésével a Magyar Királyság Szent Koronájának testéhez tartoznak”.⁴⁴ Viszonylagos helyességgel lokalizálta emellett az egykori bánóság területét két korabeli történész, Michael Bonbardi és Timon Sámuel is, ami azt mutatja, hogy a rendi igényeknek megvolt a tudományos „talapzata”.⁴⁵

Bél tehát az összes, az 1718. évi pozsareváci békében vissza- és megszerzett területet (Temesi Bánóság, Észak-Szerbia, „Kis-Oláhország”) le kívánta írni, vagy legalábbis a Temesi Bánóság mellett, ha nem is olyan részletesen, de tárgyalni kívánta a másik kettőt is. Ám ez sem valósult meg, csupán a vízrajz esetében: nyilván nem tudott információkat szerezni e területekről, vagy talán meggondolta magát. Mindenesetre igen furcsának tűnik, hogy Bélnél ezeket a meghódított területeket is ismertetni kívánta. Talán úgy vélte – a magyar rendekkel együtt –, hogy Észak-Szerbia és a „Krajovai Bánóság”, lévén a középkori Magyarország hajdani részei, rövidesen be fognak tagozódni a Magyar Királyságba. Ám erről szó sem volt, és ezen hódításait a Habsburg Birodalom 1739-ben egyébként is elvesztette.

Érdekes párhuzamként kínálkozik mindehhez Bélnél egy későbbi, 1738–1739-ben papírra vetett forráskiadvány-tervezete, amelyben a magyar historikusok korpuszát vázolta fel. Ebben a magyar történetírók mellé tervezett egy „délsláv” kötet is, amelybe két horvát történetírót (Johannes Lucius és Rátkay György), illetve egy ismeretlen szerző Boszniáról szóló, „nemrég megjelent” munkáját választotta. Az utóbbi mű nagy valószínűséggel a *Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniae regno...* című, 1737-ben kiadott propagandairat, amelynek szerzője már a címben is őszintén megvallja, hogy a Boszniába ugyanekkor benyomuló császári csapatok jogi-történeti „támogatása” végett ragadott tollat.⁴⁶ Kissé meglepő, hogy Bélnél ezt a művet is beválogatta az egyébként a magyar történetírás legjavát felvonultató reprezentatív sorozatba; még akkor is, ha a *Spicilegium* – nyilvánvaló intenciói ellenére – egy alapos és jól megírt alkotás.⁴⁷ A jelenség magyarázatát, illetve párhuzamát éppen a Temesi Bánóság, azaz „Temes vármegye” leírásában, illetve azon be-

⁴⁴ „...praeterea Comitatus Tömössiensis, Banatus Severiensis, cum aliis tractibus exposita acquisitis (nempe gloriosa pace Passaroviensi anno 1719 confecta ad corpus S. R. Hungariae Coronae spectantibus...)” PALUGYAY 1863, 224.

⁴⁵ BONBARDI 1718, 185., TIMON 1734, 38–40.

⁴⁶ *Spicilegium* 1737.

⁴⁷ TÓTH 2011, 186.

lül az észak-szerbiai és kis-oláhországi területeknek a *Notitiá*ba való „bekebelezésében” találhatjuk meg: ahogy a Bánság ismertetésekor, úgy a forráskiadvány-tervezetben is gyorsan reagált a területi változásokra, és a hódításokat – legalábbis papíron – integrálni kívánta a Magyar Királyságba, ahová nézőpontja (és a magyar rendek nézőpontja) szerint eredetileg is tartozott. Az anonim szerző ugyanis természetesen a magyar királyok középkori eredetű jogait emelte ki Bosznia kapcsán – ezért lehetett kedves Bél számára is.

A Katonai Határőrvidék

A Katonai Határőrvidék az 1699. évi karlócai béke után épült ki a Magyar Királyság, valamint Szlavónia és Horvátország déli részén. Az egybefüggő, kerületekre osztott határsávon főleg délszláv lakosságot telepítettek le. Ezeket a területeket kiszakították a magyar polgári közigazgatásból, vagyis a vármegyei kormányzat alól, és az Udvari Haditanács alá rendelték.⁴⁸

Bél az érintett – és a *Notitiá*ban is szereplő – vármegyék (Bács-Bodrog, Csongrád, Csanád, Arad, Zaránd) leírásaiból egyedül Arad vármegyénél tesz említést a Határőrvidékhez tartozó falvakról, amelyeket katonai helységeknek (*Loca militaria*) nevez.⁴⁹ Itt egyébként elég világosan leírja, hogy mit is jelent ez: nincsenek alávetve semmilyen adónemnek, illetve katonai tisztviselők bíraskodnak felettük⁵⁰ – vagyis sem adóügyileg, sem az igazságszolgáltatás szempontjából nem tartoznak a vármegye alá. Emellett még Bács-Bodrog vármegye leírásában utal arra, hogy a péterváradai sánc egy része vármegyei közigazgatás alatt, a másik pedig a *nemzeti katonaság* (nyilván az itteni határőr ezred) fennhatósága alatt van.⁵¹ Ez azonban igen kevésnek tűnik ahhoz képest, hogy a Határőrvidék az 1720-as, 1730-as években, vagyis a *Notitia* készítésekor már viszonylag régóta fennállt.

Meg kell jegyezni, hogy a vármegyeleírások – a Pozsonytól való nagy távolság, a frissen visszafoglalt területek kialakulatlan viszonyai miatt – elég szegényesek lettek: láthatólag sem az adatközlők, sem Bél nem volt a helyzet magaslatán, amikor ezekről a területekről írtak. Egyébként, ami Arad vármegyéjét illeti, Bél nyilván úgy fogta fel a Határőrvidék ottani fal-

⁴⁸ BAK 1997a, 68., ZACHAR 2006.

⁴⁹ Com. Aradiensis, 39–41.

⁵⁰ Uo. 39.

⁵¹ Com. Bácsiensis et Bodrogiensis, 50.

vait, mint kiváltságos településeket, és ezeket más vármegyeleírások esetében is, pontosabban azokon *belül* közölte, függetlenül attól, hogy volt-e felettük joghatósága a vármegyének vagy sem.

*

A fentiekből kitűnik, hogy a korabeli Magyarország fogalma, földrajzi és közigazgatási határai tekintetében Bél Mátyás maga is alakította, módosította elképzeléseit. Erdéllyel ambivalens viszonyban volt, hiszen nem tudta eldönteni, hogyan illessze bele a művébe. Másrészt viszont foglalkozott egy „Erdély-*Notitia*” megírásának gondolatával, sőt, a munka tervezetét is elkészítette, ami mégiscsak azt mutatja, hogy feladatának érezte a különvált országrész ismertetését is. Horvátország szóba sem került nála, a török kiűzése után létrejött „új” Szlavónia vármegyéinek ismertetését viszont egy ideig tervezte, de aztán arról is letett, hiszen még a vármegyék nem szerveződtek újjá. A Temesi Bánság leírását alapos munkával elkészítette, és ebben láthatólag nem zavarta, hogy a területet akkoriban nem a magyar kormánysszervek, hanem az Udvari Haditanács felügyelte, vagyis katonai irányítás alatt állt. Sőt, nyilván az akkori „optimista” győzelmi hangulatban a Temesi Bánságon belül ismertetni kívánta az új hódításokat, így az észak-szerbiai kerületeket és a Krajovai Bánságot is, de ez – valószínűleg megfelelő információ hiányában – elmaradt. Bél írt a Katonai Határőrvidék területén lévő településekről is, sőt, csak Arad vármegyénél hívja fel a figyelmet külön a „katonai helységekre”; nyilvánvaló, hogy ez a közigazgatási rendszer ekkor még nem gyökeresedett meg, így Bél sem érezte az éles határvonalat a vármegyei területek és a Katonai Harárőrvidék kerületei között.

Bél tehát érthető módon nehezen tudta fogalmilag követni a 18. század elején még formálódó Magyarországot, amelynek közigazgatási szerkezete, illetve területi épsége is súlyosan roncsolódott a török hódoltság következtében. A regeneráció, mint láthattuk, lassú és tökéletlen volt; messze elmaradt attól, ami a magyar rendek elvárása lett volna. Bél bizonyos mértékig e rendi, történeti állásponthez látszik igazodni. Erre utal Erdély, illetve a „szlavóniai” vármegyék leírásának igénye, a „Temes vármegye” és a „Szörényi Bánság” elnevezés használata (igaz, az előbbi kancelláriai figyelmeztetésre), valamint az új hódításoknak mint Magyarország részeinek a leírása. Említett forráskiadvány-tervezete alapján elképzelhető, hogy amennyiben Boszniában megszilárdult volna a Habsburgok uralma az 1737-es hadjárat után, akkor Bél azt is megkísérelte volna leírni, mint a

(látszólag) újjáéledő középkori magyar impérium részét. Ez a magatartás rokonságba állítható a már említett jezsuita Timon Sámuel *Imago Hungariae novae*jával – amelyben a szerző sorra veszi a hajdani Magyarország minden vármegyéjét, bánságát és tartományát, dokumentumokkal igazolja az ottani egykori magyar uralmat, és többek között kemény kritikával illeti a horvát Ráttkay György kilenc tartományból álló Horvátország-eszméjét –,⁵² illetve Szörényi László szerémi püspök *Vindiciae*jével, aki művében egyebek mellett Szlavónia hovatarozása miatt vitázik Johannes Luciuszal.⁵³ A jelenség igen összetett és a különböző szerzőknél nyilván nem egészen azonos az eredete, mindenesetre műveik ebből a szempontból rokoníthatók, hiszen céljuk egyaránt Magyarország újrafelfedezése, a császári fegyverek nyomában járó intellektuális, tudományos visszahódítása, vindikálása volt. Ezt a visszahódító törekvést meglátásom szerint az ún. „Hungarus” értelmiség gondolatrendszerének egyik elemeként azonosíthatjuk, ami összhangban van azzal a megállapítással, hogy az ún. Hungarus-tudat „területelvű” közösségfogalom.⁵⁴ Ebből a meghatározásból kiindulva ugyanis elég könnyű belátni, hogy a Hungarus értelmiség érdekelt volt a hazájának tekintett Magyar Királyság területi épségének helyreállításában, illetve gyarapodásában is. A jelenség párhuzamba állítható az illírizmussal is, hiszen annak korabeli tollforgató képviselői (gondoljunk itt Ráttkay Györgyre, illetve Pavao Ritter Vitezovićra) ugyancsak Horvátország, vagy éppen Illíria múltjának és jelenének megismerésén, az állami, közigazgatási keretek meghatározásán, „kitalálásán” munkálkodtak,⁵⁵ és – amint fentebb láthattuk – ez a két gondolatrendszer, vagyis az illírizmus és a Hungarus-tudat összeütközésbe is került, habár egyelőre csak a történeti munkák lapjain.

52 TIMON 1734, 192–219.

53 SZÖRÉNYI 1734, 67–70.

54 SOÓS 2007, 27–28.

55 SOKCSEVITS 2011, 292–295, ill. BENE 2012, 457–464.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- EFK
Com. Aradiensis Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár
[BÉL Mátyás:] *Comitatus Aradiensis*. Kézirat.
Hist. I. f.
- Com. Bácsiensis
et Bodrogiensis [BÉL Mátyás:] *Comitatus Bácsiensis et Bodrogiensis*. Kézirat. Hist. I. k.
- Com. Temesiensis [BÉL Mátyás:] *Comitatus Temesiensis*. Kézirat.
Hist. I. mmm.
- Com. Temesiensis
(piszkozat) [BÉL Mátyás:] *Comitatus Temesiensis*. Kézirat.
Hist. I. nnn.
- PARSCHITIUS 1702 Christophorus PARSCHITIUS: *Comitatus Regni Hungariae, Slavoniae et Transylvaniae incorporati... Anno 1702*. Kézirat. Hist. II. a.

Kiadott források és szakirodalom

- BAK 1997a
- BÁNKI 2006 BÁNKI Éva: Köleséri Sámuel. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. VI. kolostorhálózat–Lestyán. Budapest, 2006, 116–117.
- BÉL 1723 Matthias BELIUS: *Hungariae antiquae et novae Prodrumus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit*. Norimbergae, 1723.
- BÉL 1984 BÉL Mátyás: *Hungáriából Magyarország felé*. Vál., gond., bev. TARNAI Andor. Ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina, TARNAI Andor. Budapest, 1984 (Magyar ritkaságok).
- Bél 1993 *Bél Mátyás levelezése*. S. a. r., bev., jegyz. SZELES-TEI N. László. Budapest, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése 3.).

- BÉL 2011 Matthias BEL: *Notitia Hungariae novae historico-geographica... Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentsiniensis*. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius TÓTH. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus GLÜCK, Zoltanus GŐZSY, Gregorius TÓTH. Budapest, 2011.
- BÉL 2012 Matthias BEL: *Notitia Hungariae novae historico-geographica... Comitatum ineditorum Tomus II. in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis*. Ed. Gregorius TÓTH. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Bernadett BENEI [et al.]. Budapest, 2012.
- BENE 2012 BENE Sándor: Illíria, vagy amit akartok. A karlócai békét követő viták az egykori hódoltság déli határvidékének politikai berendezkedéséről. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál, SZÉKELY Júlia. Budapest, 2012, 446–469.
- BONBARDI 1718 [Michael BONBARDI:] *Topographia Magni Regni Hungariae*. Viennae Austriae, 1718.
- KALMÁR 1991 KALMÁR János: A Kollonich-féle *Einrichtungswerk* és a 18. századi bánági berendezkedés. *Századok* 125(1991), 489–499.
- KÓKAI 2010 KÓKAI Sándor: *A Bánág történeti földrajza (1718–1918). A Bánág helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyháza, 2010.
- KÖLESÉRI 1717 Samuel KÖLESÉRI de Keres-eer: *Auraria Romano-Dacica. Cibinii*, 1717.
- Köleséri 2012 *Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1732)*. Összeáll. JAKÓ Zsigmond, szerk. FONT Zsuzsa. Kolozsvár, 2012 (Kölesériana 1).
- PÁLFFY 2003 PÁLFFY Géza: Egy fontos adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát-szlavón közös or-

- szággyűlés meghívólevele. *Fons* 10(2003), 2. sz. *Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére*, 233–248.
- PALUGYAY 1863 PALUGYAY Imre: *A kapcsolt-részek (Slavonia-Croatia) történelmi- s jog-viszonyai Magyar-országhoz*. Pozsony, 1863.
- PESTY 1868 PESTY Frigyes: *A temesi bánság elnevezésének jogosulatlansága*. Pest, 1868 (*Értekezések a történettudományok köréből* I/7).
- ROKAY–TAKÁCS 1994 ROKAY Péter – TAKÁCS Miklós: Szlavónia. In: *Korai magyar történelmi lexikon. (9–14. század.)* Főszerk. KRISTÓ Gyula. Szerk. ENGEL Pál, MAKK Ferenc. Budapest, 1994, 650–652.
- SOKCSEVITS 2011 SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011 (*Szomszéd népek történelme*).
- Soós 2007 Soós István: *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején*. *Acta Historica Danubiensia. A komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán működő Történelem Tanszék évkönyve – Ročenka Katedry histórie Pedagogickej fakulty Univerzity Jána Selyeho v Komárne* 1(2007), 25–35.
- Spicilegium 1737 [Johann Gottfried von MEIERN(?):] *Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniae regno Hungarici quondam juris occasione armorum Caesareorum hoc anno MDCCXXXVII. in Bosniam motorum*. Lugduni Batavorum, 1737.
- SZELESTEI N. 1984–1985 SZELESTEI N. László: 18. századi tudós világ IV. Bél Mátyás, a tudományszervező. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984–1985*, 267–281.
- SZELESTEI N. 2003 SZELESTEI N. László: Bél Mátyás. In: *Magyar Művelődéstörténelmi Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. I. *Aachen–Bylica*. Budapest, 2003, 327–328.
- SZÖRÉNYI 1734 Ladislaus SZÖRÉNYI: *Vindiciae Syrmieneses, seu descriptio Syrmii una cum suo episcopatu, aliisque eo spectantibus, ex variis authoribus deprompta...* Posonii, 1734.

- TIBENSKÝ 1984 JÁN TIBENSKÝ: *Vel'ka ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela*. [Bratislava], 1984.
- TIMON 1734 SAMUEL TIMON: *Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus dittonis Hungaricae. Historico genere strictim perscripta*. Cassoviae, 1734.
- TÓTH 2006 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus). Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Poseniensis asservantur*. Budapest, 2006 (Nemzeti Téka).
- TÓTH 2007 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése*. I–II. (Doktori (PhD-)értekezés, ELTE BTK), Budapest, 2007.
- TÓTH 2008 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása. Bél eredeti elképzelései és az új kiadás terve*. *Fons* 15(2008), 425–443.
- TÓTH 2010 TÓTH Gergely: „Theatrum nobilitatis Hungariae.” *Bél Mátyás családtörténeti kutatásai*. *Fons* 17(2010), 321–337.
- TÓTH 2011 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum*. *Magyar Könyvszemle* 127(2011), 2. sz., 173–192.
- TÓTH 2012 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás a török hódoltságról és a török utáni Magyarországról*. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál, SZÉKELY Júlia. Budapest, 2012, 495–510.
- TÖRÖK 2002 TÖRÖK Enikő: *Mikoviny Sámuel rézmetszetű megyetérképei. A mérnök-térképész élete és munkássága*. I–II. (Doktori (PhD-)értekezés, ELTE BTK), Budapest, 2002.
- WESZPRÉMI 1774 [WESZPRÉMI István:] *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima. Excerpta ex adversariis auctoris*. Lipsiae, 1774.
- ZACHAR 2006 ZACHAR József: *Katonai Határőrvidék*. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KÓSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS

ZOMBORI 1984

Zsuzsanna. V. *Jordánszky-kódex–kolostorépítészet*. Budapest, 2006, 236–238.

ZOMBORI István: Bél Mátyás és a *Notitia Hungariae*. A *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1980–81/2 (= BÉL Mátyás: *Csongrád és Csanád megye leírása*. Ford. LAKATOS Pál, TÉGLÁSSY Imre. S. a. r., tanulm., jegyz. ZOMBORI István), 113–162.

What's the Extent of Hungary? Conflict of Historical Rights and Political Realities in Mátyás Bél's *Notitia*

In his substantial historico-geographic opus, the *Notitia Hungariae novae*, Mátyás Bél (1684–1749) continuously shaped and modified his own concepts about the notion of contemporary Hungary, concerning its geographical and institutional boundaries. His views regarding Transylvania were ambivalent, being unsure how to include it in his opus; nonetheless he considered writing a *Notitia Transylvaniae* and he prepared a draft for it, which shows that he felt it his duty to describe this separated territory of the country. Croatia was not even considered, he planned however to present the counties of „new” Slavonia (that were created after the expulsion of the Turks) because he estimated it as the part of the Hungarian Kingdom. He prepared a thorough description of the Banat of Temes, disregarding the fact that it was ruled by the Imperial Court at the time, not the Hungarian Crown. Furthermore he wanted to include into the description of the Banat of Temes the new conquests of the 1716–1718 war – obviously due to the optimistic victorious atmosphere –, which covered the North-Serbian districts and the Banat of Kravaja, however this was only partially implemented, most likely due to lack of information. He wrote about the settlements on the territory of the Military Frontier and he indicated only sporadically that these places were entitled to special rights. With all this he seems to be willing to adjust to the viewpoint of the Hungarian estates since it was their claim to restore the conquered and reconquered territories of separate administration back under Hungarian jurisdiction. Furthermore Bél professed the standpoint of the so-called Hungarus-intelligentsia: the territory-driven patria concept and closely related to that, the research of Hungary's historical rights and the restoration of its former borders.

KULCSÁR KRISZTINA

Landgraf Ádám gondolatai a magyarországi utak javításáról

A 18. századot már egykorúan is olyan időszaknak nevezték, amelyben az utazás szinte járvánnyá vált.¹ Az a tény, hogy az utazási kedv rendkívüli mértékben megnövekedett, kölcsönhatásban állt a korabeli közlekedéssel: az útnak induló tömegek miatt szükségessé vált az utak, hidak, az úthálózat fejlesztése és javítása, másrészt a mobilitás korszerűvé vált feltételei következtében még inkább megnőtt az utazók száma. A kortársak utazásai azonban bebizonyították: a Habsburg Monarchia úthálózata, az utak állapota javításra szorult. Különösen így volt ez a Magyar Királyságban, ahol az utazók elmaradott állapotokkal, az illetékesség rendezetlenségével és tarthatatlan útviszonyokkal szembesültek.²

Az oszmánok ellen vívott háborúk alatt leromlottak, járhatatlanná váltak az utak. A békeidők beköszöntével a jelentős kereskedelmi, majd a posta (összekötő) utak mellett kezdetben főként a katonaság menetvonalait javították. Az osztrák örökös tartományokban azokat jelölték ki, amelyeken az uralkodó gyakrabban közlekedett Kaiser-Ebersdorfba, Schwechatba, Schönbrunnba és Laxenburgba. Máskor főként alkalmi, ad hoc útjavításokat végeztek: például a csehországi utakat 1721-ben Erzsébet Krisztina császárné karlsbadi utazása előtt tették járhatóvá. Hasonlóképpen jártak el 1725-ben a császárpár mariazeili látogatásánál és a Habsburg-Lotharingiai főhercegek alsó-magyarországi bányavárosokba tett útja előtt.³

Magyarországon az utak (és hidak) javítását, kiszélesítését „a törvényes mértékig és nagyságban” már az 1597:XLV. törvénycikkelybe belefoglalták. Eszerint javításuk a vármegye igazgatási hatáskörébe tartozott. Az alispánnak és a szolgabíróknak kellett elvégeztetniük a munkákat, a mulasztókat pénzbüntetéssel sújtották. A törvény szabályozása szerint az ilyen-

1 ARCHENHOLZ 1784, 151.

2 BENCZE 1977, DEÁK 1977, FAZEKAS 1992.

3 GÜTTENBERGER 1928, 236., KULCSÁR 1999.

kor jól megépített utak elősegítették a kereskedelmet, megkönnyítették a hadak felvonulását és (a kiirtott erdőszéleknél) védtek a rablók támadásai ellen.⁴ Egységes központi irányítás hiányában a Magyar Királyságban azonban inkább egyenetlenség, sietség és hevenyészett munka jellemezte az útjavítást és az útépitést: hol a Magyar Kamara, hol (a 18. században) a Magyar Királyi Helytartótanács hívta fel az alattvalókat és adott ki körrendeleteket az utak, hidak, töltések karbantartására. A munkálatokat a szolgabírók irányították vármegyei esküdtekkel együtt, akik közmunkanapokkal rendelkeztek: adóportánként két gyalog és két szekeres nappal.⁵ Az osztrák örökös tartományokkal ellentétben a 18. századi Magyar Királyságban sokáig nem állítottak fel ún. út-alapot (*Strassen-Fond, Strassen-Fundus*), a kiadásokat így a vármegye „kasszájának” nagysága határozta meg. A Habsburg Monarchiában csak a Horvát Királyság területén építettek tervszerűen utakat a tengeri kereskedelem érdekében.⁶

Az országgyűlési törvények szűkszavú rendelkezései is hozzájárulhattak ahhoz, hogy Magyarországon sokáig nem folyt szervezett útépités, egységes alapelvekről, módszerekről, technikákról tehát nem beszélhetünk – és valójában nem is igazán tudunk.⁷ Forrásainkat leginkább az utazók beszámolóit teszik ki, akik elmaradott állapotokról számoltak be, és panaszkodtak a közlekedési nehézségekre. A hivatali ügyiratokból legtöbbször csak arról értesülünk, hogy mely útszakaszokat ítélték javításra valónak, vagy merre kellett az utakat felújítani egy esetleges uralkodói látogatás kapcsán, de arról, hogy mit és milyen módon, már hallgatnak az akták. Ezekkel az állapotokkal szembesült II. József német-római császár, aki 1766-tól szisztematikusan beutazta a Habsburg Monarchiát.⁸ E látogatások során közvetlen közlekedésről megtapasztalta ő maga és útítársai is,

⁴ 1597:XLV. tc., CIH II. 828. (megeősíti: 1625:XIII. tc., CIH III. 246.), 1599:XXX. tc., CIH II. 864., 866. (megeősítik: 1600:XVIII. tc., 1601:XXII. tc., CIH II. 888., 904.). Vö. BENCZE 1977, 140.

⁵ BENCZE 1977, 140–142., DEÁK 1977, 177–178. Az 1772. december 16-án kelt uralkodói rendelet ún. útfelügyelőkre (*viarum inspectores*) bízta a munkálatok megtervezését, irányítását. MNL OL C 13. 1772. dec. 16., vö. BENCZE 1977, 139.

⁶ Az első a Károly-út (*Via Carolina*) volt, amely Károlyvárosból Fiuméba vezetett. Az építkezés 1726-ban indult meg, de az út csak 1771-ben készült el. A József-utat (*Via Josephina*) röviddel ezt követően, 1774-ben kezdték építeni, és Károlyvárostól az adriai tengerpart egy másik jelentős városába, Zenggbe vezetett. A Lujza-úton (*Via Lodovica*) 1810 után Károlyvárostól Fiuméig haladhattak az utazók. Vö. Fiume 1897, HELMEDACH 2002.

⁷ Röviden: EMBER 1989.

⁸ KULCSÁR 2004.

milyen nehézségeket okoznak az ország mindennapi életére és a kereskedelemre nézve a járhatatlan utak. A magyarországi bonyodalmakat tetézte az is, hogy tisztázatlan volt a legtöbb útszakasz hovatartozása, az alattvalókat és állataikat pedig ésszerűtlen módon kihasználták, gyakran a legnagyobb dologidőben. E negatív tapasztalatok is arra készítették II. Józsefet, hogy 1773-ban tett magyarországi és erdélyi útja után elrendelte az utak építésének és javításának egységesítését célzó állami szabályozás előkészítését, vagyis azt, hogy a jövőre nézve dolgozzanak ki egy általános útjavítási szabályrendeletet.⁹ A szabályrendelet kiadása azonban még évekig váratott magára, pedig a magyarországi helyzet sürgős javításra, megoldásra szorult. Ezen egy lelkes hazafi dolgozata változtatott, amelyet a Magyar Udvari Kancelláriához nyújtott be.

A szerző

Landgraf Ádám a magyar történet- és történeti néprajztudományban elsősorban mint a habán tetők készítését¹⁰ kidolgozó szakember ismeretes.¹¹ Művének jelentőségét az alsó-ausztriai császári-királyi gazdasági egyesület is elismerte, mivel 1771. április 19-én felvette tagjai közé.¹² Landgraf Rohoncon született 1727 táján,¹³ az evangélikus Jeremias és Barbara Landgraf gyermekeként.¹⁴ A jogi képzettség mellett gazdasági, mezőgazdasági ismeretekre is szert tett; tudott latinul, németül, magyarul, „szlávónul”, franciául és olaszul.¹⁵ Az 1750-es évektől kezdődően több uradalomban volt uradalmi főtiszt, majd jószágigazgató (*inspector, bonorum inspector, dominalis praefectus, bonorum plenipotentarius*). Kezdetben

⁹ MNL OL A 39. 1773/2374. Mária Terézia döntésszövege, 1773. máj. 15.

¹⁰ LANDGRAF 1772a, magyarul: LANDGRAF 1772b és LANDGRAF 1772c.

¹¹ A kötet és a módszer lényegének rövid ismertetései: VAJKAY-WAGENHUBER 1937, KISS 1967, 165., ahol Landgraf kiadott művét is példának veszi a magyar nyelvű említés tárgyalásakor. Újabban: TROSTOVSKY 1992, 16–18., ahol hibásan rohonci jószágigazgatóként szerepel.

¹² HYE 1986, 89.

¹³ Sajnos pontos születési idejét nem lehet megállapítani, a rohonci anyakönyvek csak 1828-ban indulnak. Anyakönyvek 1998, 2. k. 388. 2010-es tétel.

¹⁴ Landgraf Ádám életrajzi adataiért Tóth Árpádnak tartozom hálás köszönettel, aki önzetlenül rendelkezésemre bocsátotta a pozsonyi anyakönyvekből kigyűjtött adatait. Anyakönyv (házassági), 1760. év, 14. bejegyzés (418. oldal).

¹⁵ Ismereteiről saját maga: MNL OL A 39. 1782/1974. Személyének említését lásd legújabbban: TÓTH 2013, 268.

még a herceg Esterházy családnál állt alkalmazásban (1756-ban például részt vett a szentlőrinci birtok megvételének intézésében), innen talán a pénzek hűtlen kezelésének vádjá miatt kellett távoznia.¹⁶ Az 1760-as években a Zichy és Erdődy családnál találjuk, név szerint is említve mint gróf Zichy János (vár)palotai uradalmának számvevője (1761), később jószágigazgatója (1763, 1765), majd ugyanezen funkcióban Zichy grófné alkalmazásában találjuk (1770). Az 1770-es évek elején leveleit a Zay család Trencsén vármegyei birtokairól (Almás, Bucsán, Ugróc) címezte,¹⁷ de időközben Pozsonyban is megfordult. Az 1770-es évek végén a déli országrészben, Szlavóniában bukkan fel neve a Zay és Prandau család birtokainak teljhatalmú megbízottjaként (1780-ból).¹⁸ Saját maga bevallása szerint jószágigazgatóként működött a Batthyány családnál is.¹⁹ A mobilis gazdasági szakember „székhelye” Pozsonyban volt, itt is nősült kétszer. 1760. február 12-én Anna Elisabeth Fichtelt, Herrmann Gottlieb Fichtel pozsonyi pékmester lányát vezette oltár elé, majd hitvesének elhunytá után ismét megházasodott: 1771. április 15-én Maria Salomé, Kochnat polgárember özvegyét vette el.²⁰

Landgraf több téren is kamatoztatta az uradalmi szolgálatban szerzett tapasztalatait. Szakértelme miatt kiválasztották az újonnan megszerzett bukovinai tartomány gazdasági felmérésére, ezt a munkát azonban élemedett korára való hivatkozással elutasította.²¹ Részt vett Nyitra és Pozsony vármegyei folyók szabályozási és mocsárlecsapolási munkáiban is, és szlavóniai tartózkodása idején tervezetet nyújtott be a Dráva hajózhatósága érdekében annak szabályozásáról és tisztításáról.²² Buzgalmát bizo-

¹⁶ MNL OL P 132. IV. a). Landgraf Ádám levelei, P 1294. IV. D. Landgraf Ádám Lőrinczy József ügyvédnek, 1755. Távozásának lehetséges okára: MNL OL P 132. IV. a). Landgraf Ádám Esterházy Miklós herceghez, Pozsony, 1758. jan. 26.

¹⁷ MNL OL P 1765. 22. tétel, Nr. 5616–5622. Landgraf Ádám levelei, 1770–1780.

¹⁸ Az életrajzi adatok: Anyakönyv (keresztelési), 1763. jan. 29.: 1763. év, 10. bejegyzés (321. oldal), 1765. jún. 6.: 1765. év, 91. bejegyzés (428. oldal), 1770. aug. 24.: 1770. év, 130. bejegyzés (166. oldal), 1780. nov. 14.: 1780. év, 227. bejegyzés (146. oldal). Lásd a neki tulajdonított térképet is: OSZKK, Opus relationis. – A valpói uradalom segédletéről készült tanulmány nem említi Landgrafot: KARAMAN 1991.

¹⁹ MNL OL A 39. 1782/1974.

²⁰ Anyakönyv (házassági), 1760. év, 14. bejegyzés (419. oldal), 1771. év, 17. bejegyzés (140. oldal).

²¹ MNL OL A 39. 1782/1974. Hadik András ajánlólevele, Bécs, 1782. ápr. 8.

²² MNL OL A 39. 1779/1900. és 1779/6041.

nyítja, hogy a habán tetők készítését tárgyaló művén túl több más jellegű javaslatát, gondolatát is papírra vetette.²³

A „Gondolatok”

Egyik ilyen kéziratban fennmaradt műve a *Gedanken über die Verbesserung der Post-Straßen und anderer Hauptwege im Königreich Ungarn* címmel összeállított tekintélyes terjedelmű (140 oldalas) értekezése. Tanulmányomban ezt a művet kívánom bemutatni, és ezzel bővíteni ismereteinket a 18. századi utak állapotáról és az útépitési módszerekről, technikákról.²⁴ Landgraf a szöveget feltehetően az 1770-es évek derekán állíthatta össze.²⁵ Ezzel közel egyidőben, 1778-ban magyar nyelven is napvilágot látott²⁶ Hubert (Henri) Gautier 17. századi könyvének fordítása, amely az első alapvető elméleti, az útépitést feldolgozó tudományos műnek számított.²⁷ Landgraf feltehetően nem ismerte ezt a művet, mivel nem is utal rá tanulmányában. Kéziratának 1778. januári tárgyalási időpontja is azt bizonyítja, hogy a „Gondolatok”-at 1777-ben vagy még előtte írhatta.²⁸

²³ Nemességért folyamodó kérvényében a következő kéziratait sorolja fel: Anleitung zur oeconomischen Aufnahme und Politischen Beschreibung des Buccoviner Districts, Oeconomisches System (a felsőbb iskolák számára kidolgozott gazdasági tananyag), Patriotische Anleitung zur Verbesserung des Bauernstandes in Hungarn, Neues Würtschaftsrechnungs Formular, valamint magyarországi és szlavóniai uradalmak latin, német és magyar nyelvű összeírásai és leírásai, továbbá térképei. MNL OL A 39. 1782/1974. A tanulmány elkészítéséig nem sikerült ezeknek a nyomára bukkannom. Pozsonyban az evangélikus liceum könyvtárában nem található (Dr. Ivona Kollárová szíves közlése).

²⁴ MNL OL A 39. 1780/2748. A 140 oldalas tanulmány későbbi, rövidített és rendszerezettebb változatát lásd MNL OL A 107. Fasc. 27. Nr. 35. és ezt kiadták: Landgráf 1899.

²⁵ MNL OL A 39. 1777/196. Az ügyirat kelte bizonyítja, hogy 1777 novemberében már benyújtásra került a kézirat. Ez azonban hiányzik ebből az ügyiratból, mivel újabb tárgyalásakor egy későbbi aktához, az 1780/2748. szám alá csatolták.

²⁶ Kovats 1778. A könyv kiadásáról szóló jelentés: MNL OL C 31. Revisio librorum 1779. Okolicsányi Nr. 28/3–4. „Quoad librorum, thesium et calendariorum imprimi solitorum submitienda exemplaria”. Helytartótanácsi fogalmazvány az uralkodónak (1779/868. iktatószám) a Landerer és Paczkoi könyvnyomda 1778-ban megjelent kötetéről 1779. február 25-én, benne Pozsony város levelének melléklete, 1779. február 19-én. 1. melléklet. 4. sorszám. Megjegyzendő, hogy a magyar nyelvű kötet nem csak a fordítást, hanem Kovats Ferenc saját megjegyzéseit is tartalmazza.

²⁷ GAUTIER 1693. Később a hídepítésről is napvilágot látott egy munkája: GAUTIER 1716.

²⁸ EMBER 1989, 1452. A „Források és feldolgozások” rész hibásan, 1755. évi dátummal adja meg a keletkezési évet.

A kéziratnak²⁹ az első, nagyobbik felét megállapíthatóan Landgraf vette papírra, míg a második részt (83–138) egy ismeretlen személy másolta. A kék alapú, cirádás szegélyű papírra írott díszes címlapot a belső címlap, majd a Mária Teréziához intézett bevezető (1–3) követi. Ez műfajában és tartalmában is eltér a kérelmek kora újkorban bevett típusától, mégis felépítésében a klasszikus struktúrára ismerhetünk: a szokásos formális megszólítás után Landgraf bevezetesként utalt arra, hogy személye a habán tetőkről kiadott műve miatt nem volt ismeretlen sem a bécsi udvar, sem a magyarországi alattvalók előtt – ezzel kívánta újabb kéziratának fogadtatását megalapozni, a felvázolt feladat fontosságát pedig érvekkel érzékeltette. Aláírása előtt nem örök hűséget fogadott az uralkodónőnek, hanem hangot adott annak a reményének, hogy Mária Terézia elolvassa munkáját.³⁰ A tartalmi részt külön tartalomjegyzék (4–9) vezeti be, és itt már jól megfigyelhető Landgraf rendszerező hajlama (amelyet mégsem alkalmazott következetesen): mondandóját több fejezetre osztotta. A két (jelölt) fő részben római számok alá kerültek az alfejezetek, ezek betűkkel tagolódnak további szakaszokra, és több helyütt arab számokkal osztotta fel a további alegységeket. A kéziraton belül azonban nem tüntette fel a fejezetcímeket, vagyis a szöveg egyvégtében jelenik meg, csupán a számok, betűk tagolják. Emiatt az olvasó számára kissé nehézkes benne az eligazodás. Mondandóját általában egyes szám első személyben fogalmazta meg, de néha átváltott többes számra (49), ily módon is nagyobb közösséget teremtve az olvasókkal.

Landgraf szövegét egy Ovidiustól vett és némileg átalakított idézettel indította: „*virtuti nulla via est in via*” (Metamorphoses XIV. 113., nála 115.). A német mottó is szemléletesen tükrözi a szerző szándékát: „*ha akadályok is merülnek fel, az idő és a szorgalom legyőzi ezeket*”. A kézirat végén nem áll újabb ajánlás vagy kérelem, csupán a mellékletként jelölt két táblázat, amelyek az utak, illetőleg a hidak állapotának felmérését szolgálták volna.

Ezt követően a tanulmány nagy ívet ír le: egészen az ókorig nyúlik vissza, példákból kiindulva dicséri a rómaiak útjait, úthálózatát (10). Ez nem egyedülálló, Gautier is a rómaiak útjait vette kezdetnek. A felsorolt konkrét itáliai példákat viszont Landgraf biztosan nem csak olvasmányáiból ismerhet-

²⁹ MNL OL A 39. 1780/2748. A továbbiakban nem hivatkozom külön a forrásra, az oldalszámokat zárójelben adom meg.

³⁰ A kérelmek cicerói felépítésére és a kérelemírás 18. századi fejlődésére vö. KHAVANOVA 2008, 1252. és 1263–1264.

te, mivel kiterjedt utazást tett Itáliában.³¹ Érvélese szerint a rossz minőségű utak rontottak a szekerek, a kocsik és az igásállatok állapotán, így károkat okoztak a nemeseknek, polgároknak és a jobbágyoknak, továbbá – és ez is megfontolandó – a nehézségek istenkáromló szavakat adtak a póruljártak szájába (13–14). Landgraf részletesen felsorolta a korabeli Magyarországon alkalmazott jellemző technikákat, és így képet alkothatunk arról, mi módon készültek útjaink a 18. század derekán. Legfőbb kifogása technológiai volt: az utak nem rendelkeztek szilárd alappal.³² Legtöbbször egyszerűen árkot ástak az út mentén, és ezt a laza földet az út közepére szórták (29), ledöngölés nélkül, így az gyakran sártengerré változott. Nem módosított a helyzeten az sem, ha sódert vagy kavicsot szórtak rá, mert a kocsikerekek mindent belevájtak a földbe (16). Az út közepén felhalmozott föld miatt pedig veszélyessé vált a közlekedés. Erre panaszkodnak a korabeli utazók is.³³ Az építkezéseket további tényezők nehezítették: hiányoztak a technikai feltételek (rossz és alkalmatlan szerszámokkal és szállítóeszközökkel dolgoztak, 17–18). Az évente szokásos javításnál, építésnél az alattvalók robotban dolgoztak, a törvényhatóságok a munkálatokhoz nagy számú kézi és igás munkaerőt vettek igénybe. Ez okozta az időbeosztással szemben támasztott kifogását: a mezőgazdasági munkák miatt legtöbbször csak rossz időjárási körülmények között tudtak az útépítéshez kezdeni, és csupán nyolc hét állt az útépítési, útjavítási munkálatok elvégzésére (május elejétől június elejéig, október közepétől november közepéig, 19–20). A személyi feltételek sem voltak adottak, mivel bár a gazdákat kötelezték a munkavégzésre, de ezt az elmaradókon Landgraf szerint nem hajtották be (21–22). A munkaszervezés terén a rossz napi időbeosztást (22), valamint azt kérte számon, hogy a vármegyék egyenlőtlenül osztották szét a területeket az egyes falvak között.

Ezeknek a hibáknak a felsorolása után Landgraf nem tért rá azonnal konkrét javaslatának bemutatására. Fontosabbnak tartotta – és ez egész kéziratára jellemző –, hogy előbb általános érvényű megjegyzéseket fogalmazzon meg. Ezek a korabeli gondolkodásmódot is tükrözik: a tervezett útvonalakat az építkezés megkezdése előtt mérnökök (vagy más hozzáértő személyek) alaposan és pontosan mérjék le, ügyeljenek lehetőség sze-

³¹ Útja Trieszttől vezetett Velencén, Mantován, Pármán és Bolognán át Rómáig, majd onnan egészen Nápolyig és vissza Toszkánán keresztül. Firenze után Milánó, Torino és Genova következett, majd Tirol és Salzburg érintésével érkezett vissza a Habsburg Monarchiába. MNL OL A 39. 1782/1974.

³² Vö. FAZEKAS 1992, 209. és a korabeli útjavításokról íródott munkákat is: Kovats 1778, Utasítás 1807.

³³ SEIPP 1785, 40–41.

rint az egyenes vonalvezetésre és az esővíz, hóolvadék lefolyási útjára, így az út megfelelő dőlési szögére és a forgalmas útszakaszokon azok kellő szélességére. A csapadék elvezetésére hidakat vagy kikövezett mélyedéseket kell építeni. Megtaláljuk Landgraf később többször is hangoztatott alapelvét is: az utakat az első alkalommal kell okosan és körültekintéssel megépíteni, mivel a későbbi javítgatások kétszer annyiba kerülnek, mint az, ha már elsőre – ugyan nagy költséggel, de – alapos munkát végeznek (32). A postautak (a levélszállítás miatt) és a városokba vezető utak (a kereskedelem érdekében) prioritást élveznének. Landgraf javaslata kötelezte volna a vámszedő helyek birtokosait, hogy tartsák karban a bevételüket biztosító vámhoz vezető utakat, és sújtsák mindazokat büntetéssel, akik ezeket nem gondozzák megfelelően.

Útépítési technikák

Landgraf konkrét javaslatai nem fogták át az útépítés (*Weegarbeit*: 23, 24; *Weegbearbeitung*: 69; *Weegmachung*: 60, 80; *Weegverbesserung*: 29; *Weegmanipulation*: 28; *Manipulation*: 32; *Weegbeschäftigung*: 28; *Strassenbau*: 24) minden területét. Csak azokat mutatta be, amely vidékek közelében nagy kövek, sóder, kavics és homok volt fellelhető (28). Indoklása szerint ezen építőanyagokban hiányos területekről egy másik munkában ejtett volna szót, ha a kézírata tetszést aratna. (Kérdéses, vajon erről lett volna-e ismeretanyaga, mindenesetre 1782-ig nem készült el a másik összeállítás.) Az útépítések egyes változatait így az építőanyagok mennyisége, milyensége és a talaj minősége alapján csoportosította, de alapvető elve az volt, hogy minden útnak tartós, szilárd alapot (*Fundament*) kell készíteni.

Ha elegendő kő áll rendelkezésre a szilárd alaphoz (29–33), akkor legelőször is száraz időben igen erősen le kell döngölni a tervezett út felszínét. Erre kerülnek a nagyméretű kövek (az út szélére a legnagyobbak), és ezeket nehéz vaskalapáccsokkal kell beleverni az alapba. A lyukakat kőtörmelékkel kell kitölteni, majd kisebb köveket kell erre az alapra rászórni, legalább 1 láb (31,6 cm) magasan, és ismét a vaskalapáccsokkal elegyengetni. Erre a rétegre sóder vagy homok kerül, domború alakzatban, hogy levezesse a vizet. Ez a szilárd alap megakadályozza, hogy sártengerré váljon az út, mivel a víz a sóder- és kőrétegen át elszivárog. (Azt a megoldást azonban, hogy az árokból kiásott földet az útra hányják, és várnak vele két évet, hogy összeessen és a fű benője, Landgraf elhibázottnak tartotta, mert véleménye szerint a téli csapadék ezt is fellazította.)

Ha azonban nem lenne elegendő mennyiségű kő a közelben, akkor Landgraf azt sóderrel helyettesíthetőnek vélte (33–34). Javaslatára alapján ilyenkor a durva rostán átszítált nagyobb sóder- és kődarabokat lehet az út alapjához felhasználni, minimum fél láb magasan, szinte teljesen beleverve a földbe. Ez helyettesíthetné a kőből készült alapot. A sóder azonban könnyen szétszóródhat. Ezen Landgraf úgy kívánt segíteni, hogy az út két szélét vesszőből font kerítéssel védenék, amíg az magától meg nem szilárdul. Ha az építkezés közelében kellően nagy szemű sóder sincs (34), akkor homokot is fel lehet használni. A lényegét itt is az első szint, az alapozás jelentette. Landgraf ebben az esetben azt javasolta, hogy igen jó minőségű vályoggal vagy agyaggal fedjék be a földet, és ezt a rászórt homokkal együtt jól döngölgék le – szigorúan kis részletekben és csakis száraz időben.

Az úgynevezett mélyutak (39–43) a heves esőzések következtében akadályozták és veszélyeztették az utazást, mivel a vízmosások egyenetlenné változtatták, így könnyebben felborulhattak a kocsik. A kimosott kövek is rontották az utak állapotán. Ilyen mélyutak esetében Landgraf ismét csak azt javasolta, hogy építésüknél különösen ügyeljenek arra, hogy az út alapját és felszínét is jól megerősítsék és összetömörítsék. Ha a talaj száraz, laza és nem köves, akkor szükség van a megerősítésére, amely összetartja a földet, megtöri a lezúduló víz erejét és véd a vízmosás ellen. Erre szerinte leginkább az út teljes szélességében beásott fonott kerítés vagy sűrűn levert karók a legalkalmasabbak. Amennyiben megfelelő kövek vannak a közelben, akkor viszont ezeket az út kikövezésére, befedésére fel lehet használni, akár kisebb darabokra törve. A tavaszi hóolvadáskor a mélyútra omló falszakaszok, kövek további gondot és veszélyt jelentettek. Landgraf ezért az oldalsó falak dőlési szögét javasolta megváltoztatni: a túl merőlegest inkább ferde szögben levágni és a falat fűfélékkel beültetni, amelyek gyökerei megfogják a földet. Az ily módon megépített utak segítettek volna azon a rossz gyakorlaton, amely a 18. századi Magyarországon Landgraf szerint elterjedt volt: az elmosott, elárasztott mélyutakat nem javították, hanem kihasználatlanul hagyták, és új útvonalon közlekedtek – akár a termőföldön keresztül is.

A nedves, mocsaras vidékek (43–49) esetében Landgraf másfajta ötleteket javasolt megfontolásra, és javaslataiból kitetszik: különösen jártas volt az ilyen környéken, talán éppen szlavóniai tapasztalatai miatt. Elsőként az útépités idejét említette. Ilyen területen szerinte ugyanis csak a hosszú nyári napokon, szárazságban érdemes útépitéshez fogni. Az út (töltés) szintjét olyan magasra kell emelni, hogy a víz soha ne tudjon raj-

ta átbukni. Ehhez persze ismerni kellett a legmagasabb vízállást. Az út megemeléséhez köveket, ezek hiányában fát vagy nádat javasolt. Az út alapjának fontosságát a szerző itt is kiemelte: ezt olyan keményre kell verni, amennyire csak lehetséges. A köveket kisebb tölgy- vagy égerfaforgácsokkal gondolta megtámasztani (amelyek idővel úgy megszilárdultak, mintha kőből lennének), így azok nem süllyednek el a sárban. A kövek helyett kisebb nádkévéket is alkalmasaknak tartott az alap biztosítására, a köztes helyeket homokkal vagy száraz földdel kívánta betapasztani.³⁴ Landgraf nem javasolta a máshol alkalmazott rőzsét, szerinte az hamarabb elkorhad, míg a nád jobban ellenáll a víznek. A technikai részleteknél fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az út magasságának megszabását követően a két szélén igen mély árkot kell ásni, és az onnan kiásott földet kell ráteríteni az útra, alaposan ledöngölni és sóderrel leszórni. Így az árkokban összegyűlhet a nedvesség és a víz is. Ha a közelben elegendő faanyag áll rendelkezésre, úgy javasolta, hogy az út mindkét oldalán erős és hosszú farudakat verjenek le, szorosan egymás mellett, de nem egyenesen, hanem ferdén. Megerősítésül a kilógó felső részüket össze kell csapolni. Faanyag hiányában a fonott fakerítések is jó szolgálatot tennének. Ha azonban a kő is kevés és a mocsár nagy kiterjedésű, akkor nehéz azon keresztül utat, töltést építeni. Landgraf fel is sorolt több példát, ahol vagy kis hidakat készítettek, vagy gallyakkal, ágakkal, bozótossal fedték be az útvonalat. Ezek természetesen nem voltak alkalmasak a közlekedésre, különösen nem magasabb vízállás esetén. Folyóvíz vagy állóvíz menti utak esetében (49–53) a lápos területeknél alkalmazott alapelveket ismételte meg: az ismert legmagasabb vízállás fölé kell emelni az utakat, de ezek alapját még tartósabbnak kell elkészíteni, hogy a víz ne tudja kimosni vagy szétmállasztani. Landgraf itt kimondottan ellenezte az út szélének megtámasztására a fafonatok alkalmazását, mivel azok szerinte hamar elkorhadnak, és kis súlyuk miatt könnyen elviszi őket a víz. Helyettük csakis a ferde kőfal építése jöhet szóba. Kőanyag hiányában vályogos vagy agyagos földet is lehetett e célra jól összetapasztva felhasználni a gát építéséhez.

Landgraf külön megemlékezett a hídépítésről (35–39) a rossz állapotú és életveszélyes hidak és átkelők kapcsán, amelyek szerinte a 18. század derekán Magyarországon a legtöbbször korhadt vagy szedett-vedett fá-

³⁴ Vö. pl. MNL OL C 42. Fasc. 85. Nr. 592. fol. 321v. Joseph Gessner postamester jelentése: Relation über die Beschaffenheit des Weegs auf der Post-Strassen von Eszeck nach Ofen..., Buda, 1768. márc. 29.

ból készültek. Ezek nem számítottak tartósnak, már az első vízvonulás elsodorhatta őket, ráadásul a pusztában télen a pásztorok gyakorta tűzfának használták fel ezeket. Landgraf kéziratában hangsúlyt fektetett a megfelelő hidakra, hiszen hiábavalók a jó utak, ha az utazók már nem tudnak átjutni a megáradt patakon. A helyes hídépítéskor Landgraf nem sorolt fel különleges szempontokat, de alaposan összefoglalta a tudnivalókat: ügyelni kellett az átkelők hosszára és magasságára (az ismert legmagasabb vízálláshoz igazítva ezeket), a hídníylások formájára, magasságára és a boltívekre. A szerző a legjobbnak az olyan hidakat tartotta, amelyeknél nem csak a szélső hídfők készülnek kőből, hanem a közbülső hídtartók is. (Ezek természetesen jókora többletköltséggel jártak.) A járófelületet véleménye szerint fehér tölgyfából készült deszkákkal érdemes befedni, amelyek akár több mint 50 évig is tartanak. Ebben a részben megfigyelhető Landgraf mezőgazdasági, erdészeti jártassága, mivel a faanyagok feldolgozását is részletesen leírta a kivágás javasolt idejétől kezdve a deszkák tartósításáig. A deszkapallókra 2–3 hüvelyknyi nádat javasolt rátenni, majd erre sódert vagy homokot rászórni – így az nem szóródott volna le a deszkák között. Utolsó alpontban még a biztonságot jelentő, elmaradhatatlan oldalkorlátokról is említést tett, amelyek hiánya sok igáslónak a vesztére volt.

A hegyi utak (53–66) külön alfejezetbe kerültek. Landgraf itt is kiemelte az előzetes felmérés fontosságát, vagyis azt, hogy többször is be kell járni a vidéket, hogy meghatározhassák azt az útvonalat, amelyik lehetőleg egyenletes terepen vezet át, és elkerüli a kényelmetlen emelkedőket. A kevésbé meredek emelkedők az igásállatok számára is előnyösebbek voltak, ezért Landgraf szerint nem igazán az út rövidegére kellett ügyelni, hanem a kanyarok könnyedségére és arra, hogy a fordulónál kellő helyet tervezzenek a pihenésre is. A további javaslatai között röviden említésre került például a sziklás részek robbantása, a biztonságos korlátok készítése vagy a magashegyi utak építésénél szokásos gyakorlat. Az út menti árkok készítését (34–35) Landgraf elhibázottnak tartotta, ő eltekintett volna ezektől, csak a vízelvezetés céljára tartotta ezeket hasznosnak. Úgy vélte, ahol ezt mégis elvégzik, ott a kiásott földdel inkább az utak szélső oldalát kell jobban kiegyenlíteni. Külön alfejezetbe kerültek a faültetésről szóló gondolatai, amelyek azonban semmi újdonságot nem tartalmaztak (35): az utak mentére telepített fák nem csak a forróság elöl óvják az utazókat, hanem enyhítik a szellőkések erősségét, sőt, a jól megépített utak díszére is válnak.

Hasznos felvetéseket olvashatunk a korabeli közlekedés irányításáról, tájékoztatókról – ezek mai szemmel nem különlegesek, de a 18. században még újdonságnak számíthattak. A választaknál ugyanis útjelző táblákat kívánt elhelyezni (többek között a nyelvi korlátokkal küzdő külföldi utazók számára),³⁵ de felvetette a településjelző táblák kihelyezését is! Ezen nem csak az adott településnek a neve, hanem a már elhagyottak is szerepeltek volna. A korban szokásos távolságjelző oszlopok felállítását is szorgalmazta, a távolságokat nem csak időben (ügetésben mérve), hanem távolságban (ölben) is meg kívánta adni. Fontos szempont a közlekedés irányának a megszabása. Ebből kiderül, hogy a kocsik menetirányra, menetoldalra fittyet hányva közlekedtek, gyakorta vitáztak, verekedtek a kitérések miatt. Landgraf parancsba foglalva, táblákon kihirdetve szabta volna meg, hogy a távolodó kocsik csakis az egyik, míg a közeledők a másik oldalon haladjanak. A kényelmes utazást szolgálta volna az a terve, hogy 100–200 lépésnyire nagy sima köveket helyezzenek el az utak mentén, amelyek a lóra fel- és leszállást könnyítették volna meg, valamint pihenőhelyet nyújtottak volna a gyalogosan közlekedőknek. A biztonság szempontja is előkerült: az útról letérő állatokat az út mentén levert, 3–4 láb magas póznák állították volna meg, ha elaludt volna a kocsis (66–68).

A „Gondolatok” leginkább vitatott része a munkaerő kérdése volt, és ez kitűnik a fejezetrész 42 oldalas (69–111) terjedelméből is. Landgraf szakított volna a robotban elvégzett kényszerű javítással. Az építésbe-javításba bevonta volna a társadalom azon elemeit, akik egyéb módon nem, e téren viszont – véleménye szerint – jelentős hasznot hajthattak volna az államnak: ide tartoznak az egészséges, erős koldusok, csavargók, betyárok, munka és útlevél nélküli kézművesinasok, szökött szolgák, javító-nevelő céllal bezárt ifjak, halálra ítélt tolvajok. A munkaerő mellett az építőanyagok szállítására szolgáló taligákat is részletesen leírta, és tételes listát adott a szükséges munkaeszközökről (76). A tervezetben fontos helyet kapott a finanszírozás kérdése is. Landgraf a parasztember gazdaságának védelmében azt javasolta, hogy jobbágytelkenkénti felosztásban biztosítsák a vármegyénként szükséges 50 taliga előállítási, az igáslovak és legények eltartási költségeit (kb. 170 forintot). Számításai szerint ez jobbágyonként „csupán” évi 17 krajcárt jelentett volna, ami Landgraf számára nem tűnt teljesíthetetlennek (78–80). Úgy tűnik, belátta, hogy több alatt-

³⁵ Az útjelző táblák és mérföldkövek felállítását Mária Terézia 1749. március 6-i dekrétumában rendelte el, megadva egymástól való távolságukat (4000 öl, 1 osztrák postamérföld, azaz 7585,9 méter) és magasságukat. Vö. DEÁK, 1977, 165. és BOGDÁN, 1990, 168–169., 176–178.

való számára ez a csekély összeg sem megoldható, mert azt javasolta egyes megoldásként, hogy ez esetben ők maguk dönthessék el, fizetnek-e 17 krajcárt, vagy inkább dolgoznak az útépítésnél. A kézirat e részében Landgraf foglalkozott a napi munkarenddel (86–91), a munkafelügyelők kiválasztásával és feladataikkal (103–107, 92–96), a munkások ellátásával (96–100) és a bűnözők fegyelmezésével is (100–103, 107–111).

Landgraf a finanszírozás kérdéskörében a 17 krajcáros „adón” felül még a nemesek hozzájárulását említette. A szöveg rövidített, német nyelvű változatában már más forrásokat is megjelölt: a vármegyei és önkéntes felajánlásokon kívül a világi és egyházi kinevezések taxájából, az erőszakoskodásokat, becsületsértéseket kísérő pénzbüntetésből és újonnan felállítandó útvámokból kívánt volna részesedést egy útkassza számára. Ezek között sorolta fel a szerencsejátékokra kivetendő járulékot. Ezzel nem talált fel újat, hiszen például az Erdélyi Nagyfejedelemségben és a Temesi Bánságban 1770-ben bevezetett lottójáték bérleti – a privilégiumukban előírtnak megfelelően – kötelezték magukat, hogy tiszta bevételük harmadát a Maros és az Olt hajózhatóvá, valamint az elhanyagolt országutak járhatóvá tételére fordítják.³⁶

Az érvényesülés nyelvi eszköztára

Milyen eszközöket alkalmazott Landgraf, hogy összeállítását kedvezően bírálják el? Meglepő módon hiányzik a kézirat elejéről a királynő, Mária Terézia személyének és uralkodásának magasztalása. Ezek a sorok pedig leginkább Landgraf bevezető szövegéhez illenének, hogy ilyen módon is kifejezhesse kötelező tiszteletét. A dicsőítő szavak szokatlan módon nem elöl, hanem elbújtatva, a szövegbe építve, a Dárda és Bélye közötti épített út kapcsán (49), valamint a mocsárlecsapolásokat tárgyaló részben olvashatók: *„ein frommer stiller Seufzen vor das theure Leben unserer Allermildre-ichst-weisesten Monarchin inbrünstig gen Himmel geschickt, sey ein ächtes Zeichen der reinsten Dankbarkeit...”* (50). A fogalmazást látva megkockáztatjuk: Landgraf számára túl direktnek, akár talpnyalásnak is tűnhetett a nyílt ömlengés, helyette sokkal inkább a kéziratában alkalmazott szókészlettel kívánt az uralkodónőre (és leginkább a szöveget olvasó hivatalnokokra) hatni. Ez egyfelől megfigyelhető abban, mennyire hangsúlyosan hasz-

³⁶ Az Udvari Kamara fogalmazványa, Bécs, 1770. júl. 24. ÖStA, HKA, Öst. Kameral, Fasc. 22. rote Nr. 1566. Subd. 8. Nr. 110 ex Juli 1770. Vö. KULCSÁR 2013, 146.

nálja a felvilágosodás kulcsszavait és fogalomtárát, amelyek így már nem csupán tankönyvízünek tűnnek a mai kor olvasója előtt. Az a tény, hogy Landgraf munkájával „hasznos” kívánt lenni (*nutzlich*: 29, 33; *Nutzen*: 26; *das allgemeine Nutzen*: 61), az alattvalók és az állam „boldogulását” kereste, a „közjó” elérését kívánta (*Wohl*: 15), mind bizonyítja, hogy ezek a fogalmak elterjedtek voltak a 18. században és általánosságban hittek bennük.³⁷ Az is jellemző, kiket sorol fel és említ folyton példaként mint „célközönység” (*Publicum*: 26), vagyis olyan személyek, akik számára a jó utak a legtöbb hasznot hajtják: ezek az utazók (*Reisende*: 27, 37, 38, 49, 53, 60), a kereskedő polgárok (*im Handel und Wandel befließende Bürger*: 27) polgártársak (*Mitbürger*: 15), a nép (*Volk*: 43), illetőleg a szegény, adózó alattvalók (*armer Untertan*: 17, 24, 27, 111; *contribuirender Untertan*: 43; *Landmann*: 16, 27, 60, 80; *Landdiener*: 49; *Contribuent*: 113). Landgraf negatív értelmű szavait oly módon válogatta, hogy azok azonmód befolyásolják az olvasót, és így még inkább támogatásra találhasson javaslata (*Marterweg, Last, Zeitverlust, Unkosten, vergeblich, ohne Nutzen, Mängel, Schaden, Nachtheil, Unheil*).

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy Landgraf a kéziratában igen ritkán hozott konkrét példákat, akár földrajzi helyekről, akár személyekről van szó. Név szerint említette az uralkodókat, illetőleg dicsérte Mikóviny Sámuel útépítéseit (53), amelyeket a mérnök az alsó-magyarországi bányavárosok vidékén végzett. A dicsérő szavakon túl azonban semmi közelebbit nem tudunk meg az útépítés módjáról.³⁸ Johann Christian Lehmann professzor a másik megnevezett személy (137), ő egy földfúrógépet talált fel, amelyet Landgraf szerint útépítéskor is fel lehetne használni. A földrajzi helyek esetében általában csak a vármegye szerepel (116, 119, 124), Landgraf a településeket ritkán nevezi meg konkrétan. Ez alól a mocsárlecsapolási és folyószabályozási munkák helyszínei a kivételek (Alibunár, Bélye, Sárvíz, Balaton, a Duna Oroszvárnál: 49–50), valamint néhány elvetendő példa (Szigetvár környéki mocsár; Szlavónia: Moszlavina és Csagyavica közötti mocsaras terület; Jablunka Csehországban: 48). A nagy számú példa mellőzésével talán a kézirat általánosságát kívánta hangsúlyozni, másrésről széleskörű tapasztalatok és hivatkozások híján kevésbé tűnhetett meggyőzőnek.

³⁷ HAJDU 1983, 6–7.

³⁸ Vö. TÖRÖK 2011, 27–30., 35–40.

A kézirat sorsa

Landgraf összeállítását a benne többször is hangoztatott célra szánta: az ország és a lakosság javát akarta vele szolgálni (15). A bürokrácia útvesztői azonban már a 18. században is léteztek. Kézirata a hasznos gondolatok, valamint az uralkodónő felé mutatott tiszteletadás ellenére sem kerülhette el tehát a szokásos lassú ügymenetet. Először a kancellária foglalt állást a kérdésben. Ott úgy vélték, a gondolatok java része ugyan a valóságon alapul és mindenki előtt jól ismert, mégis ezeket a gyakorlatba csak fokozatosan lehetne átültetni. A javaslatok egy (közelebbről meg nem nevezett) részét csak dísznek tartották, egy másik részét azonban kivitelezhetetlennek, főként a finanszírozás esetében. E vélemény alapján nem meglepő, ha szinte feledhetőnek vélték az összeállítást, és a helytartótanácsnak csak azért kívánták elküldeni, hogy ott válasszák el a hasznosítható jó ötleteket a haszontalanoktól, és tudakolják meg a vármegyei mérnököktől, hogyan vélekednek Landgraf kéziratának egyes javaslatairól.³⁹ A társuralkodó döntésének értelmében így 1778. január 16-án elküldték a „Gondolatok”-at a helytartótanácsához véleményezésre, majd onnan a vármegyékhez. Pozsonyban ezen vármegyei és mérnöki állásfoglalásokra vártak, mivel a tanácsosok először csaknem két esztendőre rá, 1779. december 14-én tárgyalták meg a tervezetet és a beérkezett véleményeket. A téma fontosságára való tekintettel két bizottság, a gazdasági (ez ráadásul kétszer is, 1779. december 14-én és 1780. április 1-jén) és a számvevői (1780. március 30-án) is tárgyalásra tűzte. A helytartótanácsosok a kancelláriától eltérő álláspontot képviseltek, és támogatták az összeállítást. Végül, április 6-i felterjesztésükben így kiálltak a hasznosítható javaslatok mellett, és elvetették a tanácsban állítólag már készülőfélben levő útjavítási tervezetet. Eredményképpen egy latin nyelvű kivonatot készítettek Landgraf szövegéből, amelyet 1780. július 19-én nyomtatásban megküldtek a törvényhatóságoknak.⁴⁰

Landgraf azonban ennél is többre vágyott: tervezte a kézirat megjelentetését, mégpedig magyar nyelven „*A Magyar országai Fo és ország utaknak meg-jobbitásáru valo gondolatok melyek fel-tétettek, és magyarra forditattak Landgraf Adam ... által*” címen. A cenzúra meg is vizsgálta a szöveget, és bár kritikai megjegyzéseket fűzött hozzá, de végeredményben lehetséges-

³⁹ MNL OL A 39. 1778/196. A Magyar Királyi Kancellária előterjesztése, Bécs, 1778. jan. 2.

⁴⁰ MNL OL C 23. II. sorozat, Nr. 153. 1779/3981. számú helytartótanácsi rendelet, 1779. júl. 19. és melléklete: „Regulae et modalitates, quae pro reparandis viis, ac pro construendis pontibus, iisque conservandis deservire possunt”.

nek tartotta a könyv megjelentetését.⁴¹ A publikálás végül elmaradt, talán éppen a szerző halála miatt.⁴² Ez lehetett annak is az oka, hogy magyar nemesi címért benyújtott kérelmének végül nem lett eredménye. Felmenője, Niclas Landgraf alsóausztriai tartományi írnok (*Hofregiments-Kanzlist*) 1624. december 24-én kapott nemességet II. Ferdinándtól⁴³ „a politikában és a török háborúban nyújtott hű szolgálataiért”. Landgraf Ádám erre, számos művére és az ország érdekében tett hasznos tevékenységére hivatkozva adta be kérvényét.⁴⁴ Ajánlója nem csekélyebb személy, mint maga Hadik András gróf, az Udvari Haditanács elnöke volt, aki feltehetően az indoklás elkészítése végett kérte arra 1781-ben Fekete György grófort, hogy küldje el neki rövid betekintésre Landgraf Ádám magyarul és németül is elkészített, útjavításokról szóló művét.⁴⁵ A kérvényét végül II. József elutasította (nem kívánván tovább bővíteni az adót nem fizető nemesek számát).

Azt hihetnénk, a szöveg ezután eltűnt az akták tömegében, és napjainkig nem is igazán vették kézbe. Ám meglepő módon kevéssel az után, hogy Landgraf Ádámot eltemették, a szöveg egy példánya ismét felbukkant a kancelláriánál. Egy Johann Gaspar Baron nevű személy nyújtotta be, ügyesen kikerülve a szerző megjelölését, művét csak mint „egy idegennek a merész vállalkozásait” nevezve meg. A szövegből kihagyta Landgraf első néhány oldalát, amelyek az elkészülés körülményeit és az indokait világították meg (és így személyes adatokat is tartalmaztak) – a másolást közvetlenül az idézettel kezdte. A kancellária hivatalnokai persze rögtön felismerték Landgraf kéziratát (bajlódtak vele eleget), így nem tűzték ismét tárgyalásra, hanem az 1780. június 2-án kelt uralkodói dön-

⁴¹ MNL OL C 42. Fasc. 57. Nr. 286. Circa reparationem viarum et pontium 1777–1778. „Circa projectum quoad reparationes viarum...”. Michael Hübner cenzor véleménye, Pozsony, 1777. dec. 3. Megemlítendő, hogy az itt kifogásolt részek némelyike még nem szerepelt a „Gondolatok”-ban, ezeket Landgraf feltehetően később dolgozta csak be a szövegébe: így a cigány népcsoport, mint lehetséges munkaerő konkrét megnevezését; a (cigány)ifjak nevelési céllal való elválasztását szüleiktől és alkalmazásukat; a nemesek védelmét; a lottóbevételek bevonását az útépités költségeibe stb.

⁴² Landgraf Ádám 56 évesen, 1783. április 9-én szerdán hunyt el Pozsonyban. Két nappal később az evangélikus gyülekezet és iskola körében helyezték végső nyugalomra. Anyakönyv (halálozási), 1783. év, 66. bejegyzés (116. oldal). Bár a bejegyzésből kitűnik, hogy Landgrafot nagyra becsülték kortársai, a Pressburger Zeitung 1783. évi áprilisi számai mégsem említik halálhírét.

⁴³ FRANK III. 106.

⁴⁴ MNL OL A 39. 1782/1974.

⁴⁵ MNL OL E 584. II. sorozat, Gr. Fekete György iratai. Személyes irományok. Nr. 1. Gr. Fekete Györgyhez írott levelek. Hadik András Fekete Györgyhez, Bécs, 1781. dec. 1.

téshez tartották magukat, vagyis a Landgraf szövegéből készült latin kivonat szétküldéséhez.⁴⁶

Láthatjuk, Landgraf javaslata szerzőjének elhunytja miatt nem érte el azt a végcél, amelyet ő elképzelt. Legalábbis nem abban a formájában. Egyes elemei, így a kéziratához mellékelt táblázatok az utak és hidak állapotáról, illetőleg alapgondolatai már megjelentek az említett latin nyelvű kivonatolt szabályzatban. Sőt, javaslatai később beépültek a II. József idején kiadott állami tervezetbe – az azt előkészítő ügyiratokban sűrűn szerepel a „Landgraf-féle tervezet” kifejezés.⁴⁷ Azt azonban, hogy milyen mértékben milyen „gondolatokat” vettek át tőle közvetlenül és melyeket alakították át – és mennyiben a vármegyék véleményezésére támaszkodva –, további kutatások során kell megvizsgáljunk.

⁴⁶ MNL OL A 39. 1783/9955. Baron beadványa, Bécs, 1783. okt. 4. és a kancellária vótuma, Bécs, 1783. okt. 17.

⁴⁷ MNL OL A 39. 1783/12644, 1786/14694.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- Anyakönyv (halálozási) Pozsonyi német evangélikus halálozási anyakönyv, Archív Hlavného mesta SR Bratislavy, Zbierka cirkevných matrík (egyházi anyakönyvek gyűjteménye), Nr. 641. (1781–1794).
<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-22659-5683-45?cc=1554443&wc=M99C-4MH:n1438296005> (2013. júl. 14.)
- Anyakönyv (házassági) Pozsonyi német evangélikus házassági anyakönyv, Archív Hlavného mesta SR Bratislavy, Zbierka cirkevných matrík (egyházi anyakönyvek gyűjteménye), Nr. 625., 626. (1742–1763, 1764–1784).
<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-22649-27857-27?cc=1554443&wc=M99C-49Y:1837469391> (2013. júl. 14.)
- Anyakönyv (keresztelési) Pozsonyi német evangélikus keresztelési anyakönyv, Archív Hlavného mesta SR Bratislavy, Zbierka cirkevných matrík (egyházi anyakönyvek gyűjteménye), Nr. 611., 612., 613. (1756–1766, 1767–1777, 1778–1797).
<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-22656-56583-40?cc=1554443&wc=M99C-4SF:2006854632> (2013. júl. 14.)
- MNL OL
- A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia
- A 107 Magyar Kancelláriai Levéltár, Hungarica Pálffyana
- C 13 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Benigna mandata
- C 23 Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Impressa circularia

C 31	Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Acta revisionis librorum
C 42	Helytartótanácsi Levéltár, Magyar Királyi Helytartótanács regisztratúrája, Acta miscellanea
E 584	Magyar Kincstári Levéltárak, Királyi jogügyigazgatóság, Gr. Fekete család levéltára
P 132	Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Miklós herceg iratai
P 1294	Esterházy család zólyomi ágának levéltára, Missiles
P 1765	Balassa család levéltára, Balassa Ferenc iratai
OSZKK	
Opus relationis	<i>Opus relationis de resignatione dominii Valpo, quod... Liber Baro Josephus Ignatius a Prandau... vigore introserti contractus die 23. Januarii 1776. Viennae emanati... Ioanni Capistrano Adamovics de Csepin... ad annos decem in arendam elocavit, in hanc formam concinnatum per Adamum Landgraf. Fol. Lat. 1382.</i>
ÖStA, HKA	
Öst. Kamerale	Österreichisches Kamerale

Kiadott források és szakirodalom

Anyakönyvek 1998	<i>A Magyar Országos Levéltár Filmtárában őrzött anyakönyvek katalógusa. Tematikai konspektus.</i> Szerk. KÁLNICZKY László. Budapest, 1998 (A Magyar Országos Levéltár segédlete 4/1–2.).
ARCHENHOLZ 1784	[J. W. von ARCHENHOLZ]: An den Hrn. Herausgeber des T. M. ueber das Reisen, und jemand der nach Anticyra reisen sollte. <i>Teutscher Merkur</i> , 1784, 4. Vierteljahr, 151–160.
BENCZE 1977	BENCZE Géza: Közlekedési viszonyok és úthálózat Délnyugat–Dunántúlon a 18–19. század fordulóján. In: <i>A közlekedési összeköttetések fejlődése Pannonia térségében 1918-ig. Mednarodni Kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1977.</i> Maribor,

- 1977 (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 9.), 135–153.
- BOGDÁN 1990 BOGDÁN István: *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874*. Budapest 1990 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV-6.).
- CIH II, III
DEÁK 1977 Ernő DEÁK: Verkehrsverbindungen im niederösterreichischen und burgenländisch-westungarischen Grenzbereich in der Vor- und Frühphase der industriellen Entwicklung. In: *A közlekedési összeköttetések fejlődése Pannónia térségében 1918-ig. Mednarodni Kulturnozgodovinski simpozij Modinci 1977*. Maribor, 1977 (Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf 9.), 155–197.
- EMBER 1989 EMBER Győző: A közlekedés javítása. In: *Magyarország története*. IV. 1686–1790. Főszerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv. Budapest, 1989, 669–673., 1452–1453.
- FAZEKAS 1992 FAZEKAS Csaba: Útviszonyok, úthálózat és városok a 18. századvégi Magyarországon. *Közlekedéstudományi Szemle* 42(1992), 308–318.
- Fiume 1897 *Magyarország városai és vármegyéi. Fiume és a magyar-horvát tengerpart*. Szerk. BOROVSKY Samu, SZIKLAY János. Budapest, 1897.
- FRANK III Karl Friedrich von FRANK: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823, mit einigen Nachträgen zum „Alt-Österreichischen Adels-Lexikon“, 1823–1918*. III. K–N. Schloss Senftenegg, 1972.
- GAUTIER 1693 Hubert GAUTIER: *Traité de la construction des chemins*. Toulouse, 1693. (2. kiad.: Paris, 1721).
- GAUTIER 1716 Hubert GAUTIER: *Traité des ponts*. Paris, 1716. (2. kiad.: Paris, 1728).
- GÜTTENBERGER 1928 Heinrich GÜTTENBERGER: Die Begründung des niederösterreichischen Straßenwesens unter Karl VI. *Jahrbuch für Niederösterreichische Landeskunde* N. F. 21(1928), 231–276.

- HAJDU 1983 HAJDU Lajos: *A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól*. Budapest, 1983.
- HELMEDACH 2002 Andreas HELMEDACH: *Das Verkehrssystem als Modernisierungsfaktor: Strassen, Post, Fuhrwesen und Reisen nach Triest und Fiume vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zum Eisenbahnzeitalter*. München, 2002 (Südosteuropäische Arbeiten 107).
- HYE 1986 Hans Peter HYE: *Die niederösterreichische ökonomische Gesellschaft (1765–1782). Möglichkeiten und Grenzen einer thesianischen Landwirtschaftsgesellschaft*. (Phil. Diss. Universität Wien), Wien 1986.
- KARAMAN 1991 Igor KARAMAN: Najstariji inventar arhiva Valpovačkog vlastelinstva baruna Hilleprand-Prandau, iz 1789/1790. godine. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 1(1991), 97–117.
- KHAVANOVA 2008 Olga KHAVANOVA: A kérelemírás mestersége. Hivatalnoki pályafutások a 18. századi Habsburg Monarchiában. *Századok* 142(2008), 1249–1266.
- KISS 1967 Kiss Lajos: Az anabaptisták elnevezései a magyarban. *Magyar Nyelv* 63(1967), 161–169.
- KOVATS 1778 *Az utak és utszák építésének módja, mellyet irt Gautier [Hubert] úr, Frantziai országban Királyi Indzsenér, és a Hidak, Töltések, Ország-Utak, s Városi Utszáknak Inspektóra. Mostan pedig hasznos jegyzésekkel meg-bővitve, és szükséges táblákkal meg-ékesítve magyarul ki-adott Kovats Ferentz M.O.E. Mathematicus. Posony–Kassa, 1778.*
- KULCSÁR 1999 KULCSÁR Krisztina: II. József „udvari” utazása, 1764. *Levéltári Közlemények* 70(1999), 39–77.
- KULCSÁR 2004 KULCSÁR Krisztina: *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773*. Budapest, 2004.
- KULCSÁR 2013 KULCSÁR Krisztina: „...azt gondoltam, hogy ez nem Hazard Spiel”. Tiltott és engedélyezett szerencsejátékok a 18. században. In: *Sic itur ad astra* 26(2013), 1. sz. *Játék és történelem*, 127–154.

- LANDGRAF 1772a Adam LANDGRAF: *Beschreibung des Habaner Strohdaches, in welcher desselben sonderbare Nützlichkeit, sowohl in Ansehung des Feuers, als anderer Ungemächlichkeiten, die nöthigen Zugehörungen, und die Art der Verfertigung selbst genau angezeigt, und mit Kupfern erläutert wird.* Pressburg, 1772.
- LANDGRAF 1772b LANDGRAF Ádám: *Az haba födélnek, az az: Agyaggal össze tapasztott szalma födélnek meg-magyarázása mellyben annak különös hasznát..., hozzá tartozandó szükséges eszközökkel és az el-készítésnek módgyával együtt elegendő képen meg-mutatoán és cuprumokkal meg-világosítóán Landgráf Ádám német nyelven ki-botsájtatott, mostanában pedig magyar nyelvre fordítatott... az közönséges jónak elő mozdítására ki-nyomtattatott.* Eger, 1772.
- LANDGRAF 1772c LANDGRAF Ádám: *Habán fedél, avagy Egy igen használatos, szalma' és agyagból össze-szerkötetett héjázat nemének le-írása, mellyben annak sok és igen nevezetes hasznai, a' tűz ellen valo jó tulajdonsága, hozzá meg-kívántató eszközök, szerek, el-készíteté-sének módja, és a' reá való szükséges költség, részenként meg-magyaráztatik, és le-rajzolásokkal megvilágosíttatik Landgráf Ádám... által.* Pozsony, 1772. és Sopron, 1772. (2. kiad.: Pozsony, 1773.)
- Landgráf 1899 Landgráf Ádám terve az utak javításáról 1775 körül. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 6(1899), 205–215.
- SEIPP 1785 [Christoph Ludwig SEIPP]: *Johann Lehmanns Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen.* Dinkelsbühl–Leipzig, 1785.
- TÓTH 2013 TÓTH Árpád: Az evangélikus polgárság és nemesség társadalmi kapcsolatai és rokoni hálózatai Pozsonyban a 18. században. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 7(2012), 263–282.
- TÖRÖK 2011 TÖRÖK Enikő: *Mikoviny Sámuel.* Budapest, 2011.
- TROSTOVSKY 1992 *A Helytartótanácsi Levéltár műszaki tárgyú metszeteinek részlemezai.* Közli: TROSTOVSKY Gabriella. Budapest, 1992 (Technikatörténeti források 1.).

-
- Utasítás 1807 *Utasítás az erdélyi nagy fejedelemségbéli utak készítésére.* Kolozsvár, 1807.
- VAJKAY-WAGENHUBER 1937 VAJKAY-WAGENHUBER Aurél: Habán szalma-födél. *Néprajzi értesítő* 29(1937), 201.

Adam Landgrafs Gedanken über die Verbesserung der Post-Straßen und anderer Hauptweege im Königreich Ungarn

Die Geschichte des Straßenwesens Ungarns in der Frühen Neuzeit ist in der ungarischen Geschichtswissenschaft nur in seinen Grundzügen bekannt. Der Beitrag stellt eine im Manuskript gebliebene Abhandlung in seinen Mittelpunkt. Adam Landgraf, Gutsverwalter mehrerer adeliger Familien in Ungarn, verfaßte in den 1770er Jahren die *Gedanken über die Verbesserung der Post-Straßen und anderer Hauptweege im Königreich Ungarn*. Darin stellte er die Zustände und die Schwachstellen des damaligen Straßenbaus dar, teilte die Wegarbeiten systematisch ein, und gab für den Bau und für die Verbesserung der Straßen auf ebenem oder morastigem Gebiet sowie in den Bergen konkrete Vorschläge, unter Berücksichtigung des zur Verfügung stehenden Baumaterials. Weiters enthält seine Abhandlung konkrete technische Anleitungen zu den einzelnen Arbeitsphasen, und man wird auch über die praktischen Arbeitsmethoden unterrichtet sowie über die möglichen Arbeitskräfte, die Aufgaben der Aufseher usw.

Die Abhandlung wurde 1778 von der Königlich-ungarischen Hofkanzlei an den Königlich-ungarischen Statthaltereirat geschickt und von diesem auch begutachtet. Zwar erschien sie nicht in Druck (was allerdings der Autor auch vorhatte), war aber im Land allgemein bekannt: 1780 ist ein Auszug in lateinischer Sprache den ungarischen Komitaten mitgeteilt worden. Inwieweit Landgrafs „Gedanken“ aber zur Straßenbauverordnung Josephs II. (1786) beigetragen haben, läßt sich zur Zeit nur vermuten und bedarf noch weiterer Untersuchungen.

REISZ T. CSABA

Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknél

Korábban másutt már részletesen kifejtettem, hogy történettudományi tanulmányaimban, kutatás-módszertani ismereteim elmélyítésében, valamint tudományos érdeklődésem alakulásában milyen fontos szerepet játszott Bak Borbála tanárno.¹

Lipszky János, Bogdanich Imre Dániel, Mikoviny Sámuel, Korabinszky János Mátyás, Hegedűs Nepomuk János és mások életpályájának teljes vagy részbeni feltárásakor a térképtörténet adatait és ismeretanyagát gazdagítottam, ezért sokszor e tudományterület művelőjeként tekintenek rám. Kétségtelen, hogy kutatásaim nagy részében a térképek elkészítéséhez kapcsolódó személyek életútjának legalább mozaikszerű rekonstrukciójára törekszem, tehát térképtörténeti biográfiát készítek. A leíró életrajzokban ahhoz keresem az információkat, hogy a családi háttérnek, a neveltetésnek, az iskolázottságnak, az ambíciónak, az elhivatottságnak, a kitartásnak és esetleg a szerencsének milyen szerepe lehet egy-egy teljesítmény, alkotás létrehozásában. Bízom abban, hogy a kutatási eredmények nem öncélúak, vagyis a ma élő érdemes utódok számára is tapasztalatot, példát, motivációt jelenthetnek.

Újabb kutatásaimban (geometrák, kataszteri felmérések) gyakran a térképtörténet az a köztözet, amely a személyiségvizsgálataimat összefogja, tehát immár a kollektív biográfia, tudományos megnevezéssel élve a prozopográfia (gör. prosópon = személy/iség/) műfajához kapcsolódik történeti tevékenységem.² Azonos állásponton vagyunk egykori tanárommal, ma tanár- és kutatótársammal, a most ünnepeelt Bak Borbálával abban (is), hogy a történeti kutatások egyik legmegfelelőbb módja a személyiségkutatás, mert ezen keresztül a kutatónak magának is folyamatosan szélesül a tudományos horizontja család-, intézmény-, település-, hivatal-,

¹ REISZ 2010.

² BARA 2007.

esemény- vagy éppen eszmetörténet terén egyaránt. A kollektív tevékenységek hatékonyságának és eredményességének megítéléséhez azonban elengedhetetlen a szervezeti keretek és a személyi adottságok vizsgálata.

Magyarország minden egyéb irányú fejlődésével együtt agrárország volt és maradt. A föld tulajdonának, birtoklásának, művelésének köz- és magánjogi, politikai, gazdasági, társadalmi és mentalitásbéli szempontból is nagy jelentősége volt, mégis a föld mint az állam működését – közvetlen adó formájában – biztosító forrás csak a polgári korszak hajnalán kapott szerepet. II. József – a fiziokrata tanok hatására – ugyan kísérletet tett arra, hogy az állami kiadásokhoz a föld megadóztatásával szerezzen újabb és fontos bevételt, azonban már az adóalap megállapításához szükséges kataszteri felmérések is teljes kudarccal zárultak – az ennek során keletkezett forrásanyag egykorú megsemmisítése még a történeti kutatók munkáját sem segíti.³

Az 1848/49. évi szabadságharc leverését követően a győztes hatalom – az egységes birodalom létrehozásának érdekében – Magyarországon a hivatali és magánélet szinte minden területét az osztrák örökös tartományokban már fennálló jogi, társadalmi és gazdasági környezettel azonos-sá kívánta átalakítani. Az intézkedések sorába tartozott a földadó hazai bevezetése és az ennek megalapozását szolgáló állandó, illetve annak hosszadalmas volta, lassú eredményesülése miatt az ideiglenes földadó-kataszter felállításának elrendelése. Az ausztriai kataszter tapasztalatai és gyakorlata érvényesültek a hazai szervezet kialakításában és a tevékenységben. Az ideiglenes, majd az állandó kataszter történetére vonatkozóan főképpen csak a kataszteri vagy geodéziai mérnökök szakmatörténeti érdeklődéséből fakadó ismertetések születtek. A téma kutatását nehezíti, hogy az illetékes szaktárca, a Pénzügyminisztérium (PM) hivatali iratai és segédkönyvei jórészt megsemmisültek, a maradék pedig nehezen – ha éppen sehogy sem – kutatható.

Minderre tekintettel a jelen köszöntő tanulmány a kataszteri felmérések prozopográfiai feldolgozásához nyújt adalékokat, megvizsgálva, hogy a kiegyezést követően a magyarországi kataszteri felméréseknél milyen szerepet játszottak a külföldi mérnökök – már amennyire ennek kutatását a forrásadottságok lehetővé teszik.⁴

³ Vö. FÖGLEIN 1931, IRMÉDI-MOLNÁR 1939, HRADECKY 1956, DÁVID 1960 és újabban SZÁNTAY 2007–2010.

⁴ Prozopográfiai kutatásaimat 2002–2005 (geometrák), majd 2009–2012 (kataszteri felmérések) között az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával végez-

Forrásadottságok

1. *Levéltári források.* A PM levéltári anyaga a tárcánál folytatott radikális iratselejtezések miatt igen töredékes formában maradt fenn. Az ügyköribe tartozó kérdésekben a személyi és a nyugdíjazási ügyeket is intéző ügyosztályok iratait és segédkönyveit gyakorlatilag teljességgel kiselejtezték, ez alól csak az akkor éppen más minisztériumnál lévő erdészeti és gazdasági ügyosztály iratai a kivételek. Szerencsésebb a helyzet az elnöki osztály iratai esetében, bár itt is inkább a személyi kérdéseket és nem az elvi ügyeket tárgyaló ügyiratokat őrizték meg (1869-től), ráadásul a mutató- és iktatókönyveket szintén kiselejtezték.⁵ Az elnöki iratokban folytatandó kutatást tovább nehezíti, hogy később a levéltárosok – a még későbbi levéltárosok által erősen kétségbe vont eredményességgel és hasznossággal – nem következetesen kialakított tárgyi alapon átrendezték az iratanyagot, így az 1918-ig terjedő időszak 916 csomónyi anyaga szinte csak szálasan kutatható. Az iratcsatolások és a rendezések miatt még az év-iktatószám ismerete sem elegendő ahhoz, hogy egy ügyiratot a vélt helyén megtaláljunk. Az iratvesztésre tekintettel az egyéb levéltári, valamint a könyvészeti források jelentősége még jobban felértékelődik. Az Általános iratok (K 269) nyugdíjúgyeinek aktáit Hrenkó Pál és Raum Frigyes kutatták, más iratanyag-feltárás nyomát nem találtam a szakirodalomban.⁶

Ugyancsak a nemzeti levéltárban található Az Országos Földméréstani Intézet (1950–1952) vegyes iratai című (S 92 törzsszámú) fond, amely összesen 25 iratcsomóból, 25 kötetből és egy dobozból áll. A fond szinte kizárólag a jogelőd(ök), többek között – vagy kizárólag, ennek alapos elemzése még szükséges a jövőben – a PM kataszteri ügyekkel foglalkozó ügyosztálya iratanyagát őrzi; vagyis tulajdonképpen az előbb hiányként említett egyik ügyosztály töredékes anyagát! A dokumentumok teljesen kiaknázatlanok voltak a szakirodalomban, pedig a kataszteri felmérések szervezeti és személyi kérdéseinek feltárásához jelentős adalékkal szol-

tem, 2013-tól az OTKA K 105 886 azonosítójú támogatásának keretében, a Magyar Nemzeti Levéltár munkacsoportjában folytatom.

5 A töredékes iratanyagot az MNL OL őrzi. BÉLAY-KARDOS 1960, 5–6.

6 HRENKÓ 1985. Felhasználta az MNL OL K 269 (PM Általános iratok) Fasc. 38–41. iratcsomókat. Irodalmi hivatkozásokat és pontosabb levéltári jelzetet a cikk nem tartalmaz. Ugyanezt az anyagot kutatta Raum Frigyes is („XIV-K-269 iktatószám alatt 38., 39., 40. és 77. sorszámú csomók”), vö. RAUM 1985.

gálnak, így vonatkozó részei jelen tanulmányban is hasznosulnak.⁷ Még hiányos voltuk ellenére is kiemelendők azok a sorozatok, amelyek a személyi állományra hiánypótló adatokat szolgáltatnak (32–34., 41–49. kötet: Az állami földmérés törzskönyvi lapjai; Országos kataszteri felmérés. Szolgálatból 1911-ig bezárólag kivált tisztviselők és díjnokok törzskönyvi lapjai; Régi szolgálati és minősítési táblázatok; 36–40. kötet: Rendeletek gyűjteménye, 1849–1870, 1906–1914).

Az Állami Nyomda történetére vonatkozó, már rég levéltárerezt iratanyagot kutatott Raum Frigyes az Állami Nyomda Igazgatóságán. Szükséges volna a ma már privatizált vállalatnál őrzött régi dokumentáció történettudományi célú feltárása és hasznosítása.⁸

2. *Könyvészet.* A kataszteri felmérések szervezetéről és tevékenységéről alapvető információkat nyújtanak a PM többéves működését átfogóan bemutatató összegzések, de sajnálatos módon nem a teljes időszakról, csak a kezdetekről és a századfordulós évtizedről.⁹ Az első, a szervezetre és a működés teljes körére kiterjedő, de igen tömör ismertetés a szolgálati ág egyik vezető munkatársa, Antalffy Andor tollából született.¹⁰ A téma szaklapjai a *Kataszteri Kalauz* (1875–1877) és a *Kataszteri Közlöny* (1892–1918), előbbit még a szakbibliográfia sem ismeri, utóbbit viszont cikkenként feltárta. Mindkettő jelentős adalékokkal szolgál a szervezeti és személyzeti kérdésekhez.¹¹

A 19–20. századi magyarországi kataszteri felmérések talán egyetlen részletes modern szakmatörténeti összefoglalója, *A magyar földmérés és térképészet története* a szervezeti és személyi adatok esetében szinte kizárólag Raum Frigyes releváns, a *Földmérő*, valamint a *Geodézia és Kartográfia* lapjain vagy önállóan megjelentetett kutatási eredményeit adja közre.¹²

⁷ Általánosságban is megállapítható, hogy a fond a kataszteri felmérések történetének rendkívül becses forrása, ezért annak digitális hozzáférést az OTKA-program keretében igyekezünk megvalósítani.

⁸ Raum az Állami Nyomda Igazgatóságán a Szabályrendeletek gyűjteményében az 1868–1870 közötti PM rendeleteket kutatta. RAUM 1985a és RAUM 1989.

⁹ PM 1867–1871, PM 1895–1905. Személyekre vonatkozó információt nem tartalmaznak.

¹⁰ ANTALFFY 1934.

¹¹ A *Kataszteri Kalauz*t a Bolyai-ösztöndíj keretében feltártam és annak digitalizálási munkálataiban is részt vettem, elérhető: <http://epa.oszk.hu/01100/01192>. (2013. aug. 19.) A *Kataszteri Közlöny*t 2013-ban digitalizáltam, remélhetőleg hamarosan online is hozzáférhetővé válik.

¹² Magyar földmérés, az ott is hivatkozott irodalom: RAUM 1982, BALÁZS–RAUM 1983. Ezt a közleményt még három másik, az 1945 utáni időszakról szóló követte. RAUM 1985a,

Raum cikkeiben sajnos kevés kivétellel nincsenek megjelölve azok a levéltári vagy könyvészeti források, amelyekből a szerző a szervezetre vonatkozó adatait vette, így a pontatlanságok okait nehéz feltárni, ezért ezen a területen még alap kutatások elvégzésére van szükség. A tévedés egy tipikus példája, hogy az 1867-ben felálló PM-ben melyik szervezeti egység ügykörébe tartozott a kataszteri felmérés. Raum szerint a X. ügyosztály volt a munkálatokat irányító hivatal, és úgy tűnik, mintha ez a későbbiekben is változatlan maradt volna.¹³ Tekintettel arra, hogy jelen dolgozat nem a szervezeti, hanem a személyi kérdésekkel kíván foglalkozni, csak jelzem, hogy az ügyosztály történetét a *Catastum* című évnegyedes katasztertörténeti folyóiratban foglalom össze.

3. *Sematizmusok, címtárak.* A Habsburg Birodalom és államutódai különböző birodalmi és országos (tartományi) szerveiről, továbbá az ott tevékenykedő állami hivatalnokokról már a 18. század elejétől fogva készültek sematizmusok, vagyis névtárak, tiszti címtárak. Ezekben az összeállításokban a kataszteri felmérés szervezetéről és személyzetéről is hiánypótló adatok gyűjthetők.

A) Udvari és állami kézikönyv (*Hof- und Staats-Handbuch*, HSHB). A magyarországi kataszteri felmérés története szempontjából az udvari állami névtárak 1850–1885 között megjelent kötetei azért hézagpótlók, mert ebben az időben csak néhány hazai ágazati vagy országos névtár jelent meg, az is csak szükség szerint, nem évi gyakorisággal.¹⁴ Az interneten elérhető digitalizált állomány adatai azt a látszatot keltik, mintha e sematizmusokat évente kiadták volna, ténylegesen azonban itt is vannak lefedetlen időszakok. Az osztrák császárság névtára 1856–1860 között, majd 1866-ban és 1868-ban jelent meg. Az egyes kötetek területi alapon tárgyalják az intézményeket: az 1. kötetben a központi szervek (köztük a Felmérési Főigazgatóság, K.k. General-Direction des Grundsteuer-Katasters), a 4. kötetben Magyarország öt kerülete, az 5. kötetben Erdély, Szerbia és a Temesi Bánság, Horvátország, Szlavónia és a határőrvidékek hivatalai találhatóak meg (köztük a felmérési/kataszteri mérnökök is). Az egyes in-

valamint ugyanez változatlanul RAUM 1989, RAUM 1986a, RAUM 1986b, továbbá RAUM 1987.

13 HRENKÓ 1985, 274. szerint 1867-ben a XVI., majd a X., végül 1868-tól a VIII. ügyosztály ügykörébe tartozott a kataszteri felmérés.

14 A téma szempontjából releváns sorozatok: *Hof- und Staats-Handbuch des Kaiserthumes Österreich* és *Hof- und Staats-Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie*. Interneten elérhető kötetek: <http://alex.onb.ac.at/shb.htm>.

tézményeknél a pontos cím mellett esetenként a szerv története (létrehozó jogszabály száma, jogelődjei) és feladatainak rövid összefoglalása is szerepel. A kötetekben a tisztikar név szerint, a beosztottak azonban esetenként csak munkakör és állományi létszám szerint, a (kereszt)nevek német formában szerepeltek.

B) Tiszti cím- és névtárak. A polgári korszak kezdetén kettő olyan (vékony, tehát kis adattartalmú) címtár készült, amely az állam szerveit, tisztviselői és egyes magánosok nevét tartalmazza.¹⁵ Később, a kiegyezést követően tettek kísérletet az egyes tárcák arra, hogy az adott kormányzati ág tiszti címtárát összeállítsák. A PM adta ki az első ilyen címtárt 1869-ben, majd 1873-ban,¹⁶ ezt követte a földművelési, ipari és kereskedelmi tárca (1871), az igazságügyi tárca (1872, 1879), majd a belügyi tárca (1873) címtára.¹⁷ A későbbiekben már önálló ágazati címtár nem jelent meg, azt az országos tiszti címtár pótolta.

A PM által kiadott címtár¹⁸ követte a HSHB azon megoldását, hogy az egyes szerveknél megadja a pontos címét, valamint rövid szervtörténetet is nyújt (létrejötté, annak jogszabályi alapja, szervezeti helye, feladat- és hatáskör), majd beosztásonként megadja az állami beosztottak nevét. (Így például a témához kapcsolódóan: Háromszögméreti számító-hivatal, Katasteri könyvdaintézet és központi térképtár Budán, államnyomda: 11–12. p.; Katasteri térképtár Pozsonyban: 49. p.; Felmérési felügyelőségek /téli és nyári állomáshelyek is/: 129–133. p.). A teljes személyi állományt név szerint közölte a munkakörök rendjében; a névalakok mindig magyar formában szerepeltek.

A *Magyarország tiszti cím- és névtára* (MTCN) a polgári korszak (1867–1948) állami tisztviselőinek, alkalmazottainak, továbbá egyes magánszervezetek tisztviselőinek nevét (később kitüntetéseit) tartalmazza az 1873–1944 közötti évekből. Az egyes köteteket a Központi Statisztikai Hivatal állította össze és adta ki. A címtár 1873 után 1875-ben, 1879-ben, majd

¹⁵ Tiszti címtár 1861, Tiszti névtár 1863. Utóbbiról újságismertetés: „(Magyarország tiszti névtára) megjelent. Teljes huszonnégy ívén magában foglalja a magyar koronaország területén fennálló hatóságokat; a működő hivatalnokok teljes névjegyzékét, tudományos, tan, irodalmi, művészeti és kereskedelmi intézeteket stb. stb. A munka fűzve Lauffer és Stolpnál 2 ft. 40 kr. o. é. kapható.” *Vasárnapi Újság* 10(1863), 17. sz., 152.

¹⁶ Részbeni előzménynek tekinthető: PM Beosztás 1868. Az OSZK katalógusának példányinformációja szerint 1884-ben is jelent meg ilyen összeállítás, de ilyen példányt nem sikerült autopsziával is tanulmányozni. PM Névtár 1869, PM Névtár 1873.

¹⁷ IM tiszti névtár 1872, IM tiszti névtár 1879, FM névtár 1871, továbbá BM tiszti névtár 1873.

¹⁸ PM Névtár 1869.

1884-ben jelent meg az az évi – május 1-jétől érvényes – állapot közreadásával. 1886-tól évente jelent meg 1918-ig. 1927-ben újraindult és 1933–1934 kivételével egészen 1944-ig ismét évente megjelent. Az első kötet megjelenésekor így ismertették annak tartalmát: „»Magyarország tiszti cím- és névtára« című terjedelmes könyv jelent meg. Kezdődik az uralkodó család tagjainak névsorával, s végig elősorolja Magyarország és Horvátország minden tisztoviselőjét, bíróját, tanárát, posta- és távírdai személyzetét; a közös minisztériumok tisztoviselőit a követségekkel és konzulokkal együtt. Az országgyűlés, sőt a delegációk tagjai sem hiányoznak s a különböző felekezetek főpapjai és lelkészei is elősorolva, sőt tért foglalnak a címzetes méltóságok, rendjelesek és kamarások szintén. Szóval politikai, közigazgatási, törvénykezési, egyházi, oktatásügyi sematizmus ez, mely előbb a megillető csoportban közli a névsort, végül pedig abc-rendben sorolja elő az összes tisztoviselőket. A közintézetek, muzeumok és egyletek sem hiányoznak. A nagy negyedretű könyv 519 lapra terjed, s az 1873-iki statutust tünteti föl.”¹⁹

A tiszti címtár a magyarországi prozopográfia elsőrangú forrása. A teljes sorozat papíralapon nehezen hozzáférhető, ezért annak digitalizálása

¹⁹ *Vasárnapi Újság* 21(1874), 31. sz., 556. Még egy korabeli ismertetés: „A »Magyarország Tiszti Cím- és Névtára« című kézikönyv, mely az 1898. évvel a XVII. évfolyamba lép, s tartalma, úgy, mint az előző években, legnagyobb részletességgel kiterjed az állami szervezet ismertetésére: a felséges uralkodóházra, a legmagasabb udvartartásra, az országgyűlésre, a minisztériumokra és az ezek alá tartozó hatóságokra és hivatalokra, s itt nemcsak a hivatalok személyzetére nyújt kellő tájékoztatást, hanem világos képét adja annak is, hogy a hivatalok mely felsőbb hatóságok alá tartoznak; megjelöli a hivatalok számát, székhelyét; feltünteti a felsőbb hatóságoknak ügybeosztását, hatáskörét. Magában foglalja továbbá e kézikönyv a legújabb változások figyelembevételével az egész országnak (közigazgatási) beosztását, az e. f. bíróságoknál pedig a bányai-, sajtó- és pénzügyi bíróságok, a közjegyzői és ügyvédi kamarák megjelölését, a telekkönyvi hatóság, a közjegyzői, adó- és letéthivatal pontos megnevezését. De ezen kívül szintén részletesen közli a társadalmi életben jelentékenyebb szerepkörrel bíró magánintézeteket és társulatokat is. Az illető neveknél könnyen érthető rövidítésekkel kitünteti a rendjeleket, a legmagasabb kitüntetéseket, a nemesi előneveket, a társadalomban viselt főbb állásokat s tudományos képesítéseket stb. A valóságos belső titkos tanácsosoknak, az összes rendjelek és egyéb kitüntetések tulajdonosainak, a kir. tanácsosoknak névsorát külön összeállításban is közli. Helyet foglalnak benne még a cs. és kir. közös minisztériumok és az azok alá tartozó hivatalok, valamint Bosznia és Hercegovina hatóságai is, függelékben pedig az osztrák állam hatósági szervezetének vázlatos ismertetését is tartalmazza. A Magyar Tiszti Cím- és Névtár, hogy az év első negyedében rendszerint nagyobb mértékben előforduló összes változásokat magában foglalhassa, úgy, mint már az utóbbi két évben, 1898-ban is április havában fog megjelenni.” *Erdészeti Lapok* 37(1898), 2. füzet, 249–250.

2010-ben megtörtént, offline módon térítés ellenében (www.arcanum.hu) vagy egyes online adatbázisokban (adtplusz.arcanum.hu) elérhető.²⁰

C) Zsebnaptárak. A kataszter személyzetének kutatásához hiánypótló adatokat tartalmaznak azok a zsebnaptárak, amelyeket a kataszteri mérnökök számára évente adtak ki. A kis füzeteket a *Kataszteri Közlöny* (1892–1918) olvasóközönsége számára ajándékként készítette el a szerkesztőség, így az előfizetők ingyen megkapták azokat, bár külön is megvásárolhatók voltak.²¹ Az első füzet 1896-ban jelent meg az 1896–1897. évekre, azt követően 1898-tól 1904-ig minden évben megjelent a zsebnaptár, nagyjából hasonló tartalommal. A szerkesztést Dobrovics Viktor, majd hozzá csatlakozva ismét Gánóczy Sándor, végül 1901-től csak utóbbi végezte.

A zsebnaptárban közreadták az országos kataszteri felmérés személyzetének rendszeresített tiszti létszámát (a tárgyévi költségvetési törvényjavaslat alapján); a személyzet rangsorozati névjegyzékét (tárgyév május 1-jétől), amely tartalmazta az egyes személyek születési évét (sőt, 1898–1903 között hónapját és napját is!), a szolgálatba lépés és az utolsó kinevezés évét, fizetési fokozatát, beosztását, továbbá betűsoros névjegyzékét, valamint 1902-től a fizetendő lakpénzek összegét. A (kereszt)névalakok mindig magyar változatban szerepelnek. 1899–1904 között a szolgálati beosztás miniszteri rendeletének pontos számát és időpontját is megadták a szerkesztők, sajnos azonban az MNL OL-ban őrzött PM-anyagban ezen adatok birtokában sem fellelhetők a dokumentumok, és emiatt a korábbi vagy későbbi időszak hasonló jellegű iratainak keresése is igen időigényes és vélelmezhetően eredménytelen lesz.

Más hasznos információt is tartalmaznak ezek a zsebnaptárak, így például sormutatót a felterjesztendő időszakai beadványokról (1898), és adatokat szolgáltatnak arra is, hogy a kataszteri felmérés szervei (központi igazgatás, térképtárak, háromszögmérési számító hivatal, határleíró osztályok, felmérési felügyelőségek, államnyomda) mely településen és melyik épületben (cím alatt) tevékenykedtek. Ezeket más forrásokból nem tudjuk rekonstruálni.

1905-ben a zsebnaptárat a *Kataszteri Közlöny*től elválasztva, *Geodéziai zsebnaptár* címmel önállóan jelentette meg Gánóczy Sándor, és bár még a következő évben is kiadta azt, a továbbiakban megszűnt ez a tematikájú

²⁰ MTCN.

²¹ KK zsebnaptára 1896. Ezt követően 1898–1904 között évenként „A »Kataszteri Közlöny« zsebnaptára [kataszteri mérnökök számára] az ... évre” címvariációkkal jelent meg. A zsebnaptárat csak az OSZK-ban találtam meg, jelzete: P 2438.

zsebnaptár.²² Az 1905. évi kötet számos egyéb szakmai közlemény mellett tartalmazza a kataszteri térképek másolatának megszerzésére vonatkozó hirdetményt, továbbá az előző zsebnaptárakhoz hasonló módon a költségvetésileg rendszeresített tiszti létszámot, a személyzeti névjegyzéket és a tisztviselők szolgálati beosztását (a miniszteri rendelet pontos megadásával). A második évfolyam (1906) megjelenéséről csak a korabeli tudósításból van ismeretünk,²³ annak egyetlen példányát sem leltem fel, az OSZK-ban hiányként van megadva. Elérhető viszont a zsebnaptár melléklete, amely *Az Országos Kataszteri Felmérés tisztviselőinek rangsorozati névjegyzéke és szolgálati beosztása* címmel önállóan megjelent és a korábbi adatokat, továbbá a kolozsvári királyi ítélőtáblánál bejegyzett birtokrendező mérnökök névjegyzékét és a hivatalos utazásoknál felszámítható járandóságok összeállítását tartalmazza.

Tekintettel arra, hogy a zsebnaptárak a tiszti címtár személyi adatainál bővebb információkat közölnek, azok hozzáférhetővé tételét mielőbb biztosítani lenne szükséges, praktikusán a Kataszteri Közlöny digitalizálásával egyidejűleg.

A kataszteri felmérés személyzetének adatai

A levéltári és könyvészeti források áttekintése alapján kijelenthető, hogy a különféle birodalmi, országos és ágazati tiszti címtárak feldolgozásával legalább a tárgyévekre vonatkozóan megállapítható a kataszteri felmérés szervezete és személyi köre – de a teljes időszakra vonatkozóan további források felkutatása szükséges. A címtárak jellegéből fakadóan azonban vagy német vagy magyar alakban szerepelnek a személyek, így származásukra, illetőségükre, személyes adataikra és teljes körű szakmai karrierjükre vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal. Ez alól talán csak a Zsebnaptárak kivételek, mert azok esetenként a születés időpontját és a szolgálatba lépés évét is megadták.

A korlátozott forrásadottságok miatt a személyi kérdések szakirodalmi feldolgozottsága is szegényesnek mondható, bár Raum Frigyes törekedett arra, hogy legalább vázlatosan összeállítsa a jelentősebbnek ítélt földmérők életrajzát.²⁴

²² GZsn 1905. Csak az OSZK-ban találtam meg az 1905. évi példányát, jelzete: P 1321. Az első évfolyam ismertetését lásd *Erdészeti Lapok* 44(1905), 5. füzet, 436–437.

²³ *Erdészeti Lapok* 45(1906), 4. füzet, 362.

²⁴ RAUM 1987.

Raum kutatásai szerint a hazai kataszteri felmérések megindításakor magyarországi szakember a vezetők között nem és a beosztottak között is csak kis számban lehetett. Vezetővé a több évtizedes szakmai gyakorlattal rendelkező személyeket nevezték ki, ilyen tapasztalatot pedig csak az osztrák, cseh vagy galíciai felmérési munkálatokban lehetett megszerezni. A magyarországi felmérések – 1850-ben az ún. ideiglenes, 1856-ban az állandó kataszteri munkálatok – megindulásakor az osztrák felmérés már több évtizede (1817-től) zajlott, a munkálatok szervezeti rendje és gyakorlata is kiforrott. A hazai felméréseknél az osztrák eredményeket és az ottani, nagy tapasztalattal bíró földmérőket és földmérési felügyelőket vezényelték át a birodalom északi tartományaiából. A kiegyezéskor sokan visszatértek szülőhazájukba, vagy befejezték szolgálatukat és nyugdíjba vonultak. *„Az idegenből származó földmérési szakemberek többsége azonban maradt, beilleszkedtek a magyar környezetbe és a magyar kataszteri felmérések szorgalmas és megbecsült tagjaivá váltak.”*²⁵ Ezt követően már magyar iskolából kikerült, magyar(országi) fiatalokkal töltötték fel a létszámot, bár a felmérések vándorló életmódja miatt az egyetemi végzettségűek sokszor kerültek e pályát.²⁶

Ugyancsak Raum foglalkozott azokkal a családokkal, amelyek több tagja is részt vett a kataszteri felmérés munkálataiban; összesen 26 főt nevesített (legtöbbet a Sártory családból, 10 főt).²⁷ Saját kutatásaim szerint a „dinasztikus” hivatalvállalás sokkal több, főként cseh és morva családra is érvényes lehet, több testvér vagy közeli rokon is tevékenykedett a felméréseknél, és leánygyermeküket ugyancsak a kataszteri személyzet ifjú tagjai vették feleségül.

Hrenkó Pál a már említett PM levéltári anyag alapján összegyűjtötte azokat a külföldi személyeket, akik a kiegyezés után kiváltak a kataszteri felmérés szervezetéből és az uralkodóhoz fordultak kegydíjért (tulajdonképpen nyugdíjért).²⁸ A szerző 68 személy adatait közölte, akik a kiegyezést követő szervezeti átalakulás (főhatóság változása, csökkentett költségvetés) miatt önként vagy kényszerből megváltak a szolgálattól. A többség (34 fő) Csehországból származott, Morvaországból nyolc, Ausztriából hat, Sziléziából négy, Galíciából négy, Dalmáciából és Milánóból egy-egy fő érkezett; 10 fő származási helye ismeretlen volt, közöttük magyarok is lehet-

²⁵ RAUM 1985a, 36. A sommás megállapítást részletesebb adatokkal a szerző nem támasztotta alá.

²⁶ RAUM 1985a, 36.

²⁷ RAUM 1985a.

²⁸ HRENKÓ 1985.

tek. A kegydíjasok közül 10 fő született a század első, 26 fő a második, 11-11 fő a harmadik és negyedik évtizedében.

Az MNL OL S 92 törzsszámú fondjában a Rendeletek gyűjteménye 1868–1870 közötti (37.) kötete tartalmazza a kataszteri felmérés 1869. és 1870. évi szervezeti és személyzeti beosztását. A keresztnevek mindig német formában szerepelnek a jegyzékekben, de a vezetéknev írásában (különösen a lengyel, cseh, horvát mellékjeles betűk esetében) az adott személy hovatarozására is következtethetünk. Ezen összeállítások jelentősége, hogy ebből az időszakból HSHB és országos tiszti címtár nincsen, a PM Címtára pedig csak 1869-re (bizonyára az év közepi állapottal) készült.²⁹

Az 1869–1873 közötti időszak névtárainak összevetésével – a Hrenkó Pál által összegyűjtött, ekkor kegydíjért folyamodó 68 személyen túl – a kataszteri felmérés szervezetének további jelentős átalakulását figyelhetjük meg a kiegyezés első éveiben.³⁰ Az 1869. év eleji beosztás 375 személyt tartalmaz, a keresztnevek németül szerepelnek, de a vezetéknev a nemzeti hovatarozást sejteti a mellékjelek használata miatt. Az év közepéig 4 fő távozott és 7 új személy érkezett. Az év második felétől azonban felerősödött a szervezeten belüli fluktuáció, 41 fő (nevük alapján kizárólag külföldi) távozott és 11 fő érkezett, 1870-re már csak 302 fő volt az állományban. Három évvel későbbi (1873) állapot szerint az addig szolgálatba lépettek közül már senki nem távozott, viszont 71 fő érkezett, közöttük sok magyar, akik a későbbiekben a kataszteri felmérések vezető munkatársaivá váltak (például Szikszai Elek).

Életrajzi adattár, I-K

A szűkös forrásbázis miatt is igen értékesek azok a szolgálati lapok, amelyek hiányosan vagy teljesen megtalálhatók az S 92 fondon belül, és amelyek az országos kataszteri felmérés/állami földmérés személyi állományára vonatkoznak. A nem kronológiai sorrendet követő gyűjtemény 32–33. kötete az 1925–1936 közötti időszak törzskönyvi lapjait (A–Zs), a 41–49. kötet pedig a „Régi szolgálati és minősítési táblázatok”-at tartalmazza.

²⁹ MNL OL S 92. Rendeletek gyűjteménye, 1868–1870. Personal-Stand der angestellten Vermeßungs-Beamten und Praktikanten für das Jahr 1869. [180–208.], ill. Personal Eintheilung der angestellten Vermeßungs-Beamten für das Jahr 1870. [382–408.].

³⁰ Időrendben haladva az alábbi összeállításokat vetettem össze: 1) Personal-Stand 1869; 2) PM Névtár 1869; 3) Personal Eintheilung 1870; 4) PM Névtár 1873; 5) MTCN 1873.

Igen értékes forrás a sajnos csak I-K betűkörre megmaradt korai személyi anyag, címe szerint „*Országos kataszteri felmérés. Szolgálatból 1911-ig bezárólag kivált tisztviselők és díjnokok törzskönyvi lapjai, 1856–1911. I–K*” (34. kötet). A magyarországi állandó kataszter személyi állományának teljes körű, az 1870-es évektől felvett törzslapjai olyan információkat tartalmaznak, amelyek a szakmatörténet, a személy- és családtörténet szempontjából is hiánypótlók lehetnek. Töretlenül bízunk abban, hogy a többi kötet csak lappang, és valamikor majd azok is előkerülnek.

A kötet 137 személy adatát tartalmazza, közülük Cseh- vagy Morvaországból, Sziléziából, Galíciából vagy Ausztriából – tehát nem Magyarországról vagy Horvátországból, vagyis külföldről – 38 fő (27%) származott. Közülük 31 személy a kiegyezést megelőzően került a kataszteri felmérés állományába, tehát ők voltak azok a tapasztalt szakemberek, akik a magyar felmérésekben már a kezdetekkor részt vettek; közülük 14 fő még 1856 előtt került a szolgálathoz. A leghosszabb ideje szolgáló személy az 1822-ben született Jedliczka Ágoston volt, aki 1840. augusztus 1-jétől egészen 1881. december 31-ig volt állományban. Még jellemzőbb adat, hogy a kiegyezés előtt már a kataszternél szolgáló 34 főből csak Jermendy Károly (Bazin, Pozsony vm.), Kovács Miklós (Jákó, Veszprém vm.) és Kun Albert Ferenc József (Órad, Arad vm.) volt magyarországi származású, vagyis a nagy többség, jelen esetben 91,2% az osztrák tartományokból való volt! Ezek az adatok is alátámasztják a szakirodalom sommás megállapítását, hogy a kezdetekkor szinte kizárólag külföldi (vagyis nem magyarországi származású) személyek végezték a felmérési feladatokat.

A szolgálati idő tartama 127 személy esetében vizsgálható, az átlagos szolgálati idő 15 év volt. A magyar- és horvátországi származásúak esetében (89 fő) ez az átlag azonban csak nyolc év, a külföldiek esetében pedig 31 év úgy, hogy öten szolgálatuk idején veszítették életüket (ez az előbbieknél esetében nem fordult elő). Ez azt jelenti, hogy a külföldiek nemcsak a magyarországi felmérés kezdetén vettek részt a munkálatokban, de a legkitartóbb, elhivatott szakemberek is lehettek. A leghosszabb szolgálati időt Kubesch János mondhatta magáénak, aki 1835-ben született, 1909-ben, 74 évesen hunyt el, és 46 év és 6 hónapot szolgált.

A 137 személy közül 9 felekezeti hovatartozása nem ismert, míg a többiek közül 85 római katolikus (66,4%), 19 református (14,8%), 12 evangélikus (9,4%), 3 görög katolikus (2,35%), 6 görögkeleti (4,7%) és 3 izraelita (2,35%) volt. Csak a külföldieket figyelembe véve 3 fő felekezete nem ismert, 34 római katolikus (97,2%), 1 görög katolikus (2,8%) volt. Az adatok az Osztrák–Magyar Monarchia tartományonkénti vagy országonkénti

felekezeti arányait tükrözik (a katolikusok túlsúlya az összes személyre vonatkoztatva a szinte kizárólagosan katolikus osztrák tartományokból származók jelentős aránya miatt adódik).³¹

A külföldiek többsége középiskolai tanulmányokat folytatott (al/fő-gimnázium, al/főreáliskola, kereskedelmi tanoda, iparegyleti képezde), felsőfokú tanulmányokat kevesebben végeztek, esetenként csak pár évet hallgattak, többen a prágai, brünni, bécsi vagy müncheni politechnikumban tanultak. Egy fő bányászakadémiára járt (Selmezbánya, Leoben), és csak igen kevesen jártak egyetemre (prágai műegyetem), de diplomát közülük sem szerzett mindenki. Katonai intézetbe, hadapródiskolába, ezrediskolába vagy tüzéradakadémiára 4 fő járt.

A 38 főből ketten csak németül, 11 fő kettő, 16 fő három, hét fő négy, két fő pedig öt nyelven tudott (magyar, német, cseh, rutén és izraelita, illetve német, magyar, francia, olasz, szláv). Nem tudott magyarul 10 fő (26,3%), gyengén vagy keveset 14 fő (36,8%), vagyis alig egyharmaduk rendelkezett megfelelő magyar nyelvismerettel. A cseh/szláv/tót nyelv mellett lengyel (4 fő), olasz (3), román (3), horvát (2), latin (2), rutén (2), héber (1), francia (1) nyelvismerettel rendelkeztek a külföldiek.

Jellemző e szakemberekre, hogy teljes szakmai életpályájukat a kataszteri felmérésnél futották be. 12 fő esetében semmilyen korábbi foglalkozást nem adtak meg, öt személynél pedig csak tanulmányaikat említették meg „előéletként”. A korábban máshol tevékenykedők között volt, aki építész mellett vagy (vasút)építésen, bányászati, vaskohászati, erdészeti területen dolgozott, mások katonatisztként szolgáltak, pénzügyi hatóságnál álltak alkalmazásban. Esetenként már a korábbi tevékenység is a kataszteri felmérésnél zajlott, napidíjasként, rajzolóként, térképtári alkalmazottként.

A szolgálati beosztásokból és a szolgálati helyekből is jól látszik, hogy a felmérésnél tevékenykedők valóban vándoréletet éltek, amely a családi életet igen megnehezíthette. Ezzel együtt a 38 személyből csak heten maradtak nőtlenek (18,4%); igaz, 17 főnek nem volt saját vagy legalább örökbe fogadott gyermeke (44,7%).

A szolgálati törzslap nyomtatványának sorszáma D 48, és 24 különféle rovatban tartalmazta az illetők személyes és szakmai adatait. A személyes (név, születési hely és időpont, vallás, tanulmányok, nyelvismeret, katonaviseltség) és családi (házastárs neve és születési ideje, házasság időpontja, gyermekek neve, neme, születési/halálozási éve) adatokat követte az állami szolgálatba, ti. a kataszteri felméréshez kerülés előtti fog-

³¹ Ehhez lásd FAZEKAS 2008.

lalkozás rövid leírása, majd az állami szolgálat adatai (felvétel, kinevezés időpontja, rendeletszáma, minőség = munkakör, osztályba sorolás, fizetés, munkaátalány, lakpénz, napidíj; állomás elfoglalása, eskütétel; fegyelmi történet). Ugyancsak szerepeltek a törzslapon a szorosán vett részletes felméréseken kívüli szolgálatok (év, beosztás, rendeletszám), a négy hetet meghaladó betegségek, a miniszteri rendelettel engedélyezett szabadságok, pénzsegélyek, kincstári tartozások, végrehajtások, fegyelmi ügyek, tisztbi biztosíték adatai. A szakmai élettörténet szempontjából jelentősek a szolgálati beosztások (év, felügyelőség, megye), az adatsort a növendékek és a segédek számára elrendelt előadások és oktatás, valamint a különös észrevételek adatai zárták.

A törzslapok alapján a külföldi (cseh, morva, sziléziai, osztrák és galíciai) szakszemélyzet rövid adattárát adom közre. A neveket magyaros névsorrendben (vezetéknév+keresztnev) formában közlöm, függetlenül attól, ha a keresztnév sem magyar formában áll. A születési helynél a törzslapon szereplő települést []-ben követi a település eltérő mai neve, valamint a tartomány neve az alábbiak szerint: [AA] = Alsó-Ausztria, [Cs] = Csehország, [FA] = Felső-Ausztria, [G] = Galícia, [M] = Morvaország, [Sz] = Szilézia, [T] = Tirol.³² A házastárs nevét és a házasság időpontját (Cs: /∞év/) a gyermekek (gy:) neve és születési, továbbá ha szerepel, a halálozási éve (†) követi. Az állami szolgálat előtti foglalkozásnál a törzslap szövegét teljes egészében közlöm. A szolgálati beosztásnál alkalmazott rövidítések: ÁjfE = Államjavak felmérése Erdélyben; Bvf. = Buda város felmérése; ff. = felmérési felügyelőség; F-sz. = Földadó-szabályozás; fv. = felmérési vezetőség; hff. = helyszínelő felmérési felügyelőség; hl. = határleírás; Hsz. = Háromszögelés; Kkig. = Kolozsvári kataszteri igazgatóság; kt. = kataszteri térképtár. A szolgálati helyeknél a megyét vagy a települést közlöm, rövidítem Pest-Pilis-Solt-Kiskun (PPSK) és Jász-Nagykun-Szolnok (JNSZ) megyét. Végül a személyi szócikk végén []-ben megadom, hogy az illetőről rendelkezünk-e gyászjelentéssel (Gy:) az Országos Széchényi Könyvtár partecédula-gyűjteményében, valamint hogy szerepel-e Raum Frigyes szakmatörténeti személyi adattárában (R).³³ Az utóbbi adatokból világossá válhat, hogy a gyászjelentések értékes forrásai az életrajzok összeállításának, továbbá hogy Raum Frigyes összeállításából a kataszteri személyzet milyen sok tagja hiányzik.

³² A települések azonosításában felhasználtam: SCHALLER 1791, valamint a <http://www.omm1910.hu> oldal (2013. aug. 19.) Excel-táblázatait.

³³ A gyászjelentések határköves keresését Rakovszky István adatbázisának köszönhetjük (www.rakovszky.net), a személyi adattárát lásd RAUM 1987.

Isak Ödön (Saáz [Žatec, Cs], 1842. márc. 25.–t?, 1901. jún. 25.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: algimnázium, kereskedelmi tanoda és katonai intézet. Nyelv: német és kevés magyar. Cs: Purzsa Eszter (∞1879), gy: Aurélia (1881), Adalbert (†1887). Korábbi fogl.: „*Mint tiszt szolgált a közös hadseregben.*” Állami szolg.: 1878–1901, műszaki díjnok, id. mérnök, mérnöksegéd, mérnök. Szolg. beosztás: Pécsi ff., 3. hff., 4. ff., Eszéki fv., Zágrábi fv. Szolg. hely: Tolna, Baranya, Arad, Zágráb. [Gy: –]

Jamiński Marcell (Barańczyce [G, ma Баранівці, Ukrajna], 1833. nov. 30.–†Budapest, 1903. jún. 4.) Vallás: gör. kat. Tanulmányok: 6 gimnáziumi osztály. Nyelv: német, lengyel, rutén, latin. Cs: Szerdics Mária (∞1860), gy: Marcella (1860), Olga (1862), Kamilla (1864), Maria (1867–1890), László (1869), Béla (1879). Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1853–1894, gyakornok, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 1. ff., 8. ff., 3. ff., I. hff. Szolg. hely: Szabolcs, Szörény, Temes, Bács-Bodrog, PPSK, Székesfehérvár, PPSK, Fejér, Budapest. [Gy: van; R]

Janak Anton (Ružena [Růžená, M], 1846. jún. 5.–t?, 1912 után) Vallás: r. kat. Tanulmányok: Brünn, technikai tanintézet 1 év; mezőgazdasági, erdészeti földművelési, természet- és országismereti, kertészeti, méhészeti vizsgák. Nyelv: német, szláv, kevés magyar. Cs: Kampfel Karolina (∞1874), gy: –. Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1865–1905, mérnöksegéd, asztalvezető, földmérő, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: 1. ff., 6. ff., Zágrábi fv., Eszéki fv. Szolg. hely: Szepes, Árva, Torontál, Bács-Bodrog, PPSK, Csongrád, JNSZ, Heves, Pozsega, Eszék, Zágráb. [Gy: –; R]

Janák Ferenc (Ružena [Růžená, M], 1838. szept. 1.–t?, 1897) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 2 év alreáliskola, 1 év főreáliskola, Brünn. Nyelv: német, cseh. Cs: Kleinhans Mária Antónia (∞1873), gy: Ferenc (1876–1880), Adelheid (1878), Szidónia Anna (1881). Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1857–1884, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: 2. ff., 10. ff., 5. ff., 7. ff., 2. ff., 8. ff. Szolg. hely: Árva, Szörény, Temes, Torontál, Bács-Bodrog, Fejér, Csongrád, Békés, Heves. [Gy: –]

Janita Ferenc (Záhlenic [Záhlinice, M], 1845. dec. 13.–t?, 1900 előtt) Vallás: r. kat. Tanulmányok: bányászakadémia, Selmecbánya és Leoben. Nyelv: magyar, német, cseh. Cs: Balogh Eleonóra (∞1875), gy: –. Korábbi fogl.: „*Gróf Harrach janovici vasgyárában a kohászat, bányászat és építészetnél mint segéd. Iglón a magyar–osztrák vaskohó-társaságnál 3 éven át mint bányász-mérnök.*” Állami szolg.: 1877–1893, műszaki díjnok, mérnöksegéd. Szolg. beosztás: F-sz., 1. hff., 3. ff. Szolg. hely: Kassa, Budapest, Érsekújvár, Bars, Budapest. [Gy: –]

Jansen, Szeverin (Prága [Cs], 1828. szept. 19.–?, 1910) Vallás: r. kat. Tanulmányok: főreáltanoda, egy év műegyetem. Nyelv: német és gyenge magyar. Cs: –, gy: –. Korábbi fogl.: „A cs. és kir. hadseregnél mint tiszt, továbbá a pécsi cs. és kir. pénzügyigazgatóság számosztályánál, a Pécs–mohácsi vasútnál, a pécsi kataszteri igazgatóságnál és helyszínelő felmérési felügyelőségénél mint díj-nok ismételt félbeszakításokkal 1846-tól 1887-ig.” Állami szolg.: 1888–1909, iro-dai díjnok. Szolg. beosztás: 11. ff. Szolg. hely: Baranya. [Gy: –]

Jedliczka Augustin (Reichenau [Rychnov nad Kněžnou, Cs], 1822. nov. 23.–?, 1883. aug. 12.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: reichenauai gimnázium-ban 1 bölcseleti osztály, Časlauban 4 főiskolai osztály. Nyelv: német, cseh, lengyel és kevés magyar. Cs: tiszaburrai Burrai Adelheid (∞1874: harma-dik házassága), gy: Olga (1854), Mária (1858), Ágoston (1864), Anna (1866), Johanna (1867), Ottília (1875). Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1840–1882, gyakornok, segéd, asztalvezető, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 7. ff., 1. ff., kt. Temesvár. Szolg. hely: Árva, Torontál, Bács-Bodrog, PPSK, Temes-vár. [Gy: –]

Jettmar Ernő (Leutomischl [Litomyšl, Cs], 1831. aug. 22.–?, 1879. szept. 15.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: mennyiségtan és ábrázoló mértan; 1843–1848 5 gimnáziumi osztály, Leitomischl, 1 év prágai technikum, 2 év bécsi technikum. Nyelv: kevés magyar, továbbá német, cseh, olasz. Cs: Passevy Romána (∞1862), gy: János (1863), Ernő (1865–1875), Viktória (1869), Roma-nia (1870), Matild (1873). Korábbi fogl.: „bányászat és vashámornál”. Állami szolg.: 1856–1879, segéd, asztalvezető pótlékkal, mérnök. Szolg. beosztás: 7. ff., 5. ff., 1. ff., F-sz. Szolg. hely: Árva, Pozsony. [Gy: –]

Jindrák Ferenc (Sobieslau [Soběslav, Cs], 1830. jan. 1.–Pozsony, 1908. febr. 24.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: Prága, műtanoda 4 évfolyam. Nyelv: német, cseh, horvát. Cs: Fischer Anna (∞1864), gy: –. Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1851–1886, segéd, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: Bvf., kt. Zág-ráb, 10. ff., 2. ff., 1. ff. Szolg. hely: Buda, Zágráb, Szörény, Temes, Bács-Bodrog, Temes, Bács-Bodrog, PPSK, JNSZ, Csongrád, Heves. [Gy: –; R]

Jokel Ferenc (Olmütz [Olomouc, M], 1831. júl. 10.–?, 1877. aug. 6.) Val-lás: r. kat. Tanulmányok: 4 reálosztály, 3 év prágai politechnikum. Nyelv: német, cseh. Cs: Fuchs Mária (∞1860), gy: Franciska (1867), Irma (1873). Ko-rábbi fogl.: „Vasútépítésnél 4 évig mint építésznövendék”. Állami szolg.: 1856–1877, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: 7. ff. Szolg. hely: Tirol, Horvátország, Torontál. [Gy: –]

Kafka Károly (Ostrov [Ostrava, M], 1832. jún. 2.–?, 1888. márc. 28.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: alsó reáliskola 3 osztály, Brünn. Nyelv: kevés magyar, német, szláv. Cs: Grandtner Johanna (∞1878), gy: –. Korábbi fogl.:

„1853. év februarius 1-jétől 1857. év szeptember 12-ig Morvaországban Slaup és Zdiárnában az erdészetnél”. Állami szolg.: 1857–1879, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: Bvf., 4. ff., F-sz. Szolg. hely: Buda, Szörény, Temes, Torontál, Szombathely. [Gy: –]

Kanák Mátyás (Brezkovicz [Brezkovic, Breskovic, Cs], 1830. nov. 10.–??, 1902) Vallás: r. kat. Tanulmányok: mennyiségtan és gyakorlati mértan. Nyelv: kevés magyar; német és tót. Cs: Sztruhala Teréz (∞1860), gy: Paulina (1862–1883), Teréz (1864), Ferenc (†1866), Vilma (1868–1884), Károly (1870), Béla (1872), Szidónia (1874–1877), Emil (1876), Szidónia (1877). Korábbi fogl.: „Egy éven át gyakornok a pénzügyi hatóságnál Pilsenben”. Állami szolg.: 1854–1894, segéd, asztalvezető pótlékkal, segéd, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 1. ff., F-sz., 4. hff. Szolg. hely: Szepes, Árva, Pozsony, PPSK, Pozsony, Szombathely, Nagykanizsa, Debrecen. [Gy: –; R]

Kattauer Alfréd (Fulnek [M], 1830. ápr. 8.–??, ?) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 4 osztály a leipnecki főtanodában, 4 osztály Neutitschem, 1 év bécsi technikum. Nyelv: német. Cs: –, gy: –. Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1850–1883, gyakornok, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 6. ff., 4. ff. Szolg. hely: Debrecen, Szörény, Temes, Torontál, Bács-Bodrog, PPSK, Csanád, Csongrád. [Gy: –]

Kriha Vencel (Prága [Cs], 1838. jún. 18.–??, 1892. jan. 4.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 2 év prágai alsó reáliskola. Nyelv: cseh, német, horvát, kevés magyar. Cs: Mixich Klára (∞1868), gy: –. Korábbi fogl.: „1856. évtől 1857-ig egy prágai építésznel”. Állami szolg.: 1857–1880, segédmérnök, mérnöksegéd, mérnök. Szolg. beosztás: 7. ff., F-sz. Szolg. hely: Árva, Torontál, Szombathely. [Gy: –]

Kerausch Manó (Emmanuel) (Chrudim [Chrudím, Cs], 1833. dec. 17.–†Troppau, 1902. aug. 18.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: főtanoda reálszakaszának 2 tanfolyama, Chrudím. Nyelv: német, cseh, kevés magyar. Cs: –, gy: –. Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1854–1894, segéd, segédmérnök, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 2. ff. Szolg. hely: Árva, Szörény, Temes, Bács-Bodrog, Temes, Bács-Bodrog, Fejér, Csongrád, Békés, Bihar, Szatmár. [Gy: –; R]

Kiesswetter Antal (Niemes [Mimoň, Cs], 1823. márc. 12.–??, 1896. dec. 4.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: bölcsezet, Prága, két év műegyetem. Nyelv: német, lengyel, magyar. Cs: Schönbach Mária (∞1847), gy: Mária (1848), Vencel (1850), Antal (1853–1875), Bronislav (1855–1861), József (1861–1868), Eugénia (1864), Alfons (1866–1868), Gizella (1871–1877). Korábbi fogl.: „a tanulásra adta magát”. Állami szolg.: 1844–1889, gyakornok, segéd, mérnök, felügyelő. Szolg. beosztás: Ájfe. Szolg. hely: Erdély. [Gy: –; R]

Kinzel Bernát (Gindersdorf [Guntramovice, Cs], 1830. aug. 18.–??, 1894. ápr. 30.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 2 év főiskola, Königshof, 2 év technikum, Prága, 1 év gazdasági és közigazgatási tudomány. Nyelv: német, kevés cseh és magyar. Cs: Brzewowski Barbara (∞1855), gy: Mina (1856), Gusztáv (1857), Emilie (1863), Gizella (1876). Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1854–1894, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 4. ff. Szolg. hely: Szepes, Szörény, Temes, Torontál, Bács-Bodrog, PPSK, Csanád, Csongrád, Békés, Bihar, Arad. [Gy: –; R]

Klimesch Venczel (Schirmdorf [Semanín, Cs], 1850. jún. 3.–??, 1930). Vallás: r. kat. Tanulmányok: 6 év főreáliskola, Leitomischl. Nyelv: német, magyar. Cs: Sártory Donata Mária (∞1885), gy: Erzsébet Mária (1886), Jenő (1901). Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1871–1911, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 2. ff., 10. ff., 4. ff., 7. ff., 5. ff., 1. hff., kt. Temesvár, kt. Budapest. Szolg. hely: Árva, Szörény, Torontál, Bács-Bodrog, PPSK, Csanád, PPSK, Székesfehérvár, Fejér, Budapest, Temesvár, Budapest. [Gy: –; R]

Klinger Tamás (Hudenitz [Chotenice, Cs], 1882. nov. 21.–??, ?). Vallás: r. kat. Tanulmányok: főgimnázium érettségivel. Nyelv: magyar, német, cseh, rutén, izraelita. Cs: –, gy: –. Korábbi fogl.: „Az érettségi letétele után *Munkács rend. tan. város mérnöki hivatalában volt alkalmazva mint rajzoló*”. Állami szolg.: 1903–1904, felmérési díjnok. Szolg. beosztás: 2. ff. Szolg. hely: Bereg. [Gy: –]

Klose József (Liebenthal [Lubomierz, Sz], 1835. jún. 17.–??, 1910. febr. 5.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: műtanoda 3 évfolyam, Brünn. Nyelv: német, kevés magyar. Cs: Fencsik Vilma (∞1870), gy: Ladomérszky Ilona (1862), Ladomérszky Mária (1864). Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1856–1896, segéd, segédmérnök, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 2. ff. Szolg. hely: Árva, Szörény, Temes, Bács-Bodrog, Temes, Bács-Bodrog, Fejér, Csongrád, Békés, Bihar, Szatmár. [Gy: –; R]

Kofranek Vendel (Vojicz [Vojice, Cs], 1832. márc. 30.–?Szatmár, 1909. nov. 3.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 1850–1853, politechnikum, Prága. Nyelv: cseh, német, magyar. Cs: Eglis Lujza (∞1861), gy: Gusztáv Ferdinánd Károly (1862), Erzsébet Anna (1863), Terézia Lujza (1864–1866), Ilona Jozefa (1866–1876), Antalka Mária (1867–1871), Lujza Mária (1872), Mária Antónia (1873–1876), Vendel Dezső János (1875). Korábbi fogl.: „Az 1845/46-ik tanévben Jicsinben – Csehországban – az alreáltanodát »igen jó« előmenetellel végezte. 1846/47-től 1850-ig Jicsinben és Prágában mint építési gyakornok az út-, víz-, és földépítészethetnél volt alkalmazva. Ennek alapján és következtében 1850/51-től 1853-ig a politechnikai intézetbe Prágában fölvetetett, és többnyire »igen jó« elő-

menetellel végzett. Az 1853-ik évi augusztus 1-sőtől az 1854-ik évi február 15-ig részint felvállalt felméréssel, részint rajzolással volt elfoglalva, ezek után Galíciába a kataszteri felméréshez kinevezetett." Állami szolg.: 1854–1899, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, felügyelőségvezető, főmérnök, felmérési felügyelő. Szolg. beosztás: 5. ff., 6., ff., F-sz., 2. hff., PM. Szolg. hely: Árva, Debrecen, Szőrény, Temes, Szatmár, Szeged, Budapest. [Gy: van; R]

Kolař János (Biela [Bělá, Cs], 1824. máj. 14.–t?, 1916. márc. 11.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 6 gimnázium és 2 év technika. Nyelv: német, szláv. Cs: Vragovics Mária (∞1876), gy: –. Korábbi fogl.: „A végzett iskolák után azonnal az államszolgálatba”. Állami szolg.: 1850–1880, gyakornok, segédmérnök, asztalvezető, mérnök. Szolg. beosztás: 1. ff., 4. ff., F-sz. Szolg. hely: Szepes, Szőrény, Temes, Budapest, Szombathely. [Gy: –]

Koller Károly (Jaroslau [Jarosław, G], 1848. júl. 16.–+Budapest, 1907. ápr. 18.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: állami főreáltanoda 5 osztályát elvégezte, a 6. osztályt is látogatta. Nyelv: magyar, német, lengyel. Cs: Lehman Berta (∞1875), gy: –. Korábbi fogl.: „Kezelő írnök volt a nyugoti vasútnál, továbbá díjnok a minisztérium kiadóhivatalában és rajzoló a budai felmérési felügyelőségénél”. Állami szolg.: 1876–1895, felmérési díjnok, növendék, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: 6. ff., 7. ff. Szolg. hely: Torontál, Bács-Bodrog, PPSK, JNSZ, Csanád, Heves, Bars és Hont, Nyitra. [Gy: van]

Kollin József (Radesin [Radešín, Cs], 1829. jún. 15.–t?, ?) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 1847–1849, 3 év technikum, Prága. Nyelv: kevés magyar, német és szláv. Cs: –, gy: –. Korábbi fogl.: „1850-től 1852-ig Prágában Bauček János építésznél”. Állami szolg.: 1852–1883, mérnöksegéd, asztalvezető, mérnök. Szolg. beosztás: 7. ff., 2. ff., F-sz., 8. ff., 6. ff. Szolg. hely: Árva, Szőrény, Temes, Szombathely, PPSK, JNSZ, Csanád. [Gy: –]

Kopp József (Vostrov [Ostrov, Cs], 1827. jún. 2.–+Kolozsvár, 1902. dec. 10.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: reáliskola és akkori rend szerinti általános politechnikum, Prága. Nyelv: magyar, német, cseh, román. Cs: Lárencz Matild (∞?), gy: József (1860), Julianna (1862). Korábbi fogl.: „A tanulmányok bevégeztével közvetlen állami szolgálatba lépett”. Állami szolg.: 1850–1896, mérnöksegéd, mérnök, felszólamlási mérnök, felmérési vezető, mérnök, főmérnök, felmérési felügyelő. Szolg. beosztás: Ájfe, F-sz., Kkig. Szolg. hely: Galícia, Kolozsvár. [Gy: van; R]

Korhel János (Zittow [Cítov, M, helyesen Cs], 1830. dec. 20.–t?, 1881. márc. 8.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 2 évfolyam főiskola. Nyelv: kevés magyar, német és cseh. Cs: Ďubelowszki Theofila (∞1865), gy: Blaha Rózsa (∞1859). Korábbi fogl.: „1846. évi október 27-tel kezdve egész 1853. évi október

31-ig 2-dik sz. karmérnöki ezrednél tényleges szolgálatban állt, 1853. évi november 1-től kezdve egész 1855. évi december 31-ig tartalékseregben szolgált, mely idő alatt, míg mérnöki segédnek kineveztetett, Frankstadtban és Freibergben a. cs. kir. adóhivatalnál és Neutitscheinban a kerületi hivatalnál mint díjnok volt alkalmazva." Állami szolg.: 1856–1878, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, földadó-szabályozásnál mérnök. Szolg. beosztás: 5. ff., 2., ff., 10. ff., F-sz. Szolg. hely: Árva, Szőrény, Debrecen. [Gy: –]

Košatka Venczel (Csisovitz [Čisovice, Cs], 1830. szept. 26.–†?, ?) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 2 év a műegyetemen, 2 év törzstanoda, Prága, 4 év tűzérakadémia, Olmütz. Nyelv: német, cseh. Cs: –, gy: –. Korábbi fogl.: „Az iskolákbóli kilépéstől a kataszteri felmérésnél felvételig a cs. kir. 10. tűzér ezrednél és az erdőbecslésnél a Mnischeks uradalomnál szolgált." Állami szolg.: 1863–1888, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: 9. ff., 5. ff., 8. ff., 3. ff., 8. ff. Szolg. hely: Hont, Temes, Krassó, Temes, PPSK, JNSZ, Heves, Bihar. [Gy: –]

Köhler Antal (Reichenberg [Liberec, Cs], 1839. máj. 20.–†?, 1892.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: főreáltanoda, Reichenberg. Nyelv: német, magyar, francia, olasz, szláv. Cs: nemessán Nemessányi Apollónia (∞1870), gy: Margit (1870), Dorottya (1872), Mária (1885). Korábbi fogl.: „1857. március 1-től 1857. augusztus 15-ig Trenkler Antal és fiai reichenbergi cégénél mint gyakornok, 1857. augusztus 16-tól 1858. június 13-ig Ressel Józsefnél Reichenbergben mint könyvelő, 1860. évi május 23-tól 1860. augusztus 22-ig Bécsben Liebieg Ferenc gyári raktárban mint könyvelő". Állami szolg.: 1858–1886, gyakornok, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: Bvf., 2. ff., F-sz., 4. hff. Szolg. hely: Buda, Szőrény, Temes, Szombathely, Nagykanizsa. [Gy: –]

Kraft Károly (Rattenberg [T], 1827. ápr. 13.–†?, 1887. nov. 11.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: filozófia, Innsbruck, 3 év technikum, Bécs és München. Nyelv: német, latin, olasz. Cs: Szerson Jozefa (∞1869), gy: Valentini Katarina (1857). Korábbi fogl.: „1855. évi december 13-án kelt főreáltanodai igazgatósági bizonyítvány folytán 1855. évi február 23-tól 1855. évi október 28-ig mint helyettes tanár az innsbrucki főreáltanodán. 1848. évi hadjáratban részt vett, és afelől megkapta a tiroli cs.k. országos védelmi parancsnokságtól 1874. évi június hó 22-én keltezett igazolványt, mi folytán az 1873. évi augusztus 28-án kelt legfelsőbb elhatározás értelmében egy szolgálati évet hozzászámítani jogba lépett". Állami szolg.: 1856–1880, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: 7. ff. 4. ff.. F-sz. Szolg. hely: Árva, Temes, Besztercebánya. [Gy: –]

Kraisl Ignác (Glogoczov [Glogoczów, G], 1845. aug. 8.–†?, 1879. jan. 5.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: főreáliskola, mezőgazdaság, kettős könyve-

lés. Nyelv: német, szláv. Cs: –, gy: –. Korábbi fogl.: „*tanult*”. Állami szolg.: 1864–1879, mérnöksegéd, asztalvezető. Szolg. beosztás: 5. ff., 1. ff., kt. Temesvár. Szolg. hely: Árva, Szörény, Torontál, Bács-Bodrog, Temesvár. [Gy: –]

Kratochvil Ferenc (Zámost [Zámostí, Cs], 1833. okt. 15.–†Érsekújvár, 1896. aug. 27.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 1850/51-től 1853/4-ig prágai politechnikai intézet. Nyelv: cseh, német, kis román és magyar. Cs: Galgóczy Erzsébet Gizella (∞1890), gy: –. Korábbi fogl.: „*Az 1850/1. évtől 1853/4. évig, tehát négy évig a politechnikai intézetén jó sikerrel, 1854/5-től 1855/6-ig a selmecbányai akadémián mint növendék, de semminemű vizsgát nem tett le*”. Állami szolg.: 1856–1893, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, felmérési vezető. Szolg. beosztás: ÁjfE, F-sz., 3. ff. Szolg. hely: Szatmár, Pozsony, Zágráb, PPSK, Érsekújvár, Bars. [Gy: –; R]

Kraus Ignác (Sternberg [Šternberk, Cs], 1833. júl. 29.–†?, 1890. máj. 28.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: prágai főreáltanoda 2 év, prágai műegyetem 4 év. Nyelv: német, cseh, meglehetősen magyar. Cs: Schimann Anna (∞1871), gy: Gabriele (1871), Maria (1873–1875), Anna (1876–1878), Kálmán Henrik (1879), Vilmos Rezső Béla (1884–1887). Korábbi fogl.: „*A kataszteri becslésnél 1 éven át, a cs.k. prágai pénzügyigazgatóságnál ½ éven át mint díjnok, a pécsi vasút építésénél 2 éven át mint mérnök*”. Állami szolg.: 1858–1890, segéd, háromszögelési segéd, háromszögelési mérnök. Szolg. beosztás: Hsz. Szolg. hely: Erdély, Budapest, Szörény, Budapest, Temes, Krassó, Bács-Bodrog, Budapest, Kunszentmiklós, Szeged, Budapest, Heves, Budapest. [Gy: –; R]

Krbek Ferenc (Liszej [Liské, Cs], 1824. máj. 12.–†Bécs, 1915. febr. 4.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: műegyetem, Prága. Nyelv: német, cseh, magyar, román. Cs: Fischer Jozefa (∞1851), gy: Pravomil (1852), Ottokár (1854), Ferenc (1858), Arnold (1860), Dragomir (1862), Angela (1864). Korábbi fogl.: –. Állami szolg.: 1850–1891, mérnöksegéd, mérnök, főmérnök, felmérési felügyelő. Szolg. beosztás: ÁjfE, hl., F-sz., 6. ff., 2. ff. Szolg. hely: Erdély, Temes, Kolozsvár, Torontál, Bács-Bodrog, PPSK, JNSZ, Csanád, JNSZ, Heves, Bihar. [Gy: –; R]

Kreupl Lipót (Zwettl [FA], 1840. okt. 22.–†Budapest, 1909. jan. 18.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 3 normáliskolai osztály, Linz, 1853–1857 ipar-egyleti képezde, Linz. Nyelv: német, kevés magyar. Cs: Kampf Aloisia (∞1871), gy: Géza (1872), Karolina (1874), Emma (1878), Károly (1879), Kálmán (1883). Korábbi fogl.: „*1857. szeptember hó 1-étől fogva 1863. szeptember hó 30-ig a linzi cs.k. térképtárban mint díjnok alkalmaztatott*”. Állami szolg.: 1863–1904, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 4. ff., 1. hff., 9. ff. Szolg. hely: Szepes, Szörény, Temes, Torontál, Bács-Bodrog, PPSK, Csanád, Csongrád, Békés, Budapest. [GY: van; R]

Kubesch János (Olmütz [Olomouc, M], 1835. okt. 31.–†Budapest, 1909. ápr. 1.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 7 év gimnázium, Olmütz. Nyelv: német, cseh, meglehetősen magyar. Cs: Wrba Zsuzsanna (∞1848), gy: Béla (1871), Miksa (1873–1884), Mária (1875), Vilma (1879). Korábbi fogl.: „*Olmütz város hatóságánál mint díjnok a népszámításnál. A reductio alatt a földadó-ideiglenegnél 1860. évi május hó 1-től október 31-ig az 1. felügyelőségénél Pozsonyban*”. Állami szolg.: 1857–1904, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 3. ff., 5. ff., 1. hff., 9. ff. Szolg. hely: Hont, Torontál, Szörény, Temes, PPSK, Székesfehérvár, Fejér, Esztergom, Budapest. [GY: van; R]

Kulcsár-Mecsey Emil (Bécsújhely (Wiener Neustadt) [AA], 1873. jún. 30.–†?, ?) Vallás: n.a. Tanulmányok: hadapródiskola, Liebenau. Nyelv: német, kevés magyar. Cs: Kapros Erzsébet (∞1901), gy: -. Korábbi fogl.: „*Mint cs. és kir. főhadnagy közvetlenül a hadseregből lépett be*”. Állami szolg.: 1901–1902, díjnok, felmérési növendék. Szolg. beosztás: n.a. [GY: -]

Kurzweil József (Hall [T], 1835. szept. 10.–†Esztergom, 1887. jún. 12.) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 3 év császári vadászrezred nevelőintézete, Hall, magánúton a főiskola 3. és 4. osztálya, Hall. Nyelv: német. Cs: Csernó Brigitta (∞1869), gy: Gizella (1873), Mária (1877). Korábbi fogl.: „*A halli cs. k. bányagondnokságnál mint felesketett gyakornok szolgált*”. Állami szolg.: 1858–1887, gyakornok, mérnöksegéd, segédmérnök, mérnök. Szolg. beosztás: 4. ff., 5. ff., 8. ff., F-sz., Zágrábi fv. Szolg. hely: Szepes, Szörény, Temes, PPSK, JNSZ, Zágráb. [GY: van]

Kutscher Vilmos (Hammersdorf [Hamernice, Cs], 1838. febr. 15.–†?, 1909) Vallás: r. kat. Tanulmányok: 8 gimnáziumi osztály. Nyelv: magyar, német, cseh. Cs: Kechonek Mária (∞1889), gy: -. Korábbi fogl.: -. Állami szolg.: 1857–1898, segéd, asztalvezető, mérnök, főmérnök. Szolg. beosztás: 2. ff., F-sz., 8. ff., 4. ff., Eszéki fv., Zágrábi fv. Szolg. hely: Árva, Pozsony, PPSK, JNSZ, Csongrád, Békés, Bihar, Arad, Eszék, Zágráb. [GY: -; R]

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL	
K 269	Pénzügyminisztériumi Levéltár, Pénzügyminisztérium, Általános iratok
S 92	Országos Földméréstani Intézet iratai

Kiadott források és szakirodalom

ANTALFFY 1934	ANTALFFY Andor: A Magyar Állami Földmérés. <i>Térképészeti Közlöny</i> III. köt., 1934, 9–51.
BALÁZS–RAUM 1983	BALÁZS László – RAUM Frigyes: Tények és emlékek a magyar földmérés szervezeteiről és tevékenységéről. <i>Geodézia és Kartográfia</i> 35(1983), 2. sz., 73–83.
BARA 2007	BARA Zsuzsanna: Az „ismeretlen” prozopográfia. <i>Neveléstörténet</i> 4(2007), 1–2. sz., 234–244.
BÉLAY–KARDOS 1960	BÉLAY Vilmos – KARDOS Kálmán: <i>A Pénzügyminisztérium Levéltára, 1867–1944. Repertórium</i> . Budapest, 1960 (Levéltári leltárak 10.).
BM tiszti névtár 1873	<i>A Magyar Kir. Belügyminisztérium, annak felügyelete alatt álló intézetek és törvényhatóságok tiszti névtára az 1873-dik évre</i> . Buda, 1873.
DÁVID 1960	DÁVID Zoltán: Magyarország első kataszteri felmérése (1786–1789). Forrástanulmány. <i>Történeti Statisztikai Évkönyv</i> 1(1960), 33–58.
FAZEKAS 2008	FAZEKAS Csaba: <i>Egyházak, egyházpolitika és politikai eszmék az Osztrák–Magyar Monarchiában</i> . Miskolc, 2008 (Műhelytanulmányok. Working Papers 4.). http://mek.niif.hu/06700/06708/06708.pdf (2013. aug. 19.)
FÖGLEIN 1931	FÖGLEIN Antal: A „Conscriptio Josephina” sorsa. <i>Levéltári Közlemények</i> 9(1931), 112–126.
FM névtár 1871	<i>Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Kir. Ministerium ügyköréhez tartozó hatóságok és</i>

- közégek 1871ik évi tiszti névtárának 1. statistikai része Szerk. MIHÓK Sándor. Pest, 1871.
- GZsn 1905 *Geodéziai zsebnaptár. Vezérfonal mindenféle geodéziai munkálatokhoz az 1905. évre.* Szerk. GÁNÓCZY Sándor. Budapest, 1905.
- HRADECKY 1956 HRADECKY Emil: A „Józsefkori felvétel” katalógizálásának kérdéséhez. *Levéltári Híradó* 6(1956), 2–3. sz., 199–207.
- HRENKÓ 1985 HRENKÓ Pál: Kegydíjas földmérők a kiegyezés után. *Geodézia és Kartográfia* 37(1985), 4. sz., 274–279.
- IM tiszti névtár 1872 *Igazságügyi tiszti névtár.* Szerk. KAKASS Kálmán. Pest, 1872.
- IM tiszti névtár 1879 *Az igazságügyi tiszti névtár, a kir. közjegyzői- és az ügyvédi kar név- és lakjegyzékével. Az első folyamodású kir. bíróságok szervezete és területköreinek kimutatása.* 1–2. köt. Szerk. KISS Gyula, KANYÓ Lajos. Budapest, 1879.
- IRMÉDI-MOLNÁR 1939 IRMÉDI-MOLNÁR László: Az 1786. évi kataszteri felmérés Zalavármegyében. *Földrajzi Közlemények* 67(1939), 4. sz., 330–342.
- KK zsebnaptára 1896 *A „Kataszteri Közlöny” zsebnaptára a kataszteri és birtokrendező mérnökök számára.* Szerk. GÁNÓCZY Sándor, SPINNER György. Budapest, 1896.
- Magyar földmérés *A magyar földmérés és térképészet története.* I–IV. köt. Főszerk. JOÓ István, RAUM Frigyes. Budapest, 1992.
- MTCN *Magyarország tiszti cím- és névtára 1873–1944. Kereshető hasonmás.* Szöveges adatbázis, Blu-Ray Disc. Budapest, [2011] (Arcanum digitális tudománytár). (Az 1873. évi kötet eredeti megjelenése: *Magyarország tiszti czim és névtára 1873.* Budapest, 1874.)
- PM 1867–1871 *A m. kir. pénzügyministerium öt évi működése 1867–1871-ig.* Budapest, 1873.
- PM 1895–1905 *A Magyar Kir. Pénzügyministerium tíz évi működése 1895–1905.* Budapest, 1905.

- PM Beosztás 1868 *A m. kir. pénzügyminiszterium ügy- és személyzeti beosztása. 1868-ik évi Január 1-től kezdve.* Buda, 1868.
- PM Névtár 1869 *Magyar Királyi Pénzügyminiszterium és alárendelt hivatalainak tiszti névtára 1869-dik évre.* 1. évf. Buda, 1869.
- PM Névtár 1873 *A magyar királyi pénzügyminiszterium és alattas hivatalainak tiszti névtára 1873. évre.* Buda, 1873.
- RAUM 1982 RAUM Frigyes: A kataszteri felmérési szervezet a kiegyezés után. *Földmérő* 31(1982), 2. sz., 33–40.
- RAUM 1985a RAUM Frigyes: Az állami földmérés első nyomdája. *Földmérő* 31(1985), 1. sz., 4–7.
- RAUM 1985b RAUM Frigyes: Magyar földmérő dinasztiák. *Földmérő* 31(1985), 3–4. sz., 21–23.
- RAUM 1986a RAUM Frigyes: A magyar kataszteri felmérés szervezetének kialakulása. *Geodézia és Kartográfia* 38(1986), 1. sz., 46–51.
- RAUM 1986b RAUM Frigyes: Vacano Fülöp. *Geodézia és Kartográfia* 38(1986), 6. sz., 445–446.
- RAUM 1987 RAUM Frigyes: *A magyarországi földmérők és térképészek fontosabb életrajzi adatai.* Budapest, 1987.
- RAUM 1989 RAUM Frigyes: A magyar Állami Földmérés és az első magyar postabélyeg. *Geodézia és Kartográfia* 35(1989), 5. sz., 364–365.
- REISZ 2010 REISZ T. Csaba: Hatvanéves a levéltár szak – visszaemlékezés. In: *„Vedd ezeket az iratokat”.* Jubileumi kötet az ELTE levéltár szak alapításának hatvanadik évfordulójára. Szerk. MIHALIK Béla, ZARNÓCZKI Áron. Budapest, 2010, 203–211.
- SCHALLER 1791 Jaroslaus SCHALLER: *Topographisches Lexikon des Königreichs Böhmen...* Prag, 1791.
- SZÁNTAY 2007 Antal SZÁNTAY: Le relevé cadastral en Hongrie au temps de Joseph II. In: *De l'estime au cadastre en Europe.* Ed. Mireille TOUZERY. Paris, 2007, 483–490.
- SZÁNTAY 2008 SZÁNTAY Antal: A II. József-kori kataszteri felmérés Magyarországon. In: *Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére.* Szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz. Budapest, 2008, 407–412.

-
- SZÁNTAY 2009 Antal SZÁNTAY: Die Josephinische Landesvermessung in Ungarn. (Előadás: Internationale Fachtagung „Beschreiben und Vermessen, Raumwissen in der östlichen Habsburgermonarchie im 18. und 19. Jahrhundert“, Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen 2009. október 29–31. Megjelenés alatt.)
- SZÁNTAY 2010 Antal SZÁNTAY: Grundkataster und Grundsteuer im Königreich Ungarn. (Előadás: Symposium „Der Franziszeische Grundsteuerkataster /1817–1865/ als Forschungsproblem“, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 2010. szeptember 6–7. Megjelenés alatt).
- Tiszti címtár 1861 *A magyar szentkorona birtokának kormányzati, törvénykezési- és közigazgatási alkotmányos tiszti címtára; bővítve a budapesti ügyvédek, orvosok és vidéki uradalmi gazdatisztek névsorozatával.* Pest, 1861.
- Tiszti névtár 1863 *Magyarország tiszti névtára.* Pest, 1863.
<http://digitalia.tudaskozpont-pecs.hu/?p=1636>.
(2013. aug. 19.)

Foreign Surveyors at the Cadastral Surveys in Hungary

The cadastral survey of Hungary started in 1850. The work was carried out by surveyors and their colleagues coming from other parts of the Habsburg Empire, mainly from the Czech and Moravian territories. There were no or just a few experts from Hungary in the first decades of the survey. For Hungarians the opportunity to take part in the work presented itself only after the Austro-Hungarian Compromise. Those experts, who had enough patience could gradually climb the career ladder and fulfill higher positions.

After the new state structure had been formulated, a lot of experts returned home from „this foreign, alien country”. Several people, however, continued their work for decades, they chose Hungarian wives, they settled down here after their retirement. Evaluating the official address lists, as well as the other personal databases, we have to state that we lack the data needed to fully reconstruct the careers of those experts, who participated in this great work. Unfortunately, the archival sources do not supply us with additional information, since the Ministry of Finance, which was dealing with the cadastral issues, during the contemporary drastical document disposition rounds practically eradicated, eliminated the basic documents of its own history. That is why the fond No. S 92 of the National Archives of Hungary is so extremely important and interesting, which is – under the title of National Institute of Surveying – contains the separate documents of the Ministry of Finance Cadastral Department, mainly the personnel data documents of the employees. Only one volume remained from the early period (starting in 1856), which contains the personnel data sheets of the people from I to K. The detailed evaluation of the volume and the database with the short career description of the foreign (personnel coming from areas not belonging to the Hungarian crown i.e. Czech, Moravian, Silesian, Austrian, Galician) would help and encourage the prozopographical evaluation and study of the cadastral surveys.

TÖRÖK ENIKŐ

Néhány kataszteri irattípus

A kataszteri irattípusokat az Országos Levéltár (MNL OL) gyűjteménye alapján vizsgáljuk. A levéltár kataszteri gyűjteménye két részből áll: térképek (S 78) és iratok (S 79). Az iratok a térképek egy részével együtt 1951-ben kerültek a gyűjteménybe, amikor az Országos Földmérési Intézet térkép-tári és tagosítási osztálya levéltári kezelésbe adta a működéséhez már nem szükséges iratanyagot: 1693 község 20.322 térképlapját, 11.603 füzet mérési vázlatot, határleírást stb. Az Intézet felügyelete alatt álló és a vele azonos épületben levő Pest Megyei Földmérési Igazgatóság is átadott ekkor a levéltárnak országos jellegű iratokat. 1951 decemberében az Ince pápa téri raktárba szállították a térképeket és az iratokat, jegyzékekkel együtt.¹

Az S 79 állag a mai Magyarország egész területéről többnyire a 19. század második felében készült kataszteri felvételek iratanyagát tartalmazza. A gyűjtemény azonban nem teljes, nem minden településről állnak rendelkezésre források, illetve nem is egységes, az egyes településekről különböző irattípusok maradtak fenn. Átvételkor az Országos Földmérési Intézetben rendezték és jegyzékelték a dokumentumokat. Az 1945 előtti megyebeosztás szerint a megyék betűrendjében, a megyéken belül az 1948. évi állapotok szerint a községek betűrendjében található az egyes települések iratai. Az egy-egy községre vonatkozó iratanyag általában egy csomóba kötve található, a nagyobb terjedelműek azonban több csomóban. A jegyzék feltünteti, hogy az egyes községekről milyen iratfajták állnak rendelkezésre, és megadja keletkezésük dátumát. A jegyzék a következő iratfajták szerint csoportosítja a dokumentumokat: a) birtokrészleti jegyzőkönyv, b) számolati jegyzőkönyv, c) birtokváltozási jegyzőkönyv, d) talajhasználati jegyzőkönyv, e) felvételi előrajz, f) határleírás és g) egyéb. Ebből a csoportosításból is kitűnik, hogy nem csak írásos, hanem kartográfiai dokumentumokat is tartalmaz a kataszteri iratok állaga. Az előállítás technológiáját tekintve kéziratos dokumentumokról van szó,

¹ MNL OL Y 7 849/1951 OL.

ezen belül előfordulnak teljesen kézzel írott források és kézzel kitöltött formanyomtatványok. A nemrégiben megkezdett adatbázisban történő feldolgozás során kiderült, hogy nagyon sokszínű iratanyaggal van dolgunk, a dokumentumtípus meghatározása nem egyszerű feladat. Az ország felmérése több évtizedet vett igénybe, közben sok helyen helyszínelésre is sor került. Időközben változtak a formanyomtatványok, változott a terminológia, ugyanakkor jellemző számos szinonima együttélése is. Tovább nehezíti a helyzetet, hogy a források nyelve is változott, az 1850-es és 1860-as évekből származó iratok német vagy német és magyar, ezt követően pedig magyar nyelven íródtak.²

A következőkben azokat az irattípusokat vesszük számba, amelyek leggyakrabban fordulnak elő a levéltár S 79 állagában. Eddigi tapasztalataink és ismereteink összegzése szükséges és hasznos a feldolgozó munka folytatása, valamint a kutatás szempontjából is.

Határleírás

A kataszteri felmérés előmunkálatai közé tartozott a határjárás és a határleírási jegyzőkönyv elkészítése. A határjárás során meg kellett győződni arról, hogy a település *„határszélén fekvő valamennyi dűlők a szomszéd község dűlőivel közvetlenül érintkeznek, tehát közben egyik községhez sem tartozó birtok nem fekszik”*. A határleírási jegyzőkönyvet két példányban és *„annak a vidéken szokásos hazai nyelven”* kellett megszerkeszteni. Az 1850. évi utasítás mintát is közölte a jegyzőkönyv felvételére. A későbbiekben, például az 1875. évi VII. tc. által elrendelt helyszínelés alkalmával változás esetén pótjegyzőkönyvet, függeléket kellett készíteni, amelyet határleírási pótjegyzőkönyvnek vagy póthatárleírási jegyzőkönyvnek neveztek.³

Többnyire nem formanyomtatvány kitöltésével készült a határleírás, hanem teljes mértékben kéziratos dokumentum volt, mint Balatonfüredé 1856-ból. De formanyomtatvány használata is előfordult, a német és a magyar nyelvű nyomtatvány is ugyanazokat az adatokat tartalmazza: határjelek és határvonalak adatai, lépések száma a következő határjelhez

² A korabeli terminológiára vonatkozóan hasonló megállapításra jutottak az MNL Heves Megyei Levéltár kataszteri iratainak rendezése során is. NEMES 1991, 49. – A kataszteri térképek feltárását az OTKA K 105 886 pályázatának támogatásával végezzük, 2013–2015 között.

³ Utasítás 1850, 2., 4., 39., Utasítás 1875, 4., Utasítás 1876, 451., Utasítás 1885, 8., 18., 19–20., Rendelet 1909, 334.

(*Beschaffenheit des Grenzzeichens, Beschaffenheit des Grenzzuges, Anzahl der Schritte zum nächstfolgenden Grenzzeichen*). A német nyelvű formanyomtatványra példa Tápé határleírása 1877-ből, a magyar nyelvű, D 106 jelű formanyomtatvány kitöltésével készültek Budafok 1883. és 1914. évi határleírásai. A határleírások többségében határtérkép is található (lásd a kötet végi képmellékletben közölt ábrát).⁴

Dűlők leírása

A kataszteri telekkönyv előmunkálatai közé tartozott a dűlők leírása is. „Mihelyt a' község határleírása megtörtént, s mindennemű határoillongások ki-egyenlítetttek: a' községi választmány és ügyvezető tiszt a' község határában való-sággal létező dűlők és mezők leírására megyen által. (...)”

E' végre az elnök a' választmánnyal a' községi dűlőkre kimegyen; helyrajzi fekvés szerint, s a szokásban levő elnevezések pontos feljegyzése mellett, minden dűlőt leir, a' rajta űzött mivelési ághoz képest annak minőségét, hogy jó, közép-szerű, vagy rosz feljegyzzi, az illy dűlőn előforduló természetesi viszonyokat, a' termékekkel együtt felsorolja, s a' dűlők ezen leírását, a' helységhez legközelebb fekvő dűlőtől kezdvén, helyrajzi sorozatban olykép eszközli, hogy azt ugyanazon ponton végezze, mellyen megkezdett. Minthogy megtörténhetik, hogy valamelly dűlő-nek vagy mezőnek leírás alkalmával még neve nincsen, vagy ez csak határozatlan, ez esetben a választmány beleegyezésével a' dűlőnek nevet kell adni, hogy ez alatt fel lehessen jegyezni. (...)”

Mihelyt a' községi választmány meggyőződött arról, hogy a' község határá-ban találtató valamennyi dűlők körüljárátván, szokásos neveiket feljegyeztettek, a B) betű alatt ide csatolt mintázat szerint a községben szokásos nyelven jegyző-könyv készítettik, mellyet a' jelenlevők mindnyájan aláírnak.”⁵

A kétnyelvű, B jelű (Lit. B) nyomtatvány felhasználásával készült például Tác 1850. évi, Nagycenk 1855. évi és Felsőtárkány 1863. évi dűlőle-írása.⁶

⁴ Grenzbeschreibung der Gemeinde Balaton Füred, 1856. MNL OL S 79 No. 1560., Grenzbeschreibung der Gemeinde Tápé, 1877. MNL OL S 79 No. 310., Budafok (Promontor) adóközségnek határleírása, 1883 és Budafok (Promontor) adóközségnek póthatárleírása, 1885. MNL OL S 79 No. 577.

⁵ Pótlék 1875, 80–81., Földadóról 1877, 60–61., Utasítás 1850, 5., 40., Kat. munk. 1875, 12.

⁶ Leírása tázi adóközségben létező dűlőknek és mezőknek. Beschreibung der in der Steuergemeinde [Tácz] vorkommenden Flurmarken oder Riede, 1850. MNL OL S 79 No. 319/b/501–511. Leírása 126. sz. Nagy Czenki adóközségben létező dűlőknek és me-

Kataszteri telekkönyv

A kataszteri telekkönyvek címében többnyire a „birtokrészleti jegyzőkönyv” (*Parzellen-Protokol*) megnevezés szerepel, viszont a korabeli törvényekben, utasításokban, rendeletekben, illetve a korabeli szakirodalomban egyéb megnevezésekkel is találkozunk: földadókönyv, adótelekkönyv, földadótelekkönyv, felvételi jegyzőkönyv, földadó-kataszteri könyv, vallományi telekkönyv, vallomány- vagy telekkönyv (*Fassions- oder Lager-Buch*), földadósorozati telekkönyv, földadókataszteri telekkönyv, parcella jegyzőkönyv, földrészleti jegyzőkönyv, földkönyv, kataszteri birtokkönyv, földadó-osztályozási telekkönyv.⁷

A kataszteri munkák során keletkezett telekkönyvet ugyanis valamilyen formában meg kellett különböztetni más telekkönyvektől, például az ingatlannyilvántartás céljából felvett telekkönyvektől, vagyis a hiteltelekkönyvektől, vagy a tagosítási telekkönyvtől. Az 1875. évi Kataszteri Kalauzban a következő meghatározás szerepel: *„a kataszteri telekkönyvnek célja pedig: a birtokot mint adóalapot kimutatni, az az minden legkisebb földrészletet a kép tüntetni ki, hogy egyszersmint kitűnjék az is, mily adót képes igazságosan és arányosan azon földrészlet a kivetett országos földadóból fizetni. Ennél fogva a kataszteri telekkönyvben, a földrészleteknek a térmérték meghatározása mellett osztályoztatni is kel. Sőt hogy az adóalap annál igazságosabb legyen, a földrészleteknek minden művelési ág szerint a tiszta jövedelmét is ki kel számítani.”* A kataszteri telekkönyv a helyrajzi számok sorrendjében tartalmazza a telkekre vonatkozó adatokat.⁸

Azonban a kataszteri telekkönyvek között is vannak különbségek attól függően, hogy mikor és milyen módon, milyen részletességgel készültek. Már az 1870-es években is háromféle kataszteri telekkönyvet különböztettek meg:

zóknek. Beschreibung der in der Steuergemeinde vorkommenden Flurmarken oder Riede, 1855. MNL OL S 79 No. 794/725–731. Leírása 48. sz. Felső Tárkány adóközségben létező dülőknek és mezőknek. Beschreibung der in der Steuergemeinde Felső Tárkány N. 48. vorkommenden Flurmarken oder Riede, 1863. MNL OL S 79 No. 430.

⁷ Utasítás 1850, 12., Mérnöki utasítás 1850, 29–30., D minta, Utasítás 1885, 18., 20., 89., Eötvös 1875, 42., 44., 50., 80., 133., 134., 150., SZALAY 1884, 4., Rendelet 1939, 251. Az adótelekkönyv szinonimája a földkönyv az 1868:XXV. tc.-ben, lásd Kat. munk. 1875, 12–13. Bácsbokod telekkönyvének címében átvitották a „birtokrészleti” jelzőt „földrészleti”-re, lásd Bácsbokod nagyközség földrészleti jegyzőkönyve az 1922. évi részletes felmérés alapján, 1922. MNL OL S 79 No. 2/1109–1839.

⁸ Kat. törv. 1875, 36., CSILLAG 1884, 4–5.

1) az 1850-es években készült régi, konkrétális telekkönyv, amelybe a területek nagyságát többnyire csak bemondás vagy lépés szerinti felmérés után vezették be;

2) a kataszteri mérnökök által a részletes felmérés során, vagyis 1856-tól készített birtokrészleti jegyzőkönyv, amelybe dűlőnként és a parcellák sorrendjébe vezették be mindenki birtokát a valóságban talált művelési ágak szerint, csak az osztályozást hagyták el, és amelyet az 1875. évi VII. tc. által elrendelt helyszínelés alkalmával kataszteri telekkönyvként használtak;

3) a tagosítás után ügyvezetők által készített új telekkönyv.⁹

A kataszteri telekkönyv minden esetben formanyomtatvány felhasználásával készült, de különböző helyeken, különböző időpontokban eltérő nyomtatványokat használtak. Az egyik, az ún. E jelű (Lit. E) nyomtatványt az 1850. évi utasítás is ismerteti. Eszerint a „vallomány- vagy telekkönyv” (*Fassions- oder Lager-Buch*) rovatai a következők:

„a) a' folyó helyrajzi, birtokrészlet-szám,

b) a következőbe a dűlő neve, azután

c) a tulajdonos neve, lakhelye, 's házának száma, továbbá

d) minden birtokrészlet művelési ágai hozzátételnek, 's a' terület meghatározására menvén, utoljára

e) a' birtokrészlethez mellékeltetik az osztály, mellybe tartozik.

Az osztálynak vizsgálat folytán a' becselő biztos által teendő módosítására [„az adóbiztos vizsgálata következtében változtatás az osztályba”], úgy nem különben a' kimutatandó tiszta haszon számára nyitott rovatot egyelőre üresen kell hagyni, 's az „Észrevételek” közt csak a' különös esetek említetnek meg.” Ezt a nyomtatványt használták Sárkeresztes 1851. évi, Mór 1858. évi, Pátka 1852. évi és Debrecen 1870. évi telekkönyvéhez.¹⁰

⁹ Pótlék 1875, 80., K 1876, 22–23., Észrevételek 1876, 37.

¹⁰ Utasítás 1850, 12., 45–47. (E minta). Vallomány- vagy telekkönyve a 77-ik számú Keresztes adó-községnek melly magában foglalja Keresztes helységét 171. egymás melletti házakkal, 's ... Borbála pusztát. *Fassions- oder Lagerbuch der Steuergemeinde. Keresztes adóközség telekkönyve, 1851–1859.* MNL OL S 79 No. 318/a/1–499., Vallomány- vagy telekkönyve a Moóri adó-községnek. *Fassions- oder Lagerbuch der Steuergemeinde Móór 81. Moór mváros telekkönyve, I-ső kötet, 1858.* MNL OL S 79 No. 318/b/1–977., Vallomány- vagy telekkönyve Pátka adó-községnek. *Fassions- oder Lagerbuch der Steuergemeinde, 1852.* MNL OL S 79 No. 318/c/1–858., Vallomány- vagy telekkönyve a 702-ik sz. sz. kir. Debreczen város adóközségnek, magában foglalja sz. kir. Debreczen városát a hozzá csatolt Gyulai-Hegyes, Gyulai-Mács, felső és alsó Jósa szőlős kertekkel. *Fassions- oder Lagerbuch der Steuergemeinde Stadt Debreczen No 702, 1870.* MNL OL S 79 No. 385/1–2667.

A „felvételi jegyzőkönyv”-et az 1850. évi mérnöki utasításból ismerjük – az S 79 állagban ez idáig még nem fordult elő –, amelyet az utasításhoz mellékelte „D mintázat” szerint kellett elkészíteni, és a következő adatokat tartalmazza: a térkép szelvény száma, a dűlő neve, helyrajzi szám (birtokrészlet száma), a tulajdonos ház száma, neve, állása és lakhelye, a parcella (birtokrész) művelési ága és nagysága, valamint megjegyzés. A jegyzőkönyvet különbözőképp kellett/lehetett kitölteni, attól függően, hogy a felmérés mennyire volt részletes:

„Egy csupán kerületileg felvett község öszves területe a jegyzőkönyvbe csak egy tétel gyanánt iratik be, s a rovatok a dűlők nevezetétől egész bezárólag a „művelési ágakig” átpontoztatnak.

Dűlönkénti felvételnél, minden egyes dűlő területe, szinte egy tétel gyanánt iratik be, s az „N részletek” rovatától egész „lakhely” rovatig kipontozandók. Ha dűlő kizárólag vagy túlnyomó részben ugyanazon művelésű földeket foglal magában, akkor annak feljegyzése az illető rovatba kiteendő, ellenkező esetben pedig hasonlóan átpontozandó. Az „észrevétel” rovatban a 123. §. szerint nem termő hasztalan földek kiszámított területét ki kell tenni. (...)

Ha az egyes részek felvétele rendeltetett meg, akkor azok ugyanazon számszerinti rendben, mint a millyenben a szelvényen vagy a kiszámítási jegyzőkönyvben előfordulnak, a felvételi jegyzőkönyvbe iratnak, és a lapöszveg ismétlése által a főöszveg előállítatik.”¹¹

Mielőtt folytatjuk a formanyomtatványok felsorolását, nézzük meg, mit mond az 1868. évi XXV. törvénycikk a kataszteri telekkönyvről, vagyis az „adótelek- vagy földkönyv”-ről. „Az adótelekkönyvben minden egyes birtokrészlet a dűlő leírásban megállapított sorrendben helyirati fekvés szerint felvétetik, a tényleges birtokos neve, lakhelye s ház száma bejegyeztetik; — azután a térfogat, a művelési ág, melyben a helyszíni felvételkor találtatik, és az osztály, melybe a választmány által a mintatér szerint soroztatott, beiktattatik.”¹²

A birtokrészleti jegyzőkönyv elnevezés alatt is többféle nyomtatvánnyal lehet találkozni, van köztük német nyelvű, magyar nyelvű és két nyelvű is. Többségük kétoldalas táblázat, de előfordul egyoldalas is, mint például Érd 1899. évi kataszteri telekkönyve (a D 61 jelű formanyomtatvány egyik változata). Mindegyikben előforduló rovatok – ha nem is mindig ebben a sorrendben – a következők: a térkép szelvény száma, a dűlő neve, helyrajzi szám (a birtokrészlet száma), a birtokos ház száma, neve és lakhelye, a telek művelési ága és nagysága, jegyzet/megjegyzés. A német

¹¹ Mérnöki utasítás 1850, 29–30., D mintázat.

¹² Kat. munk. 1875, 12–13.

nyelvű jegyzőkönyvekben – egyeseken a D. I. Rub. 20. C. megjelölés szerepel, kétnyelvű változatán ugyanez a jelzés vagy az LXXIII jelölés látható – a birtokos állását is fel lehetett venni, ilyen formanyomtatvánnyal készült többek között Balatonfüred 1858. évi, Kéttornyúlak 1857. évi, Zánka 1858. évi és Rábacsécsény 1856. évi birtokrészleti jegyzőkönyve, a kétnyelvűre példa Bodolya 1864. évi és Aderjás (Adorjás) 1866. évi jegyzőkönyve. Gyakori rovatok még: „birtokállományi főkönyv lapjának oldala”, a birtok osztálya és évi tiszta jövedelme, utalás a későbbi változásokra. A birtokarány és a ház emeleteinek száma a D 61 jelű formanyomtatvány különböző változataiban és a D 42 jelű formanyomtatványban szerepel, például Ercsi 1882. évi, Érd 1884. évi és Tiszacsege 1870. évi telekkönyvében.¹³

Az új kataszteri telekkönyvre egy 1879. évi körrendelet közöl mintát (B minta), amely a „D 11. r. sz. Median” formanyomtatványnak felel meg, és amelyre példa Felsőtárkány 1881. évi telekkönyve. A birtokrészleti jegyzőkönyvekhez képest ebben a formanyomtatványban nem szerepel a térképszelvény száma, különben ugyanazokat a rovatokat kell kitölteni.¹⁴

A változások vezetése kétféleképpen történt: kiigazítással vagy új telekkönyv szerkesztésével. Kisebb változás vezetése lehetséges volt kiigazítással, például ha a birtokos változott. A megváltozott régi adatokat, például a birtokos nevét áthúzták a birtokrészleti jegyzőkönyvben, úgy, hogy az olvasható maradjon, és az új adatot fölé írták. Legtöbbször piros tollat használtak. Ha a földrészletet felosztották, akkor a változások bejegyzésére nem volt elég hely a birtokrészleti jegyzőkönyvben, így külön ívben, függelékben adták meg az adatokat, az új földrészletek külön számait mindig az eredeti helyrajzi szám alatt törtszám alakjában képez-

¹³ Érd község, birtokrészleti jegyzőkönyv, Benta és Erlakovecz pusztákkal, 1899. MNL OL S 79 No. 316/460–691., Parzellen-Protocoll der Gemeinde Balaton Füred sammt Ortschaft Bad Füred, 1858. MNL OL S 79 No. 1560. Parzellen-Protocoll der Gemeinde Kéttornyulak, 1857. MNL OL S 79 No. 1440/1–51. Zánka község birtokrészleti jegyzőkönyve; Parzellen-Protokoll der Gemeinde, 1858. MNL OL S 79 No. 1699/1–176. Parzellen-Protocoll der Gemeinde Czécsény; Csécsény község birtokrészleti jegyzőkönyve, 1856. MNL OL S 79 No. 371/1–84. Bodolya község birtokrészleti jegyzőkönyve; Parzellen-Protocoll der Gemeinde, 1864. MNL OL S 79 No. 90/1–129. Aderjás község, birtokrészleti jegyzőkönyv; Parzellen-Protocoll der Gemeinde, 1866. MNL OL S 79 No. 16/1–75. Ercsi adóközség Agg-, Rác-Szent-Péter, Alsó-, Felső Besnyó és Gőböljárás pusztákkal együtt, birtokrészleti jegyzőkönyv, 1882. MNL OL S 79 No. 315/1–752. Érd adóközség, birtokrészleti jegyzőkönyv, Benta és Erlakovecz pusztákkal, 1884. MNL OL S 79 No. 316/1–459. Csege adóközség, új birtokrészleti jegyzőkönyv, 1889. MNL OL S 79 No. 401.

¹⁴ Körrendelet 1879, 389., 403–405. Felső Tárkány adóközség katasteri telekkönyve, 1881. MNL OL S 79 No. 430.

ték. Jelentősebb változásokat, például tagosítást követően új telekkönyvet szerkesztettek.¹⁵

Területszámítási jegyzőkönyv

A területszámítási jegyzőkönyv címlapján általában a „számolati jegyzőkönyv” (*Berechnungs-Protokoll*) megnevezés szerepel, előforduló szinonimák: számolási jegyzőkönyv, területszámítási jegyzőkönyv. Az 1850. évi mérnöki utasítás pedig kiszámítási, illetve számítási jegyzőkönyvnek nevezi, amelyet a következő módon kell elkészíteni:

„A C mintázathani területszámítás kivitele, — és egy egész község, vagy abban egyes dűlők területének kiszámítása körüli eljárás semmi nehézségnek sincs alá vetve, minthogy t.i. először minden dűlőnél a felolvasott négyszög hüvelykek eredménye, aztán a dűlőbe csak részletesen eső négyszög hüvelykek számai, számszerinti rendben, továbbá a szorzók és azoknak eredménye iratik be, s végül öszvev huzatik. Ha több dűlő öszvefüggésben vétetik fel, azért a kiszámítás mégis egyes dűlők szerint történik, és a végén az egyes dűlők újra előszámítandók. Végre az ellenőrzési számítás az egész lap felvett és üres teréről, ugyan azon módon viendő végbe, s a számítási jegyző könyv kezdete gyanánt állítandó elő.”¹⁶

A területszámítási jegyzőkönyv elkészítéséhez is többféle formanyomtatványt használtak. Német nyelvű formanyomtatványon készült többek között Rábacsécsény 1856. évi és Balatonfüred 1858. évi jegyzőkönyve. A „D. I. Rub. 16. Lit. X.” jelű, német nyelvű formanyomtatvány használatára példa Külsővat 1857. évi számolati jegyzőkönyve. Magyar nyelvű formanyomtatványokba (D 40 vagy D 59) vezették például Budafok (1884, 1889, 1914), Tiszacsege (1871, 1889), Tápé (1880), Ercsi (1883) és Debrecen (1911) adatait. A területszámítási jegyzőkönyv végére az 1870-es évektől összeadási jegyzőkönyvet (D 41 és D 60 jelű formanyomtatvány) is csatoltak, ezt olykor összefűzték a területszámítási jegyzőkönyvvel, de előfordult, hogy az külön fizikai egységet alkotott.¹⁷

¹⁵ Szintén 1875, 26. K 1875, 42., Körrendelet 1875, 54., 56., Pótlék 1875, 80–81., K 1876, 22–23., Utasítás 1885, 43–44.

¹⁶ Mérnöki utasítás 1850, 29., C mintázat.

¹⁷ Berechnungs-Protocoll der Gemeinde Csecseny, 1856. MNL OL S 79 No. 371/106–184. Berechnungs-Protocoll der Gemeinde Balaton Füred sammt Ortschaft Bad Füred, 1858. MNL OL S 79 No. 1560. Berechnungs-Protocoll der Gemeinde Külső Vath, 1857. MNL OL S 79 No. 1453/152–255. Budafok (Promontor) községnek számolati jegyzőkönyve, 1884. Függelek Budafok (Promontor) község számolati jegyzőkönyvéhez,

A változásokat a területszámítási jegyzőkönyvekbe is piros tollal vették be, amennyiben a változások bevezetésére ott nem volt elég hely, akkor függelékét készítettek hozzá. Ha új felmérésre került sor, akkor új területszámítási jegyzőkönyvet szerkesztettek, mint Bácsalmás (1899) és Borota (1885) esetében.¹⁸

Birtokosok névjegyzéke

A névjegyzéknek a címlapon és a korabeli forrásokban szereplő elnevezése „betűsorozatos jegyzék” (*Alphabetisches Verzeichniß*), illetve betűsoros névjegyzék. Az 1850. évi utasítás így írja le a jegyzék összeállítását: „A telekkönyvi beiktatáshoz az elnök, az egyes birtokosok vagyombeli kimutatásának könnyítésére F mintázat szerint szerkesztett névjegyzéket készített, betűsorozatban valamennyi — a faluban lakozó és idegen — birtokosokról, 's azt egy választmányi tagnak vezetés végett átadja. A' mint egy birtokrészlet a' telek-könyvbe iktattatik, a birtokos neve és házszáma mellé az elkészített névjegyzékbe a' földdarab helyrajzi számát is mindjárt be kell írni. Ez összeírás pontos vezetése, az egyes birtokosok számára készítendő vagyon-kimutatási ívek (lajstromok) szerkesztését lényegileg könnyíteni és gyorsítani fogja.” Az 1885. évi utasítás pedig a következőket mondja: „A községben előforduló minden birtokos vezeték- és keresztnéve, lakhelye, házszáma s a hasonnemű birtokosoknak, netalán a községben szokásos megkülönböztető elnevezése betűsorozatos külön jegyzékbe irandó, és mindenik birtokos neve mellé a birtokához tartozó minden egyes földrészlet helyrajzi száma bejegyzendő.”¹⁹ Az utasításokkal ellentétben sajnálatos módon

1889, II. függelék, Budafok községnek számolati jegyzőkönyve, 1914. MNL OL S 79 No. 577. Csege (Nádori) községnek számolati jegyzőkönyve, 1871. Függelék Csege községnek számolati jegyzőkönyvéhez, 1889. MNL OL S 79 No. 401. Tápé községnek számolati jegyzőkönyve. Tápé község összeadási jegyzőkönyve, Függelék Tápé községnek számolati jegyzőkönyvéhez, Tápé község számolati jegyzőkönyve, 1883. MNL OL S 79 No. 310/425–765. Ercsi Agg-, Rác-Szent-Péter, Alsó-, Felső Besnyő és Góbjárárs pusztákkal együtt, községnek számolati jegyzőkönyve, Függelék Ercsi nagyközség számolati jegyzőkönyvéhez, 1883–1894. MNL OL S 79 No. 315/753–1380. Debreczen törv. j. felr. sz. kir. város 1:1440 méretarányú belsőségének területszámítási jegyzőkönyve; Debreczen tör. hat. joggal felr. szab. kir. város 1:720 méretarányú belsőségének területszámítási jegyzőkönyve, 1911. MNL OL S 79 No. 385/10467–12562.

18 Bácsalmás községnek számolati jegyzőkönyve, 1899. MNL OL S 79 No. 1/3160–3978. Borota (puszta) községnek számolati jegyzőkönyve, 1885. MNL OL S 79 No. 3/292–350.

19 Utasítás 1850, 14., 48., Kat. munk. 1875, 13., Pótlék 1875, 81–82., Utasítás 1885, 18., 22., SZALAY 1884, 13.

nem mindegyik jegyzékben vették fel a birtokosok birtokainak helyrajzi számát, viszont ha mégis, akkor ez a jegyzék a kataszteri telekkönyv és a térkép névmutatójaként is használható.

Gyakran nem is formanyomtatványokat használtak a jegyzék összeállításához, erre példa Balatonfüred 1857. évi, német nyelvű betűsorozatos névjegyzéke, amely a tételszám, házszám, a birtokos neve, állása és lakhelye, valamint a megjegyzés rovatokat tartalmazza. A Victor Sauerwein (Sauerwein) által Győrben nyomtatott, kétnyelvű „*Formular D zu § 24.*” sem teszi lehetővé a helyrajzi számok felvételét, hanem helyette a birtokív számát kell megadni, amelyben az adott birtokos birtoka előfordul, mint Táp 1857. évi betűsorozatos névjegyzékében. Ennek a formanyomtatvány-nak egy másik, szintén német nyelvű változatára – amelyet Pesten Lukács L. és Társa nyomtatott 1853-ban – készült Baranyaszentgyörgy jegyzéke 1861-ben, és részben magyar nyelvű (a címlap és egyes belívek német nyelvűek) változatára – amelyet szintén Pesten nyomtatott 1854-ben Lukács L. és Társa – Magyarhertelend jegyzéke 1864-ben. Hasonló szerkezetű az „*A. Nr. 196. Klein-Concept. Litt. D. Evid. Einlag*” jelű formanyomtatvány, amelyet Földes 1870. évi jegyzékéhez használtak. Ramasetter Veszprém-ben nyomtatta a német nyelvű „*Ad X § 192.*” nyomtatványt, amelyben szintén nincs külön rovat a helyrajzi számok számára, ilyen Berhida 1857. évi jegyzéke. A „*3. rakt. sz.*” nyomtatvány viszont már lehetővé teszi a helyrajzi számok felvételét, ez Felsőtárkány 1877. évi jegyzékére is igaz.²⁰

²⁰ Alphabetisches Verzeichniss aller in der Gemeinde Balaton Füred befindlichen Grund und Hausbesitzer, 1857. MNL OL S 79 No. 1560. Betűsorozatos jegyzéke a' kivonati ívben a' birtok-állapotróli főkönyvben előforduló birtosoknak Tááp adó-községet illetőleg. Alphabetisches Verzeichniß in dem Auszugsbogen und in dem Besitzstand-Hauptbuche der Steuer-Gemeinde Tááp aufgeführten Eingenthümer, 1857. MNL OL S 79 No. 379/453–479., Alphabetisches Verzeichniss der in dem Auszugsbogen und in dem Besitzstand Hauptbuche der Steuergemeinde aufgeführten Eigenthümer, 1861. MNL OL S 79 No. 25/220–226., Alphabetisches Verzeichniss der in dem Auszugsbogen und in dem Besitzstand Hauptbuche der Steuergemeinde (...) aufgeführten Eigenthümer, 1864. MNL OL S 79 No. 115/312–324., Betűsorozatos négyjegyzéke Földes adóközségben letező minden föld és házbirtokosoknak, 1870. MNL OL S 79 No. 388/1959–2062. Alphabetisches Verzeichniss aller in der Gemeinde Berhida befindlichen Grund- und Hausbesitzer, 1857. MNL OL S 79 No. 1398/247–325. Betűsorozatos névjegyzéke a föld-birtokosoknak, s feljegyzése a helyrajzi számoknak, amelyek alatt a földek a kataszteri telekkönyvben előfordulnak, 1877. MNL OL S 79 No. 430.

Házzámjegyzék

A házzámjegyzék a házzámok sorrendjében adja meg a tulajdonos nevét, olykor állását és lakhelyét is, valamint néha a dűlő nevét. Ezen kívül külön rovat található a megjegyzések számára. Leggyakrabban teljesen kézzel írott dokumentum, de olykor formanyomtatvány alapján készült. Az előbbire példa Nagymágocs 1882. évi, Budaörs 19. század végi, Budafok 1884. évi, Zsidóföld 1857. évi, Fertőhomok és Magyargencs 1856. évi jegyzéke. Ezek címe gyakran megtévesztő, csak a táblázatból állapítható meg, hogy nem névjegyzékről, hanem házzámjegyzékről van szó. Ramasetter veszprémi nyomdájából került ki az „*Ad X § 193*” jelű formanyomtatvány, amelyet többek között Berhida 1857. évi jegyzékének elkészítéséhez használtak.²¹

Helynévjegyzék

A helynévjegyzék azt a célt szolgálta, hogy a település területén található helynevek, leggyakrabban dűlőnevek, olykor egyéb földrajzi elnevezések (erdők, folyók stb. nevei) és külterületi lakott helyek neveinek helyesírását rögzítsék. Ezen jegyzékek is többnyire kézzel íródtak, előfordul azonban formanyomtatványok használata is. Német nyelvű formanyomtatványon készült Alsószuha 1866 körül összeállított helynévjegyzéke. Ramasetter „*Ad Y § 196*” jelű nyomtatványát használták Berhida (1857) és Borzavár (1857) jegyzékéhez. A számos kéziratos jegyzékre példák Balatonfüred 1857. évi, Fertőhomok vagy Magyargencs 1856. évi és Baksa 1865. évi jegyzékei.²²

²¹ Lakházak névjegyzéke, 1882. MNL OL S 79 No. 306/234–244. Namens-Verzeichniss der Buda Eörser Hauseingenthümer, 19. sz. vége. MNL OL S 79 No. 602. Jegyzék Budafok (Promontor) község háztulajdonosairól, 1884. MNL OL S 79 No. 577. Lajstroma az egész zsidóföldi községhez tartozó házbirtokosoknak, 1857. MNL OL S 79 No. 1353/727–743. Häuser Verzeichniss der Gemeinde Homok, 1856. MNL OL S 79 No. 759/133–137. Häuser-Verzeichniss aller in der Gemeinde Magyar Gencs befindlichen Hausbesitzer, 1856. MNL OL S 79 No 1223/129–145. Haeuser-Verzeichniss aller in der Gemeinde Berhida befindlichen Hausbesitzer, 1857. MNL OL S 79 No. 1398/247–325.

²² Verzeichniss aller in der Steuergemeinde Alsószuha befindlichen Ortschaften, Prädien, Pußten, einzeln stehende Gebäude, Riede (Fluren), Flüsse, Seen, Berge, großer Waldungen und allen sonstigen Benennungen und deren richtige Schreibart, 1866. MNL OL S 79 No. 320/36–37. Verzeichniss aller in der Steuer-Gemeinde Berhida befindlichen Ortschaften, einzeln stehenden Gebäuden, Rieden (Fluren), Flüssen,

Az utóbb említett három jegyzék, vagyis a birtokosok névjegyzéke, a házsámjegyzék és a helynévjegyzék szinte mindig össze van fűzve.

Lakóházak jegyzéke

A formanyomtatvány címe „*A lakházak kivonata az (...) község birtokrészleti jegyzőkönyvéből*” („*Auszug der Wohnhäuser aus dem Parzellen Protocolle der Gemeinde...*”) elárulja, hogy ez a jegyzék a kataszteri telekkönyv alapján készült. A táblázat a helyrajzi számok (birtokrészlet száma) nem folyamatos, de növekvő sorrendjében adja meg az adatokat. A kétnyelvű formanyomtatvány rovatai a következők: birtokállapoti főkönyv lapjának oldala (*Blattseite des Besitzstands-Hauptbuches*), a helység neve (*Name der Ortschaft*), a lapnak és a birtokrészletnek a száma (*Nummer des Blattes und der Parzelle*), a háztulajdonosnak házszáma, neve (*Haus-Nro., Vor- und Zuname des Hausbesitzers*), a ház emeleteinek száma (*Stockwerk*), az épület neve (*Gattung des Gebäude*), birtokarány részei (*Antheile*), a lak alkatrészeinek mennyisége (*Anzahl der Wohnbestandtheile*), a ház osztálya (*Classe des Hauses*), a ház osztályzati adó összege (*Betrag der Hausklassen-Steuer*), jegyzet (*Anmerkung*), utalás a bekövetkezett későbbi változásra (*Hinweisung auf nachträgliche eingetretenen Veränderungen*). A rovatok alapján ez a jegyzék feltehetően az épületadó, a házadó megállapításához kapcsolódott. Erre a kétnyelvű, jelzés nélküli formanyomtatványra példa Szécsény 1868. évi jegyzéke. A német nyelvű, „*D I Rub. 21.*” jelű nyomtatványban is ugyanezeket az oszlopokat kellett kitölteni, mint Ravazd 1856. évi jegyzékében. Egy másik német nyelvű formanyomtatvány (*Q-Nr. 19. Median-Concept. Muster B. Gebäude Klassen-Steuer-Kataster*) a következő rovatokat tartalmazza: ház-

Seen, Bächen, Bergen, u.s.w., grosser Waldungen und aller sonstigen Benennungen und deren richtige Schreibart, 1857. MNL OL S 79 No. 1398/247–325. Verzeichniss aller in der Steuer-Gemeinde Borzavár befindlichen Ortschaften, einzeln stehenden Gebäuden, Rieden (Fluren), Flüssen, Seen, Bächen, Bergen, u.s.w., grosser Waldungen und aller sonstigen Benennungen und deren richtige Schreibart, 1857. MNL OL S 79 No. 1403/305–324. Kimutatása a' b. füredi község határában levő dülőknek, erdőknek, és tavaknak, 1857. MNL OL S 79 No. 1560. Ried Verzeichniss, 1856. MNL OL S 79 No. 759/133–137. Verzeichniss aller in den Gemeinde Magyar Gencs befindlichen Ortschaften, einzeln stehenden Gebäuden, Riede, Fluren, Flüsse, Seen, Bäche, Berge u. großer Waldungen, und aller sonstigen Benennungen und deren richtige Schreibart, 1858. MNL OL S 79 No. 1223/129–145. Jegyzéke minden Baksa községben előforduló helységnek, pusztáknak, egyedül álló házaknak, dülőknek, nagy erdőknek s azoknak helyes kiírása, 1865. MNL OL S 79 No. 22/302.

szám, birtokos neve, az épület neve, a lakóhelyiségek és emeletek száma, az épület osztálya, az éves házosztályzati adó, utalás a bekövetkezett változásokra. Ennek a formanyomtatványnak a felhasználásával készítették el Alsószuha jegyzékét 1867-ben.²³

Talajhasználati kimutatás

A talajhasználati kimutatás táblázatos formában a művelési ágakat (kertek, szőlők, szántóföldek, rétek, legelők, erdők, „hasonlatok”, adómentes terület) és azok nagyságát tartalmazza. Német nyelvű formanyomtatványra készült például Abaliget 1865. évi talajhasználati kimutatása, magyar nyelvűre (D 44, D 63) Tápé 1883. évi és Budafok 1884. évi kimutatása, kétnyelvűre pedig Magyarhertelend 1865. évi kimutatása.²⁴

Birtokváltzási jegyzék

A birtokos személyében bekövetkezett változás esetén vettek fel birtokváltzási jegyzéket. A bejelentett változásokat „*a községi jegyző, városi adóhivatal, illetőleg nyilvántartó*” volt köteles az erre a célra szolgáló, I. számú nyilvántartási jegyzékbe beiktatni, és az egyéni birtokíveken a változást bevezetni.²⁵

A jegyzék rögzíti a változás előtti és utáni adatokat is, a birtokosok és a földrészlet adatait egyaránt. Az „*1. rakt. szám.*” jelű, a Pesti Könyomda Rt.

²³ A lakházak kivonata az Szécsény község, Farkas Almás pusztával együtt, birtokrészleti jegyzőkönyvből. Auszug der Wohnhäuser aus dem Parzellen-Protocolle der Gemeinde, 1868–1869. MNL OL S 79 No. 568/308–362. Auszug der Wohnhäuser aus dem Parzellen-Protocolle der Gemeinde Ravazd. A lakházak kivonata az Ravazd község Tarján pusztával együtt birtokrészleti jegyzőkönyvből, 1856–1857. Ehhez a füzethez utólag egy kétnyelvű, „St. N. 4.” jelű címlapot is mellékeltek. MNL OL S 79 No. 0370/00355–00371. Alsószuha község épület adó összeírása, 1867. MNL OL S 79 No. 320/1–13.

²⁴ Ausweis über die Benützung des Bodens für die Gemeinde Abaliget, 1865. MNL OL S 79 No. 15/242. Kimutatás a talaj használatáról Tápé adóközségben, 1883. MNL OL S 79 No. 310/766–767. Kimutatás a talaj használatáról Budafok (Promontor) adóközségben, 1884. MNL OL S 79 No. 577. Kimutatás a talaj használatáról Nagy Hertelend község részére. Ausweis über die Benützung des Bodens für die Gemeinde, 1865. MNL OL S 79 No. 115/576. Hasonlat: nem mezőgazdasági parcella (épület, bánya, árok, stb.).

²⁵ Utasítás 1885, 1–2., 9–11., 14–15., 103–105.

által nyomtatott jegyzéken vezették például Felsőtárkány 1886., 1887. és 1888. évi változásait. De más formanyomtatványokat is használtak a változások bejegyzésére, például a D 121 jelűt Baranyakisfalud, vagy jelzés nélküli formanyomtatványt Bánréve esetében. Az utóbbi rovatainak megnevezése: a helyesbítés előtti és helyesbítés utáni állapot.²⁶

Adótárgyváltozási jegyzék

Az adótárgyváltozási jegyzék az adótárgy, vagyis a birtokrészlet (telek, parcella, földrészlet) művelési ágában vagy osztályában beállt változások jegyzéke. Az 1885. évi utasítás mellékletében közölt „III. számú nyilvántartási jegyzék a községi (városi) elöljáróságnál az 18.. év folyamán bejelentett, vagy az elöljáróság által felfedezett adótárgy változásokról” a „9. rakt. szám” jelet viseli. Azonban az eddigi feldolgozó munka során az S 79 állagban az „5. r. sz.” jelű formanyomtatvány fordult elő, mégpedig Debrecen esetében. Ez utóbbi az 1885. évi utasítás VIII. számú jegyzékének (6. rakt. sz.) felel meg.²⁷

Felvételi előrajz

A kartográfiai dokumentumok közül a felvételi előrajz (mérési vázlat) a leggyakoribb az S 79 állagban. A kataszteri térképezés a felvételi előrajzok (*Feldbrouillon, Feldskizze*) készítésével kezdődött, amelyeket részletes hely-

²⁶ I. számú nyilvántartási jegyzék az 1886 év folyamán a birtokosok személyében beállott és bejelentett változásokról, I. számú nyilvántartási jegyzék az 1887 év folyamán a birtokosok személyében beállott és bejelentett változásokról, I. számú nyilvántartási jegyzék az 1888 év folyamán a birtokosok személyében beállott és bejelentett változásokról. MNL OL S 79 No. 430. Baranyakisfalud adóközségben létező birtokváltozásoknak jegyzéke, 1896. MNL OL S 79 No. 24/48–130. Baranyakisfalud adóközségben létező birtokváltozásoknak jegyzéke, 1898–1910. MNL OL S 79 No. 24/194–244. Baranyakisfalud adóközségben létező birtokváltozásoknak jegyzéke, telekhatósági végzések, 1910–1918. MNL OL S 79 No. 24/245–285. Bánréve adóközségben létező birtokváltozásoknak jegyzéke, 1892. MNL OL S 79 No. 321/124–126.

²⁷ Utasítás 1885, 2., 15–16., 40–41., 48., 50–51., 109–111. Jegyzék ... számú Debrecen adóközségben 1864 év december hóban bejelentett adótárgybeli változások és az azok felett tartott helyszíni vizsgálatnak hivatalos létéről, Jegyzék ... számú Debrecen adóközségben 1866 év december hóban bejelentett adótárgybeli változások és az azok felett tartott helyszíni vizsgálatnak hivatalos létéről. MNL OL S 79 No. 385/12569–12602.

színi mérések alapján készítettek 1:2880 méretarányban, a belterületeken az ábrázolás sűrűségétől függően 1:1440, de akár 1:720 méretarányban is. A felvételi előrajz a kataszteri térképpel ellentétben tartalmazza a birtokrészlet tulajdonosának nevét és a művelési ágat, ugyanakkor mérési adatokat nem tartalmaz.

Ez ideig az S 79 állag dokumentumainak negyedét dolgoztuk fel darabszinten adatbázisunkban. Minden bizonnyal a teljes állag feldolgozása, illetve a vidéki levéltárakban őrzött hasonló dokumentumokkal való összehasonlítása a fent megrajzolt képet tovább fogja pontosítani, árnyalni, színesíteni. Nem beszélve arról, hogy most az iratoknak csak igen csekély részével tudtunk foglalkozni. Még számos irattípussal találkoztunk ezeken kívül: osztálybasorozási földkönyv, osztálybasorozási jegyzőkönyv, birtokívek összesítése, felszólalási jegyzék, művelésiág-összesítés, osztálykivonat, terméstáblázat, mintaterek jegyzéke, felmérési felülvizsgálatok jegyzőkönyve, háromszögelési pontok jegyzéke, magasságmérési kézikönyv stb. Így mindenképpen szükséges a dokumentumtípusok meghatározásának, jellemzésének folytatása.

KÉPJEGYZÉK

(Az ábrát lásd a kötet végi képmellékletben.)

1. ábra: Óbuda határleírásának térképe 1874-ből. (MNL OL S 79 No. 602/11.)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL	
Y 7	Magyar Országos Levéltár levéltára, Általános iratok
S 79	Kataszteri gyűjtemény, Iratok

Kiadott források és szakirodalom

CSILLAG 1884	CSILLAG Gyula: <i>Telekkönyv és kataszter</i> . Budapest, 1884.
EÖTVÖS 1875	EÖTVÖS Károly: <i>A földadó és a kataszter az 1875. VII. törvényczikk szerint</i> . Budapest, 1875.
Észrevételek 1876	Egy járási bizottsági elnök: Észrevételek a birtokrészleti jegyzőkönyvekre nézve. <i>Kataszteri Kalauz</i> 2(1876), 5. sz., 37–38.
Földadóról 1877	A földadóról [2.] <i>Kataszteri Kalauz</i> 3(1877), 8. sz., 60–61.
K 1875	K.: Észrevételek Mészáros Károly úrnak a mult számban megjelent cikkére. <i>Kataszteri Kalauz</i> 1(1875), 6. sz., 41–43.
K 1876	K.: A birtokrészleti jegyzőkönyveknél előforduló nehézségek. <i>Kataszteri Kalauz</i> 2(1876), 3. sz., 22–23.
Kat. munk. 1875	A régi kataszteri munkálatok átvizsgálásához szükséges segédeszközök. <i>Kataszteri Kalauz</i> 1(1875), 2. sz., 11–14.
Kat. törv. 1875	A kataszteri törvény magyarázata. <i>Kataszteri Kalauz</i> 1(1875), 5. sz., 36–38.
Körrendelet 1875	Körrendelet. A nm. Pénzügyministerium 40,702. sz. alatt kibocsájtott újabb körrendeletének magyarázata. <i>Kataszteri Kalauz</i> 1(1875), 8. sz., 53–56.
Körrendelet 1879	A m. kir. pénzügyministernek 31,015 sz. körrendelete, a földadó szabályozásáról szóló 1875. VII. t.cz. 39. §-ában foglalt, a földrésztetek osz-

- tályba sorozását tárgyazó rendeletek végrehajtása. In: *Magyarországi rendeletek tára*. Budapest, 1879, 383–413.
- Mérnöki utasítás 1850 *Utasítás a mérnöki munkálatok kivételére az 1850-ik évi martius hó 4-kén kelt legmagasb patens által rendelt földadóprovisoriumhoz*. S. I., 1850.
- Pótlék 1875 B–y: Pótlék a telekkönyvnek elkészítéséről irt cikkhez. *Kataszteri Kalauz* 1(1875), 11. sz., 79–82.
- NEMES 1991 NEMES Lajos: A Heves Megyei Levéltárban őrzött kataszteri iratok rendezése. *Levéltári Szemle* 41(1991), 3. sz., 43–52.
- Rendelet 1909 A m. kir. igazságügyminiszternek 1909. évi 30. I. M. számú rendelete, az 1908. XXXIX. t.-c. hatályosságának területén a birtokrendezési, különösen az úrbéri elkülönítési, arányosítást és tagosítási ügyekben követendő eljárásról. In: *Magyarországi rendeletek tára*. Budapest, 1909, 295–600.
- Rendelet 1939 A m. kir. pénzügyminiszter 1939. évi 200. P. M. számú rendelete, a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeken működő pénzügyigazgatóságok alá tartozó hatóságok, hivatalok stb. területi beosztásáról, és az ügyvitel szabályozásáról. In: *Magyarországi rendeletek tára*. Budapest, 1940, 227–386.
- SZALAY 1884 SZALAY Pál: *A földadó-kataszter rövid és népies ösmertetése*. Budapest, 1884.
- Szintén 1875 Szintén a Nagyméltóságú Pénzügyminister ur 39.155. számú rendelete. *Kataszteri Kalauz* 1(1875), 4. sz., 26.
- Utasítás 1850 *Utasítás az 1850-ki martius 4-ről kelt legfelsőbb pá-tens által rendelt földadó-provisorium számára esz-közlendő földjövedelem-kiszámítások véghezvitelére. Instruktion zur Ausführung der Grundertrags-Erhebungen für das mit dem allerhöchsten Patente vom 4. März 1850 angeordnete Grundsteuer-Provisorium*. Buda, 1850.
- Utasítás 1875 *Utasítás a földadó-kataszteri munkálatoknak a tényleges állapot szerinti kiigazítására az 1875. VII. tör-*

-
- vénycikk szerint hivatott községi előjárók, községi, járási es kerületi földadó-bizottságok, valamint pénzügyministeri közegek számára. S.l., 1875.*
- Utasítás 1876 Utasítás a földadó szabályozásáról szóló 1875. évi VII. törvénycikk értelmében a kataszteri munkálatok kiigazítása céljából bejelentett térfogati adatok helyességének ellenőrzése végett alkalmazandó közegek és eljárás tárgyában. In: *Magyarországi rendeletek tára*. Budapest, 1876, 421–474.
- Utasítás 1885 *Utasítás a földadó-kataszter nyilvántartásáról szóló 1885. évi XXII-ik tv.-cikk végrehajtása iránt.* [Budapest], 1885.

Einige Katastralunterlagen

Die Katastralunterlagen sind in diesem Aufsatz anhand des Bestandes S 79 des Ungarischen Nationalarchivs studiert. Dieser Bestand enthält Katastralschriften meistentens aus der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts über das heutige Ungarn, die im Jahre 1951 an das Archiv abgegeben wurden. Aber nicht über jede Siedlung sind Quellen vorhanden, und verschiedene Unterlagen stehen über einzelne Gemeinden zur Verfügung. Die häufigsten Unterlagen wurden dargelegt: die Grenzbeschreibung, die Beschreibung der Riede, das Grundstücksverzeichnis (früher Parzellenprotokoll), das Flächenberechnungsprotokoll, das Eigentümerverzeichnis, das Häuserverzeichnis, das Ortsnamenverzeichnis, der Auszug der Wohnhäuser, der Bodenbenutzungsausweis, die Besitzveränderungsliste, die Steuergegenstandsveränderungsliste und die Feldskizze. Die Katastralvermessung dauerte einige Jahrzehnte, dazwischen begann im Jahre 1875 die Evidenzhaltung, um die Änderungen in der Person des Besitzers, im Umfang und in der Kulturgattung der Steuerobjekte zu erfassen. Die in verschiedenen Zeitpunkten und in verschiedenen Orten entstandenen Dokumente unterscheiden sich etwas, zum Beispiel verschiedene Formulare wurden benutzt. Außerdem war die Terminologie nicht einheitlich, es gab viele Synonyme, die Bedeutungen der Begriffe veränderten sich. Deshalb ist es nützlich und erforderlich, die Dokumententypen der Katastralarchivalien festzustellen, zu definieren. Damit kann man die Beschreibung der Dokumente erleichtern, und den Forschern helfen.

BERTÉNYI IVÁN

A Badacsony-hegy fontosabb helynevei a 20. században

A 19. század második felében a vasúthálózat rohamos fejlődése közelebb hozta egymáshoz Magyarország addig távolabbi tájait. A különböző területeken kialakult azonos helységmegnevezések kezdtek zavarólag hatni a mindennapi életben. A községi és egyéb helynevek nyilvántartására ezért az 1898. évi IV. törvénycikk a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatalban országos törzskönyv vezetését rendelte el, amelyet egy, e célból felállított Országos Községi Törzskönyvbizottság felügyelete alá helyezett (4. §).¹ A bizottság tett javaslatot a többszörösen előforduló községek és egyéb helynevek kiküszöbölésére, a hivatalos helynevek helyes írására (a nemzetiségi területeken adott esetben magyarítására) és az újonnan alakuló községek elnevezésére is. A bizottság elnöki tisztét a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója látta el (helyettes elnöke a hivatal aligazgatója lett), munkájában statisztikusok, levéltárosok, nyelvészek, katonatisztek egyaránt részt vettek. A bizottság javaslata alapján a belügyminiszter jelölte ki a többféle elnevezéssel bíró községek hivatalos nevét, rendelkezett az azonos elnevezésű községek előnévvel vagy új névvel történő ellátásáról és a községek nevének megváltoztatásáról, de ezt a jogát az érdekelt községek óhajának a lehetőség szerinti figyelembevételével kellett gyakorolnia.

A bizottság ülésein vármegyéről vármegyére haladva megtárgyalta az egyes városoknak, községeknek (esetenként azok elkülönült részeinek) a neveit. A ránk maradt iratanyagból megállapítható, hogy a bizottság érdeemben foglalkozott az egyes helységek bírói, képviselőtestületei részéről megfogalmazott javaslatokkal, igényekkel, feltételekkel.

A törvény 1. §-ának az előírása szerint minden községnek csak egy hivatalos nevet volt szabad viselnie, az 5. § pedig a községi pecséteken, bélyegzőkön és jelzőtáblákon kizárólag a hivatalos név használatát engedé-

¹ CIH 1898, 20.

lyezte azon írásmód szerint, ahogy azt az országos községi törzskönyvbe bevezették. A pontosság ellenőrzésének módját a 8691/1906. sz. belügyminiszteri körrendelet szabályozta. Ez a munka meglehetősen vontatottan haladt, egyes területek végül nem is kerülhettek sorra az első világháborút követő idegen megszállás, majd a trianoni békediktátumot követő elcsatolások miatt.²

Az ekkor Zala vármegyéhez tartozó tapolcai járás helyneveit 1906–1907-ben tárgyalta a Törzskönyvbizottság. Az 1906. január 6-i ülésen javasolták, hogy az addigi *Badacsony-Tomaj* nevet ezentúl (kötőjel nélkül) *Badacsonytomaj* formában írják egybe. A képviselőtestület november 18-i ülésén azt kérte, hogy a község neve csak *Badacsony* legyen. Ehhez azonban a bizottság nem járult hozzá, mert Szilágy megyében is volt egy *Badacson* nevű helység. Az őrsiek 1906. november 15-i kelettel *Kisőrs-Szőlőhegy* megnevezést kértek. Ez (egybeírva) aztán 1948. július 28-ig meg is maradt. (A *Badacsonytomaj*hoz tartozó terület nem fekszik a *Badacsony* hegy oldalában...) Az 1948. évi képviselőtestületi ülés határozata alapján lett a területrésze neve *Badacsonyőrs*. A badacsonyiak *Badacsony Szőlőhegy* néven kívánták megnevezni lakhelyüket. A *Badacsony* név mellett akkoriban használatos volt még a *Hableány* megnevezés.³ (Az idősebbek még 60 évvel ezelőtt is „Hableányba” mentek „ki” Tomajról...) A *Hableány* az akkoriban még alig beépített terület legjelentősebb épülete volt. Az észak-balatoni vasút megnyitását követően 1909 júliusától 1910. május elsejéig e terület vasútállomása is *Hableányszálló* néven működött, és csak ezután lett *Badacsony*.⁴ Tördemic lakóinak nem tetszett az addig használatos név, 1906. augusztus 4-én a *Badacson Tördemicz* nevet, majd a *Nemes* előnevet kívánták használni. A bizottság ez utóbbihoz csak azután járult hozzá (1907. október 23-i ülésén), miután sikerült bizonyítani, hogy a falu egy 1848 előtti pecsétjén szerepelt a „Nemes” jelző.⁵ A vasút a *Nemes-Tördemicz* név helyesírását 1932-ben *Nemestördemicre* változtatta. Az állomás nevében 1937-től *Szigligetet* is feltüntették, 1949–50-tól a

² Címeres pecsétgyűjt., 3–4.

³ Névváltozatai, 397., MNL OL K 156. Országos Községi Törzskönyvi Bizottság 1896–1953. A mai Magyarország területén lévő megyék és városok. 23. doboz 5. sz. Tapolcai járásban *Badacsonytomaj*. *Badacsonytomaj* történetének feldolgozója szerint 1913-ban *Badacsony-Hableány*, *Badacsony-szőlőhegy* és *Kisőrs-szőlőhegy* az 1910-ben nagyközséggé szervezett *Badacsonytomaj* külterületi lakott helyének minősült. KALMÁR 1995, 61.

⁴ FAZEKAS 2005, 190.

⁵ MNL OL K 156. 23. doboz 6. sz.

község és a vasútállomás nevében egyaránt *Badacsonytördemic* szerepel. *Badacsony-Lábdihegy* vasútállomásának a nevét (az észak-balatoni vasút történetírója szerint) 1920 óta írják *Badacsonylábdihegy* formában.⁶ Ezzel beteljesült a tördemiciek és a lábdihegyiek kérése. A badacsonyiak felszólalása ellenére vasútállomásuk neve elé odailleszthették a „Badacsony-” előtagot.

Ez a kis visszapillantás nem csupán a helybelieknek érdekes. Napjaink közigazgatási változásainak idején el lehet gondolkodni azon, hogy Badacsonytomaj és Badacsonytördemic egy közigazgatási egységbe történő összevonása esetén akár ma is létrejöhetne a már 106 éve felmerült, az egész hegyet magába foglaló Badacsony település. A régi dűlőnevek az elmúlt évszázadban jórészt feledésbe merültek.⁷ Az utcaelnevezések változásai nem mutatnak különleges érdekességet. Az 1949-et követő négy évtized szokványos ideologikus utcaneveit követően az országos gyakorlatnak megfelelően a községekhez kötődő vagy helyben élt, főleg az irodalomból ismert személyekről (Kisfaludy Sándor, Tatay Sándor, Herczeg Ferenc), továbbá a gazdaság, a szőlészet-borászat fejlesztése terén kitűnt személyekről (Ibos Ferenc, Bogyay Lajos) neveztek el közterületeket.

Utcát neveztek el Pöltenberg Ernőről is. Immár több mint másfél évszázada e néven ismerjük, azonban 1808. február 20-án Ernst Pölt Ritter von Pöltenberg néven jegyezték be egy bécsi keresztelési anyakönyvbe.⁸ Róla minden évben megemlékeznek családjá badacsonytomaji temetőben található sírjánál.⁹ Ugyanakkor utca viseli Bogyay Lajos nevét is. Miközben napjainkban országsszerte folyamatban van a 20. századi önkényuralmi rendszerekhez köthető helynevek megváltoztatása, elfogadható-e a Badacsony-hegy keleti lábánál fekvő város eljárása az ezredfordulón, helyes volt-e arról a jeles szőlőnemesítőről a közelmúltban utcát elnevezni, aki a magyar forradalom és szabadságharc leverése után a Habsburg önkényuralmi rendszer idején bő egy évtizeden át Zala megye császári-királyi megyefőnökeként, és az ottani „schwarzgelb” megyeszervezet kiépítőjeként és vezetőjeként működött? Bár Bécsből nézve Zala nem tartozott az 1848–49-ben túlzottan „rebellis” vármegyék közé, így az önkényuralmi rendszer által kinevezett vezetőjét sem tekinthetjük „vérengző” nemzet-

6 FAZEKAS 2005, 33.,190.

7 Felsorolásuk: KALMÁR 1995, 132.

8 MERÉNYI-METZGER 2010, 122.

9 Lásd FODOR 2013, vö. RAINER 1997.

árulónak, a szőlőkultúra fejlesztésében szerzett kimagasló érdemei¹⁰ azonban így sem feledtethetik 1849 és 1861 közötti irányító tevékenységét az önkényuralmi rendszer működtetésében.¹¹

¹⁰ Várbogyai Bogyay Lajos (1803–1875) szőlőnemesítésben szerzett érdemeiről vö. KALMÁR 1995, 48. 1849 októberétől kezdődő, az aradi vértanúk, köztük Ernst Pölt Ritter von Pöltenberg kivégzésével időben egybeeső megyefőnöki működéséhez és ottani első intézkedéseihez lásd VAJDA 1992, 44–46. A korszak egészének áttekintése: DEÁK 2009.

¹¹ Zala m. arch., 88. (a megyefőnöki tisztségről), 93–94., 301. Hivatalát 1849. október 22. és 1861 januárja között töltötte be. (A megye 1849–1861 közötti archontológiáját Halász Imre állította össze.)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és kiadott források

- MNL OL
K 156
CIH 1898
- Belügyminisztériumi levéltár
Magyar Törvénytár. 1898. évi törvényczikkek. Jegyz. MÁRKUS Dezső. Budapest, 1899 (Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás).
- Címeres pecsétgyűjt.
- A történelmi Magyarország városainak és községeinek címeres pecsétgyűjteménye az Országos Községi Törzskönyvbizottság határozatai alapján (1898–1913).* Bev., szerk. TÓTH Árpád, munkatárs JANKOVICS Mihályné. Budapest, 1999.
- Névváltozatai
- A történelmi Magyarország városainak és községeinek névváltozatai az Országos Községi Törzskönyvbizottság iratanyaga alapján (1898–1913).* Szerk. JENEY Andrásné, TÓTH Árpád. 2. kiad. Budapest, 1998.
- Zala m. arch.
- Zala megye archontológiája 1138–2000.* Szerk. MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 2000 (Zalai gyűjtemény 50.).

Szakirodalom

- DEÁK 2009
- DEÁK Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus 1849–1867.* Főszerk. ROMSICS Ignác. Budapest, 2009 (Magyarország története 15.).
- FAZEKAS 2005
- FAZEKAS Miklós: *Az észak-balatoni vasút története (1909–1999).* Balatonfüred, 2005 (Balatonfüred Városért Közalapítvány kiadványai 19.).
- FODOR 2013
- FODOR József ünnepi beszéde 2013. március 19-én. *Badacsonyi programok*, 2013.
- KALMÁR 1995
- KALMÁR László: *Badacsonytomaj története.* Badacsonytomaj, 1995.

- MERÉNYI-METZGER 2010 MERÉNYI-METZGER Gábor: Az aradi vértanúk keresztelési anyakönyvi bejegyzései. *Századok* 144(2010), 99–123.
- RAINER 1997 RAINER Pál: Pöltenberg Ernő honvédtábornok, aradi vértanú családja, rokonsága és a révfülöpi Honismereti Gyűjtemény Pöltenberg relikviái. *Villa Filip. A Révfülöpi Honismereti Egyesület és a Honismereti Gyűjtemény közlönye* 1(1997), 1. sz., 12–20.
- VAJDA 1992 VAJDA Lászlóné: 1848–49 zalai krónikája. In: *A szabadságharc emlékei Zalában 1848–1849*. Szerk. BÉRES Katalin. 2. kiad. Zalaegerszeg, 1999.

Wichtigere Ortsnamen des Berges Badacsony im 20. Jahrhundert

Der Berg Badacsony ist einer der beliebten Ausflugsorte von Ungarn. Der kurze Beitrag stellt vor, wie die offiziellen Benennungen und Orthographie der einzelnen Siedlungen (Badacsonytomaj, Badacsony, Badacsonylábdihegy, Badacsonytördemic) rund um den Berg im 20. Jahrhundert sich entwickelten. Die interessante Strassennamen tragen die Namen der ungarischen Dichtern, Schriftstellern (Sándor Kisfaludy, Sándor Tatay, Ferenc Herczeg) und der hervorragenden Personen des Weinbaus (Ferenc Ibos, Lajos Bogyay) der Umgebung von Badacsony.

II. FORRÁSKIADÁS ÉS TÖRTÉNELEM

BESSENYEI JÓZSEF

Litterae ad Cameram exaratae.

A Magyar Kamarához intézett levelek,
különös tekintettel a magyar nyelvűekre*

Úgy vélem, mielőtt a dolgozat tárgyának kifejtésébe fognék, röviden tisztáznom kell az abban használt legfontosabb fogalmakat. A *litterae* szó általában iratot jelent,¹ a mai szaknyelvben az elküldött levél neve a *missilis*.² A címben jelzett állag, a *Litterae ad cameram exaratae* megnevezésének aktuális magyar fordítása, „a kamarához címzett iratok” nem pontos, hiszen a Magyar Kamarának címzett, és oda el is küldött leveleket tartalmaz. Ezeket a 16. századi kortársak is a „levél” megnevezéssel illették, a *missilis* szó csak a 16. század végétől nyert polgárjogot, és a kamarai szóhasználatban sem ekkor, sem később nem használták. A *litterae* szó egyébként csak a 18. században került az állag nevébe – a kamarai tisztviselő, aki odaírta, nem volt különösképpen fogékony a terminológiai kérdések iránt.

A megnevezés vonzóan sokféle tartalmú anyagot rejt, ami nem csoda, ha a Magyar Kamara, a magyar közigazgatás eme legfontosabb szerve, az 1528-ban Budán felállított, majd a török elől Pozsonyba menekült és ott 1531-ben újjászervezett intézmény hatáskörét tekintjük. Megkísérlem elősorolni, mi is tartozott ide. Az összes királyi jövedelem kezelése és fel-

* Jelen dolgozat eredetileg a *Szolgáltatokat írom kegyelmednek. Misszilis és fiktív levelek, naplók, emlékkönyvek, dedikációk és alkalmi feljegyzések a régi magyar irodalomban* című konferencián hangzott el Kőrmenden, 2010. május 28-án, rövidebb formában.

1 Az oklevél valamilyen jogi jelentőségű ténynt nyilvánít ki, a tárgyaúl szolgáló jogi ténynek bizonyosságául szolgál, a szabály vagy szokás által meghatározott belső és külső formák között állították ki. Nem oklevelek a nem jogbiztosító és gyakran nem is jogi természetű közleményeket tartalmazó levelek, így a *missilisek* sem. SZENTPÉTERY 1930, 3.

2 SZENTPÉTERY 1930, 243. A *missilis* levélnek jogérvénye nem volt, de pecséttel ellátva és az oklevelekkel sokban egyező formák között állították ki. A szó első előfordulása, 1583-ból: EMSzT IX. 294.

használása, tehát az úgynevezett regálék: a bányajövedelmek, a sómonopólium, azaz a sóbányászat és a sóértékesítés, a pénzverés, a vámjövedelmek és azok legfontosabbika, a harmincad és annak igazgatása,³ a királyi uradalmak, az adók, ideértve nemcsak a hadiadót, de a városok adóját is. Továbbá a kamara foglalta le és kezelte a kincstárra háramlott birtokokat, gondoskodott a végvárok ellátásáról.⁴ Sokféle ügyben lehetett tehát a kamarához fordulni, és ezzel a lehetőséggel sokan éltek is. Sajnos a kamara megszervezését követő – úgy vélem, legizgalmasabb – évekből viszonylag kevés levél élte túl a múlt időt és azok is egyenetlen eloszlásban, amint ez az alábbi táblázatból is kitűnik.⁵

1. táblázat. A Magyar Kamarához címzett levelek száma és nyelvi megoszlása (1529–1554)

év	összes (db)	latin (db)	német (db)	magyar (db)	év	összes (db)	latin (db)	német (db)	magyar (db)
1529	1	1	0	0	1542	11	11	0	0
1530	0	0	0	0	1543	3	3	0	0
1531	28	16	12	0	1544	1	1	0	0
1532	43	37	6	0	1545	4	4	0	0
1533	29	29	0	0	1546	41	40	0	1
1534	92	87	5	0	1547	20	19	0	1
1535	2	1	1	0	1548	56	56	0	0
1536	168	126	42	0	1549	94	89	1	4
1537	0	0	0	0	1550	54	52	2	0
1538	14	14	0	0	1551	148	143	1	4
1539	10	10	0	0	1552	143	132	0	11
1540	10	9	1	0	1553	171	159	3	9
1541	4	4	0	0	1554	92	90	0	2

³ Lásd a kötetben Kenyeres István tanulmányát! (A szerk.)

⁴ A Magyar Kamara hatásköréről NAGY–F. KISS 1995, 7–16. Az előzményekről lásd Középkori leveleink.

⁵ Tanulságos párhuzam az erdélyi Beszterce város levéltárban őrzött iratok mennyiségi és nyelvi megoszlását (1203–1570) bemutató táblázat: BERGER 1986, I. XX, 1. tábla.

Az 1554. év végéig mindösszesen 1239 levél maradt ránk. A levelek döntő többsége latinul íródott, töredékük németül. Az 1239 darabból német nyelvű 89, magyar nyelvű 32. A német nyelvűek száma és aránya a század közepétől csökken, a magyar nyelvűeké 1563-ig stagnál, évenként 1-3 darab, azután nő, 1564-ben például számuk már 17. Mivel nyilvánvaló dolognak számított, hogy a kamarához írott levélnek latin nyelven kellett készülnie, hiszen az írástudás jobbára a latintudással egyezett meg, felmerül a kérdés, hogy egyáltalán miért születhettek levelek a hazai írásbeliségben peremhelyzetű német és a 16. század elején még írásbelileg éppen csak „bevetté” váló, de mindenképpen kisebb írásbeli preszízű magyar nyelven is.

Csupán részleges magyarázattal szolgálhatok, amelyhez tudnunk kell, hogy a Magyar Kamara megszervezésekor már működött – 1527. január 1-től – a bécsi központi kormánysszervek egyikeként az uralkodó alatt az Udvari Kamara. Sokan a Magyar Kamarát megkerülve közvetlenül az Udvari Kamarához fordultak, és mivel a két intézmény hatáskörét nem tisztázták egyértelműen, így az sok esetben összemosódott. Mindkét intézmény foglalkozott például a török elleni védelemmel vagy a végvárak ellátásával⁶ (sőt, ez mint a hadügy része a bécsi Udvari Haditanács illetékességi körébe is beletartozott).⁷ Akik az Udvari Kamarához fordultak, azokban talán nem is tudatosodott minden esetben, hogy a Magyar Kamarával egy új, formálisan független intézmény alakult, és mivel az Udvari Kamara hivatali nyelve a német volt, érthető, ha sokan ezt választották. Miután azonban lassanként ismertté és elfogadottá vált az új intézmény, a latinnal szemben a német nyelv használata visszaszorult.

A Magyar Kamaránál 1546-tól találkozunk a magyar nyelv használatával. Bár a gyengén induló első évek után, mint említettem, a magyarul íródott levelek száma nőtt, a legkiemelkedőbb évben, 1564-ben is csak 17 darab maradt fenn. (Ez összesen a 120 levél nagyjából 14 %-a). Ennek fő oka természetesen, hogy az ekkoriban még mindig inkább csak a magánírásbeliségben használt magyar nyelvnek nem volt olyan magas presztízse,

⁶ ÖStA, HKA, NÖK Proth. 1532., nr. 3. 1532. jan. 13. Az Alsó-ausztriai Kamara visszautalja Wayda György és Oláh Péter huszároknak az elmaradt zsold kiadása iránti kérelmét a Magyar Kamarához. Német nyelvű.

⁷ MNL OL E 41, 1532, nr. 1. 1532. jan. 9. A Bécsi Udvari Haditanács a király rendeletére hivatkozva közli a Magyar Kamarával, hogy az Esztergom várbeli spanyol zsoldosok fizetését a Magyar Kamarának saját forrásaiból kell megoldania. Egyben kéri, hogy a spanyolokat kérvényeikkel és küldöttségeikkel a jövőben ne utasítsák a Haditanácshoz. Német nyelvű.

mint a latinoknak.⁸ Úgy tűnik, a magyart többnyire csak szükség esetén, jobb híján használták. Ezt Szentpéteri János megejtő őszinteséggel le is írja, amikor 1551. augusztus 15-én, Likaváról keltezett levelében így mentegeti magát (modern átírásban):⁹ „...ti kegyelmetek megbocsássa énnekem hogy ilyen parasztul írtam ti kegyelmeteknek, miért hogy mastan deákom hon nincsen, nem lehte egyéb benne, hanem enmagamnak kellett írnom, amint tudám, jóllehet, ha deákom ithon vóna is, tótul tudna levelet.”¹⁰ Szentpéterit nemcsak deákja távolléte bántotta. Három nappal későbbi levelében, miután mentegette magát a várban felhalmozott bor mennyiségének csökkenése miatt, bevallotta, „hogy megjövék Ujvárról, sert ivám, oly igen megbetegettem, hogy egy hétik sem ehetem sem alhatom, azután fogva azt sem merem innom, hanem vizek igen jó vagyon”.¹¹

Azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a latinul nem tudó levélíró nem kívánta deákra bízni bizalmas mondandóját, inkább ő maga, saját kezével vetette papírra közlendőjét. Létezhetek anyagi okok is: az illető levélírónak nem volt deákja, vagy nem tudott senkit sem megfizetni a levél megírására.

A magyar nyelv használatának további lehetséges oka, hogy az egy-egy szakmához tartozó magyar szavak, fogalmak latin megfelelőjét nehéz lehetett megtalálni. Tudjuk, hogy minden szakmának megvolt az anyanyelvi terminológiája, és azt a deákok elvileg pontosan ismerték és helyesen alkalmazták. De nem mindig tudhattak ők sem mindent. Kristán Balázs murányi tisztartó latin nyelvű levelében Eger várának újjáépítéséhez anyagokat, felszereléseket és jobbágyi munkaerőt kér, a levél mellékletében pedig felsorolja az egri vár rendelkezésére bocsátandó anyagokat. Ez a jegyzék magyarul íródott. Valóban nehéz lehetett volna kapásból, szöszedet hiányában lefordítani a „zsindelyvas”, „zsindelyszög”, „lécszög”, „csákányokra való rúdléc” szavakat.¹² (Nem beszélve arról, hogy adott esetben a címzett számára is egyértelműbb volt ezeket magyarul megadni.)

A magyar nyelvű kamarai levelek felépítése természetesen meg egyezik a latinul írottakéval. Különösen a leginkább hivatalosnak tekintett részeké, így a címzése a levél külzetén, az üdvözlés és a dátum esetében.

⁸ Ennek középkor végi előzményeire legújabban lásd SOLYMOSSI 2011.

⁹ Az átírási elvekhez lásd az ünnepelt által összeállított forráskiadási ajánlást: BAK 2000.

¹⁰ MNL OL E 41, 1551. nr. 49.

¹¹ MNL OL E 41, 1551. nr. 52. 1551. aug. 18., Likava.

¹² MNL OL E 41, 1553. nr. 54. 1553. ápr. 3., Murány. Kristán Balázs murányi tisztartó levele.

Ezekben ugyanis súlyos hibának számított a tévedés. A leveleken belül már többször is találkozhatunk szépen, kerekén megfogalmazott magyar formulákkal. Pozsgay Mártonné így üdvözli a kamaraelnököt:¹³ „Szolgálatomat ajánlom nagyságodnak mint bizodalmas uramnak. Istennek hála mi mostan jó egészségbe vagyunk, mellyet kívánnánk kegyelmed felől is hallanunk.” – Megjegyzendő, hogy ez nem a latin formula szolgai tükörfordítása, abban ugyanis a levélíró szolgálatát ajánlja, míg magyar nyelven gyakoribb a jó egészség kívánása. A kettő együttes alkalmazására is van példa, így Szöllőssy János 1547-ben írott levelében, aki az üdvözlésben a latin formulát magyarítja: „... szolgálatom ajánlásának utána” –, de a búcsúzás már magyaros: „Isten tartsa te kegyelmedeket egészségben, minden jóban.”¹⁴ Szöllőssy levelében a címzés és a keltezés is magyar nyelvű: „Vitézljő uraimnak király ő felsége kamarásinak adassék ez levél Posomban, urainak. (...) Ez levél kelt Jászóban, úr színe változása napján, anno 1547.” Cziráky Balázs 1560. január 6-án kelt levelében újévi üdvözlést is küld magyar nyelven: „...kívánom, hogy az Űristen engedje az újesztendőt tekegyelmedeknek minden jóval és jó szerencsével.”¹⁵

Az állag leveleivel kapcsolatban mindjárt leszögezhetjük, hogy az adószedés körüli problémákkal, a végvárok ügyes-bajos dolgaival és a magánszemélyek segélykéréseivel találkozunk közöttük a leggyakrabban. Az iratok tartalmilag nem zárt műfajú alkotások, témáik csoportosítása nem egyszerű. Nagy a szóródás a levélírók társadalmi helyét illetően is, jelentős személyiségek és egyszerű deákok, szabad királyi városok és romlásra jutott jobbágyfalvak egyaránt szükségét érezték, hogy levelet küldjenek a kamarának.¹⁶

Nagy eltéréseket találni a levelek stílusának vizsgálatakor is. Ez függött, mint már mondtuk, a levélíró társadalmi helyzetétől, azon belül azután egyéniségétől, műveltségi állapotától is. Ha egy skálán ábrázolnánk ezt, annak egyik végpontján a szikár stílusú, csak a témára koncentrááló íráskor állnának, például egy kamarai adószedő beszámolója arról, miért nem tudta összegyűjteni az előírányzott adót. Ezeket nemhivatalos beadványoknak vagy magánügyiratoknak is nevezhetjük. A skálán elmozdulást jelent, ha a hivatalos tartalom mellett rövid híreket is közölnek

¹³ MNL OL E 41, 1560. nr. 5. 1560. jan. 21., Mátyásfalva. Pozsgay Mártonné Csontos (Czyonthos) Zsófia segélykérelme Péterváradai Balázs kamaraelnöknek.

¹⁴ MNL OL E 41, 1547. nr. 19. 1547. aug. 6., Jászó.

¹⁵ MNL OL E 41, 1560. nr. 1. 1560. jan. 7., Korlátkő. Cziráky Balázs jelentése bizonyos, a Korlátkői nemzetséget érintő szállományi ügy tárgyában.

¹⁶ A Litterae ad cameram exaratae bemutatása: NAGY-F. Kiss 1995, 174–175. (A vonatkozó fejezetet Szűcs Jenő írta.)

más, fontosnak tartott hadi és társadalmi eseményekről, például a török katonák mozgásáról, lakodalmakról, járványokról stb. Ezeket hivatalos levélnek nevezhetjük, ám olvasásuk során az is kiderül, hogy a Magyar Kamara afféle hírközpontként is működött.

A skála túlsó végén viszont szívszorító leírásokat találunk, például a segélykérő levelekben, amelyek nem csupán tartalmilag, de stilisztikailag is eléggé közel állnak az érzelemgazdag magánlevelekhez.¹⁷ Lássunk ezek közül az emócióktól fűtött levelek közül két szép példát. Pilinyi (vagy Pelényi) Bálint így panaszkodik az 1552. szeptember 24-én, Füleken kelt levelében a Nógrád megyei tized behajtása körüli helyzetről. „... írtam vala az dézsma felől, hogy semmiképpen ki nem vehetem rajtok, mostan elmentek az pórok még az mely falukot én rakattam volt be, azt is el cséplették és az töröknek horták be, ilyen gazdul cselekednek. Az bordézmát sem akarják ide megadni, az okkal akarják megtartani, hogy az török es megveszi rajtok, azért akarám kegyelmednek tuttára adni, hogy én félek az kisebbségtől ha kegyelmed tuttára nem adnám, de ha kegyelmed az urakkal szólna és kegyelmetek írna az murányi udvarbírónak, hogy adna valami segejtséget, lovagot vagy gyalogot, hadd dúlnának meg vagy két falut és fognák meg az pórokat, az többi ezen megrettenne és joh[?] kisedhetnők köztök, mert Muránybul még ezeken kisedhetnők, sok helyen nem az földesurak hírével atták az töröknek az szegény nép az dézsmát, és ezről vélem, hogy talám kisedhetném. Továbbá ha az uraknak tetszenék, az hol az dézsmát immár beatták az bort az töröknek, jobb volna, hogy pénzt venenek¹⁸ az borért, az pénzen bort találni, mert az pórt akármely erős hitre eskessük, mégis ugyan nem ad jót, hanem megvegyéti vízzel. Hírt kegyelmednek egyebet nem írhatok, hanem oda Eger fele mentenek vala több nap és az pórok kik onnat az török közül az táorból jöttek azt mongyák, hogy még az Isten akarattából semmit nem tehet az török Egernek.”¹⁹

A levél jól mutatja a hadihelyzet és az adószedés összefüggéseit, a kamarai tisztviselő megoldási javaslatának kíméletlenségét, valamint a jobbágyok furfangos módszereit a fizetés elkerülésére. Egyúttal felhívja a figyelmet a katonaság borellátásának fontosságára – ezzel a kérdéssel gyakran találkozhatunk a kamarai levelezésben. A borhiányon segíteni kellett, még ha készpénzt is kellett adni érte.

¹⁷ A missilisek osztályozásáról lásd BAKÁCS 1966, 23.

¹⁸ Értsd: 'vinnénk'.

¹⁹ MNL OL E 41, 1552. nr. 107. 1552. szept. 24., Fülek (in oppido Phylek). Pilinyi (Pelyni) Bálint Kisserjényi Ferenc tanácsoshoz a Nógrád megyei tized begyűjtéséről és egyes helyeken a tized megtagadásáról.

A másik levél írója Likerka Johanna,²⁰ vingárti Horváth Gáspár özvegye. Ő Pétervárad Balázs tanácsostól kér segítséget, mégpedig a király által már jóváhagyott kegydíjának kifizetését: „...Megemlékezheték te kegyelmed arról miképen én nagy fáradsággal, téli idűben és nagy külséggel királ ő felségit megkeresém és ott Posenban supplicálék ő felséginek ti kegyelmetek akaratiából és ti kegyelmetek segicigivel, kire ő felsége énnekem kegyelmes választot tőne és ada levelet róla és az én dolgomat ti kegyelmetekre halasztá mert ti kegyelmetek is csak az ő felsége leveleit kívánta. Azért meghidje ti kegyelmetek, hogy nem csak hogy 40 forintot adtam az levélért, de egy néhány száz forintot attam azzal, hogy el küldöttem az levélért és sokat fárattam írette. Azért mostan semmi hasznát nem vehetem az levélnek, mert ti kegyelmetek igen elfelejtkezett rólam, csak az úr Isten tudja, hogy miképen tartá meg az ő kegyelmességibül ez elmúlt nyáron pogán miatt, kirt[?] valami kevés morhácskám volt, mind zálagban hántam. Arra való kéreést, hogy ti kegyelmetek nem hagy külség nélkül. Azért ti kegyelmetek énnekem nem adott ez esztendőben többet csak száz forint ára sőt Tokajból, igen jól láttya ti kegyelmetek, hogy mind mindszent napja mind szent Lucas napja elmúlt, mind az két terminus. Azért könyergék te kegyelmednek mint bizott uramnak és szerelmes apámnak és kirem te kegyelmedet, hogy ne hadjon, hanem az jövő ravásból hajcsa meg ti kegyelmetek mind az kétezer forintot énnekem, kivel én megválthassam az én morhácskámát és szolgálmat megelégethessem, és házamat eltarthassam, amíg az úr Istennek kellemetes leszen. Ugyan az úr Istenért is kirem te kegyelmedet, hogy ne hadjon, mert jól esmérem, hogy Isten után senkiben nincsen bizodal-mam, csak te kegyelmedben. Te kegyelmedtiül jó választot várok, amivel lehet, te kegyelmed azzal segicsen, megfizeti az úr Isten te kegyelmednek, ha én meg nem szolgálhatom.”²¹

A két teljes terjedelmében közölt levél mint cseppben a tenger megmutatja a kamarának írott levelek irodalmi értékeit is, amelyek a hivatalos tartalomhoz illő fogalmazáson át-átütő személyes, közvetlen hangvétel feszültségéből adódnak. Ez a feszültség a legtöbbször bölcselkedő formulákban, mondatokban csapódik le. Befejezésül hadd idézzek néhányat.

²⁰ Habsburg Mária királyné egyik legkedvesebb udvarhölgye. Horváth Gáspár ajtónállómester Torna várát (és ezzel együtt Torna megye főispánságát) 1527. nov. 4-én kapta I. Ferdinándtól adományul, majd számos további birtokadományt is nyert, többek között Diód, Léta, Murány várát, Doboka és Torna vármegyei erdélyi birtokokat, Regécet, Tállyát. Halála után, 1546. január 20-án kelt oklevelében az uralkodó még azt is megengedte, hogy özvegye szabadon rendelkezessen volt férje ingatlanával. Az évi 200 forint kegydíjról szóló döntés 1546. október 2-án kelt: ÖStA, HKA, Gb, Bd. 387 (1550–1551), fol. 22r.

²¹ MNL OL E 41, 1553. nr. 2. 1553. jan. 4., Torna vára.

Pilinyi Bálint a Nógrád megyei rovásadó behajtásának nehézségeiről tett jelentést 1552-ben. Az urak késlekednek, kevesebbet akarnak fizetni, mint korábban. A török hadjárat ezekben a napokban éri el a magyar vidékeket. A levél ezekkel a baljós szavakkal zárul: *„...az mint az idő vajyon csak Isten tугya, kinek micsoda vajyon szívébe.”*²²

Néhány évvel később, 1564-ben a Nógrádba érkező adószedő, aki azt a parancsot kapta, hogy mutassa be instrukcióját a főispánnak, az alispánnak, a szolgabíráknak és a megyei nemeseknek, ezt már nem tudta megtenni, *„...mert az egész vármegye török birtokában vajyon, az nemesek is szegények mind idestova elbujdostak, és soholt semmi rendtartások nincsen.”*²³

Arra is tudunk példát, amikor a levél a mindenkit körüllegő gyanú miatt nem jutott el a címzett kezébe. Pozsgay Mártonné levelét sógora azért nem kézbesítette a kamaraelnöknek, mert attól félt, hogy az valami rosszat állít róla: *„Irtam vala nagyságodnak ez elmúlt időben egy levelet és egy jámbor sógorommal felkültem vala nagyságodnak, de nagyságodnak nem merte megadni, vilte, hiszem, hogy én valamit ő reája irtam nagyságodnak, de bizony én ő reája semmit nem irtam vala, hanem csak irtam vala nagyságodnak én nyomorúságomról...”*²⁴

A Magyar Kamara munkáját hatásköri problémák is akadályozták. Erdőhegyi Miklós például igen rossz néven vette, hogy Hásságy Ferencet nem alá-, hanem mellérendelték adószedőnek: *„...ő felségének és kegyelme-teknek hűséggel tartozzam és Hásády Ferenc éntőlem csüggjön inkább, hogynem mint én őtőle, mindazáltal miért hogy én te kegyelme-tek től csüggök, és kegyelme-tek által vajyon, erre kegyelme-tek oly gondot viseljen, hogy kegyelme-tek által énnéköm authoritásom legyön az vármegye között és előttök.”*²⁵

A viták általában indulatosan zajlottak, különösen, ha pénzről volt szó. Pécsi Márton Szentiványi Ferenc deák szemére lobbantja, hogy számadását ki kellett javítania, *„...jöllehet nem tartoznám vele, hogy senki registrumát igazgatnám, annak felette még csak hogy jó szót es neki adnék, mert én számot vettem vele, tisztán és igazán mind ez pénzig, kit megbizonyítok az önnön tulajdon*

²² MNL OL E 41, 1552. nr. 57. 1552. jún. 16., Piliny (Pelin). Pilinyi (Pelyni) Bálint Kisserjényi Ferenc kamarai tanácsoshoz.

²³ MNL OL E 41, 1564. nr. 3. 1564. jan. 10., Korpona. Ifjú (Iffy) Kristóf jelentése a Nógrád megyei dicáról.

²⁴ MNL OL E 41, 1560. nr. 5. 1560. jan. 21., Mátyásfalva (Motyova, Zólyom m.). Pozsgay Mártonné Csonthos (Czyonthos) Zsófia segélykérelme Pétervárad Balázs kamaraelnökhöz.

²⁵ MNL OL E 41, 1559. nr. 15. 1559. máj. 9., Kehida (Kethyd). Erdőhegyi (Erdewhegy) Miklós jelentése a Zala és Somogy megyei dicáról.

keze írásával és pecsétimmel.” Amikor pedig Szentiványi elfelejt valamit, így becsméri: „...ez kiment az éjjel nappal való részeg fejből.”²⁶

A töröktől fenyegetett vidékeken az adószedés megszervezése nagy körültekintést kívánt. Hosszútóti János nem vállalkozott egyedül a kockázatos utazásra, és a kamarától kért egy embert maga mellé: „...én az én kocsimon elhordozom azt az személyt, az kit kegyelmed aláküld, annak fölötté ahol oly félelmes helyünk leszön török miatt, lovat adok alája. (...) továbbá könyörgöttem vala te kegyelmednek, hogy az végvárakban az tisztartóknak mandatumot adna ti kegyelmetek hogy ahova ki nem mehetünk az falukra az török miatt, kíséretthenéjek bejönni az bírákat hozjánk.”²⁷

A fentiekben idézett levelek érzékletesen szemléltetik, hogy a sokak által egyhangúnak, unalmasnak tartott gazdasági levelezés milyen sokban hozzájárult általában a magyar nyelv, a különböző mesterségek szókincse, az üzleti nyelv, a jogi szaknyelv fejlődéséhez, természetesen az irodalmi nyelvet is ideértve. Nem is lehetett ez másképpen, hiszen nemcsak általában az írásbeliség, hanem a levelezés fő gerjesztője is az éppen a 16. század derekán élénkülő gazdasági-kereskedelmi tevékenység, amelynek következményeit egyre többen tapasztalhatták meg a Mohács utáni Magyar Királyság alattvalói közül is.

²⁶ MNL OL E 41, 1563. nr. 3. 1563. márc. 11., Bécs. Pécsi (Péchy) Márton panasza Szentiványi Ferenc ellen a szenci harmincad számadása miatt.

²⁷ MNL OL E 41, 1564. nr. 37. 1564. márc. 16., Kacorlak. Hosszútóti János dicator jelentése a Zala megyei dica kivetése körüli nehézségekről.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL E 41	Magyar Kamara Archívuma, Litterae ad Cameram exaratae
ÖStA HHStA HKA Gb NÖK Proth. HFU	Gedenkbücher Niederösterreichische Kammer, Bücher

Szakirodalom

Középkori leveleink	<i>Középkori leveleink (1541-ig)</i> . Szerk. HEGEDŰS Attila, PAPP Lajos. Budapest, 1991 (Régi Magyar Levéltár 1.).
BAK 2000	Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. <i>Fons</i> 7(2000), 1. sz., <i>A történeti források kiadásának módszertani kérdései. Az 1999. december 8-án tartott, Budapest Főváros Levéltára, Fons, Magyar Történelmi Társulat által szervezett Levéltári Nap előadásai</i> , 91–137.
BAKÁCS 1966	BAKÁCS István: A missilis. <i>Levéltári Közlemények</i> 37(1966), 17–31.
BERGER 1986	Albert BERGER: <i>Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen</i> I–II. Bd. 1203–1570. Aus dem Nachlass hrsg. von Ernst WAGNER. Köln–Wien, 1986 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. Ergänzungsreihe zum Siebenbürgischen Archiv 11/I–II.).
EMSzT IX	<i>Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár</i> . IX. <i>Megy–Op</i> . Anyagát gyűjt. SZABÓ T. Attila, főszerk. VÁMSZER Márta. Budapest–Kolozsvár, 1997.

- NAGY–F. KISS 1995 NAGY István – F. Kiss Erzsébet: *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Budapest, 1995 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I-9).
- SOLYMOSI 2011 SOLYMOSI László: Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 53(2011), 479–501.
- SZENTPÉTERY 1930 SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan. A magyarországi középkori okleveles gyakorlat ismertetése*. Budapest, 1930 (A magyar történettudomány kézikönyve II. 3.).

Litterae ad Cameram exaratae. An die Ungarische Kammer geschriebene Briefe mit besonderer Rücksicht auf Briefe in ungarischer Sprache

Die überwiegende Mehrheit der an die Ungarische Kammer gerichteten Briefe wurde in Latein abgefasst, es gibt jedoch auch einige ungarisch- und deutschsprachigen Briefe. Die Arbeit sucht mit Hilfe ungarischsprachiger Beispiele eine Erklärung dafür, wie diese in die Sammlung gelangen konnten. Die Mehrheit von ihnen wurde wahrscheinlich nicht an die Ungarische Kammer adressiert, der ursprüngliche Empfänger (einer der Behörden des Hofes, meistens die Hofkammer) entschied sich jedoch nach Abwägung seiner Befugnisse, so die Briefe wurden weitergeleitet. In einigen Fällen ist es gelungen, die Motive der sich für ungarische Sprache entschieden Personen aufzudecken, sowie die Briefe im geschichtlichen Kontext zu analysieren und ihre in der Entwicklung der literarischen Sprache gespielte Rolle darzustellen.

TUSOR PÉTER

Pázmány Péter bullái és palliuma (Adatok az esztergomi érseki szék 1616. évi római konzisztoriális betöltéséhez)

Az európai kormányzattörténet fejlődésében egészen a kora újkorig a Római Kúria meghatározó tényezőnek számított. A szentszéki hivatalok Avignonban tökéletesített rendszere egyszerre volt képes a tradicionális ügyintézési módozatok funkcionális átörökítésére, illetve új, „modern” formációk létrehozására.¹ Utóbbira a miniszteriális igazgatási rendszer közvetlen előfutárai, a főbb vonalakban 1541–1622 között kiépülő kongregációk, illetve (a külügyeket is ellátó) miniszterelnökség prototípusának, a pápai államtitkárságnak a 17. század végére befejeződő kifejlődése a bizonyíték.²

Az érseki, püspöki székek konzisztoriális betöltésének, a kapcsolódó bullák hiteles kiállításának, illetve a metropolitai joghatóság, a pallium pápai adományozásának intézményi háttere és főbb mozzanatai már a 14–15. századra kialakultak. Az *institutio canonica* tradicionális ügymenete a 16–17. században már keveset változott, és a pápaság, valamint a megmaradt, illetve a missziós területeken folyamatosan létesülő részegyházak közötti érintkezés központi, a pápai primátust lényegében megjelenítő elemének számított.³

A precíz és számos illeteke miatt olcsónak nem mondható mechanizmus nemcsak az Apostoli Székhez fűződő, a kánonjog által szabályo-

¹ A szentszéki hivatalokra, történetükre, fejlődésükre legújabban: JAMME–PONCET 2005. – Az MTA–PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében végzett kutatásokat az MTA és az OTKA NN 82 307 sz. nemzetközi együttműködési projektje támogatja.

² További irodalommal: Tusor 2004a, 145–194. Az azóta megjelent irodalomból kiemelkedik: L’Inquisizione.

³ Az előkészítő (kinevezési, kánoni kivizsgálási), a konzisztoriális, ill. a bullakiállítási szakasz részleteire: Consistorialia, XX–XXVIII.

zott egyházi kapcsolatok lényegi mozzanata volt, hanem ügyintézési, finansziális nehézségek esetén neuralgikus ponttá is válhatott. Miként Magyarország esetében. Mohács után egészen a 18. századig bezárólag alig találunk olyan Habsburg püspökkinevezést és -bemutatást (*nomination et praesentatio*), amely alapján az adott egyházmegye pápai betöltése (*provisio*) zökkenőmentes lett volna. A problémák sokszor a magyar királyi főkegyúri jog (*ius supremi patronatus*) értelmezése körül adódtak. Leginkább, hogy mely egyházmegyékre terjed ki egyáltalán e különleges privilégium (Erdély, Hódoltság, Balkán különféle esetei). Olykor az uralkodói iratokban használt terminusok értelmezése adott okot vitára (*collatio/electio*).⁴

Hasonlóan akut kérdésként jelentkezett a díjfizetések kérdése, amely akkor is rendre előkerült, ha a Szentszék nem vonta kétségbe a királyi kinevezés jogszerűségét. A magyar egyház és állam már a 16. század közepe óta szerzett jogként követelte magának a legjelentősebb tétel, az elvileg a betöltendő javadalom – középkori kimutatás szerint (!) – egy évnyi jövedelemét jelentő annáta elengedését. Végül az 1640-es évek derekára a hazai egyházi vezetésnek sikerült kialakítania, hogy minden esetben automatikusan csak jelképes díjat kelljen ennek fejében fizetnie. Az annátamentességre irányuló magyar követelések alapjául az szolgált, hogy a *Tridentinum* utáni pápák esetről-estre mindig elengedték az annátát, amely fele részben őket, fele részben a Bíborosi Kollégiumot illette. Csak VIII. Orbán (1621–1644) kezdte előírni teljes megfizetését a pápai államháztartás óriási deficitje miatt. A magyar püspökök bulláinak megszerzése azonban szervezési, még inkább anyagi okok miatt nemcsak a

⁴ Minderre már a korábbi vatikáni kutatások is számtalan adatot hoztak. Lásd például FRAKNÓI 1895, FRAKNÓI 1899, FRAKNÓI 1901–1903, GALLA 1941, JAKAB 1944. A helyzetet bonyolította, hogy a főkegyuraság kánonjogi értelmezésében olykor a magyar hierarchia is változtatta álláspontját. TUSOR 2012a. – A fogalomhasználat éppen engedékeny szentszéki kezelésére egy adalék: „Tutte le considerazioni et ragioni addutte da vostra signoria nella sua scrittura presentata a sua maestà Cesarea sopra l'improprietà delle parole, che s'usano nelle lettere commendatizie in occasione di vacanze delle chiese d'Ungheria, sono così valide et chiare, che non dovrebbe hora farsi d'una difficoltà in essequire et mantenere l'emendazione già conosciuta et introdotta per buona. Ma standosi nella pertinace contradizione, che vostra signoria scrive et non potendosi ottener altro, non si può se non dire, che sarà bene di governarsi nel modo già osservato da monsignor arcivescovo di Capua, et da lei medesima nell'occasione di formar il processo della chiesa Quinquecclesiense et di quella di Zagabria.” Scipione Borghese bíboros nepos Placido de Mara nunciushoz, Róma, 1613. máj. 4. ASV, Segreteria di Stato, Germania, vol. 443, fol. 175r.

Barberini-korszakban, hanem mindvégig nehézkes maradt.⁵ Az egyházmegyék csupán királyi kinevezés, (birtok)adományozás alapján történő kormányzásának gyakorisága pedig nagyban hozzájárult a magyar államegyházi szisztéma erősödéséhez.

Az összetett kuriális ügymenetnek ugyanis számos részilletéke volt, amelyeket még az egyszerűsített, annátamentes eljárást jelentő, úgynevezett „titkos út” (*via secreta*) során sem lehetett maradéktalanul kiküszöbölni, a pallium esetében pedig mindig teljes egészében megfizetendők voltak. A népes kúriai tisztviselősereg járandóságát részben ezekből a közvetlenül az ő zsebükben kikötő kisebb *taxákból* fedezték. Esetleges elengedésük az intézményi működőképességet veszélyeztetve feszültséget okozott volna a pápai udvaron belül. Ráadásul az ilyen teljesen díjmentes ügyek könnyen „elfelejtődhetnek” intéződni.⁶

Egészen pontosan mindeddig nem lehetett tudni, hogy összegszerűen és minden részelemében milyen tételekből is álltak össze ezek a „taksák”. Egyedül azt valószínűsíthettük, hogy végösszegük nem lehetett csekély, hiszen – hogy csak az abszolút csúcstartót említsük – az exgermanikus Draskovich György győri püspök felvállalva számos kritikát, támadást, aligha kormányozta volna Győrt 15 éven keresztül pápai bullák nélkül 1650-ben bekövetkező haláláig. Draskovich váci címre már felszentelt püspökként a magyar episzkopátusban szokatlannak éppen nem nevezhető módon mindvégig arra várt, hogy csak a karrierje végállomásául óhajtott esztergomi vagy kalocsai érsekség bulláiért fizessen majd. Ez esetben hiába.⁷

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy minden részletre kiterjedő kimutatás a kuriális ügymenet fázisairól egy metropolitai szék esetében ránk maradt, így nemcsak a pápai províziós, szentelési bullák, hanem a pallium adományozásának elemei és költségei is pontosan rekonstruálhatóvá válhatnak. Szorosabban vett témánk, problémafelvetésünk szempontjából tulajdonképpen lényegtelen, hogy a minuciózus történeti adatelemzés épp Pázmány Péter esetében válik lehetővé. A tör-

⁵ Minderre lásd leginkább például FRAKNÓI 1895, valamint TUSOR 2002, TUSOR 2005. A *via secreta* megtagadására egy példa: ASV, Archivio Concistoriale, Congregazione Concistoriale, Atti, vol. 1640–1643, decr. 1643. jún. 18. (fol. 668–669 és 798r–799v).

⁶ Az annátára, pontosabban *servitium communé*ra és az egyéb tételekre (általánosságban): TUSOR 2004a, 101–104.

⁷ A kalocsai székbe Draskovich helyett 1649. február 1-jén kinevezett Püsky János 1650. február 14-én bulláit, június 27-én palliumát is megkapta, tehát mindössze egy-másfél évet igényelt kánoni kötelmeinek a teljesítése. TUSOR 2012a.

téneti Pázmány-kutatás és az érdeklődő olvasó szempontjából azonban nyilván nem az.

Pázmány Péter részadatok szintjén megismerhető kánoni intézménye az esztergomi érsekségben a jogi, kánonjogi és egyéb problémák⁸ nélkül is összetett, soktényezős folyamat volt. A prágai udvar (kinevezés), a bécsi nunciatúra (kánoni kivizsgálás lefolytatása), az Államtitkárság és bíboros protektorátus részvétele (római szakasz irányítása) rutinszerűnek mondható.⁹ Az igazán bonyolulttá csak a kuriális fázisban való pápai megerősítési procedúrát valamelyest egyszerűsítette, hogy a bonyolításban elsődlegesen illetékes megbízott (ágens) és az – eljárás során esetlegesen adódó nehézségektől függően – több-kevesebb feladattal bíró császári követ Niccolò Ridolfi ideiglenes ügyvivő személyében azonos volt.¹⁰ Ágensi szerepe egyébként nem korlátozódott kizárólag technikai feladatokra: Thurzó György nádor halála után Pázmány például rajta keresztül tájékoztatta az Államtitkárságot elképzeléseiről a kialakult politikai helyzetben.¹¹ A domonkos szerzetesnek bőven akadt feladata az egyes részlépések megtételének szervezésében, sürgetésében, finanszírozásában. Az egyes feladatok sorrendjét, elvégzését, a kifizetett összegeket az általa készített és ránk maradt jegyzék segítségével követhetjük nyomon.¹²

A költségek annak ellenére is jelentősek voltak, hogy a könnyített – de még így is elég összetett – ügymenetet jelentő *per viam secretam* expedíció a legkomolyabb summa, az annáta (pontosabban *servitium commune*)

⁸ Vö. TUSOR 2013.

⁹ Vö. Consistorialia, XX–XXVIII.

¹⁰ Az *institutio canonica* folyamatának teljesebb, részletesebb ismertetése a vonatkozó fogalmakéval: TUSOR 2004a, 222–227., az alkalmazásra kerülő, már fentebb is említett „titkos útra”: 182–184. Az ágensek szerepére részletesebben: TUSOR 2012b.

¹¹ HANUY I. nr. 56. A később domonkos generálissá emelkedő Ridolfi atya személye nem érdektelen. 1622–1629 között a pápai Szent Palota magisztereként ő engedélyezte Galilei *Saggiatoréjának* megjelenését, valamint Tommaso Campanella kérelmelhetlen ellenfele volt. PAGANO 2009, LXXVII.

¹² Közlését levéltári lelőhelyének megjelölésével lásd írásunk végén. Pontos jelzet nélkül említi FRAKNÓI 1868, 237–238. és útána HANUY I. 94. (jegyzetben). – Szerzője logikai úton is azonosítható, ilyen összeállítást kizárólag a bullaspedíció intézője készíthetett. Erre bizonyítékot találunk, egy ugyanilyen elrendezésű, azonos kéztől származó kimutatást 1619 körülről: „Lista di creditori del s. Niccolò Ridolfi”. AGOP, IV. 78b (Epistularium N. Ridolfi), fol. 73rv. – Az 1616. évi fizetési kimutatásokat az utód Lósy megerősítések elővették, és e bizonyítékokra hivatkozva igyekeztek elérni, hogy a szubdiakónusoknak ezúttal is 100 dukátot fizessenek a követelt 200 helyett. A Lósy érdekében készített kérvény: BAV, Barberiniani Latini, vol. 6894, fol. 45r–46v.

elengedését jelentette, ami 4000 aranydukátot tett volna ki.¹³ Az ügyet a Bíborosi Kollégium szintjén kézben tartó protektor ugyancsak lemondott a neki járó illetékről, ez 600 dénár megtakarítás volt Pázmánynak.¹⁴ Franz von Dietrichstein, Magyarország és az örökös tartományok bíboros protektora¹⁵ nem tartott igényt az úgynevezett *propinára*, római auditora, Giacomo Olivieri hiába biztatta az ellenkezőjére. Niccolò Ridolfinak a költség-kimutatási jegyzék elején található értelmezése szerint a *per viam secretam* eljárás, azaz a pápa által gyakorolt kegy¹⁶ az annátával egyetemben egyébként is eleve kizárta e protektori illeték megfizetését. Következésképpen Olivieri ez esetben minden valószínűség szerint ingyen végezte munkáját. Vele ellentétben a kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvet ellenőrző és kivonatoló, azaz a pápának és a bíborosoknak szóló összefoglalót (*memoriale praeconisationis/propositionis consistorialis*)¹⁷ elkészítő Albertini doktor (ő a távollévő Dietrichsteint helyettesítő Pietro Aldobrandini viceprotektor¹⁸ ügyhallgatója volt) 10 aranyscudót (*Scudo d'Oro = ScO*) és 10 *giuliot* kapott (= g), segédje 5 g-t. A Pázmányról és egyházmegyéjéről szóló iromány másolatainak elkészítése, majd kiosztásuk összes költsége

¹³ Nemcsak a Ridolfi-féle kimutatás, hanem a modern szakirodalom szerint is: HC IV. 322.

¹⁴ Lásd jelentéseit: MZA, Rodiny Archiv Dietrichštejnů, Korrespondence Kardinála Františka Dietrichštejna, kart. 438, s.f és fol. 167r, 170r–171v. – Olivieri hozzávetőleg 1600 (1608?)–1630 között, haláláig ágensként és protektori auditorként képviselte a kardinális ügyeit a Kúriánál. Vö. PARMA 2008, 351., MEYER 1915, 19., nr. 39.

¹⁵ Franz Seraph von Dietrichsetein (†1636) 1599-től bíboros, 1600-tól olmützi püspök. Modern életrajza: BALCÁREK 1990. Dietrichstein 1603–1634 között volt Magyarország és az örökös tartományok protektora. WODKA 1938, 64–65. – A magyar bíboros protektorátusra: TUSOR 2004b.

¹⁶ Az uralkodó prezentációs, a kedvezményes ügymenetet is kérő („petitam confirmationem et pallium gratis et absque alicuius annatae solutione eidem archiepiscopo benigne impertiri et concedere”) levelei a pápához, a Szent Kollégiumhoz, a bíboros neposhoz és a protektorhoz a kinevezés napján, 1616. szeptember 28-án keltek. PL AEV, nr. 134/5, fol. 1–7. Melchior Klesl bíboros és Pázmány október 3-án és 5-én kérte ugyanezt. Kiadva: LUKÁCS 1987, 197–267., Dokumentumok, nr. 19–20. V. Pál kedvező válasza október 22-én keltek. ASV, Armarium XLV, vol. 15, fol. 153r–155v. Lásd még Dietrichstein leveleit V. Pálhoz és neposához (Prága, 1616. okt. 22.): BAV, Boncompagni e Ludovisi, vol. E 16, fol. 124rv és 126rv.

¹⁷ Kiadva: LUKÁCS 1987, Dok., nr. 21.

¹⁸ Pietro Aldobrandini (†1621) VIII. Kelemen befolyásos neposa 1593-tól volt bíboros. Dietrichsteint mint Magyarország és az örökös tartományok viceprotektora (1612–1621) helyettesítette. WODKA 1938, 64–65. Albertini személyét mindeközéig nem sikerült közelebről azonosítani.

40 + 10 g volt. A másolatok száma több tucatra rúgott a konzisztóriumokat akkortájt látogató kardinálisok létszámának függvényében.

A bullák kiállításának alapjául szolgáló konzisztóriális céduláért és másolataiért – ezek száma nem lehetett túl nagy, vélhetően annyi, ahány bulla kellett –, már jelentősebb összeget, 2 ScO-t és 6 g-t kellett adni, a bullák fogalmazványáért pedig még többet, 3 ScO-t és 6 g-t. Maguk a bullák – melyeket a *scrittore segreto* készített el, és ennek köszönhetően több költséges és formális, az Apostoli Datárián és az Apostoli Kancellárián végzendő szakasz elmaradt – 13 ScO-t és 13 g-t kóstáltak. A hártýára írt, szépen kalligrafált szövegek a felszentelendőnek, a káptalannak, az egyházmegye papságának, híveinek, kinevezést tevő uralkodónak stb. szóltak. A majuszkulás írásmódért külön illetéket (1 ScO és 1 g) számoltak fel.

Az ólombullák díját a pápai kegy 15 ScO-ra és 23 g-re szállította le, mint ahogy Peretti bíboros vicekancellár és az utolsó ellenőrzést végző beosztottja tiszteletdíját is 20 ScO, 20 g-re, illetve 3 ScO, 3 g-re mérsékelte. A *Secretari Apostolici* testületének a jelek szerint az egyszerűsített ügymenetben is megkerülhetetlen taksája és a bullák szövegének regisztrumba iktatása jelentősebb összeg, 32 ScO és 32 g volt. A bullák papírra, jól olvasható kurrens betűkkel írt másolatának költsége elhanyagolható, mindössze 4 g. Külön kellett viszont fizetni a kedvezményes ügymenetet elrendelő mandátumért és az ennek érdekében készített kérvényért, valamint annak másolataiért (3 ScO és 6 g). A különféle egyéb memoriálékért (vélhetően a bullaspedíció most felsorolt szakaszai intézésének kérelmezésére vonatkozhattak), másolataikért, valamint a protestáns származás alól diszpenzáló bréve és az uralkodói bemutatóirat kópiáiért kereken 4 ScO-t kértek. Az elkészült bullák kiadásáért 30 ScO, 30 g-t számoltak fel a római udvarban.

A végösszeg **136 ScO** és 206 g lett, ami 20 (ezüst)*scudo* (*scudo di moneta*) és 60 g egyéb, nem részletezett költséggel kiegészülve összesen és a gyakorlatban ténylegesen használt ezüstpénzben számolva **204 scudo** és 20 g-ra növekedett.

A rekonstrukció alapját képező, Niccolò Ridolfi által készített kimutásra Pázmány saját kezével írta rá, miszerint „Rómából írt levelek” arról tudósították, hogy ha V. Pál pápa nem adja beleegyezését *per viam secretam* eljárásba, az összes kiadás (apostoli kamarai) 8200 dukát körül alakult volna. Ez a megjegyzés nem igazán érthető. Hiszen az iratexpediálási taxa – ahogy becsüljük – legalább felerészt kifizetésre került, az annáta 4000 dukátra, a protektori *propina* pedig 600 dénártra rúgott, legalábbis Olivieri szerint, amit mi egyébként kissé sokallunk. A végösszeg minden-

estre nem, vagy alig haladhatta volna meg az 5000 dukátot, ami szintén nem csekély összeg. Ha viszont ezüst *scudó*ban és nem dukátban vesszük az összeget és hozzáadjuk a pallium megszerzésének költségeit, úgy már közelítünk a 8200 körüli summához. Valószínű is, hogy a számos folyó részkiadást is magában foglaló kalkuláció a ténylegesen használt pénz-nemben történt.¹⁹

*

A „*condonatio pallii*” összköltsége mintegy 163 ScO-ra (+ 206 g) rúgott.²⁰ Itt az összes tételt mérséklés nélkül meg kellett fizetni, ugyanis a bullákkal ellentétben nem létezett rendkívüli út.²¹ Bár kevesebb iratot kellett kiállítani, az összeg így is több lett, mint a bullák kedvezményes 136 ScO (+ 206 g) körüli végösszege.

A pallium adományozása alapvetően a Bíborosi Kollégiumhoz, illetve a konzisztóriumhoz kapcsolódott. Az előkészítő szakasz nyitányaként a konzisztoriális ügyvédek testülete a kérelem előírások szerinti megfogalmazásáért 10 ScO-t és 10 g-t kapott. Mivel metropolitai joghatósága jelvényét az új érseknek elvileg személyesen kellett volna átvennie, helyettesítéséről külön meghatalmazást kellett készíteni.²² A közjegyző, aki Olivieri

¹⁹ Vö. az átváltási árfolyamokkal egyetemben: TUSOR 2004a, 258–259. (Függelék II: Pénzek és értékek).

²⁰ Beleszámolva a brévékkel együtt iktatott kézbesítési illetéket is. Lásd alább.

²¹ Vö. TUSOR 2004a, 266. (és 327. 98. jegyz.).

²² Egy ilyen meghatalmazás, mégpedig Pethe Márton kalocsai érsek számára: BAV, Vaticani Latini, vol. 12 337 (ASV, Miscellanea [Armadi I-XV], Armadio XII, vol. 85), fol. 129rv (*Una autorizzazione del 20 aprile 1600*). A közhitelű dokumentum tanúsítja, hogy Pethe, miután Kutassy János esztergomi érseki kinevezése után kalocsai érsek lett, „suum verum, certum, legitimum ac indubitatum procuratorem, actorem, factorem et negotiorum suorum infrascriptorum gestorem ac nuncium specialem et generalem, ita tamen, quod specialitas generalitati non deroget, nec e contra videlicet reverendum virum dominum Franciscum Diotalevium, praepositum de Saagh, Romanam curiam ex ablegatione eiusdem constituentis sequentem absentem, tanquam praesentem, solum, insolidum, ad ipsius reverendissimi constituentis nomine et pro eo in Romana curia praedicta a sanctissimo domino nostro pontifice maximo, si de metropolitana ecclesia praedicta eidem reverendissimo domino constituenti providere ipsumque illi in archiepiscopatu praeficere et pastorem placuerit, provisionem ipsum petendum, impetrandum et obtinendum literasque apostolicas super eadem provisione et illius occasione quovismodo necessarias per cancellariam, cameram, sive per viam secretam aut alias expediendum et expediri faciendum ac propterea post obtentam provisionem huiusmodi pallium de corpore beati Petri apostoli sumptum metropolitanas ecclesias obtinentibus concedi solitum, et in quo est plenitudo pontificalis officii, per quempiam

lovag házához ment és a szükséges iratot megformálta, mindössze 9 g honoráriumra volt jogosult. Csak találgatni tudjuk, hogy Olivieri miért játszott szerepet az *instrumentum substitutionis* elkészítésében. Elképzelhető, hogy hivatalos közreműködésére volt szükség, hiszen – mint mondtuk – az egész ügymenet elsődlegesen a Szent Kollégiumhoz kötődött. Márpedig azon belül a magyarországi egyházmegyék, így az esztergomi érsekség „pártfogolása” Magyarország és az örökös tartományok bíboros protektorátusához tartozott hivatalosan, és e részmozzanat terén nem volt szükség a viceprotektor bevonására. Vagy talán csak tanúskodnia kellett a megbízatás hitelessége felől, esetleg ő lett a hivatalos helyettesítő, például mivel a tényleges ügyintéző Ridolfi valamilyen oknál fogva nem lehetett.²³

A pallium adományozásának hitelesítése után, amelyet Mons. Capelletti végzett²⁴ (1 ScO, 1 g), került sor a legnagyobb összegű kiadásra. A „szub-

ex advocatis consistorialibus a sanctitate sua in consistorio instanter, instantius et instantissime similiter petendum et obtinendum. Illud quoque ex manibus illustrissimi et reverendissimi cardinalis diaconi, cui illud tradere contigerit, cum ea, qua decet reverentia, humilitate et devotione recipiendum et pertractandum, ut eidem procuratori consituto invinctum fuerit asportandum. Unum quoque procuratorem loco sui, cum simili aut limitata potestate substituendum eumque revocari et onus procurationis huiusmodi in se reassumendum toties quoties opus fuerit et ipsi videbitur expedire, praesenti procuratorio nihilominus in suo robore duraturo.” A tanúk Felnémethy Máté, Thuri Ferenc, Zelenffi Mátyás voltak, a közjegyző Bluem György (három virág a jele), őt a pozsonyi káptalan jegyzője, Gudoczy Márton ellenjegyzete (a káptalan papírfelzetes pecsétjével lepecsételve).

23 A közhitelű okiratot tehát vagy Ridolfi (a püspöki ágens Diotalevi előző jegyzetbeli példájából leginkább ez a valószínű), vagy Olivieri nevére, esetleg az ő közreműködésével a főpapi jelvényt Pázmányhoz eljuttató Derlayére állították ki. (Utóbbira lásd alább.) – Mivel a palliumot elvileg személyesen kellett kérnie, ill. átvennie Rómában az új metropolitának, a hiteles helyettesítő, megbízó okirat kiállítására (vö. az előző jegyzetet) megkerülhetetlen mozzanat volt. 1668-ban, Pázmány harmadik utóda, Szelepcsényi György esetében ez hiányzott, és rendkívüli pápai intézkedésre volt szükség a közelgő királynékoronázás ürügyén: „Postremo eadem sanctitas sua concessit pallium de corpore Beati Petri sumptum electo Strigoniensi. Sed quia non aderat mandatum procurae, quod est necessarium et vaget tempus coronandae in reginam Hungariae serenissimam uxorem Caesaris, quae ceremonia peragenda est a Strigoniensi archiepiscopo, appositum fuit decretum, quod statim ac nuntium acceperit concessionis pallii, ratificare debeat petitionem, quae ipsius nomine facta fuit et litteras ad sanctitatem suam scribere gratias agentes, ita tamen, ut ante litterarum scriptionem pallio uti potest, quod est singulare.” Az 1668. január 16-án, a Quirinálban tartott konzisztórium aktája: ASV, Arch. Concist., Acta Camerarii, vol. 21, fol. 185v.

24 Őt sokáig nem tudtuk azonosítani, a Szent Kollégium klerikusai között nem találtuk. HC IV. 59–60. Személyére a legfrissebb nemzetközi irodalom viszont már megfelelő támpontot nyújt. Martino Capelletti (1544–1622), rieti patrícius családból származott,

diakónusok” 100 ScO-t és 100 g-t vehettek fel. Őket feltételesen a Lateráni és a Szent Péter-bazilikában liturgikus funkciókat ellátó hat „*subidaconi palatini*”-vel azonosítjuk.²⁵ Miért kaphatták ezt a jelentősebb summát? Tudjuk, a pallium a Szent Ágnes napján, január 21-én megáldott bárányok gyapjából készült, majd Szent Péter és Pál ünnepének vigíliáján, az esti második vesperás után szentelték meg őket. A keresztekkel átszőtt vállszalagokat ezután egy kazettában Szent Péter sírja felett őrizték.²⁶ A hat szubdiakónus talán ennek az őrzésnek szimbolikus feladatát láthatta el.

A következő szakaszt az adományozó okiratok kiállítása képezte az előkészítő dokumentumok alapján. Fogalmazványuk, vélhetően tájékoztatásra, ellenőrzésre szolgáló kiosztásuk és a minden bizonnyal ebben ténykedő két beosztott tisztviselő (*sostituti*) közreműködése 4 + 2 ScO-ba és 4 + 2 g-ba került. A kancelláriai–datáriai szakasz ezúttal hosszadalmasabb volt. A két vonatkozó bulla és a pallium átvételekor leteendő eskü tisztázatának elkészítése²⁷ és egy másik adományozási formula kiállítása, illetve a majuszkulás írásmód illetékének lerovása után (3 + 1 ScO és 3 + 1 g) külön kellett fizetni a jórészt jelképes munkavégzésért az írnokoknak, továbbá az abbreviátorok kollégiumának az első ellenőrzésért (*pro prima visione*), az „apostoli titkárok” testületének, az iratok hivatalokon belüli és közötti mozgatásáért felelős „speditőröknek” (*spedizioneri apostolici*, akiket *ianizeri*-nek is hívtak), az újabb ellenőrzésért és az őrzés jogdíjáért, majd magáért az ólomért (9 ScO, 22 g).

A harmadik, záró részt a pallium ünnepélyes átadása jelentette. Pázmányt vélhetően Ridolfi vagy Olivieri, netalán az a Heinrich Derlaye

Felice Peretti, a későbbi V. Sixtus auditoraként kezdte pályáját, ekkorra már mindkét *Signatura* referendáriusa, a *Consulta* prelátusa, valamint Montalto bíboros vicekancellár titkára. 1605–1618 között ő írta alá a konzisztoriális aktákat, amelyek alapján a Brévetitkárságon elkészítették a konzisztoriális cédulákat a bullák kiállítására. REINHARD 2009. Vagyis a pallium adományozásának forrásunkban említett hitelesítése a vonatkozó konzisztórium ülés aktájának aláírása volt.

²⁵ Boux 1859, 44–45. Feltételezésünket megerősíti, hogy Francesco Barberini az utód Lósy Imre palliumával foglalkozó – hosszas és méltatlankodó – jegyzékében „subdiaconi apostolici”-ről szól, akik aligha lehettek mások. Malatesta Baglionihoz, Róma, 1637. szept. 5. BAV, Barb. Lat., vol. 7072, fol. 44r–45v.

²⁶ Minderre és a pallium kialakulására, jelentésére: ERDŐ 1991, 247. Lásd bővebb szócikkét a *Katolikus Lexikon*ban is.

²⁷ Kiadása érseki szentelési esküjével együtt – utóbbi nem szerepel egyik költségkimutatásban sem, hacsak nem ezt a szintén majuszkulás iratot kell érteni a „másik adományozási formula alatt” – átírásban és facsimilében: HANUY I. nr. 59–60., függelék nr. 7–8. – Már Galla Ferenc felfigyelt arra, hogy ezek az iratok nem a Pázmány által aláírt és Rómába küldött példányok. GALLA 1936, 20., 5. jegyz.

mainzi prépost (*Provost von St. Moritz zu Mainz*)²⁸ képviselte a szertartáson, aki később személyesen juttatta el hozzá a metropolitai joghatóság jelenyét. A pápai ceremóniamester, a palliumot hagyomány szerint átadó protodiakónus bíboros²⁹ káplánjai, lovászai, a ceremóniamester segítői, a mellette működő szubdiakónusok 22 ScO és 22 g-t kaptak.

A pallium adományozásának kimutatásait tartalmazó irat vége az egyéb elnyert pápai kegyekért (*aliis diversis gratiis*) fizetett tételeket tartalmazza. Az úgynevezett diszpenzációs brévéért – egészen konkrétan azért, hogy a protestáns származás „defektusáról” ne tétessék említés a bullákban – 27 ScO-t és 22 g-t, a különféle (szentelési stb.) fakultásokat megadó brévéért 22 ScO-t és szintén 22 g-t kellett fizetni. A Brévetitkárság egyik *sostitutója* – aki az iratokat elkészítette – honoráriumként 1 ScO, 1-g-t tehetett erszényébe. A halászyűrűvel készített két pecsétért csupán 40 g-t kértek. Mindez mintegy 50 ScO-t tett ki. Ridolfi ágens legvégül egybeszámolta a pallium és a brévék kiadásának/átvételének illetékét (15 ScO, 15 g, ezt mi a pallium költségeihez számoltuk hozzá).

*

A bullákra és a palliumra fordított összes kiadás – ezüst *scudo*ra átszámítva – 519 *scudo* és 91 g volt. A vélhetően a császári diplomácia csatornáin még októberben fedezetként átküldött 462 *scudo* és 91 g kevésnek bizonyult. Ridolfi gondosan feltüntette, hogy ezért 57 *scudo* 11 g-t neki kellett hiteleznie. Ezt pótlólag még megtoldotta a ceremóniamester helyettesének juttatott 1 *scudo*val, amit a palliumot hitelesítő iratért (*instrumentum pallii*), illetve azzal a 35 g-val, amit a pallium szállítására vett dobozért és azért a vörös gyapjuszövetért fizetett, amibe a dobozt becsomagolta. Pázmány átmeneti és vélhetően rövid úton rendezett római adóssága így tehát 58 *scudo* 46 g-t tett ki. A költségeket megnövelte még a szállítást végző Derlayének a primás sajátkezü feljegyzése szerint adományozott 100 magyar arany is.³⁰

²⁸ Vö. HORMAYR X. 124–125. (Zweite Abteilung: Berühmte Oesterreicher. XIX: Wolfgang Lazius. XX: Cardinal Pazman, 115–131.)

²⁹ Ő hirdeti ki az új pápa nevét a megválasztása után és ő koronázza meg. Ekkor vélhetően Alessandro Peretti vicekancellár volt még, vagy Andrea Peretti, akit olykor Alessandro helyettesített. HC IV. 5–57., passim.

³⁰ Pusztán érdekességként jegyezzük meg, hogy Pázmánynak pályája végén ismét támadtak konzisztoriális fizetési kötelezettségei, igaz, nem érsekként, hanem bíborosként. Bullában megerősített hagyomány szerint hagyatékából a konzisztórium titkára,

Nem találunk rá magyarázatot, hogy a két (a protestáns származás alól diszpenzáló, illetve a szokásos szentelési fakultásokat tartalmazó) bréve³¹ kiállítása miatt a pallium költségeivel együtt került elszámolásra és miért nem a bullákéival – ahová viszont a diszpenzációs bréve másolatának díját bekönyvelték. Arra vonatkozólag sem rendelkezünk támponttal, hogy a bullákat és az említett bréve másolatot esetleg előbb eljuttatták-e Pázmányhoz, vagy ezeket is a palliumot hozó Derlaye szállította Pozsonyba, Nagyszombatba. Csupán a külön könyvelésből valószínűsíthetjük, hogy az üggyöntő november 28-ai konzisztórium napjára datált bullákat, amelyek elméletileg már akkor készen lehettek, amikor december 19-én a pallium adományozása a titkos konzisztórium elé került, korábban útnak indították, talán a császári diplomácia postájával.

* * *

A kurrens kánonjogi szabályozás szerint a püspökhöz méltó megélhetés biztosításának minimuma évi 200 arany volt. Ha ennek meglétét nem sikerült igazolni, Rómában kivétel nélkül leállították a megerősítési procedúrát.³² A magyar püspökök tehát, amikor „trükköztek” bulláik megszerzésével, mintegy másfél éves minimális megélhetésüknek megfelelő összeget takarítottak meg. Másként fogalmazva: ilyen mértékű nemzeti jövedelem Itáliába áramlását hiúsították meg.

klerikusa, számvevője és ceremonáriusai („ministri aliquot huius Palatii, quales sunt ceremoniarii, secretarius, clericus et computista consistorii, secundum iura et privilegia sua antiqua”) összesen 125 kamarai aranyra voltak jogosultak. Kérésükre ezt Muzio Vitelleschi jezsuita generális Forró György nagyszombati rektor révén igyekezett megszerezni Pázmány végrendeletének végrehajtóitól. Többszöri fellépése, a vonatkozó pápai irat megküldése és annak felemlítése, hogy a nem fizetés hátráltatja az utód Lósy palliumának megadását, nem biztos, hogy sikerrel járt. Levelei Róma, 1637. ápr. 25., okt. 10. és 1638. jan. 30. ARSI, Austria, 5 I, p. 263. 309. 343., OSZKK, Fond 366, Ms. 364, fol. 212. 220. 224. Lásd még a generális 1637. november 25-i levelének eredetijét. MNL OL E 152, Collegium Tyrnaviense, Registrata, fasc. 21, nr. 10. (103. cs., 39. fol.).

³¹ Előbbi utoljára kiadva: HANUY I. 780–781. Utóbbi fogalmazványának lelőhelye: ASV, Segreteria dei Brevi, Registra, vol. 543, fol. 333rv, 348v.

³² Vö. például ASV, Arch. Concist., Congr. Concist., Atti, vol. 1643–1645, fol. 189r–190v.

Forrásközlés

Róma, 1616. december

**Pázmány Péter esztergomi érseki bulláinak
és palliumának római költségei**

[N. Ridolfi] római ideiglenes császári ügyvivő, Pázmány ágensének
tételes kimutatása a pápai bullák, a pallium, a diszpenzáció és
fakultások megszerzésének különféle kiadásairól
(Prímási Levéltár, Archivum Ecclesiasticum Vetus, nr. 170., eredeti)

^aSumma expensarum in bullas et pallium^a

Exposita pro expeditione ecclesiae Strigoniensis taxatae in libris
camerae apostolicae ad ducatos 4/M, sed vigore motus proprii
sanctissimi domini nostri papae de expediendis gratis facta via secreta
nomine illustrissimi et reverendissimi domini Petri Pasman a Caesarea
maiestate uti rege Hungariae praesentati

Primo pro propina illustrissimi domini cardinalis Aldobrandini nomine
illustrissimi domini cardinalis Dietrichstain regni Hungariae et aliorum
statuum augustissimae domus Austriacae protectoris proponentis, cui
competebant sexcenti ducati, etsi expediretur via secreta, ex quo propina
non solet reduci

^bꝛoro – iulii –

Pro iuribus domini doctoris Albertini, qui processum revidit et memo-
riale pontifici et cardinalibus super statu dictae ecclesiae ac qualitatibus
praefati illustrissimi domini promovendi porrigendum confecit

	ꝛoro 10	iulii 10
Amanuensis eiusdem domini Albertini	ꝛoro –	iulii 5
Pro copiis memorialium praefatorum	ꝛoro –	iulii 40
Pro distributione eorundem memorialium	ꝛoro –	iulii 10
Pro confectione cedulae et diversis copiis	ꝛoro 2	iulii 6
Pro minuta bullarum	ꝛoro 3	iulii 3
Pro scriptura earundem bullarum scriptori secreto	ꝛoro 13	iulii 13
Pro maiusculis litteris	ꝛoro 1	iulii 1
Pro plumbo in totum attenta gratia	ꝛoro 15	iulii 23
Pro iuribus illustrissimi domini cardinalis summistae ³³		
attenta gratia	ꝛoro 20	iulii 20

³³ A 'cardinalis summista' a bíboros vicekancellárok kevésbé ismert tisztségét jelöli, amire a vicenkancellárral együtt, de külön bullában kapták kinevezésüket, és eredetileg

Substituto eiusdem illustrissimi domini cardinalis summistae pro auscultatura et regalibus	¥ ^{oro} 3	iulii 3
Pro iuribus secretariorum et registratura bullarum	¥ ^{oro} 32	iulii 32
Pro copia bullarum	¥ ^{oro} –	iulii 4
Pro mandato expediendi gratis illius expeditione memorialibus ideo datis et diversis copiis	¥ ^{oro} 3	iulii 6
Pro confectione diversorum memorialium, copiis illorum ac brevis dispensationis suprafati illustrissimi domini necnon nominationis imperatoris	¥ ^{oro} 4	iulii –
Pro honorario assignato illi, qui litteras praefatae ecclesiae expedivit	¥ ^{oro} 30	iulii 30
Fanno in tutto	¥ ^{oro} 136	iulii 206
Reducta sunt auri 136 ad rationem 13 iuliorum dimidio		
pro scuto faciunt scuta monetae	¥ ^{ta} 183	iulii 60
Et cum 20 aliis scutis monetae et iulii 60 faciunt ^d	¥ ^{ta} 204	iulii 20

^eEx litteris Romanis constat exponi debuisse ducatos 8200, si gratia non esset facta.^e

^{a-a} Pázmány s.k. ^b Föléje írva Pázmány s.k.: 'scuta aurea'. ^c Utána írva Pázmány s.k.: 'scuta aurea'. ^d Utána írva Pázmány s.k.: 'scuta'. ^{e-e} Pázmány s.k. és áthúzza.

Sequuntur exposita pro pallio concesso illustrissimo
et reverendissimo domino Petro archiepiscopo Strigoniensi
et aliis diversis gratiis etc.

Primo: advocatis consistorialibus pro petitione	^a ¥ ^{oro} 10	iulii 10
Notario, qui accessit aedes domini equitis Olivierÿ, et confecit instrumentum substitutionis	¥ ^{oro} –	iulii 9
Reverendissimo domino Capelletto pro fide concessionis pallii	¥ ^{oro} 1	iulii 1
Subdiaconis	¥ ^{oro} 100	iulii 100
Pro minuta et distributione	¥ ^{oro} 4	iulii 4
Duobus substitutis	¥ ^{oro} 2	iulii 2
Scriptura duarum bullarum et formulae iuramenti pro pallio et alterius formulae dandi pallium	¥ ^{oro} 3	iulii 3

a per viam Cameram történő bullaexpedíciók felügyeletét jelentette. A röviden csak *summistának* nevezett *ministere* avagy *substitutusa* feladata volt az összes bulla utolsó ellenőrzése („Visa N.N.” formulával) a lepecsételés után és a regisztrálás előtt. Boux 1859, 271. Vö. PETRA 1705 és TUSOR 2004a, 183. is.

Pro maiusculis litteris	¥ ^{oro} 1	iulii 1
Scriptoribus pro regalibus	¥ ^{oro} –	iulii 4
Abbreuiatoribus pro prima visione in utraque bulla	¥ ^{oro} –	iulii 2
Secretariis	¥ ^{oro} 1	iulii 1
Janizeris	¥ ^{oro} 1	iulii 3
Pro auscultatura bullarum et regalibus custodis	¥ ^{oro} –	iulii 6
Pro plumbo	¥ ^{oro} 3	iulii 3
Magistris ceremoniarum pontificis	¥ ^{oro} 16	iulii 16
Cappellanis cardinalis dantis pallium	¥ ^{oro} 4	iulii –
Parafrenariis eiusdem	¥ ^{oro} 2	iulii –
Famuli magistri ceremoniarum et subdiaconi	¥ ^{oro} –	iulii 6
Pro brevi dispensationis, ut non obstante defectu etc. promoveri posset ad ecclesiam Strigoniensem, et quod non teneretur facere mentionem huiusmodi defectus in litteris	¥ ^{oro} 27	iulii 22
Pro brevi facultatum eiusdem illustrissimi	¥ ^{oro} 22	iulii 22
Uni ex substitutis in secreteria brevium pro honorario	¥ ^{oro} 1	iulii 1
Pro confectione duorum sigillorum	¥ ^{oro} 0	iulii 40
Pro honorario ratione expeditionis pallii et brevium supradictorum	¥ ^{oro} 15	iulii 15
Fanno	¥ ^{oro} 213	iulii 271

Reducta supradicta scuta 231 auri ad rationem tredecim iuliorum et iulii 5½ pro scuto faciunt scuta monetae 288 iulii 61 et cum supradictis 27 scutis monetae et iulii 10 et summa alterius lateris facit summa summarum ¥^{ta} 519 iulii 91

^b Illi, qui pallium detulit, donavi Vngaricos centum^b

Ad quorum computum accepi scuta monetae	¥ ^{ta} 462	iulii 91
Et sic remaneo creditor salvo iustiori calculo	¥ ^{ta} 57	iulii 11
Item substituto magistri ceremoniarum pro instrumento pallii	¥ ^{ta} 1	iulii –
Pro scatula ad impondendum pallium et una particula ex bisso rubro ad involvendum	¥ ^{ta} –	iulii 35
Et sic remaneo creditor salvo iustiori calculo	¥ ^{ta} 58	iulii 46

^a Följe írva Pázmány s.k.: 'scuta aurea'. ^{b-b} Pázmány s.k. Az utána írott sorok ('Ad quorum computum...') Pázmány s.k. négyszer átlósan áthúzza.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

AGOP	Archivio Generale dell'Ordine dei Predicatori (Roma)
ARSI	Archivum Romanum Societatis Iesu (Roma)
ASV	Archivio Segreto Vaticano (Città del Vaticano)
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana (Città del Vaticano)
MNL OL E 152	Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Acta Iesuitica
MZA	Moravský Zemský Archiv v Brně (Brno)
OSZKK	
PL AEV	Prímási Levéltár (Esztergom), Archivum Ecclesiasticum Vetus

Kiadott források és szakirodalom

BALCÁREK 1990	Pavel BALCÁREK: <i>Kardinál František z Dietrichštejna</i> . Kroměříž, 1990.
BOUX 1859	D. BOUX: <i>Tractatus de Curia Romana, de cardinalibus, Romanis congregationibus, legatis, nuntiis, vicariis et protonotariis apostolicis</i> . Parisiis, 1859.
Consistorialia	<i>Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605)</i> . Kiad. TUSOR Péter, NEMES Gábor. Budapest–Róma, 2011 (Collectanea Vaticana Hungariae I/7).
ERDŐ 1991	ERDŐ Péter: <i>Egyházjog</i> . 1. kiad. Budapest, 1991.
FRAKNÓI 1868	FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos: <i>Pázmány Péter és kora</i> . I. (1570–1621) Pest, 1868.
FRAKNÓI 1895	FRAKNÓI Vilmos: <i>A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig</i> . Budapest, 1895.
FRAKNÓI 1899	FRAKNÓI Vilmos: <i>Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez</i> . Budapest, 1899.

- FRANKÓI 1901–1903 FRANKÓI Vilmos: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal. I–III.* Budapest, 1901–1903.
- GALLA 1936 *Petri Card. Pázmány Archiepiscopi Strigonien-sis epistolae ineditae. Harminckilenc kiadatlan Pázmány-levél.* Kiad. GALLA Ferenc. Vác, 1936 (Olaszországi Magyar Oklevéltár).
- GALLA 1941 GALLA Ferenc: Simándi István választott erdélyi püspök pápai kinevezésének ügye. In: *Nóttér Antal Emlékkönyv. Dolgozatok az egyházi jogból és a vele kapcsolatos jogterületekről.* Szerk. ANGYAL Pál, BARANYAY Jusztin, MÓRA Mihály. Budapest, 1941, 561–587.
- HANUY I *Pázmány Péter összegyűjtött levelei. I. 1601–1628.* S. a. r. HANUY Ferenc. Budapest, 1910.
- HC IV *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi, sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. IV. 1592–1667.* Ed. Patri-cius GAUCHAT. Monasterii, 1935.
- HORMAYR X Joseph HORMAYR zu Hortenburg: *Oesterreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Re-genten und berühmtesten Freiherren, Staatsmänner, Gelerhten und Künstler des österreichischen Kaiser-staates. X.* Wien, 1807.
- L'Inquisizione *L'Inquisizione. Atti del Simposio internazionale (Città del Vaticano, 29–31 ottobre 1998).* A cura di Agostino BORROMEO. Città del Vaticano, 2003 (Studi e Testi 417).
- JAKAB 1944 JAKAB Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a 17. században.* Kolozsvár, 1944 (Erdélyi Tudományos Füzetek 172.).
- JAMME–PONCET 2005 *Offices et papauté (XIVe–XVIIe siècle). Charges, hommes, destines.* Éd. par Armand JAMME, Oli-vier PONCET. Rome, 2005 (Collection de l'École Française de Rome 334.).
- LUKÁCS 1987 LUKÁCS László: *Jezsuita maradt-e Pázmány mint érsek?* In: *Pázmány Péter emlékezete. Halálá-nak 350. évfordulójára.* Szerk. LUKÁCS László, SZABÓ Ferenc. Róma, 1987.

- MEYER 1915 *Die Prager Nuntiatur des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatur des Giacomo Serra (1603–1606)*. Hrsg. von Arnold Oskar MEYER. Berlin, 1915 (Nuntiaturberichte aus Deutschland IV/3).
- PAGANO 2009 *I documenti vaticani del processo di Galileo Galilei (1611–1741)*. A cura di Sergio PAGANO. Città del Vaticano, 2009 (Collectanea Archivi Vaticani 69).
- PARMA 2008 Tomáš PARMA: „Modernus Olomucensis dioecesis meae status”. Le visite ad limina del Francesco cardinale Dietrichstein, vescovo di Olomouc (1570–1636) e le sue relazioni sullo stato della diocesi. *Römische Historische Mitteilungen* 50(2008), 335–382.
- PETRA 1705 Vincentius PETRA: *Commentaria ad constitutiones apostolicas seu bullas singulas Summorum Pontificum*. Romae, 1705.
- REINHARD 2009 Wolfgang REINHARD: *Paul V. Borghese (1605–1621). Mikropolitische Papstgeschichte*. (Mit CD-ROM: *Mitglieder und Positionen der Kurie Pauls V., ord. alph., „Capelletti”*). Stuttgart, 2009 (Päpste und Papsttum 37).
- TUSOR 2002 Tusor Péter: A magyar hierarchia és a pápaság a 17. században (Problémák és fordulópontok). *Századok* 136(2002), 527–545.
- TUSOR 2004a Tusor Péter: *A barokk pápaság 1600–1700*. Budapest, 2004.
- Tusor 2004b Tusor Péter: A magyar koronabíborosi és bíborosprotektori „intézmény” kialakulása és elhalása a XV–XVI. században. In: *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. NEUMANN Tibor. Budapest–Piliscsaba, 2004 (Analecta mediaevalia II.), 291–310.
- TUSOR 2005 Tusor Péter: I vescovi ungheresi e Santa Sede nel Seicento (Problemi e svolte decisive). In: *Annuario dell’Accademia d’Ungheria in Roma 1998–2002*. A cura di Gyöngyi KOMLÓSSY, László CSORBA. Roma–Budapest, 2005, 138–161.

-
- TUSOR 2012a Tusor Péter: Nemzeti zsinat, 1648. Katolikus rendi autonómiatörekvések a kora újkori Magyarországon. In: *Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. Tanulmányok (Egyháztörténeti Konferencia. Pécs, 2012. december 6–7.)*. Szerk. VARGA Szabolcs. Megjelenés alatt.
- TUSOR 2012b Tusor Péter: Gli agenti dei vescovi ungheresi nel Seicento. *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken* 92(2012), 359–380.
- TUSOR 2013 Tusor Péter: *Egy „epizód” a magyar szentszéki kapcsolatok történetéből: Pázmány Péter esztergomi érseki kinevezése (Mikropolitikai tanulmány)*. (Kézirat.) Budapest, 2013.
- WODKA 1938 Joseph WODKA: *Zur Geschichte der nationalen Protektorate der Kardinäle an der römischen Kurie*. Innsbruck–Leipzig, 1938 (Publikationen des ehemaligen Österreichischen Historischen Instituts in Rom 4/I.).

Die päpstlichen Bullen und das Pallium von Péter Pázmány, Erzbischof zu Gran (1616)

Der institutionelle Hintergrund und die wichtigsten Momente für die konsistoriale Besetzung der Metropolitan- und Bischofsstühle, für die Ausstellung der bezüglichen beglaubigten Bullen und für die päpstliche Schenkung des Palliums, d.h. der Metropolitangerichtsbarkeit entstanden schon im 14–15. Jahrhundert. Dieser Akt war ein hervorgehobener Bereich des regelmäßigen Verkehrs zwischen den lokalen Kirchen und der Römischen Kurie, die sogar in der Frühen Neuzeit als ein Wegbereiter der Entwicklung des europäischen Verwaltungswesens galt. Dieses Moment der Ausübung des päpstlichen Primats war nicht ohne Spannungen, da die Anwärter durch verschiedene Gebühren belastet wurden. Diese waren einerseits die sogenannte *annata*, andererseits die zahlreichen kleineren Taxen, deren Zusammensetzung und genauer Betrag nicht einmal für die internationale Forschung ausführlicher bekannt waren. In der Veröffentlichung wird die kuriale Zahlrechnung bezüglich der Ernennung von Péter Pázmány zum Metropolitan im Jahr 1616 publiziert, und durch die Analyse der einzelnen Ansätzen wird der offizielle Dienstweg der Kurie rekonstruiert. Zur Schlussfolgerung wird festgestellt, dass die in der konsistorialen Vorgehensweise den einzelnen kurialen Amtsträgern für die verschiedenen Teilakten direkt zu zahlenden Gebühren trotz des Erlasses der *annata* insgesamt etwa anderthalbfach mehr als der damalige minimale jährliche Lebensunterhalt eines Bischofs (200 Gulden) betragen. Diese Tatsache rechtfertigt die wiederholte Verzögerung ungarischer Bischöfe bezüglich der Besorgung der päpstlichen Bulle, auch wenn ihnen gelungen ist, den Erlass der *annata* zu bekämpfen.

FAZEKAS ISTVÁN

Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) familiárisainak jegyzéke 1622-ből. Adalék Tállyai Pál pályájához

Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) nem tartozik a magyar történelem népszerű figurái közé. A Bethlen-korról készített összefoglalókban és tanulmányokban alakja mint az elégületlen, bajkeverő, becsvágyó trónkövetelő jelenik meg, aki a sokra hivatott fejedelmet két alkalommal is akadályozta nagyszabású tervei megvalósításában (1616, 1619). Igaz, mindkét alkalommal elnyerte méltó büntetését, vereséget szenvedett és kiszorították még Magyarországról is. Izgalmas történelmi feladat lenne megismerni, hogy ugyan mi is mozgatta a régi, dúsgazdag családból származó nagyurat, hogy családja sok tagjával ellentétben nem elégedett meg országrésznyi birtokának jövedelmével, hanem politikai hatalmat is kívánt hozzá szerezni. Sajnos erre már csak részben nyílik lehetőség, mert a fiúágón 1691-ben kihalt család ma Eperjesen őrzött levéltára az idők folyamán több alkalommal súlyos károsodást szenvedett.¹ A II. világháborús pusztítások csak tetézték azt az érvágást, amelyet egy megijedt uradalmi levéltárnok működése okozott, aki a Bach-korszakban éppen a Bethlen-kor iratait selejtezte meg.²

Ezért is tarthat szert érdeklődésre az alább közölt beadvány, amely Homonnai Drugeth György megmaradt familiárisainak listáját is tartalmazva értékes forrásként szolgálhat az Északkelet-Magyarországon évszázadokon át birtokos család kapcsolatrendszerére. Az irat a magyar történelem kincsesbányájaként szolgáló Udvari Kamarai Levéltárból (Finanz- und Hofkammerarchiv), dualizmuskori nevén „közös pénzügyi levéltárból” származik, a levéltár kora újkori központi magyar fondjának számító Hof-finanz Ungarnból. E roppant terjedelmű (962 csomó), rendkívül értékes állagnak a magyar történettudomány számára való kiaknázását még Takáts

¹ Rövid ismertetése: KOSÁRY 1970, 654–655.

² SZABÓ 1871, 675.

Sándor kezdte meg a 20. század elején. Használata az utóbbi években újra megélenkült, nem utolsósorban a folyamatosan gyarapodó levéltári lajstromnak köszönhetően.³ Hogy mi minden bukkan elő, és kire és mire lehet esetenként információt nyerni, arra jó példa a 2. sz. alatt közölt fogalmazvány. Az Istvánffy-fordító Tállyai Pál a magyar irodalomtörténet kevésbé ismert figurái közé tartozik. Életrajzához a Drugeth-familiárisok jegyzékén túl az alább közölt forrás is egy aprócska adalékot szállít.

E kis forrásközleménnyel szeretnék tisztelni Bak Borbála tanárnő előtt, aki annak idején a térképismeret és a paleográfia rejtelmeibe bevezetett és volt olyan kedves, hogy 1987–1988-ban felvállalt mint szakdolgozót a győri egyházmegye 17. századi katolikus alsópapságáról írt lehetetlen témaválasztással.

A források értelmezését megkönnyítendő néhány mondatban szükségesnek ítélem összefoglalni Homonnai Drugeth György hányattatott sorsát és megmaradt híveinek kálváriáját, jórészt a fentebb méltatott Udvari Kamarai Levéltár anyagai alapján. Homonnai Drugeth III. György meglehetősen viharos ifjúságra tekinthetett vissza, amely a Rudolf-kor hírhedt felségsértési perei egyikének a folyománya, és amelybe édesanyjával együtt keveredett bele. 1598-ban ugyanis összetűzés támadt Homonnai Drugeth II. György özvegye, Dóczy Fruzsina és két helyi középnemes, Bánóczy Simon és Zokoly Péter között, amely nagyszabású perré dagadt és a magyar közigazgatás, a környékbeli nagyurak, köztük Bocskai István és a rokon Homonnai Drugeth Bálint közreműködésével az özvegy és általa érintett fia számára fej- és jószágvesztéssel ért véget (1600:XXIII. tc.).⁴ Az elmarasztalt fiú életét mentve Lengyelországba menekült, ahonnan csak a kegyelem elnyerése után tért vissza (1603. január 28.). Erre az időre esik élete egyik fontos döntése, valószínűleg 1600 folyamán a prágai jezsuita kollégiumban ugyanis katolizált.⁵ Véglegesen és teljes mértékben csak 1608-ban nyert rehabilitációt (1608:XXIV. tc.). A Bocskai-szabadság-

³ Az állag lajstromozási munkálatait még Gecsényi Lajos kezdte meg az 1990-es évek elején, és jutott el egészen 1580-ig (rote Nr. 1–41.). Jőmagam ezt továbbfolytattam, és a hatalmas, a magyar levéltári gyakorlatba bevezetett 0,14 cm-es levéltári mintacsomóra nem is emlékeztető fascikulusokkal vívott küzdelem ma is tart, pillanatnyilag az 1650. év feldolgozása van folyamatban (rote Nr. 182.). A vállalkozás végét egyelőre nem lehet látni, csak a 17. századi anyagból még úgy 220 csomó van hátra. Az elkészített lajstromok 1641-ig bezárólag hozzáférhetőek az Arcanum és a Magyar Országos Levéltár kiadásában megjelent CD-ROM-on: Segédletek 2011.

⁴ A per feldolgozása elsősorban a Hofkammerarchivban őrzött forrásanyag alapján: TAKÁTS, 371–409.

⁵ LUKÁCS–MOLNÁR 1997, 361.

harcba bekapcsolódva Bocskai István oldalán harcolt. Talán nagybátyja, Homonnai Drugeth Bálint példája ébresztette fel erdélyi ambícióit. Már 1615. január 8-án kötelezvényt írt alá, hogy erdélyi fejedelemként elfogadja a Habsburgok főségét, de az alkalom csak egy évvel később, 1616 nyarán jött el, hajdúcsapatai azonban a Bihar megyei Konyárnál vereséget szenvedtek a fejedelem csapataitól.⁶

Személye fontosságát mutatja, bár kissé váratlan döntésnek tűnik, hogy a nádorrá előlépett Forgách Zsigmond helyett 1618-ban országbírói kinevezést kapott, ezzel az ország második közjogi méltóságává emelkedett (korábban 1610-től főpohárnokmester volt). Bethlen Gábor 1619-es hadjárata idején Homonnai Drugeth György ismét elérkezettnek látta az alkalmat, hogy megszerezze Erdélyt. Bár 1619. szeptember elején Rákóczi György a fejedelem intenciói értelmében megtámadta és kiszorította az országból Drugeth Györgyöt, az nem sokkal később felfogadott lengyel-kozák hadal visszatért Magyarországra és újabb kísérletet tett, tervei azonban ismét kudarcot vallottak: 1619. decemberében döntő vereséget szenvedett és véglegesen kiszorult Magyarországról. Újfent Lengyelország adott számára menedéket, ott is fejezte be életét fél évvel később (1620. július 21.). Mint a közölt forrásból kiderül, Homonnai és családja nem sokkal korábban szerzett lengyelországi birtokán, Laszki (Liaski) várában húzódott meg.⁷

A gróf halála után az özvegy és a két gyermek, János és Mária egyelőre Lengyelországban maradt. Innen írta Nádasdy Katalin azt a levelet, amelyben kérte férje bécsi ágensének, Oroszváry Mihály fizetésének férje tanácsosi hátralékaiból történő kiegyenlítését.⁸ A család sanyarú pénzügyi helyzetét mutatja, hogy Lembergben sor került a családi ingóságok zálogba adására, azonban ez sem volt elég az 1619-es vállalkozáshoz felfogadott zsoldosok bérének kiegyenlítéséhez.⁹ II. Ferdinánd azon-

⁶ EOE VII. 204–208.

⁷ 1619. június 5-én Homonnán kelt, Melith Péterhez intézett levele szerint a várat peren szerezte, és már ígérték érte 180.000 forintot, de annál többet ér (SZILÁGYI 1888, 403–404). Bizonyos, hogy a várért fizetni is kellett, ez derül ki Homonnai Drugeth János egy 1622-es beadványából (ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 123. Konv. 1622. aug., fol. 269., 271.). A több lengyelországi Laszki, Laszki helység közül a források alapján elsősorban szóbjázható Laszki a Jaroslaw és Przemiśl környékén található, nem messze a mai ukrán határtól. Valószínűleg a környéken birtokos Krasicki családtól történt a vásárlás, bár erre egyértelmű bizonyítékot nem sikerült találnom.

⁸ Nádasdy Katalin levele II. Ferdinándhoz, 1621. márc. 17., Laszki. ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 100. Konv. 1611. ápr., fol. 103–104.

⁹ Homonnai Drugeth János idézett beadványa mellett tanúságos még Maurovich Mihály apát supplikációja. ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 125. Konv. 1624. jún., fol. 102–103.

ban nem hagyta cserben hűséges híve családját. 1621. december 28-án levélben fordult III. Zsigmond lengyel királyhoz, amelyben átvállalta Homonnai 10.500 forintos adósságát és kérte, hogy saját kötelezvényéért cserébe adják ki Homonnaiét.¹⁰ Ugyanakkor írt a katonatoborzásra Lengyelországba küldött Ferdinand Sigismund Kurz grófnak, hogy a zsoldra magával vitt 200.000 forintból adjon ki Lipcsey Jeromosnak, a Homonnaiak udvarmesterének 5000 forintot a családi ingóságok kiváltására.¹¹ Az uralkodói segítség valószínűleg nem volt elég a válságos helyzet megoldásához. Ez vezethetett a döntéshez, hogy az 1622. év első felében a megmaradt familiárisok egy része a gyermek gróftól Bécsbe hozta. A többiek a gróf holtteste mellett maradtak, akinek a temetésére csak 1624-ben Nagyszombatban került sor.¹² Bár Szepesi Laczkó Máté igen megkapóan írja le a jelenetet, ahogy a vereséget szenvedő trónkövetelőtől 1619 szeptemberében az országhatáron búcsút vesznek emberei, mondván, hogy nekik itt családjuk és vagyonuk van, ezért az országot nem hagyhatják el, minden jel szerint familiárisai egy része kitartott ura mellett és követte őt a lengyelországi száműzetésbe.¹³

A családi erőforrások kimerülését mutatja, hogy a Bécsbe érkezettek segélyért az Udvari Kamarához folyamodtak, nyomtaték kedvéért felsorolva az összes familiárist, nem kevesebb mint huszonöt főt. A névsor elején két egyházi neve áll, Maurovich Mihály bélháromkúti apát, homonnai esperes, illetve a gróf káplánja, Somlyai János neve. Közülük Maurovich volt a

– Az uralkodó a korábban engedélyezett 5000 forint mellé további 6100 forint kifizetést hagy jóvá a Lengyelországba zálogba vetett családi ingóságok kiváltására. Uo. Hoffinanz Österreich, Karton 461. (régi rote Nr. 167.) Konv. 1622. August, sine fol. III. Ferdinánd utasítása Károly főhercegnek, 1622. aug. 6. – A Drugethek kincsei elég viharos évekre tekinthettek vissza. 1618 nyarán a kincstár egy részét az egri törökök ejtették hatalmukba, talán éppen Lengyelországba akarta költöztetni a gróf, egyelőre nem lehet tudni. A zsákmány egyik felét visszaadták, de másik felét nem, visszaszerzése érdekében a portai internunciusnak, Ludwig Mollartnak is fel kellett lépnie. Homonnai Drugeth György levele Hanns von Mollarthoz, a Hofkriegsrat elnökéhez, 1618. okt. 27., Ungvár. ÖStA, HHStA, Türkei I. Karton 107. Konv. 2., fol. 270–271. A visszaadott ingóságok jegyzéke (olasz fordítás, amely Mollart internuncius iratai között maradt fent): ÖStA, HHStA, Türkei I, Karton 108. Konv. 2., fol. 36–39. A vissza nem adott ingóságok eredeti magyar jegyzéke: uo. Konv. 1., fol. 45–46. Az ügyről lásd HILLER 1999.

¹⁰ ÖStA, HKA, Österreichische Gedenkbücher Bd. 168. (1620–1624), fol. 249–251.

¹¹ II. Ferdinánd Ferdinand Sigismund Kurz grófhhoz, 1621. dec. 29. Uo. Bd. 168., fol. 251–253. – 1622. január 5-én Kurz utasítást kapott további 500 forint Lipcsei Jeremiás kezébe történő kifizetéséről. ÖStA, HKA, Hoffinanz Protokolle Bd. 701., Reg. 1622., fol. 4v.

¹² KOMÁROMY 1899, 724.

¹³ SZEPSI LACZKÓ 1980, 125.

fontosabb, aki a gyermek János gróf mellett a nevelői feladatokat is ellátta. Somlyai nem is jött Bécsbe, hanem a holttest mellett maradt. A világiak közül az első helyen Lipcsey Jeromos neve áll, aki a gróf titkáráként több fontos lengyelországi és konstantinápolyi küldetésben vett részt. Fontosságát mutatja, hogy később egy beadványát mint „*pupilli comitis Homonnay praefectus et Lascensis capitaneus*” írja alá.¹⁴ Az Udvari Kamara protokollumában pedig „*Homonischer hofmeister*” név alatt szerepel, minden jel szerint ő volt a Homonnai Drugeth-udvartartás feje.¹⁵ Sajnos a névsort bön-gészve a nevek többsége nem mond sokat, nemesek, akik vagy a régióból származtak, vagy ma már nehezen megállapítható módon keveredtek a gróf udvarába, közülük talán néhányan lengyelek voltak.¹⁶

Az Udvari Kamara előterjesztése nyomán 1622. augusztus 27-i audien-cián döntés született a Homonnai Drugeth-familiárisok kérelme ügyében. Az uralkodó méltányolta szolgálataikat és mindegyikük számára utalt ki valamifajta jutalmat, amelyek kifizetését a Sziléziai Kamarára terhelte. Ennek oka minden bizonnyal az volt, hogy az ottani Kamara pénztárá-ban a beszedett 400.000 forintnyi adó miatt éppen állt pénz rendelkezésre. A jutalmak az alábbiak voltak.¹⁷

¹⁴ ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 121. Konv. 1621 dec., fol. 99–100.

¹⁵ ÖStA, HKA, Hoffinanz Protokolle Bd. 701., Reg. 1622., fol. 4v.

¹⁶ A Hoffinanz Ungarn állagában több olyan személyre is található adat, akik hosszabb-rövidebb ideig szintén Homonnai György familiárisai voltak, de a lengyelországi emigrációba már nem követték urukat: a későbbi szendrői vicekapitány Roskoványi László például harcolt Homonnai mellett, megsebesült, fogságba került, kiszabadult, majd Lengyelországba ment Homonnaihoz, visszatért a kozákokkal és a gróffal, majd annak halála után Esterházy Miklóshoz csatlakozott (ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 123. Konv. 1622. aug., fol. 291., 293.), Sárközi Bálint szintén később Esterházy Miklós mellett kötött ki, harcolt a lakompaki ütközetben is (uo. rote Nr. 124. Konv. 1623. aug., fol. 170–171.), sáli Tibolth Gáspár ellenben a gróf halála után Bethlen mellé állt és az erdélyi fejedelmet szolgálta (uo. rote Nr. 126. 1624. okt., fol. 250., 255.). – Néhány adat a HHStA-ban őrzött Turcica állagából is kiderül: 1617 nyarán 1000 huszára Gombos András vezetésével Gyula alatt portyázott. Michael Starzer portai rezidens jelentése Hans von Mollarthoz, a Hofkriegsrat elnökéhez, 1617. aug. 26. Konstantinápoly (ÖStA, HHStA, Türkei I., Karton 106. Konv. 1., fol. 33–38.). 1619 elején Ali egri pasa panasz-kodott Homonnai embereinek portyáira, nevezetesen Erdélyi Andrásra és Komorasi Péterre. 1619. jan. 4. Eger (magyar nyelvű eredeti és másolata, uo. Türkei I., Karton. 108. Konv. 1., fol. 1–4.). Az egri török által visszaadott Homonnai-ingóságokat Putnoki János és Duba Mihály vette át (uo. Karton 108. Konv. 2., fol. 36–39.).

¹⁷ Az Udvari Kamara előterjesztésére 1622. augusztus 27-én került rá az uralkodói „*placuit*”. ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 123. Konv. 1622. aug., fol. 515–516. – Az ügyről egész oldalas kivonat készült a Hofkammer protokollumába. Uo. Hoffinanz Protokolle Bd. 701., Reg. 1622., fol. 271v.

Maurovich Mihály	1000 forintot kapott
Somlyai János	200 forint
Lipcsey Jeromos már elnyerte jutalmát ¹⁸	
Losonczy János	200 forint
(Dóczy András embere volt, és annak elfogása után került Drugeth György mellé)	
Wolsky Jakab külön kapott adományt	
Apostol János	100 forint
(Pálffy István mellett harcolt)	
Jarasowski Ferenc	100 forint
Tolnay Balázs	100 forint
Kupay István	80 forint
Izdenczy János	70 forint
Székely János	200 forint
(tekintettel kapitányságára és követségeire)	
Schwirczicz Gáspár	80 forint
Tállyay Pál	60 forint

A többiek (Bottiany János, Horváth Miklós, Czelle László, Saffarith Ferenc, Oláh János, Balogh János, Retey György, Ábrahámffy Ferenc, Földy Balázs, Gereny Ágoston, Lengyely Mátyás) egyenként 50-50 forintot kapnak.

A fentebb felsorolt nevek közül egy név, Tállyai (Thállyay) Pál neve külön érdeklődést ébreszthet az olvasóban, aki – mint a rövid bejegyzés tanúskodik róla – „*a meghalt gróf írnoka és az utolsó pillanatig hűséges régi szolgája*” volt. Tállyai Pálról azaz tállyai Szikszay Pálról eddig csak annyit lehetett tudni, hogy 1627-ben már a Magyar Kancellária jegyzője volt. Istvánffy Miklós munkájának magyarra fordítását 1628–1633 között végezte el. 1639-ben még biztosan élt, ekkor írt sajátkezű ajánlólevelet fordítása elé. A fordítást közzétevő Benits Péter Tállyai Pál kancelláriai alkalmazását Szikszay Mihály kancelláriai jegyzővel, későbbi regisztrátorral hozta kapcsolatba.¹⁹

E szolid adatok a közölt két irat alapján néhány ponton tovább gazdagíthatók. A Drugeth-familiárisok beadványából látható, hogy 1620-ig Drugeth György szolgálatában állt; az „*antiquus*” persze relatív fogalom,

¹⁸ 1622 júniusában Lipcsey Jeromos adományt kért a magszakadt Matuslai Pál és István Bereg megyei és Ugocsa megyei birtokaira, amelyet meg is kapott. ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 122. Konv. 1622. jan., fol. 4–11. – Súlyát és megbecsültségét mutatja, hogy ezen az adományon túl 1622 augusztusában még további 1000 forint kegyadományt kapott (uo. rote Nr. 123. Konv. 1622. aug., fol. 278–284.).

¹⁹ BENITS 2001, 14.

de mindenképpen hosszabb időn át szolgálhatta urát. 1622-ben a fiatal Drugeth Jánossal Bécsbe jött, és úgy tűnik, hogy ekkor új állás után nézett, vagy kellett, hogy nézzen. A kapott 60 forint valószínűleg néhány hónap alatt elfogyott, még ha nem is kellett hitelezők törlesztésére fordítania belőle. Állást találni persze nem volt könnyű. Erről tanúskodik a közlemény második darabja, amelyben az Udvari Kamara 1623. április 24-én arra utasította a Magyar Kamarát, hogy az uralkodóhoz folyamodó Tállyai Pál számára, aki 100 forintos évjáradékot kért az ungvári vagy eperjesi harmincadból, egyszeri 25 forintot utaljon ki és ha valami hivatal azon a vidéken megürülne, mások előtt gondoljanak rá. Ezek szerint 1623 első felében Tállyai még állás nélkül volt és abban reménykedett, hogy szűkebb pátriájában sikerül harmincados álláshoz jutnia – harmincadosnak lenni egyáltalán nem volt megvetendő dolog. Az egyszeri 25 forint biztos, hogy csak rövid időre enyhítette Tállyai Pál anyagi gondjait. Valószínű, hogy ezután lépett a Magyar Kancellária szolgálatába, feltehetőleg még 1623 folyamán. Mivel a kancelláriai jegyzők magánalkalmazottak voltak, akiket leginkább a titkár, esetenként a kancellár, illetve a regisztrátor alkalmazott, bekerülésére több alternatíva is kínálkozik. Például 1623. április 26-án elhunyt Lépes Bálint nyitrai püspök, és ezzel valószínűleg a kancelláriai jegyzők egy része elhagyta az intézményt, de az sem lehetetlen hogy földije, Szikszay (Siderius) Mihály regisztrátor segítette be az intézménybe.²⁰ A jegyzői pálya mindenesetre nem tartozott a kiemelkedően dotált pályák közé. A kancelláriai alkalmazás ilyen szinten – ellentétben a Magyar Kamarával – nem járt fix állami fizetéssel, hanem alkalmazója (titkár vagy kancellár, illetve a regisztrátor) adott az ellátáson túl még bizonyos bért, amely valószínűleg a beszedett illeték egy részét jelentette. Nem véletlen, hogy a jegyzők vagy írnokok többsége néhány év szolgálat után igyekezett elhagyni a pályát, közülük többen harmincadhivatalokban találtak állást maguknak. Mindig akadt azonban egy-kettő, aki évtizedekig az intézmény szolgálatában maradt. Úgy tűnik, hogy ezek közé tartozott Tállyai Pál is, aki, mint a fentebb jelzett adatból látszott, 1639-ben még mindig a kancellária szolgálatában állt. Hogy Ferenczffy Lőrinc titkár halála (1640) jelentette-e Tállyai szolgálatának végét vagy már korábban elhunyt, egyelőre nem lehet tudni.

²⁰ Kettejük között ha rokonság volt, csak nagyon távoli lehetett, annál is inkább, mert ahogy Tállyai Pált eredetileg Szikszay Pálnak hívták, úgy Szikszay Mihályt Siderius Mihálynak. A Szikszay-Siderius családra vonatkozólag lásd a család hegyaljai szőlőire vonatkozó iratait: MNL OL P 422 (Keglevich család), 25. cs. II. tok, IV. csomag.

A Magyar Kamara megmaradt számadásainak tanulmányozása még egy aprócska adalékot szolgáltatott Tállyai pályájához. 1637. július 18-án a Királyi Könyvek másolásáért 10 forint tiszteletdíjat utaltak ki neki a Magyar Kamara pénztárából.²¹

Forrásközlés

1.

s. d. (1622. augusztus 29. előtt)

**Homonnai Drugeth György gróf familiárisainak kérvénye
az Udvari Kamara tanácsosaihoz**

(ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 123. Konv. 1622. aug., fol. 519–520.

– A familiárisok jegyzékét a személyek szerint sorszámokkal tagoltam.)

Illustrissimi ac Magnifici Domini et Patroni nobis colendissimi

Quantas bonorum nostrorum jacturas fecerimus, quantum sanguinem ad latus Illustrissimi Domini felicis memoriae comitis Homonnay profuderimus, quam alacriter a principio rebellionis, contemptis fortunis, bonis, ob unam fidelitatem debite conservandam, cum eo in Poloniam fecerimus, quam fideliter prompte ac feliciter ad latus eius in omnibus iis, quae ad debitam et iustam causam Suae Maiestatis praemovendam spectabant, versati simus, toti orbi Christiano notum est. Saepe in summis difficultatibus nos pie defunctus comes consolabatur, forti – inquit – et constanti animo estote, labores vestri Deo grati sunt et Sua Caesarea Regiaque Maiestas dominus meus clementissimus eos gratia sua vobis compensabit. Ipse vos Suae Maiestati praesentabo, ut quisque ex vobis pro ratione meritorum praemium ferat. His pollicitationibus pii comitis et iusta causa ducti et in vita fideliter et post obitum ad hoc usque temporis spatium sine ulla interruptione et mortuo corpori eius et unico filiolo suo comiti Joanni Drugeth de Homonna²² constanter fidelem operam navavimus,

²¹ „Die 18. Julii Egregio Paulo Tallyay pro labore in descriptione librorum regionum insumpto dati florenos 10.” MNL OL E 554, Fol. Lat. 921/XI, Magyar Kamara számadása 1637, pag. 174.

²² Homonnai Drugeth János (†1645. dec. 2., Melk), III. György egyetlen fia, 1624–1625-ben III. Ferdinánd és Lipót Vilmos főherceg kamarásaként tanult a bécsi egyetemen (BOGNÁR–KISS–VARGA 2004, nr. 739). Fontosabb tisztségei: 1626–1645 Ung megye örökös főispánja, 1631–1645 Zemplén megye főispánja (FALLENBÜCHL 1994, 106., 113.),

imo aliis ex nobis adhuc in Polonia ad corpus pii comitis remanentibus nos pupillum comitem ex imperio Suae Maiestatis per tot pericula et tot provincias huc e Polonia salvum et incolumem deduximus, cuius dominus parens, cum maxima rerum ac bonorum suorum iactura ob infidelitatem et vitam ipsam amisit et hic relictus magna labentis Ungariae spes est, nobis quidem Sua Maiestas omnem gratiam offerre dignata est, verum ad nostrum supplicem communem libellum nullam adhuc resolutionem habere potuimus, Sopronio huc Viennam reiecti sumus, benignum Suae Maiestatis responsum expectamus, expensae jam nos defecerunt, oculi omnium in nos conversi sunt. Si absque peculiari Suae Maiestatis gratia et praemio hinc etiam discedere debuerimus, in ultimam difficultatem coniiciemur, nam ex omni parte omnino exhausti expectando hic reliquum, quod habuimus, consumpsissimus, et nisi hoc tempore Suae Maiestatis gratiam in largitione alicujus summae pecuniariae in communi nobis datae experti fuerimus et apud regnicolas Hungariae et apud exterarum nationes, imo et apud ipsum Serenissimum Regem Poloniae,²³ qui nos saepius animavit, fidelitas nostra et ultimae preces ac ultima commendatio foelicis memoriae comitis minus ponderis habere videbitur. Modo in Ungaria ob fidelitatem praestitam exosi sumus, si nil gratiae a Sua Majestate obtinuerimus, etiam exemplo et contemptui erimus. Nihil tamen dubitamus nos ex gratia Suae Majestatis ac benevolentia Illustrissimarum Dominationum Vestrarum benignissimum responsum habituros. Si vero aliqui sub nomine famulorum domini Homonnay aliquam gratiam a Sua Maiestate petierunt aut obtinuerunt, ii aut paucissimi aut nulli praeter nos ad finem usque constanter ac fideliter in servitiis Suae Maiestatis et pie defuncti comitis permanserunt, quidam enim eorum mox in principio, quidam in medio, quidam in fine defuerunt. Ad haec secundo etiam ab Illustrissimis ac Magnificiis Dominationibus Vestris benignam resolutionem expectamus.

Nomina fidelium famulorum tam ecclesiasticorum quam secularium Illustrissimi fellicis memoriae comitis Georgii Drugeth de Homonna, quos ille etiam ultimis precibus et in testamento gratiae Suae Maiestatis commendatos esse cupivit.

1636–1640 felsőmagyarországi főkapitány (kinevezése után letett esküje 1636. júl. 21.: MNL OL P 1983 (Drugeth család), 13. tétel), 1636–1645 országbíró (FALLENBÜCHL 1988, 72.). A sors fintora, hogy apjához hasonlóan száműzetésben halt meg, neki I. Rákóczi György elől kellett menekülnie. Felesége, Jakusith Anna levele Batthyány I. Ádámmal (MNL OL P 1314, Nr. 10970). Temetésére 1646. március 12-én került sor, szintén Nagyszombatban temették el. Batthyány Borbála levele Batthyány Ádámmal, 1646. febr. 21., Némétújvár (uo. Nr. 3201.).

23 III. Zsigmond lengyel király, uralkodott 1587–1632.

[1.] Admodum reverendus dominus Michael Mauroicius²⁴ abbas Trium Fontium de Beel, decanus Homonnensis, eiusdem comitis testamentarius, qui toto rebellionis tempore consilio et expensis et omni sua opera comiti adfuit et post obitum eius filiolum adhuc usque tempus servavit, instruxit et omni ratione tutatus est nullis suis propriis parcens laboribus ac sumptibus, qui ad duo vel tria millia excreverunt. Imo etiam nunc pupillum comitem ad imperium Suae Maiestatis e Polonia huc adductum salvum et incolumem praesentavit.

[2.] Reverendus dominus Joannes Somliay pie defuncti domini comitis capellanus, qui a principio exilii multas cum eodem comite molestias sustinuit in multis suam probavit operam et usque ad praesens in Polonia ad pie defuncti comitis corpus manet et pie iusta persolvit quotidie missae sacrificium celebrando.

[3.] Generosus dominus Jeremias Lipchey²⁵ pie defuncti domini comitis familiaris et secretarius, qui multis legationibus in Polonia et ad Portam Ottomanicam fideliter et summo cum vitae discrimine suis etiam non parcens sumptibus perfunctus est.

[4.] Generosus dominus Jacobus Wolsky antiquus ejusdem comitis familiaris, qui tam pacis tempore in Ungaria, quam rebellionis in Polonia enim jactura rerum suarum ad finem fidelem navavit operam.

[5.] Et Generosus Dominus Valentinus Zekely antiquus et fidelis.^a

[6.] Generosus Dominus Joannes Apostol, qui a pie defuncto comite Lysovianis²⁶ militibus e Polonia ad Suam Maiestatem euntibus pro ductore cum literis datus fuit, strenue dimicando in pugna cum domino Pálffy²⁷ captus fuit, multa amisit, et ad finem fidelis permansit.

²⁴ Maurovich Mihály (1588–1638), aki Olmützben és Rómában a Collegium Germanicum et Hungaricumban végezte tanulmányait, 1616-ban tért haza (VERESS 1917, 19.), 1615. febr. 4. verebélyi plébánosként egri kanonoki kinevezést nyert (MNL OL A 57, 6. köt., pag. 521.), 1621. márc. 27. bélháromkúti apát, ahol a kinevezésben mint Homonnai György gyermekeinek „inspectora” (nevelő) említik (uo. 7. köt., pag. 98.), 1627. máj. 23. egri nagypréposti kinevezést kapott (uo. 7. köt., pag. 659–660). Pályáját síremléke kapcsán összefoglalja: PÁLFFY–MIKÓ 2002, 155.

²⁵ Lipcsey (Lipchey) Jeremiás pályájából csak az 1620 körüli évek megfoghatók egyelőre. Drugeth György egyik legfontosabb embere volt, aki az 1619-es akció diplomáciai előkészítésében is részt vett, majd Maurovich mellett a fiatal János gróf egyik fő érdekképviselője volt. Ekkor adhatta be azt a korábban idézett magánkérélmét is, amely nyomán néhány hónappal később Matuslai Pál és István magszakadásával háramlott Bereg és Ugocsa megyei birtokokra adományt kapott.

²⁶ A lengyel vezér neve, akinek túlnyomórészt kozák katonái Homonnai zászlaja alá álltak, különbözőképpen szerepel a szövegekben, hol Liszowski (ANGYAL 1898, 241.), hol Liszowczyki (SCHMIDT 1887, 108.) néven.

²⁷ Pálffy Istvánról (†1646) van szó, aki Bethlen Gábor ellen harcolva a Tátra hegység táján, a Dévény–Zólyom közötti útvonalon 1621. július 3-án maga is megsebesült és

[7.] Egregius Franciscus Jarasowsky antiquus ejusdem comitis famulus fidelis ad finem extitit, vulnera pro Sua Maiestate pugnans ad Cassoviam excepit et nunc in Polonia ad pii comitis corpus fideliter serviendo perfruerat.

[8.] Egregius Blasius Tholnay, ad finem fidelis antiquus eiusdem comitis famulus, qui multa vulnera in praeliis accepit.

[9.] Egregius Stephanus Kupay, qui usque ad obitum pii comitis fideliter servivit.

[10.] Egregius Joannes Izdenczy, qui etiam nunc fidelis permanet ad corpus pii^b comitis in Polonia.

[11.] Egregius Joannes Szekely, qui etiam nunc in Polonia Laskis²⁸ ad corpus pii comitis fidelis peditum praefectus et castellanus arcis manet atque etiam quarundam legationum summo vitae periculo socius fuit, in bellis egregiam navavit operam.

[12.] Egregius Casparus Schwjrczicz, qui ad latus pii comitis a multo tempore fideliter servivit et ad praesens apud pupillum comitem summa diligentia fidelem navat operam.

[13.] Egregius Paulus Thalliay²⁹ amanuensis pii comitis antiquus famulus ad finem fidelis.

[14–22.] Egregius Joannes Bottiany et Nicolaus Horuath et Laurentius Czelle, Franciscus Saffarith, Joannes Olah, Joannes Balogh, Georgius Retej, Franciscus Abramfy. Hi omnes viri nobiles strenuam et fidelem in bellis etiam hoc tempore navarunt operam, cum jactura rerum suarum et vitae periculo. Et egregius Mathias Maurouicz ad finem fidelis et vulnera sustinuit.

[23–25.] Blasius Földy et Augustinus Gereny, Matthias Lengiely etc. ad finem fideles.

[Az eredetileg négy részbe hajtott memoriale külső részén az alábbi címzés olvasható:]

Memoriale supplex ad Illustrissimas ac Magnificas Dinationes Vestras Inclutam Sacratissimae Caesarae Regiaeque Maiestatis Aulicam Camera eiusque consiliarios

Nomina supplicantium specificentium

Fidelium famulorum tam ecclesiasticorum quam secularium Illustrissimi feliciae memoriae Comitissae Georgii Drugeth de Homonna

^a Betoldás. ^b A szövegben tévesen *piis* áll.

Bethlen fogságába került. JEDLICKA 1910, 493.

²⁸ Laszki (Lengyelország), lásd még a 7. jegyzetet.

²⁹ Tállyai Pálról lásd a bevezetőben leírtakat.

2.

1623. április. 4., Regensburg

Udvari Kamara átirata a Magyar Kamarához

Tállyai Pál kérelme ügyében

(ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 124. Konv. 1623. ápr., fol. 10.

– Az áthúzott szövegrészek egykorú javítások.)

Generosi et egregii domini

Salutem etc. Qualiter apud Sacratissimam Caesaream Regiamque Maiestatem, dominum nostrum clementissimum Paulus Thalliany pro conferenda sibi, ~~donec occasio si re vacantia quaedam~~ annuae pensione centum florenum ex tricesima Epperiensi vel Ungvariensi, donec sese vacantia officii aliqua ipsi conveniens, ~~offerat~~, obtulerit, humillime supplicando instit~~erit~~, Dominationes Vestrae et inclusis pluribus intelligent.

Cum itaque memoratus supplicans nobis singulariter commendatus sit nosque eidem ~~ipsi~~ propter gentiam suam libenter subventum velimus. Idcirco Dominationes Vestras hisce peramanter requirimus, ut data occasione seu vacantia ~~in partibus istis superioribus~~ officii cuiusdam a partibus istis superioribus, cui dictus supplicans idoneae perfici posset, eiusdem ante alios rationem habere, interim autem ipsi viginti quinque florenos Hungaricos semel per semper^c ex proventibus curae suae commissis numerari et exolui ~~faciunt~~ facere debuit.^d Prout recto noverunt. Quas una nobiscum divinae protectioni committimus. Ratisbonae 4. Aprilis Anno 1624.

Ad Cameram Hungaricam

D[ominus] S[ecretarius] Arnoldinus³⁰[Szélén expedíciós jelzet:] L[eonard] Hörbach³¹

^c A *semel pro semper* betoldás. ^d A *facere debuit* betoldás.

³⁰ Mathias Arnoldinus de Klarstein (1575–1649) előbb a Cseh Udvari Kancellárián szolgált, majd az Udvari Kamara titkára (1612–1626); 1618-ban császári tanácsosi kinevezést kapott, majd 1626-tól a Reichshofrat tagja és Titkos Tanács titkára. Gross 1933, 389–391. és GSCHLIESSER 1942, 219–220.

³¹ Leonard Hörbach az Udvari Kamara írnoka, a Hoffinanz Ungarn expedíciós jelzései szerint 1623–1626 között működött.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL

- A 57 Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii, 1526–1867
- E 554 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Városi és Kamarai Iratok
- P 422 Keglevich család levéltára
- P 1314 Batthyány család hercegi ágának levéltára, Missiles
- P 1983 Homonnai Drugeth család levéltára

ÖStA

- HHStA
- HKA, Hoffinanz Protokolle
- HKA, HFU
- HKA, Österreichische Gedenkbücher

Kiadott források és szakirodalom

- ANGYAL 1898 *A magyar nemzet története.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. VI. köt. ANGYAL Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig.* Budapest, 1898.
- BENITS 2001 BENITS Péter: Bevezető. In: *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/1. 1–12. könyv.* S. a. r. BENITS Péter. Budapest, 2001, 7–23.
- BOGNÁR–KISS–VARGA 2004 BOGNÁR Krisztina – KISS József Mihály – VARGA Júlia: *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777.* Budapest, 2002 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 25.).
- EOE VII *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VII. 1614–1621.* Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1881 (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Törté-

- nelmi Emlékek. III.b Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae).
- FALLENBÜCHL 1988 FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főméltóságai 1526–1848.* [Budapest, 1988.]
- FALLENBÜCHL 1994 FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848.* Budapest, 1994.
- GROSS 1933 Lothar GROSS: *Die Geschichte der deutschen Reichshofkanzlei von 1559 bis 1806.* Wien, 1933 (Inventare österreichischer staatlicher Archive V/1.).
- GSCHLIESSER 1942 OSWALD GSCHLIESSER: *Der Reichshofrat. Bedeutung und Verfassung. Schicksal und Besetzung einer obersten Reichsbehörde von 1559 bis 1806.* Wien, 1942 (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 33.).
- HILLER 1999 HILLER István: Múkinszrablás és diplomácia. *Mozgó Világ* 25(1999), 107–118.
- JEDLICKSKA 1910 JEDLICKSKA Pál: *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai.* Budapest, 1910.
- ISTVÁNYFY 2001 *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/1. 1–12. könyv.* S. a. r. BENITS Péter. Budapest, 2001.
- KOSÁRY 1970 KOSÁRY Domokos: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába.* 2. kiad. I. köt. 1. Általános rész I–II. Budapest, 1970.
- KOMÁROMY 1899 KOMÁROMY András: Adatok Csejthe történetéhez. *Történelmi Tár* 1899, 722–724.
- LUKÁCS–MOLNÁR 1997 LUKÁCS László – MOLNÁR Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szerk. BALÁZS Mihály et al. Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.), 355–399. (Újabb kiadása: MOLNÁR Antal: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században.* Budapest, 2009, 95–146.)

- PÁLFFY–MIKÓ 2002 PÁLFFY Géza – MIKÓ Árpád: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő* 51(2002), 1–2. sz., 107–172.
- SCHMIDT 1887 SCHMIDT Vilmos: Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához. *Századok* 21(1887), 1. közl. 14–35., 2. közl. 97–120.
- Segédletek 2011 *Segédletek az Osztrák Állami Levéltár [Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv] magyar vonatkozású irataihoz*. A kiadványt szerk. FAZEKAS István, KENYERES István, SARUSI KISS Béla. CD-ROM. Budapest, 2011.
- SZABÓ 1871 SZABÓ Károly: A homonna-sztárai bizottság jelentése. *Századok* 5(1871), 672–681.
- SZEPSI LACZKÓ 1980 SZEPSI LACZKÓ Máté: Emlékezetre való dolgok (Részletek). In: *Bethlen Gábor krónikása*. Szerk. MAKKAI László. Budapest, 1980, 79–133.
- SZILÁGYI 1888 SZILÁGYI Sándor: Gróf Batthyány József köpcsényi levéltárából. 1. közl. *Történelmi Tár* 1888, 401–434.
- TAKÁTS TAKÁTS Sándor: Homonnai Györgyné. In: *Uő: Régi magyar nagyasszonyok*. Budapest, s. a., 373–409.
- VERESS 1917 VERESS Endre: *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*. Roma: Collegium Germanicum et Hungaricum. 1. Anyakönyv. *Matricula 1559–1917*. Budapest, 1917 (Fontes rerum Hungaricarum 2.).

Die Liste der Familiaren von György III. Drugeth
von Homonna (1583–1620) aus dem Jahre 1622.
Ein Beitrag zur Laufbahn von Pál Táallyai,
Übersetzer der *Historiarum de rebus Ungaricis libri*

György Drugeth von Homonna (1583–1620) stammte aus einer alten nordostungarischen hochadeligen Familie und wurde bekannt als Gegenspieler von Gábor Bethlen, Fürst von Siebenbürgen (1613–1629). Die Ambitionen von György Drugeth gingen nicht in Erfüllung, nach seiner Niederlage im Jahre 1619 musste er mit seiner Familie das Land verlassen. Er starb im Exil in seiner polnischen Burg Laszki schon 1620. Seine Familiaren begleiteten den jungen Erben, János Drugeth (†1645) im Jahre 1622 zum Kaiser Ferdinand II. während des Landtages in Sopron. Der junge Graf wurde von dem Kaiser gut aufgenommen, und die Familiaren erhalten ein Gnadengeld. Die Supplikation und die dazu gehörenden Akten liegen im Wiener Hofkammerarchiv, und sind besonders interessant, weil sie in die Klientelbeziehung der nordostungarischen katholischen Magnatenfamilie Drugeth einen Einblick lassen. Unter den Familiaren und sonstigen Bediensteten steht der Name Pál Táallyai, der später Notar der Ungarischen Hofkanzlei wurde, und als Übersetzer des lateinischen historischen Werks von Miklós Istvánffy einen Namen gemacht. Die frühere Laufbahn von Pál Táallyai war bisher unbekannt.

KÁDÁR ZSÓFIA

Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630)

A végrendelet mint történeti forrás iránt az utóbbi évtizedekben megnőtt az érdeklődés. Forráskiadványok, mélyfúrásszerű bevezetővel ellátott végrendeletközlések, a végrendekezéshez kötődő több forrástípust közlő munkák egyaránt napvilágot láttak. Az általam is vizsgált nyugat-magyarországi régióból csupán példaként említem a Nagyszombatban őrzött 16–17. századi végrendeleteket alapos bevezetővel kiadó Németh Gábort, a Lackner Kristóf soproni polgármester végrendeleteit és hagyatékára vonatkozó forrásokat közlő Dominkovits Pétert, valamint a 16–18. századi soproni orvostörténeti végrendeleteket publikáló D. Szakács Anita „tematikus” válogatását.¹ A győri végrendeletkutatás vonatkozásában a Sörös Pongrác nyomdokain haladó Horváth József munkásságát is ismerve úgy tűnhet, hogy már alig lehet a testamentumokról újat mondani.² A vizsgálatok azonban nem terjed(het)tek ki minden területre; kora újkori főpapjaink végrendeletei még nagyrészt feltáratlanok.³

Dallos Miklós győri püspök eddig ismeretlen testamentumának elemzése e téren is újabb előrelépést jelenthet. A végrendeletet a Győri Egyházmegyei Levéltárban találtam meg 2011 nyarán, korabelinek tűnő máso-

¹ NÉMETH 1995, DOMINKOVITS 2007, D. SZAKÁCS 2008. További bőséges bibliográfiát idéz HORVÁTH 2009.

² Horváth József három kötetben adott közre győri és Győr környéki, elsősorban mezővárosi polgároktól és parasztoktól származó végrendeleteket, amelyeket számos tanulmányában több szempontból elemzett. HORVÁTH 1995, 1996, 1997. Kora újkori győri végrendeleteket nagyobb mennyiségben azonban nem ő publikált először, hanem Sörös Pongrác, vö. Sörös 1899.

³ Az érdeklődés nagyobb az alsó- és középpapság végrendeletei iránt, vö. HORVÁTH 2009, 272. (Újabban Dominkovits Péter és Vajk Ádám dolgoznak a győri püspökség kanonoki végrendeleteinek önálló forráskiadványban való publikálásán.)

latban.⁴ Amikor a káptalani hiteleshelyi levéltár ún. ladulás anyagában a – Horváth József által is kutatott – végrendeleti sorozat⁵ folytatására bukkantam, a 301. fasciculus végén kronologikusan újrakezdődő, hozzávetőleges időrendbe rendezett sorban püspöki és kanonoki testamentumok egész tömege került a kezembe. Ezeket városi és környékbeli lakosok, valamint az alsópapság (plébánosok, káplánok, sekrestyések) végakaratai előzik meg. Az egyházi felső- és középréteg testamentumai Jany (Giani) Ferenc választott szerémi, későbbi csanádi püspök végrendeletével (1689) kezdődnek,⁶ majd hat győri főpapé után következik 62 kanonok végrendelete.⁷ Figyelmem ekkor terelődött Dallos Miklós testamentumára, akinek a tevékenységével a jezsuita rend győri letelepítése kapcsán már foglalkoztam.⁸ Sikertült megtalálnom a hiteleshelyi levéltár Cimeliotheca sorozatában a végrendelet eredetijét is, azaz azt az iratot, amelyben a püspök végakaratait Nagyfalvy Gergely, Böythe Miklós és Vasváry György kanonokok írásba foglalták.⁹

A forrás közzalásával és a püspök életpályájának bemutatásával Bak Borbála tanárnő előtt szeretnék tisztelni, aki a levéltár szakon először vezetett be a forráskiadás módszertanába. A választott téma a tanárnő kutatói munkásságához is kapcsolódik: kedvelt városa, Győr történetéhez is újabb adalékokkal szolgál, egy helyi születésű polgár, egyben győri főpap tevékenységének és végső rendelkezésének számbavételével.¹⁰

4 Ezúton is köszönöm a Győri Egyházmegyei Levéltár munkatársainak, Nemes Gábornak és Vajk Ádámnak készséges segítségét, amelyet a kutatás egyes fázisaiban nyújtottak.

5 Vö. HORVÁTH 1995, 14. A kötetek levéltári őrzési helyéről lásd VAJK 2004, 51.

6 GyEL GyKHhLt Fasc. 301. nr. 29049.

7 A püspöki végrendeletek: Dallos Miklós (1630), Püsky János (1655), Draskovich György (1657, kivonat), Groll Adolf (1742, hagyatéki leltárral), Zichy Ferenc (1781), Sztankovits János (1848). 32 kanonoki végrendelet a 17. századból (1598–1699), 30 pedig a 18. századból (1702–1770) való. A kanonoki végrendeletek közül néhányat később az ún. autográf gyűjteménybe (GyEL GyKHhLt Cth. XIII.) helyeztek át; erre az irat eredeti helyén cédula utal.

8 Vö. KÁDÁR 2011.

9 GyEL GyKHhLt Cth. VIII. nr. 549.

10 Dallos püspökről az eddigi egyetlen önálló munka igen régi, és elsősorban diplomáciai tevékenységét mutatja be: Dallos 1867.

Dallos Miklós életpályája

Dallos Miklós pályájának alakulásában meghatározó volt társadalmi háttere és saját tehetsége. Családja a 16–17. század fordulója után a Győr mezőváros vezetőrétegét alkotó kéttucatnyi nemespolgár família közé tartozott.¹¹ A család számára Miklós apja, Pál szerzett nemességet, aki az 1580-as évekre meggazdagodott mészáros-marhatózsér réteg kiemelkedő képviselője volt.¹² Dallos Pál és felesége, Dorottya az 1610-es évek elejére már jelentősebb ingatlanvagyonról végrendelezhettek. Három gyermekükre, Miklósrá, Jánosra és Erzsébetre egyenlő részben hagyták birtokrészeiket. Pál 1588-ban zálogba vette Tényő prédiúm felét leendő nászúrával, Grebechy Gergellyel közösen Sibrik Páltól.¹³ Két évvel később a Torkos fivérek, János, András és István szintén Dallos Pállal közösen szereztek meg 1000 forintért három zálogbirtokrészt Dombay Benedektől Ágostent-péter, Újfalú (másképpen Novaj) és Ercsi falvakban.¹⁴ A Dallos házaspár szintén gyermekeire örököztette győri házáat. A végrendeletekben azt az épületet említették, amely az 1567. évi telekkönyvben szerepel *Dollosch Paull* neve alatt a Kalmár utcában. Az 1617-es telekkönyvben is a családé a ház, amely Miklós és testvérei szülőháza is lehetett.¹⁵ Ők örökölték szüleiktől az ezüstneműket és kevés készpénzüket is.¹⁶ Pálnak veje, Kalmár Chiatt Simon 1609-ben 50 forinttal tartozott, amelyet Dorottya asszony halála előtt már kiegyenlített, így a Dallos testvérek erre már nem tarthattak

¹¹ E réteg felemelkedéséről, rokoni kötődéseiről lásd GECSÉNYI 2008a, különösen: 86.

¹² Elsőként 1588-ban említik nemesként, GECSÉNYI 2008a, 73., 77. Két ízben (1582/1583, 1591/1592) győri városhíró is volt. GECSÉNYI 2008b, 162. Dallos Miklósnak a Fraknói Vilmos által megadott téves életrajzi adatait (Dallos 1867, 3.) tudomásom szerint elsőként SZABADY 1930, 77. helyesbítette.

¹³ GECSÉNYI 2008a, 73. Grebechy Gergely lánya Ilona volt Dallos Pál fia János első felesége, uo., 90.

¹⁴ GECSÉNYI 2008a, 73., 77.

¹⁵ Szabady Béla ezt feltételezte, vö. SZABADY 1930, 78. 1617-ben a korábbi Kalmár utcát (Kramergassen) már Szent Anna utcának nevezték, ma Jedlik Ányos utca. Az 1567. és 1617. évi telekkönyvi adatokat lásd GECSÉNYI 2003, 50. és BORBÍRÓ–VALLÓ 1956, I. sz. melléklet (140. oldal után: A város 1617. évi rekonstruált helyszínrajza). Dallos Pál háza az 1617. évi telekkönyvben: „[Szent Anna utca, a Duna-kaputól bal kézre] Dallos Pál, pol[gár], háztelkét rokonaitól kapta s a házat alapjából építette föl” – VILLÁNYI 1882, 167.

¹⁶ Az említett birtokokról és vagyontárgyakról lásd Dallos Pál (1609. máj. 2.) és özvegye, Dorottya asszony végrendeletét (1611. febr. 22.): HORVÁTH 1995, 35–36. (nr. 10.) és 42–43. (nr. 16.).

igényt.¹⁷ A szülők testamentumaik végrehajtójául legidősebb fiukat, Miklóst jelölték meg, bármelyik gyermekük halála esetére pedig meghagyták, hogy a meghaltak örökségét testvérei vagy azok leszármazottai között osszák szét.¹⁸ Miklós – ahogy ezt végrendelete is igazolja – családjával és a győri polgárközösséggel egészen haláláig szoros kapcsolatban maradt.

Dallos Miklós tanulmányairól és ifjúkoráról a szakirodalom mind- eddig semmit sem tudott. Az alábbiakban az életút korai szakaszát – Fazekas István szíves közlése nyomán – Dallos püspöki kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvei alapján egészítem ki.¹⁹

Dallos 1573-ban született Győrben. (Magát 1619-ben 46 évesnek mondta.) Szüleit jó katolikusnak tartották. Dubovszki György személyesen is ismerte őket, szerinte Esztergomból menekültek, elszegényedtek, majd Győrben letelepedve lettek tehetősebbek. Altabak János és Vracsevics Farkas említik, hogy apja kezdetben eretnek, de anyja mindig is katolikus volt. Tanulmányait Győrben kezdte, ahol – a káptalani iskolában – Altabakkal együtt tanult. A gimnáziumot a bécsi jezsuitáknál folytatta, ahol valószínűleg 1588-tól 1593/94-ig, 5-6 évig tanult. A syntaxist már bizonyosan itt végezte 1588/89-ben Dubovszkival együtt, és talán Novák Miklós is a diáktársa volt. Bécsi tanulmányai idején ismerte meg őt a korszak művelődéstörténetének fontos szereplője, Ferencffy Lőrinc kancelláriai titkár

¹⁷ Az eset a városvezető nemespolgár patriciátus rokoni-gazdasági összefonódásait is mutatja. Kalmár Chiatt Simon Dallos Pál lányának, Erzsébetnek volt a második férje, vö. GECSÉNYI 2008a, 90., és egy évben (1620/1621) a győri városbírói tisztelet is betöltötte, GECSÉNYI 2008b, 162.

¹⁸ Vö. az említett végrendeletekkel.

¹⁹ A processzusok szövegét Fazekas István közléséből ismerem, akinek önzetlen segítségét ezúton is hálásan köszönöm. Dallos pécsi és váci püspöki kánoni kivizsgálási jegyzőkönyveire hivatkoznak: MOLNÁR 2003, 18., illetve TUSOR 2003, 16. – Dallos pécsi püspöki kánoni kivizsgálásának (1619. aug. 24–26., Nagyszombat) jegyzőkönyve: ASV, Archivi delle rappresentanze pontifiche, Vienna, Processi Vescovili, nr. 6. (A fol. 1 versón a per mellékleteként Dallos Miklós egy oldalas önéletírása, 1619. aug. 24.) Tanúk: Sennyey István, Novák Miklós, Dubovszki György, Kerpcsics András esztergomi kanonokok, Kaproncai Farkas titeli prépost (1597-től nyitrai kanonok, vö. VAGNER 1896, 173.), Balásfi Tamás boszniai püspök és pozsonyi prépost (egyúttal győri örkanonok). – Váci püspöki kánoni kivizsgálásának (1621) jegyzőkönyve: uo., nr. 8. Tanúk: Ferencffy Lőrinc kancelláriai titkár, Posgai János (esztergomi éneklőkanonok, aradi prépost), Kőszegi János esztergomi kanonok, Herovicz Mátyás csanádi püspök. – Győri püspöki kánoni kivizsgálásának (1623. jún. 21.) jegyzőkönyve: uo., nr. 11. Tanúk: Herovicz Mátyás, Babócsy Ferenc pozsonyi kanonok, Altabak János szentadalberti prépost, Vracsevics (Wrachewich) Farkas soproni főesperes, Pozsgay Mátyás locsmándi főesperes.

is 1590, Posgai János pedig 1592/93 körül. A tanúk többsége és önéletrajza is megerősíti, hogy nem szerzett fokozatot, habár a bölcsészkar második évét, a fizikát is elvégezte. Posgai szerint magánszorgalomból tanult tovább, nagy olvasottságú és nagy tudású volt. Ferencffy a kánonjogban való jártasságát és jó szónoki képességeit emelte ki.

Bécsbe – Herovicz Mátyás szerint – Szuhay István küldte. Dubovszki is megerősíti, hogy 1595/96-ban világi írnokként állt a későbbi egri püspök szolgálatában. Babócsy Ferentől tudjuk, hogy 1598-ban Szuhay világi szolgálaként tagja volt annak a követségnek, amelyet I. Rudolf császár és király küldött Erdélybe. A követségben Szuhay akkori váci püspök és magyar kamaraelnök mellett Istvánffy Miklós nádori helytartó, Bartholomäus Pezzen, az Udvari Tanács tagja és Nádasdy Ferenc is részt vettek. A Báthory Zsigmonddal és az erdélyi rendekkel folytatott tárgyalásokon való részvétele hatással lehetett Dallos későbbi diplomáciai szerepvállalására. A követségből visszatérve lépett egyházi pályára. Szuhay 1599. június 24-én a kisebb papi rendeket szolgáltatta ki neki, 27-én (a pozsonyi Szent Márton-templomban) szubdiakónussá, 29-én diakónussá, végül július 2-án a pozsonyi ferences templomban pappá szentelte.²⁰ Szentelése után azonnal egri kanonok és szabolcsi főesperes lett.²¹

Az egri káptalan akkori székhelyén, Kassán hitszónokként tevékenykedett. Itt ismerte meg az Erdélyből menekülő Sennyey Istvánt, majd 1604-ben kanonoktársaival együtt ő is Nagyszombatba menekült.²² Kaproncai Farkas szerint Dallos az 1608. évi országgyűlésen még egri nagyprépostként vett részt. Hogy ebben az évben még az egri káptalan élén állt, Szuhay István ez év február 19-én kelt végrendelete is bizonyítja.²³ Ez azért figyelemre méltó, mert a processzusok tanúi (Kaproncai, Balásfi, Posgai) egyöntetűen állítják, hogy 1607-től már esztergomi olvasókanonok

²⁰ A szentelések pontos adatait egy Sennyey István váci püspöki kánoni kivizsgálási jegyzőkönyvének mellékletei közé keveredett, Dallosra vonatkozó iratból ismerjük: Szuhay István bizonylata, Pozsony, 1601. ápr. 3., ASV, Archivio Concistoriale, Processus Consistoriales, vol. 24., fol. 27. – Fazekas István szíves közlése.

²¹ Vö. Dallos említett önéletrajzával. – Egri kanonoki tisztségére lásd Dallos 1867, 3., KOLLÁNYI 1900, 206., SZABADY 1930, 78. Egyházkormányzati tevékenységére: KÁDÁR 2011, 210–211.

²² Az egri káptalan a török hódítás elől 1596-ban Kassára, majd Bocskai István seregei elől 1604-ben Nagyszombatba menekült, végül 1613-ban Jászóra helyezték. Vö. 1597:XXXVIII. tc., 1609:X. tc., 1613:III. tc.

²³ ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 96., Konv. 1608. júl., fol. 183–185. – Fazekas István szíves közlése. (KOLLÁNYI 1900, 206. szerint 1608. június 12-től esztergomi olvasókanonok, miután az egri nagyprépostságot nem fogadta el.)

(is) volt. Ráadásul 1609 szeptemberében az egri kanonokok követeként járt Bécsben, hogy a káptalani tizedek beszédéhez az uralkodó segítségét kérje.²⁴ Másrészt 1611-ben a feloszlatott egri káptalan érdekeit képviselte római követként V. Pál pápánál a testület helyreállítását kérve, és Forgách érsek megbízásából részletes tájékoztatást adott a magyarországi katolikus egyház lesújtó helyzetéről és a missziós tevékenységről.²⁵ A székelyről és egyházmegyéjéből elűzött egri káptalan átmeneti helyzete tehát lehetővé tette, hogy – szokatlan módon – Dallos néhány évig egyúttal az esztergomi káptalannak is tagja legyen. Ekkoriban azonban már Forgách káplánjaként is említették (Kerpcsics András).²⁶ Önéletrajza szerint az 1613-ban Jászóra helyezett egri káptalannal együtt ő is ide költözött. Legkésőbb 1616-tól szolgált az esztergomi káptalanban, Nagyszombatban. 1619. évi püspökké szentelése előtt felhévízi prépostnak és sasvári főesperesnek nevezte magát.

Talán Forgách káplánjaként ismerte meg a jezsuitaként az érsek mellett szolgáló, Pozsonyban és környékén is missziót teljesítő Pázmány Pétert.²⁷ Bizalmas viszonyuknak köszönhetően 1616-ban Pázmány Dallost kérte meg, hogy esztergomi érsekké való kinevezését hírül vigye Thurzó György nádornak. Az újonnan kinevezett érseknek a nádorhoz írott üdvözlő levelét és szóbeli üzenetét Dallos rövidesen elvitte a nagybiccsei kastélyba. Titkos küldetéséről írott beszámolója és Thurzó válaszelevele még októberben megérkezett Prágába Pázmányhoz.²⁸

²⁴ Dallos 1867, 4., 1. jegyz. (Dallos Miklós levele, Bécs, 1609. szept. 19.) Dallos kieszközlte, hogy Zemplén, Abaúj és Ung megyéket utasítsák a káptalani tized beszédésére, de Hoffmann György (hadititkár Felső-Magyarországon, vö. FALLENBÜCHL 2002, 133.) jelentései miatt, amelyek a megyék elégedetlenségéről, egy esetleges tumultus és Báthory Gábor fejedelem hadi készülődéséről adtak hírt, az uralkodót tanácsosai rábírták, hogy terjessze az egri káptalan tizedügyét az országgyűlés elé. (Dallos a bécsi pápai nuncius segítségét is kérte a káptalani jövedelmek ügyében.)

²⁵ TUSOR 1999a, 509.

²⁶ A kivizsgálási jegyzőkönyvek – Kaproncai Farkas és Herovicz Mátyás vallomásai – alapján 1610–1611 körül Dallossal kapcsolatban bizonyos erkölcsi gyanú (nőügy) vetődött fel, de ez alól tisztázta magát.

²⁷ LUKÁCS 1978, 747.

²⁸ A küldetésről: FRAKNÓI 1868, 240–241. (vö. Dallos 1867, 4.) és részletesen: SZABADY 1930. Szabady közli Dallos – a követjárásáról szóló – beszámolójának fogalmazványát is. (Eredetije: GyEL GyKMLt Th. XXXVII. nr. 4719.) A küldetésről lásd továbbá Pázmány levelét Thurzóhoz, amelyet Dallossal küldött: HANUY I. 63. (34. sz., Prága, 1616. szept. 28.) és a nádornak szóló viszontválaszát uo., 75–76. (40. sz., Prága, 1616. okt. 26.).

Dallost 1619. május 23-án pécsi püspökké nevezték ki.²⁹ Annak ellenére, hogy a hódoltsági püspökség elsősorban cím volt számára, fontosnak tartotta egyházmegyéje lelkipásztori ellátását. Elődje, Pyber János püspök idejében már működött Pécsen egy jezsuita misszió, amelynek vezetője, Cserneky János Dallostól püspöki helynöki joghatósága meghosszabbítását kérte. Erről szóló levelét 1620 nyarán a szekcsői tanító, Harangozó Bálint vitte el Bécsbe. Dallos feljegyzést készített a levélről és a tanító beszámolójáról, amely alapján Pécs akkori vallási helyzetéről, a jezsuita misszió és a katolikus licenciátusok tevékenységéről is képet alkothatunk.³⁰ Cserneky mellett egy szláv jezsuita szerzetes, Matej Vodopia és egy katolikus szláv pap, Jeremiás szolgáltak, akik Pécs külvárosában alamizsnából éltek. Híveik száma hétszáz lehetett, de ünnepekkor ezren is összegyűltek. Pécs mellett szolgált Mihály magyar pap és akadt néhány, a belgrádi püspöktől függő szláv pap is. A pécsi kerületben tizenöt licenciátus működött.

Dallos egyházkormányzati tevékenységéhez képest pályája korai szakaszában diplomáciai szerepe jóval hangsúlyosabb volt.³¹ 1618-ban a királyválasztó országgyűlésen Lósy Imrével kettesben képviselték az esztergomi káptalant.³² Pécsi püspöki kinevezésével egy időben lett királyi tanácsos. 1620-ban a Bethlen Gáborral folytatott tárgyalásokban fontos szerepet játszott. Az uralkodó kérésére leírta véleményét a beszercebányai országgyűlésről, egy emlékiratot készített a magyar egyházi rend védelmében és rendszeresen részt vett a Magyar és a Titkos Tanács vegyes ülésein.³³

1620 és 1621 fordulóján a tanács már a hainburgi tárgyalásokra készült, amelyekre Dallost küldték királyi követként. A béketárgyalásokon való részvételéről naplója tájékoztat. Ő írta meg a Forgách Ferencnek és Thurzó Imrének II. Ferdinándhoz való átpartolását rögzítő dokumentumokat. 1621 áprilisa, a béketárgyalások megszakadása után újra Bécsbe ment, a nikolsburgi tárgyalások idején is részt vett a tanácsüléseken. A béke meg-

²⁹ HC IV. 290., KOLLÁNYI 1900, 206. – Dallos pécsi püspöki jövedelmét 2-300 forintra becsüli.

³⁰ A feljegyzést publikálta HOLOVICS 1966, 171–177. Pécs és környéke vallási viszonyairól az említett feljegyzést is felhasználva ír MOLNÁR 2003, 20–36.

³¹ Diplomáciai tevékenységét Dallos 1867, 3–48. alapján összegzem.

³² Lósy Imre 1611-től esztergomi kanonok, életéről lásd TUSOR 2003b. Dallosnak az országgyűlésről vezetett naplója és Lósyval közösen írott beszámolóik fennmaradtak, vö. Dallos 1867, 5.

³³ Vö. Dallos 1867, 9. A dokumentumok közlése uo., 54–66.

kötése (1621. december 31.) után pedig írásos véleményt nyújtott be annak végrehajtásáról.³⁴

Dallos 1621. június 17-én még választott pécsi püspökként kért a császártól tanácsosi fizetést – október 11-én már váci püspökké léptették elő.³⁵ Az újabb hódoltsági egyházmegye élére helyezett főpap rövidesen értesült a XV. Gergely pápa által felállított Hitterjesztési kongregációról (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*).³⁶ Ennek megbízottja, Carlo Caraffa bécsi nuncius³⁷ arra kérte a magyar főpapokat, hogy tájékoztassák tevékenységükről és a misszió lehetőségeiről. Pázmány Lépes Bálint kalocsei érsek (egyúttal győri püspök), Ergely (Ergelics) Ferenc veszprémi, Telegdy János nyitrai és Dallos Miklós váci püspökök, illetve saját nevében nyújtotta be beadványát. Emellett Domitrovich Péter zágrábi püspök önálló felterjesztését és Dallos külön beadványának fogalmazványát ismerjük.³⁸

A Pázmány felterjesztésével való hasonlóságok ellenére is figyelemre méltó Dallos beadványa, aki váci (és korábbi pécsi) püspökként a hódoltsági viszonyokról, missziós lehetőségekről is hangsúlyosabban beszámolt.³⁹ Az inkvizíció hazai működésének híján és az egyházi büntetés helyett Dallos missziókkal kívánta erősíteni a katolikus egyházat. Ehhez javasolta, hogy a királyság három – felső, dunáninneri és dunántúli – részében a bécsi, olmützi, brünni és gráci jezsuita kollégiumokhoz hasonló iskolákat állítsanak fel. Javasolta, hogy misszióba később olyanokat küldjenek vissza, akik az adott területről származnak, ismerik a szükséges nyelveket és a helyi viszonyokat. Dallos a katolikus megújulás szellemében, korát sok tekintetben megelőző javaslatokkal kívánta támogatni a katolicizmus megerősítését. Ezt a szellemiséget kezdi el a gyakorlatba is átültetni előbb a váci, majd a győri egyházmegyében.

A váci püspökség a korabeli magyarországi egyházi hierarchiában a hódoltságba eső egyházmegyék közül a legjobb helyzetben volt. A magyar intézményrendszer legteljesebben itt maradt fenn; működött az adóztatás,

³⁴ Az iratok közlése: Dallos 1867, 87–89., 91–94.

³⁵ KOLLER IV. 373–375., SZARKA 1947, 158–159. Dallos 1622-ben a Magyar Tanács fizetett tanácsosa volt, vö. EMBER 1946, 79.

³⁶ 1622. jan. 6., felállításáról: TÓTH 2000.

³⁷ 1621–1628, MOLNÁR 2002, 460.

³⁸ Vö. TÓTH 2000, 42–43., TUSOR 1999b, 21. Dallos Miklós – tartalma alapján 1622-re datált – beadványának fogalmazványa a püspök kézírásával a GyEL GyKMLt Th. XXVII. nr. 3803. jelzet alatt található. Kiadva (a lelőhely megjelölése nélkül): Dallos 1867, 230–234.

³⁹ Legrészletesebb magyar nyelvű ismertetése (egyres szakaszok fordításával): TUSOR 1999b, 21–24. A kontextusra, Pázmány és a püspökök felterjesztésére, a Propagandának adott véleményeire lásd uo., 20–25., TÓTH 2000, 42–47., MOLNÁR 2004, 12–13.

birtokigazgatás és az egyházi intézmények. Vác második, 1620. évi elfoglalása után a birtokigazgatást és a tizedszedést újjá kellett szervezni és biztosítani kellett a püspök földesúri jogait, amelyek gyakorlását a 16. század vége óta a nógrádi várkapitány akadályozta.⁴⁰ Ezért 1622-ben Dallos II. Ferdinándtól kérte, hogy a királyi biztosok, akiket a nikolsburgi béke feltételeinek végrehajtására küldtek, figyelmeztessék a várkapitányt a püspök jogainak tiszteletben tartására.⁴¹ A birtokigazgatás rendezését Dallos Miklós vállalta: egy tekintélyes kötetet állított össze a püspökség jövedelmeiről urbárium-kivonatokkal, a tizedek árenda-jegyzékeivel, jövedelem-kimutatókkal és levélmintákkal.⁴² Lelkipásztori feladatát is komolyan vette. Bár ő sem lakhatott egyházmegyéje székhelyén⁴³ (ez püspöksége idején Nógrád volt), 1622 szeptemberében Nándor, Sente és Debercsény falvak világi lelkipásztorává nevezte ki Cantzor Andrást. Ezzel hét évvel előzte meg azt az egyházmegyei zsinatot (1629), amelyben Pázmány törvényessé tette a hódoltsági laikus lelkipásztorkodást.⁴⁴ Dallos – szándéka ellenére – végül nem tudott vikáriust küldeni püspöksége akkori székhelyére, Nógrádra, ezt csak második utóda, Dávid Pál tehetette meg.⁴⁵

Dallos váci püspökségéből is rövidesen előreléptették, és 1623. május 5-től a győri egyházmegye élére került.⁴⁶ E tisztségre Lépes Bálint halála után maga Pázmány ajánlotta az uralkodónak.⁴⁷ Mielőtt azonban ténylegesen átvehette volna új püspöksége kormányzását, újabb diplomáciai megbízatást kapott.

Dallos a Bethlen követeivel folytatott beszercebányai tárgyalásokon királyi biztosként vett részt. 1623. augusztus 23-án Pázmánytól 2000 magyar forintot vett át Pozsonyban a királyi biztosok költségeire, 24-én pedig Pöstyénben megkapta Thurzó Szaniszló nádortól a királyi utasítást.⁴⁸ Bethlen követei azonban csak késve, szeptember 17-re érkeztek meg a tárgyalások helyszínére. Az október 2-ig tartó tárgyalások sikertelenek

40 MOLNÁR 2004, 26.

41 SZARKA 2008, 147.

42 MOLNÁR 2004, 26.

43 Dallos váci püspökként is Nagyszombatban lakott. SZARKA 1947, 38.

44 MOLNÁR 2004, 26–27.

45 MOLNÁR 2004, 27.

46 Dallos 1867, 28., SZARKA 1947, 158.

47 SZARKA 1947, 160., 43. jegyz., vö. HANUY I. 337–338. (215. sz., Pozsony, 1623. ápr. 29.). Pázmány kérvénye sikeres volt, mert a császári udvar már május 4-én elfogadta a jelöltet.

48 Dallos 1867, 110–112.

voltak, mindkét fél saját sérelmeit tartotta elsődlegesnek. Az értekezletről fennmaradt Dallos egy naplótöredéke és a királynak írott jelentése.⁴⁹

A beszercebányai tárgyalások után hónapokig Bécsben kellett maradnia, győri székhelyére való visszautazásában súlyos betegsége gátolta meg. Decemberben már sürgette pápai kinevezését és haza akart menni, hogy püspökségét elfoglalhassa, de még 1624 elején is Bécsben volt és részt vett a Bethlennel folyó alkudozásokban.⁵⁰ Diplomáciai segítségét a király a továbbiakban sem kívánta nélkülözni, 1625-ben őt nevezte ki a szlavóniai rendek és a vlachok viszonyának rendezésére felállított bizottság élére. Dallos már a tárgyalások idejét is kitűzte, de újból súlyos beteg lett, ezért a bizottságban vállalt feladatai alól felmentését kérte.⁵¹ II. Ferdinánd elfogadta kérését, így rövidesen győri székhelyére távozott, és egyházmegyéje ügyeivel kezdett foglalkozni.⁵²

Győri püspöki tevékenységének legmaradandóbb alkotása kétségtelesen a jezsuita rend letelepítése, számukra megfelelő épületek, a szükséges alapítvány és javadalmak biztosítása, azaz a rendház és a kollégium alapjainak lerakása volt.⁵³ A társaságot 1626-ban hívta be a városba, ahol a következő évtől iskolát indítottak. A káptalan tiltakozása ellenére végül a püspök igen előkelő helyen, a piactéren (mai Széchenyi téren) vásárolt számukra három házat és egy házhelyet (Staal Tamás, Mérő János kereskedők, illetve sógornője, Grebechy Ilona házait és az ún. Gregoróczy-telket), hogy azokat II. Ferdinánd a pátereknek adományozhassa.⁵⁴

Dallos a trienti zsinat rendelkezéseit és a katolikus megújulás szellemiségét képviselte nemcsak a jezsuiták behívásával, hanem egy papnevelőház alapításával is. 1627-ben egy leendő szeminárium számára vett házat Győrben, amelybe 12 papnövendék be is költözött.⁵⁵ Régi tervét 1629-ben akarta valóra váltani, mert ekkorra már „nem csekély” pénzüsszeget sikerült összegyűjtenie az alapítás céljára. Az uralkodó számára, – akinek

⁴⁹ Vö. Dallos 1867, 28–43. A naplótöredéket és a jelentést lásd *uo.*, 112–162.

⁵⁰ Erről két emlékirata is tanúskodik, amelyekben II. Ferdinándnak azt javasolta, hogy békés úton szorítsa vissza Bethlent. Dallos 1867, 208–214.

⁵¹ Dallos Miklós levele Wilhelm Lamormainihez (Győr, 1626. jún. 13.) MNL OL E 152 Fasc. 2. nr. 36.

⁵² Dallos 1867, 45.

⁵³ A jezsuita kollégium történetére alapvető: ACSAY 1901, 9–173.

⁵⁴ A kollégiumalapításról bővebben lásd KÁDÁR 2011, 213–222.

⁵⁵ BEDY 1937, 186. – A Dallos-féle szemináriumalapítás története a szakirodalomban kevésbé ismert. Az erre vonatkozó bécsi forrásokat a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjával kutattam (CH/2, Balassi Intézet, Magyar Ösztöndíj Bizottság, 2013. szept.–okt.).

a végek, ezek között is az elsőrangú győri végvidék zsoldjának előteremtése állandó nehézséget jelentett – Dallos terve egy lehetőséget kínált a zsoldhátralékok törlesztésére. 1629. augusztus 8-án utasította Sennyey István magyar kancellárt, hogy a győri főpappal tárgyaljon az alapítványi tőke kölcsönadásáról, amivel szintén a kereszténység védelmét szolgálná – azaz a végek ellátásának „sürgető szükségét” enyhítené. II. Ferdinánd ennek fejében felajánlotta, hogy 100 évre egy harmincad- vagy más vámjövendelmet köt le a püspök céljára.⁵⁶ Az Udvari Kamara két magyar kamarai tanácsost, Menoldus Hillebrandest és Partinger Gáspárt⁵⁷ küldte ki biztosokként, hogy a Dallos által a fundációra szánt 24.000 magyar forint átadásáról tárgyaljanak vele.⁵⁸ Küldetésük sikeres volt, mert szeptember 6-án az uralkodó Dallos püspököt már arról értesítette, hogy a tanácsosok beszámoltak a – ténylegesen – 20.000 magyar azaz 25.000 rajnai forint értékű alapítványi összeg átadásának szándékáról. Ezt megköszönve tájékoztatta, hogy a 6%-os évi kamat kifizetését a bécsi vámházra (*Waaghaus*) terheli, a püspöknek pedig majd Partinger tanácsos kezébe kell letennie a summát, amelyről a Hofkriegszahlamt győri tisztje fog nyugtát adni.⁵⁹ II. Ferdinánd másnap a *Waaghaus* tisztviselőinek valóban kiadott egy utasítást, amelyben elrendelte a püspök, széküresedés esetén a káptalan számára 1630-tól évente Szent Mihály-napig az 1500 rajnai forintos kamatok kifizetését.⁶⁰ Hillebrandes szeptember elején még egyszer tanácskoztott Dallossal, majd az uralkodó 16-án kiállította az – itt már 1629-ben is esedékesnek feltüntetett – kamat fizetéséről szóló kötelezvényt, a püspök és a káptalan által fenntartott papnevelőház (alumnátus) javára.⁶¹ Az Udvari Kamara egyúttal utasította Partingert, hogy az összeg átvételére utazzon Győrbe és intézze el, hogy azt a Hofkriegszahlamt győri tisztje

⁵⁶ Az Udvari Kamara Sennyey Istvánhoz (Bécs, 1629. aug. 8.), ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 138. Konv. 1629. aug., fol. 59–60.

⁵⁷ Kamarai tanácsosságukra: EMBER 1946, 132.

⁵⁸ [Udvari Kamara] Menoldus Hillebrandes von Harens és Partinger Gáspár magyar kamarai tanácsosokhoz ([Bécs], 1629. aug. 9.), uo. fol. 59–60.

⁵⁹ II. Ferdinánd Dallos Miklóshoz (Bécs, 1629. szept. 6.), uo. fol. 47–48. Másolata: GyEL GyKMLt Th. XXIX. nr. 3987. A másolat alapján kiadta: BÉDY 1937, 380–382.

⁶⁰ II. Ferdinánd a bécsi vámház tisztviselőihez (Bécs, 1629. szept. 7.), ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 138. Konv. 1629. szept., fol. 59. és II. Ferdinánd reverzálisa [Dallos Miklóshoz], uo. fol. 60–61.

⁶¹ II. Ferdinánd Menoldus Hillebrandeshez (Bécs, 1629. szept. 8.), uo. fol. 90. – II. Ferdinánd Dallos Miklóshoz (Bécs, 1629. szept. 16.), uo. fol. 164–165.

vegye át és adjon róla számlát.⁶² Az uralkodó közben ismételten utasította a Waaghaus hivatalnokait a kamatok kifizetésére, az ügyletről pedig a Haditanácsot és a Titkos Tanácsot is tájékoztatta.⁶³

Az összeg átadásáról szeptember 28-án kelt levelében Dallos tájékoztatta az uralkodót. A készpénzt Partinger Gáspárnak adta át, és a pontos pénznekem és összegek feltüntetése után levele végén újra nyomatékossította, milyen célt kívánt vele szolgálni: *„Én azóta, mióta a püspökségben vagyok, az összeget nehéz körülmények közt összegyűjtve mindig arra akartam fordítani, hogy egyházam és egyházmegyém paphiányának enyhítésére fordítsam, ezt a szándékomat, mivel felséged kegyesen és ájtatosan méltóztatik előmozdítani, megköszönöm, nem kételkedve felséged kegyes jóindulatában a győri egyházat illetően.”*⁶⁴ Dallos halálakor tehát csak az általa korábban vett házban működött a kis, 12 fős egyházmegyei papnevelde.⁶⁵ Bár 1630-ban a nagyszombati nemzeti zsinat is rögzítette a győri szeminárium létét,⁶⁶ annak

⁶² II. Ferdinánd az Udvari Kamarához ([Bécs], 1629. szept. 16.), uo. fol. 166–167. – Udvari Kamara Partinger Gáspárhoz (Bécs, 1629. szept. 19.), uo. fol. 203. – [U.az] u.ahhoz ([Bécs], 1629. szept. 22.), uo., fol. 309–310. – [U.az] u.ahhoz (Bécs, 1629. szept. 25.), uo. fol. 341–349. – Az összegről az uralkodó nyugtájának másolata: GyEL GyKMLt Th. VII. nr. 1697. (Bécs, 1629. szept. 24.)

⁶³ [Udvari Kamara] a Waaghaus alkalmazottaihoz (Bécs, 1629. szept. 23.), uo. fol. 311. – II. Ferdinánd a Titkos Tanács és az Udvari Haditanács tagjaihoz (Bécs, 1629. okt. 10./szept. 16.), ÖStA, FHKA, HFU, rote Nr. 138. Konv. 1629. okt., fol. 78–81.

⁶⁴ Dallos Miklós II. Ferdinándhoz (Győr, 1629. szept. 28.), uo. fol. 89–90. – „Hanc ego summam a tempore, quo in hoc episcopatu resideo, difficillime comparando semper eo intendi, ut ecclesiae et dioecesi meae penuria sacerdotum laboranti vivens prospicere possem; quam meam intentionem, cum maiestas vestra sacratissima pie et clementer promovere dignata sit, immensas eidem ago gratias, non diffidens hanc clementem vestrae maiestatis promotionem in perpetuum cum summo fructu ecclesiae lauriensis duraturum.”

⁶⁵ A Dallos-féle papnevelőház története nagyon kevésbé ismert, vö. BÉDY 1937, 28–29., 185–187. A Dallos által e célra átadott ház helye nem azonosítható. Bedy feltételezi, hogy a jezsuitáknak adott épületekkel egy tömbben – tehát a piactéren – lehetett. A házat Draskovich György püspök saját céljára foglalta le, ezért a papnövendékek számára a káptalan az elhunyt Dávid Pál veszprémi püspök győri házat adta át. (A papnevelde – a korabeli gyakorlatnak megfelelően – a püspök és a káptalan felügyelte.) A szeminárium végül 1688-ban nyílt meg Széchényi György püspök alapítványának köszönhetően, vö. uo., 189. A szeminárium tervezett alapítására lásd még FAZEKAS 2011, 113.

⁶⁶ A győri püspökség főpapjai (praelati) életük tartamára – bár utódaikat nem kötelezve – megígérték, hogy a győri szemináriumban egy-egy alumnus ellátását biztosítják, vö. PÉTERFFY 1742, 310.

ellátása akadozott, és a Dallos-féle alapítvány kamatainak a kifizetése sem volt zökkenőmentes – már 1630-ban sem.⁶⁷

A végrendelet és a végrendelkezés körülményei

Dallos Miklós győri püspök 1629. július 6-án mondta el végrendeletét saját püspöki udvarában (házában) három kanonokja, a testamentum leendő végrehajtói előtt. Az ekkor már betegeskedő főpap csak bő fél évvel később, február 16-án halt meg. Végakarátát – rendhagyó módon – csak halála után két héttel, március 3-i dátummal foglalták írásba Nagyfalvy Gergely szerémi püspök, győri őrkanonok, zalavári és kapornaki apát, Böythe Miklós olvasókanonok és Vasváry György éneklőkanonok saját nevükben, mint végrehajtók, „kvázi-fassionalis” formában.

A korabeli győri káptalan viszonylag idős, a kanonoki stallumot igen hosszú ideig viselő tagokból állt, és az akkori magyar katolikus egyház-szervezet egyik legtekintélyesebb ilyen intézménye volt.⁶⁸ Dallos püspök jól ismerte kanonokjait, végakarátát a káptalan „erős emberei”, az oszlopos kanonokok előtt tette, akiknek a személye, helyi és országos tekintélye és ismertsége is biztosítékot kellett hogy jelentsenek a testamentum végrehajtására. Közülük is kiemelkedett Nagyfalvy, aki 1609-től haláláig (1643) volt a székeskáptalan tagja, 1618-tól őrkanonok, 1624-től emellett szerémi püspök, majd 1635-től váci püspök is volt.⁶⁹ A gyorsabban váltakozó győri püspökök mellett az egyházmegye ügyeit éveken keresztül ténylegesen ő irányította, miközben tisztségei és jövedelmei egyre inkább az egyházi elithez közelítették.⁷⁰ Böythe Miklós 1616–1634 között volt

⁶⁷ Sennyey István győri püspök [Maximilian Breunerhez], az Udvari Kamara elnökéhez (Bécs, 1631. febr. 7.), ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 143. Konv. 1631. márc., fol. 100–101. A püspök panaszkodott, hogy a kamatot a bécsi hivatalnok nem fizeti ki neki, ezért a kamaraelnök közbenjárását kéri. – A kamatokat Széchényi György püspök később a bécsi Pázmáneum győri egyházmegyei szeminaristái nevelésére kötötte le. FAZEKAS 2011, 113.

⁶⁸ A Dallos korabeli káptalan tagjairól bővebben: BEDY 1938, 400–409., KÁDÁR 2011, 213–215.

⁶⁹ SZABADY 1932, BEDY 1938, 404–405., SZABADY 1938, 20–21., NAGYFALVI 1998, SZELESTEI 2001.

⁷⁰ Püspöki helynöki munkájára Dallos is rá volt utalva, ezért – a jezsuiták letelepítése miatt rá egyre jobban neheztelő – Nagyfalvynak e tisztségről való, 1627-ben benyújtott lemondását csak 1629-ben fogadta el. SZABADY 1932, 224. (Az idézett szakirodalom – Bedy és Szabady – alapján Nagyfalvy és Vasváry egyidejűleg viselték a püspöki hely-

olvasókanonok, és 1631-től párhuzamosan az esztergomi káptalannak is tagja. Később győri stallumáról lemondva érseki általános helynök, majd 1638-tól szeremi püspök is lett.⁷¹ Vasváry György az esztergomi káptalanból jött Győrbe, 1616-ban olvasókanonok, majd éneklőkanonok volt, és 1630-ig ezt a tisztséget viselte. 1623-tól egyúttal püspöki helynök és általános ügyhallgató (1637-ben bekövetkezett haláláig), később pápoci prépost, majd győri nagyprépost is lett.⁷²

A végrendeleti végrehajtók személye mellett a végrendelezés körülményei sem voltak szokványosak. II. Ferdinánd tehetséges diplomatáján, a katolicizmus megújítását szolgáló főpapon ekkor már legalább 4-5 éve kezdett elhatalmasodni a betegség. 1626 nyarán köszvényre panaszkodott, saját kezűleg nem tudott írni és lábait sem tudta mozgatni.⁷³ Még augusztus elején is gyógykezelés miatt volt távol püspöki székhelyétől.⁷⁴ Mint Győr vármegye örökös főispánja, szeptemberben már lovon ülve tartott szemlét a Bethlen ellenében kiállított 80 püspöki lovason,⁷⁵ de állapota lassan tovább romlott. Talán ez is közrejátszott abban, hogy a jezsuiták letelepítésének és iskolaindításának tervét oly nagy lendülettel és már-már türelmetlenséggel valósította meg.⁷⁶ Mint láttuk, a szeminárium alapítására szánt összegről folytatott tárgyalásokat is igyekezett az uralkodó mihamarabb lezárni, ami talán szintén részben Dallos romló egészségi állapotával függött össze. Betegsége 1629 nyarán arra kényszerítette, hogy végrendeletét – írni nem tudván – a legtekintélyesebb kanonokoknak tollba mondja. Nagyfalvy naplótöredéke megőrizte számunkra a püspök végrendelettelének emlékét, amelyből úgy tűnik, mintha a püspököt szélütés érte volna (nehezen tudott tagoltan beszélni, emlékezete kihagyott).⁷⁷

nöki és általános ügyhallgatói tiszte Dallos idején. A kérdést további kutatásoknak kell tisztázniuk.)

71 BEDY 1938, 407–408., életéről bővebben: PÓR 1909, 60–84.

72 BEDY 1938, 407., SZABADY 1938, 21–23.

73 Vö. 58. jegyz., MNL OL E 152 Fasc. 2. nr. 36.

74 Vö. Dobronoki György, a Győrbe küldött első jezsuita köszönő levele Dallos Miklós-hoz (Győr, 1626. aug. 7.) GyEL GyKHhLt Cth. XII. 802. (eredeti jelzete: uo. Th. XXXII. 27776.).

75 Vö. SZABADY 1932, 223.

76 Kérte a pátereket, hogy az iskolában mind az öt osztályt mihamarabb indítsák el; az ő sürgetésére állították fel a retorikai osztályt 1630-ban. *Litterae Annuae 1630*. ÖNB Cod. 13564., fol. 68r. (A kötet mikrofilmmásolatát használtam: MTAKK, Mikrofilmtár B7016/L)

77 Vö. NAGYFALVY 1998, 95. Levélfogalmazványnak tűnő datálatlan bejegyzés. A meg nem nevezett főpap a szöveggörnyezet alapján csak Dallos Miklós lehet. Ezt a feltevést erősíti, hogy az a levélfogalmazvány, amelynek a szövegébe beékelődve jegyez-

Dallos Miklós könnyezve, nyögve, nehézkesen tudta elmondani nekik a végakarátát, Nagyfalvy szerint nem is mindent, amit szándékozott. Talán ezzel is magyarázható, hogy a testamentum egyes pontjai a végrehajtó kanonokoknak viszonylag nagy szabadságot adtak. Dallos „*sem az elmúlt dolgokra nem emlékezett tökéletesen, sem a jelenlegieket nem tudta egykönnyen megkülönböztetni*” – nyilván azokra a korábbi rendelkezéseire célozhat Nagyfalvy, amelyeket a végrehajtók a testamentum elején jegyeztek le, és amelyek Dallosnak a családtagjaira örökített vagyonáról szóltak. Az örökanonok szerint olyan állapotban volt, amelyből kívánatos lett volna a halál által mielőbb megszabadulnia. A végakarátát elmondta ugyan, de nem részletezte kellőképpen – kegyességét, bőkezűségét Nagyfalvy mégis követendő példának tartotta. Dallos egészsége ezután még átmenetileg javulhatott, mert a jezsuiták tanévnyitó szentmiséjét ő mutatta be, és a diákoknak beszédet is tartott.⁷⁸ Aktivitása ezután csökkent, alighanem súlyosbodó betegsége miatt.

A végrehajtóként kiválasztott kanonokoknak – tisztségükből fakadó tekintélyük mellett – a főpapi végrendekezéssel kapcsolatos tapasztalatai és jogi jártassága is sokat nyomott a latban.⁷⁹ Ismerték ugyanis a püspöki testamentumok végrehajtásával kapcsolatos visszaéléseket és az ebből kibontakozó szabályozási törekvéseket, amelyek éppen Dallos püspök halála előtt kevéssel, 1625-ben öltöttek testet II. Ferdinánd erről szóló rendeletében.

A 17. század elejére a magyarországi főpapok végrendekezési gyakorlata messze állt a szabad végrendekezés elvétől.⁸⁰ Bár a kánonjog és a magyar törvények is az utóbbit bizosították, az uralkodó kegyúri jogára hivatkozva hazánkban a Magyar Kamara nem csak az üresedésben levő püspökségek jövedelmeit, de az elhunyt főpapok ingóságait is lefoglalta az uralkodó – elsősorban katonai, védelmi – céljaira. A püspökök ennek elkerülésére a 16. századtól egyre rendszeresebben egyedi kérelmezőként fordultak az uralkodóhoz szabad végrendekezési joguk biztosítá-

te le Nagyfalvy a vonatkozó részt, 1628. július 14-i dátumú, tehát a végrendelettel napjához (1629. júl. 6.) igen közel esik. (A publikált forrás mellett az eredeti kéziratban – OSZKK Quart. Lat. 1123. – is ellenőriztem, hogy nincs a vonatkozó bejegyzés előtt vagy után a datálást segítő vagy az eset körülményeire utaló szöveg vagy más jelzés.)

⁷⁸ Litterae annuae 1630. ÖNB Cod. 13564., fol. 68r.

⁷⁹ Itt elég egy győri esetre utalnunk: 1623-ban a székesegyházban véres jelenetre került sor, amikor Lépes Bálint püspök hagyatékának – 8000 forintnak – az átadására Hans Breuner főkapitány fegyverrel akarta rákényszeríteni az ellenálló kanonokokat. SZABADY 1932, 223., vö. KOLLÁNYI 1896, 133.

⁸⁰ A főpapok végrendekezési gyakorlatáról és az ismertetett jogi problémáról bővebben: KOLLÁNYI 1896, 92–196., FRANKÓI 1895, 295–298., 314–317.

sát, végrendeletük megerősítését kérve. A katolikus egyház Pázmány érseksége alatt jutott ismét abba a helyzetbe, hogy a főpapi hagyatékokkal kapcsolatos visszaélésekre hivatkozva kezdeményezni tudta az eljárás szabályozását. 1611-ben a nagyszombati zsinat rendelkezett arról, hogy az egyháziaknak a kelyheket, egyházi eszközöket és ruhákat – a rokonait kizárva – az egyházra kell hagyniuk. Az utóbbi évek elrettentő példáira hivatkozva a király segítségét kérték a kamara visszaéléseivel szemben; egyes főpapok hagyatékának lefoglalása miatt ugyanis olykor még a tisztességes temetésre és az elhunyt lelki üdvére, jámbor célokra hagyományozott összeget sem tudták előteremteni. A kérdés az 1619. évi országgyűlésen is előkerült: míg a főpapok teljesen szabad végrendelezési joguk visszaállítását sürgették, a rendek a kamara eljárásában elsősorban azt nehezményezték, hogy az a főpapok rokonait is kiszorítja az örökségből.

1625-ben Pázmány – Balásfi Tamás pécsi püspök halála, javainak méltatlan széthordása után – ismét felhívta II. Ferdinánd figyelmét a főpapi hagyatékokkal kapcsolatos nehézségekre. Az uralkodó végül hosszas egyeztetéseket követően a kamara, Pázmány, majd a jezsuita Wilhelm Lamormaini császári gyóntató írásbeli véleményeit kikérve december 11-én adta ki a főpapi végrendekezés módját szabályozó oklevelét.⁸¹ Mivel a magyar főpapoknak az ingatlanvagon hagyományozására vonatkozó jogát az említett konfliktusok és a kamara eljárása nem érintették – ugyanis e tekintetben továbbra is az maradt a döntő, hogy a vonatkozó ingatlanvagon az (elidegeníthetetlen) egyházi javakhoz vagy pedig más úton (örökléssel, nem egyházi tevékenységből származó jövedelemből stb.) szerzett javaikhoz tartozott-e –, a királyi diploma csupán az ingóságok hagyományozását szabályozta. Kimondta, hogy – ha a főpapnak van káptalanja – I.) az illetékes káptalan három tagját küldje ki, akik a testamentum végrehajtóiként először kötelesek a temetésről gondoskodni, a temetés után a halott lelki üdvére alamizsnát osztani, majd az elhunyt összes ingóságát összeírni, jegyzékbe venni és megőrizni, illetve abból a szolgákat és hitelezőket kifizetni. II.) A nagyszombati zsinat (1611) értelmében a főpap könyvei a felállítandó káptalani könyvtárat, az egyházi eszközök és ruhák a székesegyházat, a püspök házi felszerelése, bútora pedig főpaputódját illetik. III.) Az ezen felül fennmaradó ingóságok felét

⁸¹ Az oklevél ismertetésének alapja: KOLLÁNYI 1896, 161–163. Vö. FRAKNÓI 1895, 315. (A diploma tartalmát csak a könnyebb átláthatóság érdekében tagoltam – pontokra.)

a felállítandó papnevelő intézetek céljára kell fordítani, ha pedig majd erre nem lesz szükség, a papnevelés céljaira vagy a szegény plébánosok segélyezésére. IV.) A testamentum végrehajtói az esztergomi érseknek és saját püspöküknek a leltárból egy-egy példányt kötelesek benyújtani. V.) A fennmaradó ingóságok másik feléről a főpapok a kánonjognak megfelelően szabadon végrendelkezhetnek, de az uralkodó reméli, hogy a végvárakról mint – a kereszténység védőbástyái lévén – vallásos célról nem fognak megfeledkezni.

Bár a diploma megvalósulása tengernyi nehézségbe ütközött, és valójában a papnevelést és a végvárak anyagi támogatását célzó rendelkezései soha nem értek célt,⁸² éppen Dallos Miklós végrendeletét az uralkodó frissen kiadott rendelkezése nélkül nem is tudnánk értelmezni. Testamentuma ugyanis pontról pontra követi a királyi oklevél szabályozását.

Ez az igény *expressis verbis* is ki van mondva a végrendelet legelején: „Amint azt a legszentebb császári és királyi felség, a mi legkegyelmesebb urunk oklevél erejével a főpapoknak és a magyar királyság klérusának jóindulatúan megengedte, tudniillik, hogy midegyikük összes javai és dolgai és bármiféle ingóságai fele részéről szabadon rendelkezessék és sértetlen jogában maradjon, hogy azt a felét akár vérrokonainak, akár másoknak, akiknek inkább akarja, szabadon örökítse, ezért, mivel ő maga (ti. Dallos) eddig jó egészségnek örvendett, az efféle vérrokonainak való átadásról már korábban kielégítően gondoskodott.” (Vö. a diploma V. pontjával.) Ezt követően röviden megismétli, mely rokonait érintette korábbi – egyelőre ismeretlen – rendelkezése. Ezáltal Dallos kiterjedt családi kapcsolatai is feltáruznak az olvasó előtt.⁸³ Összesen 1500 birodalmi aranytallért adott át testvérének, Dallos János alispánnak a saját részére, illetve Kéthelyi Ferenc dédunokaöccse (a püspök húgának, Erzsébetnek az unokája), továbbá unokahúgai, (Dallos Erzsébet lányai), Szapáry Andrásné Anna és Barbel Benedekné Margit részére. Úgy látszik, ezzel a Dallos család összes, akkor élő leszármazottját felsorolta.⁸⁴ Azt kérte, hogy ezzel elégedjenek meg, és úgy rendelkezett, hogy ennél többet nem szükséges juttatni nekik.

⁸² Erről bőszégesen ír KOLLÁNYI 1896, 177–196. (Az oklevél és a főpapi végrendelezési jog további sorsát itt hely híján nem részletezem.)

⁸³ Vö. a Dallos–Grebechy–Kéthelyi–Angarano rokonság leszármazási táblájával, GECSENYI 2008a, 90. Az ábrát a végrendelet alapján egy ponton egészíthetjük ki: Süvegh Margit férje Barbel Benedek volt.

⁸⁴ A Dallos család a püspök és János alispán által képviselt igen jelentős generációval férfiágon ki is halt, mert Jánosnak gyermekéről nem tudunk.

A Dallos végrendeletének lényegi részét alkotó rendelkezések ez után következnek. 1. A püspöki ruháit és (liturgikus) kelméit a győri székesegyházra hagyja (vö. a diploma II. pontja). 2. A császári oklevél – azaz a végrendelet – végrehajtói a közeli ferences kolostornak és a szegényeknek gabonából, borból és más dolgokból bőven adjanak alamizsnát (vö. I. pont). 3. A faliszőnyegei, székei, asztalai és ágyai főpapatódját illetik (vö. II. pont). 4. Kamarása a ruhákat és a bért illetően elégtse ki a szolgákat saját jegyzőkönyve és kimutatása szerint (vö. I. pont). 5. Igen kevés arany- és ezüstitárgyairól, ruhaneműiről és öltözékeiről a végrehajtók saját belátásuk és ítéloképességük szerint rendelkezzenek. 6. A halála idején nála talált készpénzt a temetésre és szolgálai kielégítésére fordítsák (vö. I. pont). 7. A kanonokoknak 3000 magyar forintot ad át, amelyet a káptalan kisebb sekrestyéjében helyeznek el. Rájuk hagyja Hans Breuner (Preiner, Prajner) győri főkapitány neki szóló adóslevelét is további 800 magyar forintról. A püspök a végrendeletben lejegyzett magyar vendég-szöveg szerint a kanonokoknak (az átadott pénzösszeg hováfordítására vonatkozó) közbevetéseire ezt felelte: *„Éljön kegyelmetek velem az én halálom után”*. Annyit kért továbbá – a testamentum 6. pontjához kapcsolódva –, hogy a székesegyházban Enyedy Miklós presbiter mellé temessék el (vö. a diploma I. pontja). Itt rendelkezett arról is, hogy ha a püspöki székben lesz utódja, (azaz ha az általa létrehozott kis győri papnevelőház tovább működhet), a kispapok mindennapi ellátására fordítsanak 200 forintot ebből a 3000-ból – ugyanúgy, ahogy Dallos már korábban gondoskodott a számukra szükséges ruhákról és élelmiszerről). 8. Az egyetlen, ingatlanra vonatkozó rendelkezése: a néhai Huszár Mátyás örökösaitől vásárolt polgárháza legyen saját püspöki kamarásának, Jagachich Péternek, illetve utódainak tulajdona, tekintettel hosszan tartó, hűséges szolgálatára. 9. Ha a megnevezett és hagyományozott dolgok mellett akár gabonában, akár borban vagy más értékekben bármi előkerül, tegyék készpénzzé, és az így összegyűlt összeg *„arra fordíttassék, amire a legszentebb császári és királyi felség említett oklevelének erejével a meghalt főpapok minden dolgait és ingóságait nem csak kegyesen, de szentül és hasznosan is fordítani jóváhagyta”*. Ez a császári oklevél III. és V. pontjának értelmében – habár a szöveg szó szerint nem mondta ki –, a papnevelési alap és a végvárok céljait kellett, hogy jelentse.

A testamentum pontokba szedett rendelkezései nagyrészt önmagukért beszélnek, de néhányuk magyarázatra szorul. A második pontban említett ferenceseknek már a 13. század első felében kolostoruk és templomuk volt Győrben, amely a 16. század közepéig folyamatosan működött.

A szerzetesek a város töröktől való visszafoglalása (1598) után telepedtek vissza Breuner főkapitány támogatásával, 1614-ben Náprági Demeter püspök nekik adta a protestánsoktól visszavett Szent István-templomot, amely mellett kolostorukat felépítették.⁸⁵ Dallos kegyes hagyománya számos kötődése ismert, addig a ferences szerzetesekkel való kapcsolatáról igen keveset tudunk. A – győri polgári végrendeletek tükrében is – igen népszerű barátok működését tehát ő is támogatta.⁸⁶

Az 5. és 7. pont tanúsága szerint a testamentum végrehajtói is részesültek a püspök örökségéből. Arany- és ezüstpárhuzamok, illetve – nem liturgikus – ruhaneműi fölött a végrehajtóknak szabad kezét adott, a káptalanra pedig igen tekintélyes 3800 forintos összeget hagyott. Igaz, ebből 800 forintról csak Breuner főkapitány adóslevelét kapták meg. Ennek a tartozásnak nagyobb részét, 500 forintot – a fennmaradt nyugta szerint – még 1626. október 22-én adott át a püspök kamarása, a végrendeletben másutt név szerint is említett Jagachich Péter a főkapitány nevében jelen lévő Visi Nagy Pál seregbírónak.⁸⁷ Másrészt érdekes a 7. pontban a püspöknek a papnevelőházra vonatkozó kitétele. Ez ugyanis az 1629-ben tett 25.000 forintos alapítványtól függetlenül további éves segílyt biztosít a Dallos által felállított kis papnevelőháznak. Az ugyanis nyilvánvaló volt, hogy a Waaghausból kiutalt évi 1500 forintos kamat kifizettetése a mindenkori győri püspök és káptalan erején (érdekérvényesítő képességén) múltott. Ide kívánkozik, hogy megjegyezzük: a testamentum a püspöki könyvtárat nem említi. Talán Dallos a könyveit már életében elajándékozta, vagy azok „automatikusan” a káptalanhoz kerültek (vö. az oklevél II. pontja).

A 6. és 7. pont egyaránt rendelkezik a főpap temetéséről – ismét a császári diplomával teljes összhangban. A felmerülő költségekre egy (kisebb)

⁸⁵ A győri mariánus kolostorról lásd KARÁCSONYI 1922, 174–177. A kolostor 1654-ben leégett, helyére új, nagy kolostorépületet építettek, amely 1673-ra készült el. Vö. továbbá BEDY 1939a, 33.

⁸⁶ A ferencesek korabeli győri működésére: BEDY 1939a, 33–36., HORVÁTH 2005 (további szakirodalommal).

⁸⁷ GyEL GyKMLt Th. XIV. nr. 2491. „*En Vysy Nagy Pall, győri és hozzája tartozandó végházaknak seregbírája fateáalom és recognoscáalom ez levelem által, hogy én általam adott kölcsön az nagyságos Dallos Mýklos győri püspök uram ötszáz magyar forintot kencses írásul az tekintetes és nagyságos Praýner Janos uramnak, győri és hozzája tartozandó végházaknak fő generális kapitányának, melyet én kezemben éppen adott Jagachych Peter uram, az én nagyságos püspök uram komornyikja, kivel quietáalom ökegyelmét. Actum Jaurini 22. Octobris 1626. Idem manu propria.*” (Szöveg alá nyomott papírfelzetes gyűrűs pecséttel.)

összeget a püspök saját házipénztárában helyezett el, amelyről a végrehajtóknak mint a temetés szervezőinek természetesen tudniuk kellett. Érdekes ugyanakkor a sírhely megjelölése. Dallos síremlékét, sírját nem ismerjük, habár más korabeli síremlékek fennmaradtak a győri székesegyházból.⁸⁸ Bedy Vince leírása szerint a templom főhajója alatti kriptában nyugszik.⁸⁹ E végrendeleti pont utal a sír pontos helyére is, ti. Enyedy Miklós presbiter sírja mellett.

A 8. pont kilóg a többi közül, és – mivel ingatlanról szól – nem is kötéődik az uralkodó okleveléhez. Az említett püspöki kamarás, Jagachich Péter 1624-től állt a főpap szolgálatában. Ez csak pályája kezdetét jelentette; 1629-ben felvették Győr megye nemesei közé – miután felesége révén megyei részbirtokokat szerzett –, 1632-től több ízben alispánnak jelölték, majd a tisztséget 1643–1645 között viselte. A vármegyei politikában ezután kevésbé volt tevékeny, de katonai pályája a győri lovashadnagy és a vár lovasainak zászlótartói tisztségétől egészen a veszprémi főkapitányságig (1656–1673) ívelt.⁹⁰ Dallos püspöktől hűséges szolgálataiért kapta meg a néhai Huszár Mátyás házáat, amelyről később ő maga is végrendelkezett.⁹¹ A Szent Miksa utca és a Szent Ferenc köz által határolt épületről van szó, amely az ún. közép-bástyához esett közel, a belváros északkeleti részén. Villányi Szaniszló az 1617. évi telekkönyv vonatkozó bejegyzését is közölte: „[A Szent Miksa utcában bal kézről a közép-bástya felé] *első sarokház a másik saroktól távol s egészen szabadon fekszik, nincs beépítve s mellette egy elhagyott házacska áll. Mindez Hussan Mátyás, a győri püspök (és érsek) tisztartójáé, ki azt Vajda Kristóf örököseitől vette*”.⁹² Az említett püspök, egyben kalocsai érsek, Náprági Demeter tisztartója volt – a Villányi által téves

⁸⁸ VÖ. MIKÓ–PÁLFFY 1999.

⁸⁹ Bedy 1936, 44. Bedy Vince valószínűleg járt a kriptában – nekem erre nem volt mód. Dallos püspök sírja (ahogy a székesegyház kriptájának egésze) tudtommal még feltáratlan, sírköve, síremléke ismeretlen.

⁹⁰ Életéről lásd GECSÉNYI 2008c, 179. és PÁLFFY 1998, 128., 147. Vármegyei tevékenységére: Győr vármegye III. nr. 178. (1629. dec. 22. vármegyei nemes lesz), nr. 340., nr. 371. (1632. dec. 17., 1634. máj. 4. alispánnak jelölik), Győr vármegye IV. nr. 211. (1640. szept. 13. alispánnak jelölik), nr. 321. (1643. máj. 8. alispánná választják), nr. 424. (1645. jún. 20. lemond az alispánságról).

⁹¹ A házról, illetve annak Jagachich Péter általi birtoklásáról: GECSÉNYI 2008c, 179. (Jagachich végrendelete: GyEL GyKHHLt Felvallási jegyzőkönyvek, 13. köt. 179–180., Győrben mint püspöki kamarás feltűnik: 7. köt. 459.)

⁹² VILLÁNYI 1882, 142.

olvasattal említett – Huszár Mátyás. Tehát Dallos ezt a házat vette meg és örökítette tovább.⁹³

Az utolsó, 9. pont a borról és gabonáról, illetve más, esetleg fennmaradó ingóságokról rendelkezik. Ezek pénzbeli értékét a végrendeletben is megnevezett uralkodói diploma értelmében Dallos minden bizonnyal a papnevelési alapnak és a végváraknak szánta. A győri kanonokoknak azonban nem állt érdekükben, hogy a javakat átadják. Arra hivatkozva, hogy az ő egyházmegyéjükben a legsürgősebb a szeminárium felállítása, helyben tartották vissza a fennmaradó summát, ami ellen hiába emelt szót a Magyar Kamara.⁹⁴ Dallos halálát követően a győri végvidék zsoldfizetésének komoly nehézségei miatt még az is felvetődött, hogy a püspöki széket legalább egy évre üresedésben kellene hagyni, hogy addig a kamarához folyhassanak be a püspöki jövedelmek.⁹⁵

Pázmány még 1633-ban is levélben szólította fel a káptalant, hogy a Dallos hagyatékában maradt pénzről, ezüstneműről, gabonáról, borról és egyéb értékekről három küldöttjük révén adjanak számot a nagyszombati zsinaton, hogy az rendelkezhessen a pénz hova fordításáról. Ugyanezt az eljárást sürgette az időközben elhunyt Szentandrassy Csiki István⁹⁶ pápoci prépost (†1630) ingóságai és Dávid Pál veszprémi püspök (†1633) győri háza és ingóságai esetében.⁹⁷ A végrendeleti végrehajtók eljárása azért is érdekes, mert közülük Nagyfalvy és Böythe tagjai voltak annak az 1630. évi nagyszombati zsinat által delegált ellenőrző bizottságnak, amelynek a papneveldei alapra és a királyi oklevél más pontjaira vonatkozó szabály-

⁹³ A ház helyét lásd BORBÍRÓ–VALLÓ 1956, I. sz. melléklet (140. oldal után: A város 1617. évi rekonstruált helyszínrajza), „Husszán M. tisztartó” és VILLÁNYI 1882 térképmelléklete (a kötet végén: II. Győr-vár és város alaprajza a XVI. és XVII. században (1560–1703)).

⁹⁴ KOLLÁNYI 1896, 184. Ezt igazolja az Udvari Kamarának a Magyar Kamarával történt levélváltása is az ügyben: Magyar Kamara az Udvari Kamarához (Pozsony, 1630. febr. 22.), ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 140. Konv. 1630. febr., fol. 216., 221. és Magyar Kamara az Udvari Kamarához (Pozsony, 1630. ápr. 2.), uo. Konv. 1630. ápr., fol. 137–138.

⁹⁵ Ernst von Kollonitsch a Haditanácshoz (Komárom, 1630. febr. 28.), uo. Konv. 1630. márc., fol. 364–365.

⁹⁶ Csikamadéfalvi Szentandrassy Csiki István 1618–1630 között pápoci prépost. 1630-ban, halála előtt néhány hónappal veszprémi püspökké nevezték ki. BEDY 1939b, 40–41.

⁹⁷ Pázmány Péter levele a győri káptalanhoz, Pozsony, 1633. márc. 16. GyEL GyKMLt Cth. VII. nr. 301., kiadva: HANUY II. 405–406. (821. sz.). Dávid Pál házat később, miután a Dallos-féle első papnevelőházat utódja, Draskovich György győri püspök saját használatába vette, a káptalan átadta a szeminárium céljára, vö. BEDY 1937, 187.

talanságokat kellett kivizsgálnia.⁹⁸ Nyolc évvel később éppen ennek a bizottságnak kellett számot adnia a papneveldei alapról, amelyet az oklevél szerint a főpapi hagyatékokból kellett volna gyarapítani.⁹⁹ Dallos püspöknek az alapra és a végvárakra hagyományozott javai tehát valószínűleg soha nem érték el céljukat.

A végrehajtók 1630 márciusában, amikor a püspök halála után a testamentumot írásba foglalták, annak pontjaihoz a végrehajtásra vonatkozó megjegyzéseket is hozzáfűztek, hogy ezzel saját eljárásuk legitimitását is rögzítsék. *„Mindezek ügyében tehát a végrendelet meghagyása szerint néhány nap múlva az említett kamarását Sopronba, Szombathelyre és Keszőre küldték, elrendelvé minden e helyeken lévő gabona és bor jegyzékbe vételét és ő ezt a lehető leghamarabb bemutatni tartozott.”* Jagachich Péternek tehát Dallos halála után is több tennivalója volt az általa korábban is kezelt főpapi javakkal. Amellett, hogy – a végrendelet 4. pontja értelmében – a püspök szolgálinak is ő fizette ki járandóságukat, a szombathelyi és a keszői püspöki várak, valamint a soproni ház bor- és gabonakészleteit is összeírtatták vele. A győri püspököknek a Mohácsot követő széküresedés után fokozatosan visszaszerzett birtokai között Győrön kívül a legnagyobbak a szombathelyi és keszői várak voltak.¹⁰⁰ Az ezekkel egy sorban említett soproni ház az új dézsmaházként, *Zehenthaus*ként vagy püspökudvarként ismert gazdasági épület. Az Új utca (régebbi nevén: Zsidó utca) 28. szám alatt álló házban, amely 1465-től 1945-ig volt a győri püspökök tulajdonában, gyűjtötték össze a püspöki bortizedet.¹⁰¹ A felsorolt épületek, azaz a bennük őrzött bor és gabona tehát valóban a püspök legfontosabb Győrön kívüli

⁹⁸ KOLLÁNYI 1896, 178. A bizottság további tagjai voltak Draskovich György váci püspök és Senkvicz Máttyás esztergomi kanonok.

⁹⁹ KOLLÁNYI 1896, 179. Az is beszédes azonban, hogy az ekkor újraválasztott ellenőrző bizottságnak már sem Nagyfaly, sem Böythe nem lettek tagjai.

¹⁰⁰ Vö. FAZEKAS 2011, 107. (további irodalommal). A kettő közül a keszői vár kevésbé kutatott. Valószínűleg már a 13. század vége óta püspöki mellékrezidencia volt, amely kisebb megszakításokkal mindvégig a győri főpapok kezében volt. A vár birtoklástörténetéről legújabbban: HORVÁTH 2001, 51–56., aki egyúttal a Kutassy János püspök keszői udvarbirájának szóló 1592. évi utasítást is közli. – Dallos Miklós végrendelete újabb adat a vár püspöki birtoklására.

¹⁰¹ Atlasz, 77. (Az egyházi tulajdonú gazdasági épületek között). Térképen ábrázolva: Uo., A.3.3. és A.3.4., Zehenthof néven, zöld színnel jelölve. – A házat Ágoston győri püspök 1465-ben vette új, kőből épült, (bornak való) tizedháznak régi tizedháza helyett, amelyet ekkor a káptalan hozzájárulásával Sopron városának adományozott. Az erről kiállított püspöki oklevelet (Győr, 1465. okt. 31.) kiadta HÁZI 1926, 219–220. (264. sz.). – Az épületről lásd még: THIRRING 1939, 20. (Püspök-udvar néven).

készletei, javai voltak. Érdekes azonban, hogy a püspök rákosi kúriáját nem említi a testamentum szövege.

A főpap halála – a végrendeleti végrehajtó kanonokok tanúsága szerint – 1630. február 16-án késő este következett be: „*mire a kápolnafelügyelő a kiküldetésnek eleget tett, a jó püspök 10 és 11 óra között a február 16-ára következő éjszakán kegyesen meghalt*”.¹⁰² Temetése a jezsuita éves jelentés leírása alapján végakarátának megfelelően történt; a legtekintélyesebb kanonokok – talán a végrehajtók – becslése szerint több mint 100 forintot költöttek rá. A szertartáson a káptalan tagjai mellett természetesen a jezsuiták és diákjaik is részt vettek, akik a pompás temetési meneten jelvényekkel és képekkel vonultak fel. Beszédekkel és versekkel is tisztelegtek a kollégiumalapító előtt, amelyeket Dallos utóda, Sennyey István írott formában a temetés után el is kért, hogy gondoskodhasson azok megőrzéséről.¹⁰³

A végrendelet jelentősége és tanulságai

Dallos Miklós püspök személyében egy sokoldalú és tehetséges főpap került a győri egyházmegye élére. Különleges helyzetben volt, mert püspöki és Győr vármegye örökös főispáni tisztségébe a város szülötteként emelkedett fel. Az akkor a mezőváros és részben a megye vezetésében is központi szerepet játszó, marhakereskedelemből és mészároságból meggazdagodott nemespolgár-réteg egyik legtekintélyesebb családjából származott, aki a trienti reformok mellett elkötelezett, a bécsi jezsuitáknál iskolázódott, széles látókörű, országos diplomáciai tapasztalatokkal rendelkező főpapként és diplomataként került vissza Győrbe. Tényleges győri püspöki tevékenységének rövid ideje (1626–1629) alatt a katolikus megújú-

¹⁰² Dallos Miklós halálának napjaul legtöbbször az 1630. március 24-ét vették át, egészen a legújabb összefoglalókig; vö. (a teljesség igénye nélkül): Dallos 1867, 46., FRANKÓI 1869, 394., KOLLÁNYI 1900, 207. (de a 208. oldalon a halál napját már 1630. február 17-nek írja!), ACSAY 1901, 23., Almanach 1968, nr. 50., ÚMÉL II. 18. A szakirodalomban visszatérő (korábban általam is átvett) téves időpont forrását nem sikerült megtalálnom. Előfordul a helyesebb 1630. február 17. is, vö. KOLLÁNYI 1900, 208., CHOBOT 1915, 562., MKL II. 507. – Dallos halálhírért Szuhai István győri harmincadellenőr a Magyar Kamarának 1630. február 17-én írott levelében már tudatta: a halál időpontja szerinte is február 16. éjjeli 11 óra. ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 140. Konv. 1630. febr., fol. 218–219.

¹⁰³ „Parentatum est a collegio funebri pompa et apparatus. Emblematum, picturarum et eruditionis litterariae vario labore, ut e primis canonicorum censuerint impensos in sumptum centum et amplius florenos.” Litterae Annuae 1630. ÖNB Cod. 13564., fol. 69r.

lás kezdeti időszakában maradandó eredményt tudott elérni, elsősorban a jezsuita rend letelepítésével.¹⁰⁴ A szeminárium-alapítás kezdeményezése is ugyanebbe az irányba mutat.

Végrendelete alapján az életpálya bizonyos részei teljesen rejtve maradtak előttünk, a családi kapcsolatszer, a püspöknek káptalanjával, kamarásával illetve szolgálóival való kapcsolata, valamint a papnevelde és az egyházmegye jövője iránt érzett felelőssége többé-kevésbé feltárulnak. A végrendeletbe foglalt vagyon és az abban nem említett, a jezsuita rendnek adományozott javak alapján az is nyilvánvaló, hogy a püspök jó gazda volt, talán apjának gazdasági érzékét is örökölte. Az egyházmegyén belül a püspöki birtokok gyarapítására, biztos kezelésére, a püspöki jogok érvényesítésére törekedett. Igen tekintélyes vagyonról (vég)rendelkezett – még püspöksége mintegy évi 5000 forintra becsült javadalmához képest is. A jezsuitákra végrendeletileg valószínűleg azért nem akart hagyományozni semmit, mert egyrészt már korábban ellátta őket adományaival, másrészt a végrehajtó kanonokokkal – akik, főképp Nagyfalvy, nem támogatták, inkább csak megtúrták a kollégium alapítását – el akarta kerülni a későbbi esetleges konfliktusokat. A rend számára vett piactéri házak ára mellett 1627–1629 között több mint 8500 forintot és 800 birodalmi tallért, valamint arany és ezüst liturgikus eszközöket, miseruhákat, bútorokat, török szőnyeget és egy orgonapozitívot adományozott a kollégiumnak.¹⁰⁵ A végrendeletben 1500 forintot említ, amit korábban családtagjaira hagyott, továbbá 3800 forintnyi összeget a káptalannak ad, és emellett még további – a ferenceseknek alamizsnára, szolgálói és kamarása

¹⁰⁴ A győri püspökség katolikus megújulásának kezdeteiről: FAZEKAS 2011.

¹⁰⁵ Vö. KÁDÁR 2011, 229. A jezsuiták éves jelentéseiben a győri kollégiumalapítót is méltatták, amely – mint a végrendeletet kiegészítő forrás – érdemes a közlésre: „Nimirum placuit divinae bonitati luctum ac maerorem, quem ex domini illustrissimi Nicolai Dallos episcopi Iaurinensis morte nos mediocre conceperamus, tam pii erga nos praesulis successione solari. Multum ille laboraverat, ut Societatem Iaurinum traheret ac illi in eo praesidio sedem ac domicilium pararet. Nostros ad se vocatos primum suis aedibus exceptos paterne molli sinu et gremio foverat, multis adversatoribus suo sumptu fundum, in quo dum collegium, scholae, templum aedificatur, commode habitaremus, comparaverat, sacellum nostris usis idoneum ac scholas pro tempore subito opere excitaverat, sex argenteos calices, thurribulum argenteum et pelvim ad aquam lustratem, tapetia serica, lanea caeteraque sacris necessaria ornamenta sacello nostro paterna munificentia donaverat, ad haec omnia, quamdiu superstiti liceret, mille imperiales quotannis solutum se promiserat. Quibus tot in nos ubertim beneficiis, etsi speremus mercedem in caelis esse persolutam, ad declarandam gratitudinem extare et hic memoriam eius voluimus.” Litterae annuae 1630. ÖNB Cod. 13564., fol. 68r.

kifizetésére szánt – készpénze, arany- és ezüstitárgyai is maradnak. Szintén említi a felállítandó papneveldének szánt 25.000 forintos alapítványát. Arról a polgárházról nem is beszélve, amelyet Jagachich Péterre hagy, és amelyet a szöveg tanúsága szerint – helyismeretét is bizonyítva – saját maga vásárolt.

Dallos végrendeletének végrehajtásáról a testamentum végén említett összeíráson (ti. hogy kamarását Keszőre, Szombathelyre és Sopronba küldték) kívül egy 1632. július 22-i adat is ismeretes. Böythe Miklós kanonok ekkor mutatta be Sennyey István győri püspöknek a Dallos hagyatékával kapcsolatos számadásokat, amelyeket a főpap rendben talált.¹⁰⁶ Ez persze nem mond ellent annak, hogy a győri káptalan a papneveldei alapnak (és a végvárnak) szánt összeget valószínűleg soha nem adta oda az erre létrehozott központi pénztárnak (vagy a Magyar Kamarának), így az alighanem a kanonokok kezelésében, Győrben maradt.

Azonban a Dallos által elindított megújulási folyamat – amelyre való törekvését a végrendelete is tükrözi – lassanként kibontakozott, és a Győr városképét máig meghatározó barokk egyház megerősödéséhez és kiteljesedéséhez vezetett.

Forrásközlés

Győr, 1630. március 3.

**Nagyfalvy Gergely, Böythe Miklós és Vasváry György
győri kanonokok Dallos Miklós győri püspök végrendeletét
utólag írásba foglalják és bizonyítják**

Kétrét hajtott papíron, az aláírások fölé nyomott két papírfelzetes (Nagyfalvy Gergely és Vasváry György) és egy papírfelzet nélküli, vörös viaszba nyomott gyűrűspeccéttel (Böythe Miklós). – Külzeten (2v) későbbi feljegyzés: *Testamentum reverendissimi quondam domini Nicolai Dallos episcopi Iauriensis*. – GyEL GyKHhLt Cth. VIII. nr. 549. – Egykorú egyszerű másolata: GyEL GyKHhLt Fasc. 302. nr. 29051.¹⁰⁷

¹⁰⁶ PÓR 1909, 63. (Az évet tévesen adja meg 1623-nak.)

¹⁰⁷ A forrás közlésénél a központosítást normalizáltam, a szöveget bekezdésekre tagoltam. A másolat olvasati eltéréseit a szöveg végén jegyzetben jelzem.

[1r] Nos Gregorius Nagfalwy^a electus episcopus Syrmiensis, abbas de Szalawar^b et Kapornak ac custos, Nicolaus Bóythe^c lector et Georgius Vaswary^d vicarius et cantor venerabilis capituli ecclesiae Iauriensis canonici testamur et recognoscimus per praesentes damusque pro memoria, quibus expedit universis, quod cum nos in octava festi beatorum Petri et Pauli apostolorum (1629. júl. 6.) novissime praeteriti ad reverendissimum quondam dominum Nicolaum Dallos alias dictae ecclesiae Iauriensis episcopum locique eiusdem comitem perpetuum ac sacratissimae caesareae regiaeque maiestatis consiliarium etc. dominum et praelatum nostrum bonae memoriae tunc in aula sua episcopali in hac civitate Iauriensi et comitatu similiter Iauriensi sita constitutum nomine eiusdem olim reverendissimi accersiti fuisset; tunc et postea diversis vicibus, ibidem, idem olim dominus Nicolaus Dallos episcopus coram nobis personaliter constitutus, corpore licet haud parum debilis, animo tamen sufficienter sibi praesens et integer, matura exactaque deliberatione praehabita in formam testamentariae dispositionis sponte et libere se declaravit in hunc modum:

Quod licet ipse vigore diplomatis per sacrissimam caesaream regiamque maiestatem dominum nostrum clementissimum dominis praelatis et clero Regni Hungariae benignae concessi de et super totali rataque dimidietate universorum et singulorum bonorum rerumque suarum quarumlibet mobilium liberam testandi disponendique haberet facultatem integrumque sibi maneret, eam sive consanguineis, sive quibus mallet aliis libere relinquere, quia tamen ipse, dum adhuc prosperiori usus fuisset valetudine, certarum quarundam rerum pecuniarumque suarum paratarum dominium et proprietatem, iam pridem cum effectu in eiusmodi consanguineos suos transferendo eisdem, signanter autem egregio Ioanni Dallos vicecomiti dicti huius comitatus Iauriensis fratri carnali et uterino ac nobilibus Francisco Kethely pronepoti et dominabus Annae Andreae Szapary et Margarethae^e Benedicti Barbell^f consortibus, neptibus utpote suis sufficienter providisset atque inter caeteros, praecise pro praefato Francisco Kethely manibus annotati Ioannis Dallos mille et quingentos integros talleros imperiales argenteos assignavisset eiusmodique provisione eosdem deinceps simpliciter contentos esse vellet. Ideo nihil penitus ipsis amplius legandum vel dandum esse censuit. Proinde de totali et integra quantitate universorum et singulorum bonorum suorum quorumlibet mobilium rerumque suarum cuiuscunque generis et speciei eadem existant et quocunque tandem nomine^g nuncupentur, ultimarie talem, quae sequitur, condidit

testamentariam dispositionem, per eos, quorum interest, inviolabiliter observandam.

Primo, ut paramenta sua sacerdotalia quaelibet et tapetia huic ecclesiae cathedrali Iauriensi cedant. Secundo, ut nominati executores praenotati diplomatis caesarei monasteriis vicinis religiosorum Franciscanorum et pauperibus ex frumento, vino caeterisque rebus, eleemosinas^h largiantur. Tertio, ut ornamenta parietum, sedilia, mensae et lecticae successori praelato consignentur. Quarto, ut iuxta regestum et declarationem cubicularii sui, quoad vestes et mercedem pecuniariam, servitoribus satisfiat. Quinto, ut de pauculis rebus suis aureis et argenteis, prout et vestimentis ac indumentis praenominati executores pro suo arbitrio et discretionem disponere possint. Sexto, ut parata pecunia tempore obitus sui in aerariolo suo reperienda in necessitates incidentes, sepulturam puta et servitorum contentationem convertatur. Septimo, ut summam trium millium florenorum Hungaricalium realiter manibus nostris assignatam atque in sacristia minori dicti venerabilis capituli repositam (prout et illos octingentos florenos Hungaricales, quibus sibi illustrissimus dominus Ioannes Prainer supremus huius loci capitaneus etc. iuxta litteras suas superinde datas et per eundem dominum praelatum manibus nostris assignatas, obligatur [1v] ad nos recipientes) debitum quidem venerabili capitulo consignaremus, ex tribus millibus autem nos sustentaremus; ad aliquot interrogationes nostras nativa lingua subinde respondens: Ellyön kegyelmetek veleⁱ az en halalom utan; ipsum porro prope reverendum quondam Nicolaum Enyedy praesbyterum piae memoriae in hac ecclesia cathedrali decenter sepeliremus. Hoc addito, ut (si forte ecclesia haec Iauriensis successorem praelatum serius nactura esset) ex praenotata trium millium florenorum summa in quotidianam seminaristarum^j sustentationem ducenti circiter floreni deputentur, quamvis eisdem tam quoad vestes quam victualia et expensas futuras non ita pridem providisset. Octavo, ut domus civilis per se ab haeredibus quondam Matthiae Huszar empta deinceps sit propria nobilis Petri Jagachych^k cubicularii sui ipsiusque haeredum ac posterorum universorum idque intuitu diuturnorum fideliumque servitorum illius. Nono et ultimo, ut praeter praenotatas res legatas quicquid residui sive in frumento et vino, sive in aliis speciebus repertum fuerit, id totum in paratas debeat conflari pecunias conflataque taliter pecuniaria summa in eum convertatur finem, in quem nempe praetitulata sacratissima caesarea regiaeque maiestas vigore praenotati diplomatis sui eiusmodi res et bona mobilia praelatorum defunctorum convertenda esse non minus clementer quam sancte et

utiliter annuit. Quibus quidem sic, ut praemissum est testamentaliter dispositis non multis post diebus memoratum cubicularium suum Sopronium, Sabariam et ad Keszö^l expediverat, commitens eidem, ut omne frumentum et vinum in illis locis repositum in inventarium redigere sibi que quantocyus repraesentare debuisset, pro confiniis etiam aliquid haud dubie viso inventario deputaturus. Verum dum cubicularius commissa perficere satagit, bonus praelatus inter decimam et undecimam horam noctis, quae diem decimum sextum mensis Februarii proxime praeteriti subsecuta est (1630. febr. 16.), pie moritur. In quorum omnium fidem firmitatemque perpetuam nos praesentem testamentariam tabellam fideliter et sub conscientiarum nostrarum puritate confecimus eandemque chirographis et sigillis nostris communivimus. Iaurini, die tertia mensis Martii anno Domini millesimo sexcentesimo trigesimo.

Gregorius Nagifalui
electus episcopus Sirmiensis
manu propria^m

Idem qui supra Bóytheⁿ
Lector manu propria

Georgius Vasuary^o vicarius
et cantor manu propria

a A másolatban: *Nagifalui*.

c A másolatban: *Beythe*.

e A másolatban: *Margaretae*.

g A másolatban: *nomine tandem*.

i A másolatban: *uele*.

k A másolatban: *Jagachich*.

m A másolatban a manu propria jelzések természetesen nem szerepelnek.

n A másolatban: *Beóythe*.

b A másolatban: *Szalauar*.

d A másolatban: *Vasuary*.

f A másolatban: *Barbel*.

h A másolatban: *eleemosynas*.

j A másolatban: *seminarystarum*.

l A másolatban: *Keszeő*.

o A másolatból a vezetéknev kimaradt.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

ASV	Archivio Segreto Vaticano
GyEL	Győri Egyházmegyei Levéltár
GyKHHLt	A győri káptalan hiteleshelyi levéltára
GyKMLt	A győri káptalan magánlevéltára
Th.	Theca-sorozat
Cth.	Cimeliotheca-sorozat
MNL OL	
E 152	Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Acta Iesuitica
MTAKK	
OSZKK	
ÖNB	
ÖStA, HKA, HFU	

Szakirodalom

ACSAY 1901	ACSAY Ferenc: <i>A győri kath. főgimnázium története 1626–1900.</i> Győr, 1901.
Almanach 1968	<i>Győregyházmegyei Almanach.</i> Szerk. BÁNK József. Győr, 1968.
Atlasz	<i>Magyar Várostörténeti Atlasz. 1. Sopron.</i> Összeáll. JANKÓ Ferenc, KÜCSÁN József, SZENDE Katalin. Sopron, 2010.
BEDY 1936	BEDY Vince: <i>A győri székesegyház története.</i> Győr, 1936 (Győregyházmegye multjából I.).
BEDY 1937	BEDY Vince: <i>A győregyházmegyei papnevelés története.</i> Győr, 1937 (Győregyházmegye multjából II.).
BEDY 1938	BEDY Vince: <i>A győri székeskáptalan története.</i> Győr, 1938 (Győregyházmegye multjából III.).
BEDY 1939a	BEDY Vince: <i>Győr katolikus vallásos életének multja.</i> Győr, 1939 (Győregyházmegye multjából V.).

- BEDY 1939b
 BEDY Vince: *A pápóci prépostság és perjelség története*. Győr, 1939 (Győregyházmegye multjából VI.).
- BORBÍRÓ–VALLÓ 1956
 BORBÍRÓ Virgil – VALLÓ István: *Győr városépítés-története*. Budapest, 1956.
- CHOBOT 1915
 [CHOBOT Ferenc:] *A váczai egyházmegye történeti névtára*. II. köt. Vác, 1915.
- Dallos 1867
 Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatiái iratai (1618–1626). Kiad. FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos, RÁTH Károly. Esztergom, 1867.
- DOMINKOVITS 2007
 DOMINKOVITS Péter: *Egy gazdag városvezető, Lackner Kristóf polgármester javai. (Végrendeletek, hagyatéki- és vagyonelektárak, osztályok 1591–1632)*. Sopron, 2007.
- EMBER 1946
 EMBER Győző: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig*. Budapest, 1946 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III-1.).
- FALLENBÜCHL 2002
Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll. FALLENBÜCHL Zoltán. Budapest, 2002 (Nemzeti Téka).
- FAZEKAS 2011
 FAZEKAS István: *Katolikus megújulás és reform kezdetei a győri egyházmegyében a 17. század első harmadáig*. In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből*. Szerk. NEMES Gábor, VAJK Ádám. Győr, 2011 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 13.), 103–117.
- FRAKNÓI 1868, 1869
 FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. I. (1570–1621). II. (1622–1631). Pest, 1868–1869.
- FRAKNÓI 1895
 FRANKL (FRAKNÓI) Vilmos: *A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Történeti tanulmány*. Budapest, 1895.
- GECSÉNYI 2003
 GECSÉNYI Lajos: *Győr város telek- és házösszeírásai 1564–1602*. Győr, 2003 (Városi Levéltári Füzetek 7.).
- GECSÉNYI 2008a
 GECSÉNYI Lajos: *Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján*. In: *Úő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008, 71–90.

- GECSÉNYI 2008b GECSÉNYI Lajos: Városi önkormányzat a XVII. században Győrött. In: Uő: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008, 133–164.
- GECSÉNYI 2008c GECSÉNYI Lajos: Győr vármegye közigazgatása és tisztkara a XVII. században. In: Uő: *Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből*. Győr, 2008, 165–190.
- HANUY I–II Pázmány Péter összegyűjtött levelei. I. (1601–1628). II. (1629–1637). S. a. r. HANUY Ferenc. Budapest, 1910–1911.
- HÁZI 1926 *Sopron szabad királyi város története*. 1. rész, 5. köt. *Oklevelek és levelek 1460-tól 1481-ig*. Közl. HÁZI Jenő. Sopron, 1926.
- HC IV *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi, sive summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*. IV. 1592–1667. Ed. Patricius GAUCHAT. Monasterii, 1935.
- HOLOVICS 1966 HOLOVICS Flórián: Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 10(1966), 171–178.
- HORVÁTH 1995, 1996, 1997 HORVÁTH József: *Győri végrendeletek a 17. századból*. I. 1600–1630. II. 1631–1654. III. 1655–1699. Győr, 1995, 1996, 1997 (Győr-Moson-Sopron megye Győri Levéltárának kiadványa).
- HORVÁTH 2001 HORVÁTH Richárd: Egy kevésbé ismert püspöki vár: Várkesző 1592-ben. *Levéltári Szemle* 51(2001), 2. sz., 51–59.
- HORVÁTH 2005 HORVÁTH József: Végrendeleti adalékok a győri ferencesek kora újkori népszerűségéhez. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ÓZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák I.), 1. köt., 309–322.
- HORVÁTH 2009 HORVÁTH József: A magyarországi végrendelet-kutatás történetének vázlatja, különös tekintettel a jogtörténeti kutatásokra. In: *Jogi néprajz*

- jogi kultúrtörténet. *Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből.* Szerk. MEZEY Barna, NAGY Janka Teodóra. Budapest, 2009 (ELTE Jogi Kari Tudomány 1.), 265–279.
- KARÁCSONYI 1922 KARÁCSONYI János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* I. köt. Budapest, 1922. (Reprint: Budapest, 2010.)
- KÁDÁR 2011 KÁDÁR Zsófia: A jezsuiták letelepedése és kollégiumalapítása Győrben (1626–1630). In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyházmegye történetéből.* Szerk. NEMES Gábor, VAJK Ádám. Győr, 2011 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 13.), 209–234.
- KOLLÁNYI 1896 KOLLÁNYI Ferenc: *A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története.* Budapest, 1896.
- KOLLÁNYI 1900 KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900.* Esztergom, 1900.
- KOLLER IV Josephus KOLLER: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum.* IV. (1557–1628). Pestini–Posonii, 1806.
- LUKÁCS 1978 *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. I. (1551–1600).* Coll. et ed. Ladislaus LUKÁCS. Roma, 1978 (Monumenta Historica Societatis Iesu 117).
- MIKÓ–PÁLFFY 1999 MIKÓ Árpád – PÁLFFY Géza: A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő* 48(1999), 1–4. sz., 137–156.
- MKL II *Magyar Katolikus Lexikon.* II. Bor–Éhe. Főszerk. Diós István. Budapest, [1993].
- MOLNÁR 2002 MOLNÁR Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon.* I. (1572–1647). Budapest, 2002 (Humanizmus és reformáció 26.).
- MOLNÁR 2003 MOLNÁR Antal: *A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon.* Budapest, 2003 (METEM könyvek 44.).
- MOLNÁR 2004 MOLNÁR Antal: *Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez.* Budapest, 2004 (METEM könyvek 45.).

- NAGYFALVI 1998 Diarium Gregorii Nagyfalvi. In: *Naplók és útleírások a 16–18. századból*. Kiad. SZELESTEI N. László. Budapest, 1998 (Historia Litteraria 6.), 57–141.
- NÉMETH 1995 NÉMETH Gábor: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból*. Budapest, 1995 (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai).
- PÁLFFY 1998 PÁLFFY Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (XVI–XVII. század). In: *Veszprém a török korban. Felolvasó-ülés Veszprém török kori emlékeiről*. [Szerk. TÓTH G. Péter.] Veszprém, 1998 (Veszprémi múzeumi konferenciák), 91–187.
- PÉTERFFY 1742 Carolus PÉTERFFY: *Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV. Accedunt Regnum Hungariae et Sedis Apostolicae Legatorum constitutiones ecclesiasticae. Pars secunda. Posonii, 1742.*
- PÓR 1909 PÓR Antal: *Az esztergam-várbeli Szent István első vértanúról nevezett prépostság története*. Budapest, 1909.
- SÖRÖS 1899 SÖRÖS Pongrác: *Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból*. 1–3. közlemény. *Történelmi Tár* 1899, 323–342., 507–539., 673–703.
- SZABADY 1930 SZABADY Béla: Dallos Miklós győri püspök Pázmány Péter küldetésében. *Győri Szemle* 1(1930), 77–83.
- SZABADY 1932 SZABADY Béla: Nagyfalvy Gergely váci püspök, zalavári apát (1576–1643). *Pannonhalmi Szemle* 7(1932), 213–231.
- SZABADY 1938 SZABADY Béla: Draskovich György győri kanonokjai. Kanonokok arcképei a tizenhetedik századból. *Győri Szemle* 9(1938), 10–37., 97–126.
- D. SZAKÁCS 2008 D. SZAKÁCS Anita: *Medizingeschichtliche Testamente des 16–18. Jahrhunderts. Gesellschaftsgeschichtliche Quellen des Sanitätswesens der Stadt Ödenburg aus der Frühen Neuzeit*. 16–18. századi orvostörténeti vonatkozású végrendeletek. *A kora*

- újkori Sopron város egészségügyének társadalom-
történeti forrásai. Sopron, 2008.
- SZARKA 1947 SZARKA Gyula: *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác, 1947 (Vácegyházmegye multjából IV).
- SZARKA 2008 SZARKA Gyula: *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában 1526–1686*. S. a. r., bev. MOLNÁR Antal. Vác, 2008 (Váci Történelmi Tár V).
- SZELESTEI 2001 SZELESTEI N. László: Nagyfalvi Gergely naplója. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk. HARGITTAY Emil. Piliscsaba, 2001 (Pázmány Péter Irodalmi Műhely. Tanulmányok 2.), 364–371. [Újabb kiadása: SZELESTEI N. László: *Rekatolizáció és barokk áhítat*. Budapest, 2008 (METEM könyvek 64.), 145–152.]
- THIRRING 1939 THIRRING Gusztáv: *Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány*. Sopron, 1939.
- TÓTH 2000 TÓTH István György: A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622). *Történelmi Szemle* 42(2000), 19–68.
- TUSOR 1999a TUSOR Péter: A magyar egyház és Róma a 17. században. *Vigilia* 64(1999), 503–513.
- TUSOR 1999b TUSOR Péter: A pápai diplomácia javaslatai 1639-ben a Szentszék részvételére a magyarországi katolikus restaurációban. *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* IX(1999), 19–38.
- TUSOR 2003 TUSOR Péter: Pázmány Péter *processus inquisitionis* az Aldobrandini hercegek frascati levéltárában. *Egyháztörténeti Szemle* 4(2003), 1. sz., 3–21.
- ÚMÉL II
- VAGNER 1896 VAGNER József: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra, 1896.
- VAJK 2004 *Végrendeleti sorozatok*. Szerk. VAJK Ádám. Győr, 2004 (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Segédletek).
- VILLÁNYI 1882 VILLÁNYI Szaniszló: *Győr-vár és város helyrajza, erődítése, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században*. Győr, 1882.

Life Career and Testament (1630) of Miklós Dallos Bishop of Győr

Although the research of testaments preserved from the early modern period in Hungary has been flourishing in the last decades, the last wills of Hungarian prelates remained mostly unpublished. The testament of Miklós Dallos, bishop of Győr (1623–1630) survived in the Diocese Archive of Győr.

Dallos descended from a local noble-citizen butcher and cattle trader family, which emerged in Győr in the end of the 16th century. He was born in 1573. After finishing his elementary studies in Győr, in the school of the chapter, he continued his studies from about 1588 in the Jesuit College in Vienna, where he completed the second class in the faculty of arts (physic). About 1595/1596, he served the future bishop of Eger, István Szuhay as non-clerical secretary. He was ordained by Szuhay in 1599 and became a member of the cathedral chapter of Eger. As grand provost of Eger and later as lector canon of Esztergom, he participated at the diets of 1608 and 1618. He was regularly appointed as deputy of the monarch during the peace negotiations with Gábor Bethlen, prince of Transylvania in Hainburg (1620–1621) and in Banská Bystrica/Besztercebánya (1623). While building his diplomatic career, he also became appointed bishop of Pécs (1619), then bishop of Vác (1621). In the spirit of the Council of Trent, he paid special attention to missions, the Catholic school-system, and the education of priests. As bishop of Győr, he called in and settled down the Society of Jesus in his residence town, and sat up a foundation for a future priest seminar.

He dictated his last will in the presence of his three canons Gergely Nagyfalvy, Miklós Böythe and György Vasváry in 6 July 1629. By this time, he had been suffering from arthritis for 5-6 years. He may even have had a stroke before drafting his testament. As witnesses and executors, Nagyfalvy, Böythe and Vasváry recorded the testament irregularly only two weeks after Dallos' death (16 February) 3 March 1630. The testament completely adjusts to the diploma of Ferdinand II about the testamentary right of the Hungarian prelates (11 December 1625). As it was prescribed, he bequeathed his liturgical equipment and clothes to the chapter and to

his successor, disposed about the satisfaction of his servants, left a house in Győr for his chamberlain, and passed down a sum of money to his chapter for the small diocesan seminary house, and (as it was expected by the monarch) for help of the border fortresses. However, his testament could not be put through completely. The chapter did not want to give any sum of money to the Hungarian Chamber or to the central seminary bur-sary, which had to be erected in Trnava/Nagyszombat. Nevertheless, the testament of Dallos is a relevant document preserved from the first period of the Catholic renewal of the diocese Győr, and points out the changes which launched the development of the baroque Catholicism in this town.

KALMÁR JÁNOS

A horvát végvidékre vonatkozó tervezet az 1670-es évekből

A horvátországi határvidék az ún. „osztrák” védelmi határvidék részét képezte, amely a 18. században – immár Határőrvidékké szervezeten – az Adriától a horvát, a szlavón, a bánsági és az erdélyi határ mentén a Marosig terjedt. Létrejött Magyarországnak az oszmánok által a 16. században történő hódoltatása utáni időszakban a Magyar Királyság déli határterületeire való, különböző népcsoportok odatelepülésének köszönhető, akiket határvédelem céljából katonai szolgálatra köteleztek. A katonai határvidék erődrendszere kezdettől fogva megakadályozta a békeidőben is gyakran előforduló ellenséges behatolásokat és rablóportyákat az osztrák örökös tartományok területére.¹

Nándorfehérvár ostroma idején (1521) Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg – számolva a Belső-Ausztriát (Krajnát, Karintiát és Stájerországot) fenyegető veszéllyel – sógora, II. (Jagelló) Lajos magyar és cseh király kérésére katonai segítséget küldött Magyarországra. Ezt követően 1526-ig, a Habsburg főhercegnek magyar királlyá választásáig többször is érkezett hasonló jellegű támogatás a szomszédos osztrák tartományoktól a horvát bán irányítása alatt álló területre,² amelyek a saját nyugalomuk érdekében mindenekelőtt Lika és Korbava (Krbava) grófságait (zsupáit vagy megyéit) kívánták biztonságban tudni. Ferdinánd már csak azért is szívesen nyújtott segítséget, mert Horvátország védhetőségének erősítése a belső-ausztriai tartományokon kívül a Tengermelléknek is védelmet jelentett. Ezen kívül pedig a főherceg számára esetleges magyarországi trónöröklési jogának érvényesíthetősége szempontjából nem lehetett mellékes az sem, amit erre az esetre az az előny jelenthetett, ha a Magyar Királyság e koronaterületén sikerül megvetnie a lábát.³

1 KRAJASICH 1974, 1.

2 PÁLFFY 1996, 172–173.

3 BAYER 1935, 18.

Bosznianak az oszmán hatalom által végrehajtott bekebelezése megnyitotta a törökök útját Horvátország irányába, egészen az osztrák tartományokig. Bár Ferdinánd az 1527. évi cetini horvát királyválasztó gyűlésen a horvátországi várak védelmét és az ottani katonaság ellátását ígérte,⁴ kiállításba helyezett segítségnyújtása végül elmaradt. Az ellenség tehát zavartalanul nyomulhatott előre délnyugat felé és 1527-ben elfoglalhatta Likát és Korbavát, hiszen a Habsburg uralkodó a teljes haderejét Szapolyai Jánossal szemben mozgósította akkoriban. A sikeres oszmán előrenyomulás a fenyegetett horvátokkal felismertette, hogy védelmi létesítményeik összehangolása nem halasztható tovább. Az 1538. évi körösi (Križevci) rendi gyűlésükön el is határozták, hogy gondoskodnak saját határvédelmükről. Ennek nyomán Köröst, Kaproncát (Koprivnica) és Ivanicsot (Ivanic) stratégiai fontosságú pontokhoz méltóan megerősítették. A birtokos nemességet fegyveres csapatok kiállítására és ellátására kötelezték, továbbá arra, hogy váraikban állandó őrséget tartsanak. A tartományi hadak mellett a telekkatonaság számított a legfontosabb fegyveres erőnek. Kialakult az ún. „készenléti lovak” rendszere is, ami azt jelentette, hogy a nemesek ún. készenléti pénz fizetése fejében béke idejére vállalták a nehézpáncélosok lovainak ellátását, lovanként havi 2-3 tallérért. Ezt az összeget azért rótták le, hogy veszély esetén álljon rendelkezésre felszerelt ló.

Az a körülmény, hogy időközben olyan megerősített városok is a török hódítás áldozatául estek, amelyekben Ferdinánd zsoldosai állomásoztak, arra vezette az uralkodót, hogy utólag mégiscsak eleget tegyen a cetini rendi gyűlésen tett ígéretének. Ezért zsoldosokat toborzott Belső-Ausztriában és Hans/Johann Katzianert nevezte ki ottani főkapitánnyá, Laibachot (Ljubljana) jelölve ki székhelyéül, egyúttal parancsnoksága alá rendelve a nagyrészt német zsoldosokból álló határőr csapatokat is. Így Katzianer nevéhez kapcsolódik az első 'Belső-ausztriai főkapitányság' létrehozása.⁵ Ferdinánd e lépése pedig a későbbi katonai határvidék megalapozásának tekinthető.

1538-ban Jurisics (Jurišić) Miklós lett Katzianer hivatali utóda.⁶ Ekkor kezdődött meg a horvát és szerb menekültek szervezett telepítése vezetőik és előjáróik közreműködésével, akik külön-külön csoportokban irányították őket erre a területre. Ehhez kapcsolódik az osztrák határvidék kialakítása. 1522-től kezdődően az Oszmán Birodalom területéről számos,

4 WESSELY 1954, 10.

5 WREDE 1903, 198.

6 BUCHMANN 1999, 97.

*uszkok*nak nevezett menekült települt erre a vidékre, oltalmat remélve a német határvédő katonaságtól. Cserébe önként ajánlották fel szolgálataikat a török ellen. Az államhatalom hovatovább rájuk ruházta az aktív határvédelmet, ezért elvárta tőlük az állandó fegyveres készenlétet. 1533-ban a krajnai rendek 600 bosnyák családot telepítettek le a sichelburgi körzetbe, akik a krajnai rendek alá rendelten, maguk választotta kenézek (*knezek*) parancsnoksága alatt látták el a határvédelmet. 1538. szeptember 5-én Linzben adta ki Ferdinánd az első nagy kiváltságlevelet azon telepesek számára, akik a török betörések nyomán elpusztult vidékekre költöztek. Eszerint az adott területen lévő telek használata és az ottani állattenyésztés után húsz évre szóló adómentességben részesültek; kapitányaik és vajdáik 200-200 embert parancsnokolhattak önállóan, amiért évi 50 forint összegű fizetést kaptak; a megszerzett zsákmány egy részét is biztosították számukra; amennyiben pedig az uralkodó hívta hadba őket, zsold járt nekik.⁷

Néhány hónappal korábban Rácországból szerb telepesek érkeztek Felső-Szlavóniába, akik szintén felajánlották szolgálataikat Ferdinándnak. Ő Kaproncát, Köröst és Ivanicsot jelölte ki számukra. Ebből alakult ki a Vend határvidék, amelynek nevét később Varasdira változtatták. Itt szervezték meg az első három határkapitányságot is – ti. a kaproncait, a körösit és az ivanicsit –, amely összesen 600 főnyi fegyveres erővel rendelkezett. A Krajnához tartozó sichelburgi körzet telepítetteinek köszönhetően létesült a második határkörzet és létrejött a 'határvidék' (németesített latin szóhasználattal *Confin*, a délszlávok *vojna krajinja*). 1556-tól a századokba szervezett és nemzeti milíciának nevezett, betelepültekből álló határőrség élére kinevezték első saját határőrezredesüket Ivan Lenković személyében, aki immár a belső-ausztriai parancsnokságtól függetlenül működött.⁸ Az egymástól továbbra is megkülönböztetett, a tenger, a Száva és Una folyó által határolt Horvát (vagy Károlyvárosi) és a Szávától a Drávaig, illetve a Muráig terjedő Vend (másképpen Varasdi) főkapitányság utóbb éppen az ő személyében kapott közös elöljárót.⁹

A tizenöt éves (másképpen: hosszú) háború (1591/93–1606) idején ismét több ezer család menekült a török uralom alatt álló horvát megyékből, továbbá Szlavóniának szintén megszállt részéről a Kulpa és az Una folyók

⁷ KRAJASICH 1974, 13.

⁸ Uo., 14.

⁹ PÁLFFY 1996, 190.

közötti területre. Ők III. Ferdinánd belső-ausztriai herceg¹⁰ (1578/96–1618), a későbbi II. Ferdinánd császár és király közbenjárására kaptak kiváltságlevelet Rudolf királytól, aki telkük térítésmentes használatát biztosította számukra katonai szolgálatuk fejében. Az általuk birtokba vett terület vált a Kulpai és Petrinaji határvidék megszervezésének kiindulópontjává, amelyből jóval később, 1696-ban alakították ki a Báni határőrvidéket, amelyet azután a főkapitányi rangot viselő mindenkori bán parancsnoksága alá rendelték.

Hamarosan feltűntek az Oszmán Birodalom területéről érkezett *oláh* menekültek is, akik először Gomirje és Moravice területére települtek, idővel azonban másutt is felbukkantak. Kenézeik és vajdáik kérésére Rudolf király adott ki számukra kiváltságlevelet 1605. szeptember 4-én, amelynek értelmében a laibachi székeskáptalan évi 200 forintot tartozott folyósítani számukra.¹¹

A Határvidéknek eleinte nem volt katonai-politikai alkotmánya, mert a parancsnokoknak csak a katonai adminisztrációra terjedt ki a hatáskörük, más tekintetben azonban külön utasítások alapján jártak el. A civil lakosság közvetlenül a kenézeknek volt alárendelve, érdekeiket a tartománygyűlésen képviselhették. A szabályozásra 1630-ban került sor. E tekintetben fontos előzménynek számított az I. Ferdinánd legifjabb fia, II. Károly belső-ausztriai herceg (1540/64–1590) által a Kulpába ömlő Korana folyó torkolatánál felépített károlyvárosi (karlovaci) erőd. E vár 1581. szeptember 24-én kapott kiváltságot Rudolf királytól, amely már több, a későbbi határvidéki alkotmányt jellemző elemet tartalmazott. Egy hetivásár és esztendőnként két sokadalom tartására nyílt lehetőség az erődön kívüli városrészben. Az ott lakó katonák építhettek maguknak házat, amely eladható tulajdonuknak minősült. Értékesítés esetén azonban a vár katonaságát elővételi jog illette meg. Ha távolabbi területen élő vagy a határőrvidéken katonai szolgálatot nem teljesítő rokon örökölte volna az ingatlant, akkor azt valamelyik, a házra igényt tartó várkatonának kellett eladnia. Amennyiben nem így történt, akkor a parancsnoknak jogában állt az épületet katonai célra igénybe venni. Ilyen módon kívánták megakadályozni a határvidéken kívüli idegenek beáramlását és tulajdonszerzési igényük

¹⁰ A Habsburg család tagjaként, mint a császár-király közvetlen rokonát, Ferdinándot is főhercegi cím illette meg, azonban Belső-Ausztria államfőjeként – e terület státusának megfelelően – uralkodó hercegi rangot viselt. Ezért az ő és elődei esetében, hivatali minőségben történő említésükkor ez utóbbi szerint nevezzük meg őket.

¹¹ KRAJASICH 1974, 15.

érvényesítését.¹² Károlyváros a határvidék egyik központjává vált és székhelye lett a róla elnevezett határszakasznak. Megalapítása következtében osztották ketté a horvát határőrvidéket a Kapela-hegységen inneni, illetve az azon túli részre. Az előzőt Károlyvárosi határvidéknek, az utóbbit – amelynek főkapitányi székhelye Zenggben volt – Tengeri határvidéknek nevezték, bár ez utóbbi is a károlyvárosi főparancsnok alá tartozott.

Adót már I. Ferdinánd idején kivetettek a török elleni védekezés céljára. Az uralkodónak és a belső-ausztriai rendeknek kellett viselniük a határ-erődök építési, fenntartási és ellátási költségeit. Ők tartották fenn a varasdi, a kaproncai, a körösi, az ivanicsi és a zágrábi fegyvertárat, amelyekből a Határvidék várait szerelték fel. A II. Károly herceg által 1570. március 1-jére összehívott belső-ausztriai tartománygyűlés állást foglalt a rendek határfenntartási kötelezettségeiről. Az ezeket megőrző, a Mura melletti (a stájerországi) Bruckról elnevezett dokumentum, az ún. *Brucker Libell* – amely egyszermind a határvidék szervezésének legrégebbi írott forrása is – szerint a belső-ausztriai rendek 523.205 forintot tartoztak fizetni a horvát és a vend határvidék fenntartása céljából. A Belső-ausztriai Haditanács feladata volt viszont a határvidékek közigazgatási teendőinek ellátása, amelynek súlypontja ennek folytán Grácba került. A terület fenntartási költségei céljára folyósított pénzzel is a székhelyét ott tartó Belső-ausztriai Haditanácsnál kellett elszámolni. Sőt, a Habsburgok főágának kihalásával és ennek nyomán az akkori belső-ausztriai hercegnek II. Ferdinánd néven történő császárrá választásával Alsó- és Felső-Ausztriának Belső-Ausztriával 1619-ban kezdődött együttes közös kormányzása dacára is változatlanul tovább működött az ottani Haditanács.

Az ismétlődő bevándorlással Horvátország védelmi képessége megnőtt. Az ottani nemesség ennek érdekében áldozta fel a várait. A Határvidék parasztsága szívesebben kereste kenyerét katonai szolgálattal, mint hogy földet műveljen az ellenséges beütéseknek állandóan kitett vidéken. Ezért már a 16. század végén lemondhattak a nemesség katonai szolgálatáról. Amivel egyszermind megtört annak fegyverhez kötődő előjoga és hatalma is. A határvidék mindinkább militarizált területté vált, ahol általánosnak számított a hadkötelezettség, és ahol a lakosság egy része állandóan fegyverben állt és azzal szolgált. Emiatt – Magyarországtól eltérően – Horvátországban jócskán csökkent a zsoldos katonaság szerepe, hiszen a hazai föld védelme – amelynek sikeressége a betelepültek létér-

¹² Uo., 17–18.

deke volt – a zsoldosokénál nagyobb társadalmi elismerést és öntudatot adott a határőröknek.

Csakhogy a tizenöt éves háború idején jelentkező pénzhiány súlyos nehézségeket okozott ezeken a területeken is. Az idegen határőr csapatok – amelyek fenntartását nem biztosította a nagybirtok – kihágásai tisztet és közlegényt egyaránt demoralizáltak. Az okok a zsold igen bizonytalan és kiszámíthatatlan fizetésében rejlettek. A *Brucker Libell*ben foglaltak ellenére sem sikerült oly mértékben biztosítani a határőr csapatok ellátását, amennyire az a fegyelem megtartásához szükséges lett volna. A Károlyvárosi határvidék szerb telepesei 1604-ben elhatározták, hogy hátralékban lévő zsoldjuk és megélhetési lehetőségeik híján visszaköltöznek az Oszmán Birodalom területére.

Az áldatlan viszonyok javítása céljából a kormányzat alkotmányrendelet kiadását határozta el. 1630. október 5-én hagyta jóvá II. Ferdinánd király a stratégiaileg leginkább veszélyeztetett terület, a Vend határvidék átfogó rendezési tervét. E dokumentum annak köszönhető megszületését, hogy az uralkodó tisztában volt a Habsburg Monarchiát a harmincéves háború (1618–1648) idején fenyegető kétfrontos hadviselés kockázatával, ezért igyekezett mindent megtenni annak érdekében, hogy úrrá legyen a délnyugati peremterület elhanyagoltságából fakadó áldatlan viszonyain. A Vend határvidékre vonatkozó alkotmányrendelet az önkormányzatokra építette a terület politikai igazgatását. Eszerint valamennyi község maga választhatta bíróját (*knez*), aki azután a kapitányság egészének bírójára voksolhatott. Ennek a két előljárónak a gondjaira bízta az igazgatszolgáltatást, a rend feletti őrködést és a hadköteles (a 17 év feletti) férfiak összeírását, akiket feleskettek az uralkodóra. A zsoldot kapó vagy telekkel fizetett határőrök éppúgy a hadi törvények hatálya alá kerültek, mint a császári hadseregben szolgálók. Az előbbieket a határövezet városaiban teljesítendő, illetve határőri szolgálat ellátására alkalmazták. A határőrök – hazai körzetükön kívül – a török ellen évente 14, minden egyéb esetben viszont csak 8 napot voltak kötelesek térítésmentesen szolgálni. Ez időn túl nyúló igénybe vételük esetén már zsold járt nekik.¹³

A rendelet – amely egyébként először említi név szerint a Varasdi főparancsnokságot – a határvidék életének valamennyi fontos területére kiterjedő szabályozást tartalmazott: a hadügyek, a polgári igazgatás, az igazgatszolgáltatás, valamint a földtulajdonhoz való jogosultság terén egyaránt. Erősítette a katonai hatóságok szerepét a területen, amellyel

¹³ Uo., 23–24.

fontos lépést tett a 18. században végrehajtott militarizálás felé. A knezek megválasztásához a főparancsnok egyetértésére volt szükség, kivételes esetben akár az uralkodóra is. E tisztségviselők dolga volt a terület védelmét lehetővé tevő gazdasági feltételek biztosítása, ami a gyakorlatban a határőrök gazdálkodásának ellenőrzését jelentette, hiszen az éppen szolgálatot teljesítők ellátásáról családtagjaiknak kellett gondoskodniuk. A röghöz kötöttségtől, az adóktól és vámoktól mentesítő kiváltság megújítására még korábban, 1627. november 15-én sor került.

Az 1630. évi statútum nagy lépést jelentett a Határvidéknek kizárólag határvédelmi feladatot ellátó állami szervezetté alakítása útján. Ezzel zárul megalapításának és kiépítésének időszaka, amelyet a török kiűzése utáni kiterjesztésének és teljes militarizálásának 18. századi története követett.

Csakhogy a 17. század végéig terjedő időszakban sem ment minden rendben. Legalábbis erre utal az 1669 és 1689 között a károlyvárosi főparancsnoki tisztséget betöltő Johann Joseph Herberstein gróf¹⁴ károlyvárosi kapitány egy datálatlan, valószínűleg 1671 körül vagy nem sokkal utóbb papírra vetett,¹⁵ I. Lipót királyhoz címzett előterjesztése.¹⁶ Ebben ugyanis arról panaszkodik, hogy bár a horvát rendek sürgetik a határőrök fizetését, arról viszont hallgatnak, hogy mihelyt az megérkezik, a tisztek egyszerűen magukhoz veszik. Így aztán a közkatonáknak csak a zsold töredéke vagy éppen semmi nem jut. A gróf előterjesztése azt is említi, hogy a Kulpán túli vidék kiváltképp rosszul ellátott, és hogy a szorosokat kevésbé őrzik. Ezért háború esetén a legnagyobb veszélynek lenne kitéve e terület. Megerősítendő tehát a hadi fegyelem, hiszen – mint írja – az ottani lakosság igencsak alkalmas a harcra, jártas is abban, és kevés élelemmel

¹⁴ WINKELBAUER 2003, Teil 1. 160.

¹⁵ Némi bizonytalanságot okoz a datálásban, hogy erre az iratra, vagy egy ehhez tartalmilag kapcsolódó másikra utalt Baranyai Béla jogtörténész, aki a Herberstein ilyen jellegű tevékenységének felfüggesztésére vonatkozó, 1671 áprilisából származó utasítást ezzel hozta összefüggésbe. (BARANYAI 1933, 93.) Viszont a javaslatban olyan elemek is szerepelnek, pl. a Guberniumra (már amennyiben ez alatt az 1673-ban felállított intézmény értendő), vagy a már elkobzott Zrínyi- és Frangepán-birtokokra való utalás (lásd az alábbiakban), amelyek csak később valósultak meg. Igaz ugyanakkor, hogy bán kinevezését is sürgeti, jöllehet Erdődy Miklós gróf – „Zrínyi Péter legnagyobb horvátországi ellenfele” (GULDESCU 1970, 147) – valójában már 1670/71-től, mások szerint viszont csupán 1673-tól (Uo. 157.) kezdve ideiglenesként vagy megbízottként (*substitutus*) működött, még ha bánná csak 1678-ban léptették is elő. Lásd FALLENBÜCHL 1988, 75.

¹⁶ ÖStA, HKA, VV. Rot, Fasz. 5/1, Nr. 226, fol. 256r–265v.

beéri. Bár kissé barbárok, faragatlanok, viszont gyűlölik a magyarokat az utóbbiak könnyelműsége és rossz szokásai miatt. Hangsúlyozza, hogy a horvát nép a közelmúltig hűséges volt az uralkodóházhoz. És bár újabban megjelent körükben a „lázadás sárkánya”, mégis csupán fő tisztségviselők fordultak szembe a királlyal, azaz csak elenyésző hányaduk. Ezért azt javasolja, hogy őfelsége erősítse meg kiváltságait, hiszen nem ok nélkül mondják azt, hogy „erit error novissimus peior priore” (azaz, hogy az újabb hiba több kárt okoz a korábbinál).¹⁷ Előbb azonban célszerű lenne áttekinteni a törvényeket, mert csak a megfelelőeket érdemes megerősíteni, az alkalmatlanokat viszont meg kellene változtatni, hiszen – úgymond – „nulla enim sunt leges, quae contra Principem”, vagyis az uralkodót korlátozó törvények érvénytelenek.¹⁸

A szerző szerint a horvátok sürgetik egy új bán kinevezését is, annak helyébe, aki „elveszítette a fejét” – utal az elaborátum a néhai Zrínyi Péter halálbüntetésének módjára. Herberstein szerint azonban mindaddig nem kellene eleget tenni kívánságuknak, ameddig nem sikerül alkalmas személyt találni. A kivégzett bán és helyettese nevét pedig „örökre el kellene temetni”.¹⁹ Rendteremtés céljából indokolt lenne egy okos, nem haszonleső vezetőt delegálni ebbe az országba, csehet, krajnait vagy belső-ausztriai – hiszen Herberstein szerint helyben nem akad ilyen –, olyat, aki jártas a latin nyelvben és hamarosan megtanulna horvátul is, és aki a „director Regnorum Croatiae, Dalmatiae [et] Sclavoniae” címet viselhetné. A gróf úgy látta, hogy a horvátok szívesebben fogadnának külföldit, mint maguk közül valót, mert az utóbbi vélhetően önző, továbbá a rokonai iránt részrehajló lenne, és nem hagyná pártatlanul érvényesülni az igazságszolgáltatást. Szerinte a horvátok elfogadnának egy országos helytartóságot (*Locumtenentia*), amely hat vagy nyolc német és horvát nemzetiségű tagból állna, akik között a zágrábi püspök lenne az első, őt pedig egy kanonok követné a rangsorban. E testülethez tartozna még egy kancellár a titkárával, aki az uralkodói akaratot képviselné.²⁰ E *Directorium* a magyarországi Guberniumtól²¹ függhetne. Némelyek ugyan a belső-ausztriai tanácsoknak való alárendelését javasolnák, ami azonban ellenkezne a törvényekkel és a különböző osztrák tartományi jogszabályok

¹⁷ Uo., fol. 257r–259r.

¹⁸ Uo., fol. 256v.

¹⁹ Uo., fol. 259r.

²⁰ Uo., fol. 259rv.

²¹ Erre lásd KÁROLYI 1883 és R. VÁRKONYI 2002.

eltérő volta miatt amúgy is igen körülményes lenne.²² A felülvizsgálandó ügyeket e testülettől a felséghez kellene expediálni, akinek a kancelláriája küldené vissza azokat.²³ Kamarai pénztárnokok (*procurator*) is delegálandók lennének a tanácsba, akikkel az igazgató (*director*) megtárgyalhatná a kamarai vonatkozású ügyeket, akik rendbe tennék a királyi jövedelmeket és nyilvántartanák azokat.²⁴ A tanácsosi és egyéb magas hivatalokat az uralkodó töltené be.

A rendi gyűlések közötti időben annak bizonyos jogköreit a tanácsra (*Consilium*) kellene ruházni,²⁵ amely igazságszolgáltatási szerepkörében az első fokról fellebbezett ügyekben dönthetne. Első fokon azonban a vicebán ítélkezzen az alispánokkal együtt, vagyis az ország bírái hozzanak ítéletet. Így terelődhetne helyes útra az igazságszolgáltatás.²⁶

A tervezet javaslatot tesz Horvátország jövedelmeinek növelésére is. Az évenként szedett 17.000 forint körüli összegre rúgó rovásadó (*dica regia*) mértékének – amely a határőrök fizetésének és más eseti költségeknek (*accidentia*) a fedezésére szolgál – a kétszeresére történő emelése helyett (ami elviselhetetlen terhet róna az adózókra) újat kellene bevezetni, kiterjesztve azt a gazdagokra is. Így az ebből származó bevétel 25.000 forintba emelkedhetne, anélkül, hogy az eddigi adózóknak többletterhet jelentene.²⁷ A jelenleg a Magyar Kamarához befolyó horvátországi harmincad- és egyéb regáléjövödelmeket a terület javára kellene fordítani csakúgy, mint a Zrínyi- és a Frangepán-javak hasznát.²⁸ A tengeri kikötők, a vasbányák, Légrad, valamint az egyéb horvátországi kincstári javak – a bánya működtetéséhez szükséges erdők kivételével – maradjanak magánkézben vagy kerüljenek oda, illetve zálogba. Zrínyi Miklós özvegye azonban a fiával²⁹ együtt kapjon készpénzben kárpótlást azért, hogy többé ne

22 ÖStA, HKA, VV. Rot, Fasz. 5/1, Nr. 226, fol. 263v.

23 Uo., fol. 264r.

24 Uo., fol. 260r.

25 Uo., fol. 261r.

26 Uo., fol. 260v.

27 Uo., fol. 261v.

28 Uo., fol. 261v. A Wesselényi-féle főúri szervezkedésben kiemelkedő szerepet játszó Zrínyi Péter és sógora, Frangepán Ferenc javait a rájuk kimondott ítélet alapján, már a kivégzésüket megelőzően, 1670-ben konfiskálták, amelynek nyomán azok a Magyar Kamara igazgatása alá kerültek. Vö. BENCZÉDI 1980, 35., FÁBIÁNNÉ 1988, 294., MAKSAY 1992, 155., OROSS 2013, 59., valamint ZIMÁNYI 1981 és ZIMÁNYI 1991.

29 A költő és hadvezér Zrínyi Miklós özvegye, Maria Sophia Löbl (?–1676) családjára és személyére lásd PÁLFFY 2007, 56–57. Közös fiukra, a szalánkeméni ütközetben hősi halált halt Zrínyi Ádámmra (1662–1691) lásd HAUSNER 2007, továbbá TAKÁTS 1928.

lehesen hallani a Zrínyi-féle rebellisekről, akiknek vesszen feledésbe az emléke („*pereat memoria eorum*”).³⁰

A károlyvárosi kapitány végül Horvátország közjogi helyzetének megváltoztatását javasolta, amennyiben szükségesnek ítélte elválasztani azt a Magyar Korona területétől, még akkor is, ha ez sérelmes lenne a *patriae libertatisra*, azaz a haza szabadságára nézve, amelyet a szerző csupán üres frázisnak minősített. Mert míg szerinte a magyarok egyfelől oly elszántan öröködnék annak érintetlenségén, másfelől viszont nem hajlandóak tudomásul venni a királyt megillető *absolutum dominiumot*, vagyis a teljhatalomhoz való jogát. És bár Herberstein gróf tisztában volt azzal, hogy Magyarországot többek szerint nem kellene újból feldarabolni, neki erről az volt a véleménye, hogy „*amit rosszul tákoltak össze, azt idővel helyesebb szétválasztani*”. Mert úgy gondolta, hogy a horvátok mindaddig engedetlenek maradnak, amíg a magyaroktól függenek, márpedig Magyarországtól nem remélhető az uralkodó iránti lojalitás. Ezért egy horvát hadtest odairányítását javasolta, amelynek segítségével ki kellene irtani vagy legalább a határokon kívülre kellene száműzni mindennemű eretnekséget, hiszen máskülönben szerinte nem lesz ott nyugalom. A horvát koronaterületeknek Magyarországtól történő elválasztása szempontjából közömbösnek ítélte azt is, hogy az utóbbi nem örökletes királysága a dinasztíának, hiszen mihelyt Horvátország tanácsa az [Osztrák] Udvari Kancellária alárendeltségébe kerül, az végeredményben már a Magyar Koronától való különválásának *eo ipso* bekövetkezését jelentené. E lépés pedig – az előterjesztő szerint – várhatóan elnyeri a horvát rendek tetszését, hiszen a közöttük szétosztandó, hazájuk szolgálatához kapcsolódó hivatali tisztségek, az azok révén odaáramló jövedelmek aligha maradnak majd hatástalanok, annak dacára, hogy mindezeket „*az itteni járom*” kíséri, „*a felséges Ausztriai Ház aranylánca, amelyet [azonban] a legkevésbé sem fognak érzékelni, és amit [a nyakukra ültetett] idegenekkel együtt elfogadnak majd.*”³¹

Herberstein gróf Horvátországnak a magyar koronaterülettől történő elválasztására irányuló buzgólkodása azonban nem hozta meg az általa remélt eredményt, mivel tervéhez a horvát köznemesség köréből (akik között ebben az ügyben agitált) csak kevés hívet sikerült szereznie. A horvát főnemesség maradéka, a Károlyvárosi generalátus parancsnokságára korábban egyébként szintén pályázó Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc³²

³⁰ ÖStA, HKA, VV. Rot, Fasz. 5/1, Nr. 226, fol. 263r.

³¹ Uo., fol. 264v–265v.

³² WINKELBAUER 2003, Teil 1. 55., 599. jegyz.

kivégzése után is változatlanul a történelmi hagyomány alapján állt és nem kívánt elszakadni a Magyar Királyságtól. Erdődy Miklós gróf, aki ebben az időszakban előbb csak katonai ügyekben illetékes megbízott, majd 1678-ban már teljes jogkörrel felruházott és beiktatott bán lett, valamint szintén kezdettől fogva a rendi alkotmányosság képviselőjének számított, maga is sikerrel vetette bele magát az ilyen irányú próbálkozás elleni küzdelembe.³³ Némely feltételezések szerint Herberstein működésének leállításában és a közjogi helyzet változatlanul hagyásában szerepe lehetett a Wesselényi-féle szervezkedés felszámolását követő alkotmányellenes lépések némelyike ellen (igaz, olykor a bécsi kormányzat szája íze szerint tett túlbuzgó javaslatai árán)³⁴ sikerrel tiltakozó Szelepcsényi György primásnak is,³⁵ ennek azonban egyelőre semmilyen bizonyítéka nem ismert.³⁶ Ezért az tűnik valószínűbbnek, hogy az uralkodó tervei között aligha szerepelt a Johann Joseph Herberstein gróf által javasolt, a bécsi kormányzat szemében kétségkívül praktikus elképzelés. Talán azért, mert úgy gondolták, hogy az a magyar alkotmánnyal ellentétes egyéb szándékaik végrehajtása szempontjából kockázatot jelenthet számukra. Wenzel Eusebius von Lobkowitz hercegnek, az uralkodó legbefolyásosabb miniszterének Herberstein ilyen jellegű működésének megszüntetésére irányuló közbe lépése³⁷ legalábbis ilyesmit sejtet.

³³ SOKCSEVITS 2011, 219. és GULDESCU 1970, 156–157.

³⁴ RAČKI 1873, 361–368.

³⁵ BARANYAI 1933, 92. és SOKCSEVITS 2011, 219.

³⁶ Hiszen az esztergomi érseknek az 1670-es évek elején játszott politikai szerepét alaposan és igen széleskörűen elemző Benczédi László még csak feltételezés gyanánt sem utalt erre: BENCZÉDI 1975.

³⁷ BARANYAI 1933, 93. és RAČKI 1873, 542–543.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári forrás

ÖStA, HKA

VV. Rot

Verschiedene Vorschläge, rote Nummer

Kiadott forrás

RAČKI 1873

Acta coniurationem bani Petri a Zrinio et com. Fr. Frangepani illustrantia. Izprave o uroti bana P. Zrinskoga i kneza Fr. Frankopana. Ed. Fr. RAČKI. Zagrabiae/Zagreb, 1873.

Szakirodalom

BARANYAI 1933

BARANYAI Béla: Az örökös királyság eszméje 1655–1687 és Esterházy Pál. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulója ünnepére.* Budapest, 1933, 84–109.

BAYER 1935

Martha BAYER: *Die Entwicklung der österreichischen Militärgrenze mit besonderer Berücksichtigung des Karlstädter Generalates.* (Phil. Diss. Universität Wien), Wien, 1935.

BENCZÉDI 1975

BENCZÉDI László: Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. *Történelmi Szemle* 18(1975), 489–502.

BENCZÉDI 1980

BENCZÉDI László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685).* Budapest, 1980 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 91.).

BUCHMANN 1999

Bertrand Michael BUCHMANN: *Österreich und das Osmanische Reich. Eine bilaterale Geschichte.* Wien, 1999.

FÁBIÁNNÉ 1988

FÁBIÁNNÉ Kiss Erzsébet: A Csáktornyai (Kani-zsai) Kamarai Adminisztráció vázlatos törté-

- nete 1673–1773. *Levéltári Közlemények* 59(1988), 291–304.
- FALLENBÜCHL 1988 FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főméltóságai 1526–1848*. [Budapest, 1988.]
- GULDESCU 1970 Stanko GULDESCU: *The Croatian-Slavonian Kingdom 1526–1792*. The Hague–Paris, 1970 (*Studies in European History*, XXI).
- HAUSNER 2007 HAUSNER Gábor: Zrínyi Ádám. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*. Szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor. Budapest, 2007 (Hősgaléria), 165–180.
- KÁROLYI 1883 KÁROLYI Árpád: A magyar alkotmány fölfüggesztése 1673-ban. *Akadémiai értekezések a történettudományok köréből* 11(1883), 3. sz., 3–68.
- KRAJASICH 1974 Peter KRAJASICH: *Die Militärgrenze in Kroatien*. Wien, 1974 (*Dissertationen der Universität Wien* 98.).
- MAKSAY 1992 MAKSAY Ferenc: *A Magyar Kamara archívuma*. Szerk. BUZÁSI János. Budapest, 1992 (*A Magyar Országos Levéltár kiadványai* I-8.).
- OROSS 2013 OROSS András: *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. Budapest, 2013 (*Fons Könyvek* 4.).
- PÁLFFY 1996 PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz). *Történelmi Szemle* 38(1996), 163–215.
- PÁLFFY 2007 PÁLFFY Géza: Egy horvát-magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. A Zrínyiek határokon átívelő kapcsolatai. In: *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*. Szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor. Budapest, 2007 (Hősgaléria), 39–65.
- SOKCSEVITS 2011 SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország. A 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011 (*Szomszéd népek történelme*).
- TAKÁTS 1928 TAKÁTS Sándor: Gróf Zrínyi Ádám. In: Uő: *Régi magyar kapitányok és generálisok*. [2. kiad.] Budapest, [1928], 489–526.

- R. VÁRKONYI 2002 R. VÁRKONYI Ágnes: Az abszolútizmus kísérleti intézményéről. A Gubernium utasítása 1673-ban. In: *Kapcsolatok. Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére*. Szerk. TIMA Renáta. Budapest, 2002, 24–34.
- WESSELY 1954 KURT WESSELY: *Die österreichische Militärgrenze. Der deutsche Beitrag zur Verteidigung des Abendlandes gegen die Türken*. Kitzingen am Main, 1954.
- WINKELBAUER 2003 Thomas WINKELBAUER: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Wien, 2003 (Österreichische Geschichte 1522–1699).
- WREDE 1903 Alphons Freiherr von WREDE: *Geschichte der k. u. k. Wehrmacht. Die Regimenter, Corps, Branchen und Anstalten von 1618 bis Ende des 19. Jhs.* Bd. 5. Wien, 1903 (Mittheilungen des k.k. Kriegs-Archivs. Suppl. Bd. 2.).
- ZIMÁNYI 1981 ZIMÁNYI Vera: A Zrínyi-család tenger melléki birtokai. *Századok* 115(1981), 368–416.
- ZIMÁNYI 1991 ZIMÁNYI Vera: Die Güter der Familie Zrínyi an der Adriaküste. In: *Bona maritima (1627–1685)*. Dig., intr. Vera ZIMÁNYI. Budapest, 1991 (Monumenta Zrínyiana/Pars oeconomica, tom. I.), 13–48.

Ein das kroatische Grenzgebiet betreffender Vorschlag aus den 1670-er Jahren

Johann Joseph Graf von Herberstein, General von Karlstadt/Karlovac (1669–1689) reichte bald nach der Liquidierung der Zrínyi-Frangipanischen Verschwörung (1671) einen Entwurf dem Kaiser-König Leopold I. ein, in welchem er die Ernennung eines, möglichst ausländischen 'Direktors' und die Aufstellung einer Statthalterei für Kroatien vorschlug. Diese Letztere sollte vom Gubernium Ungarns abhängig sein. In diesem Dokument skizzierte Herberstein auch seine, die kroatischen Einkunftsquellen betreffenden Reformvorstellungen. Über die Umwandlung der Verwaltung hatte er eine ganz radikale Absicht, wonach er die Abtrennung dieses Landes vom ungarischen Krongebiet für wünschenswert hielt.

III. TÖRTÉNELEM
ÉS TÖRTÉNETI
SEGÉDTUDOMÁNYOK

NAGY BALÁZS

Luxemburgi IV. Károly önéletrajza: szövegtani és forráskritikai megközelítések

A Luxemburgi IV. Károly (1316–1378) német-római császár (ur. 1355–1378) önéletrajzaként ismert forrás nem túl hosszú: terjedelme tizenötezer szó, napjaink kiadói számítása szerint tehát mintegy két és fél ívnyi szöveg. A középkori elbeszélő források között számos hasonló terjedelmű van, az alábbiakban tárgyalt textus keletkezési korából jó néhány ennél lényegesen részletesebb szöveg maradt fenn. Mi teszi mégis ezt a munkát érdekessé, különlegessé, kutatásra méltóvá? A kérdés megválaszolása előtt érdemes áttekinteni a szöveg fennmaradt kézíratait, kiadásait, illetve modern nyelvi fordításait.

A szöveg kézírathagyománya viszonylag kiterjedt. A legkorábbi kézirat az 1385–1390 között Csehországban keletkezett és a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtárban (Österreichische Nationalbibliothek, a továbbiakban ÖNB) megőrzött kódexben található.¹ Más vélemények szerint a kézirat még IV. Károly életében, akár magának a császárnak az ellenőrzése mellett íródhatott.² A latin szöveg legtöbb kiadása ennek a kéziratnak a textusát követi.

Károly fiának és utódának, Vencelnek (1378–1419) az uralkodási idejéből származik az ÖNB Cod. 619 jelzetű, az 1396. évre datált kézirat; a szintén korainak számító, 1399-ben íródott és a prágai Káptalani Könyvtár gyűjteményében (Knihovna pražské metropolitní kapituly H 9) található kézirat; valamint a brnói egyetemi könyvtár 1407. év körüli kódexe (Cod. MK 20, jelenleg a Moravská zemská knihovna gyűjteményében található). A prágai Nemzeti Könyvtár (Národní knihovna České republiky) I C 24 papírkézirata szintén a 15. századból származik. Későbbiek az ÖNB-ben található következő kéziratok: a Cod. 3280 számú, 1522 körül íródott kó-

¹ ÖNB Cod. 556. aleph.onb.ac.at/F/?func=find-b&find_code=IDN&request=AL00174349&local_base=ONB06&adjacent=N (2013. okt. 31.)

² MONNET–SCHMITT 2010, LXXXII., EMLER 1882, 330–331.

dex; a Cod. 3539 a 15. század első feléből, a Cod. 7308 a 16. század első feléből, valamint a Cod. 9045 a 16. század közepéről–17. századból. Ugyancsak itt maradt fenn a szöveg 1475 körül született első ócseh nyelvű fordítása.³ A csehországi Vyšší Brod (Hohenfurth) cisztercita apátságban őrzött kódex (IVB 121) szintén egy 15. századi szövegvariánst őrzött meg.

A szöveg első nyomtatott kiadása a 16. század második feléből származik. A humanista lutheránus tudós, Reiner Reineck (Reineccius) (1541–1595) adta ki 1595-ben Helmstedtben, a *Chronicon Hierosolymitanum* második kötetében.⁴ Ugyanezt a szöveget publikálta Johannes Marquard Freher (1565–1614) 1602-ben Hanauban a *Rerum Bohemicarum scriptores aliquot antiqui* című munkájának részeként.⁵ Az első, jegyzetekkel ellátott, tudományos igényű kiadás Johann Friedrich Böhmer (1795–1863) nevéhez fűződik. Ő 1843-ban a *Fontes Rerum Germanicarum* első kötetében adta ki a szöveget.⁶

A máig mértékadó kiadás Josef Emler (1836–1899) cseh történész munkája. Ő a *Fontes Rerum Bohemicarum* sorozatának harmadik kötetében jelentette meg IV. Károly önéletírásának latin szövegét.⁷ Emler amellett, hogy egy bő tízoldalas tanulmányban tisztázta a szöveg kéziratainak egymáshoz való viszonyát,⁸ közölte egy ócseh nyelvű fordítás szövegét,⁹ végül kiadta ugyanennek a szövegnek egy középfelnémet nyelvű variánsát is.¹⁰

A latin szöveg későbbi kiadásai alapvetően az Emler-féle variánson alapulnak. Így az 1950-ben Kurt Pfisterer és Walter Bulst által a *Heidelberger Ausgaben zur Geistes- und Kulturgeschichte des Abendlandes* sorozatában közölt latin kiadás,¹¹ illetve az 1979-es latin–német Eugen Hillenbrand-féle kétnyelvű kiadás is.¹² Kisebb eltérésekkel ezt követte a szöveg 2001-ben megjelent latin–angol kiadásának latin textusa is.¹³ Az önéletrajz gazdag szakirodalmi áttekintést is közlő latin–francia kétnyelvű kiadása 2010-ben a *Classiques de l'histoire au Moyen Âge* sorozatában jelent meg, Pierre Mon-

³ Cod 581. A fordítás Johann von Raudnitz nevéhez köthető.

⁴ REINECK 1595, fol. 14–39.

⁵ FREHER 1602, 86–107.

⁶ BÖHMER 1843, XXIII–XXVI., 228–270.

⁷ EMLER 1882, 336–368.

⁸ EMLER 1882, 325–336.

⁹ EMLER 1882, 369–395.

¹⁰ EMLER 1882, 396–417.

¹¹ PFISTERER–BULST 1950.

¹² HILLENBRAND 1979.

¹³ NAGY–SCHAER 2001.

net és Jean-Claude Schmitt szerkesztésében.¹⁴ IV. Károly önéletrajzát több modern nyelvre lefordították. A cseh, német és az előbb említett francia fordítás mellett megszületett a szöveg angol és magyar nyelvű változata is.¹⁵

Az újabb irodalomban megfigyelhető, hogy számos, különböző megközelítésű kutatásnak lehet forrása IV. Károly önéletírása. Természetesen hivatkoznak rá az irodalomtörténészek¹⁶ és művészettörténeti tanulmányok szerzői, szóba kerül a politikai gondolkodás történetével foglalkozó munkákban¹⁷ és akár a 14. századi prédikációs gyakorlat kutatása során is. Szintén foglalkoztak az önéletrajzzal az uralkodói jövő előtt álló ifjak neveltetése okán, illetve a későközépkori uralkodók műveltsége kapcsán.¹⁸ A történeti antropológia területe felé visz el az önéletrajzban található álmok és víziók vizsgálata.¹⁹ Természetesen nem maradhatott el IV. Károly önéletírása és a szentkultusz összefüggéseinek tanulmányozása sem.²⁰ A legutóbbi évek fejleménye az önéletrajz mint irodalmi műfaj és történeti forrástípus beható kutatása. Korábban Georg Misch (1878–1865) munkája volt a meghatározó az önéletrajzok történeti kutatásában, amely lényegében az antikvitástól a 18–19. századig áttekintette az önéletrajz-irodalom legfontosabb példáit és meghatározta az önéletrajzok történeti elemzésének útját.²¹ A nemrég megjelent tanulmányok azonban sok új adalékkal gyarapították a középkori önéletrajzok vizsgálatának módszertanát.²²

Nem az önéletrajz az egyetlen irodalmi mű, amely Luxemburgi IV. Károlyhoz kötődik. Szintén ő a szerzője a Szent Vencelről írt hagiográfiai életírásnak,²³ illetve a *Moralitates* címen ismert munkának, amely filozó-

¹⁴ MONNET–SCHMITT 2010.

¹⁵ Cseh fordítás: PAVEL–RYBA 1978, 10–159. Német fordítás: OELSNER 1885, BLASCHKA 1956, HILLENBRAND 1979, 67–199. Angol fordítás: a szöveg egy részének fordítását adó Jarrett-féle kiadás (JARRETT 1935) után NAGY–SCHAER 2001, 1–175. Magyar fordítás: NAGY 2010.

¹⁶ NECHUTOVÁ 2007, 146–148., 169–173., HERGEMÖLLER 1999, 221–413.

¹⁷ HARTMANN 1986–1987, 67–79., BEHR 1992, 81–91., MONNET 1999. Magyar fordítása: MONNET 2001.

¹⁸ WAGNER 2004, 141–177., SCHLOTHEUBER 2009, 27–55.

¹⁹ ODLOŽILIK 1970, 163–173., DINZELBACHER 1989, 161–170.

²⁰ ROSARIO 2000.

²¹ MISCH 1959–1962.

²² CLASSEN 1988 [1987], 89–104.

²³ BLASCHKA 1934, NAGY–SCHAER 2001, 184–209.

fiai megállapítások és moralizáló tanítások gyűjteménye, egyfajta folytatásaként az önéletrajzban megfogalmazott gondolatoknak.²⁴

Mindezek mellett annak is tudatában kell lenni, hogy IV. Károly önéletrajza számos tisztázatlan kérdéssel és kutatási problémával is szembe-síti a kutatót. Az alábbi áttekintés nem tesz kísérletet ezek megoldására, inkább csak néhány ilyen kérdés felvetését tekinti feladatának.

Az önéletrajz egyik legsajátosabb jellemzője a szöveg heterogén jellege. A húsz részre tagolt szöveg több szempontból is eltérő részek együttese. Élesen elválik az 1–2., illetve a 11–13. fejezet a mű többi részétől. Ezek a részek nélkülöznek minden önéletrajzi elemet, hiszen itt alapvetően egyes bibliai részekhez fűződő elmélkedéseit örökítette meg a szerző. A 11–13. fejezet a Szent Ludmilla napján olvasandó evangéliumi részlet köré épül. Szent Ludmilla (860?–921) Szent Vencel nagyanyja volt, a Přemysl családnak a kereszténységet legkorábban felvett tagjai közé tartozott. A szerző gondolatmenetét az ő ünnepén, szeptember 16-án olvasandó bibliai szakasz indítja el: *Hasonló a mennyek országa a szántóföldben elrejtett kincshez...*²⁵

A tényleges önéletrajz a szöveg 3–10. és 14–20. fejezetére korlátozódik, ez a fennmaradt textus terjedelmének mintegy háromnegyede. Az önéletrajzban a másik éles választóvonalat a fogalmazásmód különbözősége jelenti. Az első 14 fejezetben egyes és többes szám első személyben ír Károly saját pályájáról, majd a 15. fejezetben váltás történik és a hátralévő részben egyes szám harmadik személyben fogalmaz. Ez mindenképpen magyarázatot igénylő fordulat, amiről a szöveget tanulmányozó számos kutató kifejtette álláspontját.

A furcsa váltás magyarázataként elsősorban két tényezőre szokott hivatkozni a szakirodalom. Egyrészt arra, hogy az önéletrajz szövege nem egy időben készült, így a fogalmazásmódbeli eltérés a más időben íródott részek határát jelzi. A másik vélekedés szerint az önéletrajz 15–20. fejezete már nem magának Károlynak az írása, hanem azt valaki más fejezte be helyette. Azonban sem az önéletrajz befejező részének feltételezett szerzőjére, sem az illetőnek Károlyhoz fűződő kapcsolatára vonatkozóan nem fogalmazódtak meg valószínűsíthető hipotézisek. Nehezen elképzelhető egy olyan, Károly környezetéhez tartozó, sőt, az uralkodó bizalmát élvező személy, aki alkalmas lett volna az önéletrajz befejezésére, és a történeti kutatás semmit nem tud róla.²⁶

²⁴ *Moralitates* 1897, 41–76.

²⁵ Mt 13,44.

²⁶ HILLENBRAND 1979, 20.

Mindezekkel a problémákkal szorosan összefügg az önéletrajz datálásának a kérdése is. Magában a szövegben nincs olyan elem, amely közvetlen módon és egyértelműen meghatározná a keletkezés pontos időpontját, ugyanakkor van egy-egy olyan részlet, amelynek alapján meg lehet kísérelni a mű datálását. Az egyik ilyen a mű első fejezetének elején szereplő ajánlás: „*Secundis sedentibus in thronis meis binis, binas mundi vitas agnoscere et meliorem eligere.*”²⁷ A szöveg magyar fordítása szerint: „*Utódaimnak, akik majd kettős trónomon követnek engem, hogy megismerhessék a világ kettős életét és közülük a jobbikat választhassák.*”²⁸

A többes számú fogalmazásmód azt sejteti, hogy Károly több lehetséges utódának ajánlotta a művet, akik őt a kettős trónján követni fogják. Károly első fia az uralkodó második házasságából született Vencel volt (1350–1351), aki azonban csecsemőkorában meghalt. Második fia, a Schweidnitzzi (Świdnicai) Annával kötött harmadik házasságából származott, és ő szintén a Vencel nevet kapta. Erre a fiúra (1361–1419), aki apja halála után IV. Vencel néven lépett a cseh trónra, valóban utódként tekinthetett Károly. Következő fia, az 1368-ban született Zsigmond, a későbbi cseh és magyar király, valamint német–római császár. Tehát Károlynak csak 1368 után volt több olyan élő fia, akire utódként számíthatott és az önéletrajz ajánlásának címzettje lehetett.²⁹ Az 1368 utánra való datálás azonban meglehetősen késői, tekintettel arra, hogy a szövegben leírt legutolsó esemény Károly 1346. július 11-én történt cseh királlyá való megválasztása. Nem ismert olyan komoly érv, amely megmagyarázná, hogy az önéletrajzban megörökített legkésőbbi esemény és a szöveg leírása között miért telt el huszonkét év. Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy Károly német uralkodóvá választása még szerepel az önéletrajzban, de Károly apjának, Luxemburgi János cseh királynak az 1346. augusztus 26-án vívott crécyi csatában történt halála már nem. Erre a Károly szempontjából sorsdöntő eseményre semmilyen utalás nincs az önéletrajzban.³⁰

Más megfontolások is felmerültek az önéletrajz datálásának kapcsán. Eugen Hillenbrand a szöveg első 14 fejezetének, tehát az első személyben fogalmazott részeknek az elkészültét összeköti Károly 1350 körül bekövetkezett részleges benuulásal járó megbetegedésével.³¹ E koncepció szerint a betegség adott volna lehetőséget az uralma elején járó Károlynak,

²⁷ NAGY–SCHAER 2001, 2–3. (Cap. 1.)

²⁸ NAGY 2010, 8–9.

²⁹ HILLENBRAND 1979, 19.

³⁰ A datálásról lásd még: SPĚVÁČEK 1979, 169., LAMMERS 1988, 342.

³¹ LAMMERS 1988, 342., HILLENBRAND 1979, 29.

hogy végiggondolja és az önéletírásában rögzítse ifjúkora tapasztalatait és az uralkodással kapcsolatos elképzeléseit. A szerzőnek a betegségből való felépülését 1351 elejére teszik; eszerint a felgyógyulás után az uralkodói teendőkhöz történő visszatérés magyarázza azt a cezúrát, hogy az egyes számú fogalmazásmódot felváltja a harmadik személyű szerkesztés.

IV. Károly önéletrajza már hosszabb ideje áll a kutatás érdeklődésének homlokterében, hiszen ez a forrásszöveg esélyt adhat számunkra, hogy a 14. század egyik kulcsfontosságú szereplőjének személyiségét megközelíthessük. Az önéletrajz elemzése ugyanakkor szinte több nyitott kérdést vet fel, mint amennyit tisztázni segít. Szembesülnünk kell azzal, hogy a számos szöveg- és forráskritikai nehézség közül a kutatás nem tudott minden problémát tisztázni. A részletes elemzés és a többszempon- t-ú megközelítés lehet az az eszköz, amely reményt adhat a továbbra is nyitott kérdések megnyugtató tisztázására.

BIBLIOGRÁFIA

Forráskiadások és forrásfordítások

- BLASCHKA 1934 Anton BLASCHKA: *Die St. Wenzelslegende Kaiser Karls IV.: Einleitung/ Texte/ Kommentar*. Prag, 1934 (Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte 14.).
- BLASCHKA 1956 Anton BLASCHKA: *Kaiser Karls IV. Jugendleben und St.-Wenzels-Legende*. Weimar, 1956 (Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit 83.).
- BÖHMER 1843 Johann Friedrich BÖHMER: *Fontes Rerum Germanicarum*. Vol. 1. Stuttgart, 1843.
- EMLER 1882 Život císaře Karla IV. (Leben des Kaisers Karl IV.). Ed. Josef EMLER. In: *Prameny dějin českých (Fontes rerum Bohemicarum)*. Tom. III. Praha, 1882, 323–417.
- FREHER 1602 Johannes Marquard FREHER: *Rerum Bohemicarum antiqui scriptores aliquot insignes...* Hanoviae, 1602.
- HILLENBRAND 1979 *Vita Caroli Quarti. Die Autobiographie Karls IV.* Hrsg. von Eugen HILLENBRAND. Stuttgart, 1979.
- MONNET–SCHMITT 2010 *Vie de Charles IV de Luxembourg*. Éd. et trad. Pierre MONNET, Jean-Claude SCHMITT. Paris, 2010 (Classiques de l'histoire au Moyen Âge 49.).
- Moralitates 1897 *Moralitates Caroli IV. Imperatoris. Excerpta ex scriptura sacra cum explicationibus*. Ed. Karl WODKE. *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens* 1(1897), 4. Heft, 41–76.
- NAGY–SCHAER 2001 *Autobiography of Emperor Charles IV and his Legend of St. Wenceslas*. Ed. Balázs NAGY, Frank SCHAER. Budapest, 2001 (Central European Medieval Texts).
- NAGY 2010 *IV. Károly császár önéletrajza. Karoli IV Imperatoris Romanorum vita ab eo ipso conscripta*. Ford. NAGY Balázs. Budapest, [2010].

- OELSNER 1885 Ludwig OELSNER: *Kaiser Karls IV. Jugendleben von ihm selbst erzählt*. Leipzig, 1885 (Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit, 14. Jh., 5).
- PAVEL–RYBA 1978 Jakub PAVEL – Bohumil RYBA: *Karel IV: vlastní životopis*. Praha, 1978.
- PFISTERER–BULST 1950 *Karoli IV Imp. Rom. Vita ab eo ipso conscripta*. Hrsg. von Kurt PFISTERER, Walther BULST. Heidelberg, 1950 (Heidelberger Ausgaben zur Geistes- und Kulturgeschichte des Abendlandes 16.).
- REINECK 1595 Reiner REINECCIUS: *Chronicon Hierosolymitanum*. Vol. 2. Helmaestadii, 1595.

Szakirodalom

- BEHR 1992 Hans-Joachim BEHR: Herrschaftsverständnis im Spiegel der Literatur: Die 'Vita Caroli Quarti'. In: *Literatur im Umkreis des Prager Hofes der Luxemburger: Schweinfurter Kolloquium, 1992*. Hrsg. von Joachim HEINZLE, L. Peter JOHNSON, Gisela VOLLMANN-PROFE. Berlin, 1994 (Wolfram Studien 13.), 81–91.
- CLASSEN 1988 [1987] Albrecht CLASSEN: Autobiography as a late medieval phenomenon. *Medieval Perspectives*. Vol. 3, Issue 1 (1988[1987]), 89–104.
- DINZELBACHER 1989 Peter DINZELBACHER: Der Traum Kaiser Karls IV. In: *Träume im Mittelalter: Ikonologische Studien*. Hrsg. von Agostino PARAVICINI BAGLIANI, Giorgio STABILE. Stuttgart, 1989, 161–170.
- HARTMANN 1986–1987 Sigelinde HARTMANN: Die 'Autobiographie' Karls IV.: 'Politische Rechtfertigungsschrift' oder 'Heiligenvita'? *Jahrbuch der Oswald von Wolkenstein Gesellschaft* 4(1986–1987), 67–79.
- HERGEMÖLLER 1999 Bernd-Ulrich HERGEMÖLLER: Carolus quartus latinus. Karl IV. als literarisches Ego, als gestaltender Urheber und als geistige Autorität. In: Ders.: *Cogor adversum te. Drei Studien zum literarischtheologischen Profil Karls IV. und seiner Kanz-*

- lei. Warendorf, 1999 (Studien zu den Luxemburgern und ihrer Zeit 7), 221–413.
- JARRETT 1935 Bede JARRETT: *The Emperor Charles IV*. London, 1935.
- LAMMERS 1988 Walther LAMMERS: Unwahres oder Verfälschtes in der Autobiographie Karls IV.? In: *Fälschungen im Mittelalter: Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica, München, 16–19. September 1986*. I. Bd. Kongreßdaten u. Festvorträge. *Literatur und Fälschung*. Mitarb. Detlev JASPER. Hannover, 1988 (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 33.), 339–376.
- MISCH 1959–1962 Georg MISCH: *Geschichte der Autobiographie*. 3. Bd. *Das Mittelalter*. 2. Teil. *Das Hochmittelalter im Anfang*. 1–2. Hälfte. Frankfurt am Main, 1959–1962.
- MONNET 1999 Pierre MONNET: A középkori Patria Németség vonatkozásában, birodalomszervezés és regionális tudatformák között. *Aetas* 14(1999), 3. sz., 61–77.
- MONNET 2001 Pierre MONNET: La patria médiévale vue d'Allemagne, entre construction impériale et identités régionales. *Le Moyen Age. Revue d'histoire et de philologie* 107(2001/1), 71–99.
- NECHUTOVÁ 2007 Jana NECHUTOVÁ: *Die lateinische Literatur des Mittelalters in Böhmen*. Köln, 2007.
- ODLOŽILIK 1970 Otakar ODLOŽILIK: The Terenzo dream of Charles IV: critical examination of the available sources. In: *Orbis Mediaevalis: Festgabe für Anton Blaschka zum 75. Geburtstag am 7. Oktober 1967*. Hrsg. von Horst GERICKE, Manfred LEMMER, Walter ZÖLLNER. Weimar, 1970, 163–173.
- ROSARIO 2000 Iva ROSARIO: *Art and Propaganda: Charles IV of Bohemia, 1346–1378*. Woodbridge, 2000.
- SCHLOTHEUBER 2009 Eva SCHLOTHEUBER: Kindheit und Erziehung im Spiegel der spätmittelalterlichen biographischen und autobiographischen Literatur. In: *Aufblühen und Verwelken. Mediävistische Forschungen zu Kindheit und Alter*. 4. Tagung der Arbeitsgruppe

- „Marburger Mittelalter-Zentrum (MMZ)“, Marburg, 17. November 2006. Hrsg. von Ines HEISER, Andreas MEYER. Leipzig, 2009, 27–55.
- SPĚVÁČEK 1979 Jiří SPĚVÁČEK: Karl IV. und seine Selbstbiographie. In: *Vita Karoli Quarti. Karl IV. Selbstbiographie*. Hrsg. von Jan BINDER, Mireia RYŠKOVÁ. Prag, 1979, 164–199.
- WAGNER 2004 Wolfgang Eric WAGNER: “Princeps literatus aut illiteratus”? Sprachfertigkeiten regierender Fürsten um 1400 zwischen realen Anforderungssituationen und pädagogischem Humanismus. In: *Schriften im Umkreis mitteleuropäischer Universitäten um 1400. Lateinische und volkssprachige Texte aus Prag, Wien und Heidelberg: Unterschiede, Gemeinsamkeiten, Wechselbeziehungen*. Hrsg. von Fritz Peter KNAPP, Jürgen MIETHKE, Manuela NIESNER. Leiden, 2004 (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance 20.), 141–177.

Autobiography of Charles IV of Luxemburg: Textual and Source Critical Approaches

The paper gives an overview of the manuscript tradition of the autobiography, listing the surviving codices of the text and also the early printed editions, starting with the editions by Reiner Reineck in 1595 and Johannes Marquard Freher in 1602. The standard edition of the autobiography is that published by Josef Emler in volume 3 of *Fontes Rerum Bohemicarum* in 1882. The paper also lists the available modern translations of the text.

Outlining the modern research on the autobiography, the paper refers to the fact that the text has been analysed by the methodology of various historical disciplines, including literary and art history, historical anthropology, the history of political thought and several other fields. Recent studies on the genre of autobiography have added several new aspects to the examination of the text.

The paper also refers to a few unsolved questions in the analysis of the autobiography. The autobiography of Charles IV has a heterogeneous character. Chapters 1–2 and 11–13 include the author's contemplations on various biblical excerpts; the real autobiographical reflections are limited to chapters 3 to 10 and 14 to 20. In the first 14 chapters the text of the autobiography are formulated in the first-person singular or plural, but chapters 15–20 are written in the third person. The paper seeks to survey the explanations of that characteristic of the text and also to review the problem of dating the autobiography. In conclusion the paper states that the textual and critical studies on the autobiography of Charles IV have not clarified all the unsolved problems and only further critical examination and multidisciplinary approach give a chance to settle these questions.

E. KOVÁCS PÉTER

Zsigmond király itáliai itineráriuma (1412–1414 és 1431–1433)

A 15. századi magyar uralkodók itineráriumáról az utóbbi évek kutatásainak köszönhetően egyre többet és pontosabbat tudhattunk. 1996-ban jelent meg Jörg K. Hoensch Zsigmond-monográfiája, aki az életrajz megírása mellett az uralkodó utazásait is összeállította.¹ Közel tíz év múlva vehettük kézbe Engel Pál és C. Tóth Norbert munkáját, akik önálló kötetet szenteltek Zsigmond király és a királynők (Mária és Borbála) vonulásainak.² Horváth Richárd, folytatva a sorozatot, Mátyásról és Beatrixról készített kiváló adattárat.³ Számos kisebb lélegzetű tanulmányban is találhatunk további utalásokat, de ezek felsorolásától most eltekintek, inkább tartalmilag idéznék egy régebbi cikkemből: soha nem készülhet olyan feldolgozás, amihez ne lehetne még egy adalékot csatolni, de arról soha senki se feledkezzen meg, hogy sokkal könnyebb a több ezer oklevélből levont következtetésekhez egy újdonságot hozzátenni, mint fordítva, nem beszélve arról, ha mindezt az „elengedhetetlen” szakmai göggel és megvetéssel teszik. Az itineráriumok számos kérdésre választ adnak, de sokat nyitva is hagynak. Ezek megoldása nem csak a szerző feladata (ő már megtette a magáét), hanem annak, akinek éppen szüksége van bizonyos adatokra egy történeti kérdés megoldásához. Véleményem szerint az ilyen típusú adattárak egy alapproblémát mindig magában hordoznak: abban az esetben, ha az uralkodó a felhasznált források szerint huzamosabb ideig nem mozdult ki egy városból, az vajon azt jelenti-e valóban, hogy az adott idő alatt nem utazott sehová? Hangsúlyozni szeretném, hogy adatok hiányában ez egy megoldhatatlan probléma, és egy apró bejegyzés is megváltoztathatja az „otthonülő” királyról kialakított elképzelésünket.⁴

1 HOENSH 1996.

2 ENGEL–C. TÓTH.

3 HORVÁTH 2011.

4 E. KOVÁCS 2011.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az itineráriumokat érthető módon úgy állítják össze, hogy időrendi sorrendbe rakják a kiállított okleveleket. Ennek a logikus módszernek az alkalmazásával több probléma is felmerülhet. Az uralkodó megfordulhatott olyan helyen is, ahol éppen a kancellária nem dolgozott, vagy ha igen, nem maradtak fent a dokumentumok. Nem beszélve arról, hogy a megérkezés napja nem mindig esett egybe az adott helyen elsőnek írásba foglalt oklevél dátumával, és abban sem lehetünk mindig biztosak, hogy a diploma kiállításának valós helye minden esetben megegyezik a szövegben olvashatóval. Hallottam már olyanról is, hogy néhány adat elkerülte az összeállítás készítőjének a figyelmét, de ezeket a pótlásokat soroljuk be az utókorra hagyományozandó feladatok közé. Leszögezhetjük: tökéletes itineráriumot lehetetlen készíteni, de mielőtt veszne a hit, kijelentem, van némi remény. A kutatói szorgalom következtében „minden pillanatban” előkerülhet egy újabb oklevél és azonnal javulhat az adattár.

Zsigmond itáliai utazásának rekonstruálásakor nem az eddigi utat követtem, hanem a sokkal időigényesebb, de számomra érdekesebb megoldást választottam. Személyesen elmentem majdnem valamennyi helyre, ahol az uralkodó megfordult, elolvastam a korabeli krónikákat és az irodalmat, és ha volt, akkor a levéltárakban előkerestem a királyra vonatkozó dokumentumokat is. Szeretném hangsúlyozni: a bőségesnek tűnő forrásellátottság ellenére sem lehet tökéletesen feltárni és megírni Zsigmond itineráriumát. Jól tudom, hogy számos megoldatlan problémára nem tudtam választ adni az összeállításomban.⁵ Módszerem csak azért különbözik Ellen Widder metódusától, mert ő érthető módon – hiszen ebből a korból sokkal kevesebb levéltári anyag áll a kutatók rendelkezésére – döntő részben kiadott forrásokat használt, amikor összeállította IV. Károly itáliai utazásait.⁶ Én a 15. századdal sokkal szerencsésebb voltam, hiszen a Zsigmond-korról az olaszországi archívumokban és a könyvtárakban sokkal több forrás maradt fent, mint a 14 századból. Ugyan nem itinerárium, de fontos tanulmányt írt Enrico Lazzeroni III. Frigyes császár itáliai útjáról. Sajnos a cikkből csak töredékesen lehet összeállítani az uralkodó útvonalt.⁷ A császár 1468–1469 fordulóján újból járt Itáliában.⁸ Ezeket az adatokat is jelzem.

⁵ Ezeket minden alkalommal a lábjegyzetekben jelzem.

⁶ WIDDER 1993. IV. Károlynak a következő itáliai útjait ismerjük: 1331, 1333, 1336, 1337, 1340–1341, 1347, 1354–1355, 1368–1369.

⁷ LAZZERONI 1937. III. Frigyes 1452-ben volt Itáliában.

⁸ RAINER 1987, 183–190.

Az útvonal összeállítása a következő szempontok szerint történt:

1. Itália fogalmát tágabb értelemben használom. Gyakorlati szempontok miatt a mai Olaszország területét tekintem annak, tudva, hogy a kettő földrajzilag soha nem fedte egymást.

2. Érdemesnek tartottam azokat a helységeket is felsorolni, ahonnan Zsigmond és kísérete érkezett, vagy éppen távozott Itáliából.

3. Az itineráriumba a mai Svájc területére eső helységeket is felvettem, mert ellenkező esetben érthetlenné vált volna a király és embereinek Appennin-félszigeti mozgása.

4. Néhány alkalommal az útvonal megállapításához csak egy irat áll a rendelkezésünkre, de szerencsére az is előfordul, hogy úgy a megérkezés, mint az elindulás dátumára több forrást is ismerünk. Ebben az esetben az általam a legjobbnak tartott adatra hivatkozom.

5. Ha bizonyosnak is látszik, hogy Zsigmond akár több napot is maradt az adott helyen, ezt nem jelzem.⁹

6. A nagyon rövid tartózkodás azt is jelentheti, hogy az előző vagy a rákövetkező nap is ott aludhattak. Ezt csak akkor veszem figyelembe, ha mindez biztosan tudható.¹⁰

7. Számos alkalommal arra is van adat, hogy Zsigmond kimozdult egy olyan városból, ahol tudomásunk szerint hosszabb ideig tartózkodott. Ezt *dólt betűvel* jelzem.

8. Annak ellenére, hogy a HOENSH 1996 és az ENGEL–C. TÓTH által használt forrásokat én is ismerem, kevés kivételtől eltekintve a fent említett két feldolgozásra hivatkozom.

9. Az itineráriumban szereplő helységneveket korabeli alakjukban (esetenként magyar névformában) adom, utána zárójelben a mai hivatalos helységnevet, ha ez különbözik a forrásokban található alaktól.

10. Ha egy településen belüli részről van szó / a után a településrész neve áll. Mai név esetében a párhuzamos más nyelvi hivatalos nevet tüntettem fel (például Dél-Tirolban, Svájcban).

⁹ Pl. Monterotondóból 1433. aug. 15-ről van adatunk. Biztosan tudjuk, hogy Zsigmond már 13-án elindult Rómából és a két város távolsága kb. 30 km. Ha nem is aznap, de aug. 14-én már bizonyosan meg kellett érkezniük. A több napos tartózkodás oka, hogy volt egy kisebb összetűzés a császár katonái és a városka lakói között. Zsigmond emberei között itt többen életüket veszítették. DRTA XI. 3.

¹⁰ Amikor Andrea Gattaro (Gatari) naplóját használom, akkor igen: GATARI.

11. Keresztet tettem minden olyan helynév mögé, ahol IV. Károly is megfordult. Ha egy városban többször is megjelent, oda annyi jel került annyiszor, ahányszor Zsigmond apja ott járt.¹¹

12. Hasonlóan döntöttem III. Frigyes esetében is, de a császárnál csilagot használtam.¹²

Az első itáliai utazás, 1412–1414

1412

okt. 26–nov. 8.	Zágráb (Zagreb) ¹³
nov. 13–nov. 19.	Bihács (Bihać) ¹⁴
nov. 24–nov. 25.	Modrus (Modruš) ¹⁵
nov. 27–nov. 29.	Brinje ¹⁶
dec. 7.	Cnizicza mellett ¹⁷
dec. 10–dec. 11.	Görz (Gorizia) ¹⁸ +
dec. 14.	Cividale ¹⁹
dec. 15–dec. 20.	Udine ²⁰ + + + +

¹¹ Nem adok külön jelzetet. Ellen Widder munkájából vettem az adatokat: WIDDER 1993, 389–472. A király két utazásánál előfordul, hogy mindkét alkalommal megfordult ugyanabban a városban. A IV. Károly császár tartózkodását jelző keresztet ebben az esetben mindig Zsigmond első itáliai utazásához tettem.

¹² Nem adok külön jelzetet. Enrico Lazzeroni tanulmányát használtam fel: LAZZERONI 1937, 271–397.

¹³ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁴ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁵ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁶ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁷ BBC. AAC, Lorenzo Orlandi, Pergamena e Documenti, busta 8., nr. 132. Zsigmond itt adott ki egy oklevelet. A szövegben ez áll: „in descensu nostro prope Novum Castrum in villa Cnizicza.” Annyit tudunk, hogy hegyes vidéken van, és mivel a király három nap múlva már Goriziába ért, nem lehet nagyon messze az előbb említett várostól. A levéltári palliumon Cniziza-ként oldották fel.

¹⁸ ENGEL–C. TÓTH, 95.

¹⁹ Giambatista Verici szerint dec. 14-én érkezett a városba. VERICI XIX. 81. Ezt a dátumot máshol is megtaláljuk, minden bizonnyal az előbb említett szerzőtől átvéve. Annali A, 248–250. Egy velencei krónika is megemlékezik, arról, hogy Zsigmond Cividaleban volt, sajnos pontos időpont nélkül. A következő bejegyzés dec. 16-ról van, tehát elképzelhető, hogy Giambatista Verici dátuma helyes. DOLFIN II. 158–159.

²⁰ Vincenzo Marchesi dec. 13-ra teszi Zsigmond érkezését Udinebe. MARCHESI 1884, 12. A jegyzetben Vincenzo Joppira hivatkozik: „Cronaca inedita di Quirino notaio. – Collezione Joppi.” Eddig nem leltem rá erre a forrásra Vincenzo Joppi hagyatékában.

dec. 20.	Savorgnano mellett a táborban ²¹
dec. ??	Gemona ²² + +
dec. 24–dec. 31.	Udine ²³

1413

jan. 1–jan. 18.	Udine ²⁴
jan. ?	Osoppo ²⁵

Ellenben az udinei levéltárban őriznek egy rövid szöveget, amit Quirino di Odorico Cerdone detto Merlico közjegyző írt. ASU, Archivio Notarile, busta 5135. Quirino di Odorico Cerdone detto Merlico 6. (1409–1417). Sajnos ebben sem találtam semmilyen utalást a fenti dátumra. A dec. 13-i érkezést mások is átveszik. PASCHINI 1955, 312. Vincenzo Joppi gyűjtésében ellenben találtam egy bejegyzést 1412. dec. 13-ról, amiből kiderül, hogy még csak készülődnek a király fogadására. Collezione Joppi, 688, 62r–v. Bonyolítja a helyzetet, hogy az első olyan ismert oklevéllel, amit Zsigmond a városban adott ki, problémák merülnek fel. A ZsO III. 3051. sz. irat dátumát a szerkesztők helyesen hibásnak ítélik, hiszen 1412. dec. 8-án Zsigmond még nem lehetett Udinében. Ők a logikusabb dec. 15-re datálják az iratot, és azt állítják, hogy a király ezen a napon vonulhatott be a városba. Ezt veszi át Engel Pál és C. Tóth Norbert is. ENGEL–C. TÓTH, 95. Magam is inkább a febr. 15-i érkezést tartom elfogadhatónak, de erre eddig csak közvetett bizonyítékom van Giambatista Verici fent említett adata mellett, aki szerint az uralkodó dec. 14-én érkezett meg Civaldaléba. (VERICI XIX. 81.), Vincenzo Marchesi közöl egy iratot, amelyben a város vezetői azt írják dec. 14-én, hogy katonákat fog-nak Zsigmondhoz küldeni, de nem említik, hogy a király már Udinében lett volna. MARCHESI 1884, 23–24. Az uralkodónak ezután legkésőbb dec. 20-án el kellett hagynia Udinét, hiszen ezen a napon már a Savorgnano melletti táborban van. ALTMANN 388. sz. Az 1412-es évből még hét oklevelet ismerünk, amit Zsigmond Udinében adott ki: ALTMANN 384. sz. (dec. 16.), 385–387. sz. (dec. 17.), 389. sz. (dec. 23.) 390. sz. (dec. 29.), 391. sz. (dec. 31.)

²¹ ALTMANN 388. sz.

²² ASG, Massari 1412–1413, 29r. Csak annyit tudunk, hogy decemberben volt ott, de mivel a bejegyzés előtt arra van adat, hogy a királyhoz követet küldtek a Savorgnano melletti táborba (ASG, Massari 1412–1413, 28r), ezért Gemonába csak dec. 20-a után érkezhetett. Zsigmond gemonai tartózkodására jelzet nélkül utal Valentino Baldissera is: BALDISSERA 1889, 141.

²³ ALTMANN 389. és 391. sz.

²⁴ ALTMANN 392. és 421. sz.

²⁵ ASG, Massari 1412–1413, 30r. Erre jan. 4. és 9. vagy jan. 9. és 15. vagy jan. 15. és 17. között kerülhetett sor. Zsigmond jan. 1. és 4. között minden nap adott ki oklevelet Udinében: ALTMANN 392–398 sz. Jan. 4-e tájban nem ment el Bellunóba, igaz tervezte: ALTMANN 398a sz. és VERICI XIX. 83. Jan. 4–9. között nem ismerünk olyan iratot, amit Zsigmond a városban adott volna ki. Jan. 9-én még/vagy már Udinében lehet (ALTMANN 399. sz.), de ezután már csak jan. 15-éről ismerünk királyi oklevelet, amit a városban kelteznek (ALTMANN 401. sz.). Majd jan. 17-én (ZsO IV. 61.) és január 18-án újabb (ALTMANN 402–421 sz.) Zsigmond-oklevelek keltek Udinében.

jan. 24–jan. 25.	Capodistria (Koper) ²⁶
?	Castel Leone ²⁷
jan.	Muggia ²⁸
?	San Lorenzo del Pasenatico (Sveti Lovreč) ²⁹
?	Isola (Izola) ³⁰
?	Parenzo (Poreč) ³¹
?	Pola (Pula) ³²
?	Dignano (Vodnjan) ³³
febr. 13–febr. 19.	Valle (Bale) vára mellett a táborban ³⁴
?	Portole (Oprtalj) ³⁵
?	Castelnuovo (Podgrad) ³⁶
febr. 26.	Trieszt ³⁷
márc. 7–márc. 9.	Muggia ³⁸
márc. 9–márc. 10.	Trieszt ³⁹
márc. 12.	Monfalcone ⁴⁰

²⁶ ENGEL–C. TÓTH, 95. Zsigmond személyesen is részt vett az isztriai hadjáratban. Úgy tűnik, hogy az alább felsorolt városoknál és váraknál is megfordult.

²⁷ BENUSSI, 291.

²⁸ Marino Sanuto szerint Zsigmond jan. 24-én ért a városhoz. SANUTO 1733, 876. Egy kicsivel később azt írta, hogy a magyarok jan. 25-én voltak Muggiánál. SANUTO 1733, 877. Ez utóbbi adatot veszi át Bernardo Benussi is. BENUSSI, 291. Zsigmond ott lehetett. ZsO IV. 111. (1413. január vége, Isztria. Zsigmond levele Ulászló lengyel királyhoz.)

²⁹ Cronachetta 320. Elképzelhető.

³⁰ Annali A, 250.

³¹ Annali A, 250.

³² Annali A, 250.

³³ TAMARO 1893, 565–566., valamint Atti e Memorie V. 317–318. (1413. máj. 23.)

³⁴ ENGEL–C. TÓTH, 95. A második világháború végéig Valle d’Istria volt a neve.

³⁵ COLOMBO 1970, 105., FOSCAN 1992, 32.

³⁶ DOLFIN II. 162.

³⁷ SANUTO 1733, 878., BENUSSI, 292.

³⁸ Az udinei követek 1413. márc. 8-án azt írták Triesztből, hogy Zsigmond az előző nap érkezett meg Muggiába. CORGNALI 1932, 14–15., ENGEL–C. TÓTH, 95.

³⁹ Az udinei követek 1413. márc. 8-án azt írták Triesztből, hogy Zsigmond másnap fogja fogadni őket a városban. Muggia és Trieszt pár órányi járőföldre vannak, hajóval pedig még rövidebb az út. A király minden gond nélkül egy napon belül lehetett Muggában és Triesztben is. CORGNALI 1932, 14–15., ENGEL–C. TÓTH, 95.

⁴⁰ ENGEL–C. TÓTH, 95. Márc. 13-án Zsigmond kiadott egy oklevelet „in descensu nostro campestri iuxta Tergestum.” ALTMANN 426. sz. Azt gondolom, arra utal, hogy már elhagyta Triesztet, ahol márc. 10-én tartózkodott és nem arra, hogy újból visszatért oda.

márc. 20.	Aquileia közelében ⁴¹ +
márc. 20–márc. 30.	Ariis mellett a táborban ⁴²
ápr. 1–ápr. 3.	Udine ⁴³
ápr. 4–ápr. 9.	Ariis mellett a táborban ⁴⁴
ápr. 12.	Udine ⁴⁵
ápr. 13–ápr. 16.	Ariis mellett a táborban ⁴⁶
ápr. 17.	Castelleto mellett a táborban ⁴⁷
ápr. 19–máj. 26.	Udine ⁴⁸
máj. 27.	Spilimbergo ⁴⁹
máj. 28.	Sacile ⁵⁰ + + +
máj. 30–máj. 31.	Serravalle (Vittorio Veneto) ⁵¹ + +
jún. 1–jún. 15.	Belluno ⁵² + + + + + +
jún. 16–jún. 25.	Feltre ⁵³ + + + + + +
?	Anzù ⁵⁴
?	Castello della Scala / Faastro ⁵⁵

41 ENGEL–C. TÓTH, 95.

42 ENGEL–C. TÓTH, 95., ALTMANN 433. sz.

43 ALTMANN 434–460. sz. Ápr. 2-án kelt egy Zsigmond-oklevél, amit az Ariis melletti táborban adtak ki: ZsO IV. 378.

44 ZsO IV. 414., ALTMANN 461. sz.,

45 ALTMANN 463. sz.

46 ZsO IV. 434. és 441., ENGEL–C. TÓTH, 95. Véleményem szerint a ZsO IV. 452. is Ariisre vonatkozhat és nem a friauli táborra. ENGEL–C. TÓTH, 96.

47 ENGEL–C. TÓTH, 96.

48 ENGEL–C. TÓTH, 96.

49 Chronicon A, 67. Annali A, 255. Nem lehetett e a napon Feltrében. ALTMANN 506. sz.

50 ENGEL–C. TÓTH, 96.

51 ENGEL–C. TÓTH, 96. A városkát 1866-ban a szomszédos Cenadával egyesítették Vittorio néven, minderre Velence Olaszországhoz történt csatlakozása révén került sor. A település a nevét II. Vittorio Emanuele királyról kapta. 1923 óta Vittorio Veneto-ként találhatjuk meg a térképen, ezzel is emlékezve, hogy 1918 októberének a végén a város közelében zajlott le a döntő összecsapás Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia csapatai között. Ez utóbbiak döntő vereséget szenvedtek és napokon belül a fegyvert is letették.

52 Cronache bellunesi, 60. Nem lehetett június elsején Udinében. ALTMANN 510. sz.

53 ENGEL–C. TÓTH, 96. Június 16-án már biztosan Feltrében volt Zsigmond: TLA, Handschrift. Rechnungen der Oberösterreichischen Kammer und ähnliche aus dem 15. Jahrhundert 131, 27r (1413. jún. 16-i bejegyzés). Jún. 26-án még oklevelet ad ki a városból: ALTMANN 544. sz. A bellunói krónika szerint hasonlóan tett jún. 28-án is: Cronache bellunesi, 61.

54 ALPAGO-NOVELLO 1940, 1248. sz. Itt van a Basilica Santuario dei Santi Vittore e Corona, Zsigmond az egyik napon kilovagolt ide.

55 VERICI XIX. 96. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

?	Primolano ⁵⁶
jún. 25–júl. 2.	Trient (Trento) ⁵⁷ + + + + + + +
júl. 20–júl. 28.	Bozen (Bolzano/Bozen) ⁵⁸ + +
júl. 28–júl. 29.	Brixen (Bressanone/Brixen) ⁵⁹
aug. 1.	Bozen (Bolzano/Bozen) ⁶⁰
aug. 3–aug. 11.	Meran (Merano/Meran) ⁶¹ + +
aug. 17–szept. 25.	Chur ⁶²
szept. 29–okt. 11.	Bellinzona ⁶³
okt. 16–okt. 25.	Tesserete / Capriasca ⁶⁴
okt. 23.	Sala / Capriasca ⁶⁵
okt. 30–okt. 31.	Viggiù ⁶⁶
?	Varese ⁶⁷

⁵⁶ VERICI XIX. 96. Az útvonalba beleilleszhető, de kétséges.

⁵⁷ ENGEL–C. TÓTH, 96. Giambatista Verici szerint Zsigmond már jún. 25-én a városban volt, hiszen ezen a napon már oklevelet adott ki Trientben: VERICI XIX. 70–71, valamint ZsO IV. 786. (Utóbbi kiadási hely nélkül.) Hivatkozza: ALTMANN 540. sz. Egy firenzei követjelentés szerint Zsigmonddal jún. 26-án találkoztak a városban, aki másnap (jún. 27.) már el is utazott. A követek júl. 7-ig maradtak, majd elindultak Bozen irányába, hogy ott várják az uralkodót. HERRE 1904, 57. A jún. 27-i elutazás nem valószínű, hiszen Zsigmond még 29-én is oklevelet adott ki a városból (ZsO IV. 798.), továbbá 30-án (ALTMANN 548–549. sz.) és júl. 2-án is (ALTMANN 551. sz.).

⁵⁸ HERRE 1904, 57, ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁵⁹ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶⁰ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶¹ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶² ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶³ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶⁴ ENGEL–C. TÓTH, 96. 2001. okt. 15-én hat településből – köztük találjuk Tesserete helységet is – egy új várost szerveztek Capriasca néven. 2008. ápr. 20-án ebbe három újabb település olvadt be.

⁶⁵ ZsO IV. 122., ALTMANN 761a. sz. Zsigmond okt. 23-án volt itt. Jörg K. Hoensh véleménye szerint a helység „bei Como” fekszik: HOENSH 1996, 171. Az oklevélben (ALTMANN 761a sz.) ellenben csak azt írják, hogy Sala a comói egyházmegye területén található. Ez utóbbi igaz, de a település közvetlenül Tesserete mellett feküdt és már 1078-ban említették. Így érthetővé válik, hogy Zsigmond okt. 23-án itt adott ki oklevelet (ZsO IV. 1217., ALTMANN 762–764. sz.), majd másnap a király már újból Tesseretéből keltez: ALTMANN 765–767. sz. 2001. okt. 15-én hat településből – köztük találjuk Sala Capriasca helységet is – egy új várost szerveztek Capriasca néven. 2008. ápr. 20-án ebbe három újabb település olvadt be.

⁶⁶ ENGEL–C. TÓTH, 96.

⁶⁷ CARAVATTI 1942, 6. Sajnos hivatkozás nélkül közli, hogy melyik család látta vendégül Zsigmondot a városban. Hasonlóan jelzet nélkül, tényként írja a király varesei tartózkodást Luigi Brambilla is: BRAMBILLA 1874, 235. Az Archivio Storico Comunale di

nov. 4–nov. 17.	Como ⁶⁸
?	Cantù ⁶⁹
?	(Ponte) Lambro ⁷⁰
?	Muzza ⁷¹
nov. 20–dec. 27.	Lodi ⁷² +

1414

jan. 4–febr. 10.	Cremona ⁷³ + + +
febr. 20–márc. 1.	Piacenza ⁷⁴ + +
?	Novi Ligure ⁷⁵
márc. 13–15.	Serravalle (Serravalle Scrivia) ⁷⁶
?	Gavi ⁷⁷
márc. 24–ápr. 2.	Acqui (Acqui Terme) ⁷⁸
ápr. 9.	Nizza Monferrato
ápr. 19–máj. 1.	Asti ⁷⁹
máj. 8–máj. 12.	Pontestura ⁸⁰
máj. 12–máj. 16.	Rivoli ⁸¹

Varese fondjaiban nem találtam semmilyen utalást. Ha igaz, talán Viggiù elhagyása után járt erre a király.

68 ENGEL–C. TÓTH, 96. Állítólag Zsigmond nov. 20-án még oklevelet adott ki Comóból Belluno városának: ALPAGO-NOVELLO 1940, 1248 sz. Az oklevelet megtaláltam és valóban ez a dátuma: ASCB, Magnifica Comunità del Cival di Belluno. Deliberazioni B, 79v. A távolság miatt ez szerintem lehetetlen.

69 TATTI III. 204. Comóból átment Cantùba, majd visszatért Comóba.

70 TATTI III. 204.

71 TATTI III. 204.

72 ENGEL–C. TÓTH, 96.

73 ENGEL–C. TÓTH, 97. A cremonai krónikában azt írják, hogy Zsigmond jan. 13-án lépett be a városba és 22-én hagyta el Cremonát. Piacenzába ment, majd visszatért a városba. Cremonából véglegesen febr. 12-én távozott. Cronache cremonesi, 180.

74 ENGEL–C. TÓTH, 97. Piacenza után Zsigmondnak egyelőre „nyoma veszett.” Minden bizonnyal Voghera és Tortona irányába haladt Genova felé, de sajnos az említett városokban sem a levéltárakban, sem pedig a szakirodalomban semmilyen adatot nem találtam erre az útvonalra.

75 Zsigmond Genova felé vonulva áthaladt a kisvároson is: VARESE III. 177.

76 ENGEL–C. TÓTH, 97.

77 ALTMANN 968. sz., Annales Genuienses, 317.

78 ENGEL–C. TÓTH, 97.

79 ENGEL–C. TÓTH, 97.

80 ENGEL–C. TÓTH, 97., Számadás A, 2r. Mivel máj. 12-én Zsigmond már Rivoliban van, a máj. 11-i elindulás is elképzelhető.

81 Számadás A, 2r és 13v.

máj. 17.	Moncalvo ⁸²
máj. 19.	Pontestura ⁸³
máj. 21.	Moncalvo ⁸⁴
máj. 21.	Rivoli ⁸⁵
máj. 22–máj. 24.	Ivrea ⁸⁶
máj. 27–máj. 28.	Moncalvo ⁸⁷
jún. 6.	Pontestura ⁸⁸
jún. 8–jún. 9.	Montecapelli ⁸⁹
jún. 11.	Trino ⁹⁰
jún. 15–jún. 16.	Pontestura ⁹¹
jún. 17.	Torino ⁹²
jún. 22–jún. 24.	Pontestura ⁹³
jún. 25–jún. 26.	Trino ⁹⁴
jún. 27.	Ivrea ⁹⁵
jún. 28.	Châtillon ⁹⁶
jún. 28.	Aosta ⁹⁷
jún. 29.	Nagy Szent Bernát-hágó ⁹⁸

82 MILANESI 1854, 39. sz. 1414. máj. 17. Moncalvo. Zsigmond oklevele.

83 ALTMANN 977. sz.

84 ENGEL–C. TÓTH, 97.

85 Számadás A, 23v.

86 Számadás A, 24v, 31v, 33v. Ezen a napon is van egy Moncalvóban kiállított Zsigmond-oklevél: ZsO IV. 2012.

87 ALTMANN 978. sz., ENGEL–C. TÓTH, 97.

88 FINKE I. 71 sz.

89 Számadás A, 58 r, 61r. Az oklevelekben Montkatrell néven szerepel.

90 ENGEL–C. TÓTH, 97.

91 ZsO IV. 2138., ALTMANN 981. sz.,

92 ACT, Libri consiliorum e ordinati, vol. 55. (1414–1415), 6r. Ezen a napon még három oklevelet adtak ki Zsigmond neve alatt Pontesturából datálva. ALTMANN 986–988. sz. A Torino és a Pontestura közti távolság megtehető egy nap alatt.

93 ALTMANN 991. sz., ENGEL–C. TÓTH, 97.

94 ENGEL–C. TÓTH, 97.

95 Számadás, 85r.

96 Számadás, 88v.

97 Számadás, 89r.

98 A Col du Grand Saint-Bernard és a Saint-Maurice közötti távolság a Michelin útkereső alapján 94 km. Erősen kétséges, hogy képesek voltak rá ennyi idő alatt a hegyek között a következő módon: jún. 29-én elindultak Aostából, felértek az utolsó állomáshelyüktől 35 km-re lévő és 2469 m magasban található hágóra (Col du Grand Saint-Bernard), ahol a hospiciumban az apát (a szövegben *prepositus* szerepel) még megvendégelte Zsigmondot, majd aznap már Saint-Maurice-ben találjuk őket, ami

jún. 29.	Saint-Maurice ⁹⁹
jún. 30.	Vouvry ¹⁰⁰
júl. 1.	Romont ¹⁰¹
júl. 2.	Fribourg ¹⁰²
júl. 3–júl. 6.	Bern ¹⁰³

A második itáliai utazás, 1431–1433

1431

szept. 20–okt. 28.	Feldkirch ¹⁰⁴
okt. 28–okt. 29.	Maienfeld ¹⁰⁵
okt. 30.	Disentis azaz Mustér ¹⁰⁶

még 59 km. Összesen egy nap alatt 94 km. Közben semmi pihenő, hiszen már másnap Vouvryben találjuk őket. Számadás, 91r. Azt gondolom, ilyen gyorsan képtelenség volt haladni, még akkor is, ha a kíséret több részre szakadt és a málha jócskán lemaradt. Habár a király esetében ismerünk hasonló példát. 1436-ban egy nap alatt tették meg a Gönyű–Pozsony távolságot. Gönyűn megálltak a prandium miatt, majd Óváron vacsoráztak. Ez 50 km. Innen továbbindultak Pozsonyba, ami még újabb 35 km utazást jelentett. Ez összesen már 85 km. C TÓTH 2008, 152–153. Itt szeretném megköszönni a szerző segítségét, hogy felhívta figyelmemet az adatra. Igaz, a fent említett esetben Zsigmondnak nem kellett hegyen vonulnia. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ez a jelentős teljesítmény sikerülhetett. Erre nem csak a Számadás vonatkozó adatai (lásd az előző jegyzetekben) utalnak, hanem egy 1414. jún. 30-ra keltezett bejegyzés is. Ez az agaune-i kolostor irattárában maradt fent egy 17. századi másolatban. TÓTH 2005, 376. A szövegben Zsigmond agaune-i Szent Móric-kolostorban tett látogatásáról számolnak be. Ez nem más, mint a Saint-Maurice d’Agaune. Ez azt jelenti, hogy a Számadás adatai pontosak, és valóban ilyen rövid idő alatt tették meg az utat.

⁹⁹ Számadás, 91r.

¹⁰⁰ Számadás, 94v, 98v.

¹⁰¹ Számadás, 100 v.

¹⁰² Számadás, 105 r.

¹⁰³ Számadás, 106 r–v.

¹⁰⁴ ENGEL–C. TÓTH, 127, DRTA X. 141.

¹⁰⁵ DRTA X. 141.

¹⁰⁶ ENGEL–C. TÓTH, 127. Zsigmond okt. 30-án Feldkirchben és Disentisben is kiadott egy oklevelet. ALTMANN 8953. sz. (1431. okt. 30. Feldkirch), 8954. sz. (1431. október 30. Disentis). Bonyolítja a helyzetet, hogy a király még november elsején is adott ki oklevelet Feldkirchben. MNL OL DL 105245. és MNL OL DF 285517. (1431. nov. 1. Feldkirch). A Lukmanier-hágón keltek át. DRTA X. 141.

nov. 1. vagy 2.	Blegno (Blenio) ¹⁰⁷
?	Biasca ¹⁰⁸
?	Bellinzona ¹⁰⁹
nov. 5.	Lugano ¹¹⁰
nov. 6. vagy nov. 7 –nov. 13.	Varese ¹¹¹
nov. 22–dec. 20.	Milánó ¹¹² +
dec. 21–dec. 31.	Piacenza ¹¹³

1432

jan. 1–márc. 22.	Piacenza ¹¹⁴
márc. 22–máj. 25.	Parma ¹¹⁵ + + + + + +
?	Fornovo (Fornovo di Taró) ¹¹⁶
máj. 26.	Terenzo ¹¹⁷ + + +
máj. 27.	Bercetto ¹¹⁸ +
máj. 27.	Pontremoli ¹¹⁹ +

¹⁰⁷ Hermann Herre Luigi Osio munkájára hivatkozik, amikor azt írja, hogy Zsigmondék a „Blegno-Thal”-hoz érkeztek: DRTA X. 141. Minden bizonnyal a Blegno/Blenio folyó (a Ticino baloldali mellékfolyója) völgyén haladtak. Luigi Osio szövegéből kiderül, hogy Zsigmond Blegno/Blenio településen aludt: OSIO III/1. 35–36.

¹⁰⁸ DRTA X. 141–142.

¹⁰⁹ DRTA X. 142.

¹¹⁰ DRTA X. 142. Valószínűsíthető, hogy ezen a napon már itt volt.

¹¹¹ DRTA X. 142., 115. sz.

¹¹² Ricordi, 95., 97.

¹¹³ Mivel a városban dec. 21-én keresnek baldachint Zsigmondnak, nem gondolom, hogy hamarabb érkezhetett volna. ASP, Consiglio Generale e Anzianato. Provvigioni e riformagioni (1430–1452), busta 2., 36v. (Új számozás.) Ezt a dátumot tudja Angelo Pezzana is: PEZZANA 1842, 313.

¹¹⁴ ENGEL–C. TÓTH, 127. Hermann Herre szerint az elutazás dátuma márc. 22. vagy 24.: DRTA X. 279.

¹¹⁵ PEZZANA 1842, 319., BOSSI, 211. Giuseppe Bossi a BPP 459-es számú kódexét (306–308.) használta (Cronaca di Giovanni Cornazzano, frate dell’Ordine de Predicatori, composta sino l’anno 1355 delle cose di Parma ad altre città d’Italia cominciando all’anno 1036, dal latino in volgare per Angelo Marin Herba da Parma translata ed aggiuntovi de altro autore fino all’anno 1527.; 18. századi másolat). ENGEL–C. TÓTH, 127. Hermann Herre szerint az elutazás dátuma máj. 25. vagy 26.: DRTA X. 279.

¹¹⁶ PEZZANA 1842, 322.

¹¹⁷ ENGEL–C. TÓTH, 127.

¹¹⁸ DRTA X. 279.

¹¹⁹ DRTA X. 279.

máj. 28.	Villafranca (Villafranca in Lunigiana) ¹²⁰
máj. 29–máj. 30.	Sarzana ¹²¹ +
?	Monsanquilici ¹²²
máj. 31–júl. 5.	Lucca ¹²³ + + + + + +
júl. 6.	Ponsacco ¹²⁴
júl. 7.	Pecoli ¹²⁵
júl. 8.	Lajatico ¹²⁶
júl. 9.	Cecina ¹²⁷
júl. 10.	Radicondoli ¹²⁸
júl. 11.	Torri ¹²⁹
júl. 11.	Rosia ¹³⁰
júl. 12–dec. 31.	Siena ¹³¹ + + + + * *

¹²⁰ Cronaca A, 533., DRTA X. 279.

¹²¹ Cronaca A, 534., DRTA X. 279. A szövegben az áll, hogy máj. 28-án vonult át Villafrancán és Sarzanába ment, ahol két éjszakát maradt. Ha ez így volt, akkor akár 28-án is megérkezhetett az utóbbi városkába, és ebben az esetben változhatnak a dátumok is. Máj. 31-én feltehetőleg (Castelnuovo di) Garfagnana vagy Carrara és Massa irányából érkezhettek meg Luccába: DRTA X. 279.

¹²² CIVITALE 1998, 314.

¹²³ A megérkezésre: ASLB, SESTI, nr. 35. 1432. júl. 14., Lucca. Bartolomeo Martini levele testvéréhez, Giovannihoz. Zsigmond egy levelében május 31-ről írt. ASS, Concistorio 1926 k. 4. sz. 1432. jún. 3., Lucca. Zsigmond levele Sienához. Szintén május 31-re teszi egy korabeli vers is a király bevonulását Luccába: PELLEGRINI 1901, 232. Jún. 1-jén volt egy összetűzés Zsigmond emberei és a firenzei csapatok között Torre a San Romano és Castello del Bosco (ma Montopoli településrésze) között: DRTA X. 209. sz. Nem tartom valószínűnek, hogy a király személyesen is részt vett volna az ütközetben, hiszen ekkor már Luccában volt, de azt gondolom, hogy a katonáinak egy része akár ott is harcolhatott. Ezért nem vettem fel a két helységet az itineráriumba. Az elutazásra: ASS, Concistorio 1926 k. 43 sz. 1432. júl. 7., Peccoli. Zsigmond király levele a városhoz. Azt írták, hogy „Venimus enim hesterna die de Lucca.” Ezt a dátumot fogadom el, annak ellenére, hogy Bartolomeo Martini júl. 5-re tette Zsigmond elutazását: ASLB, SESTI, nr. 35. 1432. júl. 14., lásd fent.

¹²⁴ ASS, Concistorio 1926 k. 43/1 sz. 1432. júl. 7., Pecoli. Zsigmond levele Sienához. A szövegben azt írták, hogy „Venimus enim hesterna die de Lucca feliciter ad Pontemsacri.”

¹²⁵ DRTA X. 280.

¹²⁶ DRTA X. 280.

¹²⁷ DRTA X. 280.

¹²⁸ ASS, Concistorio 1926 k. 48 sz. 1432. júl. 11., Torri. Carlo Angelini sienai püspök, Pietro de' Micheli és Battista de Bellante levele a városhoz. A szövegben azt írták, hogy az elmúlt este érkeztek Radicondoliból Torriba. Lásd még: DRTA X. 280.

¹²⁹ Lásd az előző jegyzetet! (ASS, Concistorio 1926 k. 47/2 sz., DRTA X. 280.)

¹³⁰ DRTA X. 280.

¹³¹ ASS, Consiglio Generale I. Deliberazioni 217., 25r.

okt. 8. után *Bagno di Petriolo*¹³²
 okt. 18. *Camposelvoli*¹³³
 okt. 20. *Castelnuovo Berardenga*¹³⁴

1433

jan. 1–ápr. 25. Siena¹³⁵
 ápr. 25. Ponte a Tressa¹³⁶
 ? Campagnatico¹³⁷
 ? Grosseto¹³⁸
 ? Talamone¹³⁹
 ? (Montalto del) Castro¹⁴⁰
 máj. 8–máj. 11. Viterbo¹⁴¹ + + ***
 ? Cerveteri¹⁴²
 máj. 12. Sutri¹⁴³ + *
 máj. 12. vagy 13
 –máj. 20. vagy 21. Ponte Gallera¹⁴⁴
 máj. 21–aug. 13. Róma¹⁴⁵ + + ***
 aug. 15. Monterotondo mellett a táborban¹⁴⁶

¹³² DRTA X. 613.

¹³³ ASS, Concistorio 400 k. 47v. E napon azt írták, hogy Zsigmond már elment Sienából a katonáihoz, akik az Ambra folyócska völgyében Camposelvoli városát ostromolták.

¹³⁴ ASS, Concistorio 1639 k. 118v. E napon Siena ide írt Zsigmondnak, aki már ott volt.

¹³⁵ ASS, Consiglio Generale I. Deliberazioni 217., 47r.

¹³⁶ FECINI 1931, 847. azt írja, hogy Zsigmond ezután Maremma irányába vonult.

¹³⁷ DRTA X. 719. A Merse és az Ombrone folyókon kelt át és érkezett ide.

¹³⁸ DRTA X. 719., CIAMPI 1872, 123. 1433. április 25-én Zsigmond sienai kísérőinek adott levéléből az derül ki, hogy valószínűleg Grossetot is érintették: ASS, Concistorio 1640 k. 105r, 1433. ápr. 25. A sienai római követeknek írt levélből is ez derül ki: ASS, Concistorio 1640 k. 112r, 1433. ápr. 30.

¹³⁹ DRTA X. 719., CIAMPI 1872, 123.

¹⁴⁰ CIAMPI, 123.

¹⁴¹ DRTA X. 720., CIAMPI 1872, 125. A braccianói úton indult tovább.

¹⁴² CIAMPI 1872, 125.

¹⁴³ DRTA X. 465.

¹⁴⁴ DRTA X. 720.

¹⁴⁵ DRTA X. 413., Inghirami, 48., ASS, Concistorio 1930 k. 59 sz. 1433. szept. 14., Róma. Antonio di Checco Rosso Petrucci sienai követ levele városához. Zsigmond a Via Salaria-n hagyta el Rómát.

¹⁴⁶ ENGEL–C. TÓTH, 128.

aug. 16–aug. 17.	Corese Terra ¹⁴⁷
?	Todi ¹⁴⁸
?	Narni ¹⁴⁹ *
?	Rieti ¹⁵⁰ +
aug. 19.	Terni ¹⁵¹ +
aug. 20–aug. 21.	Spoletto ¹⁵²
?	Trevi ¹⁵³
aug. 21–aug. 23.	Foligno ¹⁵⁴
aug. 24.	Assisi ¹⁵⁵

¹⁴⁷ DRTA XI. 3. Corse Terra után nem egyértelmű Zsigmond itineráriuma. Több, egymásnak ellentmondó adat maradt ránk. Én azt gondolom, hogy Rieti felé vehették az irányt, de ezt bizonyítani nem tudom.

¹⁴⁸ Gregorovius szerint Zsigmond Rómát elhagyva, Todi felé vonult: GREGOROVIVS VII. 39. Erre csak egyetlen egy adatot ismerek, ahol a szerző azt állítja – mindenféle hivatkozás nélkül –, hogy Zsigmond átvonult Todin: MANCINI 1960, 376. A városi krónikákban erre semmilyen utalást nem találtam: Cronache di Todi. A városi levéltárban egy 18. századi kéziratban is csak Zsigmond folignói tartózkodását említik: ASCT, Fondo Alvi 16., 30r.

¹⁴⁹ Cronistoria, 14. 289. Az összeállítás szerzője Edoardo Martinori szerint Zsigmond Rómát elhagyva átvonult Narnin, ahol ünnepélyesen fogadták, erre az erődítményben (Rocca) került sor. Egy tanulmányt ad meg a lábjegyzetben, ahol Gelindo Ceroni munkájára hivatkozik. Ebben azonban szintén csak az átvonulás tényét említik meg, forrás megjelölése nélkül: CERONI 1922, 444.

¹⁵⁰ Rietiben már 1433. aug. 6-án úgy tudták, a császár ezer katonájával a városba fog érkezni: ASRa, Archivio Comunale Antico. Libro di riformanze 22., 94v, 95v. Nem tudjuk, hogy végül átvonult-e a városon.

¹⁵¹ Banfi szerint a fenti nap Zsigmond áthaladt Ternin, de nem ad meg semmilyen hivatkozást: BANFI 1951, 26. Sajnos a városban nem találtam nyomát, hogy arra vonultak volna tovább: ROSSI-PASSAVANTI 1933, 442.

¹⁵² Campello, 36rv, SANSI 1879, 174–175.

¹⁵³ Annali, 33. A krónikás hibásan Zsigmond helyett Frigyes császárt írt, és az aug. 20-i dátum is hibás. A város beleillik az útvonalba, ezért felvettem az itineráriumba. Csak aug. 21-én vonulhatott erre a király.

¹⁵⁴ Memoriale, 33. A munka eredetije elveszett, a szerzőről tudjuk, hogy 1438-ban a város priorja volt. Pompeo Pellini szerint Zsigmond 22-én érkezett Folignóba: PELLINI 1968, 357. Antonio dei Veghi a folignói bevonulás napját aug. 23-ra tette: FABRETTI 1888, 11. Mivel a folignói krónikás (Pietruccio di Giacomo degli Unti da Foligno) személyesen ott volt, az ő dátumát (1432. aug. 21.) fogadom el hitelesnek. Hasonlóan erre a napra teszi a bevonulást egy spellói krónika is: Olorini, 283.

¹⁵⁵ FORTINI 1940 (2005), 406. A Santa Maria degli Angeli mellett vonult el Zsigmond. Ez a város alatt van, és a templom ad helyet a Portiunculának. Azt is tudjuk, hogy a városban a ferencesek vikáriusa Zsigmond néhány báróját vendégül látta. Sajnos a királyról nincs adat, azt gondolom, kizárt dolog, hogy ha az uralkodó felment volna a kolostorba, ne tettek volna róla említést. ASCSE, Archivi amministrativi 374, 16v–17r. A bejegyzés aug. 21. után készült, a következő dátum az iratban sajnos már szeptem-

aug. 25–aug. 29.	Perugia ¹⁵⁶
aug. 28.	Monte Morcino ¹⁵⁷
aug. 29.	Ponte di Pattoli ¹⁵⁸
aug. 30–aug. 31.	Gubbio ¹⁵⁹
aug. 31.	Cagli ¹⁶⁰
aug. 31–szept. 1.	Urbino ¹⁶¹
?	Fossombrone ¹⁶²
szept. 1–szept. 2.	Fano ¹⁶³
szept. 2–szept. 3.	Rimini ¹⁶⁴ *
szept. 4.	Cesena ¹⁶⁵
szept. 4.	Cervia ¹⁶⁶
szept. 4.	Buscabella ¹⁶⁷

beri, így nem lehet a pontos napot megállapítani. Minden bizonnyal néhány érdeklődő báró lovagolhatott fel Cimabue, Simone Martini és Giotto falképeit megnézni.

¹⁵⁶ PELLINI 1968, 357., FABRETTI 1888, 11., ENGEL–C. TÓTH, 128. Gustav Beckmann szerint Zsigmond már 28-án elhagyta a várost: DRTA XI. 3. Egy biztos: másnap még adtak ki Zsigmond nevében oklevelet Perugiában. ALTMANN 9651. sz.

¹⁵⁷ E napon Zsigmond kilovagolt a városból: PELLINI 1968, 358. Itt volt az olivetánusok kolostora.

¹⁵⁸ FABRETTI 1888, 12., PELLINI 1968, 358.

¹⁵⁹ E. KOVÁCS 2008, 56–63.

¹⁶⁰ ENGEL–C. TÓTH, 128. Carlo Arseni szerint aug. 30-án érkezett Cagliiba, ahol a Ponte Mallio közelében található részén pihent meg, de nem ad jegyzetet: ARSENI 1989, 95.

¹⁶¹ DRTA XI. 4., ENGEL–C. TÓTH, 128. Más forrás szerint Zsigmond szept. 1-jén érkezett Urbinóba: Chronichetta, 40.

¹⁶² VERNARECCI 1903, 362.

¹⁶³ Memorie di Fano, 372–373. Utána a tengerparttal párhuzamosan haladhattak Rimini felé.

¹⁶⁴ Cronaca, 64–65., ENGEL–C. TÓTH, 128. A krónikában azt olvashatjuk, hogy két napig maradt a városban és szept. 3-án vonult tovább. Messer Guglielmo Maschi de Sant'Agata ellenben azt írja, hogy Zsigmond ide szept. 3-án érkezett. Ez utóbbit erősíti meg egy közjegyzői oklevél is: ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139r (1434. okt. 4.). Gustav Beckmann is úgy gondolja, hogy a császár szept. 2-án vagy 3-án lovagolt be Riminibe: DRTA XI. 4.

¹⁶⁵ ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139rv. (1433. okt. 1.)

¹⁶⁶ ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139rv. (1433. okt. 1.)

¹⁶⁷ ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139rv. (1433. okt. 1.) Nem tudtam azonosítani. Cervia határában lehetett. Azt írják róla, hogy Villa Alta közelében fekszik.

szept. 5.	Castizluno ¹⁶⁸
szept. 5–szept. 6.	Ravenna ¹⁶⁹ *
?	Argenta ¹⁷⁰
szept. 9–szept. 19.	Ferrara ¹⁷¹ + ****
?	Ostiglia ¹⁷² +
szept. 21–szept. 29.	Mantova ¹⁷³ + +
szept. 29–okt. 2.	Peschiera (del Garda) ¹⁷⁴
?	Giazzera ¹⁷⁵
?	Riva ¹⁷⁶
okt. 2–okt. 4.	Trient (Trento) ¹⁷⁷
okt. 4.	Salurn (Salorno/Salurn) ¹⁷⁸
okt. 4–okt. 5.	Meran (Merano/Meran) ¹⁷⁹
okt. 5–okt. 6.	Fürstenburg (Castello del Principe) ¹⁸⁰
okt. 6–okt. 7.	Prutz ¹⁸¹

¹⁶⁸ ASR, Archivio Notarile, Atti Baldassare di Giovanni de Montefiore, filza 1428–1462, 139rv. (1433. okt. 1.) Nem azonosítható. Cervia közelében, a Savio folyónál lehetett.

¹⁶⁹ Chronicon, 57., PEDRINO 1929, 398., ENGEL–C. TÓTH, 128.

¹⁷⁰ FRIZZI III. 468. Mivel legalább 35 km-re van Ferrarától, két napig is tarthatott az út. Igaz, a krónika szerint este 11-kor érkezett az Este család központjába: Diario, 20.

¹⁷¹ Diario, 20. Az elutazást hibásan szept. 16-ra teszi, elképzelhető, hogy a megérkezés dátuma sem pontos. ENGEL–C. TÓTH, 128. Pier Zagata munkájában Zsigmond már szept. 7-én Ferrarában van: Cronica di Verona, 59.

¹⁷² Cronica di Verona, 59.

¹⁷³ ENGEL–C. TÓTH, 128.

¹⁷⁴ ENGEL–C. TÓTH, 128.

¹⁷⁵ Cronica di Verona, 59. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

¹⁷⁶ Cronica di Verona, 59. Az útvonalba beleilleszthető, de kétséges.

¹⁷⁷ GATARI, 378., 380., DRTA XI. 6., ENGEL–C. TÓTH, 128.

¹⁷⁸ GATARI, 380. A terv szerint Zsigmond itt aludt volna, a városka fel is készült a császár fogadására, de az uralkodó máshogy döntött és továbbvonult Meran irányába. Az útvonal miatt vettem fel az itineráriumba. Andrea Gattaro (Gatari) azt is leírja, hogy ő és kísérete a Trient–Laifs–Sankt Michael an der Etsch településeket érintve jutottak el ide. Minden bizonnyal a király is ezen az útvonalon érkezhetett ide.

¹⁷⁹ GATARI, 380., DRTA XI. 6. Andrea Gattaro és társai Naturns felé haladtak. Zsigmond sem tehetett másképpen.

¹⁸⁰ GATARI, 380., DRTA XI. 6. Ma Burgusio/Burgeis településen, Malles Venosta/Mals közelében, a Val Venosta/Vinschgau völgyben. Andrea Gattaro megemlíti, hogy Castello del Principe/Fürstenburg után ők előrelovagoltak és egy Proznih nevű várhoz értek, ahol egy apátnő várta Zsigmondot. (Nem tudjuk, találkoztak-e.) Ezután értek Nauders településhez. Minden bizonnyal itt érték be őket Zsigmondék.

¹⁸¹ GATARI, 381., DRTA XI. 6. Prutz után Andrea Gattaro Pettneu am Arlberg vára felé lovagolt. A szövegből nem derül ki, hogy minderre Zsigmond kíséretével együtt kerül-e sor.

okt. 7.	Klösterle ¹⁸²
okt. 8.	Feldkirch ¹⁸³

Összegzés

Az itinerárium elemzésére nem vállalkozom. Ennek elsődleges oka a szerkesztők szigorúsága, akik túl szűkre szabták a tanulmány nagyságát, de mivel Zsigmond itáliai politikáját egy nagyobb lélegzetű munkában fogom feldolgozni, ahol reményeim szerint külön részben foglalkozom az uralkodó utazásaival, és amíg ezzel el nem készülök, türelmet kérek a csalódott tömegektől. Néhány dologra azonban már most felhívnám a figyelmet. Számomra az első, amit meg tudok állapítani az adatokból, hogy 1412-ben Zsigmond tengeren szeretett volna átkelni Itáliába, de természetesen az sem kizárt, hogy seregével csak a Velence által elfoglalt dalmát városokat szerette volna visszaszerezni. Ha az első feltételezés a helyes, akkor talán a velencei flotta összevonása miatt fordult vissza Brinjéből, és döntött a szárazföldi út mellett.¹⁸⁴ Nem lehet azonban kizárni a második felvetést sem. A király már 1412. február 12-én azt írta Sebenicóba, hogy ellenségei ellen a dalmát részeken fog harcot indítani, és felszólította a várost, hogy addigra, amire seregével odaér, minden tengeri háborúskodáshoz szükséges eszközt javítsanak ki és készítsenek fel. Mivel Sebenico az ellenség fennhatósága alá került, a levelet átküldték Velencébe, ahol tudomást szereztek Zsigmond tervéről és megerősítették a partszakasz védelmét. A harcok szárazföldön és tengeren is folytatódtak, Zengg kikötőjét a velenceiek a hadi készülődést látva, gyakorlatilag blokád alá vonták. A király november 15-én a trauai tenger élére a genovai Doria Ugolinót nevezte ki, akinek feladata a velencei flotta üldözése volt.¹⁸⁵ Az uralkodó minden bizonnyal Brinjében, vagy akár Zenggben értesülhetett az aktuális helyzetről, és dönthetett a visszafordulás mellett.¹⁸⁶ Ha ott akart átkelni Itáliába, a velencei flotta miatt, ha pedig hadjáratot vezetett, szintén az ellenséges hadmozdulatok okán tett le terveiről. Hasonló útvonal-változtatásra utal az is, amikor 1414-ben a király hiába vonult Genova irányába, nem engedték be a városba. Ez jól látszik az

¹⁸² GATARI, 381., DRTA XI. 6.

¹⁸³ GATARI, 381., DRTA XI. 6. Andrea Gattaro ide már a császárral érkezett.

¹⁸⁴ Minden bizonnyal a közeli Zengg kikötőjéből szerettek volna behajózni.

¹⁸⁵ MIKLÓSY 1934, 105–107.

¹⁸⁶ Nem tudjuk, hogy Brinje után merre vonult. Akár a tengerpartig is eljuthatott.

itineráriumból is.¹⁸⁷ A második megállapítás: érthető módon Zsigmond azokat a területeket látogatta meg, melyek jogilag a birodalomhoz tartoztak, vagy éppen valamelyik szövetségese gyakorolta felette a hatalmat. Ennek nem csak politikai, hanem gazdasági okai is voltak, hiszen így az utazás költségeit gyakorlatilag más állta. Természetesen a király és kíséretének az útvonalát az is befolyásolta, hogy több alkalommal ellenséges területeken kellett átvonulniuk, vagy éppen valahol ők léptek fel hódítóként.

A harmadik észrevételem triviális. Az adatokból jól látszik, érdemes minden forrást felhasználni az itineráriumok elkészítéséhez. Erre a legjobb példa Siena esete, ahol a bejegyzésekből – és nem a datált és a király által kiadott oklevelekből – derül ki, hogy Zsigmond a kilenc hónapos ott tartózkodása alatt több alkalommal elhagyta a várost. Bagno di Petriolóba feltehetően fürödni,¹⁸⁸ míg Camposelvolihoz és Castelnuovo Berardengához harcolni ment. Nyilvánvalóan senki sem gondolta eddig sem komolyan, hogy abban az esetben, ha a király egy helyen huzamosabb ideig „állomásozott”, nem mozdult ki, de a források hiányában ezt nem lehetett bemutatni. A sienai levéltárnak köszönhetően ez most sikerült.

Befejezőként a történészeknek: 1449-ben Alessandro da Barga *Il Piccino* (Az aprótermetű) címen érdekes verset írt városa történetének egyik fontos eseményéről. Itáliában a 15. század közepén ez már nem számít meglepőnek, elég csak arra a költeményre gondolnunk, amit Lucca város 1430. évi ostromáról írt egy névtelen szerző.¹⁸⁹ Alessandro da Barga munkája többek között azért is érdekes, mert említést tesz Luxemburgi Zsigmondról is, aki 1432. május 31-én érkezett a városba.¹⁹⁰ Mivel Firenze mindenáron meg akarta akadályozni az uralkodó utazását, rendszeresen támadta a sienai területeket is. A leghíresebb összecsapásra már 1432. jú-

¹⁸⁷ Zsigmond Serravalle után a Genovához közeli Gavi irányába vonulhatott: ALTMANN 968. sz. A király szövetséget szeretett volna kötni a genovai dózsével Milánó ellenében: *Annales Genuenses*, 317. A királyt nem engedték be Genovába, ezért fordult északra: VARESE III. 177. 1413. júl. 13-án Genova és Milánó szövetséget kötött, ez volt a döntő oka, hogy az uralkodó nem vonulhatott be a városba, ahol valójában azt szeretett volna elérni, hogy Genova visszatérjen a Német-római Birodalom fennhatósága alá, ahogy ez a Luxemburgi családból származó VII. Henrik császár (1274–1313) idején volt: BIORCI 1818, 80–81.

¹⁸⁸ BOISSEUIL 2002, 19., 274–277. Tableau 7. Quelques visiteurs dans les stations thermales (XVe siècle).

¹⁸⁹ FINZI 1896, 219–276.

¹⁹⁰ PELLEGRINI 1901, 232.

nius elsején került sor (ekkor Zsigmond már bevonult Luccába) amikor az Arno folyó síkságánál, Montopoli és Pontedra városkák között, a *La Rotta* elnevezésű helyen, a sienai hadsereget megfutamították.¹⁹¹ Az ütközet a San Romano-i csata néven vált ismerté.¹⁹² Biztosnak vélem, hogy ez utóbbiak oldalán magyarok is harcolhattak, hiszen a Zsigmond kíséretének egy részét adó milánói csapatok is felvonultak Siena oldalán, igaz nem tudtak segíteni, Firenze győzött. Talán itt esett el Dárói Majos László is, amit azért tudunk, mert Zsigmond egy 1432. október 28-i oklevélben megemlítette, hogy a Firenze elleni harcokban ölték meg. Talán San Romanónál.¹⁹³ Vagy nem!

Befejezésként a műtörténészeknek: 1450 körül Paolo Uccello (1397–1475) remek képet festett a San Romano-i csatáról.

Befejezésként az irodalombarátoknak: Gregory Corso (1930–2001) amerikai költő 1961-ben „beat-es” verset írt az ütközetről „Uccello” címen. Mert „*Sose halnak meg, akik ily összefonódva küzdenek...*”¹⁹⁴ Így Dárói Majos László sem.

Utazni jó!

¹⁹¹ PERTICI 2008, 630.

¹⁹² A harcra Torre a San Romano és Castello del Bosco települések között került sor.

¹⁹³ MNL OL DL 66430. 1432. okt. 28., Siena.

¹⁹⁴ *Üvöltés. Vallomások a beat nemzedékről.* Válogatta és az előszót írta Sükösd Mihály. Budapest, 1982., 96. (Modern Könyvtár 117.) A költeményt Eörsi István fordította. A versre Hermann Róbert (Hadtörténeti Intézet és Múzeum) hívta fel a figyelmemet és a szöveget Szabó Dánieltől (MTA BTK TTI) kaptam meg. Önzetlen segítségüket ezúton is köszönöm!

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- ASCB Archivio Storico del Comune di Belluno
 ASCSF Archivium Sacri Conventus Sancti Francisci
 ASCT Archivio Storico Comunale di Todi
 ASG Archivio Storico di Gemona
 ASL Archivio di Stato di Lucca
 ASLB Archivio di Stato di Lucca, Biblioteca
 SESTI Girolamo SESTI: *Storia Diplomatica di Lucca scritta da Girolamo Sesti, con indice delle cose notabili ad appendice di Documenti citati nell'opera*. ASLB, Ms. 62.
- ASP Archivio di Stato di Piacenza
 ASR Archivio di Stato di Rimini
 ASRa Archivio di Stato di Rieti
 ASS Archivio di Stato di Siena
 ASU Archivio di Stato di Udine
 BBC. AAC Biblioteca Civica di Cividale del Friuli, Antico Archivio Comunità
- BPP Biblioteca Palatina di Parma
 Campello Sezione di Archivio di Stato di Spoleto. Archivio Campello. Fondo manoscritti Storici. Storia di Spoleto di Bernardino Campello. Tom. IV.
- Collezione Joppi Biblioteca Civica Vincenzo Joppi di Udine, Sezione Manoscritti e Rari. I manoscritti della collezione di Joppi.
- MNL OL DF
 MNL OL DL
 Számadás Archivio di Stato di Torino, Sezioni Riunite. Camera di Savoia. Inventario 39, foglio 18, nr. 37.
- Számadás A Archivio di Stato di Torino, Sezioni Riunite. Camera di Savoia. Inventario 39, mazzo 16bis, nr. 38.
- TLA Tiroler Landesarchiv

Kiadott források és szakirodalom

- ALPAGO-NOVELLO 1940 Luigi ALPAGO-NOVELLO: Enrico de'Scarampi vescovo di Belluno e Feltre (1404-1440). *Archivio Storico di Belluno Feltre e Cadore* 72(1940), 1248-1252.
- ALTMANN *Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410-1437). Verzeichnet von Wilhelm ALTMANN. I-II. Innsbruck, 1896-1900 (Regesta Imperii XI).*
- Annales Genuienses Georgii et Johannis STELLAE: *Annales Genuienses*. A cura di Giovanna Petti BALBI. Bologna, 1975 (Rerum Italicarum Scriptores. Tomo XVII. 2.).
- Annali *Annali di Ser Francesco Mugnoni da Trevis dall'anno 1416 al 1503. Prefazione, trascrizione e note di D. Pietro PIRRI. Perugia, 1921.*
- Annali A *Annali del Friuli. Raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione. Compilati dal Co. Francesco di MANZANO. Vol. VI. Udine, 1868.*
- ARSENI 1989 Carlo ARSENI: *Immagine di Cagli. Storia raccontata della città dalle origini all'avvento della repubblica. Tortona, 1989.*
- Atti e Memorie V (Szerző nélkül.) Senato. Deliberazioni Misti. Registri. *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria. Vol. V., fascicolo 1-2. Parenzo, 1889, 265-318.*
- BALDISSERA 1889 Valentino BALDISSERA: Passaggi di principi e personaggi illustri nel Friuli. *Pagine Friulane* 2(1889), 140-142.
- BANFI 1951 Florio BANFI: Umbri in Ungheria. *Bollettino della Deputazione di Storia Patria per L'Umbria* 68(1951), 5-95.
- BENUSSI Bernardo BENUSSI: Pola nelle sue istituzioni municipali sino al 1797. Intero I. 1-516. *Miscellanea di Storia Veneto-Tridentina. Vol. I. Venezia, 1925.*
- BIORCI 1818 Guido BIORCI: *Antichità e prerogative d'Acqui-Staziella. 2. Tortona, 1818.*

- BOISSEUIL 2002 Didier BOISSEUIL: *Le thermalisme en Toscane à la fin du Moyen Âge. Les bains siennois de la fin du XIIIe siècle au début du XVIe siècle*. Rome, 2002 (Collection de l'École française de Rome 269).
- BOSSI Inediti di Giuseppe BOSSI. *Avrea Parma. Rivista di lettere arte e storia diretta da Arturo Scotti e Francesco Squarcia* 45(1961), 211.
- BRAMBILLA 1874 *Varese e suo circondario*. Notizie raccolte e ordinate dal Pa. Luigi BRAMBILLA. Vol. 1. Varese, 1874.
- CARAVATTI 1942 Francesco CARAVATTI: *La chiesa parrocchiale di Santo Stefano di Viggìù e l'edito dell'imperatore Sigismondo per la proclamazione del concilio universale di Costanza*. Varese, 1942.
- CERONI 1922 Gelindo CERONI: La Rocca di Narni. *Rivista Araldica* 19(1922), 442–446.
- Chronicon *Chronicon fratris Hieronymi de Forlivio ab anno MCCCXCVII usque ad annum MCCCCXXXIII*. Bologna, 1931 (Rerum Italicarum Scriptores XIX. 5.).
- Chronicon A *Chronicon Spilimbergense. Note storiche su Spilimbergo e sul Friuli dal 1241–1489*. A cura di Mario D'ANGELO. Spilimbergo, 1998.
- CIAMPI 1872 Ignazio CIAMPI: *Cronache e statuti della città di Viterbo*. Firenze, 1872.
- CIVITALE 1998 Giuseppe CIVITALE: *Historie di Lucca*. Vol. II. A cura di Mario F. LEONARDI. Roma, 1998 (Rerum Italicarum Scriptores Recentiores 1.).
- COLOMBO 1970 Franco COLOMBO: *Storia di Muggia. Il comune Aquileiese*. Trieste, 1970.
- CORGNALI 1932 *Una ambascieria Udinese all'imperatore Sigismondo nel 1413. Lettera di Giovanni Cavalcanti e Niccolò Torso*. A cura di Giovanni Battista CORGNALI. Udine, 1932.
- Cronaca *Cronaca Malatestina del secolo XV. (1416–1452)*. A cura di Aldo Francesco MASSERA. Bologna, 1922 (Rerum Italicarum Scriptores XV. 2.).
- Cronaca A Cronaca di Giovanni Antonio di Faie. Tratta dall'autografo e per la prima volta pubblicata

- dall'avvocato Jacopo BICCHIERAI. *Atti della società Ligure di Storia Patria* 10(1874), 513–618.
- Cronache bellunesi *Cronache bellunesi inedite* del conte Florio MIARI. Belluno, 1865.
- Cronache cremonesi FRANCESCO ROBOLOTTI: *Cronache cremonesi dall'anno 1399–1525*. Vol. I. Milano, 1876 (Bibliotheca Historica Italica).
- Cronache di Todi *Le cronache di Todi (secoli XIII–XVI)*. A cura di Giuliana ITALIANI, Claudio LEONARDI, Franco MANCINI, Enrico MENESTÒ, Carlo SANTINI, Gina SCENTONI. Firenze, 1979.
- Cronachetta Cronachetta Veneziana dal 1402 al 1415. A cura di Vincenzo JOPPI. *Archivio Veneto* 17(1879), 301–325.
- Cronica di Verona *Cronica della città di Verona*. Descritta da Pier ZAGATA. Vol. I/2. Verona, 1747.
- Cronichetta *Cronichetta di Urbino (1404–1444)*. Lettura e note di Giovanni SCATENA. Urbino, 1995 (Biblioteca del Rinascimento. Documenti e Ricerche).
- Cronistoria Edoardo MARTINORI: *Cronistoria Narnese. (1600 a.C.–1926)*. Edizione a stampa del dattiloscritto di Edoardo Martinori, conservato presso la Biblioteca Comunale „G. Erolì” di Narni. Terni, 1987.
- Diario *Diario Ferrarese dall'anno 1409 sino al 1502 di autori incerti*. A cura di Giuseppe PARDI. Bologna, 1933 (Rerum Italicarum Scriptores XXIV. 7).
- DOLFIN II Giorgio DOLFIN: *Cronica dela nobil città de Venetia et dela sua provintia et destretto. Origini–1458*. Tomo II. A cura di Angela Caracciolo ARICÒ. Introduzione di Angela Caracciolo ARICÒ. Trascrizione e note di Chiara FRISON. Venezia, 2009.
- DRTA X *Deutsche Reichstagsakten*. X. Bd. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*. 4. Abt. 1431–1433. Hrsg. von Hermann HERRE. Gotha, 1906.
- DRTA XI *Deutsche Reichstagsakten* XI. Bd. *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigmund*. 5. Abt. 1433–1435. Hrsg. von Gustav BECKMANN. Gotha, 1898.

- E. KOVÁCS 2008 E. Kovács Péter: Zsigmond császár Gubbióban. *Aetas* 23(2008), 1. sz., 56–63.
- E. KOVÁCS 2011 E. Kovács Péter: Megjegyzések Horváth Richárd „A magyar középkorkutatás hiányzó segéd-könyvei – Hunyadi Mátyás uralkodói itineráriumának példáján” tanulmányához. *Történelmi Szemle* 53(2011), 103–112.
- ENGEL–C. TÓTH ENGEL Pál – C. TóTH Norbert: *Itineraria regum et reginarum. Királyok és királynék itineráriumai (1382–1438). Itineraria Sigismundi regis imperatorisque (1382–1437), Mariae (1382–1395) et Barbarae (1405–1438) reginarum consortum eiusdem, necnon Elizabeth reginae (1382–1386), relictæ Ludovici I regis.* Budapest, 2005 (Subsidia ad historiam mediæ aevi Hungariae inquirendam 1.).
- FABRETTI 1888 Ariodante FABRETTI: Diario di Antonio dei Veghi dall’anno 1425 al 1494. In: Uő: *Cronache della città di Perugia*. Vol. II. 1398–1561. Torino, 1888, 11–47.
- FECINI 1931 Cronaca Senese di Tommaso Fecini (1431–1471). In: *Cronache Senesi*. A cura di Alessandro LISINI e Fabio IACOMETTI. Bologna, 1931 (Rerum Italicarum Scriptores XV. 6.), 837–874.
- FINKE I *Acta Concilii Constanciensis*. I. Bd. *Akten zur Vorgeschichte des Konstanzer Konzils (1401–1414)*. Hrsg. von Heinrich FINKE. Münster, 1896.
- FINZI 1896 Vittorio FINZI: Di un poema sincrono sull’assedio di Lucca dell’anno 1430. *Zeitschrift für romanische Philologie* 20(1896), 219–276.
- FORTINI 1940 (2005) Arnaldo FORTINI: *Assisi nel Medio Evo. Leggende-Aventure-Battaglie*. Roma, 1940. 2. ed. Roma, 2005. (Utóbbi kiadást használtam.)
- FOSCAN 1992 Luigi FOSCAN: *I castelli medioevali dell’Istria*. Trieste, 1992.
- FRIZZI III *Memorie per la storia di Ferrara*. Raccolte da Antonio FRIZZI. 2. ed., vol. III. Ferrara, 1850.
- GATARI *Diario del Concilio di Basilea di Andrea Gatarì (1433–1435)*. In: *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Konzils von Basel*.

5. Bd. *Tagebuchaufzeichnungen 1431–1435 und 1438. Acten der Gesandtschaft nach Avignon und Konstantinopel 1437–1438. Brief des Enea Silvio 1433. Tagebuch des Andrea Gatari 1433–1435.* Hrsg. von Gustav BECKMANN, Rudolf WACKERNAGEL, Giulio COGGIOLA. Basel, 1904, 375–442.
- GREGOROVIVUS VII Ferdinand GREGOROVIVUS: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter.* VII. Bd. Stuttgart, 1870.
- HERRE 1904 Hermann HERRE: Die Beziehungen König Sigmunds zu Italien vom Herbst 1412 bis zum Herbst 1414. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 4(1901), 1–62.
- HOENSH 1996 Jörg K. HOENSH: *Kaiser Sigmund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437.* München, 1996.
- HORVÁTH 2011 HORVÁTH Richárd: *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490).* Budapest, 2011 (História könyvtár. Kronolgiák, adattárak 12. – Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.).
- Inghirami Cesare GUASTI: Ricordanze di Messer Gimignano Inghirami concernenti la Storia ecclesiastica e civile dal 1378 al 1452. *Archivio Storico Italiano.* Ser. V. tomo I. (1888), 20–68.
- LAZZERONI 1937 Enrico LAZZERONI: Il viaggio di Federico III. in Italia (l'ultima incoronazione imperiale in Roma). In: *Atti e memorie del I° Congresso storico lombardo.* Milano, 1937.
- MANCINI 1960 Franco MANCINI: *Todi e i suoi castelli. Pagine di storia e d'arte.* Città di Castello, 1960.
- MARCHESI 1884 Vincenzo MARCHESI: *L'imperatore Sigismondo in Udine negli anni 1412 e 1413.* Udine, 1884.
- Memoriale *Memoriale di Pietruccio di Giacomo degli Unti da Foligno (1414–1440).* *Fragmenta Fulinitatis Historiae.* A cura di Michele FALCI-PULIGNANI. Bologna, 1933 (Rerum Italicarum Scriptores XV. 2.).
- Memorie di Fano *Memorie storiche della città di Fano.* Raccolte e pubblicate da Pietro-Maria AMIANI. Parte I. Fano, 1751.

- MIKLÓSY 1934 Miklósy Zoltán: *A magyar király tengeri hajóhada a középkorban*. Budapest, 1934.
- MILANESI 1854 Gaetano MILANESI: *Documenti per la storia dell'arte senese*. Tomo II. *Secoli XV e XVI*. Siena, 1854.
- Olorini Michele Faloci PUGLIANI: *Le cronache di Spello degli Olorini*. *Bollettino della Deputazione di Storia Patria per l'Umbria* 23(1918), 239–298.
- OSIO III/1 *Documenti diplomatici tratti dagli archivi Milanesi e coordinati per cura di Luigi Osio*. Vol. III. Parte I. Milano, 1872.
- PASCHINI 1955 Pio PASCHINI: *Storia del Friuli*. 2. ed. rifatta. Vol. 2. *Dalla seconda metà del duecento alla fine del settecento*. Udine, 1955.
- PEDRINO 1929 Giovanni di mastro PEDRINO dipintore: *Cronaca del suo tempo*. Edita da Gino BORGHEZIO e Marco VATTASSO. Con note storiche di Adamo PASINI. Vol. I. 1411–1436. Città del Vaticano, 1929 (Studi e Testi 50).
- PELLEGRINI 1901 Amadeo PELLEGRINI: *Il Piccinino*. *Zeitschrift für romanische Philologie* 25(1901), 230–243.
- PELLINI 1968 Pompeo PELLINI: *Dell'istoria di Perugia*. Parte II. Venezia, 1664. Ristampa anastatica, Bologna, 1968 (*Historiae urbium et regionum Italiae rarioris*. Storie molto rare di città e regioni d'Italia. XV/2.).
- PERTICI 2008 Petra PERTICI: *Uno sguardo in avanti: il soggiorno di Sigismondo di Lussemburgo e le ultime manifestazioni di ghibellinissimo a Siena*. In: *Fedeltà ghibellina. Affari guelfi. Saggi e riletture intorno alla storia di Siena fra Due e Trecento*. A cura di Gabriella PICCINI. Siena, 2008 (Dentro il Medioevo. Temi e ricerche di storia economica e sociale. Collana del Dipartimento di Storia dell'Università di Siena 3/2.), 617–649.
- PEZZANA 1842 *Storia della città di Parma*. Continuata di Angelo PEZZANA. Tomo II. 1401–1449. Parma, 1842.
- RAINER 1987 Johann RAINER: *Die zweite Romfahrt Kaiser Friedrich III*. In: *Geschichte und ihre Quellen*. *Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Ge-*

- burtstag*. Hrsg. von Reinhard HÄRTEL. Graz, 1987, 183–190.
- Ricordi *Il libro di ricordi di Bartolomeo Morone, giureconsulto milanese (1412–1455). Edizione e commento.* A cura di Maria Nadia COVINI. Milano, 2010.
- ROSSI-PASSAVANTI 1933 Elia ROSSI-PASSAVANTI: *Interamna dei Naarti. Storia di Terni nel Medio Evo*. Vol. II. Orvieto, 1933.
- SANSI 1879 *Accademia Spoletina anno MDCCCLXXVIII. Storia di Spoleto. Documenti storici inediti. In sussidio allo studio delle memorie Umbre.* Raccolti e pubblicati per cura di Achille SANSI. Parte I. Foligno, 1879.
- SANUTO 1733 Marino SANUTO: *Vitae Ducum Venetorum italice scriptae ab origine Urbis sive ab anno 421 usque ad annum 1493.* Milano, 1733 (*Rerum Italicarum Scriptores XXII.*).
- TAMARO 1893 Marco TAMARO: *Le città e le castella dell'Istria.* Volume II. Parenzo, 1893.
- TATTI III Luigi TATTI: *Annali sacri della città di Como*. Vol. III. Milano, 1734.
- TÓTH 2005 TÓTH Péter: „Szent Zsigmond ő azt felnevezte.” Luxemburgi Zsigmond és a magyarországi szentkultusz. *Századok* 139(2005), 367–383.
- VARESE III Da Carlo VARESE: *Storia della Repubblica di Genova*. Tomo III. Genova, 1836.
- VERICI XIX *Storia della Marca Trivigiana e Veronese* dei Giambatista VERICI. Tomo XIX. Venezia, 1791.
- VERNARECCI 1903 Augusto VERNARECCI: *Fossombrone dai tempi antichissimi ai nostri*. Fossombrone, 1903.
- WIDDER 1993 Ellen WIDDER: *Itinerar und Politik. Studien zur Reiseherrschaft Karls IV. südlich der Alpen.* Köln–Weimar–Wien, 1993 (*Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 10.*).
- ZsO III–IV *Zsigmondkori Oklevéltár*. III. köt. 1411–1412. IV. köt. 1413–1414. MÁLYUSZ Elemér kéziratát kieg. és szerk. BORSA Iván. Budapest, 1993–1994.

Itinerary of King Sigismund of Luxembourg in Italy (1412–1414 and 1431–1433)

This study deals with the itinerary during the two Italian journeys of Sigismund of Luxembourg Holy Roman emperor (1433–1437), king of Hungary (1387–1437) and Bohemia (1419–1437). It became available to specify, to supplement and to correct the data of the extant works (HOENSH 1996 and ENGEL–C. TÓTH) on the basis of Italian contemporary chronicles and documents preserved in local Italian archives. The king's first journey (Autumn 1412–Summer 1414) was taken during the Dalmatian war with Venice, in which the parties entered into a truce in February 1413. The second tour was the so-called *Romzug* or *Italienzug*: Sigismund's aim was to obtain the title of Holy Roman emperor thanks to his coronation in Rome (31 May 1433), but its condition was his coronation to King of Italy (this was held in Milan, on 25 November 1431). By the compilation and the account of King Sigismund's itinerary I have applied the following criteria and signs: 1. I have used the term Italy in its present-day sense, so broadly than the medieval area. 2. I have enumerated also the settlements, from which the king and his retinue arrived or where they departed. 3. I have enumerated also the Swiss settlements. 4. If more than one document illustrates the route, I have cited only the most adequate one. 5. In the absence of data I have not indicated that Sigismund even stayed at the same place for several days, even if it is logically certain. 6. Also a very short stay can mean, that they was there already on the previous day or remained there for the next. This is only taken into account, if some source offers certainty. 7. When Sigismund moved away for a trip from a city where he had been stayed long, this name is indicated in *italics*. 8. Where HOENSH 1996 and ENGEL–C. TÓTH refer to sources, I have referred only to them. 9. I give the place names in their medieval contemporary forms (sometimes in Hungarian form), after this stands the current official name in parantheses, if it differs from the name in the sources. 10. If we can specify a part of the settlement, than the name of the part follows the name with a /. This indicates in parantheses also the other present-day parallel official names (e.g. in South Tyrol and Switzerland). 11. When Sigismund's father, Emperor Charles IV also visited the spot, this is indicated with a + after the place name. (The number of the crosses represents the number of stay.) 12. I have used the sign * for the same purposes in the case of Emperor Frederick III.

KÖRMENDI TAMÁS

Dalmácia címere a középkori magyar királyok heraldikai reprezentációjában

Noha a hazai heraldikai szakirodalom a 19. századtól kezdődően bőséggel tárgyalta és tárgyalja a magyar királyi címer középkori történetét, a társországok címereinek kialakulása és bekerülésük uralkodóink heraldikai reprezentációjába nem tartozik a népszerű kutatási témák közé.¹ Közismert, hogy a király nevében kelt oklevelek intituliációjában a 13. század végére megszilárdult a magyar korona országainak összesen kilenc elemet tartalmazó felsorolása. Abból a tényből, hogy ezen kilenc országból csupán Dalmáciának alakult ki biztosan azonosítható és a király heraldikai reprezentációjában is rendre szerephez juttatott címere a középkor végéig (és csupán további két társországgal, Haliccsal és Bulgáriával kapcsolatban merült fel a gyanú, hogy egy-egy kétes azonosítású címer esetleg ezeket jelképezné)² két irányba is továbbindulhatunk. Egyfelől kézenfekvő arra gondolnunk, hogy a magyar királyi címernek a 13. század derekára kialakult két változata (a vörössel és ezüsttel többnyire hétszer vágott, illetve az általában vörös mezőben ezüst kettős keresztet ábrázoló pajzs) nem csupán Magyarországot, hanem a társországokat is szimbolizálta. Ezzel magyarázhatjuk például azt, hogy a magyar koronához tartozó, de annak igazgatási rendszerébe be nem tagozódó Horvátország címere sem jelenik meg a középkorban uralkodóink pecsétjein és pénzein. Másfelől felmerül a kérdés: Dalmácia miért számított kivételnek? Miért került fontos helyre a magyar királyok heraldikájában, és hogyan vált a reprezentáció fontos elemévé? Rövid dolgozatomban az utóbbi két kérdésre keresem a választ, elsősorban a hazai középkori királyi címerhasználat két legfontosabb forrástípusának: az uralkodói pecséteknek és pénzeknek a teljességre törekvő vizsgálatával, de kitekintve más címeres emlékekre

¹ Az egyetlen erről szóló részletes tanulmány mára minden szempontból elavult: SUFFLAY 1917.

² BERTÉNYI 2008, 86–90.

(így például a kódexekre, a textíliákra, a kőfaragványokra és a kályha-csempékre) is. Az elsődlegesen vizsgált forráscsoportok kiválasztásának nem egyszerűen módszertani okai vannak. Sokkal inkább az indokolja a választást, hogy a pecsétet tekinthetjük az uralkodói akaratnyilvánítás legfontosabb eszközének, a pénzek pedig a középkor viszonyai között a legszélesebb közönséghez eljutó címerdíszes tárgyak. Ezeknek volt tehát a korszakban a legmagasabb a reprezentációs értéke.

A tengeremelléki tartományra utaló heraldikai elem nem a királyi pecsételen vagy pénzeken adatható első ízben a magyar uralkodók reprezentációjában, hanem a hazai címerhasználat történetének egy sokkal ritkább típusát képviselő forrásban: egy nyugat-európai címerkönyvben. A flandriai Claes Heynenszoon (vagy ismertebb nevén: Gelre heroldja) vélhetően 1370 után összeállított³ művében a magyar király négyelt pajzsának negyedik negyedében vörös mezőben három arany koronás ezüst oroszlánfej látható (1. ábra).⁴ Ez a változat a mázhasználatot tekintve gyökeresen eltér Dalmácia közismert címerének a 15. század folyamán megszilárduló ábrázolásmódjától, sőt – szigorúan formai szempontból nézve – motívumait tekintve sem egyezik azzal tökéletesen. A mázhasználat terén megmutatókozó különbség abból adódik, hogy Dalmácia későbbi címerének a mezejét nem vörös, hanem kék szín tölti ki, és a címeralakok sem ezüstre, hanem aranyra festve szerepelnek benne. A motívumok pedig annyiban különböznek, hogy Gelre heroldnál a koronás ragadozófejek oldalnézetből látszanak, míg a 15. század elejétől kezdődően ránk maradt emlékeken Dalmácia címerében mindig következetesen szembenéző formában ábrázolják őket. Ez utóbbi eltérés első pillantásra jelentéktelennek tűnhet, mégsem hagyhatjuk szó nélkül. Francia nyelvterületen ugyanis némi kezdeti bizonytalankodás után már a 13. század derekára megszilárdult a címerleírás szaknyelve,⁵ és Gelre herold idejében már élesen megkülönböztették egymástól a szigorúan oldalról ábrázolt oroszlánfejet, illetve az ettől rajzolatát tekintve semmiben sem különböző, csak éppen szemből mutatott leopárdfőt.

Mindennek ellenére magam is osztom a szakirodalom azon álláspontját, amely Dalmácia címerével azonosítja a flandriai forrásban szereplő,

³ ADAM-EVEN 1971, 5–12. – Keltezésével kapcsolatban az egyik legfontosabb támpontot éppen az adja, hogy I. Lajos magyar uralkodó címerében már szerepel a lengyel királyi címre utaló Piast-sas is. A címerkönyv magyar vonatkozású részleteinek forrásértékére lásd GHYCZY 1904, BERTÉNYI 1986 (2010), 279.

⁴ Gelre, 52v.

⁵ BRAULT 1997, 5–15., PASTOUREAU 2004, 199.

vörös mezőben ezüst oroszlánfejeket ábrázoló pajzsnegyedet.⁶ I. Lajos királynak ugyanis sem 1370 után, sem ezt megelőzően nem tudunk olyan országaról vagy tartományáról, amelynek a címerével könnyebben rokoníthatnánk a Gelre heroldnál látható képet, mint a tengermelléki tartományéval. A motívumok közötti apró eltérést könnyűszerrel meg lehet magyarázni. A 15. század végéig ugyanis az európai heraldikai gyakorlat meghatározó jellegzetességének számított, hogy egyazon címert nem-hogy ugyanannak a családnak az egyes tagjai, de még ugyanaz a személy is apró ábrázolásbéli különbségekkel használta.⁷ Adott esetben így nyilván az is előfordulhatott, hogy az eredeti oroszlános motívumok Dalmácia címerében idővel némi módosítással leopárdfejékké alakultak. Mind ezen felül azonban elvileg a téves ábrázolás lehetőségét sem lehet kizárni. Mivel ismereteink szerint I. Lajos király sosem járt Flandriában, Gelre heroldja talán nem is láthatta személyesen a magyar uralkodó pajzson, zászlón vagy egyéb tárgyon megjelenített teljes címerét, hanem csak egy azóta elveszett vagy lappangó korábbi címerkönyvből, esetleg valamelyik kartársa elbeszéléséből ismerte azt. Így pedig az oroszlánfej és a leopárdfő heraldikai motívumának hasonlóságát tekintve lehetséges, hogy Gelre egyszerűen tévedett a címerábrák tekintetében.

A mázhasználattal kapcsolatban viszont feltétlenül figyelmet érdemel két további körülmény is. Egyfelől ugyanis Dalmácia címerének kék mezővel ábrázolt, a későbbi középkorban máig hatóan megszilárduló változatáról az első ránk maradt színes ábrázolás csupán Mátyás király corvináiból ismert, legkorábban az 1460-as évekből – vagyis semmi sem bizonyítja, hogy a címer mázai már a 14. században is ugyanazok voltak, mint a középkor végén. Másfelől egy további külhoni forrásunkban, Ulrich Richental konstanzi polgár 1418 körül készített *Concilium ze Constenz* című, eredetiben ránk nem maradt krónikájának ismert másolataiban Zsigmond magyar király címerében szintén vörös mezőben szerepelnek a leopárdfejek (ám ez utóbbiakat már nem ezüsttel, hanem arannyal ábrázolták).⁸ Nem elképzelhetlen tehát, hogy Dalmácia címerének eredeti, 14. században kialakult változata még valóban más mázakat használt, mint a később megszokottá vált, ma is ismert variáns – ebben az esetben pedig nem Gelre hibázott, csupán a mi ismereteink elégtelenek ahhoz, hogy pontosan rekonstruáljuk a változás folyamatát.

⁶ GHYCY 1904, 7., BERTÉNYI 1986 (2010), 278.

⁷ PASTOUREAU 2004, 239.

⁸ GHYCY 1904, 7.

Maga a tény, hogy a Dalmáciára utaló pajzsnegyed I. Lajos címerének alkotóelemeként bukkan fel egy nyugat-európai címerkönyvben, még akkor is elégségesen bizonyítja a tengeremléki tartomány bekerülését a magyar uralkodó heraldikai reprezentációjába, ha ebben az időszakban – vagyis az Anjou-kor végén – sem a királyi pecséteken, sem a pénze-ken nem szerepel még. Gelre herold vagy potenciális forrásainak szerzői ugyanis leginkább vagy diplomáciai érintkezések során, vagy a (végső fo-kon ezek részét képző) lovagi tornákon láthatták a távoli Magyarország uralkodójának címerét. Olyan alkalmakkor, amikor a heraldikai reprezen-tációnak egyszerűen közvetlen politikai üzenete is volt: a magyar király tehát birodalmának megkülönböztetett fontosságú részeként tekintett Dal-máciára. Ezzel kapcsolatban elég ismét arra utalunk, hogy a magyar ko-rona országait egységesen jelképező sávozott (vörössel és ezüsttel hétszer vágott), illetve kettőskeresztes (vörös mezőben zöld hármashalmon álló ezüst kettős keresztet ábrázoló) címerek mellett csupán az I. Lajos király családi jelvényeként értelmezhető liliomos pajzs (arany liliomokkal hintett kék mező), valamint az általa lengyel királyként használt Piast-sas (vörös mezőben arannyal fegyverzett, koronás ezüst sas) szerepel Gelre heroldnál a magyar uralkodó címerében – vagyis a magyar vagy a lengyel korona egyetlen másik részországa fölötti uralmat sem tartották olyan fontosnak hangsúlyozni, mint a Dalmácia fölötti fennhatóságot.

Tekintetbe véve Gelre címerkönyvének valószínű keletkezési időpont-ját, a heraldikai reprezentáció háttérében megbúvó politikai szándék töké-letesen világos. Mint már említettem, a flandriai forrás ismereteink szerint kevéssel 1370 után keletkezhetett. Nyilvánvaló hogy a benne ábrázolt ma-gyar királyi címer sem tükrözhet korábbi állapotokat, mert I. Lajos csak 1370. november 17-i lengyel koronázása után viselhette a Gelre művében a pajzsa második negyedében látható lengyel királyi címert.⁹ Amennyiben

⁹ Korábban Dercsényi Dezső és Vajay Szabolcs más vonatkozásban (a Képes Krónika kódexének keltezésével kapcsolatban) felvetette, hogy I. Lajos már lengyel koronázá-sa előtt is használhatta a lengyel királyi címert: szerintük ezt az bizonyítaná, hogy a Piastok sasa az egyaránt a magyar uralkodó által adományozott aacheni kincs egyes darabjain és a mariazeili Madonna-kép keretén is szerepel (DERCSÉNYI–VAJAY 1977, 16.). Véleményem szerint ez az érvelés szerfelett gyenge lábakon áll, hiszen az aache-ni kincs adományozása körül egyértelmű tudomásunk van I. Lajos édesanyja, Piast Erzsébet aktív közreműködéséről (KOSZTA–MAROSI 1994, 27.), aki a lengyel király le-ányaként tudvalevőleg idehaza is használta apja családjának címerét (pl. kettős pe-csétjének 1338-ból fennmaradt lenyomatán: MNL OL DL (a továbbiakban: DL) 3137), a mariazeili kép pedig pontosabban keltezhetetlen (Dercsényi és Vajay is csupán a helyi hagyományra hivatkozik, amikor egyértelműen 1363-ra teszik az adományozást).

viszont abból indulunk ki, hogy kútfőnk és így Dalmácia címerének első ránk maradt ábrázolása az 1370-es évek elejéről származhat, kézenfekvő gondolat az adriai társország fölötti magyar fennhatóság hangsúlyozását összekapcsolnunk azzal a ténnyel, hogy I. Lajos kevéssel korábban, 1357-ben foglalta el katonai erővel a dalmát városokat, és az 1358. február 18-án megkötött zárai békében sikerült tartósan biztosítania a terület fölötti uralmát Velence ellenében.¹⁰

Nem sokat kellett azonban arra sem várni, hogy Dalmácia címere a királyi akaratnyilvánítás legmagasabb szintű eszközén: az uralkodói pecsétéken, illetve a korszakban legnagyobb példányszámban forgó heraldikai médiumon: a pénzekén is feltűnjék. Zsigmond király 1405–1433 között használatos második kettős pecsétjének előlapján a trónon ülő király alakja köré, hátlapján pedig a kettőskeresztes központi címer köré vésett kisebb pajzsok rendjében egyaránt a negyedik helyen látható a három koronás leopárdfej (2–3. ábra):¹¹ a magyar királyi címer sávozott és kettőskeresztes változatai, valamint a cseh királyi címer előtte szerepelnek ugyan, és ezzel Dalmácia az utolsó helyre kerül a királyi címek között, ám még így is a magyar korona egyetlen olyan társországa, amelynek a jelképét önállóan is szerepeltetik az uralkodó címerében. Ezúttal sem nehéz a háttérben meghúzódó politikai igényt felfedeznünk. A dalmát városok többsége ugyanis 1401-ben és 1402-ben a magyar trónt követelő László nápolyi királynak (és helytartójának, Hervoja boszniai vajdának) tett hűségesküt. László a következő esztendőben, 1403-ban meg is jelent a Tengermelléken, és augusztus 5-én Kanizsai János esztergomi érsekkel magyar királynévá koronáztatta magát Zarában. Az év őszén ugyan visszatért Nápolyba, ám Dalmácia igazgatását a spalatói herceggé emelt Hervojára bízta. Zsigmondnak tehát minden oka megvolt arra, hogy pecsétjén ne csak legitim magyar királyi mivoltát hangsúlyozza, hanem a Dalmácia fölötti uralomra támasztott igényét is. Noha a tartomány ezt követően elveszett a magyar korona számára, az uralkodói nagypecsétéken nemcsak a középkor

¹⁰ Diplomáciai emlékek II. 502.

¹¹ 1406: DL 8295, MNL OL V 8 677; 1418: DL 8832., MNL OL V 8 385. – NYÁRY 1886, 34., 118., DÓRY 1917, 22., Művészet 1987, II. 20–21. (Zs. 9. – Bodor Imre), Esztergom 2000, 51–52. (28. sz. – Wehli Tünde), Sigismundus 2006, 183–184. (3.11. sz. – Wehli Tünde). Szentpétery Imre szerint Zsigmond ezen pecsétje csak 1411-ig lett volna használatban, akkor pedig felváltotta volna Zsigmond király harmadik magyar királyi kettős pecsétjéként is használt római királyi pecsétje (SZENTPÉTERY 1930, 199.), ám mivel a második magyar királyi kettős pecsét használata 1411 után is kimutatható, ez a vélekedés bizonyosan téves.

végéig, de még a kora újkorban is szerepelt a címere. Zsigmond, Albert, V. László és II. Ulászló kettős pecsétjein a magyar és a cseh királyi címerek után látható.¹² (Sőt Zsigmond még római királyként használt, 1411-ben készítettett pecsétjén is feltüntette,¹³ ami megint csak a terület politikai fontosságára utal.) Csupán Mátyás 1464-től használt kettős pecsétjén ábrázolták hátrébb, itt ugyanis a nézetem szerint Bosznia címereként azonosítható¹⁴ koronás pajzs mind az előlapon, mind a hátlapon elé került. (Sőt az

¹² Zsigmond 1433–1437 között használt harmadik magyar királyi kettős pecsétjén: 1435: DL 64285., MNL OL V 8 385. – SZENTPÉTERY 1930, 199., Művészet 1987, II. 25–26. (Zs. 20. – Bodor Imre), Sigismundus 2006, 189–190. (3.22. sz. – Wehli Tünde). Albert 1438-ban és 1439-ben használt magyar királyi egyszerű nagy pecsétjén: 1438: MNL OL V 1 90. – SZENTPÉTERY 1930, 200., Művészet 1987, II. 27. (Zs. 24a. sz. – Bodor Imre). V. László 1456-ban és 1457-ben adatható, de vélhetően 1453-tól 1458-ig használt magyar királyi kettős pecsétjén: 1456: DL 14605., MNL OL V 8 14.; 1457: DL 24766., MNL OL V 1 94–95. – SZENTPÉTERY 1930, 200., BÁNDI 1991, 76–77. (18. sz.). II. Ulászló 1490–1516 között használt magyar királyi kettős pecsétjén: 1493: DL 19968., MNL OL V 8 1137.; 1508: DL 21342 – SZENTPÉTERY 1930, 200., BÁNDI 1993, 110–111. (2. sz.). – II. Lajos nagypecsétjének egyetlen lenyomatát sem ismerjük, azonban ennek heraldikai programja alighanem megegyezett a II. Ulászló magyar királyi kettős pecsétjén láthatóval. A fiatalon elhunyt uralkodó ugyanis a titkos és a bírói pecsétjén ábrázolt címerek rendjével is apja azonos típusú nyomóit másolta.

¹³ 1411: MNL OL V 1 87., BTM 66.2003; 1420: POSSE 1910, 13. tábla 3. kép; Művészet 1987, II. Zs. 11. sz.; 1433: Sigismundus 2006, 184. (3.12. sz.) – POSSE 1910, 8.; Művészet 1987, II. 21–22. (Zs. 11. sz. – Bodor Imre); Sigismundus 2006, 184. (3.12. sz. – Wehli Tünde).

¹⁴ A szóban forgó címer értelmezése azért problematikus, mert a korszakban egyetlen forrásunk sem azonosítja, a Jagelló-kort követően pedig eltűnik a magyar királyok heraldikai reprezentációjából. Amellett, hogy az elmúlt bő száz esztendőben többen is Bosznia címerének tartották, számos kutató inkább Halicszhoz köti, mert ennek a kora újkortól nyomon követhető címerében három korona látható (ám Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos címerein a rejtélyes pajzson mindig csak egy vagy két korona), míg Boszniának a 15/16. század fordulójától kezdődően kialakul egy olyan címere, amely egy felhőből kinyúló, szabályát tartó emberi kart ábrázol. Újabbban az a lehetőség is felmerült, hogy Mátyás címerei között a koronás pajzs nem is konkrét országot vagy területet szimbolizálna, hanem a királyi méltóságot mint olyant. A vitára legújabbban lásd BERTÉNYI 2008, 86–90., a korábbi irodalom részletes összefoglalásával. – Álláspontom részletes kifejtése jelen dolgozat kereteit szétfeszítené, ezért itt csak két szempontot emelnék ki. Egyfelől már Holub József rámutatott, hogy a 14. és a 15. századból is rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek koronás címet tulajdonítanak Boszniának: így pl. I. Trvtko István (1377–1391) bosnyák király nagy pecsétjén is koronás pajzs látható (HOLUB 1917, 54–57). Ez magyar szempontból már csak azért is elgondolkodtató, mert a bosnyák uralkodó a Kotromanić dinasztia tagjaként I. Lajos magyar király hitvesének, Erzsébetnek az unokatestvére volt. Ha abból indulunk ki, hogy az 1370-es években Bosznia királya, a magyar uralkodó rokona koronás címet használt, nem nehéz megindokolnunk, hogy a hazai heraldikai gyakorlatban miért

előlapon Dalmácia szimbóluma előtt szerepel Szlavóniáé és Besztercéé is, ami azért meglepő, mert közismert, hogy egyik területhez sem kapcsolódott királyi cím.)¹⁵ Bosznia címere egyébként vélhetően azért kerülhetett ezen az egy kettős pecséten előkelőbb pozícióba, mert a nyomó készítésének évében, 1464-ben Mátyás külpolitikájának homlokterében éppen Bosznia állt: ebben az esztendőben két hadjáratot is vezetett a területre.

A kevésbé ünnepélyes uralkodói oklevelek megerősítésére használt kisebb pecsétípusok közül idővel a királyi titkos pecséteken, illetve a királyi bírói pecséteken is megtaláljuk Dalmácia címerét. Első ízben Mátyás 1458-tól 1463-ig adatható, de valójában talán még 1464-ben is használt első titkos pecsétjén látjuk viszont (4. ábra), ahol a négyelt pajzs harmadik negyedében szerepel (csak a magyar királyi címer vágásos és kettős-keresztes változata előzi meg, és kívülről csupán a besztercei oroszlán és a Hunyadi család szív-pajzsra emelt hollója része a heraldikai kompozíciónak).¹⁶ Mátyás 1464-ben készült második titkos pecsétjén (5. ábra) azonban – az uralkodó kettős pecsétjéhez hasonlóan – Bosznia koronás címere megint megelőzi és a reprezentáció negyedik helyére szorítja Dalmáciáét.¹⁷ Ez már csak azért is érdekes fejlemény, mert a Mátyás után következő két Jagelló- király, II. Ulászló és II. Lajos titkos pecsétjén ugyanez marad a két ország heraldikai jelvényének sorrendje: Bosznia címere az ő titkos pecsétjeiken is Dalmáciáé előtt szerepel,¹⁸ jóllehet II. Ulászló nagypecsétje

szilárdult meg tartósan Bosznia jelképeként a koronás pajzs. Másfelől Halics háromkoronás kora újkori címerével sem lehet problémamentesen azonosítani a Mátyás korában felbukkanó, egy (majd két) koronát ábrázoló pajzsot, már csak a motívumok eltérő száma miatt sem. Nézetem szerint ráadásul azt is igen nehezen lehetne megindokolni, hogy a hollós uralkodó, akinek tudomásunk szerint semmilyen külpolitikai törekvése nem fűződött a Magyarország északkeleti határán elterülő egykori orosz részfejedelemség meghódításához, miért éppen ennek a címerét emelte volna heraldikai reprezentációja előkelő helyére, ráadásul akkoriban, amikor két hadjáratot is vezetett éppen Boszniába.

¹⁵ 1464: DL 15222., MNL OL V 8 292.; 1464: DL 15675., MNL OL V 8 1210.; 1469: DL 38998. – SZENTPÉTERY 1930, 200., KUMOROVITZ 1932, 9., Schallaburg 1982, 213–214. (96. sz. – Bándi Zsuzsanna), BÁNDI 1991, 68–69. (5. sz.), CSÁKY 2008, 244–245.

¹⁶ 1458: DL 15220., MNL OL V 8 304.; 1460: DL 39298., MNL OL V 8 380.; 1462: DL 15698.; 1462: DL 15719.; 1463: DL 45079. – SZENTPÉTERY 1930, 200., KUMOROVITZ 1932, 7., Schallaburg 1982, 212–213. (95. sz. – Bándi Zsuzsanna), BÁNDI 1991, 62–67. (1., 2b., 2c., 3. sz.), CSÁKY 2008, 242–244.

¹⁷ 1464: DL 15855.; 1465: DL 16284., MNL OL V 8 310.; 1488: DL 19608. – SZENTPÉTERY 1930, 200., KUMOROVITZ 1932, 9., BÁNDI 1991, 70. (7. sz.).

¹⁸ II. Ulászló 1490–1516 között használt magyar királyi titkos pecsétjén: 1490: DL 19691.; 1490: DL 19679.; 1492: DL 19811.; 1493: DL 19655., MNL OL V 8 1229.; 1493: DL 19974.;

ezt a két pajzsot ellentétes rendben mutatja (II. Lajosnak pedig, ahogy arról fentebb már szó esett, nem maradt ránk kettős- vagy nagypecsétje). Az apró következetlenség okát adni nem tudjuk. A királyi bírói pecsétek közül ugyancsak Mátyás 1459-től (vagy akár 1458-tól) uralkodása végéig használt nyomójának négyelt pajzsán (6. ábra) jelent meg először a Tengermelléket jelképező három leopárdfej, a szokott módon ismét a magyar királyi címer két változata mögött, a harmadik negyedben.¹⁹ Ugyanebben a pozícióban szerepel II. Ulászló és II. Lajos bírói pecsétjein is.²⁰

A királyi pecsétek vizsgálata nyomán egyértelműen látszik, hogy Dalmácia címerének helye a magyar uralkodó heraldikai reprezentációjában Zsigmond király uralkodása idején, közelebről éppen a tartomány elvesztése után, 1405-től szilárdult meg. A királyi kettős pecséten ettől kezdve minden alkalommal adatható, a királyi titkos és bírói pecséteken pedig Mátyás uralkodásának elejétől. Megjelenése a kevésbé ünnepélyes pecsétípusokon a 15. század közepi külpolitikai fejleményekkel nehezen lenne magyarázható. Valószínűbbnek tűnik, hogy Mátyás eredetileg azért vésette erre a két pecsétjére a három leopárdfejet is, mert a megelőző uralkodókhoz hasonlóan előkelőséget és hatalmat sugárzó, több országot jelképező, összetett heraldikai programot kívánt megjeleníteni a titkos és a bírói pecsétjén is – csakhogy Zsigmonddal, Alberttel, I. Ulászlóval és V. Lászlóval ellentétben uralkodása elején ő még nem gyakorolt fennhatóságot külországbeli területek (és különösen nem más királyságok) fölött. Albert és V. László titkos pecsétje nem maradt ránk, ezért jobb híján csak Zsigmond 1433–1437 között használt hatodik titkos pecsétjével vethetjük egybe Mátyásét. Zsigmond említett sigillumán a legelőkelőbb, központi

1494: DL 17867. – SZENTPÉTERY 1930, 200., BÁNDI 1993, 109–110. (1. sz.). II. Lajos 1516–1526 között használt magyar királyi titkos pecsétjén: 1516: DL 22844., MNL OL V 8 383. – SZENTPÉTERY 1930, 200., BÁNDI 1993, 113. (10. sz.), Habsburg Mária 2005, 209. (V-11. sz. – Spekner Enikő).

¹⁹ 1459: DL 15349.; 1471: DL 63249., MNL OL V 8 743.; 1488: DL 11993., MNL OL V 8 1218.; 1489: DL 59775., MNL OL V 8 734.; 1490: DL 12839. – KUMOROVITZ 1932, 7–8., BÁNDI 1991, 67–68. (4. sz.). Noha példányai csak 1459-től ismertek, a pecsét nyomóját Kumorovitz szerint talán már 1458-ban elkészítették, és csak azért nem maradt fenn lenyomata ebből az évből is, mert a királyi különös jelenlét bírósága – amely ezt a pecsétet használta – 1458-ban egyetlen oklevelet sem adott ki.

²⁰ II. Ulászló 1494–1516 között adatható, magyar királyként használt bírói pecsétjén: 1494: DL 1944., MNL OL V 8 64.; 1495: DL 20319.; 1499: DL 20848.; 1506: DL 11994., MNL OL V 8 1227. – SZENTPÉTERY 1930, 200., BÁNDI 1993, 111. (3. sz.). II. Lajos 1520–1526 között adatható, magyar királyként használt bírói pecsétjén: 1520: DL 1428., MNL OL V 8 44.; 1523: DL 23734., BTM 66.2066. – BÁNDI 1993, 114. (11. sz.), Habsburg Mária 2005, 210. (V-12. sz. – Sölch Miklós).

helyen a birodalmi sasos címer látszik, körülötte pedig négy kisebb pajzson a magyar királyi címer kettőskeresztes és vágásos változata, majd a cseh és luxemburgi oroszlánok.²¹ Okkal feltételezhetjük, hogy Albert és V. László idején a magyar király titkos pecsétje hasonlóan összetett heraldikai kompozíciót tartalmazott, ám természetesen más elemekkel. Mátyásnak viszont uralkodása kezdetén csak Magyarországra terjedt ki a hatalma, így ha nem akart elmaradni elődei reprezentációs szintjétől, neki is hasonlóan összetett kompozícióval kellett előrukkolnia a diplomáciai levelezésben használt titkos pecsétjén is. Ezt pedig csakis úgy lehetett megoldani, ha egyrészt a családi címeréből vett át motívumokat, másrészt pedig itt is feltüntette Dalmácia (mint a magyar király intituliójában Magyarország mellett egyedüliként már címerrel rendelkező terület) jelképét. Így kerülhetett Mátyás 1458-ban vésett első titkos pecsétjére a Hunyadiak hollója és a beszercei oroszlán (amellyel 1453-ban bővítette Hunyadi János címerét V. László),²² illetve a három koronás leopárdfej. Dalmácia, illetve a Hunyadi család címere hasonlóképpen kerülhetett Mátyás bírói pecsétjére is: a bírói pecsét idehaza V. László király korától adatolható típusa ugyanis már első felbukkanásakor, 1438-ban is összetett uralkodói címert ábrázol.²³

A pénzek közül legkorábban V. László király 1456–1457 tájára keltezhető, H. 667. sz. denárjának²⁴ hátlapján találjuk meg Dalmácia címerét, pontosabban annak némiképp egyszerűsített változatát: az uralkodó dobropajzsának harmadik negyedében (az első negyedben ábrázolt magyar vágások és a második negyedben látható cseh oroszlán mögött) ugyanis nem három, csak kettő koronás leopárdfejet ábrázoltak – alighanem képzelenség lett volna ennél többet megjeleníteni az apró verőtövön. Mátyás korában aranyforinton is megjelenik,²⁵ és ettől kezdődően a középkor végéig rendszeresen szerepel valamennyi magyar uralkodó pénzein, többnyire a királyi négyelt pajzs harmadik negyedében.²⁶ Mindez ismét

21 1437: DL 12785.; 1437: DL 13126., MNL OL V 8 432. – SZENTPÉTERY 1930, 200., KUMOROVITZ 1937, 107–108., Művészet 1987, II. 26. (Zs. 21. sz. – Bodor Imre), Sigismundus 2006, 190. (3.23. sz. – Wehli Tünde).

22 DL 24762.

23 NYÁRY 1886, VIII. 72. kép – SZENTPÉTERY 1930, 200.

24 A pénzekre a bevett gyakorlatnak megfelelően, a Huszár Lajos katalógusára (Huszár 1979) utaló H sziglával és az ottani sorszámukkal hivatkozom.

25 H. 672. sz.

26 Mátyás király további veretein: H. 672., 691., 692., 693., 694., 695., 696., 697., 698., 716., 717., 718., 719., 720., 721., 722., 723., 724., 726., 727., 728., 729. sz. – II. Ulászló király veretein: H. 738., 739., 740., 741., 742., 743., 787., 788., 789., 790., 791., 792., 793., 794., 795., 796.,

csak azt mutatja, hogy Dalmácia címere a 15. század derekán a magyar uralkodói reprezentáció állandó elemévé vált.

Ezt a következtetést a további heraldikai emléktípusokon végzett, szondázó jellegű vizsgálataim is alátámasztják. Kódexeink marginális díszítéseinek uralkodói címereiben legkorábban az 1460-as évektől kezdődően jelenhetett meg a kék mezőben ábrázolt három arany leopárdfej. Első ízben a Johannes Regiomontanus *Canones* című munkáját tartalmazó corvinában bukkan fel, az első lap rectójának lapalji díszítésében (7. ábra),²⁷ majd a Mátyás által 1469-ben megrendelt kódex, a jelenleg a Bibliotheca Apostolica gyűjteményében található Vatikáni Ferences Missale ún. Vir dolorum-miniatúrájában²⁸ – mindkét esetben az uralkodó négyelt pajzsának harmadik negyedében. Általánossá az 1480-as évek derekán készült kódexekben válik az ábrázolása: ekkor további legalább hat corvinában szerepel, valamennyi esetben az előző két kódexben megfigyelt módon megfestve, vagyis négyelt pajzs harmadik mezejében.²⁹ Feltűnő ugyanakkor, hogy az 1480-as években illuminált kódexekben Dalmácia címere rendre megelőzi a negyedik pajzsnegyedben ábrázolt cseh oroszlánt. Ilyesmire a többi heraldikai emléktípuson korszakunkból ismereteim szerint nem akad példa, az oka pedig talán az lehet, hogy az esetleg közvetett vagy közvetlen formában mintául szolgáló korábbi kódexekben (mint a fentebb említett Regiomontanus-corvinában) Mátyás négyelt címerének utolsó negyedében a cseh oroszlánhoz igen hasonló besztercei oroszlán szerepelt. A felsorolt kódexek azért is becses forrásaink, mert bennük Dalmácia címere Gelre herold és Richental konstanzi krónikája után ismét

797., 798., 799., 800., 801., 802., 803., 804., 805., 806., 807., 808., 809., 810., 811., 812., 813., 814., 815., 816., 817., 818., 819., 820., 821. sz. – II. Lajos király veretein: H. 841., 842., 843., 844., 845., 846., 847., 848., 849., 850., 851., 852., 853., 854., 855., 856.857., 858., 859., 860., 861., 862. sz.

²⁷ OSZKK Cod. Lat. 412. – CSAPODY–CSAPODYNÉ GÁRDONYI 1981, Nr. 29., Kódexek 1985, 138. (131. tétel – Zolnay László). Valamennyi itt és a továbbiakban hivatkozott corvina digitális kiadása elérhető az OSZK internetes adatbázisában: <http://www.corvina.oszk.hu> (2013. jan. 12.). A kódexekben látható címerek korhoz kötését elbizonytalanítja, hogy a készen szerzett (tehát nem Mátyás utasítására készített) corvinákba nyilván utólag festették bele a hollós uralkodó jelvényeit, így ezek heraldikai programja nem egykorú az adott kódex kifestésével: MIKÓ 2004, 35–36.

²⁸ SZOVÁK 2008, 393., 394. (2. kép).

²⁹ OSZKK Cod. Lat. 346., 347., 413., 424., továbbá a stuttgarti Württembergische Landesbibliothekben őrzött, Augustinusnak az 1–56. zsoltárokhoz fűzött magyarázatait, ill. a prágai Nemzeti Könyvtárban (Národní knihovna) megtalálható, Aquinói Szent Tamás Arisztotelész-kommentárjait tartalmazó kódexek: Schallaburg 1982, 448–450. (441–442. sz. – Sz. Koroknay Éva).

színes változatban tanulmányozható, akárcsak két textilművészeti emléken: a fojnicai kazulán és Mátyás király trónkárpitján. Mindkettő 1476 körül készülhetett, és mintázatuk szinte tökéletesen megegyezik – ami nem is csoda, hiszen vélhetően mindkettőhöz Antonio Pollaiuolo firenzei festő terveit használták.³⁰ Ezeken Mátyás címere ismét csak a már jól ismert négyosztatú pajzs, amelynek harmadik negyedében látható kék mezőben a Dalmáciát jelképező három aranykoronás leopárdfej.

A ránk maradt kőfaragványokon és kályhacsempéken az 1470-es és 1480-as évek fordulójától szerepel rendszeresen Dalmácia címere az uralkodó heraldikai programjában. Cseppet sem meglepő, hogy többször is felbukkan a visegrádi palota Mátyás-kori leletanyagában is. A visegrádi palotaegyüttes északnyugati épülete vélhetően 1477 és 1481 között készített³¹ zárt erkélyének homlokzati díszítésében kétszer is megjelenik: egyfelől az uralkodói pár két tagjának a zárópárkány alatt, középen elhelyezett, Mátyás és Beatrix pajzsából összetett házassági címerében, ahol a három leopárdfej a király négyelt pajzsának megint a harmadik negyedét foglalja el, másfelől pedig önálló pajzson ábrázolva, alighanem valamelyik homlokzati ablak mellett (a dalmáciai címert tartalmazó kőtöredék pontos eredeti helyét már nem lehet megállapítani).³² Az északnyugati palota udvarának egyik pillérlábazatán szintén felbukkan (vélhetően 1476 után vésték ide, ugyanis a többi pilléren egyebek mellett a Mátyással csak 1476 végén frigyre lépett Beatrix királyné címerének elemei is láthatók).³³ Ugyancsak a visegrádi palota északnyugati épületében, a két nagyterem közötti szobában állt az az 1485 után készített kályha, amelynek csempéin Mátyás címerei között egy négyelt pajzs negyedik mezejében (a magyar királyi címer sávozott és kettőskeresztes variánsai, valamint a cseh orszlán mögött) ismét megtaláljuk a három koronás leopárdfejet.³⁴ A külhoni emlékek közül szerepel továbbá a bautzeni kaputorony 1486-ban készült, híres Mátyás-emlékének heraldikai programjában,³⁵ valamint az olmtüzi ferences kolostor anyagából előkerült, közelebről keltezhetetlen kályhacsempén, amelyen szemmel láthatóan szintén Mátyás király összetett

³⁰ Schallaburg 1982, 456–457. (450. sz. – Csernyánszky Mária), 457–458. (451. sz. – Balogh Jolán).

³¹ BUZÁS–LŐVEI 2001, 29.

³² BUZÁS–LŐVEI 2001, 27.

³³ BUZÁS–LŐVEI 2001, 29.

³⁴ BUZÁS–LŐVEI 1993, 204., 205. (8/1. kép).

³⁵ PAPP 2008, 226.

címerét igyekeztek megjeleníteni.³⁶ A kőanyag és a kályhacsempék vizsgálata tehát megint azt mutatja, hogy Dalmácia címere az 1470-es évek végén (de legkésőbb az 1480-as évek elején) válhatott az uralkodó heraldikai reprezentációjának elválaszthatatlan részévé.

A magyar korona országai közül elsőként saját címerrel megjelenített adriai tartomány jelképe tehát vizsgálódásaink szerint I. Lajos király idején, 1370 után jelent meg a magyar uralkodó heraldikai reprezentációjában, mégpedig minden bizonnyal szoros összefüggésben az 1358-i zárai békével és Dalmácia tartós megszerzésével. Első változata talán még vörös mezőben ábrázolta a három állatfejet, és az sem biztos, hogy ezek már a 14. században is heraldikai értelemben vett leopárdfők voltak – a címer első ismert előfordulása alkalmával, Gelre herold címerkönyvében ugyanis még oldalról ábrázolt oroszlánfejeket láthatunk. A királyi akaratnyilvánítás legfontosabb eszközén, a pecsétéken a 15. század első és második harmadában jelent meg a tengerparti tartomány címere: először 1405-ben az uralkodó kettős pecsétjén, majd 1458-ban a király titkos és bírói pecsétjein. Felkerülését a kettős pecsétre megint csak a Dalmácia fölötti magyar fennhatóság ekkor már mindinkább illuzórikussá váló igénye indokolhatta, míg a kevésbé ünnepélyes pecsétípusokon nézetem szerint a Mátyás trónra léptével szükségessé vált heraldikai programváltás tehette lehetővé a megjelenését. A pénzek közül a legnagyobb példányszámban forgó ezüstdenárokon V. László, az aranyforintokon Mátyás uralkodása alatt találhatjuk meg először. A kódexeken az 1460-as évektől, a textilműtárgyakon és épületemlékeken az 1470-es és 1480-as években adatható a legkorábban. Az ekkor már kék mezőben szembenéző arany leopárdfejeket ábrázoló pajzs tehát a 14. századi kezdetek után Mátyás idején, a 15. század harmadik negyedében vált a magyar király heraldikai reprezentációjának fontos, sőt állandó elemévé, és ezt követően nemcsak a Jagelló-korban, de Mohács után is megőrizte a helyét az uralkodói címerek sorában.

³⁶ Hunyadi Mátyás 2008, 414–415. (10.3. – Lővei Pál).

KÉPJEGYZÉK

(Az ábrákat lásd a kötet végi képmellékletben.)

1. ábra: A magyar király (I. Lajos) címere Gelre herold 1370 után készült címerkönyvében, Dalmácia címere a negyedik pajzsnegyedben (Gelre 52v.)
2. ábra: Zsigmond második magyar királyi kettős pecsétjének előlapja, Dalmácia címere a trónon ülő uralkodó alakját körbevevő címerkoszorú negyedik helyén (a király jobb térde mellett) látható (1418: DL 8295.)
3. ábra: Zsigmond második magyar királyi kettős pecsétjének hátlapja, Dalmácia címere a központi pajzsot körbevevő címerkoszorú negyedik helyén (a nagypajzs mellett heraldikai értelemben jobbra lent) látható (1418: DL 8295.)
4. ábra: Mátyás első magyar királyi titkos pecsétje, Dalmácia címere a pajzs harmadik negyedében (1460: DL 39298.)
5. ábra: Mátyás második magyar királyi titkos pecsétje, Dalmácia címere a központi pajzsot körbevevő címerkoszorú negyedik helyén (1465: DL 16284.)
6. ábra: Mátyás magyar királyi bírói pecsétje, Dalmácia címere a pajzs harmadik negyedében (1488: DL 11993.)
7. ábra: Mátyás király címere a Johannes Regiomontanus *Canones* című munkáját tartalmazó corvinában az 1460-as évek második feléből. Dalmácia címere a harmadik pajzsnegyedben látható (OSZKK Cod. Lat. 412 – <http://www.corvina.oszk.hu/corvina-html/hub1codlat412.htm>)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és múzeumi források

BTM	Budapesti Történeti Múzeum (Budapest) pecsétmásolati gyűjteménye
MNL OL DL V 1	Pecsétgyűjtemény, Gipszmásolatok gyűjteménye
V 8	Pecsétgyűjtemény, Középkori pecsétokról készült műanyagmásolatok gyűjteménye
OSZKK	

Kiadott források

Diplomáciai emlékek II	<i>Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból.</i> Kiad. WENZEL Gusztáv. II. Budapest, 1875. (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi emlékek. II. osztály. Acta extera. Diplomáciai emlékek 2.)
Gelre	<i>Gelre — Bibliothèque Royale, Ms. 15652–56. Facsimile.</i> Préf. par Christiane VAN DEN BERGEN-PANTENS. Leuven, 1992.

Szakirodalom

ADAM-EVEN 1971	Paul ADAM-EVEN: <i>L'Armorial universel du héraut Gelre (1370–1395), Claes Heinen, roi d'armes des Ruyers.</i> Neuchâtel, 1971.
BÁNDI 1991	BÁNDI Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Mátyás-kori pecsétkiállításának katalógusa (1990. április 6–október 6.). <i>Levéltári Közlemények</i> 62(1991), 57–150.
BÁNDI 1993	BÁNDI Zsuzsanna: A Magyar Országos Levéltár Jagelló-kori pecsétkiállításának katalógusa

- (1991. szeptember 20–1992. június 30.). *Levéltári Közlemények* 64(1993), 107–142.
- BERTÉNYI 2008 BERTÉNYI Iván: I. Mátyás király címerváltozatai. *Levéltári Közlemények* 79(2008), 77–100.
- BERTÉNYI 1986 (2010) BERTÉNYI Iván: A magyarországi Anjouk heraldikájának néhány kérdése. *Művészettörténeti Értesítő* 35(1986), 1–2. sz., 56–67. Másodközlése: Uő: *A címertan reneszánsza. Tanulmányok*. Budapest, 2010, 267–284. (Utóbbi kiadásra hivatkozom.)
- BRAULT 1997 Gerald J. BRAULT: *Early Blazon: Heraldic Terminology in the Twelfth and Thirteenth Centuries with Special Reference to Arthurian Heraldry*. 2. ed. Woodbridge, 1997.
- BUZÁS–LŐVEI 1993 BUZÁS Gergely – LŐVEI Pál: A visegrádi királyi palota Mátyás-címeres kályhája. In: *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. LŐVEI Pál. Budapest, 1993 (Művészettörténet – Műemlékvédelem IV.), 191–214.
- BUZÁS–LŐVEI 2001 BUZÁS Gergely – LŐVEI Pál: A visegrádi királyi palota északnyugati épülete és az utcai homlokzat zárt erkélye. Visegrád, 2001 (Visegrád régészeti monográfiái 4.).
- CSAPODY–CSAPODYNÉ GÁRDONYI 1981 CSAPODY Csaba – CSAPODYNÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Corviniana*. 3. kiad. Budapest, 1981.
- CSÁKY 2008 CSÁKY Imre: A magyar államcímertörténete a 15. század közepéig és változása Mátyás uralkodása alatt. In: *Rex invictissimus. Hadsereg és hadszervezet a Mátyás kori Magyarországon*. Szerk. VESZPRÉMY László. Budapest, 2008, 241–247.
- DERCSÉNYI–VAJAY 1977 DEZSŐ DERCSÉNYI – SZABOLCS VAJAY: La genesi della Cronaca Illustrata ungherese. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 23(1977), 3–20.
- DÓRY 1917 DÓRY Ferencz: Magyarország czímerének kialakulása. *Turul* 35(1917), 1. sz., 17–33.
- Esztergom 2000 *Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból*. Szerk. HEGEDŰS András. Esztergom, 2000.

- GHYCY 1904 GHYCY Pál: Gelre herold czímerkönyve. *Turul* 22(1904), 1. sz., 1–12.
- Habsburg Mária 2005 *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531.* Kiállítási katalógus. Szerk. RÉTHELYI Orsolya, F. ROMHÁNYI Beatrix, SPEKNER Enikő, VÉGH András. Budapest, 2005.
- HOLUB 1917 HOLUB József: Bosznia címere. *Turul* 35(1917), 1–4. sz., 54–57.
- Hunyadi Mátyás 2008 *Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490.* Kiállítási katalógus. Szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH András. Budapest, 2008.
- HUSZÁR 1979 Lajos HUSZÁR: *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute.* Budapest, 1979.
- Kódexek 1985 *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban.* Kiállítási katalógus. Írták CSAPODI Csaba et al. Budapest, 1985.
- KOSZTA–MAROSI 1994 KOSZTA László – MAROSI Ernő: Aacheni kincs. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század).* Főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál, MAKK Ferenc. Budapest, 1994, 27.
- KUMOROVITZ 1932 KUMOROVITZ Bernát Lajos: Mátyás király pecsétjei. *Turul* 46(1932), 1. sz., 5–19.
- KUMOROVITZ 1937 KUMOROVITZ L[jajos] Bernát: A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban. *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 7(1937), 69–112.
- MIKÓ 2004 MIKÓ Árpád: Mátyás király könyvtára az uralkodó reprezentációjában. In: *A holló jegyében. Fejezetek a corvinák történetéből.* Szerk. MONOK István. Budapest, 2004, 19–43.
- Művészet 1987 *Művészet Zsigmond király korában (1387–1437).* Szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde. I. *Kiállítási katalógus.* II. *Tanulmányok.* Budapest, 1987.
- NYÁRY 1886 NYÁRY Albert: *A heraldika vezérfonala.* Budapest, 1886.

- PAPP 2008 PAPP Szilárd: Mátyás uralmának heraldikai em-
lékei Felső-Lausitzban és Sziléziában. In: *Hu-
nyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a
királyi udvarban 1458–1490*. Kiállítási katalógus.
Szerk. FARBAKY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE
Katalin, VÉGH András. Budapest, 2008, 222–224.
- PASTOUREAU 2003 Michel PASTOUREAU: *Traité d'héraldique*. 4e éd.
Paris, 2003.
- POSSE 1910 Otto POSSE: *Die Siegel der deutschen Kaiser und
Könige von 751 bis 1806*. II. Dresden, 1910.
- Schallaburg 1982 *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn
1458–1541*. [Ausstellungskatalog.] Hrsg. von
Gottfried STRANGLER, Moritz CSÁKY, Richard
PERGER, Andrea JÜNGER. Wien, 1982 (Katalog
des Niederösterreichischen Landesmuseums
N.F. 118.).
- Sigismundus 2006 *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra
Luxemburgi Zsigmond udvarában 1387–1437*. Ki-
állítási katalógus. Szerk. TAKÁCS Imre. [Buda-
pest], 2006.
- SUFFLAY 1917 SUFFLAY Milán: A társországok címerei. *Turul*
35(1917), 1–4. sz., 50–54.
- SZENTPÉTERY 1930 SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Budapest,
1930 (A magyar történettudomány kézikönyve
II.3.).
- SZOVÁK 2008 SZOVÁK Kornél: A király és az egyház – Mátyás
személyes vallásossága. In: *Hunyadi Mátyás, a
király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban
1458–1490*. Kiállítási katalógus. Szerk. FARBA-
KY Péter, SPEKNER Enikő, SZENDE Katalin, VÉGH
András. Budapest, 2008, 393–396.

The Coats of Arms of Dalmatia as a Part of the Heraldic Representation of the Hungarian Kings in the Middle Ages

Of all the territories which belonged to the Hungarian Crown in the Middle Ages, it is the Adriatic kingdom of Dalmatia that was attributed the first proper coats of arms to: the first representation of its heraldic symbol is depicted in the well-known *Gelre Armorial* of the late 14th century. Our present study aims to examine systematically the two main source groups of medieval heraldry: royal seals and coins, with a brief survey on other heraldic monuments such as medieval codices, medieval stone carvings and heraldic oven tiles – in order to follow the development of the coats of arms of Dalmatia and its way to make an integral part of the heraldic representation of the Hungarian kings in the late 15th century. As a conclusion, we suggest that the oldest variant of Dalmatia's coats of arms had a field of gules instead of azur, and that its shield with the three leopard's heads became a constant feature of the heraldry of the Hungarian monarchs during the 1470s and the 1480s.

PÁLFFY GÉZA

Rendkívüli források a horvát nemzeti szimbólumok történetéhez. Horvátország zászlajának legkorábbi ábrázolásai a 16–17. századból*

Bak Borbála tanárnő történeti földrajzi és iratolvasási órái mind a mai napig felejthetetlen élményt és hatalmas muníciót jelentenek számomra. Szemináriumai nemcsak a Magyar Királyság történeti földrajzába és az ennek kereteiben történő, Közép-Európában sajnos nem mindenütt követett gondolkodásba vezettek be, de olyan alapokat nyújtottak kora újkori forrásaink olvasásához és feldolgozásához, amelyek nélkül a történész oly izgalmas szakmáját aligha művelhetném eredményesen. Ezek egyikén többek között azt a nevezetes magyar nyelvű levelet is olvashattuk, amelyet az utolsó evangélikus nádor (1622–1625), Thurzó Szaniszló intézett a Szent Korona mellett szolgáló koronaőrző katonaság fizetlensége ügyében 1624-ben Zágráb szabad királyi városához, és amelyet azután a tanárnő példás gondossággal dolgozott fel.¹ Születésnapja alkalmából ezért most olyan különleges forrásokkal szeretném köszönteni, amelyek szorosan kapcsolódnak e fontos tanulmányához – nevezetesen egyrészt a Szent Korona és a magyar uralkodókoronázások, másrészt a Drávától délre a 16. századtól fokozatosan egyesülő horvát–szlavón területek történetéhez. Munkámmal egyúttal folytatni szeretném azon írásomat,² mellyel hatvanadik születésnapja alkalmából tiszteleghettem előtte.

* A tanulmány az MTA BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület II. kutatási projekt (2012–2017) támogatásával készült.

1 BAK 1997b.

2 PÁLFFY 2003.

Jelentős kutatási eredmények az elmúlt évtizedben

Az elmúlt bő egy évtizedben a horvát történetírásban örömteli módon virágzásnak indult az állami és nemzeti szimbólumok (címerek, zászlók, pecsétek, hatalmi jelvények stb.) kutatása. E folyamat összefügg a Jugoszlávia felbomlása után immár több mint két évtizede függetlenségét elnyert Horvát Köztársaság, azaz az önálló horvát állam létrejöttével, ami érthetően a történeti kutatásoknak is új lendületet adott. Mindezt többek között jól jelzi, hogy 2010-ben hosszabb előkutatások után Mario Jareb tett közzé alapvető monográfiát a horvát nemzeti szimbólumok történetéről.³ Egy esztendővel később Dubravka Peić Čaldarović és Nikša Stančić pedig a mai Horvátország területén egykor létezett államok (Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Ragusa/Dubrovnik stb.) címereinek változásait vonták monográfiájukban részletes vizsgálat alá.⁴ Bár mindkét kötet a kezdetektől napjainkig tárgyalta témáját, magától értetődően elsősorban a modern nemzetállam kialakulását követő 19–20. századra fókuszált, és hozott jelentősen új ismereteket, adott új interpretációkat és járult hozzá a horvát nemzeti identitás erősítéséhez.

Jelen tanulmány e munkák eredményeit szeretné kiegészíteni az ez ideig szisztematikusan kevésbé vizsgált 16–17. század vonatkozásában, mégpedig egy különleges szempontból. Az elmúlt évtizedben ugyanis a kora újkori magyar állami és nemzeti jelképek, valamint a közös magyar–horvát uralkodók ceremóniáit kutatva számos olyan rendkívüli forrásra bukkantam, amelyek a horvát és a magyar nemzeti szimbólumok legkiválóbb kutatói előtt sem ismertek. Az alábbi írásban ezért e feltáró munkát összegezve Horvátország (és a vele a 16. századtól egyesülő Szlavónia, illetve Dalmácia) zászlajának eddig ismeretlen legkorábbi „példányait” tárom a tudományos közönség elé. Ezeket még a Horvát Történeti Múzeum anyagára építő Jelena Borošak-Marijanović kiváló zászlótörténeti katalógusa (1996) sem ismerhette.⁵ E mű bő másfél évtizede ugyanakkor komoly indíttatást adott számomra ahhoz, hogy kutatásaim során a Magyar Királyság mellett a vele 1102 óta unióban élő horvát állam zászlainak vizsgálata se kerüljön ki a látókörömből.

³ JAREB 2010, lásd még LUČIĆ 2000.

⁴ PEIĆ ČALDAROVIĆ–STANČIĆ 2011, vö. még BRAJKOVIĆ 1995 és HEIMER 2008.

⁵ BOROŠAK–MARIJANOVIĆ 1996, BOROŠAK–MARIJANOVIĆ 1998.

Ismeretlen horvát zászlóábrázolások a 17. század elejéig

Az eddigi horvát kutatások nagyobb részével ellentétben írásom nem a horvát bánok beiktatásán (*installatio*) használt báni országzászló (*banderium banalis/banatus*, később *banderium/vexillum regni*) irányából vizsgálja a kérdést.⁶ Noha a 16–17. századból véleményem szerint szisztematikus kutatásokkal még e területen is várhatók újdonságok (elsősorban levéltári források, sőt, szerencsésebb esetben akár ábrázolások is),⁷ hiszen a horvát–szlavón bánok modern archontológiája e korszakból még nem készült el,⁸ legfőbb kutatási területemnek megfelelően most egy másik oldalról közelítem meg a kérdést. Nevezetesen az 1526 utáni Habsburg–magyar–horvát együttélés szemszögéből, amikor a Magyar–Horvát Királyság Habsburg I. Ferdinánd (1526–1564) trónra lépésétől kezdve hosszú időre a Közép-Európában újonnan megszülető Habsburg Monarchia részévé vált.⁹ Ennek különféle címeres reprezentációs emlékein és ceremóniáin ugyanis a magyar uralkodók titulátúrájában szereplő, a Magyar Koronához tartozó társországok (Dalmácia, Horvátország, Szlavónia) és igényországok (Bosznia, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kumánia és Bulgária) országzászlai is szerepet kaptak.

Különleges előzményként ebbe a sorba tartoznak a horvát címer Innsbruckból jól ismert legkorábbi ábrázolásai az ezüst-vörös sakkozott címerpajzzsal. Noha Habsburg I. Miksa német-római császár (1493–1519) természetesen nem volt magyar–horvát uralkodó, a magyar királyi címet igénycímként viselő III. Frigyes császár (1440–1493) utódként a magyar–horvát trónra ő is igényt tartott, amit például 1490. őszi magyarországi hadjárata is fémjelez.¹⁰ Ezzel magyarázható, hogy több innsbrucki még létező vagy már elpusztult címeres emléken (például Walter Zeller házának freskóin vagy a napjainkban már csak színezett rézmetszetről ismert innsbrucki kaputornyon, az ún. *Wappenturmon*) a magyar mellett a fenti rangsorrendben a dalmát és a horvát, sőt a bosnyák címer is szerepelt.¹¹ Ám ott találjuk ugyanezeket a torony nyomán Albrecht Dürer által készí-

⁶ BOROŠAK-MARIJANOVIĆ 1993, főként 24–30., lásd még KLAČIĆ 1908.

⁷ Vö. VARGA 2013.

⁸ Ennek összeállítását VARGA Szabolccsal tervezzük.

⁹ WINKELBAUER 2003, PÁLFFY 2010a.

¹⁰ WIESFLECKER 1959, E. KOVÁCS 1995.

¹¹ HYE 1993, JAREB 2010, 14–15., PEIĆ ČALDAROVIĆ–STANČIĆ 2011, 49–55., a *Wappenturmra* további irodalommal HYE 1988, 43–46., HYE 1990, SEIPEL 2002, 120–123. Nr. 52.

tett híres diadalkapun (*Ehrenpforte*) is.¹² Ezek ismeretében érthető, hogy Miksa császár nevezetes „önéletrajzának” (*Weißkunig*) III. Frigyes bécsi Szent István-dómbeli gyászszerzetartását bemutató ábrázolásán a ravatal mellett a császári címerpajzsot a magyar követi, de egy-egy önálló pajzsos (ám még nem zászlón) felbukkan rajta Dalmácia, Horvátország és Bosznia címere is.¹³

Mindezek logikus következményeként az eddig ismert első horvát országzászló-ábrázolás ugyancsak egy I. Miksához köthető címeres emléken, a restaurálása után nemrég a bécsi Albertinában újonnan kiállított diadalmeneten (*Triumphzug*) látható.¹⁴ Ez a régi római hagyományokat követve mutatja be a nagy uralkodó tetteit, hadjáratait (köztük az említett magyarországit is) és országait. Ebben Miksa igényországai között – az innsbrucki hagyományokat folytatva és éppen a kudarcba fulladt székesfehérvári hadjárat ábrázolása után – Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Bosznia („*Hungarn, Dalmatien, Croatien, Bossen*”) a valóságban ugyan sohasem létezett, azaz csupán fiktív zászlóábrázolásai díszelnek. A téglalap alakú zászlók mindegyikén egy-egy trónon ülő, címeres ruhába öltöztetett és kezében jogart tartó királyné, valamint háromszög alakú címeres országzászló és koronás címerpajzs látható (1. ábra).¹⁵ A legújabb kutatás a pergamenlapokra festett, igen kvalitásos zászlóábrázolásokat Albrecht Altdorfer és Jörg Kölderer 1512 és 1515 között készült műveinek tartja. Az ezeken látható, elsősorban háromszög alakú zászlók alapján nagyjából rekonstruálható, miként is nézhetett ki a 16. század elején az említett négy ország, köztük a Horvát Királyság zászlaja.

Noha I. Miksa *Triumphzugja* kétségkívül fiktív zászlókat ábrázol, Horvátország és Dalmácia, sőt, akár még a II. Ulászló királytól 1496-ban már saját címert kapott¹⁶ Szlavónia zászlai bizonyosan elkészültek *ténylegesen* is a 16. század elején. A horvát-szlavón bánok beiktatása esetében erre jelenleg a legkorábbi két adat 1525 novemberéből Batthyány I. Ferenc, illetve 1537 decemberéből, Nádasdy Tamás és Keglevics Péter egy-egy báni

¹² SCHRÖDER–STERNATH 2003, 448–453. Nr. 154., újabban lásd további irodalommal MICHEL–STERNATH 2012, 373. Nr. 124.

¹³ Újabb kiadása: MEYER 2000, 86. kép, lásd még ZELFEL 1974, 6–49.

¹⁴ MICHEL–STERNATH 2012, 224–239. Nr. 53., 53a.

¹⁵ MICHEL–STERNATH 2012, 226. Nr. 53/58. Eredetije: Albertina, Wien, Inv. 25214.

¹⁶ KUKULJEVIĆ I. 234–235. Nr. CLVIII., lásd még BOJNICIĆ 1896, BOJNICIĆ 1901, JAREB 2010, 26., PEIĆ ČALDAROVIĆ–STANČIĆ 2011, 74–75., 82–83.

zászlajának készítése kapcsán ismert.¹⁷ Ennek ellenére csaknem biztosak lehetünk abban, hogy a 16. század elejének horvát–szlávón bánjai is kaptak illetékes tisztségükbe való bevezetésük idején. A törökellenes határvédelem másik nagy egységének irányítója, az úgynevezett Alsó részek főkapitánya (*supremus capitaneus partium regni inferiorum*), ecsedi Báthory István (1510–1523) ugyanis 1510-ben beiktatásakor bizonyíthatóan zászlót kapott.¹⁸

A horvát országzászló emellett szerepelt 1508. június 4-én a csecsemő magyar trónörökös, Jagelló II. Lajos magyar–horvát és cseh király (1516–1526) székesfehérvári koronázási szertartásán is. Bár 1490 szeptemberében apja, II. Ulászló (1490–1516) ceremóniáján még csak egyetlen zászlót, a Magyar Királyságét („*regale vexillum*”) vitték,¹⁹ 1508 nyarán a magyar uralkodók régi koronázóvárosában már hét zászlót vonultattak fel. A zászlók számának növekedésében mind a címerek bemutatott fokozódó jelentősége, mind az I. Miksa császárral folytatott dinasztikus (Habsburg–Jagelló) hatalmi reprezentációs küzdelem szerepet játszhatott. Noha az erről fennmaradt forrás csupán azt említi, hogy a koronázáson hét zászló („*streifan*”) szerepelt,²⁰ véleményem szerint ezek Magyarország, Dalmácia és Horvátország, illetve Cseh- és Morvaország, Szilézia és Lausitz (vagy Szilézia és Lausitz helyett esetleg Bosznia és Szerbia) zászlai lehettek.²¹ Ezt valószínűsíti az is, hogy a hét zászlóvivő a zászlók említett sorrendjében Pálóczy Mihály magyar királyi pohárnokmester, Kanizsai György dalmát–horvát–szlávón bán, Beriszló János szerb despota, a már említett Báthory István (ekkor budai várnagy és a királyi huszárok kapitánya), Perényi Gábor kamarásmester, Török Imre nándorfehérvári bán és Héderváry Ferenc kinevezett, de tisztebe sohasem lépett jajcai bán voltak.

Ezen zászlók közül napjainkig sem korabeli ábrázoláson, sem eredetiben egyetlenegy sem került elő. Sajnos ugyanez igaz 1527 novembe-

¹⁷ 1525: „de banderio banatus ad manus vestras in dieta Sclavonica dando habebunt oratores regii, qui istuc mittentur, informacionem...” MNL OL DL 104435. (1525. nov. 4., Buda; az adatra Pálosfalvi Tamás hívta fel figyelmemet, amit nagyon köszönök), 1537: „jedem ainen seiden fanen” Šišić II. 109. Nr. 74., vö. még újabban VARGA 2010, főként 802–809., valamint 1534 augusztusából Erdődy Simon tervezett bánsága kapcsán („*vexillum*”): Šišić I. 244. és VARGA 2013.

¹⁸ „phan den guldenen, den ym koniclich maiestat zu der hauptmannschafft der vntern tail diß landts hoth gebenn...” Mon. rustic. 94. Nr. 48.; Báthory pályájának ezen részére újabban: C. TÓTH 2012, 129–134.

¹⁹ BONFINI 1945, 196. (dec. IV. lib. X., 77. mondat)

²⁰ KIRÁLY 1890, 69. 1. jegyz.

²¹ PÁLFFY 2010b, 19. és 42. 2. táblázat, ill. szlovák változata: PÁLFFY 2013.

réből I. Ferdinánd székesfehérvári, majd utódai, I. Miksa (császárként II. Miksa, 1564–1576) 1563. szeptemberi és I. Rudolf magyar–horvát király (1576–1608, császárként II. Rudolf, 1576–1612) már Pozsonyban tartott magyar uralkodókoronázásaira is. Az 1527-ben felvonultatott öt koronázási országzászló között Ausztria, Magyar- és Csehország zászlaja mellett a dalmát és a horvát szerepelt, amelyeket ekkor magyar nagyurak vittek.²² 1563-ban azután a magyar politikai elit javaslatára a korábbi dinasztikus jellegű hatalmi reprezentációt a koronázáson a Magyar Korona országainak megjelenítése váltotta fel. A magyar tanácsosok ugyanis az 1561 márciusától folyó egyeztetések²³ után a királyi titulátúrában szereplő 10 ország közül végül hét zászlajának (Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Szerbia, Bosznia és Bulgária) felvonultatása mellett döntöttek (Galícia, Lodóméria és Kumánia tehát kimaradt).²⁴ Ezt a javaslatot a bécsi udvarban is elfogadták. Az egykori társ- és igényországok között tehát a magyar tanácsosok ekkor még különbségeket tettek. Döntésüket az motiválhatta, hogy az általuk még valamivel jobban ismert közelebbi múltban a kiválasztott országok mindegyike vagy állandóan (Horvátország, Szlavónia) vagy hosszabb-rövidebb ideig (Dalmácia, Szerbia, Bosznia és Bulgária) a Magyar Királyság társországa vagy tényleges része volt, sőt, egy részük előretolt „ütközőállamként” Magyarország törökellenes védelmében is meghatározó szerepet játszott.²⁵

A ceremóniára érkező külföldi követeknek és a Habsburg-udvartartás tagjainak ugyanakkor a hét zászló is érzékletesen mutatta – miként egy szemtanú megjegyezte – „a Magyar Korona és a hozzá tartozó országok” egykori nagyságát és előkelő európai szerepét.²⁶ A magyar rendek vezetői a magyar–horvát állam török hódítás miatti tetemes területvesztését ezzel szimbolikusan próbálták ellensúlyozni. Amikor ugyanis a késő középkori magyar–horvát középhatalom több mint fele oszmán megszállás vagy befolyás alá került, a magyar tanácsosok ennek súlyát a ceremóniák eszköztárának és a hatalmi-művészeti reprezentációnak a segítségével igyekez-

²² PÁLFFY 2010b, 19. és 42. 3. táblázat.

²³ PÁLFFY 2008a, PÁLFFY 2009, PÁLFFY 2012.

²⁴ *Distributio offitiorum in coronatione Hungarica serenissimi Romanorum et Bohemorum regis Maximiliani observanda*. MNL OL I 45, ad 7/1563, fol. 63r; *Opinio dominorum consiliariorum Hungaricorum circa distributionem offitiorum tempore coronationis*. EDELMAYER 1990, 183.

²⁵ SZAKÁLY 1986.

²⁶ „fahnen, die cron Hungern und derselben incorporierten lannde, Dalmatiam, Croatiam, Sclauoniam, Seruiam, Bulgariam und Transiluaniam [sic!, Bosnia helyett] bedeuttendt...” EDELMAYER 1990, 197.

tek csökkenteni. E törekvés ugyanakkor egybeesett a Habsburg-dinasztia érdekeivel is (miként 1508-ban II. Lajos koronázásán a Jagellókéval), hiszen így a magyar uralkodókoronázás alkalmával a ceremónia külföldi résztvevői számára sem lehetett kérdéses, hogy a közép-európai Habsburg Monarchia egy régi, kisebb „magyar birodalommal” gyarapodott.

1572 őszén Habsburg Rudolf főherceg pozsonyi szertartásán a magyar uralkodói titulátúrának már mind a tíz országa saját zászlót kapott. A magyar történelemben ekkor szerepeltek először teljes számban együtt – mégpedig zászlókon – a Magyar Korona országainak címerei! Nevezetesen a horvát származású humanista főpap és történétíró, Verancsics Antal esztergomi érsek–helytartó vezette Magyar Tanács (*Consilium Hungaricum*) konkrét javaslatának hatására.²⁷ Mindez ezután több évszázadon át gyakorlat maradt. Így 1563-tól kezdve minden magyar királykoronázáson ott szerepelt Dalmácia, Horvátország és Szlavónia országzászlója is. Mivel pedig minden szertartásra új zászlók készültek, hiszen ezeket vivőik a ceremóniákat követően hazavihették, a pozsonyi, soproni vagy budai magyar koronázásokra a teljes kora újkorban mindig elkészítették Dalmácia, a Horvát Királyság és Szlavónia zászlaját is. 1563-ban ezeket Zrínyi György, Bánffy László és Dobó István, 1572-ben pedig Zrínyi Kristóf, Báthory István és Balassi János, azaz előkelő horvát és magyar ifjú nagyrak emelték a magasba.²⁸

A dalmát, a horvát és a szlavón koronázási országzászlók eddigi legkorábbi, ráadásul festett, színes ábrázolását (2–3. ábra) néhány esztendeje II. Ferdinánd magyar–horvát király (1619–1637) 1618. július 1-jén, Pozsonyban használt koronázási rendtartásában (*Ordo coronationis*) sikerült felfedeznem.²⁹ E forrás egyúttal a tíz koronázási országzászló eddig ismert legkorábbi ábrázolása is egyben, amelynek értékét növeli, hogy mellékleteként megtaláljuk a zászlók terveinek fogalmazványait (4. ábra) is,³⁰ amelyek a feltehetően német származású festő számára részben magyarul, részben németül adják meg a zászlók (sőt olykor a címerképek) egykorú színeit. Mivel az 1618. évi kézíratos zászlókatalógus közel 175 esztendővel megelőzi a Decsy Sámuel Szent Korona-történetében 1792-ből származó

²⁷ *Opinio consiliariorum Hungarorum de coronatione Rudolphi*. ÖStA HHStA, UA AA Fasc. 99. Konv. C. fol. 25–26., fol. 32–39., ÖStA HHStA, Turcica Kart. 56. Konv. 3. fol. 127b–c, WENZEL 1873, 129–130. Nr. LXX.

²⁸ PÁLFFY 2010b, 43. 4–5. táblázat.

²⁹ MNL OL A 95, 1618, fol. 5v–6r.

³⁰ Uo. fol. 22r.

színes, nyomtatott ábrázolást (5. ábra),³¹ így túlzás nélkül sorolható Magyarország és Horvátország (sőt Szerbia és Bulgária) állami és nemzeti szimbólumtörténetének kiemelkedő jelentőségű alapforrásai közé!

Mindezek mellett Dalmácia, Horvátország és Szlavónia zászlait már a 16. század közepéről is ismerjük, ugyan nem eredetiben, hanem ugyan-csak színezett nyomtatvány formájában. A Magyar Korona országainak zászlai ugyanis nemcsak a magyar királyok koronázásán, hanem temetésén is szerephez jutottak. A Habsburg-dinasztia osztrák ágának közép-európai összetett monarchiáját (*composite monarchy*) megalapító I. Ferdinánd 1565. augusztusi bécsi, majd prágai gyászszertartásán például a német, osztrák, magyar, cseh, spanyol, valamint Habsburg országok és tartományok összesen kereken húsz zászlóval szerepeltek. Ezek sorában a Magyar Korona országait öt zászló (azaz a zászlók negyede) képviselte, ami önmagában is jól mutatta a Magyar Királyság jelentőségét az új Habsburg államkonglomerátumban.³² Míg Magyarország, Dalmácia (6. ábra), Horvátország (7. ábra) és Szlavónia (8. ábra) címerekkel és lángnyelvekkel díszített, fecskefarok alakú külön zászlót kapott, addig az igényként számon tartott délkeleti országoknak (Bosznia, Szerbia, Kumánia és Bulgária) csupán egy közös zászlaja volt. Mindezek a temetésről a későbbi birodalmi alkancellár (*Reichsvizekanzler*, 1566–1570), Johann Ulrich Zasius familiárisa, Bartholomaeus Hannewald által készített, majd 1566-ban Ausgburgban képes ábrázolásokkal megjelent kiadványban láthatók.³³ Mivel Galícia és Lodoméria zászlaja – miként az 1563. évi pozsonyi koronázáson is – hiányzott a sorból, nem nehéz felismerni, hogy az 1565 nyári császártemetésre elsősorban az 1563 őszi magyar királykoronázás ceremóniájának zászlósora gyakorolhatott hatást.

Horvátország zászlaja tehát nagyjából úgy nézhetett ki a 16. század közepén (7. ábra), ahogy I. Ferdinánd bécsi gyászszertartásán, majd prágai temetésén sok száz szemtanú láthatta. Kivételt csupán az jelenthetett, hogy a zászlóra általában egy korona is felkerült (miként ez az 1618. évi kéziratot ábrázoláson is látható, 2. ábra), a hatalmukat már elvesztett, elhunyt uralkodók temetése alkalmával ugyanis a korban a zászlók érthetően koronák nélkül szerepeltek. Sajnos II. Miksa 1577. március végi prágai temetésének az 1565. évvel majdnem biztosan megegyező zászlairól

³¹ DECSY 1792 (2003), 70–75. V. tábla.

³² ÖStA HHStA, Familienakten Kart. 60., Konv. 5.: Tod Kaisers Ferdinand I, 5.8.1565, fol. 8v. és uo. sine dato „Khay. exequien 1565”, fol. 1–3., PÁLFFY 2005, 250–253. 1–2. táblázat.

³³ HANNEWALD 1566, oldalszám nélkül. A Wien Museumban őrzött színezett példányt használtam: Inv. 116.845.

nem maradt fenn ábrázolás. Azt viszont tudjuk, hogy ekkor a dalmát, a horvát és a szlavón zászlót a bécsi udvarban szolgáló három magyar nem vitte: a későbbi győri hős (1598), Pálffy Miklós, az erdélyi származású Kendi Farkas és a majdani erdélyi fejedelem (1605–1606), Bocskai István.³⁴

Végül külön figyelmet érdemel, hogy a zászlóvivőket a bécsi udvarnak 1565 nyarán ajánló Oláh Miklós esztergomi érsek (1553–1568) gondosságának köszönhetően³⁵ Dalmácia zászlaját I. Ferdinánd temetésén az itt birtokokkal rendelkező Frangepán Miklós tržaci gróf (a képen: „*D[ominus] Comes a Tersatz*, 6. ábra), Szlavóniáét pedig az onnan származó Kerecsényi Kristóf („*D[ominus] Christophorus Keretschini*”, 8. ábra) vitte. Horvátországot viszont nem valamelyik Zrínyi-családtag, hanem az érsek rokona, Oláhcsászár Miklós emelte a magasba. Ez elsősorban azzal volt magyarázható, hogy a kor két kiemelkedő Zrínyije még előkelőbb pozícióban szerepelt. A későbbi szigetvári hős, Miklós a szertartáson a Szent Korona másolatát vitte, fia (György) pedig a Magyar Királyság zászlaját.³⁶ Ez utóbbi példák is kiválóan jelzik a kora újkori magyar és a horvát történelem szoros összefonódását. A közép-európai Habsburg Monarchia alapítójának bécsi temetési szertartásán ugyanis Magyarország zászlóját nem egy magyar, hanem egy olyan kettős anyanyelvű (magyar és horvát) nagyúr, Zrínyi György emelte magasba, akinek utóbb tiroli és stájer származású feleségei lettek.³⁷

A legkorábbi eredeti Horvátország-zászló 1647-ből

A 17. század közepéig ez ideig egyetlen Horvátország-zászló sem került eredetiben elő. A bánok beiktatásáról legkorábbról a tisztebe 1680 áprilisában a zágrábi Szent István-székesegyházban bevezetett Erdődy III. Miklós bán (1678–1693) zászlaját ismerjük.³⁸ Ezen viszont már Dalmácia, Horvátország és Szlavónia címerei (bár még külön pajzsokon) egyaránt láthatók, ami érzékletesen mutatja a három terület fokozatos egyesülését és az így létrejövő hárommegy királyságot (horvátul *Trojedna Kraljevina*). Magyar uralkodókoronázásról pedig a Horvát Királyság zászlaja csupán V. Ferdinánd király (1830–1848) 1830. szeptember 28-ai pozsonyi szertar-

³⁴ PÁLFFY 2007, 279–281. II. táblázat.

³⁵ Ordo funebris pompae per Hungaros servandus. MNL OL P 184, Tétel IV/2. fol. 13–14.

³⁶ PÁLFFY 2008b, 42–44.

³⁷ ŠTEFANEC 2001.

³⁸ Újabb kiadása: PEIĆ ČALDAROVIĆ–STANČIĆ 2011, 59. 54. ábra.

tásáról ismert eredetiben a kutatás számára.³⁹ (Uralkodótemetésről sajnos egyetlenegy sem áll rendelkezésünkre.) Mindezek ismeretében talán túlzás nélkül tartható szenzációnak, hogy a legkorábbi Horvátország-zászlót nemrég a 17. század közepéről sikerült felfedeznem.

A horvát tudományosság számára eddig ismeretlen Horvátország-zászló ugyancsak egy magyar királykoronázásról, a trónt fiatalkori halála miatt ténylegesen sohasem betöltő IV. Ferdinánd 1647. június 16-án, Pozsonyban tartott szertartásáról sikerült azonosítani. Miután ugyanis budapesti kéziratári források alapján⁴⁰ a Horvát Királyság zászlajának ekkori vivőjét a magyar nádor (1625–1645), gróf Esterházy Miklós fiatalon elhunyt fiával (1626–1652), Lászlóval azonosítottam,⁴¹ magát a zászlót a később hercegi címet nyert família kincstárában sikerült megtalálni.⁴² A család Fraknó várában még Miklós nádor által alapította kincstárát ugyanis napjainkban is ugyanitt, a mai ausztriai Forchtensteinban, az Esterházy Privatstiftung tulajdonában őrzik. Ennek gazdag zászlógyűjteménye többek között három 17. századi koronázási országzászlót is megőrzött, úgymint 1618-ból Magyarországot (vitte: Esterházy Miklós), 1647-ből Horvátországot (Esterházy László), 1655-ből pedig Szerbiát (a későbbi nádor, Esterházy Pál).⁴³ Mindhárom Esterházy pályájának egyik fontos állomása volt a koronázási zászlóvitel, így gondosan megőrizték azokat a család gyűjteményében.

A restaurálás után 2012 májusában Fraknó várában – az 1618. évi magyar koronázási zászlóval egy teremben – kiállított Horvátország-zászló igazi horvát nemzeti kincsnek tartható (9. ábra). A tekintélyes méretű (273x161 cm), fecskefarok alakú, arany lángnyelvekkel díszített, kék színű selyemdamaszt zászló egyik oldalán babérkoszorúban a Horvát Királyság koronás bevett címere díszel, felette latin felirattal: „CROATIAE”. Hátoldalán ugyanakkor keletkezésének körülményeire történik öt sorban pontos utalás (a rövidítések alábbi feloldásával): „F[ERDINANDUS] IIII / CORONATVS IN RE- / GEM HV[N]GARIAE DIE / XVI⁴⁴ IVNII ANNO D[OM]INI / MDCXLVII.” (10. ábra). Mindezek ismeretében kijelenthető: a fiatal magyar arisztokrata, gróf Esterházy László által a trónörökös Habsburg IV. Ferdinánd főherceg 1647. június 16-ai pozsonyi koronázásán vitt

³⁹ BOROŠAK-MARIJANOVIĆ 1996, 61. és 91. Nr. 1.

⁴⁰ OSZKK Fol. Germ. 1116. fol. 73.

⁴¹ Újabbban lásd DOMINKOVITS 2009 és MARTÍ 2011. Esterházy László pályájának monografikus feldolgozását disszertációjában Martí Tibor végezte el: MARTÍ 2013.

⁴² EP, Schatzkammer, K 691., vö. még SZENDREI 1896, 807. Nr. 6862.

⁴³ EP, Schatzkammer, K 709., K 691. és K 681.

⁴⁴ XIII-ból javítva.

Horvátország-zászló a horvát nemzeti szimbólumok egyik legkiemelkedőbb darabja.

A zászló sorsa egyúttal jól jelzi a közép-európai államok történetkutatásának egymásrautaltságát is. Az egykori Magyar Királyság és a mai Szlovákia fővárosában egy magyar nagyúr által egy Habsburg uralkodó koronázásán használt horvát nemzeti ereklyét ugyanis ma Ausztriában őriznek. A műkincs azonban még a magyar koronázási zászlók története szempontjából is kiemelkedő jelentőségű. Egyrészt a Kárpát-medencében a második legrégebb koronázási országzászló: csupán az említett 1618. évi előzi meg ezt, ugyancsak az Esterházyak családi gyűjteményéből. Másrészt ettől a példánytól tudjuk bizonyíthatóan nyomon követni azt a hagyományt, hogy a koronázási zászlón pontosan rögzítették a megkoronázott uralkodó nevét és az esemény dátumát, ami e műtárgyak azonosítása szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír. 1618-ban ugyanis erre még csak részben került sor, de a 18–20. századból fennmaradt zászlókon már mindig láthatjuk ezt.⁴⁵

*Az 1916. évi utolsó magyar koronázás különleges dalmát,
horvát és szlavón zászlaja*

Rövid kitekintésben érdemes felhívni a kutatás figyelmét arra is, hogy a koronázási zászlókat bemutató 1618. évi nevezetes kéziratos zászlóábrázolás története nem ért véget a 17. században.⁴⁶ Egyrészt azt már 1725-ben előkeresték a Magyar Kamara levéltárából, ahonnan ekkor – sajnos pontosan még nem ismert okból – a Magyar Királyi Udvari Kancellária gyűjteményébe került.⁴⁷ Másrészt használták a forrást a Német-római Birodalom megszűnése után 1806-ban az új magyar uralkodói nagy titkospecsét és a királyi nagycímer szükségessé vált újratervezésekor. Ám ekkor az osztrák (Habsburg) dinasztikus és a magyar rendi érdekek – ellentétben a 16. század második felével – Galícia és Lodóméria (Volhínia) kapcsán az aktuálpolitikai helyzetnek megfelelően már annyira eltértek egymástól, hogy Bécsben nem fogadták el a Lengyelország 1772. évi felosztásakor megszerzett két tartománynak a Magyar Korona alá tartozását.⁴⁸ Végül a forrás talán

⁴⁵ Lásd pl. BOROŠAK-MARIJANOVIĆ 1996, 91. Nr. 1–2., KUMOROVITZ 1954, 43–44.

⁴⁶ Ugyanerről más szempontból már egyszer szóltam: PÁLFFY 2010b, 38–42.

⁴⁷ MNL OL A 35, 1725, Nr. 134. és MNL OL E 15, 1725. Dec. 5. C. 1. Cancellaria Hungarica, fol. 776.

⁴⁸ ILLÉS 1916, 43–45. és 14. ábra.

legérdekesebb hasznosítására az utolsó magyar uralkodókoronázás, IV. Károly király (1916–1918) 1916. december 30-án tartott budai szertartása idején került sor, noha frissen előkerült adatok szerint az 1896. júniusi millenniumi „hódoló díszmenet” országzászlóinak elkészítésekor is használták.⁴⁹

A királykoronázásokon – mint láthattuk – a Magyar Korona országainak hagyományát a magyar politikai elit a teljes újkorban szívósan éltette tovább. Ez így történt még 1916 legvégén is, noha ekkor az I. világháború kudarcai közepette az egyre kiúttalanabbnak tűnő jelen és a visszavágyott dicső (középkori) múlt között már óriási szakadék tátongott. A koronázási országzászlókat azonban ekkor nem az előző királykoronázások (1830: V. Ferdinánd, Pozsony vagy 1867: Ferenc József, Buda) valamelyike alapján, hanem – nem tévedés – az 1618. évi koronázási rendtartás zászlóábrázolásai nyomán készítették el.⁵⁰ Ennek elsősorban az volt az oka, hogy a régi hagyományok őrzésében ekkor egy kiváló magyar középkorász is szerepet vállalt. Nevezetesen az Országos Levéltár akkori vezetője, Csánki Dezső (1857–1933), akit 1916. december 2-án Balogh Jenő magyar királyi igazságügy-miniszter kért fel arra, hogy vegyen részt a Koronázási Ünnepegyt Rendező Bizottság munkájában.⁵¹ Jóllehet a felkérés Csánki feladatait nem nevezte meg, a miniszter levelének borítékjára saját kézzel rájegyzett szavaival („zászlók s hitlevél”) ezt maga a történész akadémikus árulta el. Csánki végül 1916 decemberében nem csupán a koronázási hitlevél szövegét szerkesztette meg,⁵² hanem a zászlók megtervezésében is döntő szerepet játszott.

A 17. századi ceremónia- és udvarmesterekkel ellentétben a történész nem a megelőző koronázások iratanyagát vagy a róluk készült szép számú, már képes beszámolót kerestette elő, pedig a nyomtatott „emlékkönyvek” egy részében megtalálhatta volna a zászlók részletesebb leírását is.⁵³

⁴⁹ MNL OL K 26, A millenniumi ünnepségekkel kapcsolatos ügyek, I–II. rész, különösen 1896 – I. C. – 141 – V. (365. cs. fol. 7., a miniszterelnökség felkérőlevelének fogalmazványa, 1896. márc. 20.), ill. uo. 1896 – I. C – 141 – V. /6155. (365. cs. fol. 191–195. Pauler Gyula főlevéltárnok válaszelevele, 1896. márc. 25.). A hódoló díszmenetet kutató Ságvári György kollégám szíves közlése, amit neki ezúton is nagyon köszönök.

⁵⁰ „A mostani koronázásra készült zászlókat a II. Ferdinánd koronázásakor használt zászlók mintájára, Csánki Dezső országos főlevéltárosnak szakszerű útbaigazításával Sebestyén József festőművész tervezte aszerint, ahogy az Ordo Coronationis Ferdinandi secundi in regem Hungariae die [a nap kimaradt: 1.] Julii 1618 peractae című munkában leírva vannak.” [N. N.] 1916, 1., vö. még ÁBRÁNYI 1917, 84–86.

⁵¹ MNL OL Y 1, 1044/1932 OL sz. 28. tétel, fol. 169–170.

⁵² Uo. fol. 171–172.

⁵³ Lásd pl. FALK–DUX 1867, 24.

Ő egészen más utat választott. Mivel 1916 végén már három és fél évtizede az Országos Levéltár munkatársa volt, így kollégáitól, nevezetesen majdnem biztosan neves elődjétől, Pauler Gyulától – mind a már említett millenniumi ünnepek előkészítésekor 1896-ban, mind az 1915. évi magyar államcímer-tervezések idején⁵⁴ – tudomást szerzett a különleges dokumentumról. Így azt 1916-ban hivatalosan már nem is kerestette, a megtisztelő feladatot a miniszteri megbízatásnak megfelelően személyesen intézte el. Az 1618. évi zászlóábrázolások alapján azt az általa jól ismert, erdélyi származású Köpeczi Sebestyén József heraldikust és címerfestőt (1878–1964) bízta meg a koronázási zászlók megfestésével, aki 1915 márciusától az Országos Levéltár megbízott címerfestője volt, és aki az 1915. évi magyar államcímer tervezésében is kiemelt szerephez jutott.⁵⁵

Zászló kutatásunk számára különös figyelmet érdemel, hogy az 1867-ben Magyarországhoz visszacsatolt Erdély zászlajával együtt 1916 végén készült 11 koronázási országzászló közül ez ideig csak három, mégpedig a dalmát, a horvát és a szlavón került elő, pontosabban maradt fenn a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum textilgyűjteményében (11–13. ábra).⁵⁶ E példányok, valamint az egykorú részletes leírások, sőt, fotók alapján a heraldikus és címerfestő Köpeczi Sebestyén a történész-levéltáros Csánki szakszerű útbaigazításával rövid idő alatt gondos munkát végzett. Bár a színek tekintetében nem mindenben követték teljesen a forrás zászlóképeit, összességében (a zászlók és a címerpajzsok alakjától a címerképekig) igyekeztek ragaszkodni a háromszáz esztendővel korábbi hagyományokhoz, miközben a latin zászlófeliratot a régóta bevett gyakorlat szerint fogalmazták meg („*CAROLUS IN REGEM CORONATUS MCMXVI*”). Így a koronázási zászlókkal 1916-ban szinte újjáéledt a kora újkori magyar történelem, amit még vivőik személye is elősegített. A zászlóvivők többsége ugyanis ugyanazokból a famíliákból (Andrássy, Batthyány, Erdődy, Esterházy, Károlyi, Keglevics stb.) származott,⁵⁷ akik 1608 után is gyakran adtak ifjú arisztokratákat a politikai elitbeli hatalmuk szimbolizálására.⁵⁸

Míg a zászlófestő Köpeczi Sebestyénnek munkájáért szép summa jutott, addig a koronázással kapcsolatban teljesített szolgálataiért Csánki Dezső 1917 elején magasabb állami kitüntetést, a Lipót Rend lovagkereszt-

⁵⁴ CSÁNKI 1916, BERTÉNYI 2003, 24., 76–77.

⁵⁵ SAS 2011, főként 1. köt. 30–33. és 2. köt. 93–94.

⁵⁶ MNM Textilgyűjtemény, ltsz. 57.7035. (Dalmácia), 50.7041. (Horvátország), 50.7029. (Szlavónia).

⁵⁷ ÁBRÁNYI 1917, 84.

⁵⁸ PÁLFFY 2010b, 44–46. 6–12. táblázat.

jét kapta.⁵⁹ Utóbb pedig a koronázással kapcsolatban keletkezett, számára oly fontos iratokat egészen 1932. évi nyugdíjazásáig főigazgatói íróasztala egyik fiókjában tartotta.⁶⁰ Az viszont már a 20. századi magyar történelem szomorú fintora volt, hogy az évszázados hagyományokat megőrizni igyekvő 1916. évi magyar királykoronázás országzászlóinak erdélyi származású festője 1921 nyarán már az új román állam címerét tervezte Bukarestben. Sőt, 1922 júliusában a román uralkodótól, I. Ferdinándtól ezért kapta meg a Román Koronarend tisztikeresztjét.⁶¹

1916 decemberében tehát a Magyar Korona országait, azaz a közép-korban valóban jelentős súllyal bíró magyar–horvát középhatalom dicső múltját megjelenítő országzászlók megfestésével Köpeczi Sebestyén József a 17. századi zászlófestők, a kiváló középkorász Csánki Dezső pedig 16. századi humanista politikus–történészelődei (Oláh Miklós és Verancsics Antal) örökébe lépett. Bár tevékenységük, miként az egész 1916 végi koronázás, a hamarosan összeomló történeti Magyarország életében csupán az utolsó szalmaszál jelképes fellángolását jelentette, a hatalmi és művészeti reprezentáció területén mégis jól mutatta a 17. század elejétől megszilárdult hagyományörzés jelentőségét. Az *utolsó* magyar királykoronázáson, 1916. december végén ugyanis az új koronázási zászlók elkészítéséhez az *eddig ismert legkorábbi*, 1618 nyári koronázási országzászló-ábrázolás szolgált mintául.

E tanulmány szerzője jelen írásával ugyanakkor csupán annyiban kívánt említett nagy magyar és horvát történészelődei nyomdokába lépni, hogy a történeti földrajz oktatása során a magyar–horvát határt oly gyakran átlépő Bak Borbála tanárnő előtt tisztelegve is bizonyítani próbálta a következőket. A nyolc évszázados magyar–horvát közös történelem szisztematikus feltárása, megfontolt értelmezése, valamint az Európai Unió keretében remélhetőleg ismét szorosabb kapcsolatban együtt élő két nép számára történő közzététele, sőt – mint e tanulmány is bizonyíthatta – egymás nemzeti kincseinek felfedezése csakis szoros szakmai együttműködéssel és fennmaradt közös közép-európai (írott és tárgy) kulturális örökségünk egymás számára történő rendszeres megismertetésével lehetséges.⁶²

⁵⁹ MNL OL K 20, 8/1917 eln. sz. (244. cs.) fol. 27–28., 38–39., 57–58., vö. még [N. N.] 1917, 207.

⁶⁰ MNL OL Y 1, 1044/1932 OL sz. 28. tétel: Károly király koronázásával kapcsolatban kelt levélváltás (1916–1917).

⁶¹ SAS 2011, 45–48.

⁶² Egy-egy követendő példa horvát és magyar oldalról legújabban BENE–LADIĆ–HAUSNER 2012, MOLNÁR 2012.

KÉPJEGYZÉK

(Az ábrákat lásd a kötet végi képmellékletben.)

1. ábra: Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Bosznia fiktív zászlaja I. Miksa császár *Triumphzugjában* (1512–1515) (Albertina, Wien)
2. ábra: A Magyar Korona országainak zászlói II. Ferdinánd koronázási rendtartásában (1618, Pozsony) (1. oldal) (MNL OL)
3. ábra: A Magyar Korona országainak zászlói II. Ferdinánd koronázási rendtartásában (1618, Pozsony) (2. oldal) (MNL OL)
4. ábra: A Magyar Korona országai koronázási zászlóinak tervei II. Ferdinánd koronázási rendtartásához (1618, Pozsony) (MNL OL)
5. ábra: A Magyar Korona országainak koronázási zászlói II. Lipót 1790. évi pozsonyi koronázásán (DECSY 1792, V. tábla)
6. ábra: Dalmácia zászlaja I. Ferdinánd bécsi temetési szertartásán (1565) (Wien Museum)
7. ábra: Horvátország zászlaja I. Ferdinánd bécsi temetési szertartásán (1565) (Wien Museum)
8. ábra: Szlavónia zászlaja I. Ferdinánd bécsi temetési szertartásán (1565) (Wien Museum)
9. ábra: Horvátország zászlaja IV. Ferdinánd 1647. június 16-i pozsonyi koronázásáról (EP, Schatzkammer)
10. ábra: Horvátország zászlaja IV. Ferdinánd 1647. június 16-i pozsonyi koronázásáról (hátoldali felirat) (EP, Schatzkammer)
11. ábra: Dalmácia zászlaja IV. Károly 1916. december 30-i budapesti koronázásáról (MNM)
12. ábra: Horvátország zászlaja IV. Károly 1916. december 30-i budapesti koronázásáról (MNM)
13. ábra: Szlavónia zászlaja IV. Károly 1916. december 30-i budapesti koronázásáról (MNM)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és múzeumi források

EP, Schatzkammer	Esterházy Privatstiftung (Eisenstadt), Esterházy-Schatzkammer (Burg Forchtenstein)
MNL OL	
A 35	Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Conceptus expeditionum
A 95	Magyar kancelláriai levéltár, Bizottsági és gyűjteményes fondok, Acta diaetalia
DL	
E 15	Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Levéltára, Magyar Kamara regisztratúrája, Expeditones camerales
I 45	Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Böhmisch-österreichische Hofkanzlei, magyar vonatkozású iratok (Fremde Gegenstände)
K 20	1867–1944 közötti központi kormányzati, bírósági és ügyészégi szervek iratai, Király személye körüli minisztérium, Elnöki iratok
K 26	1867–1944 közötti központi kormányzati, bírósági és ügyészégi szervek iratai, Miniszterelnökség, Központilag iktatott és irattározott iratok
P 184	Esterházy család hercegi ágának levéltára, Oláh család
Y 1	Magyar Országos Levéltár levéltára, Általános iratok
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
OSZKK	
ÖStA, HHStA	
UA AA	Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten
Turcica	Staatenabteilungen, Türkei I. (Turcica)

Kiadott források

- BOJNIČIĆ 1896 Ivan BOJNIČIĆ: *Grbovnica Kraljevine Slavonije*. Zagreb, 1896.
- BOJNIČIĆ 1901 Ivan BOJNIČIĆ: Pečat kraljevine od god. 1497. *Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 3(1901), 69.
- BONFINI 1945 Antonius de BONFINI: *Rerum Ungaricarum decades*. Edd. I[osephus] FÓGEL, B[ela] IVÁNYI, L[adislaus] JUHÁSZ. Tom. IV/1. *Decades IV. et dimidia V*. Budapest, 1941 [1945] (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, saec. XV.).
- EDELMAYER 1990 *Die Krönungen Maximilians II. zum König von Böhmen, Römischen König und König von Ungarn (1562/63) nach der Beschreibung des Hans Habersack*. Hrsg. von Friedrich EDELMAYER et al. Wien, 1990 (Fontes Rerum Austriacarum I. Scriptorum 13.).
- HANNEWALD 1566 Bartholomaeus HANNEWALD: *Parentalia Divo Ferdinando Caesari Augusto patri patriae etc. a Maximiliano imperatore etc., Ferdinando et Carolo serenissimis Archiducibus Austriae Fratribus singulari pietate persoluta Vienna, Anno Domini M.D.LXV. VIII. Idus Augusti*. Augusta Vindelicorum, 1566.
- KUKULJEVIĆ I *Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Ed. Johannes KUKULJEVIĆ aliter Bassani de Sacchi. Pars I. *Privilegia et libertates regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Zagrabiae, 1862.
- Mon. rustic. *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Maiorem partem coll. Antonius FEKETE NAGY. Edd. Victor KENÉZ, Ladislaus SOLYMOSSI, in volumen redegit Geisa ÉRSZEGI. Budapest, 1979 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II-12.).
- ŠIŠIĆ I–II *Hrvatski saborski spisi. Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae*. Ured. Ferdo ŠIŠIĆ. Sv. 1. *Od godine 1526. do godine 1536*. Sv. 2. *Od godina 1537. do godina 1556. Dodatak: 1526–1539*. Zagreb, 1912–1915 (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium XXXIII., XXXVI.).

WENZEL 1873 *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái.* 11. köt. Szerk. WENZEL Gusztáv. Budapest, 1873 (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek II., Scriptores. Írók XXVI.).

Szakirodalom

- [N. N.] 1916 [N. N.]: Az ország zászlói. *Budapesti Hírlap* 36(1916), 362. sz. (1916. december 30.), 1–3.
- [N. N.] 1917 [N. N.]: Csánki Dezső kitüntetése. *Századok* 51(1917), 207.
- ÁBRÁNYI 1917 ÁBRÁNYI Emil et al.: *Koronázási Album.* Budapest, 1917.
- BAK 1997b
- BENE–LADIĆ–HAUSNER 2012 *Susreti dviju kultura: Obitelj Zrinski u hrvatskoj i mađarskoj povijesti. Zbornik radova.* Ured. Sándor BENE, Zoran LADIĆ, Gábor HAUSNER. Zagreb, 2012 (Biblioteka Zbornici 4.).
- BERTÉNYI 2003 BERTÉNYI Iván: *Magyar címertan.* Budapest, 2003.
- BOROŠAK–MARIJANOVIĆ 1993 Jelena BOROŠAK–MARIJANOVIĆ: *Zastave hrvatskih banova.* In: *Znamenja vlasti i časti u Hrvatskoj u 19. stoljeću.* Ured. Marija ŠERCER et al. Zagreb, 1993, 24–30.
- BOROŠAK–MARIJANOVIĆ 1996 Jelena BOROŠAK–MARIJANOVIĆ: *Zastave kroz stoljeća. Zbirka zastava i zastavnih vrpca Hrvatskog povijesnog muzeja.* Zagreb, 1996 (Katalog muzejskih zbirki 27.).
- BOROŠAK–MARIJANOVIĆ 1998 Jelena BOROŠAK–MARIJANOVIĆ: *Povijest hrvatske državne zastave. Državnost: časopis za politiku, znanost, kulturu i gospodarstvo* 2(1998), 329–340.
- BRAJKOVIĆ 1995 Vlasta BRAJKOVIĆ: *Grbovi, grbovnice, rodoslovlja.* Ured. Dubravka PEIĆ ČALDAROVIĆ. Zagreb, 1995 (Katalog muzejskih zbirki 26.).
- CŠÁNKI 1916 CsÁNKI Dezső: Az új magyar és úgynevezett közös címerekről. *Századok* 50(1916), 1–27.

- DECSY 1792 (2003) DECSY Sámuel: *A' magyar szent koronának és az ahhoz tartozó tárgyaknak historiája*. Bécs, 1792. (Repr. Budapest, 2003.)
- DOMINKOVITS 2009 DOMINKOVITS Péter: Gróf Esterházy László, Sopron vármegye főispánja. *Századok* 143(2009), 883–903.
- E. KOVÁCS 1995 E. Kovács Péter: Miksa magyarországi hadjárata. *Történelmi Szemle* 37(1995), 35–49.
- FALK–DUX 1867 FALK Miksa – DUX Adolf: *Koronázási emlékkönyv. 1867. Junius 8. Pest, [1867]*.
- HEIMER 2008 Željko HEIMER: *Grb i zastava Republike Hrvatske*. Zagreb, 2008.
- HYE 1988 Franz-Heinz v[on] HYE: PLURIUMQUE EUROPAE PROVINCIARUM REX ET PRINCEPS POTENTISSIMUS – Kaiser Maximilians I. genealogisch-heraldische Denkmäler in und um Innsbruck. In: *Staaten. Wappen. Dynastien. XVIII. Internationaler Kongreß für Genealogie und Heraldik in Innsbruck vom 5. bis 9. September 1988*. Hrsg. von Franz-Heinz v[on] HYE. Innsbruck, 1988 (Veröffentlichungen des Innsbrucker Stadtarchivs, N.F. 18.), 35–63.
- HYE 1990 Franz-Heinz v[on] HYE: Der Wappenturm – zur Vorgeschichte einer heraldisch-künstlerischen Idee. *Veröffentlichungen des Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum* 70(1990), 99–109.
- HYE 1993 Franz-Heinz v[on] HYE: Zur Geschichte des Staatswappens von Kroatien und zu dessen ältester Darstellung in Innsbruck. *Arhivski vjesnik* 36(1993), 131–141.
- ILLÉS 1916 ILLÉS József: *A magyar címer és a királyi cím története 1804-től kezdve*. Budapest, 1916 (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIV/6.).
- JAREB 2010 Mario JAREB: *Hrvatski nacionalni simboli*. Zagreb, 2010.
- KIRÁLY 1890 KIRÁLY János: *A pozsonyi nagy-dunai vám- és rév-jog története*. Pozsony, 1890.
- KLAIĆ 1908 Vjekoslav KLAIĆ: *Kandidacija (commendatio) bana po hrvatskom saboru za vladanja kuće*

- Habsburg (1527–1848). *Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskoga zemaljskoga arkiva* 10(1908), 166–196.
- KUMOROVITZ 1954 KUMOROVITZ L[ajos] Bernát: A magyar zászló és nemzeti színeink múltja. 1–2. közl. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam 1(1954), 3–4. sz., 18–60. és 3(1956), 1. sz., 77–119.
- LUČIĆ 2000 Melina LUČIĆ: Hrvatski nacionalni identitet: Propitkivanje znaka ili pogled u historijsku semiotiku. *Arhivski vjesnik* 43(2000), 213–217.
- MARTÍ 2011 MARTÍ Tibor: Két magyar főúr, Esterházy László és Batthyány I. Ádám levelezése (1646–1652). *Összekötnek az évezredek*. Szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna et al. Budapest–Piliscsaba, 2011 (Pázmány Történelmi Műhely, Történelmi tanulmányok 3.), 162–180.
- MARTÍ 2013 MARTÍ Tibor: *Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*. (Doktori (PhD-) értekezés, PPKE BTK), Budapest, 2013.
- MEYER 2000 Rudolf J. MEYER: *Königs- und Kaiserbegräbnisse im Spätmittelalter. Von Rudolf von Habsburg bis zu Friedrich III.* Köln–Weimar–Wien, 2000 (Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii 19).
- MICHEL–STERNATH 2012 *Kaiser Maximilian I. und die Kunst der Dürerzeit*. Hrsg. von Eva MICHEL, Maria Luise STERNATH. Wien, 2012.
- MOLNÁR 2012 MOLNÁR Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Budapest, 2012 (METEM-könyvek 77).
- PÁLFFY 2003 PÁLFFY Géza: Egy fontos adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát-szlavón közös országgyűlés meghívólevele. *Fons* 10(2003), 2. sz. *Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére*, 233–248.
- PÁLFFY 2005 PÁLFFY Géza: Magyar címerek, zászlók és feljegyelvények a Habsburgok dinasztikus-hatal-

- mi reprezentációjában a 16. században. *Történelmi Szemle* 47(2005), 241–275.
- PÁLFFY 2007 Géza PÁLFFY: Die Repräsentation des Königreichs Ungarn am Begräbnis Kaiser Maximilians II. in Prag 1577. In: *Per saecula ad tempora nostra. Sborník prací k šedesátým narozeninám Prof. Jaroslava Pánka*. 1. Ed. Jiří MIKULEC, Miloslav POLÍVKA. Praha, 2007, 276–283.
- PÁLFFY 2008a PÁLFFY Géza: A magyar királykoronázások történetének eddig ismeretlen alapforrása: a magyar tanácsosok 1561. évi javaslata a koronázások pozsonyi szertartásrendjéről. In: *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz. Budapest, 2008, 489–503.
- PÁLFFY 2008b Géza PÁLFFY: Ungarn in der Habsburgermonarchie. Ungarische Herrschaftszeichen an der Wiener Begräbniszeremonie Ferdinands I. 1565. In: *Wien und seine WienerInnen. Ein historischer Streifzug durch Wien über Jahrhunderte. Festschrift Karl Vocelka zum 60. Geburtstag*. Hrsg. von Martin SCHEUTZ, Vlasta VALEŠ. Wien–Köln–Weimar, 2008, 29–46.
- PÁLFFY 2009 PÁLFFY Géza: Nádasdy Tamás nádor a magyar királyok koronázási szertartásáról (1561). In: *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*. Szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit. Budapest, 2009, 305–310.
- PÁLFFY 2010a PÁLFFY Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest, 2010 (Historia könyvtár. Monográfiák 27).
- PÁLFFY 2010b PÁLFFY Géza: A Magyar Korona országainak koronázási zászlói a 16–17. században. In: *„Ez világ, mint egy kert...” Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. BUBRYÁK Orsolya. Budapest, 2010, 17–52.
- PÁLFFY 2012 PÁLFFY Géza: III. Károly 1712. évi koronázásának 16. századi gyökerei. Régi hagyományok és új szokások az első pozsonyi Habsburg-ki-

- rálykoronázáson 1563-ban. In: *Ius coronandi. Katalógus az Esztergom-Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeinek koronázási emlékeiből rendezett kiállításhoz*. Szerk., a kiállítást rend. HEGEDŰS András. Esztergom, 2012, 15–26.
- PÁLFFY 2013 Géza PÁLFFY: Korunovačné zástavy krajín Uhorskej koruny od neskorého stredoveku do začiatku 20. storočia. *Galéria. Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave* 2011 [2013], 7–30.
- PEIĆ ČALDAROVIĆ–STANČIĆ 2011 Dubravka PEIĆ ČALDAROVIĆ – Nikša STANČIĆ: *Povijest hrvatskoga grba. Hrvatski grb u mijenama hrvatske povijesti od 14. do početka 21. stoljeća*. Zagreb, 2011.
- SAS 2011 SAS Péter: *A heraldikus Köpeczi Sebestyén József élete és munkássága*. 1–2. köt. Csíkszereda, 2011.
- SCHRÖDER–STERNATH 2003 *Albrecht Dürer. Ausstellungskatalog der Albertina* 5. September–30. November 2003. Hrsg. von Klaus Albrecht SCHRÖDER, Maria Luise STERNATH. Wien, 2003.
- SEIPEL 2002 *Werke für die Ewigkeit. Kaiser Maximilian I. und Erzherzog Ferdinand II. Ausstellungskatalog des Kunsthistorischen Museums, Schloß Ambras* 6. Juli bis 31. Oktober 2002. Hrsg. von Wilfried SEIPEL. Wien, 2002.
- ŠTEFANEC 2001 Nataša ŠTEFANEC: *Heretik Njegova Veličanstva. Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*. Zagreb, 2001.
- SZAKÁLY 1986 SZAKÁLY Ferenc: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. RÚZSÁS Lajos, SZAKÁLY Ferenc. Budapest, 1986, 11–57.
- SZENDREI 1896 SZENDREI János: *Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon*. Budapest, 1896.
- C. TÓTH 2012 C. TÓTH Norbert: Bátor (III.) István politikai pályafutásának kezdete (1503–1511). In: *Az ecsedi Báthoriak a XVI–XVII. században*. Szerk. SZABÓ Sarolta, C. TÓTH Norbert. Nyírbátor, 2012 (Báthori István Múzeum kiadványai 34.), 121–140.

- VARGA 2010 VARGA Szabolcs: Nádasdy Tamás horvát–szlávón bánása (1537–1539). *Századok* 144(2010), 793–822.
- VARGA 2013 VARGA Szabolcs: *Horvát báni beiktatások és jelvények a kora újkorban*. (Kézirat.) Pécs, 2013.
- WIESFLECKER 1959 Hermann WIESFLECKER: Das erste Ungarnunternehmen Maximilians I. und der Preßburger Vertrag (1490/91). *Südost-Forschungen* 18(1959), 26–75.
- WINKELBAUER 2003 Thomas WINKELBAUER: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Teil 1–2. Wien, 2003 (Österreichische Geschichte 1522–1699).
- ZELFEL 1974 Hans Peter ZELFEL: *Ableben und Begräbnis Friedrichs III*. Wien, 1974 (Dissertationen der Universität Wien, 103.).

Extraordinary Sources for the History of Croatian National Symbols. The Earliest Portrayals of the Flags of Croatia from the 16th and 17th Centuries

The essay undertakes to enrich significant new research results concerning Croatian national symbols in connection with the less extensively researched 16th and 17th centuries: it introduces the earliest „copies” of the Croatian flag to the scholarly audience. Not only had the flag of Croatia an important role at the inaugurations of Croatian-Slavonian bans (*banus*) but it was also present at Hungarian coronations and funerals of common Hungarian-Croatian rulers from the Habsburg dynasty after 1526, because the Kingdom of Croatia was one of the Hungarian Crown’s countries. I have found several flags of Croatia represented on manuscript and printed documents from the 16th and 17th centuries – among others in the lately restored *Triumphzug* (1512–1515, Figure 1) of Emperor Maximilian I (1493–1519), in a colored, printed volume about the funeral ceremony of Emperor Ferdinand I (1556–1564) and King of Hungary and Croatia in Vienna in August, 1565 (Figures 6–8) and in the manuscript of the coronation ordinance (*Ordo coronationis*) King Ferdinand’s II of Hungary (1619–1637) for the ceremony held in Pozsony (today Bratislava, Slovakia) on July 1, 1618 (Figures 2–4). The flag portrayals of the latter served as models to the coronation flags made for the ceremony of the last Hungarian ruler, Charles IV (1916–1918) in late December, 1916 (Figures 11–13). Along with these instances recently I have successfully discovered the earliest remaining original flag of the Kingdom of Croatia so far (Figures 9–10). This was carried by a young Hungarian aristocrat, Count László Esterházy (1626–1652) at the Hungarian coronation of Ferdinand IV Habsburg in Pozsony on June 16, 1647. That is why it was preserved in the famous treasury of the family, which is nowadays kept and owned by *Esterházy Privatstiftung* in Forchtenstein Castle, Burgenland in Austria. Hopefully the essay also proves that a joint exploration and interpretation of the eight-century-old Hungarian-Croatian common history is only possible by close professional cooperation and by introducing the subsisting common Central European cultural heritage to each other.

DRASKÓCZY ISTVÁN

Henri Pirenne (1862–1935) magyarországi recepciója az 1894 és 1945 közötti időszakban

A magyar történettudományra és kutatásra – ahogyan ez művelődés-történeti szempontból kultúránk más területein is jól megfigyelhető – a második világháború végéig főként a német, illetve az osztrák történetírás gyakorolt közvetlen hatást. Kutatóink, például Kováts Ferenc, Hajnal István, Paulinyi Oszkár hosszabb-rövidebb ideig német egyetemeken tanultak. Több hazai történész a bécsi egyetemen bővítette tudását. Magyarok (például Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula) dolgoztak az Osztrák–Magyar Monarchia fennállása idején a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchivban. Ugyanitt az 1926-os badeni egyezmény értelmében állandó magyar levéltári delegátus tevékenykedett. Bécsben Magyar Történeti Intézetet is szerveztek, és többen (Angyal Dávid, Mályusz Elemér, Hajnal István, Váczy Péter és mások is) kutattak hosszabb időn át az osztrák fővárosban.¹

A korszakban megjelentetett történeti művekben a legtöbbet idézett külföldi szerzők németek. Így volt ez a gazdaságtörténeti munkák esetében is.² Jogos volt a hazai figyelem, hiszen a német nyelvű történetírás fejlett, szempontokban gazdag volt, Európa minden országában követték eredményeit.³ Hazai szakfolyóirataink, például az 1912 és 1930 között megjelent *Történeti Szemle*, illetve a Magyar Történelmi Társulat folyóirata, a *Századok* egyaránt leginkább német nyelvű munkákat recenzeáltak,

¹ KOSÁRY 1932, 32., RESS 1998, STOY 1998, FAZEKAS 1998, ROMSICS 2011, 113–114., 248–250., 260–261., a külföldi magyar intézetek szervezéséhez, ill. arra, hogy miként próbálta meg a magyar történetírás eredményeit Trianon után külföldön terjeszteni, vö. újabban UJVÁRY 2011.

² CSIKI–HALMOS–TÓTH 2006, 209–210. Hóman Bálint ilyen tárgyú értekezéseiben leggyakrabban a német nyelvű szakirodalomra hivatkozott, Pirenne nevét nem találjuk.

³ BERLÁSZ 2010, 253. (A tanulmány először 1943-ban a Közgazdasági Szemlében jelent meg.) KOSÁRY 1987a, ROMSICS 2011, 293–307.

azután is, hogy az 1930-as években Domanovszky Sándor mellett Hajnal István és Mályusz Elemér szerkesztette a folyóiratot.⁴

Éppen ezért egyáltalán nem érdektelen, hogy egy nem német, hanem francia anyanyelvű történész, a belga Henri Pirenne munkásságából mit és mennyire ismertek Magyarországon. Jelen tanulmány az első megjelent Pirenne-ismertetés (1894) és a II. világháború vége (1945) közötti időszakot igyekszik átfogni, amelybe a jeles belga történész legfontosabb alkotói időszaka is belesik. (Mivel 1945 után a megváltozott politikai környezetben a magyar történetírás is átalakult, így ennek a korszaknak a vizsgálata külön tanulmány tárgya lehetne.)⁵

Az európai történetírásban az 1880-as és 1890-es években jelentős változások következtek be. Az addig művelt eseménytörténettel szemben a pozitívizmusra és az evolúciós elméletre adott válaszként mindinkább a gazdaság- és társadalomtörténet kérdései felé fordultak a kutatók. Ehhez a történelmi körhöz tartozott a belga Henri Pirenne (1862–1935).⁶ Tanulmányait 1879-ben kezdte meg a liège-i egyetemen, majd doktori disszertációja 1884-es benyújtása után ösztöndíjjal Lipcsében, majd Berlinben és Párizsban tanult. 1885-től a liège-i egyetem megbízott oktatója, 1886-tól a genti egyetem rendkívüli, 1889-től nyilvános rendes tanára. Szemináriumain a középkori történelmet illetve Belgium történelmét oktatta. A genti egyetem iskolateremtő professzorává vált, nagy tekintélynek örvendett Európában, Amerikában, jelentős hatást gyakorolva kora történetírására. Műveit ma is rendszeresen megjelentetik.⁷

Pirenne munkássága a történettudomány számos területét érintette, de különösen szívesen foglalkozott a középkori várostörténettel és a gazdaságtörténettel. Kiemelkedőek a középkori Európa kereskedelmére, városaira vonatkozó kutatásai. Pirenne fontos kutatói módszere volt az összehasonlítás, vagyis a jelenségek országhatároktól független, összeurópai vizsgálata. Vallotta, hogy egyedül ez a megközelítés csökkentheti a faji, politikai, nemzeti ellentéteket, ez segítheti az objektivitást. Téziseit már pályája kései szakaszában, 1923-ban tette közzé; összehasonlító módszerei miatt ezért a francia Annales-iskola is egyik előfutáraként tisztelhetette.

Pirenne első írásait az 1880-as években jelentette meg. Munkássága nagyjából három alkotói korszakra tagolható. Az első szakaszt 1914-ig fő-

4 Francia szerzők munkáit elsősorban Ungár László ismertette az 1930-as években. Vö. Századok rep.

5 ROMSICS 2011, 168–169., 356. skk. Pirenne több kézírata halála után jelent meg.

6 Ö. KOVÁCS 2006, 171–173., ERŐS 2007, 5–9., ROMSICS 2011, 72–76., 167–169.

7 PIRENNE 1899, PIRENNE 2006, KATUS 1983, LEA CATE 1992, KOSÁRY 1987b, 360.

leg az európai kora középkori városfejlődés és városi társadalmak vizsgálata fémjelzi, leginkább a németalföldi területek alapján. Emellett jelentős alkotása a Belgium történetéről szóló hét kötetes műve (*Histoire de Belgique*), amelynek első négy kötete németül is megjelent *Geschichte Belgiens* címmel 1889 és 1913 között a Karl Lamprecht által szerkesztett *Allgemeine Staatengeschichte* című sorozatban.⁸ Pirenne-t a világháború személyesen is érintette: a belga békés polgári ellenállás egyik szimbolikus alakjaként Belgium német megszállását követően 1916 és 1918 között német hadifogságban volt, így ezalatt az idő alatt könyvek hiányában egy Európa középkori történetét átfogó esszén (*Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*) dolgozott. Ez sokkal később, már halála után jelent csupán meg nyomtatásban.⁹ A harmadik alkotói korszakában, 1918-tól haláláig Pirenne részben addigi várostörténeti kutatásait folytatta, részben új problémák vizsgálata felé fordult, főleg az ókori gazdaságból a középkori gazdaságba való átmenet kérdése foglalkoztatta. A korai középkor gazdasági viszonyainak vizsgálata nyomán jutott arra a következtetésre, hogy a Római Birodalom bukása után a germán hódítás nem szüntette meg az antik világ gazdaságát. A gazdasági hanyatlást híres (és vitatott) tézise szerint az arab hódítás idézte elő. Összefoglaló munkái, összegyűjtött tanulmányai megjelentetése mellett ebben az időszakban, 1932-ig fejezte be a Belgium történetét (az 5–7. kötetet), amely a 20. század elejéig mutatja be hazája múltját. 1929-ben még az akkor induló francia *Annales* folyóiratban is közölt egy fontos tanulmányt a középkori kereskedők iskolázottságáról.¹⁰

Pirenne munkáira viszonylag hamar felfigyeltek Magyarországon. Több művét már a század elején megvették a budapesti könyvtárak. Jóformán mindenütt fellelhető például a Belgium története első négy németül megjelent kötete. Az 1899-ben napvilágot látott első kötet a következő évben bekerült *A Pallas nagy lexikona* Belgium címszavának tájékoztató bibliográfiájába is.¹¹ Egy másik hazai lexikonsorozat, a *Révai Nagy Lexikona* sem feledkezett meg a munkáról. Sőt, 1922-ben megjelent későbbi kötete

⁸ PIRENNE 1899–1913. Tulajdonképpen megelőzte a francia változatot, hiszen franciául az első kötet 1900-ban jelent meg. Lamprecht és Pirenne 1884-ben ismerkedtek meg egymással. Szoros kapcsolat alakult ki közöttük, és 1915-ig leveleztek egymással. WARLAND 2011.

⁹ Bruxelles–Paris, 1936.

¹⁰ PIRENNE 1929.

¹¹ Pallas XVII. 162.

külön címszót szentelt a már ekkor Európa-szerte ismert belga történésznek.¹²

Ismereteim szerint Henri Pirenne-ről Magyarországon az első könyvismertetés 1894-ben jelent meg: Pirenne Belgium történetéről szóló bibliográfiáját már egy évvel a megjelenése után Áldásy Antal ismertette, és a meleg szavakkal méltatott munkát példaként állította a magyar kutatók elé. Mivel Áldásy könyvtárát ma az ELTE BTK Történeti Intézete Szekfű Gyula könyvtárában őrzik, így azt is tudjuk, hogy Áldásy nem csupán az előbb említett német nyelvű Belgium történetét (*Geschichte Belgiens*) vette meg, hanem Pirenne két másik művét is.¹³

A Jászi Oszkár által szerkesztett *Huszedik Század* 1910. évi folyamában találunk egy másik korai ismertetést Pirenne egyik könyvéről. A *Huszedik Század* a társadalomtudományok spenceriánus, baloldali fóruma volt, jelentek meg benne történeti tanulmányok is.¹⁴ A folyóirat fontosnak tartotta a külföldi társadalomtudományi eredmények népszerűsítését és azt, hogy a magyar múlt vizsgálatakor európai kutatási módszerek honosodjanak meg. A kislégi Nagy Dénes tollából származó alapos ismertetés a *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* című Pirenne-műről szólt. Figyelemre méltó a gyorsaság: az ismertetett könyv 1909-ben hagyta el a nyomdát.¹⁵ Címe és témája egyaránt felhívhatta a műre a szerkesztő figyelmét. Jászi ugyanis korábban *A demokrácia jövője* címmel publikált írást, amelynek bővebb változatát eredetileg magántanári habilitáció céljára kívánta kidolgozni. Cikkében történeti áttekintésre is vállalkozott, és szerinte a középkorban legfeljebb az ipar és a kereskedelem révén kialakult városokban beszélhetünk demokráciáról.¹⁶ A mű nem állhatott messze a recenzens érdeklődésétől sem, mivel Nagy Dénes először bölcsészdiplomát szerzett (1910-ben épp Párizsban tanult), utóbb neves közgazdász, statisztikus vált belőle.¹⁷

Néhány évvel később, a *Történeti Szemle* 1915. évfolyama adott hírt Pirenne egy másik művéről. Pivány Jenő az *American Historical Review*-ban

¹² Révai III. 43., XV. 473.

¹³ Áldásyra lásd ÚMÉL I. 79–80., PIRENNE 1899–1913, PIRENNE 1900, ill. PIRENNE 1910. Áldásy könyvei ma az ELTE BTK Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtárában találhatóak. Jelzetük: 14025 (PIRENNE 1899–1913), 11451 (PIRENNE 1910), és 11489 (PIRENNE 1900).

¹⁴ PÓK 1990, 37–40., 54., 109–118.

¹⁵ NAGY 1910.

¹⁶ JÁSZI 1906, 16–17., LITVÁN 2003, 57., 70.

¹⁷ ÚMÉL IV. 926–927.

megjelent tanulmányt ismertette röviden, amely a középkori kapitalizmus szakaszairól szólt, és Bücher, illetve Sombart felfogását bírálta.¹⁸

Pirenne voltaképpen magyarországi recepciójáról ennek ellenére sokkal inkább az I. világháborút követő időszakban beszélhetünk. Ekkor már Pirenne munkásságának és eredményeinek szélesebb és mélyebb ismerete figyelhető meg. A két világháború közötti korszakban magas színvonalú, sokrétű történetírás bontakozott ki Magyarországon. A német hatásra kialakult szellemtörténet rendelkezett a legnagyobb befolyással. Az előző időszakhoz képest megugrott a gazdaság- és társadalomtörténeti témájú művek száma. Tanítványaiból Domanovszky Sándor körül gazdaságtörténeti iskola formálódott ki, amely nem tartozott a szellemtörténethez. Sokakra hatott a szociológia.¹⁹

Midőn Lederer Emma, aki egyébként a nem szellemtörténeti Domanovszky-iskolához tartozott, ismertette a *La fin du moyen âge* című összefoglalást, elismeréssel szólt a belga történész által írott részekről, bár kritikát is megfogalmazott: „A szerkesztők névsorában első helyet elfoglaló Henri Pirenne neve kelt komolyabb érdeklődést (...) Legérdekesebb természetesen a gazdaságtörténeti rész, amely Pirenne avatott tollára vall, sok újat azonban ezen a téren sem ad; alapos összefoglalása azoknak a nagy gazdasági átalakulásoknak, amelyek a középkor széthullását kísérik.”²⁰

A hazai gazdaságtörténet-írásról a harmincas évek elején kibontakozó²¹ vitához szólt hozzá a már említett Lederer Emma. A *Századok* 1933. évfolyamában megjelenő óvatos írása a szellemtörténeti megközelítés ellen irányult. Leszögezte, hogy a szellemtörténet a magyar gazdaságtörténetre nem gyakorolt jelentős hatást. Lederer azt javasolta, hogy a magyar gazdaságtörténetnek a német módszertani megállapításokat az angol gyakorlati szellemmel kellene összhangba hoznia. Lederer elsősorban a német gazdaságtörténeti szakirodalommal foglalkozott; csupán néhány rövid oldalon érintette az angol kutatást. A franciákkal még „mostohában” bánt: lábjegyzetben csupán Henri Sée nevét találjuk három alkalommal, továbbá a következő rövid megjegyzést olvashatjuk róluk: „A francia

¹⁸ PIVÁNY 1915, Piványra: ÚMÉL V. 372–373.

¹⁹ BERLÁSZ 2010, 253–259., CSIKI–HALMOS–TÓTH 2006, 212–222., BENDA 2006, ROMSICS 2011, 284–355.

²⁰ LEDERER 1932, 241–242. A 19. század végén, a 20. század első felében a Századokban ez az egy ismertetés látott napvilágot Pirenne-műről. Ebből a tényből azonban nem szabad túlzott következtetést levonni, hiszen pl. Werner Sombart munkáiról sem jelent meg recenzió, holott a kutatók gyakran hivatkoztak rá. Vö. PAMLÉNYI 1987.

²¹ KÖVÉR 2006, 285.

(és belga) gazdaságtörténetet – amennyire követni tudjuk – még mindig Pirenne, Sée és Hauser munkássága irányítja, kik módszerükben a század elejének, ma már pozitivistának tartott gondolatait képviselik.”²² A cikk témája, a szakirodalom gazdaságtörténeti elméleti nézeteinek a tárgyalása magyarázhatja rövid, sommás véleményét. Ugyanakkor úgy látszik, mintha a belga Pirenne, valamint a neves francia kutatók, Berr, Febvre, és Bloch munkásságát (akinek egyébként 1931-ben jelent meg a francia mezőgazdaság történetét tárgyaló könyve), az 1929-ben induló *Annales*-t nem ismerte volna eléggé. Holott a fentiekben említett ismertetése bizonyítja, hogy becsülte a kiváló belga történészt, bizonyára voltak ismeretei másokról is. Az *Annales* jobb megismerését elősegíthette (volna) az a körülmény, hogy a folyóirat számára magyarok is dolgoztak.²³

A társadalomfilozófus Dékány István 1931-ben szellemtörténeti oldalról értekezett a gazdaság- és társadalomtörténet-írásról. Írásában csupán példaként olvashatjuk Lavisse, Henri Sée és Dopsch neve mellett Pirenne-ét.²⁴

Pirenne neve olykor-olykor feltűnt egy-egy magyar történeti munka lábjegyzetében is, ám az azokban idézett művek döntő többségét német szerzők írták. 1933-ban például egyik dolgozatában Mályusz Elemér hivatkozott a Belgium történetének német fordítására, 1938-ban Szabó István idézte egyik összefoglalóját. Mind a két szerző magyar történeti kérdéssel foglalkozott.²⁵

Természetes azonban, hogy középkori egyetemes történeti munkákban megkerülhetetlen a külföldön sokat idézett, nagy tekintélyű belga történész eredményeinek hasznosítása.²⁶ 1931-ben a budapesti közgazdasági egyetemen *A középkori háziipar kérdéséhez, különös tekintettel a flandriai és firenzei gyapjúszövéésre* címen doktori értekezés készült. A szerző, Cs. Szabó

²² LEDERER 1933, 34.

²³ Marc Bloch 1928-ban Hóman Bálintot kérte fel, hogy az *Annales* számára a magyarországi kutatásokról készítsen rendszeres beszámolókat. Hóman maga helyett Domanovszkyt akarta erre a feladatra megnyerni (UJVÁRY 2011, 286.; KÖVÉR 2013, 217–219). Végül 1929-ben Domanovszky tanítványa, Pleidell Ambrus adott áttekintést, később Pleidell mellett Herzog József, Szabó István és Varga Endre ismertetései olvashatók a folyóiratban. *Annales d'histoire économique et sociale* 1(1929) 156–157., 5(1933) 212–217.

²⁴ DÉKÁNY 1931, 188.

²⁵ MÁLYUSZ 1933, 109. jegyz., SZABÓ 1938, 56. jegyz.

²⁶ Akadnak összefoglalók, amelyek szerzőjéről úgy tűnik, nem használta a belga történész műveit.

László ebben az évben tette le doktori szigorlatát.²⁷ Sajnos eddig nem sikerült megtalálni a disszertációt, de a téma alapján aligha képzelhető el, hogy a többéves kutatás során írója ne használta volna Pirenne műveit. Erre utalhat, hogy 1937-ben egy írásában (*A tudós halála*) igen nagy tisztelettel szolt az akkor már halott belga történésről.²⁸ Nem sikerült kideríteni, hogy Cs. Szabó rövid párizsi tanulmányai során kezdett-e el érdeklődni a téma iránt vagy a budapesti közgazdasági egyetemen keltették-e fel az érdeklődését. Visszaemlékezése szerint egyébként egyik bírálója Teleki Pál volt.²⁹

1936-ban négykötetes egyetemes történet jelent meg Magyarországon. A sorozatot Hóman Bálint, Kerényi Károly és Szekfű Gyula szerkesztette. Az alapos középkori kötetet Váczy Péter írta. A magyar historiográfia ezt a könyvet a szellemtörténeti irányzathoz sorolja.³⁰ Váczy rövid bibliográfiája Pirenne több művét is feltüntette (a szerző egyébként az újabb kiadásban bővítette a bibliográfiát, például Marc Bloch műveivel). A tény azért is figyelemre méltó, mert Váczy Péter kevés helyet szentelt a könyvben a gazdaságnak és a társadalomnak, ennek megfelelően egykori bécsi professzorát, Dopschot is csupán egyszer említette meg. Úgy tűnik, hogy a már említett Pirenne-tézist a kora középkori gazdasági átmenetről nem fogadta el.³¹

Az újkorral foglalkozó következő kötet szerzője, Hajnal István a szellemtörténettel szemben a szociológia és a társadalomtörténet szempontjait érvényesítette. Ő sem feledkezett meg a belga történésről. Sőt: igen elismerően szolt róla. A városok történetével foglalkozó szerzők többségével szembeállítva ezt írta: „*Ennél mélyebb alapvetést ad Henri Pirenne kis*

²⁷ Cs. SZABÓ 1991, 72–73., BCElt 6/H 5, ill. Doktori nyilvántartás 469. sz. A főkérdésből, gazdaságtörténetből Czettler Jenő, statisztikából Teleki Pál, iparpolitikából Németvölgyi Fellner Frigyes kérdezte.

²⁸ Cs. SZABÓ 1937, 467.: „Mikor tavaly Gandban jártam, ki akartam nézni Pirenne sírjához. Minden idők egyik legnagyobb gazdaságtörténésze volt, s a világ igazán csak az ő érdeméből tud a gandi egyetemről.” Cs. Szabó könyvtárában több Pirenne-könyv is megtalálható (www.patakarchiv.hu/wa-files/Cs.Szabó_CC_811.pdf és 812. pdf.).

²⁹ Cs. SZABÓ 1991, 73. Czettler Jenő rövid gazdaságtörténeti áttekintése (egyetemi előadás) sajnos nem tartalmaz lábjegyzeteket. Ha mégis találunk benne néhány alkalommal utalást, csupán német szerző nevét olvashatjuk (CZETTLER 1929). Cs. Szabót ismerte és támogatta Teleki Pál, aki a Gazdaságföldrajzi Tanszékot vezette. Vö. ABLONCZY 2005, 246–247., 312., 338–345., 361. Valószínűleg Teleki előtt sem volt ismeretlen Pirenne munkássága.

³⁰ ROMSICS 2011, 307–310.

³¹ VÁCZY 1936, 708., életére: ÚMÉL VI. 989–990.

műve (Les villes du moyen âge, 1927), különösen a városkeletkezésnek az egyházi központokhoz való kapcsolódását hangsúlyozza, bár nem vizsgálja a papság általános intellektuális szerepét a kérdésben. Egyébként Pirenne nagy belga története a rendi szervezetek és az állam, a hivatalnokság kialakulásának összefüggéseit talán minden múltnál elevenebben érzékelteti."³²

Az idézett sorok Pirenne munkásságának mély ismeretéről tanúskodnak. Hajnal István sokoldalú tudós volt.³³ Történetírásának vizsgálatakor az elemzők a szociológia jelenőségét szokták – joggal – kiemelni.³⁴ Elismerve a Hajnal-historiográfia jelentős eredményeit, más véleményt fogalmazott meg H. Balázs Éva: „Az egykori tanítóvány azonban zavarban van. Az újkor történetének bibliográfiája, de különösen az egykori egyetemi előadások, szemináriumok jegyzetei azt mutatják, Hajnal igazi mestere (Fejérvatakyról és főként Károlyiról meg nem feledkezve) első helyen a belga Henri Pirenne volt. A középkori városfejlődésről írt kis terjedelmű, de annál nagyobb horderejű műve alapkönyv volt, csakúgy, mint nagy sokára – alig néhány éve – megjelent gazdaság- és társadalomtörténete. De használta és könyvtárában használhatta Pirenne sokkötetes Belgium-történetét is, melynek keretében a francia állam- és társadalomfejlődés hatását is vizsgálni lehetett. Pirenne mellett alapszerző volt Ernest Lavisse...”³⁵

Nincs okunk kételkedni a hajdani diák véleményében, vagyis abban, hogy Hajnal szellemi forrásai között fontos hely illette meg Henri Pirenne-t. Hajnal 1941-ben a *Városi Szemlében* – sajnos jegyzetek nélküli – tanulmányt jelentetett meg az európai városok kialakulásáról. A dolgozat arról tanúskodik, hogy használta Pirenne-t (is).³⁶ Ám nem csupán ezt a három említett művet ismerte. Miután 1930-ban kinevezték a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem egyetemi tanárának, szemináriumain kezdettől fogva rendszeresen olvastatta az *Annales*-t.³⁷ Fennmaradt olvasmányjegyzetei arról tanúskodnak, hogy természetesen maga is szorgalmasan olvasta és kijegyzetelte a folyóiratban megjelent tanulmányokat. Így az első évfolyamban megjelent Pirenne-írást is, amire művelődéstörténeti témája hívhatta fel a figyelmét.³⁸ Az *Annales*-ből készített jegyzetei között különösen gyakran

³² HAJNAL 1936, 664.

³³ Újabb teljes Hajnal-bibliográfia: HALMOS 2008.

³⁴ KOSÁRY 1987, 342–343., GLATZ 1993, XXXI–XXXVII., HAJNAL 1993, 157–160., CSIKI–HALMOS–TÓTH 2006, 218–220., ROMSICS 2011, 329–333.

³⁵ H. BALÁZS 1988, III–IV.

³⁶ Új kiadása: HAJNAL 1993, 208–241.

³⁷ H. BALÁZS 1988, IV., GLATZ 1993, XV.

³⁸ PIRENNE 1929. Ebben a cikkben is röviden megfogalmazta a szerző téziséét, amely szerint az antik gazdaság nyugati továbbélésének az iszlám hódítás vetett véget. Hajnal

találkozunk Marc Bloch tanulmányaival. Elsősorban a technikatörténeti értekezések érdekelték. Tudjuk, hogy Bloch könyvéről (*La société féodale*) 1943-ban részletes ismertetést írt a *Társadalomtudomány* számára.³⁹ Olvasmányjegyzetei között akadunk egy másik neves (bár ekkor még fiatal) geneti tanár, Émile Lousse rövid cikkére. Hajnal a tanulmányból a szerző által idézett azon Pirenne-gondolatokat is kijegyezte, amelyek az összehasonlító kutatói módszerről szóltak.⁴⁰

Adataink azt mutatják, hogy mind Pirenne, mind az Annales-kör kortársainál nagyobb benyomást tettek Hajnalra. Kedves témája, az írás és a társadalom vizsgálata, a társadalomtörténeti szemlélet közrejátszhatott abban, hogy felfigyelt Pirenne-re, illetve az *Annales* cikkeire.⁴¹

Hajnal István egyébként maga is alkalmazta a Pirenne által javasolt összehasonlító módszert.⁴² A budapesti tudományegyetem professzora-ként lehetősége volt arra, hogy a belga történész és francia kutatók műveit, szemléletét megismertesse diákjaival. A diákok fogékonyak is lehettek erre, ugyanis közülük többen elégedetlenek voltak a szellemtörténettel. „Az egyetem padjaiból kikerülő historikusok között azonban egyre többen hangoztatják, hogy túlvannak a szellemtörténeten” – írta 1938-ban Istványi Géza, aki már hallgathatta Hajnalt az egyetemen. Így jellemezte Hajnal jelentőségét (e szemléletes sorait a szakirodalom már sokszor idézte): a szellemtörténettel a „nyílt szakítást Hajnal István történetírása jelentette. Ő már merőben másban látja a történés lényegét, mint a szellemtörténészek. Szemlélete a realista francia és angolszász történetírókéhoz áll közelebb. Közvetlen tanulmányi köre ugyan még nem alakult ki, de amióta a német történetírás le hanyatlásával újból a nyugati, francia és angol historiográfia veszi át lassan nálunk is a vezetést, egyre több hatása van a fiatalokra (...) Az új magyar történetiszemlélet kialakulásában el-

megjegyezte, hogy gyenge lehet az a kereskedelem, amelyet külső tényező meg tud szüntetni. MTAKK Ms. 5399/37.

³⁹ MTAKK Ms. 5399/37., 5399/24., HAJNAL 1943.

⁴⁰ MTAKK Ms. 5399/39. A kijegyzetelt dolgozat: LOUSSE 1933. Pirenne eme cikke magyarul is olvasható: PIRENNE 2006. Lousse fellépése fordulatot jelentett (GERICS 1987, 18–19.) az európai rendiség-történeti kutatásokban. Mályusz Elemér egy nagyívű tanulmányában (a 15. századi magyar társadalomról), amelyben jóformán csak a német szakirodalmat idézte, egy lábjegyzetben lelkesen szólt munkáiról. MÁLYUSZ 1940, 424. (149. jegyz.). Soós István baráti szívességéből tudom, hogy Lousse és Mályusz leveleztek egymással.

⁴¹ GLATZ 1993, XXV–XXXIV., LAKATOS 2001, 16–23.

⁴² Példák erre írástörténeti vizsgálatait, az *Újkor története*, az említett várostörténeti tanulmánya vagy *A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről* c. 1942-ben a Századokban napvilágot látott dolgozata. Utóbbi új kiadása: HAJNAL 1993, 246–298.

határozó jelentősége van.”⁴³ Istványi Géza szavai egyben arra utalnak, hogy számára sem volt ismeretlen Pirenne, illetőleg az *Annales* köre.

Az 1930-as évek első felében volt egyetemi diák Istványi kortársa, Kosáry Domokos is, aki szintén látogatta Hajnal óráit. Kosáry így emlékezett vissza a professzorra: „a legeredetibb, legkonceptiózusabb egyéniség volt talán mindazok között, akik valaha egyetemes történettel foglalkoztak Magyarországon.”⁴⁴ Kosáry végül nem Hajnal, hanem Szekfű Gyula tanítványa lett. Szekfű a német változások miatt azt javasolta tanítványának, hogy Németország helyett inkább Franciaországba és Angliába utazzon ösztöndíjjal. Kosáry Párizsba került, ahol Marc Bloch előadásait hallgatta. Benne többek között az európai komparatista történetírás nagy mesterét látta. Kosáry azonban olvasta Pirenne-t és Henri Sée-t is. De ugyanígy olvasta egy idősebb francia történész, Charles Seignobos (1854–1942) egyik cikkét a kérdésről.⁴⁵ Visszaemlékezése szerint Pirenne, Bloch, Sée hatására született meg benne a gondolat, hogy az összehasonlító történeti módszerrel kellene tanulmányozni a Duna-menti népek történelmét és rámutatni a közös vonásokra. 1939 végén alakult meg a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt a Kárpát-Európa-Kör, amely vitaüléseket tartott. Az ügyet Hajnal István is felkarolta, hiszen erről a témáról a *Századok* 1942. évfolyamában jelentetett meg tanulmányt.⁴⁶

A Magyar Történettudományi Intézet programjaként Kosáry dolgozta ki a térség népei kutatásának programját.⁴⁷ 1943-tól szerkesztette Benda Kálmánnal, illetve Barta Istvánnal együtt a *Revue d'Histoire Comparée* című folyóiratot.⁴⁸ A periodika címe is sokatmondó: a pirenne-i (illetve bloch-i) összehasonlító módszerre kívántak utalni. Ugyanakkor a cím Hajnalt szintén megidézte, mivel a folyóirat a magyarság és a régió népei múltjának összehasonlító vizsgálatát célozta, amit Hajnal maga is szorgalmazott. A folyóirat a külföldi olvasóközönség figyelembevételével francia nyelven jelent meg.

Kosáry alapos bevezetőt írt az első számhoz, amelyben széles szakirodalom alapján vette számba a különböző Közép-Európa- és Kelet-Európa-konceptiókat. A kor történetírásához képest feltűnően nagy szám-

⁴³ ISTVÁNYI 1938, 119., 122., A harmincas évek történetírásáról kortársi összefoglalás: ISTVÁNYI 1940. Istványi közvetetten erősíti meg H. Balázs Éva álláspontját.

⁴⁴ KOSÁRY 1987b, 342.

⁴⁵ KOSÁRY 1943, 31., (KOSÁRY 1986, 662.), KOSÁRY 1983, 32.

⁴⁶ Vö. 42. jegyz.

⁴⁷ KOSÁRY 1983, 32–35.

⁴⁸ UJVÁRY 2011, 253–254., ROMSICS 201, 259.

ban idézte a francia nyelvű munkákat. A Kárpát-Európa-régió elnevezés mellett érvelt, ugyanis szerinte a Kárpátok karéjában élő népek története szorosan összekapcsolódott, ezért érdemes múltjukat, gazdasági és társadalmi történetüket összehasonlító módszer alapján vizsgálni. Kosáry cikkében többször hivatkozott Pirenne-re, vitatkozva vele (például a belga történész szerint a magyar társadalom fejletlenebb volt a 13. században, mint a valóságban). De nem feledkezett meg Pirenne-nek a magyar, cseh és lengyel 14. századról szóló elismerő szavairól sem. Végül az összehasonlító módszer sikere érdekében Pirenne gondolatait foglalta össze: *„Pirenne az 1923-as történészkongresszus megnyitóján azért javasolta az összehasonlító módszer alkalmazását, hogy pontosan és jobban érthetőek legyenek minden egyes nemzet egyediségének, géniuszának és küldetésének tényleges vonásai. (...) A nemzeti historiográfia Pirenne szerint néha szélsőségesen etnocentrikus. E módszer egyik, gyakran elkövetett hibája abban áll, hogy amikor nem találja meg a korabeli Európában valamely intézmény vagy szokás megfelelőjét, abban elszövegezi a nemzeti géniusz sajátos megnyilvánulását fedezi fel, miközben lehetséges, hogy ez az intézmény vagy szokás valaha általánosan elterjedt volt Európában, de máskor közben kihalt.”* Végül Kosáry a módszer érdekében még a következőket teszi hozzá: *„Az összehasonlítás távolról sem homályosítja el, hanem jobban megvilágítja mindazt, ami egyedi és eredeti egy nemzet életében. Megállapítja, hogy egy bizonyos régiót alkotó országok történelmi fejlődését milyen közös vonások képezik, és a közös európai fejlődés melyik változatát jelenti ez a regionális fejlődés.”*⁴⁹

Természetesen nem arról van szó, hogy más magyar kutatók ne éltek volna az összehasonlítás módszerével. Kosáry tervei a szomszéd népek történetének addig hiányzó összehasonlító vizsgálatát célozták, és ehhez használta fel Pirenne fontos gondolatait. Szintén ebben a szellemben tervezte meg 1945 után Kosáry a Magyar Történettudományi Intézet – az ismert okok miatt teljesen papíron maradt – programját is.⁵⁰

Összefoglalóan elmondható, hogy ugyan a német nyelvű történetírás hatása nagy volt Magyarországon, de emellett más nyugat-európai irányzatok sem maradtak ismeretlenek. A 19. század végén éppúgy megerősödött nálunk is a gazdaságtörténeti érdeklődés, miként tőlünk nyugatra.⁵¹ Az igényesebb magyar kutatók előtt Henri Pirenne kezdettől fogva ismert volt, és felhasználták eredményeit, művei módszertani újdonságait.

⁴⁹ KOSÁRY 1986, 662–663. (KOSÁRY 1943, 32.) Vö. ABLONCZY 2009.

⁵⁰ KOSÁRY 1983, 36–40.

⁵¹ KÖVÉR 2006, 284–285., KÖVÉR 2012, 32–34., ROMSICS 2011, 147–150.

Noha a magyar történettudományra ekkor elsősorban a német hatott, Pirenne ismerete mutatja, hogy Magyarországon igyekeztek figyelni arra is, ami német nyelvterületen kívül jelent meg. A két világháború közötti időszakban különösen a szellemtörténeti megközelítéssel szemben állók (az ún. neopozitivisták, realisták) olvasták műveit, de a szellemtörténet követői előtt sem volt ismeretlen a munkássága. Szemlélete, kutatói módszere azonban elsősorban Hajnal Istvánra hatott. Főként az ő révén vált az Annales-körrel együtt mind ismertebbé az egyetemi ifjúság, a későbbi tanárok és kutatók előtt. Hajnal működését elősegítette, hogy az 1930-as években a szellemtörténet veszített népszerűségéből. Arra a változásra is gondolnunk kell, hogy a német helyett egyre többen fordultak a számukra rokonszenvesebb francia és angol történetírás felé. Mindez már egy más, szemléletében, módszereiben az *Annales*-hoz hasonló hazai irányzat kibontakozásának a lehetőségét is rejtette magában.⁵² Pirenne-nek az összehasonlító módszerre vonatkozó gondolatai képezték végső soron egy folyóirat programjának elméleti alapját. Maga a folyóirat címe szintén az *histoire comparée* gondolatát idézte fel.

⁵² Többek mellett már Lederer Emma említett cikke megfogalmazta Németországtól nyugatabbra lévő ország (ő Angliát emelte ki) *realista* gazdaságtörténet-írása figyelembe vételének fontosságát. Az Annales-recepció nehézségeire lásd még: KÖVÉR 2013.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- BCELT Budapesti Corvinus Egyetem Levéltára
MTAKK Hajnal István hagyatéka, Olvasmányjegyzék
Ms. 5399

Szakirodalom

- ABLONCZY 2005 ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005.
ABLONCZY 2009 ABLONCZY Balázs: A Revue d'Histoire Comparée 1943–1948. In: *Hommage à Kosáry Domokos*. Szerk. FERCH Magda, ORMOS Mária. Budapest, 2009, 30–38.
- ÁLDÁSY 1894 ÁLDÁSY Antal: Pirenne: Bibliographie de l'histoire de Belgique. Gand, Engelcke. 1893. 8r. *Magyar Könyvszemle* 18(1894), 87–88.
- H. BALÁZS 1988 H. BALÁZS Éva: Előszó. In: HAJNAL István: *Az újkor története*. Budapest, 1988 (az 1936. évi kiadás reprintje), I–VI.
- BENDA 2006 BENDA Gyula: Mályusz Elemér történetírása a két világháború között. In: Uő: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2006, 77–81.
- BERLÁSZ 2010 BERLÁSZ Jenő: A magyar gazdaság- és társadalomtörténet-írás kialakulása. In: Uő: *Erdélyi jobbágyság – magyar jobbágyság (Válogatott tanulmányok)*. Szerk. BUZA János, MEYER Dietmar. Budapest, 2010, 242–259.
- CZETTLER 1929 CZETTLER Jenő: *Bevezetés az egyetemes gazdaságtörténelembe. Dr. Czettler Jenő egyetemi nyilv. r. tanár előadása*. Összeáll., kiad. SZAKÁL Lajos. Budapest, 1929.
- CSIKI–HALMOS–TÓTH 2006 CSIKI Tamás – HALMOS Károly – TÓTH Árpád: A magyar társadalomtörténet-írás a kezdetektől napjainkig. In: *Bevezetés a társadalomtörténet-*

- be. Szerk. BÓDY Zsombor, Ö. Kovács József. Budapest, 2006, 208–241.
- DÉKÁNY 1931 DÉKÁNY István: Gazdaság- és társadalomtörténet. In: *A magyar történetírás új útjai*. Szerk. HÓMAN Bálint. Budapest, 1931, 183–236.
- ERŐS 2007 ERŐS Vilmos: A 19. századi német historizmus. *Valóság* 50(2007), 12. sz., 1–13.
- FAZEKAS 1998 István FAZEKAS: Die ungarischen Archivdelegierten im Haus-, Hof- und Staatsarchiv, sowie im Finanz- und Hofkammerarchiv – Ein Bilanzversuch. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Sonderband* 4(1998), 95–101.
- GERICS 1987 GERICS József: *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest, 1987.
- GLATZ 1993 GLATZ Ferenc: Hajnal István történetírása. In: HAJNAL István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Vál., s. a. r., bev., jegyz. GLATZ Ferenc. Budapest, 1993, XI–XLII.
- HAJNAL 1936 *Egyetemes történet négy kötetben*. Szerk. HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, KERÉNYI Károly. III. köt. HAJNAL István: *Újkor*. Budapest, 1936.
- HAJNAL 1943 HAJNAL István: Bloch, Marc: La société féodale I. La formation des liens de dépendence. II. Les classes et le gouvernement des hommes (L'évolution de l'humanité). Paris. A. Michel. 1939. XXXV+472; 1940. XXI+287. *Társadalomtudomány* 23(1943), 4–5. sz., 508–513.
- HAJNAL 1993 HAJNAL István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Vál., s. a. r., bev., jegyz. GLATZ Ferenc. Budapest, 1993.
- HALMOS 2008 HALMOS Károly: Hajnal István műveinek könyvésze. In: *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Szerk. CZOCH Gábor, HORVÁTH Gergely Krisztián, POZSGAI Péter. Budapest, 2008, 187–203.
- ISTVÁNYI 1938 ISTVÁNYI Géza: Szellemtörténet, neopozitivismus, új történelmi realizmus. *Protestáns Szemle* 47(1938), 118–124.

- ISTVÁNYI 1940 Istványi Géza: A harmincas évek történetírása. *Protestáns Szemle* 49(1940), 198–204.
- JÁSZI 1906 Jászi Oszkár: A demokrácia jövője. *Huszedik Század* 7(1906), 13. köt., 1–17, 109–124.
- KATUS 1983 Katus László: Henri Pirenne (1862–1935). In: Henri PIRENNE: *A középkori gazdaság és társadalom története*. Budapest, 1983, 11–33.
- KOSÁRY 1943 Kosáry Domokos: Sur quelques problèmes de l'histoire comparée. *Revue d'Histoire Comparée* 21(1943), 3–32.
- KOSÁRY 1983 Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa” – kutatás a Teleki Intézetben. *Valóság* 36(1983), 9. sz., 32–41.
- KOSÁRY 1986 Kosáry Domokos: Az összehasonlító történelem néhány problémája. In: *Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon*. I. köt. Bev. BEREND T. Iván, vál., szerk. RING Éva. Budapest, 1986, 646–663. (A francia tanulmány részleteinek magyar fordítása.)
- KOSÁRY 1987a Kosáry Domokos: A magyar történetírás a két világháború között. In: Uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1987, 321–355.
- KOSÁRY 1987b Kosáry Domokos: Marc Bloch és az Annales-iskola. In: Uő: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1987, 356–376.
- Ö. KOVÁCS 2006 Ö. Kovács József: A társadalomtörténet németországi útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. BÓDY Zsombor, Ö. Kovács József. Budapest, 2006, 167–186.
- KÖVÉR 2006 Kövér György: A gazdaságtörténet-írás új útjai. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk. BÓDY Zsombor, Ö. Kovács József. Budapest, 2006, 283–303.
- KÖVÉR 2012 Kövér György: A történetíró személyes forrásai. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 47(2012), 2. sz., 32–34.
- KÖVÉR 2013 Kövér György: Az Annales születése és a magyar gazdaságtörténet-írás. In: „A francia histó-

- ria hazai nagykövete". Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára. Szerk. BÁRÁNY Attila, GyÖRKÖS Attila, PALLAI László. Debrecen, 2013, 215-223. *Hajnal István*. Vál., s. a. r., bev. LAKATOS László. Budapest, 2001.
- LAKATOS 2001
- LEA CATE 1993
- LEADERER 1932
- LEADERER 1933
- LOUSSE 1933
- LITVÁN 2003
- MÁLYUSZ 1933
- MÁLYUSZ 1940
- NAGY 1910
- Pallas XVII
- PIRENNE 1899–1913
- James LEA CATE: Henri Pirenne 1862–1935. *Sic Itur Ad Astra* 7(1993), 1–3. sz., 63–85.
- LEADERER Emma: La Fin du Moyen Âge (La désagrégation du monde médiéval 1285–1543). (Peuples et Civilisations, Histoire Générale). Félix Alcan. Paris, 1931. 569. l. – Rémond Charles et Doucet, Roger: Histoire de l'Europe au moyen âge 1270–1493. Félix Alcan. Paris, 1931. 491. l. *Századok* 66(1932), 241–242.
- LEADERER Emma: A legújabb gazdaságtörténeti irodalom problémái. *Századok* 67(1933), 14–37.
- ÉMILE LOUSSE: *La formation des états dans la société européenne du Moyen Âge et l'apparition des assemblées d'états*. Paris, 1933.
- LITVÁN György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.
- MÁLYUSZ Elemér: Árpád-házi Boldog Margit. A magyar egyházi műveltség problémája. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére*. Budapest, 1933, 341–384.
- MÁLYUSZ Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. In: *Mátyás király emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára*. I. köt. Szerk. LUKINICH Imre. Budapest, 1940, 309–433.
- NAGY Dénes: A régi németalföldi demokráciák (Pirenne: Les démocraties anciennes des Pays-Bas. Paris, Flammarion 1910. 304p.). *Husza-dik Század* 22(1910), 220–227.
- A Pallas Nagy Lexikona*. XVII. köt. (I. pótkötet). Budapest, 1900.
- Henri PIRENNE: *Geschichte Belgiens*. Übersetzung des französ. Manuskripts von Fritz ARNHEIM. I–IV. Bd. Gotha, 1899–1913.

- PIRENNE 1900 Henri PIRENNE: *Le soulèvement de la Flandre maritime*. Bruxelles, 1900.
- PIRENNE 1910 Henri PIRENNE: *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*. Paris, 1910.
- PIRENNE 1929 Henri PIRENNE: L'instruction des marchands au moyen âge. *Annales d'histoire économique et sociale* 1(1929), 12–28.
- PIRENNE 2006 Henri PIRENNE: Mit próbálnak tenni a történészek? In: *Történelemelmélet*. Szerk. GYURGYÁK János, KISANTAL Tamás. II. köt. Budapest, 2006, 1078–1086.
- PIVÁNY 1915 PIVÁNY Jenő: The Stages in the Social History of Capitalism. By Henri Pirenne (The American Historical Review, April 1914. Pp. 494 – 515.). *Történeti Szemle* 4(1915), 1. sz., 132–133.
- PÓK 1990 PÓK Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása*. Budapest, 1990.
- RESS 1998 Imre RESS: Der Weg zum Badener Abkommen (Teilung oder Aufbewahrung des Archiverbes der Monarchie). *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Sonderband* 4(1998), 15–24.
- Révai III, XV Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. III. köt. *Béke–Bruttó*. XV. köt. *Ottó–Racine*. Budapest, 1911, 1922.
- ROMSICS 2011 ROMSICS Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011.
- STOY 1998 Manfred Stoy: Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für österreichische Geschichtsforschung. *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Sonderband* 4(1998), 47–63.
- SZABÓ 1938 SZABÓ István: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. *Századok* 72(1938), 10–59.
- Cs. SZABÓ 1937 Cs. SZABÓ László: A tudós halála. *Nyugat* 30(1937), 1. köt., 6. sz., 467–468.
- Cs. SZABÓ 1991 Cs. SZABÓ László: *Hűlő árnyékban*. Budapest, 1991.

- Századok rep. *A Századok repertórium 1867–1975.* DIÓSZEGI Mária és KULCSÁR Erzsébet közreműködésével szerk. PAMLÉNYI Ervin. Budapest, 1987.
- UJVÁRY 2011 UJVÁRY Gábor: Kis magyar história – nagy-magyar történeztől. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében.* Szerk. UJVÁRY Gábor, a szerk. munkatársa NAGY József Zsigmond. Budapest, 2011, 251–288.
- ÚMÉL I, IV, V, VI
VÁCZY 1936 *Egyetemes történet négy kötetben.* Szerk. HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, KERÉNYI Károly. II. köt. VÁCZY Péter: *A középkor története.* Budapest, 1936.
- WARLAND 2011 Geneviève WARLAND: Henri Pirenne and Karl Lamprecht's Kulturgeschichte. Intellectual transfer or théorie fumeuse? *Revue belge d'Histoire contemporaine. Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 41 (2011), 3–4.sz., 427–455. (http://www.journalbelgianhistory.be/nl/system/files/article_pdf/08_warland.pdf, 2013. aug. 17.)

Die Rezeption von Henri Pirenne in Ungarn zwischen 1894–1945

Die Studie untersucht, wie weit die Kenntniss der Werke von Henri Pirenne in Ungarn in dem Zeitraum vor 1945 war. Die Frage ist berechtigt, damals die ungarischen Historiker, so auch die Forscher des Mittelalters vor allem von den Werken der deutschen Wissenschaftler beeinflusst waren. Die Wirklichkeit war wesentlich vielseitiger. Das Wirken von Henri Pirenne wurde nämlich in Ungarn von Anfang an mit Aufmerksamkeit verfolgt. Seine Werken wurden in den ungarischen wissenschaftlichen Zeitschriften der Historiker *Századok* (zuerst 1894), in soziologischen und literarischen Periodiken sogar auch rezensiert und zitiert. Seine Neuerungen wurden an den ungarischen Universitäten beobachtet. Der Einfluß von Pirenne lässt sich besonders in den Schriften des ungarischen Historikers István Hajnal (1892–1956) nachweisen. Er war in den 1930er und 1940er Jahren Professor an der Universität von Budapest. Er ließ seine Studenten die Werke von Pirenne regelmäßig lesen. Die Studenten trugen dazu bei, dass Pirenne nach dem Zweiten Weltkrieg in Ungarn stark bekannt worden ist. Es war vielsagend, dass die ungarische Fachzeitschrift *Revue d'Histoire Comparée* (1943–1948), die in französischer Sprache erschienen ist, in dem Titel auch auf die von Pirenne für wichtig erachtete Methode (*histoire comparée*) hinweist.

IV. INTÉZMÉNY- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

ZSOLDOS ATTILA

Üres honor

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy Nekcsei Demeter tárnokmester halálával I. Károly egyik régi, bizalmas hívét veszítette el. Az azonban, hogy Demeter pontosan mikor hunyt el, korántsem ilyen magától értetődő, ami azért sajnálatos, mert – amint az a későbbiekből kiderül majd – halála időpontjának ismerete jelentősen megkönnyítené annak a jelenségnek az értelmezését, amelyről az alábbiakban szó lesz. A jelenség alapvetően archontológiai természetű, ám – éppen ezért – elválaszthatatlanul összekapcsolódik intézmény- és politikatörténeti kérdésekkel. Egy archontológiától többnyire azokra a kérdésekre várjuk a választ, hogy valamely tisztséget egy adott időpontban ki töltött be, illetve, ha a másik irányból indulunk el, egy bizonyos személy mikor, milyen tisztsége(ke)t viselt. Esetenként azonban, gyanúm szerint, egy archontológiai összeállítás arra is választ adhat, hogy mikor *nem* töltött be a király valamely tisztséget. Nem arra gondolok persze, amikor a tisztség üresedésben van, és még csak nem is arra, amikor az archontológia készítőjét cserben hagyják forrásai, bosszantó réseket ütve a nevek és dátumok sorozatában. Épp ellenkezőleg, a nevek és az időpontok ott szerepelnek a többi adat között, mégis indokoltnak tűnik a gyanú, hogy valójában kilógnak a sorból.

Demeter életrajzírója, Pór Antal 1338 második felére tette hőse halálának időpontját, vélhetően abból kiindulva, hogy egy 1339. január 30-án kiállított királyi kiváltságlevél méltóságsora üresedésben lévőknek jelzi a tárnokmesteri méltóságot.¹ Pór álláspontja, amely azóta is irányadó a történetírásban,² alapvetően helyes, ámbar a megfogalmazása óta feltárt forrásoknak köszönhetően némiképp pontosítható: valójában ugyanis már egy 1338. november 7-re keltezett oklevél méltóságsora is üresedést említ

¹ Pór 1890, 42. Az említett oklevelet lásd 1339. jan. 30.: AO III. 534.

² Vö. KARÁCSONYI 1900 (1995), 26., CSUKOVITS 1994, 483., ENGEL: Arch. II. 174., ENGEL: Gen., Aba nem 8. Lipóci ág 1. tábla: Nekcsei; ez utóbbi helyen „1339. I. 30. előtt”-i időpontot adva meg.

a tárnokmesterségben.³ Ismeretes ugyanakkor I. Károly egy 1338. november 2-ra keltezett oklevele, amelynek előadása szerint a király előtt személyesen megjelent (*personaliter coram nobis comparendo*) Demeter tárnokmester Petőc fia Miklósnak adományozza visegrádi telkének felét.⁴ E két utóbbi adat azt sugallja, hogy Demeter valamikor 1338. november 3. és 6. között halt meg, ami minden nehézség nélkül beilleszthető lenne eddigi ismereteink láncolatába, alig észrevehetően pontosítva azt, ha nem volna a birtokunkban egy olyan adat, amely viszont – igaz, értelmezésétől függően – ellentmondani látszik annak.

Nekcsei Demeter ugyanis a tárnokmesterség mellett még Trencsén és Bihar megyék ispánságát is viselte. Trencsén megye kormányzatát mindjárt Csák nembéli Máté halála és egykori tartománya hódoltatása után,⁵ 1322-ben nyerte el királyától,⁶ Bihar élén ellenben csak 1333-ban tűnik fel.⁷ Bihari ispánságával együttjárt Sólyomkő várnagysága,⁸ az 1320-as évek végén pedig a szintén Bihar megyei – de Sólyomkövel ellentétben az ispánsághoz hozzá nem kapcsolt – Körösszeg várnagyaként is szerepel.⁹ Valószínű, hogy ez a tisztség szintén élete végéig a kezén volt (legalábbis az, hogy haláláig más körösszegi várnagyot nem ismerünk, erre látszik utalni). Nekcsei halálával mindezen honorok megürültek, és a királynak döntenie kellett további sorsukról.

Az ilyenkor szokásos eljárást Engel Pál tisztázta.¹⁰ Esetünk azonban korántsem tekinthető szokványosnak, amit félreérthetetlenül jelez, hogy Demeter legjelentősebb méltósága, a tárnokmesterség évekig betöltetlen maradt: I. Károly már nem is nevezett ki új tárnokmestert, erre csak halála után fia, Lajos trónra lépésével került sor.

A megoldás, amit Károly választott, jól ismert: a tárnokmesteri teendőkkel Szécsényi Tamás erdélyi vajdát bízta meg, ám anélkül, hogy magával a méltósággal a szokott módon felruházta volna. A sajátos döntés következtében Tamás a királyi tárnokmesterség egyfajta helytartója (*procurator*) lett,¹¹ akinek a címét olykor a „bíró” (*iudex*) kifejezéssel is bőví-

³ 1338. nov. 7.: MNL OL DL (a továbbiakban: DL) 99976.

⁴ 1338. nov. 2.: DL 57087., kiadását lásd MÉSZÁROS 2009, 108.

⁵ ENGEL 1988, 128.

⁶ ENGEL: Arch. I. 211.

⁷ Uo. 112.

⁸ Uo. 414.

⁹ Uo. 349.

¹⁰ ENGEL 1982, 884–890.

¹¹ 1339. máj. 11.: *procurator officii magistratus tavarnicorum*, CDCr X. 459.; 1339. máj. 13.: *procurator magisterii tavarnicatus*, AO III. 552.; 1339. aug. 28.: MES III. 348.; 1340. jún. 13.: CDCr X. 557.

tették.¹² Esetenként ugyan a „tárnokmesteri tisztség viselője”-ként (*officium gerens magisterii tavarnicatus*) emlegetik,¹³ nem lehet azonban kétséges, hogy e megfogalmazás is ugyanazt jelenti, mint Tamás címének többi változata, mivel a királyi kiváltságlevelek méltóságsorai ugyanezen időszakban – 1338 novemberének eleje és 1342 júliusának közepe között – üresedésben lévőknek mondják a tárnokmesteri méltóságot¹⁴ vagy meg sem említik.¹⁵ Az eredetileg, vélhetően átmenetinek szánt megoldás fokozatos állandósulásának jeleként 1340 végén már a méltóságsorokban is feltűnik Szécsényi Tamás neve mellett tárnokmesteri helytartósága.¹⁶ Félreérthetetlen adatok tanúskodnak mindeközben amellett, hogy a vajda valóban átvette a tárnokmesterre háruló feladatok intézését: 1339-ben például embere éppúgy szerephez jutott az esztergomi érsek megbízottja mellett az azévből kirótt kamarahaszna behajtásában,¹⁷ ahogy azt az 1338-ból fennmaradt kamarabérleti szerződés a pénzváltásra vonatkozóan – akkor még Demeter tárnokmester emberével kapcsolatosan – előírta,¹⁸ 1341-ben pedig a pécsi és szerémi kamaraispánt tiltotta el attól, hogy kamarahasznát szedjen a Nyulak szigetén – azaz a mai Margitszigeten – élő apácák népeitől, mivel az apácák bemutatták népeik mentességét igazoló kiváltságleveleiket.¹⁹ Valójában tehát aligha lett volna akadálya annak, hogy I. Károly a szokásos módon kinevezze Szécsényi Tamást tárnokmesterének. Ha mégsem tette, annak alighanem megvolt a maga oka. Milyen kár, hogy nem tudjuk, mi az.

A Nekcsei Demeter halálával megürült trencsényi ispánságot szintén Szécsényi Tamás kapta meg. E minőségében első alkalommal 1339 áprilisában találkozunk vele, amikor megerősíti Ilava (*Lewa circa fluvium Vag*)

¹² (1339.) nov. 23.: procurator et iudex magisterii tavarnicatus, AO III. 602. (keltére lásd AOKlt XXIII. 707. sz.); 1340. máj. 10.: DL 87105.; 1340. jún. 1.: MES III. 366.; 1341. jan. 22.: DL 3365.; 1341. jún. 23.: DL 49246.; 1341. jan. 13.: procurator et iudex tavarnicatus, AO IV. 69.; 1341. okt. 20.: iudex et procurator magisterii tavarnicatus, MES III. 403.; 1341. nov. 18.: MES III. 404.; 1342. márc. 16.: MES III. 459.; 1342. márc. 21.: DL 3470.

¹³ 1340. aug. 13.: officium gerens magisterii tavarnicatus, UGDS I. 508.; 1340. nov. 11.: UGDS I. 509.; 1341. ápr. 14.: UGDS I. 515.

¹⁴ 1338. nov. 7.: DL 99976.; 1339. jan. 30.: AO III. 534.; 1339. máj. 12.: DL 87690., kiadását lásd ENGEL 1989, 107–111.

¹⁵ 1340. júl. 4.: MNL OL DF (a továbbiakban: DF) 249090.

¹⁶ 1340. dec. 19.: procurator magisterii tavarnicatus, Zichy I. 595., ugyanígy DL 90912.; 1341. jan. 29.: HO I. 183.

¹⁷ 1339. szept. 24.: AO III. 595.

¹⁸ 1338. márc. 29.: DRH 1301–1457, 97.

¹⁹ 1341. júl. 29.: AO IV. 116.

népeinek a királytól kapott szabadságait.²⁰ E méltóságot bizonyosan viselte még 1341 novemberében is,²¹ így indokoltnak látszik az a feltételezés, hogy a megye egészen I. Károly haláláig a kezén volt.²² Nem érdektelen ugyanakkor megjegyezni, hogy a Szécsényi Tamás trencsényi ispánságára és tárnokmesteri helytartóságára vonatkozó adataink szinte egyidőben tűnnek fel – előbbi 1339. április 22-én, az utóbbi május 11-én –, így aztán, forrásaink fennmaradásának esetlegességét sem tévesztve szem előtt, erős a kísértés azt feltételezni, hogy valóban ekkortájt, azaz Nekcsei Demeter feltételezhető halála után közel fél évvel született döntés e két méltóság további sorsáról.

Nem volna ebben semmi különös, elvégre a tárnokmesterség, de még a trencsényi ispánság is, a jelentősebb honorok közé számított, érthető tehát, hogy az uralkodónak és tanácsának idő kellett a lehetőségek mérlegeléséhez. A figyelemre méltó az, hogy – úgy tűnik – Bihar megyét illetően sokkal gyorsabban sikerült dűlőre jutni. Erre a következtetésre az ad alapot, hogy 1338. november 3-án (*feria tertia proxima post festum Omnium Sanctorum*) Balázs mester bihari ispán és a megye négy szolgabírája (*magister Blasius comes Bihoriensis et quatuor iudices nobilium de eodem*) igazolja egy emberölési ügyben a korábbi oklevelükben (*secundum continentiam priorum litterarum nostrorum compositionaliu(m)*) megszabott vérdíj megfizetését.²³ Mivel az előzőekben már említett, a visegrádi telek adományozásának ügyében kiállított oklevél azt sugallja, hogy 1338. november 2-án Nekcsei Demeter még életben volt,²⁴ kézenfekvőnek tűnik az a következtetés, hogy a november 3-án oklevelet kiállító, ám tisztségét – amint arra korábbi oklevelének említése utal – nyilvánvalóan már előbb is viselő Balázs voltaképpen Demeter tárnokmester „ispán”-i címet viselő alispánja lehetett. Ez nem is lehetetlen, mert a Nekcsei Demeter bihari alispánjaként ismert Diószegi Péter tisztségviselésére az 1333 vége és 1335 eleje közötti időszakból vannak adataink,²⁵ így Balázst minden nehézség nélkül azonosíthatnánk Péter alispán utódaként.

²⁰ 1339. ápr. 22.: Vysady 129.

²¹ 1341. nov. 8.: DF 243741.

²² ENGEL: Arch. I. 211. Tamás, minden jel szerint, jó ideig meghagyta elődje alispánját, Domokost tisztségében, lásd 1339. okt. 4.: DL 75521.; 1341. aug. 15.: MES III. 393.; 1341. nov. 8.: DF 243741., vö. ENGEL: Arch. I. 211.

²³ 1338. nov. 3.: DL 26555. Az oklevél dátumsora: Datum in Felpaly die et termino prenotatis anno Domini m^o ccc^{mo} xx^{mo}x [!] octavo. (A „xxx” szokatlan alakját a sorváltás magyarázza.)

²⁴ ENGEL: Arch: I. 36. is ezt az adatot szerepelteti a tárnokmester utolsó említéseként.

²⁵ Uo.

Van azonban más lehetőség is. Engel Pál az említett Balázst Bihar megye Nekcsei Demetert követő ispánjaként szerepelteti archontológiájában, azonosítva személyét a jól ismert Fonyi Balázssal.²⁶ Ez a megoldás azonban csak három feltétel egyidejű teljesülése esetén fogadható el. Igazolni – vagy legalább valószínűsíteni – szükséges azt, hogy Nekcsei Demeter haláláig viselte Bihar megye ispánságát, másfelől azt, hogy a tárnokmester 1338. november 2-án már nem volt életben, továbbá azt, hogy az említett Balázs valóban azonos személy lehet Fonyi Balázssal.

Necsei bihari ispánságát illetően gyanút keltő lehet, hogy utoljára 1336-ban említik e tisztség viselőjeként. Csakhogy ugyanez a helyzet trencsényi ispánságával is,²⁷ márpedig az utóbbi megye esetében alispánjának folyamatos tisztségviselése²⁸ bizonyossá teszi, hogy valóban a tárnokmester állt a megye élén. A tárnokmesterséget illetően szintén kétségtelen, hogy Demeter haláláig viselte a méltóságot, így nehéz lenne érveket találni arra, hogy miért éppen a bihari ispánsággal lenne más a helyzet.²⁹

Az ellenben nagyon is könnyen elképzelhető, hogy Demeter – az 1338. november 2-ra keltezett oklevél állításának megfelelően – a király előtt személyesen megjelenve rendelkezett ugyan visegrádi telke feléről, csak hogy mindez jóval az esetről beszámoló oklevél kiállítására (és keltezésére) előtt történt, azaz a tárnokmester 1338. november 2-án már halott volt. Ennek az elgondolásnak a valószínűségét több körülmény is megtámogatja. Petóc fia Miklós az 1338. novemberi oklevél szerint Demeter tárnokmester familiárisa és rokona (*familiaris et proximus*) volt. A rokonság ugyan meglehetősen távoli – Miklós az Aba nemzetség szalánci ágából, Demeter

²⁶ Uo., vö. még uo. II. 76.

²⁷ ENGEL: Arch. I. 112. és 211.

²⁸ Vö. 22. jegyz.

²⁹ Párhuzamként adódik Hermán nembéli Lampert országbíró (egyúttal csanádi és nyitrai ispán) példája: 1324 júliusának elején már bizonyosan nem élt (1324. júl. 8.: DL 86965.), ám I. Károly két nappal korábban kelt okleveleinek méltóságsoraiban még csanádi és nyitrai ispánságát is megemlíti (1324. júl. 6.: DL 2220. és 71854.), ami egyértelművé teszi, hogy méltóságait betegeskedése (GYÖRFFY IV. 639, vö. 1323. okt. 22.: DL 57269.) ellenére haláláig megőrizte. – Megjegyzendő, hogy Lampert országbíró zalai ispánsága (ENGEL: Arch. I. 234.) I. Károly egy 1323. nov. 27-i oklevele (FEJÉR CD VIII/2. 457–463.) 1334. máj. 16-i átírásának hibáján alapszik: ebben szerepel Lampert országbíró zalai ispánként is (magistro Lamperto iudice curie nostre comite Zaladiensi, Chanadiensi et Nitriensi), ahol azonban a „Zaladiensi” szót utóbb – alig láthatóan – alápontozással „kihúzták”, így javítva a hibát (1334. máj. 16.: DL 2169.). Lampert zalai ispánsága sem az 1323. nov. 27-i oklevél eredetijében (DF 266742.), sem annak későbbi átírásában (1347. júl. 6.: DL 2152–2153.) nem szerepel.

viszont a lipóciból származott³⁰ –, a familiaritás ellenben annál közelebbi kapcsolatot teremtett kettejük között: történetesen éppen 1338-ban Miklós udvarbíróként (*iudex curie*) szolgálta Nekcsei Demetert.³¹ Az, hogy e tisztség azonosítható-e az altárnokmesterséggel, nehezen ítélni meg, mindenesetre valószínűnek tűnik, mert Demeternek más udvarbírója is ismert,³² máskor pedig albíróját (*viceiudex*) említik.³³ Hasonló módon megnevezett tisztségviselők a 14. század más tárnokmesterei mellett is feltűnnek.³⁴ Petőc fia Miklós ugyanakkor ezzel párhuzamosan udvari tisztséget is viselt a király ajtónállóinak előjárójaként.³⁵ Miklós tehát a királyi udvarban jól ismert személy volt, akit ez utóbbi hivatala az uralkodó személye melletti szolgálatra kötelezett.³⁶ Egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy abban az esetben, ha a telekrészt a tárnokmester odaigérte Miklós-nak, de szabályszerű oklevél kiállítására már nem volt alkalma, az uralkodó segítséget nyújtott udvari emberének azt a látszatot keltve, mintha az okmány kiállításakor Nekcsei még életben lett volna.

Mindez, persze, merő spekuláció, mégis érdemes legalább megfontolni a valószínűségét, mert további érvek hozhatók fel mellette. Annak, hogy 1365-ben I. Lajos a szokásos módon átírta és megerősítette az 1338. november 2-i oklevelet,³⁷ nincs különösebb jelentősége, mivel ez teljesen független attól, hogy 1338. november 2-án Nekcsei Demeter még életben volt-e vagy sem. Szempontunkból az is mellékes, hogy a tárnokmester egy másik familiárisa szintén ott lakott az adomány által érintett visegrádi telken: azon „trencséninek mondott Domokos”-ban (*Dominicus dictus de Trinchinyo*) ugyanis, akinek épületeire nem terjedt ki az adomány hatálya,³⁸ nem nehéz felismerni Nekcsei Demeter trencsényi alispánját, a már említett Domokost. Ez utóbbi körülmény nem utal többre, mint hogy a tárnokmester szerette maga mellett tudni vezető familiárisait. Az viszont már igencsak elgondolkodtató, hogy Petőc fia Miklós udvari tisztségének

³⁰ ENGEL: Gen., Aba nem 13. Szalánci ág 2. tábla: Sirokai, Fricsi, Hedri és Aba nem 8. Lipóci ág 1. tábla: Nekcsei.

³¹ 1338. jan. 23.: DL 38961.; 1338. febr. 9.: DL 60965.; 1338. febr. 18.: DL 60966.; 1338. márc. 5.: DL 60967.

³² 1323. ápr. 26.: FEJÉR CD VIII/2. 404.

³³ 1328. márc. 3.: DL 96144.

³⁴ ENGEL: Arch. I. 37–38.

³⁵ Uo. 48.

³⁶ 1338. jún. 16.: in officio magisterii ostiariorum nostrorum [...] continuam apud nos et in nostra curia faciendo residentiam – írja róla I. Károly egyik oklevele (DL 60968.).

³⁷ 1365. júl. 25.: DL 57087., kiadását lásd MÉSZÁROS 2009, 132–133.

³⁸ 1338. nov. 2.: uo., vö. MÉSZÁROS 2009, 108.

megnevezésében éppen 1338 közepe táján figyelhető meg szembetűnő változás. Elődeit az „ajtónállómester” (*magister ianitorum*) kifejezés jelölte,³⁹ Petőc fia Miklóst azonban előbb következetesen az ajtónállók *rector*-ként emlegetik,⁴⁰ majd – 1338 júniusának közepétől – ugyanilyen következetességgel ő is ajtónállómesterként (*magister ianitorum*) szerepel immár,⁴¹ ami annál is inkább figyelemre méltó, mert – nem számítva az 1338. november 2-i oklevelet – ugyanekkor említik utoljára Nekcsei Demetert is.⁴² Nagy a kísértés arra gondolni, hogy Miklóst mindaddig, amíg Nekcsei Demeter élt, és ő a familiárisa volt, csak a *rector* cím illette meg, ura halála után azonban megkapta a szokásos *magister* titulust.

Az igazi áttörést a kérdés megítélésében mindazonáltal csak annak vizsgálata hozhat, hogy az a Balázs bihari ispán (vagy alispán), aki 1338. november 3-án oklevelet adott ki – de bizonyosan már korábban is viselte tisztségét –, valóban azonosítható-e Fonyi Balázssal, amint azt Engel vélte. Ebből a szempontból a legkevésbé sem közömbös, hogy a következő ismert bihari ispán Perényi Miklós volt,⁴³ akinek a tisztségviselése idején Körösszeg várnagyaként bizonyos Dénes fia Jakab szerepel.⁴⁴ Mindkettejüket jól ismerjük ugyanis, mégha Perényi Miklósról nem is tudjuk bizonyosan, hogy kicsoda.

A fenti talányos megfogalmazás, persze, némi magyarázatra szorul. Ám mielőtt arra sort kerítenénk, célszerűnek látszik előbb az egyszerűbb esetet, Dénes fia Jakabot szemügyre venni. Nagypapa, Iroszló 1269-ben tűnik fel István ifjabb király embereként.⁴⁵ Egy 1276-ra datált, IV. László király nevében fogalmazott hamis oklevél Iroszló fiait „margonyai”-aknak mondja,⁴⁶ ami azonban igaz lehet, mert Iroszló egyik fia, Miklós 1299-ben eladta a Sáros megyei Margonyán bírt részét Aba nembéli György fia

39 1317. dec. 15.: DL 31181.; 1335. aug. 14.: Zichy I. 464. Megjegyzendő, hogy a tisztségnév „ianitor” formában is előfordul, ez az említés azonban relációs jegyzetben található (1337. aug. 27.: AO III. 401.), míg a Magyarországon László néven uralkodó Vencel ajtónállómestere szintén „magister ianitorum” (1301. szept. 26.: FEJÉR CD VI/2. 305.).

40 1338. febr. 9.: DL 60965.; 1338. febr. 18.: DL 60966.; 1338. márc. 5.: DL 60967.

41 1338. jún. 16.: DL 60968.; 1340. (nov. 8–30. k.): MES III. 380. (keltére lásd AOKt XXIV. 645. sz.); 1341. júl. 2.: DL 40860.; 1341. júl. 19.: AO IV. 121.; 1342. febr. 11.: AO IV. 191.; 1342. máj. 14.: Zichy II. 33.; 1342. júl. 31.: DL 89294.

42 1316. jún. 16.: DL 60969.

43 ENGEL: Arch. I. 112.

44 Uo. 349.

45 1274. (febr. 22–szept. 3. k.): RA II/2–3. 79. (keltére lásd uo. 2479. sz.).

46 1276. (s. d.): RA II/2–3. 172. (az oklevél hamis voltára lásd RA 2743. sz.).

Péternek,⁴⁷ amibe Miklós fivére, Dénes és annak fia, Jakab beleegyezett; ekkor szerepel először forrásainkban Jakab. Egy Vizsolyban kiadott keltezetlen *damus pro memoria* szerint Iroszló fia Dénes a vizsolyi bíróság előtt pereskedett,⁴⁸ ami arra vall, hogy elfogadta Aba Amadé hatalmát. E következtetést igazolja, hogy Dénes részt vett az Amadé-fiak Patak elleni támadásában, majd Sáros várának védelmében I. Károly ellen,⁴⁹ amiért Zemplén megyei Pihnye (*Pyhuhe*) nevű birtokát a király elkobozta és Petenye fia Péternek adta.⁵⁰ A válságot a családnak további veszteségek nélkül sikerülhetett túlélnie, mert 1318-ban Dénes fia Jakab és fivére, Tompos János (apjuk nevében is) eladták öröklött birtokuk Nagyteleknek nevezett részét; ekkor komlói nemeseknek (*nobiles de Komlous*) mondják őket.⁵¹ Ugyanebben az évben a Sáros megyei Kapronca határosaiként említik a testvéreket,⁵² ami arra utal, hogy margonyai birtokukat szintén sikerült megőrizniük, és ezt meg is erősíti, hogy Dénes fia Jakab 1341-ben mint margonyai birtokos szerepel.⁵³

Az egykor a királyi hatalom ellen fellázadó Amadé-fiak familiárisai közé tartozó apa fia, Jakab jelentősnek mondható karriert futott be az északkeleti országrész új urai, a Drugetek szolgálatában. 1325-ben már Druget Fülöp nádor dédesi várnagyaként kerül élénk,⁵⁴ joggal feltehető azonban, hogy a tisztséget nem előzmények nélkül kapta urától, és így valószínűleg már korábban is Druget-familiáris lehetett. Könnyen lehet, hogy ő volt 1326-ban Fülöp gömői alispánja,⁵⁵ az viszont bizonyos, hogy 1334 és 1337 között – immár az 1327-ben meghalt Fülöp nádor unokaöccsét, Vilmost szolgálva tehát – ugyanezen tisztséget látta el.⁵⁶ Ezzel párhuzamosan ő volt ura „vidéki” alnádora is (*vicepalatinus, viceiudex*) is.⁵⁷ A nádor

⁴⁷ 1299. (s. d.): ÁÚO XII. 641–642., vö. 1327. febr. 16.: DF 265432.

⁴⁸ é. n.: DL 75220., kiadását („1310–1320 k. márc. 9.–ápr. 9.”-re keltezve az oklevelet) lásd RDES I. 325. (744. sz.).

⁴⁹ A két eseményre: ENGEL 1988, 100–101.

⁵⁰ 1312. ápr. 10.: AO I. 254–256.

⁵¹ 1318. jún. 19.: DL 64578. Alighanem a Kapi melletti Tapolykomlós értendő és nem a Makovica melletti Komlóspatak.

⁵² 1(3)18. (s. d.): Iacobus et Tumpus filii Dyonisii filii Irizlay commetanei ipsius terre Kapruncha, AO I. 491–492.

⁵³ 1341. júl. 21.: FEJÉR CD VIII/4. 492–494.

⁵⁴ 1325. nov. 11.: AO II. 226.

⁵⁵ 1326. ápr. 28.: AO II. 242–243.

⁵⁶ Második gömői alispánására az első és az utolsó ismert adat: 1334. júl. 25.: DL 96172.; 1337. júl. 28.: DL 56847., vö. még 1338. jún. 12.: DL 8391.

⁵⁷ 1335. márc. 2.: FEJÉR CD VIII/7. 271–272.; 1335. jún. 18.: DL 51008.; 1335. aug. 7.: AO III. 190.; 1335. szept. 22.: DL 56844.; 1335. szept. 29.: AO III. 199.; 1337. ápr. 13.: DF 283778.

helyetteseként is elsősorban Gömör megyei ügyekkel kapcsolatosan kerül elének,⁵⁸ de a Szabolcs megyei Székely birtok ügyében folytatott perben is juthatott neki valamiféle szerep (mert annak egyezséggel történt lezárása⁵⁹ után békebírság járt neki),⁶⁰ és ura Sáros megyei bírságszedőinek szintén ő adott utasítást 1337 áprilisában⁶¹ az az idő szerint Visegrádon működő nádori kúriából, ahová vélhetően a tisztségéből fakadó teendők szólították. Feltűnően ritka alnádori szereplése Vilmos gyakori vizsolyi jelenlétével magyarázható, tevékenysége ugyanakkor semmiféle kapcsolatban nem állt a Drugetek ekkor már jelentős múltra visszatekintő vizsolyi bíróságával. Ilyen előzmények után szerepel Dénes fia Jakab 1342 elején körösszegi várnagyként.

Ami mármost az említett Perényi Miklós bihari ispánt illeti, a személyére vonatkozó iménti megfogalmazást az indokolja, hogy a korból két Perényi Miklóst ismerünk, apát és fiát,⁶² ilyenformán eldöntendő, hogy melyikük viselte a bihari ispánságot. Az apa, Orbán fia Miklós, Aba nem-béli Amadé tekintélyesebb familiárisai közé tartozott, utóbb azonban Druget Fülöp, majd Vilmos szolgálatába állt.⁶³ Engel Pál 1342-ig bezárólag minden „Perényi Miklós”-sal kapcsolatba hozható archontológiai adatot az idősebb Miklósra vonatkoztatott, azaz a bihari ispánnal kapcsolatosat is. Ennek megfelelően tehát előbb szepesi alispán (1318), majd vizsolyi albíró volt (1323–1327, 1333–1334), aztán ez utóbbi tisztségével részben párhuzamosan sárosi alispán (1331–1334), végül bihari ispán és sólyomkői várnagy (1341–1342).⁶⁴ Mivel idősebb Perényi Miklós bizonyosan életben volt még az 1340-es évek második felében,⁶⁵ ez a pályakép akár elfogadható is lenne, csakhogy az 1330-as évek elején tevékenykedő vizsolyi albíró és az ugyanakkor szereplő sárosi alispán két különböző személy volt. Ennek legfőbb bizonyága az alábbi oklevélpárból világlik elő.

⁵⁸ 1335. aug. 7.: AO III. 190. (vö. az eredetivel: DL 56843.); 1335. szept. 29.: AO III. 199.

⁵⁹ 1335. jún. 1.: DL 51006.

⁶⁰ 1335. jún. 18.: DL 51008.

⁶¹ 1337. ápr. 13.: DF 283778.

⁶² ENGEL: Gen., Perényi 1. tábla: nyalábi ág és 3. tábla: rihnoi ág.

⁶³ ZSOLDOS 1997, 357.

⁶⁴ Vö. ENGEL: Arch. II. 189. Engel az általam „vizsolyi albíró”-sággként említett tisztség első, Druget Fülöp nádorsága idejére eső szakaszát „alnádor”-ságnak, a másodikat „nádori albíró”-ságnak mondta. Idősebb Perényi Miklós vizsolyi bíraskodásával kapcsolatosan – mind annak időbeli kereteit, mind jellegét illetően – jelentősen eltér a véleményem Engelétől, ennek kifejtésére azonban más alkalommal teszek kísérletet.

⁶⁵ 1347. (okt. 20. e.): AO VII. 438–441. (keltére lásd AOKlt XXXI. 987. sz.); 1349. aug. 1.: DL 70169. és 70170., vö. ENGEL: Gen., Perényi 1. tábla: nyalábi ág.

1334. február 16-án, Vizsolyban (*in Wysl*) kelt oklevelében Miklós ispán, Vilmos nádorhelyettes, valamint szepesi és újvári ispán albírja (*viceiudex magistri Willermi comitis de Scepes et de Wywar vices gerentis palatini*) előadja, hogy Ládi (*de Laad*) Domokos fia Pős perbe fogta előtte Enyicke (*Enuske*) birtok ügyében Pányoki (*de Pank*) Dobó fiait, Miklóst, Jakabot és Balázst, ám ítéletet nem hozott, mivel Dobó fiai még kiskorúak voltak (*in etate tenera erant constituti*) és a király parancsba adta, hogy amíg a törvényes kort el nem érik, nem kényszeríthetik őket perbeállásra (*ex precepto domini regis mediantibus litteris eiusdem recepimus, quod usque cum dicti filii Dobow legitimam pervenirent ad etatem, nostro iudicio astare non compellere-mus*), így aztán hét évre (*usque ad revolutionem septem annorum*) elhalasztotta perük tárgyalását.⁶⁶ Három hónappal később viszont, május 16-án, Sárosban (*in Sarus*) kiadott oklevelében Miklós ispán, Vilmos mester Sáros megyei albírja (*viceiudex magistri Wyllermi de comitatu Sarus*) és a szolgabírák előadják, hogy Holchan-nak mondott János (*Johannes dictus Holchan*) perbe fogta előttük Péter fiait, Mátét és Petót, Jakab fia Jánost, valamint Dobó fia Miklóst, akiknek perbeli képviselője azonban bemutatta a király parancslevelét – amelynek tartalma ugyanaz volt, mint az előbbi esetben: Dobó fiai nem kényszeríthetők bíróság elé, míg a törvényes kort el nem érték (*nullus iudicum regni sui [sc. Karoli regis] predictos filios Dobou debeant vel presumpmant iudicare, donec ipsi legitimam perveniant ad etatem*). Mivel az alperesek *procuratora* Dobó fiai nélkül nem akart a perben megfelelni a felperesnek, az alispán és a szolgabírák július 4-re (*ad feriam secundam proximam post octavas Beati Johannis baptiste*) halasztották el a pert, hogy addig megtudják uruktól, Vilmos nádortól, mit tegyenek: ítéljenek-e a többi alperes felett, esetleg Dobó fiai felett is a királyi parancs ellenére, avagy sem (*ad interrogandum dominum nostrum Wyllermum palatinum, utrum predictos Matheum, Petheu per se aut filios Dobou memoratos contra gratiam regiam ipsis factam debeamus an non iudicare*).⁶⁷

Magától értetődő, hogy ugyanazon természetű ügyben (Pányoki Dobó kiskorú fiainak királyi kiváltságuk ellenére történő perbehívását illetően) ugyanazon személy néhány hónap különbséggel nem hozhatott ennyire különböző döntéseket. Így aztán nem kétséges, hogy a vizsolyi albíró nem lehet azonos személy a sárosi alispánnal. Az ugyanakkor tény, hogy mindkettőjüket „Perényi Miklós”-ként emlegetik a kortársak.⁶⁸ A megol-

⁶⁶ 1334. febr. 16.: HOKlt 206. (A szöveg javítva az eredeti alapján: DL 90812.)

⁶⁷ 1334. máj. 16.: AO III. 75–76. (A szöveg javítva az eredeti alapján: DL 2826.)

⁶⁸ Az idősebb Perényi Miklósról lásd pl. 1332. máj. 1.: AO II. 591–592.; (1334.) máj. 4.: AO III. 70–71.; (1334.) máj. 10.: DF 269892., a fiára pedig 1333. febr. 8.: FEJÉR CD VIII/5.

dás nyilvánvalóan csak az lehet, hogy az 1310-es évek vége óta folyamatosan a Drugetek – Fülöp, majd unokaöccse, Vilmos – vizsolyi bírósága élén álló apáról, illetve a forrásainkban 1329-ben feltűnő fiáról,⁶⁹ az ifjabb Miklósról van szó, és az utóbbi volt az, aki sárosi alispánként szolgált a Druget Vilmost. Az azonban, hogy kettejük közül ki volt a bihari ispán, korántsem dönthető el hasonló egyértelműséggel, jóllehet valószínűbbnek tűnik, hogy ifjabb Perényi Miklósról lehet szó. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy voltaképpen mindegy is, melyikük töltötte be a tisztséget valójában, mivel szempontunkból annak van jelentősége: akár egyik, akár másik Perényi Miklós volt a bihari ispán 1341–1342-ben, Dénes fia Jakabhoz hasonlóan Druget-familiáris volt az illető.

Elképzelhető lenne persze, hogy Dénes fia Jakab körösszegi várnagy és Perényi Miklós bihari ispán és sólyomkői várnagy e tisztségeik viselésének időpontjában valójában már nem Druget Vilmost szolgálták, hanem – valamikor korábban kiválva annak familiájából – közvetlenül az uralkodótól nyerték el kinevezésüket. Ez a megoldás azonban bizvást kizárható, mivel Druget Vilmos – 1342. szeptember 15. táján bekövetkezett⁷⁰ – halála után Bihar megye ispánja történetesen éppen az új nádor, Zsámboki (Gilétfi) Miklós lett.⁷¹

A Nekcsei Demeter tárnokmester halála utáni években Bihar megye legjelentősebb királyi tisztségeiben – a Sólyomkő várnagyságával összekapcsolt megyésispánságban, illetve az attól független körösszegi várnagyságban – tehát Druget-familiárisok tűnnek fel, Druget Vilmos halála után pedig a bihari ispán az új nádor, Zsámboki Miklós lett. Ez a két körülmény nem sok kétséget hagy afelől, hogy Demeter tárnokmester halála után valójában Druget Vilmos állt a megye élén, amelyet – a kor szokásainak megfelelően – familiárisai révén kormányzott.

Mindebből két további következtetés is levonható. Dénes fia Jakab és Perényi Miklós bihari szereplése jelentős mértékben megnöveli annak valószínűségét, hogy a korábbiakban említett „Balázs bihari ispán” nem Nekcsei Demeter utolsó alispánja volt, hanem Engel sejtésének megfelelően valóban Fonyi Balázssal azonosítható, és így – tehetjük hozzá – Perényi Miklóshoz hasonlóan Druget Vilmos nádor ispáni címet viselő alispánjaként tekinthetünk rá. Fonyi Balázst ugyanis – Dénes fia Jakabhoz és mindkét Perényi Miklóshoz hasonlóan – erős szálak fűzték a Druget-

213–214.; 1334. okt. 9.: FEJÉR CD VIII/7. 263.

⁶⁹ 1329. febr. 16.: AO II. 388.

⁷⁰ PITI 2006, 435–436.

⁷¹ ENGEL: Arch. I. 112.

tekhez. Fülöpöt füleki várnagyként, majd borsodi alispánként szolgálta.⁷² Ha viszont Balázs bihari (al)ispán valóban azonos személy Fonyi Balázssal, akkor abból szükségképpen egyúttal az is következik, hogy Nεκcsei Demeter 1338 novemberének elejénél jóval korábban hunyt el.

Ez sem teljesen közömbös persze, ám ennél jóval érdekesebb, hogy az eset révén némi bepillantást nyerhetünk I. Károly hatalomgyakorlásának műhelytitkaiba. A Nεκcsei Demeter egykori honorjai körüli bonyodalmak két főszereplője, Szécsényi Tamás erdélyi vajda és Druget Vilmos nádor ugyanis akkor már évek óta ellenfélként tekintett egymásra,⁷³ így kézenfekvő arra gondolni: Károly a riválisok egymásnak feszülő ambícióit tartotta féken elhunyt tárnokmestere „örökség”-ének megosztásával, azaz a véglegesnek tekinthető döntés szembetűnő kerülése valójában nem a király döntésképtelenségét tükrözi, hanem a két báró közötti egyensúly fenntartását szolgálta. Ebben az esetben viszont figyelmet érdemel az az időbeli különbség, ami Nεκcsei Demeter uratlanná vált honorjainak új birtokosukhoz kerülésében megfigyelhető: míg Druget Vilmos nádor – Fonyi Balázs révén – szinte azonnal átvette Bihar kormányzatát, Szécsényi Tamásnak hosszabb időbe tellett ugyanez a maga „részét” illetően.

Mielőtt a jelenség hátterében, mintegy rutinszerűen, I. Károly és a Drugetek közismerten bensőséges kapcsolatát keresnénk, érdemesnek látszik megfontolni azt a lehetőséget, hogy talán nyomára bukkantunk annak a gyakorlatnak, amelyet I. Károly akkor követett, amikor valamely oknál fogva nem töltött be egy megüresedett megyésispáni honort: átadta azt kormányzásra a nádornak, amíg végleges döntés nem születik annak sorsáról, elvégre a napi ügyeket addig is vinnie kellett valakinek. S valóban, találunk is olyan eseteket, amelyek ebbe az irányba mutatnak, igaz, jóval kevésbé határozottan.

I. Károly balsikerű havasalföldi hadjáratában (sokak mellett) elesett a királyával páncélzatot cserélő Hédervári Dezső.⁷⁴ Halálával megürültek méltóságai: a királynéi udvarispánság és lovászmesterség, valamint a győri, a soproni és a zarándi megyésispánság. Ezek többségének betöltésére rövid időn belül sikerült a megoldást megtalálni,⁷⁵ egyedül a

⁷² ENGEL: Arch. I. 313., 118.

⁷³ Vö. ZSOLDOS 2012a, különösen: 536–540.

⁷⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, cap. 209. (SRH I. 500.)

⁷⁵ Garai Pál 1331-től szerepel királynéi udvarispánként, Hahót Miklós 1333-tól királynéi lovászmesterként, Losonci István pedig 1331-től soproni ispánként, megjegyzendő azonban, hogy az évszámok az első ismert említésre vonatkoznak. Nagymartoni Lőrinc 1332. évi feltűnése a zarándi ispánság élén beilleszthető lenne a sorozatba

győri ispánságot illetően tűnik zavarosnak a helyzet. Ott ugyanis 1332–1333-ban, nem egészen egy év leforgása alatt három ispán váltotta egymást. Előbb Fonyi Balázs, majd Doncs zólyomi ispán, azután az utóbbi fia, László szerepel ispánként, hogy végül 1335-ben újra Fonyi Balázst találjuk a tisztségben.⁷⁶ Ez alkalommal kétség sem férhet hozzá, hogy valóban Fonyi Balázssal van dolgunk,⁷⁷ aki egyúttal a bakonyi ispáni tisztelet is ellátta, mégpedig 1332 és 1335 között – minden jel szerint – folyamatosan.⁷⁸ Kérdés mármint, hogy Fonyi Balázs vajon „önálló”, azaz a király által kinevezett ispán volt-e, vagy Druget-familiárisként ispáni címet viselő alispán. Az egyértelmű feleletet az nehezíti, hogy az 1330-as évek első feléből nem áll a rendelkezésünkre olyan forrás, mely Balázst Druget-familiárisként említené, ráadásul – mivel az 1332 és 1335 közötti időszakról van szó – a teljes bizonyosághoz azt kellene igazolni, hogy mind Druget János nádorhoz, mind annak fiához és utódjához, Vilmoshoz is efféle kapcsolat fűzte. Ennek lehetőségét azonban mégiscsak érdemes legalább mérlegelni, mivel Balázs fivére, „Zonk”-nak mondott János kétségtelenül Druget Vilmos familiárisa volt: 1328-ban egy meg nem nevezett vár várnagyaként,⁷⁹ utóbb pedig borsodi, majd sárosi alispánként szolgált urát.⁸⁰ Ez utóbbi körülmény bizonyossá természetesen nem teszi Balázs Druget-familiáris voltát a kérdéses időszakban, valószínűvé azonban igen, és e következtetésnek az Anjou-kor nemességének belső szerkezetéről rendelkezésünkre álló ismeretek⁸¹ sem mondanak ellent, sőt, megerősítik azt.

(ENGEL: Arch. I. 56., 57., 179., 239.). Igaz, ezt megelőzően, 1331-ben, Dezső özvegye és fia, Henrik maguk rendelkeztek annak ügyében: bérbe adták (locavimus, statuimus et donavimus) az ispánságot Világosvárral és más tartozékaival együtt bizonyos Antal mesternek oly módon, amint az adományozási jogukhoz tartozik (eo modo, quo ad nostram pertinet collationem), 1331. szept. 8.: HO III. 110–111. Engel ez utóbbi adatot Antal mester alispáni kinevezéseként értelmezte (ENGEL: Arch. I. 239.), ami valóban a legvalószínűbb megoldásnak tűnik, ugyanakkor azonban az eset szembevetendő érdekessége, hogy egyfajta kísérlet lehetett a honorbirtok megöröklésére, mégpedig királyi jóváhagyás nélkül, amire egyfelől Nagymartoni Lőrinc ispáni kinevezéséből következtethetünk, másfelől abból a tényből, hogy Hédervári Henrik a későbbiekben sohasem jutott bárói méltósághoz (vö. ENGEL: Arch. II. 96.), ami apja önfeláldozása után különösen feltűnő.

⁷⁶ ENGEL: Arch. I. 132–133.

⁷⁷ 1332. máj. 12.: DF 243732., kiadását lásd GÁBOR 1908, 197–202. és 1335. júl. 6.: DF 265467.

⁷⁸ ENGEL: Arch. I. 101.

⁷⁹ 1328. szept. 21.: DF 209852.

⁸⁰ ENGEL: Arch. I. 118., 170.

⁸¹ ENGEL 1988 (2003), 310–318.

Egy másik – szintén bizonytalanságokkal terhes – példát kínál Veszprém megye. Ennek örökös ispánságát I. Károly 1313-ban adományozta a középkorban Nagyszigetnek nevezett Csepel-sziget tizedeiért cserébe István veszprémi püspöknek.⁸² István püspök valójában már korábban is a megye ispánja volt⁸³ – a méltóságot alighanem az Amadé-fiakkal tető alá hozott kassai szerződés körül teljesített szolgálataiért⁸⁴ kapta –, utóbb azonban, vélhetően az 1313. évi országos gyűlésen,⁸⁵ az egyszerű ispánságot örökös ispánsággá változtató döntés született. Ennek ellenére 1323-tól kezdve a király ispánjai álltak a megye élén, elsőként Berend fia Márton.⁸⁶ A jelenség magyarázataként az merült fel, hogy I. Károly korábbi adományainak azévi felülvizsgálatakor nem erősítette meg 1313. évi adományát.⁸⁷ Károly ugyanis szemlátomást idegenkedett attól a gondolattól, hogy főpapjai örökös ispánként kormányozzák azon megyéket, amelyekben székvárosuk feküdt, ami, persze, kiváltotta a püspöki kar ellenállását.⁸⁸ A kényes politikai helyzet, gondolhatnánk, azt kívánta volna, hogy legalább az első alkalommal valamelyik különösen tekintélyes világi báróját helyezze az uralkodó a veszprémi ispánságba. Mindaz azonban, amit Mártonról tudunk, arra látszik utalni, hogy Károly egészen más logikát követett a veszprémi ispánság kérdésének elrendezésekor.

Márton apja, György fia Berend 1300-ban tűnik fel Rátót nembéli Domokos ispáni címet viselő nógrádi alispánjaként.⁸⁹ A Nógrád megyei Acsán⁹⁰ birtokos Berend utódait jobban ismerjük,⁹¹ mint felmenőit, és bár bizonyos, hogy a Kartal nembéli Csuda fia Miklóssal valamiféle rokonságban állt,⁹² egyik ismert nemzetséghez tartozása sem állapítható meg egyértelműen.⁹³ Tény mindenestre: György fia Berend alispáni tisztsége

⁸² 1313. okt. 26.: FEJÉR CD VIII/5. 86–88., vö. még 1313. okt. 26.: FEJÉR CD VIII/1. 512–513.

⁸³ 1313. ápr.: DF 200784.

⁸⁴ 1311. okt. 3.: RDES I. 391–393., vö. 1311. okt. 7.: FEJÉR CD VIII/1. 405–412.

⁸⁵ 1313. aug. 1.: DL 33568.

⁸⁶ 1323. ápr. 13.: AO II. 72.; 1323. (ápr. 14–28. k.): AO II. 144. (keltére lásd AOkl. VII. 124. sz.); 1323. máj. 28.: DF 200811.; 1323. jún. 26.: DF 200813.; 1324. máj. 26.: DL 40 453.; 1324. júl. 5.: AO II. 145., vö. ENGEL: Arch. I. 231.

⁸⁷ ENGEL: Arch. I. 231.

⁸⁸ Vö. ZSOLDOS 2013.

⁸⁹ 1300. szept. 2.: magister Berend filius comitis Georgii comes Neugradiensis, DL 74566.; Rátót Domokos nógrádi ispánjára l. ZSOLDOS: Arch. 173.

⁹⁰ GYÖRFFY IV. 225.

⁹¹ ENGEL: Gen., Acsai.

⁹² Forrásunk a „consanguineus” szót használja kettejük kapcsolatára utalva, lásd 1300. szept. 2.: DL 74566.

⁹³ GYÖRFFY IV. 221.

egyértelmű jele annak, hogy a századfordulón Rátót nembéli Domokos familiárisa volt, így semmiképp sem tartozhatott abba a társadalmi körbe, amelyből az Árpád-kor végén még a bárók közé számító megyésispánok zöme kikerült. Berend fia Márton ilyenformán éppen alkalmas személynek látszik arra, hogy az akkor már nádor Druget Fülöp emberének gondoljuk, aki ura alispánjaként állt Veszprém megye élén, csak hogy egyetlen adat sincs a birtokunkban, amely kettejük efféle kapcsolatát igazolhatná. Másfelől azonban figyelemre méltó, hogy Berend fia Márton Békés megye ispánjaként is feltűnik nem sokkal később. Korábban a megye a Borsák oligarchikus tartományának része volt,⁹⁴ ám a megye kormányzatáról a Borsák bukása utáni időszakban szinte semmit sem tudunk. Berend fia Márton Druget János nádorsága idején, 1329-ben szerepel először békési ispánként,⁹⁵ ezt követően azonban csak az 1340-es években említik e tisztség viselőjeként,⁹⁶ egészen 1346-ig.⁹⁷ Mivel időközben más békési ispánról nem tudunk, feltételezhető, hogy Márton folyamatosan viselte tisztségét, amely azonban – a hozzá kapcsolt honorbirtokok hiányában – meglehetősen jelentéktelennek számított.⁹⁸ Az a körülmény, hogy Berend fia Márton még évekkel az utolsó Druget-nádor halála után is békési ispán volt, ellentmondani látszik annak, hogy őt is a nádort helyettesítő, ispáni címet viselő alispánok csoportjába soroljuk. Meglehet azonban, hogy e kivételes bánásmódot azért érdemelte ki, mert egyike volt azoknak, akik I. Károly említett havasalföldi hadjáratában a királyt kimenekítették a biztos halálból,⁹⁹ miközben az sem feledhető, hogy veszprémi és békési ispánságának jellemzői különbözhetnek is egymástól.

Tény mindenestre, hogy azt a tézist, mely szerint a megüresedett megyésispáni honort a király végleges döntéséig a nádor igazgatása alá rendelték, I. Károly korában mindössze három eset látszik alátámasztani, ami távolról sem mondható sziklaszilárd alapzatnak. Nem is az adatok mennyisége elkedvetlenítő – hiszen eleve feltehető volt, hogy meglehetősen ritkán előforduló jelenségről van szó –, hanem bizonyító erejük: az ismert esetek közül csupán a bihari tekinthető „bizonyos”-nak, a győri és a veszprémi ellenben legfeljebb „valószínű”-nek, illetve „elképzelhető”-nek

⁹⁴ 1313. nov. 13.: Bánffy I. 40–41., értelmezéséhez vö. Zsoldos Attila: *A Borsa-tartomány igazgatásának kérdései* (sajtó alatt).

⁹⁵ 1329. máj. 13.: Károlyi I. 71.

⁹⁶ Lásd pl. 1341. máj. 12.: AO IV. 92–93.; 1343. márc. 23.: uo. 307–311.

⁹⁷ 1346. ápr. 28.: DF 278782.

⁹⁸ ENGEL: Arch. I. 108.

⁹⁹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, cap. 209. (SRH I. 500.)

értékelhető. Az elképzelés sorsát ezen a ponton akár rá is bízhatnánk a „további kutatások”-ra – amint az az első pillantásra ígéretesnek látszó, ám a bizonyítás zátonyán megfeneklő hipotézisek esetében szokásos –, ha Károly fiának és örökösének, I. Lajosnak az uralkodása alatt nem tűnne fel ugyanez a jelenség. Az 1372 és 1375 között hivatalban lévő Lackfi Imre nádor Nyitra, Vas és Sopron, továbbá Trencsén megyék honorját birtokolta méltóságviselése alatt. Vasról és Sopronról már 1374-ben le kellett mondania Szécsényi Frank javára,¹⁰⁰ Trencsénről pedig 1375 tavaszán, amikor a király azt Bebek György királynéi tárnokmesternek adta.¹⁰¹ Nem sokkal ezt követően halhatott meg; a nádori tisztséget 1375 nyarán már üresedésben lévőknek mondják.¹⁰² Nyitra megye új ispánja, Domokos fia Miklós októberben tűnik fel,¹⁰³ így vélhetően még a nádori méltóság betöltése előtt kaphatta meg a megyét. Lackfi legjelentősebb tisztségét, a nádorit Garai Miklós, az addigi macsói bán kapta meg,¹⁰⁴ aki addig azt a öt délvidéki megyéből álló tartományt is kormányozta, amelyet még I. Károly rendelt a macsói bánok alá.¹⁰⁵ Garai kinevezésével ily módon az a helyzet állt elő, hogy a nádor megye, illetve megyék nélkül maradt, ami a 12. század vége óta legalábbis szokatlan jelenségnek számított.¹⁰⁶ Kapóra jött tehát, hogy Himfi Benedek éppen 1375 nyarán újította fel a szentföldi zarándoklatra vonatkozó régi tervét,¹⁰⁷ így a király a kézenfekvő megoldás mellett döntött: Garai Miklós nádor elnyerte az addig Himfi által kormányzott megyéket, azaz Temest és Csanádot, valamint Kevét és Krassót.¹⁰⁸ Garai azonban egy ötödik megyét is megkapott: Pozsonyt. Ennek addigi ispánja, Dunajeci János 1375 elején tűnik el forrásainkból¹⁰⁹ – vélhetően meghalt –, és az így megürült honor is az új nádor tisztségeit gyarapította néhány évig. 1378 elején azonban azt a sajátos jelenséget tapasztaljuk, hogy a király elvette Pozsony megyét nádorától, anélkül azonban, hogy új pozsonyi ispánt kinevezett volna. Ennek megfelelően a pozsonyi ispánságot üresedésben lévőknek tüntetik fel a királyi privilégiumok méltóságsorai,

¹⁰⁰ ENGEL: Arch. I. 180., 227.

¹⁰¹ 1375. ápr. 5.: FEJÉR CD IX/5. 37–38., vö. ENGEL 1982, 890.

¹⁰² ENGEL: Arch. I. 4.

¹⁰³ Uo. 160.

¹⁰⁴ Uo. 4., 28.

¹⁰⁵ ENGEL 1982, 914.

¹⁰⁶ Vö. ZSOLDOS: Arch. 16–25., ENGEL: Arch. I. 1–4., vö. még ZSOLDOS 2012b.

¹⁰⁷ Vö. SZOVÁK 1998, CSUKOVITS 2003, passim, E. KOVÁCS 2009.

¹⁰⁸ ENGEL: Arch. I. 122., 139., 144., 203.

¹⁰⁹ ENGEL: *Gen.*, Rikalf rokonsága 1. tábla: Dunajeci.

egészen az új ispán, Himfi Benedek kinevezéséig.¹¹⁰ Miközben az ispánság üresedésben volt, két pozsonyi alispán is szerepel forrásainkban. Nyilvánvaló, hogy valakitől kapták a megbízatásukat. Az a körülmény, hogy 1378 decemberében – néhány héttel tehát az új pozsonyi ispán, Himfi Benedek kinevezése előtt – Garai Miklós pozsonyi ispán 1376-ban említett alispánja, Lőkös fia Miklós szerepel a pozsonyi ispánsághoz tartozó Detrekő várnagyaként,¹¹¹ nem sok kétséget hagy afelől, hogy voltaképpen a Pozsony megyét mint *üres honort* a kezén tartó Garai Miklós nádort helyettesítette a két alispán: éppúgy, mint Nekcsei Demeter halála után Druget Vilmos nádort a maga familiárisai Bihar megyében.

¹¹⁰ ENGEL: Arch. I. 167. Megjegyzendő, hogy Garai 1377. máj. 14-én szerepel utoljára pozsonyi ispánként (1377. máj. 14.: DF 236196.), Himfit pedig már egy 1379. jan. 11-re keltezett oklevél méltóságsorában pozsonyi ispánnak mondják (DF 285735.), jöllehet két másik, ugyanaznap kelt privilégium a pozsonyi ispánságban még üresedést tüntet fel (DL 6482., 6483.).

¹¹¹ 1378. dec. 20.: DL 6582., vö. ENGEL: Arch. I. 299.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL
DF
DL

Kiadott források

- AO I–VII *Anjou-kori okmánytár.* I–VII. köt. Szerk. NAGY Imre, NAGY Gyula. Budapest, 1878–1920.
- AOklt VII, XXIII–XXIV, XXXI *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia.* Főszerk. KRISTÓ Gyula. VII. köt. 1323. Szerk. BLAZOVICH László, GÉCZI Lajos. XXIII–XXIV. köt. 1339–1340. Szerk. PITI Ferenc. XXXI. köt. 1347. Szerk. SEBŐK Ferenc. Szeged–Budapest, 1991, 1999, 2001, 2007.
- ÁÚO XII *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus.* Közzéteszi: WENZEL Gusztáv. XII. köt. Budapest, 1874.
- Bánffy I *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez.* 1. köt. 1214–1457. Szerk. VARJÚ Elemér. Budapest, 1908.
- CDCr X *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije.* Vol. X. *Diplomata annorum 1332–1342 continens. Listine godina 1332–1342.* Coll. et digessit Tadija SMIČIKLAS. Zagrabiae/Zagreb, 1912.
- DRH 1301–1457 *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius BÓNIS, Vera BÁCSKAI. Budapest, 1976 (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II-11.).

- FEJÉR CD *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Tom. I–XI. Studio et opera Georgii FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- HO I, III *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I, III. köt. Kiadják: NAGY Imre, PÁUR Iván, RÁTH Károly és VÉGHÉLY Dezső. Győr, 1865–1866.
- HOKlt *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Szerk. NAGY Imre, DEÁK Farkas, NAGY Gyula. Budapest, 1879.
- Károlyi I *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. 1. köt. *Oklevelek 1253–1413*. S. a. r. GÉRESI Kálmán. Budapest, 1882.
- MES III *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. Tom. III. 1321–1349. Ed. Ludovicus Crescens DEDEK. Strigonii, 1924.
- RA II/2–3 *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY Imre, BORSA Iván. Budapest, 1961.
- RDES I *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Ad edendum praeparavit Vincent SEDLÁK*. I. *Inde ab A. MCCC. usque ad A. MCCCXIV*. Bratislavae, 1980.
- SRH *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Edendo operi praefuit Emericus SZENTPÉTERY. Az utószót és a bibliográfiát összeáll., a Függelékben közölt írásokat az I. kiad. anyagához illesztette SZOVÁK Kornél, VESZPRÉMY László. 2. kiad. Budapest, 1999.
- UGDS I *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bd. I. 1191–1342. Bearb. von Franz ZIMMERMANN, Carl WERNER. Hermanstadt, 1892.
- Výsady *Výsady miest a mestčiek na Slovensku (1238–1350)*. Na vydanie pripravil Ľubomír JUCK. Bratislava, 1984.
- Zichy I–II *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*. I–II. köt. Szerk. NAGY Iván, NAGY Imre, VÉGHÉLY Dezső. Pest, 1871–1872.

Szakirodalom

- CSUKOVITS 1994 Csukovits Enikő: Nekcsei Demeter. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ Gyula, szerk. ENGEL Pál, MAKK Ferenc. Budapest, 1994, 483.
- CSUKOVITS 2003 Csukovits Enikő: *Középkori magyar zarándokok*. Budapest, 2003 (História könyvtár. Monográfiák 20).
- E. KOVÁCS 2009 E. Kovács Péter: Egy magyar rabszolganő Krétán a 15. században. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. NEUMANN Tibor, RÁCZ György. Budapest–Piliscsaba, 2009, 105–123.
- ENGEL: Arch. I–II. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. 1–2. köt. Budapest, 1996 (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5).
- ENGEL: Gen. ENGEL Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457 – Középkori magyar genealógia*. (Magyar Középkori Adattár). CD-ROM. Budapest, 2001.
- ENGEL 1982 ENGEL Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. *Századok* 116(1982), 880–922.
- ENGEL 1988 ENGEL Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* 122(1988), 89–146.
- ENGEL 1988 (2003) ENGEL Pál: *Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon*. Budapest, 1988 (Előadások a Történettudományi Intézetben 11.). Másodközlése in: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk., jegyz. Csukovits Enikő. Budapest, 2003 (Millenniumi magyar történelem. Historikusok), 302–319. (Utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)
- ENGEL 1989 Pál ENGEL: Die Güssinger im Kampf gegen die ungarische Krone. In: *Die Güssinger. Beiträge zur Geschichte der Herren von Güns/Güssing und ihrer Zeit (13./14. Jahrhundert)*. Hrsg. von Heide DIENST, Irmtraut LINDECK-POZZA. Eisenstadt, 1989, 85–114.

- GÁBOR 1908 GÁBOR Gyula: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. (Oklevelek alapján). Függelékül: kiadatlan oklevelek.* Budapest, 1908.
- GYÖRFFY IV GYÖRFFY György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* 4. köt. Budapest, 1998.
- KARÁCSONYI 1900 (1995) KARÁCSONYI János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* Budapest, 1900. (Reprint: Budapest, 1995.)
- MÉSZÁROS 2009 MÉSZÁROS Orsolya: *A késő középkori Visegrád város története és helyrajza.* Visegrád, 2009.
- PITI 2006 PITI Ferenc: Az 1342. évi nádorváltás. *Századok* 140(2006), 435–441.
- PÓR 1890 PÓR Antal: Lipóczi és Nekcsei Demeter és Sándor. *Századok* 24(1890), 20–43.
- SZOVÁK 1998 SZOVÁK Kornél: Meritorum apud Dominum fructus cumulatorum. Megjegyzések a 14. század főúri vallásosságához. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére.* Szerk. TUSOR Péter, szerkesztőtársak RIHMER Zoltán, THOROCZKAY Gábor. Budapest, 1998, 79–87.
- ZSOLDOS: Arch. ZSOLDOS Attila: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* Budapest, 2011 (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.).
- ZSOLDOS 1997 ZSOLDOS Attila: Kassa túsza. Pillanatfelvétel 1311-ből Aba Amadé familiájáról. *Történelmi Szemle* 39(1997), 345–362.
- ZSOLDOS 2012a ZSOLDOS Attila: Nádor és helyettese: Druget János és Vilmos. *Történelmi Szemle* 54(2012), 527–541.
- ZSOLDOS 2012b ZSOLDOS Attila: Rátót nembéli Domokos nádor megyéi. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* Szerk. MIKÓ Gábor, PÉTERFI Bence, VADAS András. Budapest, 2012, 47–52.
- ZSOLDOS 2013 ZSOLDOS Attila: A magyar király és főpapjai a vienne-i zsinat évtizedében. In: *Pertua Linguarum. A vienne-i zsinat és a nyelvek oktatása.* Szerk. MARÓTH Miklós. Piliscsaba, 2013 (Studia Philologica II.), 213–224.

Empty *honor*

In this study, I examine the occurrences when King Charles I of Anjou did not fill an *honor* (feudal tenure linked to various offices, i.e. fief de dignité, Amtslehen; a government office in Medieval Hungary which is funded by a royal estate's usufruct). As the political decision-making mechanism was verbal, we can only deduce this from the list of various government office holders, using the archontology compiled by Pál Engel.

I approach this topic with the examination of one case. Demeter Néksei was master of the treasury (*magister tavernicorum*) and the *ispán* (count, *comes*) of the counties of Trencsén/Trenčín and Bihar/Bihor, at the same time castellan of Solyomkő (today: Șoimi in Romania) and Körösszeg (today: Cheresig, in Romania). According to available data, he died between 3 and 6 November 1338. A charter of the king, dated 2 November 1338, states that Néksei appeared before the king and he donated half of his allotment in Visegrád to Miklós, son of Petőc with royal consent: DL 57087. However, according to another charter dated 7 November 1338, the office of master of treasury is vacant: DL 99976. With the death of Néksei, his honors became vacant and the king had to decide what to do with them. Pál Engel clarified the usual process: the king and his council redistributed the vacant offices among the political elite. But curiously, in this case, the office of the master of treasury remained vacant for years. Charles I commissioned the voivode of Transylvania, Tamás Szécsényi with the tasks of the master of treasury, however without conferring the dignity on him in the usual way. Szécsényi also became the *ispán* of Trencsén. In the case of Bihar county we can rely only on indirect data. In Engel's archontology, Demeter Néksei is followed by a certain Blasius, as the *ispán* of Bihar. Engel identified him with the well-known Balázs Fonyi. The first charter of him is dated 3 November 1338 (DL 26555.), when in theory, Néksei was still alive. In the article, I prove that Néksei could not have been alive at the date of the afore-mentioned charter of donation of Visegrád. After his death, in reality, palatine Vilmos Druget governed the county, and in accordance with the contemporary customs, was controlled with the help of his familiars (Miklós Perényi, castellan of Solyomkő and Dénes, son of Jakab, castellan of Körösszeg). Balázs Fonyi was also a

familiar of Druget, and thus he could bear the title of *ispán*, while acting as his *vice-ispán* (*vicecomes*).

Examining this case, we can gain insight into the power practising method of King Charles I. Voivode Tamás Szécsényi and palatine Vilmos Druget were long-time rivals. Charles I hold their ambitions with the division of the honors of the late Néksei, moreover they received them only temporarily. Avoiding the final decision was not a reflection of the king's indecisiveness, as it served the preservation of the balance between the barons. Probably it was the usual practice to assign the empty honor of an *ispán* to the palatine until the final decision of the king. Although in addition to the case of the honors of Néksei, we know only two, less unambiguous cases, during the reign of Louis I (Louis the Great), son and successor of Charles I, we can observe the same phenomenon.

LACZLAVIK GYÖRGY

Várday Pál esztergomi érsek egyházfői tevékenységének vázlata*

Az esztergomi érsekség megszerzése

Várday Pál már a mohácsi csatavesztés előtt is a politikai elit fontos tagjának számított Magyarországon. Az 1483 körül egy Somogy megyei középnemesi család sarjaként született Várday 1512–1524 között szinte megszakítás nélkül a magyar gazdaság egyik első számú irányítója volt. Kezdetben alkincstartó, később három alkalommal is betöltötte a kincstartói tisztséget. Kincstári tisztségeivel párhuzamosan a budavári Szent Zsigmond-káptalan prépostja. Bár egyházi javadalmait a korabeli kormányzati rendszer szokásainak megfelelően gyakorlatilag fizetéképpen kapta,¹ egyházi karrierje is folyamatosan haladt előre. 1520 őszétől a veszprémi püspökséget is betöltötte. 1524 nyarán helyezte át Várdayt az uralkodó a Szalkai László esztergomi érsekké történt kinevezése folytán megürült egri egyházmegye élére, július 13-án pedig megadta neki egyházmegyéjében a kegyúri jogot is. Az egri püspök hatalmának és befolyásának mértékét mutatja, hogy Burgio pápai nuncius 1525. április 13-i levele szerint Szalkai László esztergomi érsek és főkancellár, valamint Várday Pál egri püspök és Sárkány Ambrus országbíró kormányozzák – mintegy triumvirátusként – az országot.²

A mohácsi csatát szerencsésen elkerülő Várday Pált Szapolyai János király a székesfehérvári koronázás után néhány nappal, 1526. november 15-én nevezte ki esztergomi érsekké.³ Várday november 29-én már új szék-

* Jelen tanulmány 2012-ben megvédett PhD-disszertációm (LACZLAVIK 2012) hasonló című fejezetének átdolgozott változata.

1 BÓNIS 1971, 239–240.

2 Várday Mohács előtti pályafutását 2004-ben megjelent tanulmányomban részletesen is ismertettem. LACZLAVIK 2004.

3 PL AS AR Classis A. nr. 18.

helyén fogadta János királyt, aki 1526/27 telét is Esztergomban töltötte,⁴ és aki itt-tartózkodása alatt – 1527. január 1-jén – az esztergomi székes- és a hozzá tartozó társasegyházakban, valamint az ország más egyházaiban való főkegyúri jogot is Várday Pál esztergomi érseknek adományozta.⁵ Magyarországon általában elegendő egy kinevezés ahhoz, hogy valakiből esztergomi érsek lehessen. Várday a korszak történelmének ismert fordulatjai miatt kivételnek számít. Az 1526. december 17-én szintén királlyá választott I. Ferdinánd ugyanis 1527 nyarán fegyverrel foglalta el magának az országot. Egy nappal koronázása után, november 4-én Várday Pált ő is kinevezte esztergomi érseknek, sőt, nem sokkal később magyar főkancellárjává is tette.⁶ 1528. február 22-én pedig főpapi megerősítését is kérte a pápától, amelyre végül csak 1529. február 4-én került sor.⁷

Várday Pál pappá szentelésének időpontja nem ismert. Feltételezhetően erre viszonylag későn, jóval egri püspöki kinevezése után kerülhetett sor. A korban ez nem szokatlan. Szalkai László prímás is csak esztergomi érsekként szenteltette magát pappá. Várday esetében Szerémi György egyik elejtett félmondatát találtam egyedüli támpontként arra, hogy ez az ő esetében mikor történhetett. Szerémi szerint Pál egri püspök egy pénteki napon tartotta első papi miséjét a pálosok budaszentlőrinci monostorában, amikor Dóczy Jánossal együtt eljöttek Mohácsról a királytól.⁸ Ez valamikor 1526. augusztus 19. után történhetett.

Várday püspökké szentelése az érsekség megszerzése, 1529. február 4. utánra tehető. 1528-ban VII. Kelemen pápa Várdayt még mindig a Szent Zsigmond-társaskáptalan prépostjának titulálta, és amikor 1529. február 4-én megerősítette esztergomi érseki székében, felhatalmazva arra, hogy bármely katolikus püspök által felszenteltethesse magát.⁹ Sőt, ugyanazon nap kelt bullájában a pápa teljes búcsút engedélyezett mindazoknak, akik

⁴ SZERÉMI 1961, 119.

⁵ PL AS AR Classis A. nr. 20.

⁶ Uo. nr. 19., ill. ETE I. 342.

⁷ ETE I. 364–366. (374. sz., Theiner alapján, lásd PL AEV Várda, 82/2.), ill. ETE I. 430–432. (435. sz., lásd PL AEV Várda, 82/1.).

⁸ „Et venimus in Agriam ad Paulum episcopum, qui celebraverat primiciam suam in una feria sexta apud heremitarum Sancti Pauli supra Budam legendo solennizaverat Paulus Vardi, quando venerant ambo cum Joanne Docy a Rege de Mohach.” SZERÉMI 1857, 129.

⁹ KOLLÁNYI 1905, 317–318. (az Archivio Segreto Vaticanóban őrzött másolat alapján adta ki, ennek régi jelzete: Regesta Bullarum Clementis VII. Vol. 1320., fol. 123–137.) A pápai bullák egy része megtalálható a Prímási Levéltárban is, pl. a kinevezés: PL AEV Várda 82/2b. Felszentelésről uo. 82/3–4.

Várday első főpapi miséjén jelen lesznek, az egyház javáért és Magyarország boldogságáért három Miatyánkat és három Üdvözlégy Máriát imádkoznak, ezen felül pedig ájtatosan meggyónnak és megáldoznak.¹⁰

Így érthető, hogy 1521-ben Mária királyné koronázását, bár Várday volt a kinevezett veszprémi püspök, miért nem ő végezte. Más megközelítésbe kerülnek így a székesfehérvári királykoronázások is, hiszen azt csak felszentelt püspök végezhet. Ezért Anna királynét is Podmaniczky István nyitrai püspök koronázta 1527. november 4-én, mert Szalaházy Tamás veszprémi püspök sem lehetett még felszentelve.¹¹

Végül Várdaynak mégiscsak „jutott” egy koronázás. 1539-ben ő koronázhatta meg János király feleségét, Izabella királynét. Az esküvő és Izabella koronázása 1539. március 2-án Székesfehérvárott, a Szűz Mária tiszteletére épített prépostsági templomban zajlott le. Mindkét szertartást Várday Pál esztergomi érsek végezte, aki Ferdinánd király beleegyezésével fogadta el János király felkérését.¹² A váradi békekötés után a meghívás visszautasítása tapintatlanság lett volna. Ferdinándot az esküvőn Niklas Graf zu Salm und Neuburg képviselte. Izabella királyné koronázásáról elbeszélő forrásaink nagyon szűkszavúak. Istvánffy Miklós csak annyit írt, hogy Izabella a kellő módon megkoronáztatott. Verancsicsnál az olvasható, hogy „Izabellát, kit az magyarok nagy pompasággal vőnek Székesfehérvárra. Ott megkoronázzák az királyné-asszonságra”.¹³ Szerémi is csak említi a koronázást.¹⁴ „Másnap, amely Invocavit vasárnapja volt, a király és a királyné bevonult a templomba, elhangzik a mise, a királynét megkoronázzák, mindketten hűséges és szentséges házasságot fogadnak.” – olvashatjuk Zermegh Jánosnál.¹⁵ Ugyanilyen szűkszavú Bethlen Farkas is. A koronázáson és az esküvőn részt vettek beszámolóí sem bőbeszédűek. Gaspar Vinzerer, a bajor hercegek János esküvőjére küldött követe urának tett jelentésében leírja útját a koronázás színhelyére, Székesfehérvárra, de magáról az eseményről mit sem találunk a jelentésben.¹⁶ Midőn a pápai nuncius március 9-én kihallgatáson járt Ferdinándnál, a király említette neki, hogy negyedikéről kelt levelet

¹⁰ KOLLÁNYI 1905, 318.

¹¹ KOLLÁNYI 1901, 99.

¹² János király meghívásáról Várday február 11-én beszélt Girolamo Aleandro pápai követnek. Nuntiaturberichte I/IV. 290. Brodarics István Thurzó Elekhez 1539. február 19-én Budán kelt levelében írta, hogy „Saltem missetis ad nos reverendissimum dominum meum Strigoniensem coronandae reginae causa.” KASZA 2012, 587. (341. sz.)

¹³ VERANCICS II. 44.

¹⁴ SZERÉMI 1857, 345.

¹⁵ ZERMEGH 2007, 163. (XI. §., Kulcsár Péter ford.)

¹⁶ MUFFAT 1857, 514. (222. sz.)

kapott Niklas Graf zu Salmtól, aki őt János király esküvőjén képviselte. Ebben azt írja Salm, hogy a királyné Székesfehérvárott megkoronáztatott, ezen az ünnepségen ő is több főnemessel együtt jelen volt.¹⁷

Veress Endre Jacobus Ferdinandus Bariensis orvos *De foelici connubio Ungariae regis Joannis et d. Isabellae epistola* című, 1539-ben Scharfenbergnél Krakkóban kinyomtatott beszámolója alapján rekonstruálta az eseményeket: az esküvő után következett a koronázás. Az érsek szentelt olajjal felkenete az oltár lépcsőjén térdelő királynét, és a szentmise után, a szokott háromszori kérdésre – akarja-e a nemzet, hogy Izabella Magyarország királynéjává koronáztassék – a jelenlévők helyeslő éljenzése közben Werbőczy István kancellár segédkezésével megkoronázta. Erre a püspökök megáldották a királynét, és a Te Deum hangjai mellett kísérték az új házasokat szállásukra.¹⁸

A hitújítás kérdése

A reformáció tanai már Mohács előtt terjedtek az országban. Az 1525. május 10–22. között tartott rákosi országgyűlés megtiltotta a lutheri tanok további terjesztését: „A lutheránusokat is mind ki kell irtani az országból; és bárhol találhatók, nemcsak egyházi, hanem világi személyek is szabadon fogják el és égessék meg őket”.¹⁹ Két hónappal rá a hatvani országgyűlés még ezekkel a szavakkal toldotta meg a törvényt: „és jószágaik a királyi kincstárnak, ahol pedig ilyenek vannak, a földesuraknak adassanak.”²⁰ Szalkai primás 1526 tavaszán Csézi András doktor, esztergomi nagyprépost és Kajári Antal mester, esztergomi kanonok útján újabb vizsgálatot indított Sopronban és Pozsonyban, anélkül azonban, hogy akár az egyik, akár a másik helyen érdemleges eredményt tudott volna elérni. Pedig hogy közben milyen nagy hódítást tett az új tanítás, azt szemléletesen mutatja a nagyszebeni kerület papságának 1526 nyarán, a török elleni készülődés lázas napjaiban kelt panaszlevele, amelyben eleven színekkel rajzolták meg az újítók erőszakos térfoglalását. Az új tanok főként a németek lakta területen terjedtek gyorsan.

¹⁷ Nuntiaturberichte I/IV. 350.

¹⁸ VERESS 1901, 44. és 48–49. (Veress a krakkói hg. Czartoryski-múzeum könyvtárának példányát használta.) Vö. KULCSÁR 2003.

¹⁹ 1525:IV. tc. 4.§. CJH I. 831.

²⁰ BALANYI 1939, 426.

Szörényi Sándor jezsuita az esztergomi érsekekről írt kéziratában megemlékezik arról, hogy János király és Várday érsek felléptek az Erdélyben jelentkező eretnekség ellen. A szebeni papság 1527 elején a megkoronázott új királyhoz, Szapolyai Jánoshoz és az újonnan kinevezett esztergomi érsekhez fordult a vallásújító mozgalom ügyében. Várday 1527. január 21-én írt a szebeni káptalannak, meghagyván, hogy mindenkit, aki az eretnekség mérgével meg van metelyezve, segítsenek az általa küldendő biztos és a dékán által „kigyógyulásra”. Két nappal később, 1527. január 23-án értesítette a szebeni dékánátus alá tartozó egész papságot, hogy titkárát, Várday Balázs locsmándi főesperest és győri kanonokot biztosként hozzájuk küldi.²¹ János király is sietett, feltehetően Várday érsek felkérésre, 1527. január 25-én Szeben város tanácsának parancsot küldeni.²² Luther követőit, ha világiak, vessék börtönbe, az összes javakat foglalják le a kincstár részére, és minden módon bírják rá őket az eretnekség elhagyására. A Szeben város és Szebenszék területén működő egyháziaknak pedig, akikre nézve Várday érsek külön rendelkezett, megparancsolta, hogy az érsek által küldött biztosnak és a káptalani dékánnak legyenek segítségére mindenben.²³

Várdaynak meggyűlt a baja a Garam-menti bányavárosokkal is. Elsősorban Körmöcbánya okozott sok gondot. 1530-ban keményhangú levélben válaszolt a városnak hozzá intézett feliratára. 1531. március 18-án megismételte korábbi rendeletét és az új tanok terjedésének meggátlását követelte. Néhány nap múlva újabb leiratot intézett a városhoz, amelyben az időközben megházasodott lelkészt az április 23-án tartandó zsinat elé idézte, és részére menedéklevelet állított ki. De mivel ezeknek az intézkedéseknek nem volt foganatjuk, 1533-ban Ferenc sági és András esztergomi prépostot küldte Körmöcbányára, és elrendelte a Luther tanait

²¹ ETE I. 299–300. (291. sz.) Adatok: FABRITIUS 1875, 84–85.

²² ETE I. 300–301. (292. sz.)

²³ „Scripsit praeterea Reverendissimus Dominus Paulus archiepiscopus Strigoninesis ad decanum et communitatem plebanorum aliarumque personarum ecclesiasticarum, etiam regularium, cuiusvis ordinis et districtus civitatis istius nostrae Cibininsis, ut si quipiam ex eis labe heretica praescripta infecti essent, auctoritate sua ordinaria per commissarium suum specialiter ad id transmissum et decanum Cibinensem emendarentur. Volumus itaque et fidelitati vestrae harum serie firmissime committimus et mandamus, quatenus dum et quando per commissarium eundem et decanum requisiti fueritis, omni ope, favore et auxilio eisdem adesse debeatis et teneamini.” János király 1527. január 25-i parancsleveléből. ETE I. 301. (292. sz.) Vö. SCHMITTH 1768, 281–284. Arról, hogy a biztos milyen eredményre jutott, nem rendelkezőnk adatokkal. FABRITIUS 1875, 86.

hirdető papok elfogatását is. A biztosoknak azonban nemcsak Körmöc-, hanem Selmecebányán is akadt dolguk. Végül azonban tehetetlennek bizonyultak az új hit követőivel szemben, akiket a körmöci iskolák rektora is támogatott.²⁴

A reformáció Korponán csak 1540 körül került túlsúlyba. 1538. november 24-én Csézi András esztergomi nagyprépost felszólította János korponai plébánost, hogy a szászi és a besztercebányai plébánosokat tartozásuk teljesítésére figyelmeztesse. De már 1541-ben a korponaiak Johann Klein körmöcbányai luteránus helyettes lelkészt hívták meg lelkésznek. 1547-ben Várady Pál esztergomi érsek megtudván, hogy a luteránus lelkészt a plébános jövedelméből fizetik, felszólította Wolfgang Puchheim zólyomi főispánt a sérelmes helyzet orvoslására.²⁵

A katolikus egyházból való kiválást és az új tanok követését eretnekiségnek, egyúttal a jogrend megsértésének (*haereseum crimen*) tekintették. Az eretnekek megbüntetése, mint a király utáni legfőbb bíró, a királyi helytartó feladata volt. Várday Pál esztergomi érseket Ferdinánd király 1542. december 31-én nevezte ki erre a tisztségre. Ezután Várday kettős felhatalmazással vehette fel a küzdelmet a reformációval. Az 1543. évi besztercebányai országgyűlés által a királynak felterjesztett javaslatokra reagálva a király 1544. január 12-én meghagyta, hogy a kapitányok a királyi helytartó – méltó okból és kellő alapossággal előkészített – megkeresésére a hamis tanok hirdetőit, valamint az egyházi szentségeket és tanokat megvetőket büntessék meg. Egy évvel az országgyűlés után valaki feljelentette Drágffy Gáspárt, hogy Dévai Mátyást a pártfogásába vette. A király megparancsolta neki, hogy Dévait ne merje birtokán megtűrni. Mivel parancsa hasztalannak bizonyult, megbízta Báthory András főkapitányt, hogy járjon el az ügyben. Várday helytartónak pedig meghagyta – 1544. február 12-én kelt levelében –, hogy segítsen Báthorynak, hogy az megfelelően, igazságosan és kellő alapossággal tudjon eljárni.²⁶ Az 1548. évi országgyűlés X. cikkelye határozottan a helytartó kezébe helyezte – a király távollétében – az eretnekek és azok pártfogói elleni eljárást: „*Ha az urak nem megfelelően cselekszenek [...] tartoznak a királynak, vagy annak távollétében a helytartónak első megkeresésére személyesen vagy ügyvédje által megjelenni...*”²⁷

1549. június 26-án az esztergomi érsek értesítette a királyt, hogy miután a Forgách testvérek Ferdinánd engedélye folytán visszatértek, a

²⁴ BOROVSKY 1903, 382.

²⁵ BOROVSKY 1906, 81.

²⁶ ETE IV. 340–341. (297. sz.)

²⁷ R. KISS 1908, CXV–CXVI, CIH II. 227.

Nyitra megyei Komjáti nevű mezővárosukból a papokat kiűzték és a Luther- valamint Zwingli-féle tévelygésnek adták magukat, alattvalóikat és jobbágyaikat azok elfogadására kényszerítették. Kérte a királyt, hogy mivel nekik még nem kegyelmezett meg teljesen, intézkedjék úgy, hogy az igaz vallás visszaállítsák, mert ha a büntetlenség folytán e pestis tovább terjed, lassanként még oktalan állatokat is fognak imádni az országban.²⁸ Nádasdy Tamás feleségének, Kanizsai Orsolyának megígérte, hogy keresni fog számára hitszónokot, habár – mint mondta – katolikus hitszónokban (*concionator*) szörnyű hiány van. Kanizsai Orsolya cserébe az esztergomi érseknek kisebb ajándékokkal (*cum anserculo, vino et fructibus optimis*) kedveskedett.²⁹

Várday Pál esztergomi érseket azonban nehéz lenne a katolikus hit megalkuvást nem ismerő védelmezőjének tekinteni. 1548-ban Mladeczky Elek nagyszombati polgár beismerte előtte hitehagyását (*apostasiam et blasphemiam*). Mivel a nagyszombati plébános dokumentumokkal igazolta Mladeczky megtisztulását, ezért Várday felmentette őt és visszafogadta a katolikus egyházba.³⁰ Nagyon érdekes Zyzel János volt nagyszombati kapitány esete is, akit a nagyszombati bíró vádolt meg eretnekséggel. Várday közbelépett az érdekében: 1549. május 9-én értesítette a volt kapitányt, hogy familiárisává tette és védelme alá vonta. Mentésítette fizetési kötelezettségei alól is, amiről a harmincadosokat és vámszedőket is értesítette.³¹ Másnap értesítette a nagyszombati bírót és Monoszlóy Miklós nagyszombati plébánost,³² hogy Zyzel Jánost, feleségét, gyermekeit és egész családját, mivel visszatértek az igaz hitre, feloldozta minden bűnük alól, és visszafogadta az egyházba.³³ A nagyszombati bíró azonban nem hagyta ennyiben, és feljelentette Várdayt az uralkodónál. A kormánytanács³⁴ ezt megelőzendő saját variánsát is megírta Ferdinándnak 1549. május 31-én.³⁵

²⁸ „...ne ex hac impunitate et licentia latius serpat haec pestis et plures inficiat sensimque etiam bruta prope animalia adorentur in hoc regno.” R. Kiss 1908, 124. (107. sz.)

²⁹ 1548. febr. 9., Pozsony, Várday Pál Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolyához, ETE V. 6. (9. sz.)

³⁰ TRN, Pal. 2/No. 63.

³¹ TRN, Pal. 2/No. 67.

³² Monoszlóy volt az első plébános, akit az esztergomi káptalan adott 1544-ben, lásd KOLLÁNYI 1900, 144–145.

³³ TRN, Pal. 1/No. 68.

³⁴ A Várday Pál helytartó mellé delegált királyi tanácsosokból álló testületet hívom kormánytanácsnak, vö. LACZLAVIK 2012.

³⁵ R. Kiss 1908, 106–107. (90. sz.)

Várday azonban, ha kellett, nemcsak a közembereket, a főurakat is védelmébe vette. Révay Ferenc nádori helytartót is megvádolták azzal, hogy az új tanok felé húz. Várday Révayt és családját az uralkodóval szemben is pártfogásába vette, és tagadta a vádakat. Ferdinánd király maga írta Révaynak, hogy Várday Pál tisztázta őt az alól a vád alól, hogy eltávolodott a szent római egyháztól, és más tanokat vall, ezért visszavonta az ellene kiadott parancsot. Érdekesség, hogy a király azzal indokolta parancsának visszavonását, hogy helytartója szerint azzal megsértette Magyarország törvényeit, ami pedig szándékai ellen való, hiszen ő is arra törekszik, hogy Magyarország törvényei fenntartassanak.³⁶

Várdaynak a papi nőtlenség betartatása is komoly gondot okozott. Már néhány évvel a mohácsi csata után sok olyan pap akadt Magyarországon, aki megmaradt ugyan a régi egyházban, de a törvényes formák megtartásával megházasodott. A főpapok sem jártak elő jó példával. Podmaniczky István nyitrai püspök, aki mindkét magyar királyt megkoronázta, szintén otthagya püspöki székét, és megnősült. Ugyanezt tette Bebek Imre fehérvári prépost is. Horváth János szepesi prépost ugyan csak később házasodott meg, de maga bízta papjait, hogy ne ágyast tartsanak, hanem törvényes feleséget vegyenek.³⁷ Némely püspök legalább a papi nőtlenség törvényes, egyetemes zsinat általi megszüntetését óhajtotta. Például Brodarics István püspök is így nyilatkozott magának Várdaynak, akivel – az esztergomi érsek bevallása szerint – baráti viszonyban állt.³⁸ Várday érsek maga a régi egyházi törvényekhez ragaszkodott. Már 1535-ben vizsgálatot indított a besztercebányai és zólyomi papok ellen, akik ágyast tartottak, vagy ami – mondja – még rosszabb, az egyház színe előtt házasságra léptek. De a szigor nem állta útját az újításnak és főleg Ferdinánd király ország részében mindinkább szaporodott a nős papok száma.³⁹

Egyházkormányzat

Várday Pál érseksége idején az esztergomi egyház súlyos helyzetbe került. A kettős királyválasztás, a megromlott közbiztonság, az állandó török támadások, majd 1541 után az érsekség területének részleges török kézre ke-

³⁶ 1548 táján, kelethely nélkül, Ferdinánd magyar király Révay Ferenc nádori helytartóhoz, ETE V. 117–118. (101. sz.)

³⁷ WEBER 1893, 395.

³⁸ Nuntiaturberichte I/IV. 296.

³⁹ ACSÁDY 1897, 18703. sz. rekord.

rülése szinte megoldhatatlan problémát jelentett az egyház magyarországi fejének, akinek gondjait – amint láttuk – a mind jobban elterjedő reformáció is fokozta. 1531. április 23-án Várday zsinatot tartott Esztergomban. Utána néhány évig nem térhetett vissza, mert a király kitiltotta a városból. 1535. január 1-jén április 23-ra újabb zsinatot hirdetett Esztergomba, amelyre az esztergomi egyházmegye papságát meghívta.⁴⁰ Girolamo Aleandro bíboros, pápai követ előtt úgy nyilatkozott (derül ki a bíboros 1538. november 11-én kelt leveléből), hogy most nem zsinatra volna szükség, hanem egyetemes reformra és hadsereg a török ellen.⁴¹ III. Pál pápa meghívta Várdayt is a trienti zsinatra, de 1541. december 13-án a hozzá intézett válaszlevelében az ország helyzete, vallási viszonyai és a török elleni készülődés miatt kimentette magát a megjelenés alól.⁴² 1542. december 18-án I. Ferdinánd arra kérte a pápát, hogy mentse fel az esztergomi érseket a zsinaton való megjelenés kötelezettsége alól, mert az oly nehéz helyzetben lévő ország számára a prímás távolléte újabb súlyos károkat okozna.⁴³

Az esztergomi érsekséget Várday Pál helynökök segítségével irányította. Szőgyéni Damján minden bizonnyal Vácról érkezett Esztergomba, hogy pontosan mikor, azt nem tudni.⁴⁴ 1513–1525 között váci kanonok és vikárius.⁴⁵ 1520–1521-ben Damján khalkédóni címzetes püspök Várday Ferenc erdélyi püspök helynökeként is kimutatható.⁴⁶ A vikárius felügyelte a vizitációkat is. 1533. január 6-án Szőgyéni Damján a barskeresztúri plébánost bízta meg a barskeresztúri esperesség papjainak és egyházainak megvizsgálásával.⁴⁷ Általában az egyházmegye papságával is a helynök levelezett. 1544-ben már Hagymásy Kelemen volt a vikárius. Ekként említi őt Várday Nagyszombatnak szóló két levelében is. Hagymásy mindkét esetben Pesthy Albert barsi főesperes és esztergomi kanonok hagyatéka ügyében járt el.⁴⁸ Várdaynak ugyanakkor több levele is fennmaradt váro-

40 ETE III. 1–2. (1. sz.), vö. Szőgyéni Damján esztergomi vikáriusnak a selmecebányai plébánoshoz írt levelével, 1535. márc. 1., Esztergom, ETE III. 17–18. (17. sz.)

41 ETE III. 295–296. (316. sz., részlet a Nuntiaturberichte közlése alapján.)

42 ÓVÁRY 1894, 395. sz.

43 ETE IV. 157–158. (125. sz.)

44 Várday 1530-ban írta, hogy Damján püspök esztergomi vikáriust és egy régi szervitort minden ok nélkül elfogták, ezért szabadítsák ki őket. (ETE II. 107., 97. sz., az irat végén.) Az ő tanúsítványa van Nyáry és Ghyczy esküjén is 1530-ban.

45 MNL OL DF 269733. (1513. márc. 11.) és DF 208851 (1525. febr. 24.)

46 MNL OL DL 82565., 82569.

47 Vö. 41. jegyz.

48 1544. márc. 8., Pozsony, Várday Pál esztergomi érsek Nagyszombat városához, TRN, Pal. 2/nr. 28., ill. 1544. ápr. 16., Pozsony, Várday Pál esztergomi érsek Nagyszombat

sokhoz, amelyekben a plébános kiválasztásába beleszólt, illetve a várost a plébánossal szembeni magatartása miatt intette meg.

Esztergomi érsekként Várday függőpecsétes oklevelet is kibocsátott. 1534. július 1-jén Pozsonyban Knaph Gergely kaproncai bírónak a kaproncaiak kérésére megerősítette Zrednai Vitéz János érsek 1466. augusztus 25-i oklevelét, amely Szécsi Dénes érsek 1462. szeptember 21-i oklevelét tartalmazta. Az oklevél a kaproncaiaknak a korábbi érsekek által adományozott kiváltságait erősítette meg: évi census két részletben való fizetését és Korponához való fellebbezési jogot.⁴⁹ Az esztergomi érsek írásbeli ügyeit magántitkárai intézhették. Közülük Frederico Malatesta és Pécsi Kis Péter neve a legismertebb.⁵⁰

Várday gyakran fellépett az alsópapság érdekében is. 1537. április 2-án I. Ferdinánd megparancsolta Bakics Pál huszárkapitányának, hogy a fogóságában tartott bakonybéli apátot azonnal engedje szabadon. Ha valamilyen vétkesnek tartja az apátot, sértetlenül küldje Esztergomba, Várday érsekhez.⁵¹

Az uralkodó megadta Várdaynak egyházmegyéjére vonatkozóan a főkegyúri jogot. Máshol nem igazán volt szava, de az esztergomi székeskáptalan javadalmaival kapcsolatban élt vele. 1549-ben például Bergamói Ferencet (Francesco da Bergamo), miután egy évig egyházi szolgálatot teljesített mellette, esztergomi kanonokká tette.⁵² 1540-ben azt kérte a király Várdaytól, hogy titkáranak, Andronicus Tranquillusnak⁵³ adja az esztergomi prépostságot vagy más üresedésben lévő stallumot, akkor is, ha az

városához, uo. nr. 30. Lásd még KOLLÁNYI 1900, 138.

⁴⁹ Várday nagyobb pecsétje (sigilli nostri maioris munimine) sajnos nem maradt fenn az oklevélen. MNL OL R 302, 1. sor, 1. tétel. Átírja még Szécsi Dénes érsek 1454. november 20-i és Telegdi Tamás érsek 1367. szeptember 5-i, valamint Telegdi Csanád érsek 1349. május 1-i okleveleit. (MNL OL DL 47049, 45222., 43553.) Csanád esztergomi érsek azt a kiváltságot engedélyezte Kapronca (Bars m.) jobbágyainak, hogy évi terheiket két részletben: Szent György (ápr. 24.) és Szent Mihály napján (szept. 29.) fizetendő 40 forinttal válthassák meg, ezen kívül ajándékot tehetségükhöz képest adjanak. Dénes érsek 1454-ben meghagyta a Trencsén megyei Ugrócon lakó Pongrác Jánosnak, szentkeresztii (Bars m.) officiálisának és e Szentkeresztben és tartozékaiban levő többi officiálisainak, hogy Kapronca birtok lakosságát régi jogaikban, különösen erdői birtokában ne háborgassák. (MNL OL DL 44751.) Lásd még a DL 108218. jelzetű érseki adománylevelet is (átíró oklevél, 1548. máj. 25.).

⁵⁰ Az érseki titkárokra vonatkozóan lásd bővebben: LACZLAVIK 2012, 172–174.

⁵¹ ETE III. 151. (169. sz.)

⁵² 1549. jún.18., kelethely nélkül, Bergamói Ferenc esztergomi kanonok Elio Antal pólai püspökhöz, ETE V. 173. (157. sz.), vö. KOLLÁNYI 1900, 149.

⁵³ Vö. BARTA 1988, 61–76.

a király kinevezésétől függ.⁵⁴ Várday a prépostságot végül nem a király jelöltjének, hanem a saját emberének, Sbardellati Ágostonnak juttatta. A királyi titkárnak be kellett érnie a győri káptalanhoz tartozó pápóci prépostsággal. Újlaky Ferenc győri püspöknek ebben az esetben csak a tudomásulvétel jutott.⁵⁵ Ferdinánd máskor is kért szívességet Várdaytól. Kérte például, hogy osztrák kormányzékének (*in regimine Austriaco*) tanácsosa, Siegfried Kollonich Ferdinánd nevű fiának az első üresedésben lévő kanonokságot adományozza.⁵⁶

1528. szeptember 21-én Budán kelt levelében a Báthory István vezetete helytartótanács arról számolt be a királynak, hogy őfelsége távozása óta az lett a szokásuk, hogy ünnepnapokon a Szent Zsigmond-prépostság templomát látogassák és ott hallgassanak misét. Hogy a társaskáptalanban a lelki ügyek rendben történjenek, arról Várday Pál esztergomi érsek gondoskodott, akinek joghatósága alá a prépostság tartozik. Várday Báthoryval egyetértésben két kanonokot, akik elhagyták állomáshelyüket, kanonokságuktól és jövedelmüktől is megfosztott. Helyükre újakat nevezett ki „a működés fenntartása” és Piso Jakab prépost halála miatt, és nem azért, mintha a király főkegyúri jogát magának óhajtana. Kérték a királyt, hogy a mondott kanonokokat állásukban tartsa meg.⁵⁷ 1535. szeptember 19-én Várday Peregi Albert pécsi prépostnak és királyi titkárnak adományozta a Lanchich Mihály halála folytán megüresedett somogyvári apátságot a néhai Báthory István nádor jelölése alapján, aki a királytól kapott főkegyúri joggal élve tette ezt.⁵⁸ Várday érsek tehát nem lépte túl hatáskörét. Ettől eltérően csak helytartó korában cselekedett. 1548 elején

⁵⁴ 1540. márc. 17., Gent, I. Ferdinánd király Várday Pál esztergomi érsekhez, ETE III. 446. (459. sz.), ill. 1540. júl. 8., Gent, uó ugyanahhoz: ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 42. Konv. C. 27. (Az iratot a MOL Mikrofilmtárában kutattam, a tekercs raktári jelzete: W 339.)

⁵⁵ 1542. dec. 29., Prága, I. Ferdinánd király Újlaky Ferenc győri püspökhöz, ETE IV. 158. (126. sz.)

⁵⁶ ETE III. 483–484. (491. sz.)

⁵⁷ „...ab ipso foelici M(aiesta)tis v(est)rae discessu ea fuit nobis consuetudo, ut diebus presertim festis et celebrioribus ecclesiam S(anctae) Mariae Virginis ante castrum M(aiest)atis V(est)rae Budense fundatam Sancti Sigismundi vulgo vocatam in missis ac vesperis frequentaremus, ad eamque divinatorum officiorum audendorum gratia uno voto conveniremus...” ETE I. 403–404. (411. sz.) Az irat eredetije: ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 9. Konv. A. fol. 108.

⁵⁸ ETE III. 52–53. (58. sz.)

Várday Györgyöt, a bedegi konvent vikáriusát nevezte ki a jászói konvent prépostjává a királytól nyert hatalmánál fogva.⁵⁹

Az uralkodó 1543-tól az egyházi javadalmak betöltése előtt kikérte Várday véleményét. Bár lehet, hogy inkább a helytartó, mintsem az esztergomi érsek álláspontja érdekelt. Így Várday javaslatot tett a zágrábi, valamint az egri püspökség betöltésére is. A zágrábira Jozefics Ferencet, az egrire Oláh Miklóst javasolta. Mivel az egri püspökséget még egy darabig nem töltötték be, eredménynek kell tartanunk, hogy Oláh Miklós lett a zágrábi püspök. Várday mások javaslatait is felülbírálhatta. 1543. február 8-án az egyik pécsi kanonokot ajánlotta a pécsi kisprépostságra, aki áldozópap és jó erkölcsű volt, és még Macedóniai Lászlónak is dolgozott a kúrián. Peregi Albert pécsi prépost ajánlottja pedig csak kancelláriai írnok és túl fiatal – nyilatkozta.⁶⁰

Várday Pál 1549. március 27-én Pozsonyban kelt levelében azt írta az uralkodónak, hogy az 1548. évi országgyűlésen hozott vallásügyi törvények (1548:V–XIII. tc.) betölthetnék szerepüket, ha jobban betartanák őket. A törvények következtében hozott intézkedések zömmel eredménytelenek maradtak, habár a király igyekezett az üresedésben lévő főpapi helyeket betölteni. A főpapok közül azonban Újlaky Ferenc győri püspökön kívül senki sem szenteltette fel magát. Ezért kérte a királyt, hogy tegye feltétellé a pappá szentelést. Mivel a püspökök nem viselnek világi hivalt, nem kell, hogy laikusok legyenek.

Az 1548:XII. tc. alapján⁶¹ Várday úgy döntött, hogy alkalmaz egy tanítót. Ezért a karthauziak egyik pusztá monostorának a jövedelmét kérte, amelyet akkor a lőcsei polgárok használtak. A kolostor már régóta elpusztult.⁶² Úgy tűnik, hogy Várday példája ragadós volt, mert a kormánytanács 1549. május 25-én arról értesítette a királyt, hogy Újlaky Ferenc győri püspök itáliai tanítót fogadott az ifjúság oktatására, de mivel ez igen költ-

⁵⁹ „...auctoritate domini regis, qua in hac maiestatis absentia fungimur.” 1548 eleje, kelet hely nélkül, ETE V. 4. (6. sz.), az irat eredetijét lásd MNL OL F 15, 2. köt. 3. A bedegi konvent egy eddig azonosítatlan pálos kolostor lehet, amely a rendtörténeti katalógusokban nem szerepel, vö. Guzsik 2003, 245.

⁶⁰ ETE IV. 204–205. (168. sz.)

⁶¹ 1548:XII. tc.: „...bona et proventus monasteriorum et claustrorum ac capitulorum desertorum [...] ad alendos doctos parochos et verbi Dei sinceros praedicatores [...] nec non ad instaurationem et ertionem scholarum particularium [...] applicentur et convertantur.” CIH II. 226.

⁶² R. Kiss 1908, 67–68. (53. sz.) Talán a későbbi Vöröskolostor (Menedékkő), amelyet 1545-ben hagytak el a szerzetesek. A Vöröskolostor nevet valamikor a 17. században kapta a vörös tetőcserépről, amellyel újrafedték.

séges, kérték, hogy a Podmaniczkyak által elpusztított zirci apátság birtokait az 1548. évi határozatok alapján engedje át Újlakynak erre a célra.⁶³

Várday – bár anyagi helyzete korántsem volt kiegyensúlyozott – egyházát különböző felszerelési tárgyakkal, kincsekkel és ereklyékkel gazdagította.⁶⁴ Várday 1528. augusztus 16-án megalapította az Oltáriszentség kápolnáját, aminek fenntartására, valamint maga, szülei és testvérei lelki üdvéért az esztergomi káptalannak adományozta a Hont megyei Felső- és Alsónyéken lévő részbirtokát, továbbá Egyházasnyéken lévő udvari telkét.⁶⁵ Az esztergomi székeskáptalan 1530. szeptember 18-án kelt okleveléből megtudjuk, hogy az érsek a vásárolt, Fehérszőlő nevű szőlőjét az esztergomi székesegyházban emelt Szent Kereszt-oltárnak és a barsi főesperes háza mellett fekvő, a Collegium Christi birtokában lévő háznak, illetve az azt kezelő Szentfalvai János mester esztergomi kanonoknak és e tekintetben örököseinek adományozta, azzal a feltétellel, hogy János mester, illetve a mondott szőlőben az örökösei minden héten két misét mondassanak. Az egyiket egész éven át minden vasárnap a Szentháromság tiszteletére, a másik misét 26 héten keresztül minden szombaton Mária mennybemenetelére, Szent Adalberttel, az esztergomi egyház védőszentjével együtt, további 13 héten keresztül minden harmadik napon Szent Anna és Szent Adalbert, a maradék 13 héten pedig a Szent Kereszt tiszteletére tartásuk meg.⁶⁶ Az esztergomi érsek saját jövedelmeiből (*de mensa sua archiepiscopali*) prebendárius papokat is tartott a nappali és éjszakai zsolozsma elvégzésére.⁶⁷ Ferdinánd király 1550-ben meghagyta a Magyar Kamarának, hogy a nagyszombati domonkosoknak azt a malmot, amelyet Várday adott nekik élete idejére fenntartásukra, adják vissza.⁶⁸ Ferdinánd király az Esztergom megyei Sarló, Farnad, a két Szőgyén és Kéménd

⁶³ R. Kiss 1908, 102–103. (85. sz.)

⁶⁴ SCHMITTH 1768, 297. „iconem B. V. ab Angelo salutatae argentea tabella ornavit, addidit ciborium eucharisticum et pedum pastorale auro, gemmisque dives”. Hevenesi Gábor kézirata alapján (Schmitth szerint: Tom. E. p. 435.) ezek közé tartoztak: „caput S. Adalberti argenteum cum humeris deauratis, caput S. Blasii argenteum inauratum cum humeris deauratis, caput S. Blasii argenteum inauratum cum humeris, caput S. Vincentii pariter, caput S. Agnetis pariter, brachia duo ex argenteo SS. Stephani regis et Emerici ducis.”

⁶⁵ Okmányok 1871, 104–106. (89. sz.)

⁶⁶ Szövege: SCHMITTH 1768, 290–291., ill. ETE II. 54–55. (57. sz., Schmitth alapján).

⁶⁷ 1549. nov. 6., Prága, I. Ferdinánd király a Magyar Kamarához, ETE V. 234–235. (216. sz.)

⁶⁸ ETE V. 390–391. (368. sz.)

lakosainak elengedte a kilencedet is, mert azt korábban sem fizették, hiszen Várday elengedte nekik.⁶⁹

Érsek és káptalanja

Várday Pál érsek és az esztergomi székeskáptalan viszonya a Mohácsot követő években feszültségekkel, sérelmekkel volt terhes, köszönhetően a két király pártja közötti lavírozásnak. Ennek pontos részleteit nem ismerjük ugyan, de az érsek – legalábbis a kanonokok panaszai szerint – a Mohács utáni rendezetlen viszonyok között mindennaposá váló hatalmaskodás eszközétől sem riadt vissza saját káptalanjával szemben.

Eszéky János esztergomi kanonok 1530. november 25-én az ipolysági konvent előtt a maga és az esztergomi káptalan nevében fassiót tett az érseknek az esztergomi káptalannal szemben évek óta gyakorolt önkényeskedéseiről.⁷⁰ Eszerint a káptalan még 1527-ben kocsikon akarta elmenekíteni a németek elől (*a facie incursus Alemannorum*) Szebelléb mezővárosába szinte valamennyi oklevelét és értéktárgyait, közöttük egy körülbelül 2000 aranyforint értékű, drágakövekkel díszített aranyos függönyt,⁷¹ összesen mintegy 6000 magyar aranyforint értékben. Az érsek jelenlétében és parancsára azonban szolgálai és servitorai Baráti faluban a káptalan két kanonokját, Ibrányi Istvánt⁷² és Keresztúry Mihályt körbevették és fegyveresen megtámadták, majd a kocsikkal és a javakkal együtt az érsek drégelyi várába vitték. Pár nappal később Ibrányi István örkanonok ugyan egy kocsin továbbindulhatott a káptalan okleveleivel együtt Csábrág várának irányába, de az érsek bizonyos familiárisait utána küldte, akik testvére, Várday Tamás vezetésével feltartóztatták és az oklevelekkel együtt vissz szállították a kanonokot Drégelyre. Az érsek az okleveleket végleg megtartotta. Az értéktárgyak közül néhányat, például az említett függönyt és más arany és ezüst kelyheket elidegenített, eladott vagy elzálogosított, amivel a káptalannak több mint 3000 aranyforint kárt okozott.

⁶⁹ ETE V. 351–352. (315–316. sz.)

⁷⁰ ETE II. 79–86. (80. sz., Kaprinai alapján), vö. BALOGH 1955, 86.

⁷¹ „cortinam unam deauratam totaliter ac lapidibus pretiosis et gemmis undique decoratam, item casulas, cappas, dalmaticas, alveas, cortinas, tapetia, bancalia et alia pleraque bona pretiosa ad usum et necessitates et ornamenta capellae Annuntiationis Beatissimae Virginis Mariae et altaris salutiferae Crucis Dominicae”. A Bakócz-kápolna kincsei is ezek között voltak, vö. BALOGH 1955, 86.

⁷² KOLLÁNYI 1900, 126.

Eszéky János vallomásából megtudjuk azt is, hogy 1527. november 25. körül az érsek Hont megyei szalkai és kéméni officialisai és jobbágysai fegyveresen lerohanták és feldúlták a káptalan Páld nevű birtokát, a szegény jobbágysokat pedig kiforgatták mindenükből, sőt, még ruháiktól is megfosztották, majd véresre verték őket, nem kímélve az asszonyokat, özvegyeket sem.⁷³ Mindezen felül – ha hihetünk Eszéky toposzokban bővelkedő panaszának – Várday két várnagya, Ghyczy Ferenc és Körmendy András 1529. december 8-án elfogatta és bebörtönözte az egész káptalant. Ibrányi István ör- és Kayári Antal olvasókanonokokat mindaddig fogva akarta tartani, ameddig a káptalan kincseit meg nem kapja.⁷⁴

Nem felejthetjük el, hogy 1529-ben nagyot változott a világ. Szülejmán szultán hadjárata következtében Várday érsek kénytelen volt Ferdinánd király táborát elhagyva ismét János királynak hűséget fogadni. Várday ezután megpróbált semleges politikát folytatni, amivel kivívta mindkét uralkodó ellenszenvét. 1529 végén az esztergomi káptalan is hűséget fogadott János királynak (Várallyai) Szaniszló fejevári prépost királyi titkáron keresztül. János király az esztergomi káptalannak 1529. december 23-án, Budán keltezett leveléből értesülünk minderről. Az uralkodó azonban egyúttal a Bakócz-kápolna összes arany és ezüst készletét is követelte tőlük, kárpótlásként pedig birtokadományokat ígért.⁷⁵ A káptalan december 31-én át is adta Szaniszló prépostnak a Bakócz-kápolna kincseit.⁷⁶ Az uralkodó az általa ígért birtokok kiváltásáig Werbőczy István kancellár saját birtokait íratta a káptalanra.⁷⁷

Hozzá kell mindehhez tenni, hogy Eszéky János ugyan 1527-ben még Várday titkára volt, de a bevallás felvételekor már János király híve, aki később pécsi püspöknek is kinevezte. Az érsek és káptalanja viszonya talán éppen ezidőtájt, 1529–1530-ban lehetett a mélyponton, majd 1530-as évek közepére konszolidálódott. Az érsek ekkoriban Csézi András nagypréposttal nagyon jó kapcsolatot alakított ki, aki szinte az érsek belső tanácsadóihoz sorolható. Várday kifelé képviselte a káptalan érdekeit. 1530-ban pedig új szabályzatot fogadtatott el velük, amelyben az egyes kanonoki stallumok közötti különbségeket szüntették meg. Az új szabályzatban visszaállították a dékáni tisztséget, ami ahhoz vezetett, hogy a káptalan

⁷³ ETE II. 84. (80. sz.)

⁷⁴ ETE II. 83. (80. sz.)

⁷⁵ ETE I. 504–506. (508. sz.), vö. BALOGH 1955, 81–82.

⁷⁶ BALOGH 1955, 82–84.

⁷⁷ Werbőczy István tanúsítványa: 1530. febr. 1., Buda. BALOGH 1955, 85.

anyagi helyzete a következő években stabilizálódott.⁷⁸ Várday támogatta, hogy az esztergomi káptalan 1534-ben, amikor Erdődy István utódok nélkül meghalt, Bakócz Tamás esztergomi érsek egykori végrendeletének értelmében megszerezze a csábrági várat. Csábrág végül Bakócz örökösének, Erdődy Simonnak és Péternek a kezén maradt.⁷⁹ Az uralkodó kárpótlásul, bár a kanonokok nem teljesen bizonyították a várhoz való jogukat, 1538. május 12-én a garamszentbenedeki apátságot adományozta nekik.⁸⁰ Az apátság birtoklásáért Várday is „versenyben” volt, de végül átengedte azt a káptalannak.⁸¹

Várdai bíborosi kinevezésének terve

Ferdinánd király 1538 végén lépéseket tett Várday bíborosi kinevezéséért, de a Szentszék a kérést, annak kései beadásával indokolva elutasította.⁸² Ferdinánd kérését minden egyes alkalommal, amikor értesült róla, hogy a Szentszék új bíborosokat szándékozik kinevezni, több mint egy évtizeden keresztül megújította. Folyamatos próbálkozásai során⁸³ több mindennel érvelt Várday mellett. Egyrészt, hogy az ő kérvényét válasszák el testvére, V. Károly császár kérvényeitől, másrészt azzal, hogy azt is figyelembe kellene venni, hogy „a magyar uralkodó a francia mögött a második helyet birtokolja”, és „miközben Franciaországnak számos bíborosa van, Magyarországnak egy szál sincs.”⁸⁴ 1548. augusztus 5-én III. Pál pápához írt levelében az uralkodó a saját személye iránti megbecsülés, valamint Várday érdemei mellett a katolikus vallás oltalmazásának fontosságát helyezte előtérbe.⁸⁵ Ferdinánd 1549. szeptember 8-án tett egy utolsó kísérletet. Aznap a reggeli órákban magához hívatta Prospero Santacroce pápai nunciust, és kérte,

⁷⁸ KOLLÁNYI 1900, XVIII.

⁷⁹ BALOGH 1955, 86–87.

⁸⁰ BALOGH 1955, 88. A király kárpótolni kívánta a káptalant azért, hogy kapitányai az elmúlt években elpusztították a káptalan házait. Az adomány szövegét lásd: Okmányok 1871, 52–53. (51. sz.).

⁸¹ LACZLAVIK 2012, 82–83., vö. KNAUZ 1890, 112–130.

⁸² FRAKNÓI, 14.

⁸³ Ebből négyet (1539. júl. 5., 1540. nov. 6., 1540. aug. 5., 1543. okt. 13.) az Archivio Segreto Vaticano őriz, 1540. november 6-i levele: Archivio di Stato di Napoli, Archivio Farnesiano 712. cs. 40. sz. Mindannyiszor Alessandro Farnese bíborosnak is írt, vö. FRAKNÓI.

⁸⁴ Girolamo Veralló nuncius levele Rómába, 1543. jún., idézi: TUSOR 2005, 50.

⁸⁵ TUSOR, 2005, 51–52.

hogyan ajánlja Várdayt a pápa figyelmébe. Ezúttal korábbi indokaihoz újabbat is csatolt: „*Illőnek tartja, hogy Magyarországnak is legyen bíbornoka, főleg annyiszor ismételt kérelmei után, mert nyolc év óta egyebet sem tett, mint ezen kegyelemért folyamodott, és pedig oly férfiú részére, ki ama kitüntetésre nemcsak érseki méltósága, hanem erényei által is méltó, s különben is kora és egészségi állapota után ítélve, alig hihető, hogy soká fog élni*”.⁸⁶ Tusor Péter szerint Várday előléptetését belpolitikai okok akadályozták meg. Sokáig ugyanis három magyar igénylővel kellett számolni: Várday mellett egy időben Frangepán Ferenc kalocsai érsek – akit még János király terjesztett fel a bíborra – neve is komolyan felmerült, hiszen őt Ferdinánd sem szeretne volna teljesen elidegeníteni magától. A harmadik esélyes Statileo János erdélyi püspök volt.⁸⁷

Várday Pálnak végül nem sikerült elnyernie a bíborosi címet és ezzel megkoronázni egyházi pályafutását. Majdnem 23 éven keresztül volt a magyarországi egyház feje, egészen 1549. október 12-én bekövetkezett haláláig. De személye a fenti összefoglalásom súlypontjai ellenére sem egyházi, hanem világi tisztségei miatt igazán emlékezetes. Politikai pályafutása élete végén királyi helytartóként teljesedett ki.⁸⁸

⁸⁶ FRAKNÓI, 14–15., vö. ETE III. 382., 424., 512. sz.

⁸⁷ TUSOR 2005, 52.

⁸⁸ Helytartói működéséről írt tanulmányom a Levéltári Közleményekben fog megjelenni.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL

DL

DF

F 15

Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Protocolla, libri regii et stiloniaria

R 302

Mohács utáni gyűjtemény, Egyházi iratgyűjtemény

R 314

Mohács utáni gyűjtemény, Városi iratgyűjtemény

ÖStA, HHStA

UA AA

Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten

PL

Prímási Levéltár (Esztergom)

AEV Várda

Archivum Ecclesiasticum Vetus, Várday Pál

AS AR

Archivum Saeculare, Acta Radicalia

TRN, Pal.

Štátny archív v Bratislave pobočka Trnava (Pozsonyi Állami Levéltár, Nagyszombati Fióklevéltár), Nagyszombat város levéltára, Palatinalia

Kiadott források

CIH I–II

ETE I–V

Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. BUNYITAY Vince, KARÁCSONYI János, KOLLÁNYI Ferenc, LUKCSICS József. Budapest, 1902–1912.

KASZA 2012

Stephanus BRODERICUS: *Epistulae*. Edidit, introduxit et commentariis instruxit Petrus KASZA. Budapest, 2012 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, ser. nova XVI.).

- KOLLÁNYI 1905 KOLLÁNYI Ferenc: Regesták a római és pármái levéltárakból. 1524–1597. *Történelmi Tár* 1905, 311–376.
- KULCSÁR 2003 *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700. A magyar történelmi irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig.* Összeáll. KULCSÁR Péter. Budapest, 2003.
- MUFFAT 1857 *Correspondenzen und Aktenstücke zur Geschichte der politischen Verhältnisse der Herzoge Wilhelm und Ludwig von Bayern.* Hrsg. von Karl August MUFFAT. München, 1857 (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen und Deutschen Geschichte 4.).
- Nuntiaturreportage I/IV *Nuntiaturreportage aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken.* I. Abt. 1533–1559. 3–4. Bd. *Legation Aleanders 1538–1539.* Bearb. von Walter FRIEDENSBURG. Gotha, 1892–1893. (Reprint: Frankfurt am Main, 1968.)
- Okmányok 1871 *Az Esztergomi Főkáptalan fekvő, s egyéb birtokaira vonatkozó okmányok tára.* Pest, 1871.
- ÓVÁRY 1894 ÓVÁRY Lipót: *A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai.* II. füzet. *A mohácsi vész utáni korszakból származó s a XVI. század végéig terjedő oklevelek kivonatai.* Budapest, 1894.
- SZERÉMI 1857 *Szerémi György II. Lajos és János királyok házi káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543.* Kiad. WENZEL Gusztáv. Pest, 1857 (Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. II. osztály. Scriptorum. Írók. 1.).
- SZERÉMI 1961 SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról.* ERDÉLYI László fordítását átdolg. JUHÁSZ László. Bev. és jegyz. SZÉKELY György. Budapest, 1961 (Monumenta Hungarica V.).
- VERANCSICS II *Verancsics Antal m. kir. helytartó esztergomi érsek összes munkái.* Közli SZALAY László 2. köt. *Történelmi dolgozatok magyar nyelven. Vegyesek.* Pest, 1857 (Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. II. osztály. Scriptorum. Írók 3.).

- ZERMEGH 2007 ZERMEGH János: *Emlékirat a Ferdinánd és János, Magyarország királyai között történt dolgokról*. Ford. KULCSÁR Péter. In: *Krónikáink magyarul*. III/2. köt. Kiad., ford. KULCSÁR Péter. Budapest, 2007 (Történelmi források III/2.), 137–164.

Szakirodalom

- ACSÁDY 1897 *A magyar nemzet története*. Szerk. SZILÁGYI Sándor. V. köt. ACSÁDY Ignác: *Magyarország három részre oszlásának története. 1526–1608*. Budapest, 1897.
- BALANYI 1939 BALANYI György: *Papok és hívek*. In: *Magyar Művelődéstörténet*. 2. köt. *Magyar renaissance*. Szerk. DOMANOVSKY Sándor. [Budapest, 1939], 381–426.
- BALOGH 1955 BALOGH Jolán: *Az esztergomi Bakócz kápolna*. [Budapest], 1955.
- BARTA 1988 BARTA Gábor: *Egy sikertelen humanista a 16. században. (Tranquillo Andreis Magyarországon)*. In: *Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*. Szerk. ZOMBORI István. Szeged, 1988, 61–76.
- BÓNIS 1971 BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, 1971.
- BOROVSKY 1903 *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye*. Szerk. BOROVSKY Samu. Budapest, [1903].
- BOROVSKY 1906 *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye és Selmezbánya sz. kir. város*. Szerk. BOROVSKY Samu. Budapest, [1906.]
- FABRITIUS 1875 FABRITIUS Károly: *Pemfflinger Márk szász gróf élete. Különös tekintettel a reformatió elterjedésére az erdélyi szászok között*. Budapest, 1875 (Értekezések a történelmi tudományok köréből IV/6.).
- Fraknói FRAKNÓI Vilmos: *Három magyar bíbornok-jelölt a XVI. században (Szalkai László, Várdai Pál, Verancsics Antal esztergomi érsekek)*. Budapest, é.n.
- GUZSIK 2003 GUZSIK Tamás: *A pálos rend építészete a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003.

- KNAUZ 1890 KNAUZ Nándor: *A Garam-melletti szent-Benedeki apátság. A templom felszentelésének emlékére.* Budapest, 1890.
- KOLLÁNYI 1900 KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1100–1900.* Esztergom, 1900.
- KOLLÁNYI 1901 KOLLÁNYI Ferenc: *A veszprémi püspök királyné-koronázási jogának története.* Veszprém, 1901 (Adalékok a veszprémi püspökség történetéhez I.).
- LACZLAVIK 2004 LACZLAVIK György: Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó Mohács előtti pályafutása. *Levéltári Közlemények* 75(2004), 2. sz., 3–43.
- LACZLAVIK 2012 LACZLAVIK György: Egy politikus főpap a 16. század első felében. Várday Pál esztergomi érsek, királyi helytartó pályafutása. (Doktori (PhD-)értekezés, ELTE BTK), Budapest, 2012.
- R. KISS 1908 R[UGONFALVI] Kiss István: *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és az 1549–1551. évi leveles könyve.* Budapest, 1908.
- SCHMITTH 1768 Nicolaus SCHMITTH: *Episcopi Agrienses fide diplomatum concinnati.* Tom. II. Tyrnaviae, 1768.
- TUSOR 2005 TUSOR Péter: *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században.* Budapest–Róma, 2005 (Collectanea Vaticana Hungariae I/3.).
- VERESS 1901 VERESS Endre: *Izabella királyné 1519–1559.* Budapest, 1901 (Magyar Történeti Életrajzok 39.).
- WEBER 1893 WEBER Samu: Nedeczvára. *Történelmi Tár* 1893, 385–408.

An Outline of the Activity of Pál Várday, Archbishop of Esztergom

Pál Várday was born around 1483. Between 1512–1524 he was vice-, then high treasurer. Meanwhile he was a canon of the chapter of Buda, bishop of Veszprém (1520), later bishop of Eger (1524). He avoided the Battle of Mohács, so both elected kings of Hungary, János Szapolyai (15 November 1526) and Habsburg Ferdinand I (4 November 1527) appointed him to be archbishop of Esztergom, the latter also named him high chancellor later. As he was consecrated as bishop only after his appointment as archbishop, he could not perform the crowning ceremonies, but in 1539 he crowned Queen Izabella, wife of János Szapolyai on the occasion of their wedding at Székesfehérvár.

He took action with King János against the spreading teachings of the reformation in Transylvania. As he was the royal governor of King Ferdinand, he had dual authorization against „the heretics” in the Kingdom of Hungary, therefore in the mining towns along the river Garam (Hron), but his efforts were unsuccessful.

He carried out his church government activity in difficult conditions. In 1531 he held a synod in Esztergom, but after the fall of Buda (1541), the majority of the archbishopric gradually came under Ottoman rule. His priests were getting married. He refused to participate in the Council of Trent because of the ecclesiastical state of Hungary and the Ottoman threat. His vicars, Damján Szógyéni, later Kelemen Hagymásy helped him in the government. The king granted him the right of patronage in the archbishopric, he asserted this right in the case of the chapter of Esztergom.

For the benefit of his church he employed a teacher, donated treasures and relics, offered mass stipends and financed prebendaries from his income. The relations with his chapter were tense due to acts of might (*facta potentiarum*). The archbishop reached the worst point in his career around 1529–1530. Both Hungarian kings disliked him in consequence of his „neutral” policy. He was not appointed as cardinal most likely due to internal politics, though Ferdinand nominated him multiple times between 1538 and 1549. Várday died in 1549, he is more memorable for his secular offices, rather than his ecclesiastical role.

SZÖGI LÁSZLÓ

Hanyatlás és átalakulás. A magyarországi peregrináció Mohácstól a 16. század végéig

A 16. század a magyar történelem talán legzivatárosabb évszázada. Nincs még egy nemzedék, talán a 20. század elejét kivéve, amelyik ennyi keserves változást élt volna át lényegében egy generáció alatt. Az 1526 utáni két évtizedben részekre szakadt a több mint hat évszázada fennálló magyar állam, darabokra esett szét az addig egységes egyház, és a nagy földrajzi felfedezések következtében az addig Európa központi részéhez számító királyság a peremvidék része lett. Mindez az élet minden területén éreztette hatását, így óriási változások következtek be a művelődés, az oktatás és az egyetemjárás területén is. Tanulmányunkban ennek a változásnak a mértékét és irányait próbáljuk meg érzékeltetni.

A külföldi magyar egyetemjárást nem az egész évszázadban, csak 1526-tól kezdve fogjuk elemezni, de ahhoz, hogy a változás nagyságrendjét bemutathassuk, az olvasónak látnia kell a Mohács előtti korszak egyetemjárási adatait is.¹ A 15. században mai ismereteink szerint összesen 8666 beiratkozás történt Magyarországról az európai egyetemeken. (A valószínű szám lehet, hogy ennél kicsivel magasabb, hiszen a legújabb olasz és francia adatokat még nem ismerjük, de ez a nagyságrenden nem változtat.) Ezen belül negyedszázadonként a következő volt a helyzet:

Negyedszázad	beiratkozás	évi átlag
1401–1425	1361	54,44
1426–1450	1998	79,92
1451–1475	2529	101,16
1476–1500	2778	111,12

Összehasonlításként lássuk a 16. századi adatokat, amelyekből a következők derülnek ki:

¹ A korszak peregrinációjáról írt összefoglaló: Szögi 2011a.

Negyedszázad	beiratkozás	évi átlag
1501–1525	2582	103,28
1526–1550	833	33,32
1551–1575	1128	45,12
1576–1600	1455	58,20

A két táblázatból jól látható az óriási különbség az 1526 előtti és utáni peregrináció között. Mohács után 70%-kal esett vissza a külföldi egyetemjárás, nagyjából az 1360-as évek szintjére, és csak nagyon lassan indult el felfelé. A Mátyás-kori évi átlagot e században már soha és a 17. században is csak annak harmadik negyedében tudta újra elérni. Ebben persze nem csak a török hódítás játszott szerepet, hanem az a bizonytalanság, amit a reformáció előrehaladása magával hozott, hiszen a régi klasszikus, katolikusnak maradt egyetemek már nem vonzották az új hitre tért diákokat, az új protestáns egyetemek pedig a 16. század második felére kezdtek felfejlődni. A 16. századi peregrináció irányait a teljes századra nézve az 1. számú táblázatban foglaltuk össze.²

1. táblázat. A történeti Magyarországról az európai egyetemeken beiratkozott diákok száma, 1501–1600

Régió	1501–1525	1526–1550	1551–1575	1576–1600	összes	arány (%)
Bécs	1157	306	254	107	1824	30,41
Németo.	30	258	655	767	1710	28,50
Lengyelo.	1204	205	37	122	1568	26,14
Itália	166	60	105	185	516	8,60
Csehország	1	–	43	175	219	3,65
Grác	–	–	–	71	71	1,18
Franciao.	24	3	12	–	39	0,65
Svájc	–	1	17	19	37	0,61
Anglia	–	–	5	7	12	0,20
Hollandia	–	–	–	2	2	0,03
összes	2582	833	1128	1455	5998	100
összes (%)	43,04	13,88	18,80	24,25	100	

² Az adatokat az ELTE Levéltárában két évtizede folytatott adatgyűjtésünk alapján, a ma már százezer beiratkozás részletes leírását tartalmazó adatbázisból közöljük. Ezek jelentős részét publikáltuk a *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* c. kiadványsorozatban, amelyben eddig 18 kötet jelent meg.

Mint látható, a század első negyedében került egyetemre a diákok 43%-a, a másik háromnegyed évszázadban ennél összesen alig több. Mohács előtt még töretlen volt a korábbi hagyományoknak megfelelően a bécsi és krakkói egyetem vonzereje. Ehhez képest a bécsi és krakkói magyarok 15%-a indult el Itáliába és ennél is jóval kevesebben jutottak el Párizsba és a német egyetemekre. Érdekes, hogy éppen 1526 előtt élénkült meg a párizsi egyetem látogatása, és új jelenség volt a korábban alig látogatott német egyetemek iránt mutatkozó csekély, de mégis érzékelhető növekedés. A Mohács utáni alapvető változás is jól kiolvasható. Bécs vonzereje a negyedére, Krakkóé a hatodára esett vissza szinte azonnal és a század folyamán még tovább süllyedt. A lengyel-litván irány a század végén növekedést mutat, de ez már nem Krakkóba, hanem a jezsuiták erdélyi missziója következtében a braunsbergi akadémiára és a vilnai egyetemre irányult.³ A döntő változást természetesen a wittenbergi egyetem felemelkedése hozta, amely egész Európából tömegével vonzotta a protestáns diákokat. Az 1590-es évekig Wittenberget felekezeti hovatartozás nélkül látogatták a hazai protestánsok, ezután kezdett egymástól elválni az evangélikus és református diákok peregrinációja, részben Németországon belül, később azon kívül is.⁴ Az bizonyos értelemben meglepő, hogy a kálvinizmus szellemi központjába, Genfbe milyen kevesen mentek el,⁵ de nem feledhetjük, hogy a hazai kulturális hagyományok mindig is inkább a német nyelvterület felé mutattak. Itáliában egy negyedszázados visszaesés után erőteljesen növekedett a magyar peregrinusok száma. Ennek az is oka volt, hogy egyes egyetemeket, elsősorban a padovait, egyaránt látogathatták katolikusok és protestánsok.⁶ Más protestánssá lett régiók egyetemei, így Anglia, Skócia, Hollandia ebben a században még alig vonzottak hallgatókat: túl messze voltak és túl drágák voltak ahhoz, hogy a magyar diákok meglátogathassák, a felekezeti problémákról nem is szólva. Franciaországba egyre kevesebben mentek; a század utolsó negyedéből jelenleg nincsenek már adataink ott tanuló magyarokról. Új jelenség viszont, hogy a század közepétől előbb Prágában, majd az utolsó negyedszázadban előbb a morvaországi Olmützben, továbbá a stájerországi Grácban jelentkeztek katolikus hiten maradt magyarországi születésű diákok a jezsuiták újonnan alapított akadémiáin.⁷

³ A lengyel, litván és skandináv adatokra: Szögi 2003.

⁴ A 16–17. századi német peregrináció adattára: Szögi 2011b.

⁵ A korabeli svájci peregrinációra lásd Hegyi 2003.

⁶ Szlavikovszky 2007.

⁷ Az adatok: Varga 2004.

Felekezeti tagolódás

*2. táblázat. Valószínűsíthető felekezeti tagolódás
a magyarországi beiratkozottak között, 1526–1600*

Régió	protestáns	katolikus
Német-római Birodalom	1668	12
Bécsi egyetem	74	593
Hollandia	2	–
Örökös tart. kisebb	–	289
Lengyelország, Litvánia	44	320
Itália	49	301
Anglia, Skócia	12	–
Svájc	37	–
Franciaország	7	8
összes	1893 = 55,41%	1523 = 44,58%

A 16. század a felekezeti egyetemek kialakulásának korszaka. A reformáció elterjedése után valamennyi újonnan alakult és nagyobb befolyásra szert tett felekezet saját kezébe vette egyházi és világi intelligenciájának képzését. Ez részben úgy történt, hogy a teljesen protestánsná vált államok átvették a területükön még a középkorban alakult egyetemeket, és azokon kisebb megszakítás után az államvallásnak megfelelő oktatást indítottak el. Ez zajlott le néhány évtized alatt egész Skandináviában, az észak-német tartományokban, Angliában és Skóciában. Máshol, ahol azelőtt nem léteztek egyetemek, új protestáns univerzitások alakultak meglepően nagy számban. Ilyenek jöttek létre sok német fejedelemségben, Hollandiában és Svájcban. Ezek egy része később nem lett valódi egyetem, megrekedt az ún. akadémiái gimnázium vagy Athenaeum színvonalán, de ezek közül is többet látogattak magyarországi diákok. A 16. század közepétől, majd a trienti zsinat után Dél- és Közép-Európában sorra alakultak új katolikus főiskolák is, elsősorban a speciális, két karon oktató jezsuita egyetemek. Az ellenreformáció kezdetétől ezeken is nagy számban jelentek meg magyar diákok. A jezsuita rend térhódítása a felsőoktatás területén más módon is érezhető volt. A katolikusnak megmaradt területeken a rend fokozatosan számos egyetemen átvette a bölcsészeti és teológiai karok irányítását és ezek az egyetemek is jezsuita karakterűvé váltak. Mindez olyan hatalmas egyetemalapítási hullámot indított el Európában, amelyre korábban még soha nem volt példa. Adataink szerint 1526 és 1600 között 38 kisebb-nagyobb egyetemet hoztak létre a kontinensen, közülük

12 Spanyolországban, 8 a Német-római Birodalomban, 6 Itáliában, 3 a mai francia területeken, 2-2 Hollandiában és Svájcban, 1-1 pedig Litvániában, Máltán, Portugáliában és Skóciában jött létre, az akadémiai gimnáziumokat nem is számolva. A 17. században 34 új egyetem jött létre, vagyis a középkori Európához képest nagyjából megduplázódott az egyetemek száma.

A korszak rendkívül fontos kérdése a peregrináció felekezeti összetételének vizsgálata. Ez látszólag könnyű feladat, mivel a korszakban bizonyos egyetemekre csak protestánsok, másokra viszont csak katolikusok iratkozhattak be. A valóságban nehézséget okoz, hogy a korabeli egyetemi forrásokban csak a legkritkább esetekben jegyezték fel a felekezeti hovatartozást, ráadásul éppen ebben a nagy átalakulást hozó korban jellemző a tanulmányok alatti felekezetváltás. A század első felében Bécsben és Krakkóban is előfordulnak olyan hallgatók, akik később a hazai protestánsok vezetői lettek, tehát ezeket az egyetemeket ebben a korszakban nem lehet katolikus karakterűnek tartani. Itáliában elsősorban Padova volt az, ahol bármely felekezet tagjai tanulhattak, és nem véletlen az itteni univerzitás iránti feltűnő magyar érdeklődés. Wittenbergben kezdetben evangélikusok és reformátusok egyformán beiratkozhattak, de a század végétől fokozatosan kizárólagossá vált az ortodox lutheranizmus.⁸ Ezzel egy időben Németországban is bizonyos tanintézetek lutheránus, mások kálvinista karaktert vettek fel. E tényezőket figyelembe véve a 2. számú táblázatban csak arra merünk vállalkozni, hogy megbecsüljük az 1526 és 1600 közötti magyarországi peregrinusok felekezeti összetételét. A táblázat bizonytalan annyiban, hogy Bécs és Krakkó esetében azokat számítottuk protestánsnak, akiről erre nézve adatunk van, de lehetséges, hogy számuk ennél magasabb volt. A német egyetemek esetében csak a néhány katolikus jellegű intézmény kisszámú hallgatóját említjük a katolikusok között, a többiek bizonyosan protestánsok voltak. Itáliai adatainknál is csak az ismert személyeket számítottuk a protestánsok közé. E bizonytalanságok ellenére a táblázat jó megközelítéssel mutatja protestáns és katolikus peregrináció arányát, ami kb. 55–45% a protestánsok javára. Ezen belül az evangélikusok, reformátusok és unitáriusok számának megállapítására nem vállalkozunk, hiszen ezt csupán az egyéni karrierpályák pontos ismeretében lehetne meghatározni. Nyilván elmondható, hogy Heidelbergbe és Marburgba szinte kizárólag reformátusok iratkoztak be, de nagyon pontos eredményre ilyen megállapításokkal nem juthatunk.

⁸ SZABÓ 1999, SZABÓ 2006.

Az arány bizonyos értelemben meglepő, hiszen a protestáns felekezetektől előzetesen ennél nagyobb fölényt várhatnánk. A prekoncepció oka, hogy a protestáns peregrináció főbb adatai már egy évszázada viszonylag jól ismertek, míg a katolikus tanintézetek látogatottságát csak az elmúlt néhány évtizedben tárták fel a kutatók. A 16. század második és harmadik negyedében a protestáns dominancia egyértelmű, ami a számokból is jól látható. A század utolsó negyedében azonban a jezsuiták prágai Klementinumába, a prágai és bécsi egyetemekre, de különösen az olmtüzi, majd a gráci akadémiákra és Rómába is egyre többen jutnak el. Ezért a század legvégére már a katolikusok is számottevő részét alkotják a külföldi egyetemjáróknak.

A hallgatók nemzetiségi megoszlása

Hasonlóan összetett kérdés a peregrinusok nemzetiségi megoszlása. A kutatásunk során használt egyetemi és akadémiai forrásokban a 16. században is legtöbbször feljegyeztek valamilyen adatot a hallgatók származásáról, földrajzi vagy nemzetiségi hovatartozásáról. A korszakban a beiratkozók kétharmadánál, 67%-ánál találtunk ilyen adatokat. Esetenként egy személy esetében több ilyen adat állt rendelkezésre, például *Transylvanus-Saxo*, *Transylvano-Ungarus* vagy *Transylvano-Siculus*. Ezeknél a hallgatóknál az első adat inkább a földrajzi származásra utal, a másik a valódi nemzetiségre. Korszakunkban a forrásokban szereplő adatok kisebbik része valóban nemzetiségi hovatartozást jelöl. A *Siculus*, *Saxo*, *Illyricus*, *Germanus*, *Austriacus*, *Moravus*, *Bohemus*, *Slavus*, *Croata*, *Liburnus*, *Valachus* kifejezések valóban meghatározzák a beiratkozó hallgató etnikai hovatartozását. A *Transylvano-Hungarus* esetben is bizonyosak lehetünk abban, hogy a külföldre eljutott diák erdélyi magyarnak vallotta magát.

A *Scepusius*, *Scepus* kifejezés már nem ennyire egyértelmű, mert az bizonyos ugyan, hogy a hallgató a Szepességből származik, de ezen belül mai értelemben vett nemzetisége aligha határozható meg. A nevekből határozott következtetéseket nem lehet levonni, már csak azért sem, mert a 16. század végéig, sőt, a 17. század közepéig még divatos volt humanista szokás szerint a családnevek latinosított változatának használata. A legnagyobb gondban mégis a három leggyakoribb elnevezéssel vagyunk.

A *Transylvanus* megjelölés korszakunkban földrajzi, illetve állami hovatartozást is jelent, azt, hogy a hallgató az Erdélyi Fejedelemségből érkezett az adott akadémiára vagy egyetemre. Egyéb adatokból, elsősorban a szár-

mazási helyből és a név jellegéből, esetenként az apa foglalkozásából Erdély esetében viszonylag nagy pontossággal meghatározható, hogy szászról vagy magyarról van-e szó. Szásznak vagy erdélyi szásznak 21 hallgató nevezte magát. Természetesen ennél jóval többen lehettek, de nagy részük csupán a *Transylvanus* kifejezést használta. Feltételezhető a származási helyek alapján, hogy számuk elérte az erdélyi fejedelemségből beiratkozott hallgatók 62%-át. A székely kifejezés több variációban 20 esetben fordul elő. Ennél ők is feltétlenül többen voltak elsősorban a 16. század vége táján. Az erdélyiek együttesen 25%-ot alkotnak, közülük a nem szász etnikumú erdélyi diákok mintegy 37%-át teheték ki a beiratkozóknak.

Nehezebb a helyzetünk a *Pannonius*, illetve a *Hungarus*, *Ungarus* kifejezések értelmezése esetében. A *Pannonius* bejegyzés 305 esetben fordul elő az adattárban. Ezt a 15. század második felében kezdik használni többek között a külföldi egyetemekre beiratkozott magyarországi diákok, akkor még igen tág értelemben, amint ezt Klaniczay Tibor alapvető tanulmányában elemezte.⁹ A *Pannonus* és a *Hungarus* kifejezés a 16. század közepéig lényegében azonos jelentést tartalmazott, de a középkori magyar állam bukása után a jelentés fokozatosan átalakult. Míg korábban Szlavóniából és Erdélyből jött diákok is használták e kifejezést itáliai beiratkozásaiknál, addig ez a 16. század végére megszűnik, és a horvátok egyre inkább *Illiricus*nak és *Croatanak* nevezik magukat, az erdélyieknél pedig szinte kizárólagossá válik – más terminus technicusszal együtt – a *Transylvanus* elnevezés használata.¹⁰ Mindössze hét olyan diákkal találkozunk, akik erdélyi származásuk ellenére még használják a *Pannonius* kifejezést. A többiek szinte kizárólag a Felvidékről és kevesebben a nyugati határszéli megyékből származtak. A későbbiekben is megtalálható *Pannonius* kifejezés tehát egyre inkább a magyarországi nem magyar etnikumokra, németekre és a mai szlovákok elődeire utal.¹¹ Mégsem tudunk nemzetiségi hovatartozásukról egészen biztosat mondani, hiszen magyar és német hangzású nevéek ugyanúgy találhatók közöttük, mint bizonyosan szláv nevet viselőik.

⁹ KLANICZAY 2001.

¹⁰ KLANICZAY 2001, 83–85.

¹¹ KLANICZAY 2001, 86. A kérdésről lásd még TARNAI 1969, 107.

3. táblázat. A hallgatók jelzett területi hovatartozása, illetve nemzetisége összesen

Nemzetiség, területi hovatartozás	szám	arány (%)
Hungarus, Ungarus	1143	49,82
Transylvanus	633	27,59
Pannonius, Pannonus, Pannonio-Hungarus	295	12,85
Scepusius, Scepusius-Pannonus, Scepusius-Hungarus	67	2,92
Slavus, Slavus-Ungarus, Slavus-Pannonius	59	2,57
Transylvanus-Hungarus, Transylvano-Pannonius	24	1,04
Saxo, Saxo-Transylvanus	21	0,91
Siculus, Siculus-Hungarus, Siculus-Transylvanus	20	0,87
Austriacus, Austriacus-Ungarus, Pannonius-Austriacus	9	0,39
Croata, Croata-Ungarus, Croata-Austriacus, Illyricus, Liburnus	8	0,34
Germanus, Germanus-Ungarus, Marchicus	8	0,34
Moravus, Moravus-Germanus	3	0,13
Valachus, Valachus-Transylvanus	2	0,08
Bohemus, Bohemo-Ungarus	2	0,08
összes ismert adat	2294	100
nincs adat	1122	32,84
összes	3416	100

Az *Ungarus, Hungarus* kifejezés az ismert adatok 50%-ában szerepel a forrásokban, tehát ez a leggyakrabban előforduló meghatározás. Az 1143 beiratkozó, aki magát *Hungarus*ként jegyezte be az egyetemi anyakönyvekbe, természetesen nem mind magyar nemzetiségű. Mégis úgy látjuk, hogy a 16. században még igen jelentős arányban magyar etnikumúak azok, akik *Hungarus*nak nevezik magukat: arányuk ebben a csoportban elérhette a 75%-ot is. Rajtuk kívül 11% körüli a feltehetően németajkú *Hungarus*ok és 6% körüli a szláv *Hungarus*ok aránya. *Hungarus*ként megnevezett diákok az ország minden részéből indultak külföldre. Összességében megállapíthatjuk, hogy korszakunkban a külföldre induló hallgatók többsége egységes, az évszázados hagyományokra visszavezethető hungarus-tudattal rendelkező, bármely nemzetiséghez tartoztak is, illetve bármi volt is az anyanyelvük.

4. táblázat. A hallgatók valószínűsíthető nemzetisége, 1526–1600

Valószínű nemzetiség	1526–1550	1551–1575	1576–1600	összes	arány (%)
magyar	483	522	727	1732	53,52
német	226	403	480	1109	34,27
szláv	56	129	168	353	10,90
horvát	4	18	11	33	1,02
román	–	–	4	4	0,12
olasz	2	–	–	2	0,06
cseh	–	2	–	2	0,06
lengyel	1	–	–	1	0,03
ismert összesen	772	1074	1390	3236	100
nem meghatározható	61	54	65	180	5,26
összes	833	1128	1455	3416	100

A 4. számú táblázatban a magyarországi peregrinusok mai értelemben vett nemzetiségét próbáljuk megbecsülni. Az ilyen számítások mindig kérdésesek a források hiányossága és az értelmezés nehézségei miatt. De úgy véljük, hogy mégsem szabad megkerülni az e kérdésre adandó választ. Már csak azért sem, mert az adatok igen érdekes képet mutatnak, ami a hazai peregrináció történetében meglehetősen egyedülálló. Számításaink szerint a 16. századnak a kora újkorhoz számítható háromnegyedében a külföldön beiratkozott diákok több mint fele, azaz 53%-a feltehetően magyar nemzetiségű volt. Ebben a számban nincsenek benne a Horvátországból vagy Szlavóniából külföldre induló diákok, mert az ő adataikat Mohács után már nem vettük fel az adatbázisba.¹² 180 esetben még megbecsülni sem tudjuk a hallgató nemzetiségi hovatartozását. Ez növeli a hibahatárt, azonban ezzel együtt is kimondhatjuk, hogy a külföldi egyetemjárásban a 16. század Mohács utáni időszakában a magyarság kiemelten képviseltette magát és ezt az arányt később már soha nem tudta elérni. A 17. században a magyar nemzetiségűek aránya már csak 45% körüli volt, a 18. században 42%-ra csökkent, később pedig ennél is sokkal alacsonyabb lett. Az erdélyi és magyarországi német etnikumok képviselete korszakunkban 35% körüli, és ez pontos lehet, mert a 17–18. században közel hasonló arányokkal találkozhatunk a hazai peregrinusok körében. A szláv etnikum közel 11%-os képviselete is reálisnak tűnik. A 17. századi adatok esetében képvi-

¹² 1526 előtti gyűjtésünkben még szerepel a történelmi Horvátország és Szlavónia, de az 1526–1918 közötti adattárban csak a Duna-Dráva vonaltól északra fekvő terület adatait gyűjtöttük össze. Az összehasonlító számokban természetesen az azonos területeket vetettük egybe.

seletük növekszik, de a 18. században nagyjából ugyanennyi. A horvátok 1%-os képvisellete, mint említettem, csak a nyugat-magyarországi horvátokat jelenti, nem a Dráván túli részeket. A többi etnikum ekkor még nem mutatható ki a hazai peregrinációban.

Az egyes intézmények látogatottsága

5. táblázat. A fontosabb egyetemek látogatottságának abszolút sorrendje a magyarországi diákok beiratkozási száma alapján 1526–1600 között 20 fő feletti beiratkozó esetében

Sorsz.	egyetem	1526–1550	1551–1575	1576–1600	összes
1.	Wittenberg	207	570	470	1247
2.	Bécs	306	254	107	667
3.	Krakkó	205	37	12	254
4.	Padova	32	56	60	148
5.	Olmütz	–	2	125	127
6.	Frankfurt an der Oder	18	17	81	116
7.	Prága	–	41	50	91
8.	Heidelberg	–	10	77	87
9.	Bologna	22	20	34	76
10.	Grác	–	–	71	71
11.	Lipcse	18	16	31	65
12.	Róma, Gregoriana	–	5	53	58
13.	Braunsberg	–	–	51	51
14.	Tübingen	3	7	34	44
15.	Róma, Studium Urbis	1	11	18	30
16.	Jéna	1	10	13	24
17.	Königsberg	1	7	14	22
18.	Vilnó	–	–	22	22
19.	Siena	–	3	18	21

Az 5. számú táblázatban a magyarországi diákok által látogatott egyetemek sorrendjét közöljük magyar szempontból, az 1526 utáni évekből. Húsznál több magyarországi és erdélyi beiratkozót 19 egyetemen találunk. Közülük azonban csak hat olyan van, amelyre száznál többen iratkoztak be e háromnegyed évszázadban. Hét egyetemen járt 50 és 100 közötti hallgató, és végül hatra 20 és 50 közötti diák. Mint látjuk, Wittenberg egyeteme messze kimagaslik az ebben az időszakban látogatott egyetemek közül. Közismert, hogy a Melanchton által bevezetett egyetemi reform a

kontinens egyik legjobb és a protestáns Európa által egyértelműen első egyetemnek elismert intézményévé tette. A magyar diákok már az 1520-as évektől kezdve egyre nagyobb számban keresték fel, ezzel mintegy átvette Krakkó szerepét a hazai peregrinációban. Szimbolikusnak is tekinthetjük, hogy a krakkói magyar bursa híres anyakönyvének utolsó oldalán 1555-ből származó bejegyzés található, míg a wittenbergi magyar coetus anyakönyvét ugyanebben az évben kezdték el vezetni. A kapcsolat annyira egyértelmű, hogy a coetus első seniora, Kakasfalusi György 1536-ban a krakkói bursának is seniora volt. Wittenberg „magyar korszaka” éppen századunkra esett, hiszen a coetus 1608-ban megszűnt és anyakönyvét az utolsó magyar diákok haza is hozták Debrecenbe.¹³ A század harmadik negyedében jártak ide legtöbben Magyarországról; az utolsó negyedszázadban kissé csökkent a magyar diákok létszáma, de még így is magasan vezetett Wittenberg a többi egyetem előtt. Bécs ugyan a második helyen áll, hiszen közelsége nagy előny volt a magyar diákok számára, de a század folyamán folyamatosan veszített jelentőségéből és éppen a 16. század végére került a legnagyobb válságba, amikor az egész egyetemet igen kevesen látogatták.¹⁴ Krakkó harmadik helyét is csak annak köszönheti, hogy a század második negyedében még éltek a korábbi hagyományok és még viszonylag sokan iratkoztak be Észak-Magyarországról, de a század második felében teljesen eltűntek a magyar diákok a lengyel egyetemi városból. A negyedik helyen álló Padova egyeteme az előzőekkel ellentétben magyar szempontból növekvő látogatottságot mutat, ami részben a már említett vallási toleranciájának, részben az ottani kiváló oktatásnak köszönhető. Az ötödik helyen álló Olmütz a század utolsó negyedében tört fel erre helyre. Az 1573-ban alapított kicsiny jezsuita egyetem az első volt a közép-európai jezsuita alapítások sorában, ezért a megmaradt katolikus lakosság gyermekei számára ez volt a legközelebbi tanulási lehetőség. A híres Viadrina, az Odera menti Frankfurt egyeteme a 16. században még nem sok diákot vonzott, de a század utolsó negyedében már nagyobb volt iránta a magyar diákok érdeklődése, mint korábban. A Viadrina inentől kezdve a peregrinusok egyik első állomásának számított, ahonnan más, híresebb egyetemekre mentek tovább. A 15. században magyarok által teljesen mellőzött Prágában 1560 után újra megjelentek a hazai diákok, de döntő többségük felvidéki szláv ajkú (szlovák) volt. Közülük 78-an az

¹³ Ma a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára őrzi. Kiadása: THURY 1908. Lásd még SZABÓ 1941.

¹⁴ Lásd KISSNÉ BOGNÁR 2004.

újra megnyílt prágai egyetemre, 13-an az 1556-ban a jezsuiták által létesített Klementinumba iratkoztak be. A későbbiekben Prága ismét ennél kisebb szerepet kapott a magyar peregrinációban. A nyolcadik helyen álló Heidelberg egyetemén az első magyar diák 1562-ben iratkozott be. Az intézmény 1559 után végleg a kálvini irányt választotta, ezért Marburg mellett ez vált a későbbiekben a magyar református diákok legfontosabb tanulmányi célpontjává. A magyarok döntő többsége 1583 után jelent meg egyre nagyobb számban Heidelbergben, és ezzel párhuzamosan egyre kevesebb református magyar diák ment Wittenbergbe. Magyar szempontból Heidelberg fénykora a harmincéves háború kezdetéig tartott.¹⁵ Az egyetem lerombolása után a magyar református diákok már Hollandiát tekintették elsődleges úti céljuknak.¹⁶ Bologna kilencedik helye nem túl előkelő, hiszen Mohács előtt Itálián belül fő tanulmányi célpontnak számított. 1526 után viszonylag egyenletesen, de alacsony számban találunk magyarokat a bolognai egyetemen. Ide is eljutott néhány protestáns hallgató, de jóval kevesebb, mint Padovába. Grác jezsuita egyeteme csak 1586-ban alakult meg, de az 1600-ig tartó rövid időszakban is már a tizedik helyre került a magyar látogatottság szempontjából. Grác a 17. század elején nagyon gyorsan fejlődött és később is igen sok katolikus diákot vonzott. Lipcse egyetemén Mohács után mindig találunk magyar diákokat, de még nem nagy számban, mert Wittenberg még sokkal fontosabb úti cél. Lipcse fénykora magyar szempontból csak a 17. század közepén kezdődik. A jezsuiták római egyetemére, a Gregorianára 1579-től, a Collegium Hungaricum megalakulásától kezdve érkezett egyre több magyar teológus. Az intézmény 1580-tól mint Collegium Germanicum-Hungaricum működött és később az Itáliában tanuló magyarok legfontosabb tanintézetévé vált. A 16. század végére a 12. helyre került látogatottság szempontjából. A 13. helyen álló braunsbergi jezsuita akadémia azért fogadott a század végén több mint 50 növendéket, mert a warmiai püspöki széket ekkor Báthori András töltötte be, aki sok olyan erdélyi diákot fogadott intézetébe, akik előtte a jezsuiták kolozsvári akadémiáján tanultak.

¹⁵ HELTAI 1994, HELTAI 1999, HELTAI 2006.

¹⁶ A hollandiai peregrinusok adatait közli LADÁNYI–BOZZAY 2007.

A peregrinusok magyarországi területi tagolódása

6. táblázat. A magyarországi diákok nagyrégiók szerinti tagolódása, 1526–1600

Sorsz.	nagyrégió	beiratkozók	arány (%)
1.	Felvidék és Kárpátalja	1013	29,65
2.	Erdély és Partium	847	24,79
3.	Dunántúl és Buda	337	9,86
4.	Alföld, Bánát és Pest	326	9,54
5.	nem meghatározható	893	26,14
	összes	3416	100

Ha azt kívánjuk vizsgálni, hogy a 16. században Magyarország mely területeiről indultak külföldre a vándordiákok, akkor nem vagyunk könnyű helyzetben. Forrásaink még a középkori adatoknál is szűkszavúbbak, a beiratkozások egynegyedénél nincs adatunk a diákok származási helyére, csupán azt tudjuk, hogy a hallgató Magyarországról érkezett az adott egyetemre. Sokszor onnan tudhatunk meg egy származási helyet, hogy annál a diáknál, aki több egyetemre is beiratkozott, az egyik esetben szerepel helynév, a másik esetben nem, de ilyenkor az adatok kiegészíthetők. A 74%-os adatmennyiség azonban elég jó mintavétel, ezért arra bizonyosan elég, hogy a nagyrégiók szerinti megoszlást vizsgálhassuk.

A 6. számú táblázatban az ország négy legfontosabb régióját nem politikai, hanem inkább földrajzi értelemben különítettük el. Ennek megfelelően Erdély és a Partium alatt nem a korabeli változó nagyságú Erdélyi Fejedelemséget értjük, hanem csak a szűkebben vett Erdélyt kiegészítve Kraszna és Közép-Szolnok megyékkel. Így például Bihar, Szabolcs és Szatmár megyéket az Alföldhöz számítottuk, csakúgy, mint Heves és Borsod megyéket. Nógrád, Abaúj és Zemplén megyéket viszont a Felvidékhez számítjuk, és ezt a felosztást alkalmaztuk valamennyi évszázad peregrinációjának vizsgálatánál. Komárom és Esztergom megyék teljes területét a Dunántúlhoz számítjuk, mert csak teljes megyeterületekkel tudunk dolgozni.

A régiók közül első helyen természetesen a Felvidék található. Nem csupán azért, mert ezt a területet érintette a legkevésbé a török támadás. A Felvidék már Mohács előtt is az első volt a nagyrégiók között, bár akkor csak közel 26%-os részesedéssel, ami korszakunkban közel 30%-ra nőtt. Egyrészt területén található a fejlett Garam-menti (alsó-magyarországi) és szepességi városok, és egy ideig még érezhető Krakkó és Bécs közelségének hatása, másrészt itt terjedt erőteljesen a reformáció, de később itt

kezdődik meg a rekatolizáció is. Második helyen a történelmi Erdély területe található 25%-os aránnyal, ami ugyancsak azonos a Mohács előtti helyezéssel, de részesedése hasonlóképpen 4%-kal nőtt az 1526 előttihez képest. A Dunántúl Mohács előtt és után egyaránt a harmadik helyen található a régiók sorában, de itt már erőteljesen érződik a török terjeszkedés hatása. Míg Mohács előtt közel 19%-os részesedése volt a Dunántúlnak a peregrinációból, utána mindössze 10%-ra csökkent. Ezt az eredményt is csak a nyugati határszéli megyék, elsősorban Sopron egyetemjárása miatt kapjuk. A negyedik helyen – ugyanúgy, mint a középkor végén – a tágabb értelemben vett Alföld régiója található. Azt is mondhatnánk, hogy részesedése arányaiban kevésbé csökkent, mint a Dunántúlé, hiszen a Mohács előtti 14%-ról 9% körülire süllyedt. Belső eloszlásában azonban már jobban látható, hogy ezt a 9%-ot csak az Erdéllyel határos megyék és az Alföld északi peremén található területek adják, az Alföld nagy része már nem tud diákokat küldeni a külföldi egyetemekre.

7. táblázat. A 10 főnél több diákot külföldre küldő települések csökkenő sorrendben, 1526–1600

Sorsz.	település	diák	Sorsz.	település	diák
1.	Brassó	133	19.	Medgyes	24
2.	Pozsony	100	20.	Késmárk	21
3.	Nagyszében	70	21.	Eger	20
4.	Kolozsvár	66	22.	Nagyvárad	20
5.	Nagyszombat	65	23.	Korpona	19
6.	Beszterce	65	24.	Buda	16
7.	Sopron	56	25.	Segesvár	16
8.	Lőcse	55	26.	Berethalom	15
9.	Selmecbánya	44	27.	Rózsashegy	13
10.	Besztercebánya	43	28.	Pápa	13
11.	Szeged	39	29.	Miskolc	11
12.	Debrecen	38	30.	Zólyom	11
13.	Kassa	33	31.	Győr	11
14.	Bártfa	32	32.	Szikszó	10
15.	Eperjes	30	33.	Igló	10
16.	Körmöcbánya	28	34.	Torda	10
17.	Pest	28	35.	Zsolna	10
18.	Esztergom	25			

Ha az egyes települések sorrendjét vizsgáljuk a peregrinációban való részvétel szempontjából, akkor a 7. számú táblázatban látható sorrendet

kapjuk. A 35 tíznél több hallgatót küldő település között csak négy van, amely a hódoltság területére esik: Szeged, Pest, Esztergom és Buda (ezeket a táblázatban kiemeltük). Azonban valószínűleg ezek a peregrinusok is inkább csak e városokból származtak vagy ilyen nevet viseltek, és már nem ténylegesen az adott települések lakosaiként érkeztek külföldre. A hódoltsági területekről láthatólag szinte lehetetlenné vált a peregrinációban való részvétel. A másik 31 város közül 18 tartozott a megmaradt Magyar Királyság felvidéki részéhez, 10 volt erdélyi vagy partiumi és mindössze három (Sopron, Pápa és Győr) dunántúli. Mindez igazolja a korábban vázolt regionális tagozódás adatait. A 16. században Sopron kivételével valójában csak felvidéki és erdélyi települések játszottak jelentős szerepet a magyarországi peregrinációban.

A több egyetemet látogató diákok útvonalai

A peregrinusok elnevezése sokáig magyarul vándordiak volt, hiszen ne feledjük, hogy a 16. század körülményei között például a Székelyföldről elindulni Wittenbergbe vagy Strassburgba óriási és veszélyes vállalkozás volt. A diákok általában párosan vagy egy nagyobb társaság tagjaként keltek útra és sokszor hónapokig tartott, míg elérték úti céljukat. A legtöbben egyházuk, városuk pártfogásával indultak el, esetenként egy tehetősebb patrónus támogatta őket. Az előkelőbb családok gyermekei mellé tehetséges, de szegény diák kísérőket fogadtak, és az ilyen párosok is egymást segítve látogattak meg sokszor 3-5 egyetemet. A peregrináció finanszírozása teljesen külön téma; ennek gazdag irodalma és forrásanyaga is van, de itt nem térhetünk rá ki részletesen. Korszakunkban akadtak olyanok a peregrinusok között, akik életútjuk során tíz egyetemet is látogattak. Ilyen volt például Zsámboki János, aki pályafutása alatt, 1542 és 1577 között Bécs, Lipcse, Wittenberg, Ingolstadt, Strassburg, Párizs, Padova, Ferrara, Nápoly és Bologna egyetemén is megfordult. Ugyanakkor a kutató számára néha megválaszolhatatlan kérdés, hogy az egyes tartózkodásokat tanulásnak vagy csupán látogatásnak kell-e felfognunk. Szenczi Molnár Albert is bizonyosan járt tíz egyetemen a 16. század végén és a 17. század elején, de esetében is nehéz eldönteni, hogy melyiket tekinthetjük valódi peregrinációnak.

Természetesen nem minden esetben ilyen nehéz a helyzetünk, mert a legtöbb diák csak egyetlen egyetemre jutott el. Mégis több százan vannak azok, akik valóban egyetemről egyetemre vándoroltak. A 8. számú

táblázatban azt próbáltuk ábrázolni, hogy a 19 leglátogatottabb egyetem közül melyek voltak kizárólagos úti célok, és melyek azok, amelyeket a diákok valamelyik főbb univerzitás látogatása mellett ejtettek útba. A táblázatban bemutatjuk, hogy az adott egyetemen beiratkozottak hány százaléka tanult más egyetemen, és melyek voltak azok az intézmények, ahová továbbmentek vagy ahonnan érkeztek. A korban Wittenberg láthatóan célegyetem, hiszen az itteni magyar peregrinusok 85%-a csak itt tanult, nem ment máshová. A 16. század első felében ugyanakkor még élt a Bécs–Wittenberg vagy Krakkó–Wittenberg útvonal: sok későbbi jeles protestáns prédikátor még Bécsben vagy Krakkóban kezdte tanulmányait és onnan ment át Wittenbergbe. A század második felében ezek a kapcsolatok megszűntek és egy jellegzetes új útvonal alakult ki, a Wittenberg–Heidelberg páros a református diákok számára. Ez az irány az 1590-es évek közepétől a már említett okok következtében kezdett egyre jelentéktelenebbé válni. Igen kevesen voltak, akik Wittenberget Itália meglátogatásával kötötték össze, ezt inkább csak a tehetősebb diákok engedhették meg maguknak.

Másik jellegzetes útvonal Bécsen át Itáliába vezetett. Ez századunkban még nem kiemelkedő arányú, de később jelentősebbé vált. Ugyanakkor Bécsben a legkevesebb azok száma, akik más egyetemre is beiratkoztak, mindössze a diákok 11%-a tanult másutt is. A padovai peregrinusok 42%-áról tudjuk, hogy más egyetemen is tanultak, vagyis a híres univerzitást nagyon sokan kötötték össze más intézmények meglátogatásával. Talán Padova esetében a legváltozatosabb a kép – ide ugyanúgy jöttek Bécsből, mint Wittenbergből vagy éppen Heidelbergből. A kisebb német egyetemek lényegében csak Wittenberggel álltak kapcsolatban. Frankfurt an der Oder, Lipcse, Tübingen, Jéna egyetemein gyakorlatilag csak Wittenbergből érkezők a vándordiákok. A későbbiekben ez is sokat változott, de a 16. században Wittenberg dominanciája olyan nagy volt a német egyetemek között, hogy igazi vetélytársa nem akadt.

A korszak jellegzetes csoportját alkották még azok a diákok, akik csak Itáliába mentek tanulni, ott viszont több egyetemet is meglátogattak. Ebben az esetben Bologna és Padova mellett előfordultak a magyar diákok Sienában, Rómában a *Studium Urbison*, azaz a városi egyetemen, és jóval kevesebben Ferrarában, Pisában és Perugiában. Itáliában kivételt képezett a római *Gregoriana* egyetem, hiszen a jezsuiták központi univerzitására valamennyi kisebb közép-európai akadémián keresztül vezetett út. Itt korábban Bécsben, Olmützben és Grácban tanult diákokkal is találkoztunk.

8. táblázat. Az egyes egyetemeken és a további más egyetemeken folytatott tanulás összefüggései 20 főnél több beiratkozott hallgató esetében, 1526–1600

Sorsz.	egyetem	beiratkozók	máshol is	arány (%)	főbb kapcsolatok (város, diákok száma)
1	Wittenberg	1247	186	14,91	Heidelberg 47, Krakkó 32, Bécs 28, Frankfurt 24, Padova 23, Lipcse 18, Tübingen 12, Genf 8, Bologna 6, Róma 6
2	Bécs	667	74	11,09	Wittenberg 28, Róma 20, Padova 15, Bologna 11, Krakkó 12, Olmütz 6, Siena 5
3	Krakkó	254	40	15,74	Wittenberg 32, Bécs 12
4	Padova	148	62	41,89	Wittenberg 23, Bologna 21, Bécs 15, Siena 14, Róma 12, Heidelberg 10, Genf 5
5	Olmütz	127	30	23,62	Grác 12, Róma 7, Bécs 6, Braunsberg 3
6	Frankfurt an der Oder	116	28	24,13	Wittenberg 24
7	Prága	91	7	7,69	Bécs 3
8	Heidelberg	87	58	66,66	Wittenberg 47, Padova 10, Genf 5, Strassburg 5
9	Bologna	76	36	47,36	Padova 21, Siena 15, Róma Greg. 7, Róma 6, Bécs 10, Wittenberg 6
10	Grác	71	17	23,94	Olmütz 12, Bécs 5, Róma 4
11	Lipcse	65	25	38,46	Wittenberg 18,
12	Róma, Gregoriana	58	25	43,10	Bécs 12, Bologna 7, Olmütz 6, Grác 3, Braunsberg 3, Siena 3
13	Braunsberg	51	15	29,41	Vilno 8, Róma 3, Olmütz 3
14	Tübingen	44	15	34,09	Wittenberg 12
15	Róma, Studium Urbis	30	21	30,00	Padova 12, Siena 8, Wittenberg 6, Bologna 6
16	Jéna	24	7	29,16	Wittenberg 4
17	Königsberg	22	4	18,18	Wittenberg 2, Rostock 2
18	Vilnó (Vilnius)	22	9	40,90	Braunsberg 8
19	Siena	21	19	90,47	Bologna 15, Padova 14, Róma 8, Bécs 5

Vizsgálódásunk egy csonka évszázadra irányult, lényegében csak a Mohács utáni 75 esztendőre, azonban ebben a háromnegyed évszázadban olyan hatalmas változások következtek be a magyarországi egyetemjárásban, amelyek legalább a 18. század közepéig éreztették hatásukat.

BIBLIOGRÁFIA

- HEGYI 2003 HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*. Budapest, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.).
- HELTAI 1994 HELTAI János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994.
- HELTAI 1999 János HELTAI: Die Heidelberger Peregrination 1595–1621. In: *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*. Hrsg. von András SZABÓ. Budapest, 1999, 169–179.
- HELTAI 2006 János HELTAI: Die Heidelberger Peregrination calvinistischer Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen 1597–1621. Ihr Verlauf im Spiegel der Zahlen und Auswirkung. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. von Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHNIDLING. Stuttgart, 2006, 65–80.
- KISSNÉ BOGNÁR 2004 KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Budapest, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.).
- KLANICZAY 2001 KLANICZAY Tibor: Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban. In: *Uő: Stílus, nemzet és civilizáció*. Budapest, 2001, 70–92.
- LADÁNYI–BOZZAY 2007 LADÁNYI Sándor – BOZZAY Réka: *Magyarországi diákok holland egyetemeken és akadémiákon 1595–1918*. Budapest, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.).
- SZABÓ 1941 Géza SZABÓ: *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*. Halle (Saale), 1941.
- SZABÓ 1999 András SZABÓ: Ungarische Studenten in Wittenberg 1555–1592. In: *Iter Germanicum. Deutschland und die Ungarländische Reformierte Kirche im*

- 16–17. *Jahrhundert*. Hrsg. von András SZABÓ. Budapest, 1999, 154–168.
- SZABÓ 2006 András SZABÓ: Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert. In: *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Hrsg. von Márta FATA, Gyula KURUCZ, Anton SCHNIDLING. Stuttgart, 2006, 55–63.
- SZLAVIKOVSKY 2007 SZLAVIKOVSKY Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken*. I. rész. 1526–1918. Budapest, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16.).
- SZÖGI 2003 SZÖGI László: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon 1526–1789*. Budapest, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 9.).
- SZÖGI 2011a SZÖGI László: Az egyetem nélküli ország egyetemistái Mohács előtt. A középkori Magyarország peregrinusai. *Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XIV–XV*(2011), 15–40.
- SZÖGI 2011b SZÖGI László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*. Budapest, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.).
- TARNAI 1969 TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Budapest, 1969 (Modern Filológiai Füzetek 6.).
- THURY 1908 THURY Etele: A wittenbergi akadémián járt magyar tanulók társaságának anyakönyve 1555–1608. In: *Iskolatörténeti adattár*. Szerk. THURY Etele. II. köt. Pápa, 1908, 3–67.
- VARGA 2004 VARGA Júlia: *Magyarországi diákok a Habsburg birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin 1560–1789*. Budapest, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12.).

Decline and Change. Hungarian Peregrination from the Battle of Mohács to the End of the 16th Century

This paper gives an overview on the changes and characteristics of the Hungarian students' peregrination after 1526. In the two decades following the Ottoman victory in the Battle of Mohács, the Hungarian Kingdom ceased to exist as a unified entity and was divided into three parts. At the same time, the expansion of Protestantism reached Hungary. These fundamental changes had a large influence on the everyday life, thus culture, education and peregrination.

After 1526 the number of students going to foreign universities dropped by 70%. The political instability and the religious changes affected the number of students, and had a drastical influence on the universities they attended: the popular Catholic universities of the first two decades of the 16th century did not attract the Protestant students. Thus instead of Vienna and Cracow, Wittenberg became the favourite university of the Hungarian students and other German universities were also popular. Surprisingly, other Protestant universities, such as Genf, was not a popular target, and because of the distance and expensiveness of the Dutch and English universities, very few Hungarians visited these institutions. However, Catholic students still attended the universities of Vienna and Cracow. Later in the century, the universities of Padova, the Gregoriana in Rome and Olmütz were also popular.

The confessional composition of the students going on a peregrination also changed, 55% of the students were Protestants and 45% Catholic, though the exact figures are not clear due to the uncertainty of sources.

The ethnicity of the students also uncertain, in the sources 67% of the students' ethnicity were noted. In all probability, 53% of the students were Hungarian, 34% German and 10% Slavic. Most of the students lived in Upper Hungary and Transylvania. The Hungarian students often visited a number of universities on their peregrination, usually on the way to their main target. The changes in peregrination of the Hungarian students after 1526 were so significant, that the effects had lasted until the mid-18th century.

MOLNÁR ANTAL

A horvát–szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia

Thuri Farkas Pál, a tolnai iskola rektora a királyi Magyarországon élő barátaihoz írott levelében a 16. század közepén a török hódítás négy fokozatát különböztette meg. A legenyhébb esetben a településeken nem működtek török hivatalok, a keresztény népesség csupán adóval tartozott a török hatóságoknak. A második lépésben megjelent a török közigazgatás végrehajtó közege, a szubasi, majd a harmadik stádiumban a török lakosság beköltözésével együtt a török közigazgatás és bíraskodás legfontosabb képviselője, a kádi is megtelepedett a városokban. A negyedik fokozatot, a balkáni hódoltságra jellemző teljes alávetést csupán lehetőségként említette Thuri, ennek legborzasztóbb és legjellemzőbb megnyilvánulásának a gyermektizedet (devsirmét) tartotta.¹ Ennél találhatóbb hódoltság-tipológiát talán ma sem tudnánk készíteni, a tolnai rektor csak azt nem látta (nem láthatta) előre, hogy az egyes stádiumok Magyarországon a török polgári igazgatás kudarca miatt nem időrendi sorrendet jelentettek, hanem a 16. század derekára kialakult struktúrák bizonyos változásokkal (jelesül a török hatalmi jelenlét visszaszorulásával a magyar javára) megmaradtak a hódoltság végéig.²

A magyarországi oszmán berendezkedés jellegzetességeit történetírásunk Salamon Ferenc alapvető monográfiája³ óta tudatosította és kutatja, ennek eredményeként a hódoltságról alkotott képünk nagyjából ezen magyar sajátosságok számbavételével alakult ki.⁴ Thuri leírásában a Drávától délre fekvő területeken a keresztények sorsa maga a pokol, semmijük sincs azon kívül, ami a testükön van; az ott jellemző teljes rabszolgaság fő ismertetőjele, hogy a fiúkat tizedelik és janicsárt nevelnek belőlük. Mai

¹ KATHONA 1974, 66–70.

² HEGYI 1995, 118–145. Thuri levelének értelmezésére: DÁVID–FODOR 2002.

³ SALAMON 1886.

⁴ A bőséges szakirodalomból Hegyi Klára fentebb idézett monográfiáján kívül csupán Szakály Ferenc összefoglalására utalok: SZAKÁLY 1994.

történész-nyelven fogalmazva, a tolnai magyar lelkész az oszmán berendezkedés balkáni formáját mutatta be a Dráva–Száva közében, vagyis azt a hódoltságot, ahol a keresztény (jelen esetben magyar–horvát) intézmények már nem működtek. Valóban így volt ez? A rendi struktúrák hódoltsági behatolása a 16–17. században a Habsburg–oszmán határhoz szintén közel fekvő hódolt Szlavóniát teljesen elkerülte? Más szavakkal: hol húzhatjuk meg a „világtörténelmi curiosum”-nak számító magyar hódoltsági berendezkedés déli határvonalát? Beszélhetünk egyáltalán horvát „hódoltságról” a szó Magyarország esetében használatos, kondomínium értelmében?

Ezek a kérdések teljesen logikusak ugyan, de különös módon eddig mégsem vetette fel őket senki. Pedig a jelenség vizsgálata egyáltalán nem érdektelen, hiszen már első közelítésre is feltűnik, hogy míg a magyar (egyházi és világi) rendek a 17. század elejétől szívós munkával helyreállították joghatóságukat az oszmánok által megszállt országrész nagyobb felében, addig az oszmán Szlavóniában és Horvátországban keresztény részről történő adóztatásról és jogmegőrzésről alig szólnak a forrásaink. Másképp fogalmazva: az ugyanazon határvidék északabbi szakasza mentén kimutatható jelenség délebbre egyáltalán nem jellemző. A hódoltsághoz való viszonyban tetten érhető differencia meglátásom szerint szimptomatikusan mutatja a két ország rendi struktúráinak elkanyarodó fejlődését a vizsgált korszakban.

A magyar rendek hódoltsági jelenlétének jogi megalapozását a Magyar Királyság területi integritásának alapelve jelentette, gyakorlati kivitelezését a zsitvatoroki béke (1606) után a nemesi birtoklás helyreállítása és működtetése tette lehetővé.⁵ Számos korabeli forrás hangsúlyozza: az összes hódoltsági falunak, sőt, minden egyes bokornak van magyar ura. A hódoltságra vonatkozó királyi és nádori birtokadományok száma a 17. század derekán jelentősen megnövekedett, elsősorban a hosszú török háború pusztításait követő újjátelepüléssel párhuzamosan: a század közepén az összes adomány mintegy ötöde vonatkozott a hódoltságra, ami ugyan alatta marad a török terület egyharmados arányának, de a körülményekhez képest így is számottevő részesedésnek tekinthető. A megadományozottak nagy része a végvári főtisztek és tisztek közül került ki, de találunk több vármegyei hivatalnokot is, akik nem katonai, hanem adminisztratív

⁵ A folyamatot Szakály Ferenc két klasszikus monográfiája mutatja be: SZAKÁLY 1981, SZAKÁLY 1997.

vonalon voltak „közel a tűzhöz”.⁶ A teljes birtokos-lefedettség nemcsak a hódoltság határközeli és magyarlakta részein érvényesült, hanem a Drávaig és az Al-Dunáig mindenhol. Jó példa erre a Bácska esete: Bács-Bodrog vármegye monográfiája az 1535 és 1682 közötti időszakból 58 adományt gyűjtött össze, amelyek legnagyobb része a 17. század két középső évtizedéből származik, az új tulajdonosok pedig leginkább a nógrádi várak tisztjei voltak.⁷

Hasonló birtokadományokat a 17. századból a hódolt Szlavónia területére hiába keresünk. A 16. századi nemesi társadalomban még élt a két folyó közének emlékezte: Pozsega elfoglalása után félszázadon keresztül kérnek birtokadományt vagy a régi tulajdon megerősítését Pozsega, Valkó és Szerém megyei birtokokra. Ugyanakkor jelzésértékű, hogy a másféltucat oklevélből csak kettő vonatkozik a Szerémségre, és Pozsegára is kétszer annyi, mint a tőle keletre fekvő Valkóra. 1583-ban ez a három megye eltűnik a királyi adománylevelekből, és többé fel sem bukkan a török kiűzéséig.⁸ Ennek elsődleges oka, hogy míg a szűkebben vett magyarországi területeken a magyar végvárok hadinépe egészen a Drávaig, az Al-Dunáig és a Marosig tényleges erőt képviselt, addig a Drávától délre ez a befolyás már nem működött. A drávántúli megyékben a magyar hatalom csak egészen rövid ideig tudta érvényesíteni hatalmát: Horváth Márk szigeti kapitány az 1560 előtti években adózásra tudta szorítani a Pozsega és Eszék környéki falvakat. Sziget eleste (1566) után a Drávától délre magyarországi végvári katona legfeljebb csak kivételes esetben juthatott el.⁹ Ennek következtében a két folyó között hódoltsági adóztatásról is alig beszélhetünk. Szimptomatikus, hogy Josip Adamček a kora újkori Horvátország agrárviszonyairól (és ezen belül jórészt az agrárnépeség adózásáról) írott, hatalmas forrásbázist mozgató 850 oldalas monográfiájában egy kilencsoros bekezdést szentel a kérdésnek, ahol két példát hoz fel a török alatti területek keresztény részre történő adófizetésére: a Zrínyiek muraközi uradalmához adózó néhány hódoltsági falu és a zágrábi püspökök vaskai birtokának adóztatását említi.¹⁰

Ugyanezt a nagyon szórványos, esetleges példákra korlátozódó összképet erősítik a török kiűzése után lefolytatott kamarai vizsgálatok jegyző-

⁶ SZAKÁLY 1997, 24–36.

⁷ DUDÁS 1896, 247–255.

⁸ ENGEL 2002. A Horvátországra vonatkozó királyi adománylevelek 1582-ig nyomtatásban is megjelentek: BOJNIČIĆ 1905–1907.

⁹ SZAKÁLY 1981, 70–71., 176–177., VARGA 2006, 83.

¹⁰ ADAMČEK 1980, 706.

könyvei, amelyeket 1697-ben, 1698-ban és 1702-ben állítottak össze változó alapossággal, de nagyjából azonos szempontok szerint.¹¹ A vizsgálóbiztosok a legtöbb esetben rákérdeztek a falvak török alatti birtokviszonyaira is. A parasztok kivétel nélkül mindig közölték a török földesúr nevét és a neki fizetett adó összegét, míg a keresztény birtokosról az esetek túlnyomó többségében semmit sem tudtak. A keresztény uraságról még a falu 150 éves örege sem hallott semmit – mondták a Dráva-parti Marijanci parasztjai,¹² ilyen és hasonló vallomások százával ismétlődnek a jegyzőkönyvekben. A kivételt az a néhány nagyobb település jelenti, ahol valamit hallottak a középkori birtokosról. Valpón Geréb Pétert nevezték meg kétszáz évvel ezelőtti földesuruknak – egyébként helyesen, sőt, még nádori méltóságáról is tudtak.¹³ A velikaiak szintén jól emlékeztek középkori földesuruk, Velikay István nevére.¹⁴ Érdekes a Velikától keletre fekvő Vetovo lakóinak közlése: nekik a török előtti időkből valami despota derengett.¹⁵ Itt talán a despotai címet is viselő és a környéken birtokos Beriszló Péter alakját őrizte meg az emlékezet, vagy ami sokkal valószínűbb, hogy a „despoták módjára” való adófizetésből alkotott a képzelet középkori földesurat. Ezt a Szerbiából érkezett vlachok adófizetésére használatos kifejezést a pozsegai és szerémi szandzsákok kánunjai is említik.¹⁶

A hódolt Szlavóniában a középkori birtokviszonyokkal a törökkor végének adózási gyakorlata semmilyen összefüggésben nem állott, még annyira sem, mint Magyarországon. A falvak túlnyomó többsége senkinek sem fizetett a határ túloldalára, kivételt a zágrábi püspököknek adózó vaskai birtok mellett csak a Draskovicsoknak és a Zrínyieknek fizető néhány drávamelléki község jelentette. A valpói kerület kilenc faluja vallotta törökkori földesurának a Draskovics családot, néhány település évente vitt is nekik a török kiűzéséig valami jelképes, másfél és három forint közötti összeget, de ennek jogcímét nem tudták. A miholjaci kerületben öt falu a Zrínyieknek, hat pedig a Draskovicsoknak adózott hasonló nagyságrendben: évente egy-két forintot vagy egy csizmát és egy hízott

¹¹ Nagyobb részüket a bécsi Hofkammer levéltárából már 1891-ben közzétette Tade Smičiklas, az ő anyagát egészítette ki zágrábi levéltári anyag alapján Ive Mažuran. SMIČIKLAS 1891, 38–336., MAŽURAN 1966.

¹² SMIČIKLAS 1891, 111.

¹³ SMIČIKLAS 1891, 94–95. Vingárti Geréb Péter 1500–1503 között volt nádor.

¹⁴ SMIČIKLAS 1891, 143. A terület középkori birtokviszonyaira lásd ENGEL 2002.

¹⁵ MAŽURAN 1966, 146–147. Az első értesülésnek van történelmi alapja, a másodikról nincsen adatunk. Vetovo a középkorban a pozsegai káptalan uradalmához tartozott, és valószínűleg a káptalan volt a földesura a török hódításig. ENGEL 2002, 16PG15.

¹⁶ MOAČANIN 2001a, 14.

ártányt szolgáltatott ajándék gyanánt. Ugyanígy a moszlavina kerület két, a verőcei kerület három falujából is fizettek valamit a Draskovicsoknak. Ez utóbbi körzet öt faluja a Magyar Kamarának fizetett bizonyos összegeket a szentgyörgyvári kapitány közvetítésével.¹⁷ Ugyanígy rendszeresen szedett (szintén csekély összegű) adót a zágrábi püspök a vaskai főesperesség néhány drávamelléki falujából, elsősorban a kaproncai katonák segítségével.¹⁸

Bár nyilvánvalóan ezek az adatok a további célirányos vizsgálatok szükségességére hívják fel a figyelmet, annyit azonban már most világosan látunk: az oszmán Szlavóniában alig harminc, a magyar és a horvát határhoz egyaránt közel fekvő drávamelléki falu kivételével nem adóztak keresztény részre. A kamarai vizsgálatok alapján ez az adófizetés is feltételezhetően bizonytalan, rendszertelen és nagyon kis összegű volt; földrajzi kiterjedését és általános volumenét tekintve sem említhető egy lapon a magyarországi hódoltság magyar részre történő adóztatásával. A közeli végvárba elvitt néhány forint vagy egy-két csizma még nem jelentett jogilag rendezett tulajdonviszonyokat, hiszen a török kiűzése után, a várt tendenciával éppen ellenkező módon ezek a szolgáltatások megszűntek, és a kihallgatott falubeliek a legtöbb esetben teljesen bizonytalanok voltak afelől, milyen jogon is történt ez a kontribúció. Nagyon valószínű tehát, hogy inkább a határhoz közeli falvak valamiféle védelmi pénzéről lehetett inkább szó, amit magyar mintára fizettek nagyhatalmú, a báni méltóságot is többször betöltő arisztokrata családoknak vagy a zágrábi püspöknek, hogy azok ennek fejében a végváriak portyái ellen védjék meg őket. Erre utal a fizetésnek a török hódoltság kiűzése utáni azonnali beszüntetése, valamint az is, hogy ezt az adót néha magyar adónak (*tributum hungaricum*) hívták.

Összegezve a fentieket elmondhatjuk, hogy a Dráva–Száva közén sem a rendszeres adóztatás nem épült ki, sem a birtokrendszer nem állt helyre. A közvetlenül, azaz anyagilag érdekelt földesúri jelenlét hiányában pedig magától értetődően hiába keresnénk a világi igazgatás egyéb szerveit és fórumait, a birtokigazgatást és megyei adminisztrációt. A horvátországi hatalom hódoltsági jelenléte legnagyobb mértékben néhány határközeli végvár hajdúinak rablókörútjaiban és dúlásaiban merült ki. A szlavóniai hódoltság tehát – Szakály Ferencnek az eredetileg a Dunántúlra alkalmazott

¹⁷ MAŽURAN 1966, 18–76. passim.

¹⁸ A zágrábi püspökök hódoltsági joggyakorlásáról, ezen belül adóztatásáról önálló tanulmányban kívánok szólni.

szellemes megfogalmazását kölcsönvéve – sokkal zártabb és zordabb volt, mint magyarországi társa.

Vajon miért alakultak a Drávától délre fekvő hódoltság viszonyai olyannyira másképp, mint a folyótól északra fekvő területeken? Az okok alapvetően két nagyobb csoportra oszthatók: egyrészt Horvátországban nem létezett a hódolt területeken is terjeszkedni tudó, erős rendi hatalom, másrészt pedig az oszmán Szlavóniában nem élt a keresztény ország jogintézményeit elfogadó, a középkorival többé-kevésbé kontinuus népesség. Mindkét körülmény a török pusztításoknak, majd pedig az ország területének nagyobb részét elnyelő foglalásnak volt köszönhető, de míg paradox módon Magyarországon ez a végvidék-jelleg erősen felértékelte a rendiség pozícióit, addig Horvátországban és Szlavóniában a terület-, vér- és erőforrás-vesztés oly nagynak bizonyult, hogy a védőbástya-szerepből fakadó politikai előnyöket déli szomszédaink már nem tudták kiaknázni.

A horvát-szlavón rendiség viszonylagos gyengeségének több oka is volt. A kora újkorban a Drávától délre egy erősen kevert nemesi társadalom alakult ki, amelynek egy részét az őshonos szlavóniai, másik részét viszont a 16. század elejétől kezdve folyamatosan észak felé települő horvátországi nemesség alkotta. A délről érkezett családok korábbi pozícióiknak és sikeres alkalmazkodóképességüknek köszönhetően néhány évtizeden belül már nemhogy alárendelt, hanem kifejezetten vezető szerepet játszottak új hazájuk megyei és tartományi igazgatásában.¹⁹ Mindez persze azzal is járt, hogy a horvátországi eredetű nemesség elvi szinten sem tarthatott igényt a hódolt Szlavónia területén fekvő birtokokra – az ő hazájuk jóval délebbre és katonailag még inkább elérhetetlen hegyvidéken feküdt.²⁰

A török uralom alá került birtokok iránti igény felélesztésével vagy életben tartásával egyébként szlavóniai társaik sem foglalkoztak, ami a körülményeket ismerve érthető is. Egyrészt a szlavón bánoknak, akárcsak az erdélyi vajdáknak, már a késő középkorban is jelentős befolyásuk volt

¹⁹ A folyamatra összefoglalóan, példákkal: PÁLFFY 2002, 109–115. A leghatalmasabb délről (Likából) északra menekült családról, a Draskovicsokról legújabban: BEDIĆ 2002. A horvát nemességnek a török hódítást követően Szlavóniába és Magyarországra menekülését Ivan Jurković dolgozta fel doktori disszertációjában: JURKOVIC 2004. Az értekezés több fontos eredménye tanulmány formájában napvilágot látott: JURKOVIC 2002–2003, JURKOVIC 2005, JURKOVIC 2006, JURKOVIC 2008.

²⁰ Az egyetlen általam ismert kivételt a tininni püspökök jelentik, akik a 17. század második felében az egyházmegyéjükből kaptak némi ajándékokat. Erre a kérdésre egy másik tanulmányban szeretnék visszatérni.

a szlavóniai vármegyék működésére, így Varasd, illetve a közös igazgatás alatt álló Zágráb és Kőrös megyék apparátusa korántsem jelentette a rendi hatalom olyan erős bástyáját, mint magyarországi társaik.²¹ Az pedig a magyarországi hódoltság példájából is nyilvánvaló: a nemesség hódoltsági jelenléte és az erős vármegye kölcsönösen feltételezték egymást.²² Másrészt pedig történetileg megalapozott jogigényekről a szlavóniai nemesek is legfeljebb Kőrös és Verőce megyék elfoglalt részein gondolkozhattak volna – az ettől keletre fekvő vármegyék területén a középkorban elsősorban nem a szlavóniai, hanem a délvidéki magyar arisztokrácia rendelkezett jelentősebb birtokokkal. Ezen családok nagy része, így a Csuporok, Garaiak, Gerébek, Kanizsaiak, Marótiak, Szapolyaiak és az Újlakiak a 16. századra kihaltak, kisebb részük pedig jelentősebb magyarországi (Bánffyak vagy Héderváryak) és szlavóniai (Erdődyek) birtokokkal rendelkezett, így a mélyen benn a hódoltságban fekvő egykori birtokaikkal kapcsolatos aspirációik nem voltak. Ebben az érdektelenségben jelentős szerepet játszott az a szinte totális pusztulás, amely ezeket a területeket a 15–16. században sújtotta: a drávántúli magyar vármegyékből, Kőrösből és Zágráb Kulpán túli feléből egyszerűen nem is lett volna mit behajtani.²³

A török területek felé való tájékozódás hiányát elsősorban persze nem a birtokos társadalom összetételében és a birtokjogokban beállott cezúra indokolja, hiszen Magyarországon sem ez volt a hódoltsági térfoglalás fő mozgatórugója, hanem – miként ezt az említett bácskai birtokadományok szinte kivétel nélkül igazolják – a tényleges katonai erőviszonyok. A magyar és a horvát végvidék közötti legalapvetőbb különbség éppen ebben ragadható meg: a horvát–szlavón rendeknek ugyanis sokkal kisebb befolyásuk volt a határvédelmi rendszer működtetésében, mint a magyarországi nemességnek, és ez a tény a török területek iránti érdeklődésüket is erősen korlátozta.

A horvát rendek első ausztriai segítségkérésétől (1522) és az I. Ferdinándot Cetinben megválasztó horvát országgyűléstől (1527) kezdve a horvát és a vend (szlavón) főkapitányságok megszervezésén át a Belső-ausztriai Haditanács felállításáig (1578) terjedő bő félszázad alatt a határvédelem finanszírozását és irányítását teljesen átvállalták a Habsburg központi kormányzat és a belső-ausztriai (stájer, karintiai és krajnai) tartományok. Ennek következtében a horvát bán katonai jogköre jelentősen lecsökkent,

²¹ PÁLFFY 2002, 115–116.

²² Erre is csak egyetlen példát idézek: SZAKÁLY 2001.

²³ A középkori birtokviszonyokra pontos eligazítással szolgál ENGEL 2002.

a tényleges katonai vezetést a horvát főuraktól az osztrák tartományokból érkező főtisztek vették át. A végvidékeken az erősségek egy részét a földesurak átengedték a királynak, és a magántulajdonban maradt várakba is a legtöbb esetben az uralkodó vagy a belső-ausztriai rendek által kiállított csapatokat telepítettek. Ennek egyenes következménye lett, hogy ezen a birtokokon a földesúri hatalom csökkent vagy meg is szűnt, a polgári közigazgatás helyét pedig a horvát rendiségtől immár teljesen független katonai adminisztráció váltotta fel.²⁴

A magyar, illetve a horvát–szlavón végvidék és hódoltság másik alapvető különbségét az jelentette, hogy a Drávától délre eső területek sokkal nagyobb mértékben pusztultak el a török támadások következtében, mint a Dunántúl és (a Délnyugat-Bácska kivételével) a magyar Alföld. Az elmúlt évtizedekben kiadott tahrír-defterekből egyértelműen kiderült, hogy a magyarországi hódoltság falvai a hosszú török háborúig nem szenvedtek el jelentősebb emberveszteséget, és ugyanezt állíthatjuk a magyar végvárak háttérvidékét jelentő hódoltsági peremvidékről is.²⁵ Engel Pál kutatásaiból közismert: az oszmán Szlavónia központi területének számító Valkó megye népessége és anyagi javai az 1390-es években kezdődő török betörések és a megye teljes elfoglalása (1536) közötti másfél évszázad alatt 90%-os pusztulást szenvedtek el. Ezt az arányt Engel a környező megyékre (Pozsegára és Szerémre) is elfogadhatónak tartja.²⁶

A pusztítás mértéke a keresztény kézen maradt vidékeken sem bizonyult kisebbnek. A 15. század második felében a belső-ausztriai tartományok felé portyázó oszmánok mérhetetlen károkat okoztak a horvát és szlavón területeken, a pusztítás a 16. század első felének folyamatos háborúi során vált teljessé. Óvatos becslések szerint a szlavóniai uradalmak az 1470-es évek dúlásai következtében a jobbágnépességük mintegy felét elveszítették. Bár a pusztításokat a földesurak a 15. században új telepítésekkel még kompenzálni tudták, a 16. század újabb inváziói után a határvidék települései már nem voltak képesek regenerálódni. A védhetetlen falvak lakossága részben török fogságba került, részben pedig (hol magától, hol földesurai segítségével) belső-szlavóniai és nyugat-magyarországi birtokokra települt át. A század közepén rögzülő határvidéken, vagyis a Szentgyörgyvár–Kapronca–Kőrös–Ivanics vonal mentén az oszmán–szlavón határsáv lakatlan senkiföldjévé változott, de nagyon súlyos pusztítá-

²⁴ VARGA 2003.

²⁵ DÁVID 2005.

²⁶ ENGEL 2000, 282. Vö. még: ENGEL 1997.

sok érték Kőrös megye megmaradt, illetve Zágráb és Varasd megyék keleti részeit is. Mindez egyúttal az elpusztított területeken a hagyományos gazdasági és társadalmi szerkezet és kapcsolatok összeomlásához, a régi jogi és igazgatási struktúrák megszűnéséhez vezetett.²⁷

A 14. században meginduló népességpusztulással egyidőben megkezdődött az oszmánok háborúi és foglalásai által generált balkáni népességmozgás, amelynek elsődleges iránya nyugat és észak volt. Ennek a néhány nagyobb és számos kisebb hullámban egészen a 18. század elejéig folyamatosan tartó, nagyrészt spontán és gazdasági motivációjú folyamatos migrációnak a pontos története megfelelő források hiányában még nagy vonalakban is alig követhető. Bizonyos, hogy a nagyobb török pusztítások utáni időszakokban, így a 15. század második felében, a vár-háborúk évtizedeiben, a hosszú török háborút követően és a visszafoglaló háború során jelentős balkáni szláv és vlach népesség nyomult a Dráva–Száva közének először keleti és középső, majd egyre nyugatibb területei felé. A pusztítás és az újjátelepülés párhuzamosan zajló folyamata következtében a 17. századra teljesen, adott esetekben többször is lecserélődött az oszmán Szlavónia és a szlavón végvidék teljes középkori népessége.²⁸

A szlavón végvidék katonai adminisztrációja számára döntő fontosságúnak bizonyult, hogy az évszázados pusztítások során teljesen elnéptelenedett horvát–szlavón határvidéket magas harcértékű, egyúttal gazdaságilag is hasznosítható népességgel telepítse be. Ehhez a legkézenfekvőbb és legolcsóbb megoldást a fegyverforgatáshoz értő balkáni menekültek katonaparaszti státusban való letelepítése jelentette, akiket mind a végvárak ellátásában, mind az erődítési munkák során, mind pedig a katonai védelemben fel lehetett használni, ráadásul a szabadparaszti mivoltukból adódóan közvetlenül érdekeltek voltak saját földjeik védelmében. Az Osmán Birodalomban élvezett jogállásuk alapján összefoglalóan vlachoknak nevezett népesség megtelepítése a 16. század elején indult meg, de tömeges méreteket csak a század végére öltött. Az első privilegizált vlach telepek az elpusztított belső területeken, a Krajnához tartozó Sichelburgban (Žumberakban) jöttek létre 1535-ben, az ő kiváltságaik a későbbiekben mintául szolgáltak a határvidéki kolóniák számára is. A teljes pusztulás és a katonai igazgatás sajátos igényei tették lehetővé a korábbiaktól teljesen eltérő jogrendre épülő társadalmi struktúra létrehozását. A keresztény területre

²⁷ ADAMČEK 1980, 58–69., 242–262., KASER 1997, 18–35., BUDAK 2007, 104–109.

²⁸ AZ OSMÁNOK ÁLTAL MEGSZÁLLT HORVÁT TERÜLETEKRŐL A LEGÚJABB ÁTTEKINTÉS: HOLJEVAC–MOAČANIN 2007, 109–175. Szlavónia népesedési viszonyaira: MOAČANIN 2006, 15–35.

áttelepülő vlachok közvetlenül a katonai adminisztráció fennhatósága alá kerültek, megtarthatták saját önkormányzatukat, felmentették őket minden adó és szolgáltatás alól, és semmilyen tekintetben sem tartoztak az adott területet egyébként de jure továbbra is birtokló földesúr joghatósága alá. Ezek az intézkedések meghagyták ugyan a korábbi tulajdonviszonyokat, viszont igazgatási és adózási szempontból teljesen kisajátították a szóban forgó földbirtokokat. A Dráva–Száva közének vlach telepeit a II. Ferdinánd által 1630-ban kibocsátott *Statuta Valachorum* foglalta egységes jogi keretbe. A vlachok letelepítése oly módon teljesítette be a horvát rendeknek a határvédelemből történő kiszorítását, hogy még saját földjeik egy részének tényleges birtoklását is kivette a kezük közül. Nem véletlen, hogy a horvát belpolitika legakutabb kérdése a 17. század folyamán éppen a rendi hatalom, vagyis a földesurak, az országgyűlés (*sabor*) és a bán joghatóságának helyreállítása lett a vlachok által lakott területeken.²⁹

A horvát–szlavón és a magyar határvidék lakosságának militarizálódása tehát teljesen eltérő modell alapján ment végbe. A Magyar Királyság középső területei 1541 után olyan gyors ütemben kerültek oszmán uralom alá, hogy itt a hódítás után határvidékké váló dunántúli és észak-alföldi területek lakossága sokkal kevesebb veszteséget szenvedett, így a végvár-vonal is sűrűn lakott és főleg a Dunántúlon erős nagybirtok által igazgatott háttérországgal bírt. Ennek következtében a privilegizált (leginkább hajdútelepeken élő) katonaparasztság csak a 17. században jelent meg, de ezután is sokkal kisebb jelentőséggel bírt, mint a horvát–szlavón végvidéken, és továbbra is földesúri joghatóság alatt maradt.³⁰

Ezek a folyamatok szempontunkból elsősorban azért izgalmasak, ugyanis tovább csökkentették, illetve pontosabban fogalmazva teljesen ellehetetlenítették a horvát rendek hódoltsági behatolását. Azon rendeket, akik egy vastag határmenti sávban még a keresztény területeken sem voltak képesek saját birtokosi jogaikat és anyagi érdekeiket érvényesíteni. A határ túloldalán pedig szintén elég széles zónában, hasonló privilégiumokkal felruházott, balkáni eredetű vlach népesség élt, csak éppen az oszmán katonai intézményrendszerbe tagolva.³¹ Nyilván teljesen illuzó-

²⁹ ADAMČEK 1980, 499–503., 519–541., KASER 1997, 35–47. és 81–139. passim. A balkáni vlachok kutatástörténetét és történetét legújabban Zef Mirdita dolgozta fel: MIRDITA 2004, MIRDITA 2009. A magyar irodalomból lásd: SOMOGYI 1962.

³⁰ A horvát és magyar modell összevetése: PÁLFFY 2003.

³¹ Nenad Močaninnak az oszmán Szlavóniáról írott horvát és angol nyelvű monográfiáin kívül az Oszmán Birodalomban élő vlachokról a legújabb rövid összefoglalás: MIRDITA 2009, 113–124.

rikus lett volna velük szemben bármiféle horvát földesúri vagy akármilyen jogigényt támasztani, amint ezek a kísérletek a balkáni bevándorlók esetében – bizonyos mértékű földesúri adóztatást leszámítva – a magyarországi hódoltságban sem vezettek eredményre.³² De ha a horvát rendeknek sikerült is volna ezt a határ mindkét felén szétterjedő vlach puffert valamilyen módon „átugorni”, a Pozsega és Diakóvár környéki falvak katolikus parasztjai között sem jártak volna több sikerrel. Ezeknek a horvát határtól messze eső, katonailag is nehezen megközelíthető területeknek a lakossága ugyanúgy a hódítást követő évtizedekben vándorolt be Bosznia katolikusok lakta vidékeiről, mint a vlachok Szerbiából és Boszniából.³³ Vagyis számukra a horvát–szlavón világi és egyházi jogrend éppúgy értelmezhetetlen és fiktív rendszert jelentett, mint a nagyobb részt ortodox vlachok számára.

A horvát rendiség hódoltsági jelenlétét egyedül a katolikus egyház biztosította, de ez is meglehetősen felemás módon és erőtlően. A horvát egyházi testületek bezárulását a 16. század közepétől figyelhetjük meg, elvi síkon pedig egyértelműen a 17. század eleje tűnik a fordulópontnak.³⁴ Analóg tendenciákat figyelhetünk meg a hódoltsági jelenlét területén is. A magyarországi gyakorlathoz hasonló fejlemény, hogy a 17. század közepétől a zágrábi püspökség papjai is elnyertek címzetes apáti és prépost-ti címeket a hódoltsági területeken (pécsi és pozsegai prépostság, vaskai apátság). A horvát fópásztorok által kinevezett hódoltsági helynökök működése bizonyos szempontból párhuzamba állítható ugyan a magyar vikáriusok tevékenységével, a megbízás genezisést és tulajdonképpeni funkcióját tekintve azonban teljesen másról volt szó a Drávától délre, mint attól északra. Szlavónia, miként azt már a tolnai lelkész is jól érzékelt, berendezkedését tekintve jóval közelebb állt Boszniához, mint Magyarországhoz; itt a püspöki joghatóság is más okokból állt vissza, jobban mondva: alakult ki, mint a magyarországi hódolt egyházmegyékben. Ez az etnikailag teljesen déli szláv régió a missziós (vagyis római–boszniai) egyházszervezet működési területét jelentette, ugyanakkor, és ebben rejlik az érdekessége, a 17. század derekán bekerült a magyar–horvát epizkopátus érdekszférájába is. Ez a két intézményrendszer ugyan Dél-Magyarországon is konfrontálódott egymással, de az igazi csatateret Szlavónia

³² SZAKÁLY 1981, 178–185.

³³ MOAČANIN 2001b.

³⁴ A horvátországi katolikus egyházi intézményrendszer 17. századi változásait és a magyar egyházi struktúráktól elkanyarodó fejlődését önálló kötetben dolgoztam fel: MOLNÁR 2012.

jelentette, ráadásul itt a keresztény országrészből érkező igények mögött is helyi érdekek álltak.

A zágrábi püspökök hódoltsági helynökségének esetében nem a királyi Magyarország egyházi struktúráinak hódoltsági behatolásáról, hanem a helyi, balkáni eredetű intézményeknek és a kinti főpapoknak a kapcsolat-felvételéről volt szó. A jelenség okait mindenekelőtt az óriásivá duzzadt boszniai ferences rendtartományon belül felerősödő regionális öntudatban és a számos személyi ellentét okozta belviszályokban kereshetjük. A velikai kolostor szerzetesei, a bosnyák rendtartomány szlavóniai tagjainak mozgalmát vezetve a 17. század második felében megpróbálták elszakadni a boszniai kolostoroktól és önálló rendtartományt szervezni. Emellett (immár több évtizedes harcuk folytatásaként) nem ismerték el a boszniai püspök joghatóságát a szlavóniai plébániák felett, és végső célként önálló szlavóniai püspökség alapítását szerették volna elérni. Ennek első lépéseként a belgrádi püspököt támogatták, majd 1658-tól a zágrábi püspök védőszárnyai alá húzódtak, aki ettől kezdve közülük állított általános helynököt egyházmegyéje hódolt részeibe: Petar Nikolićot 1658 és 1675 között, Luka Ibrišimovićot (a felszabadító háborúk későbbi hőseit, a híres Sokolt, vagyis „Sólymot”) pedig 1675 és 1698 között. A megbízás következtében a török kiűzése után a zágrábi püspökséghez csatoltak számos nyugat-szlavóniai plébániát, amelyek a középkorban a pécsi püspökséghez tartoztak. A Dráva–Száva közében látszólag tehát a zágrábi, a boszniai és a belgrádi püspökök küzdöttek egymással néhány plébánia feletti lelki joghatóságért, de elsősorban nem a horvátországi és a balkáni fél konfliktusáról volt szó, hanem a különböző balkáni érdekcsoportok álltak szemben egymással, akik közül az egyik – a magyar joggyakorlat mintájára – a maga oldalán bevonta a zágrábi püspököket a küzdelembe.³⁵

Összességében megállapíthatjuk, hogy az oszmán Szlavónia a keresztény hatalmi jelenlét szempontjából átmenetet jelentett a magyarországi és a balkáni típusú hódoltsági formák között. A tanulmány elején feltett kérdések tehát az itt felsorolt példák alapján megválaszolhatók: igaza van Thurinak, de csak részben – Balkán ez a javából, de nemcsak az, hanem a magyar–horvát befolyási övezet végvidéke is. A térség törökkori történelmének legjobb ismerője, Nenad Moaćanin oszmán források alapján úgy látja, hogy a két folyó köze ebben az időszakban a középkori magyar–szláv

³⁵ Erről a kérdéskörrel önálló tanulmányban kívánok részletesen szólni. A korábbi irodalomból lásd: Hoško 2000. A püspökök és helynökeik levelezésének jelentős része nyomtatásban is megjelent: LOPAŠIĆ 1902, passim, BARBARIĆ–HOLZLEITNER 2000.

és a kora újkori dinári szláv–vlach hagyományokat egyesítette, az oszmán jelenlét egyértelműen ez utóbbi hatásokat erősítette fel.³⁶ Igazából nem beszélhetünk „horvát hódoltságról” a magyar kondominium értelmében, de nyomokban találunk olyan jelenségeket, amelyek kétségtől a magyar intézmények hódoltsági behatolásának hatását tükrözik. A végvidék-jelleg tehát ebben az esetben nagyon más, mint a magyarországi hódoltságban, ugyanakkor mégis jelentős következményekkel járt. Az oszmán uralom alá került területekhez való viszony különbségei jelzik azokat az útelágazásokat, amelyek mentén a két ország társadalmi–politikai fejlődése – a közös örökség bizonyos elemeinek megőrzése mellett is – sok szempontból eltérő irányban indult el a kora újkor századaiban. A Szlavónia országnév ennek hatására terjeszkedett ki a Dráva–Száva közének középső és keleti tájaira, majd pedig a török kiűzése után, az etnikai és kulturális kötődéseknek megfelelően, hivatkozással a hódoltsági joggyakorlatra, a zágrábi püspökséghez kerültek a pécsi egyházmegye drávántúli területei; örökre elszakítva ezt a területet a szűkebben vett Magyar Királyságtól, és hozzájárulva Horvátország területi, majd a 19. században a nemzeti integrációjához.³⁷

³⁶ MOAČANIN 2001a, 153.

³⁷ HOŠKO 2012.

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMČEK 1980 Josip ADAMČEK: *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII. stoljeća*. Zagreb, 1980 (Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 18.).
- BARBARIĆ–HOLZLEITNER 2000 Josip BARBARIĆ – fra Miljenko HOLZLEITNER: *Prisma fra Luke Ibrišimovića zagrebačkim biskupima (1672.–1697.)*. Jastrebarsko, 2000 (Biblioteka Posegana 6.).
- BEDIĆ 2002 Marko BEDIĆ: Velikaška obitelj Draškovići Trakošćanski. *Kaj* 35(2002/4), 59–81.
- BOJNIČIĆ 1905–1907 Ivan BOJNIČIĆ: Kraljevske darovine, odnoseće se na Hrvatsku. Iz kraljevskih registraturnih knjiga „Libri regii“. *Vjesnik Kr.[aljevskog] hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* 7(1905), 178–208., 236–276., 8(1906), 1–33., 105–136., 9(1907), 1–47.
- BUDAK 2007 Neven BUDAK: *Hrvatska i Slavonija u ranome novom veku*. Zagreb, 2007 (Hrvatska povijest u ranome novom veku 1.).
- DÁVID 2005 DÁVID Géza: Magyarország népessége a 16–17. században. In: *Uő: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 2005, 13–52.
- DÁVID–FODOR 2002 DÁVID Géza – FODOR Pál: Magyar ellenállás a török berendezkedéssel szemben. *Keletkutatás*, 1996/tavaszi–2002/tavaszi, 271–276.
- DUDÁS 1896 *Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monografiája*. I. Szerk. DUDÁS Gyula. Zombor, 1896.
- ENGEL 1997 ENGEL Pál: A Drávántúl középkori topográfiája: a történeti rekonstrukció nehézségei. *Történelmi Szemle* 39(1997), 297–312.
- ENGEL 2000 ENGEL Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok* 134(2000), 267–321.
- ENGEL 2002
- HEGYI 1995 HEGYI Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995 (História Könyvtár. Monográfiák 7.).

- HOLJEVAC–MOAČANIN 2007 Željko HOLJEVAC – Nenad MOAČANIN: *Hrvatsko–slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb, 2007 (Hrvatska povijest u ranome novom veku 2.).
- HOŠKO 2000 Franjo Emanuel HOŠKO: Luka Ibrišimović i crkvene prilike u Slavoniji i Podunavlju potkraj 17. stoljeća. In: Uő: *Franjevci u kontinentalnoj Hrvatskoj kroz stoljeća*. Zagreb, 2000 (Analecta Croatica Christiana XXXII.), 123–137.
- HOŠKO 2012 Franjo Emanuel HOŠKO: Požeški franjevci kao promicatelji crkveno-upravne samostalnosti Slavonije u tursko vrijeme. *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi* 1(2012), 57–76.
- JURKOVIĆ 2002–2003 Ivan JURKOVIĆ: Raseljena plemićka obitelj za osmanske ugroze: primjer Berislavića de Werhreka de Mala Mlaka. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 20(2002), 125–164., 21(2003), 119–181.
- JURKOVIĆ 2004 Ivan JURKOVIĆ: *The Fate of the Croatian Noble Families in the Face of Ottoman Advance*. (PhD-dissertation, Central European University) Budapest, 2004.
- JURKOVIĆ 2005 Ivan JURKOVIĆ: Socijalni status i prisilni raseljenici podrijetlom iz hrvatskih plemićkih obitelji u zemljama njihovih doseoba za trajanja osmanske ugroze. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 23(2005), 63–85.
- JURKOVIĆ 2006 Ivan JURKOVIĆ: Osmanska ugroza, plemeniti raseljenici i hrvatski identitet. *Povijesni prilozi* 25/31(2006), 39–69.
- JURKOVIĆ 2008 Ivan JURKOVIĆ: Ugrinovići od Roga – raseljena obitelj plemenitog roda Šubića Bribirskih za trajanja osmanske ugroze. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 26(2008), 71–85.

- KASER 1997 Karl KASER: *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slavonischen Militärgrenze (1553–1881)*. Wien–Köln–Weimar, 1997 (Zur Kunde Südosteuropas II/22.).
- KATHONA 1974 KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Budapest, 1974 (Humanizmus és reformáció 4.).
- LOPAŠIĆ 1902 Radoslav LOPAŠIĆ: Slavonski spomenici za XVII. viek. Pisma iz Slavonije u XVII. veku (1633–1709). *Starine JAZU* 30(1902), 1–177.
- MAŽURAN 1966 Ive MAŽURAN: *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine*. Osijek, 1966 (Historijski arhiv u Osijeku. Građa za historiju Osijeka i Slavonije 2.).
- MIRDITA 2004 Zef MIRDITA: *Vlasi u historiografiji*. Zagreb, 2004 (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povijesnica. Monografije i studije III/27.).
- MIRDITA 2009 Zef MIRDITA: *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Zagreb, 2009 (Hrvatski institut za povijest. Biblioteka Hrvatska povijesnica. Monografije i studije III/50.).
- MOAČANIN 2001a Nenad MOAČANIN: *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod, 2001 (Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensa et Baranyensia. Studije 3.).
- MOAČANIN 2001b Nenad MOAČANIN: *Katolici u Požeštini za turske valdavine*. In: *Fra Luka Ibrišimović i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa*. Ured. Filip POTREBICA. Jastrebarsko, 2001 (Biblioteka Posegana 7), 77–83.
- MOAČANIN 2006 Nenad MOAČANIN: *Town and Country on the Middle Danube 1526–1690*. Leiden–Boston, 2006 (The Ottoman Empire and Its Heritage 35.).
- MOLNÁR 2012 MOLNÁR Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. Budapest, 2012 (METEM könyvek 77.).

- PÁLFFY 2002 PÁLFFY Géza: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi Magyar Királyságban. *Fons* 9(2002), 107–121.
- PÁLFFY 2003 Géza PÁLFFY: Türkenabwehr, Grenzsoldatentum und die Militarisierung der Gesellschaft in Ungarn in der Frühen Neuzeit. *Historisches Jahrbuch* 123(2003), 111–148.
- SALAMON 1886 SALAMON Ferencz: *Magyarország a török hódítás korában*. 2. kiad. Budapest, 1886.
- SMIČIKLAS 1891 Tade SMIČIKLAS: *Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*. Sv. II. Zagreb, 1891 (Djela JAZU 11.).
- SOMOGYI 1962 SOMOGYI Éva: A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. (Horvátországi parasztfelkelés 1653–59). *Történelmi Szemle* 5(1962), 149–172.
- SZAKÁLY 1981 SZAKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban*. Budapest, 1981.
- SZAKÁLY 1994 SZAKÁLY Ferenc: *Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában*. Budapest, 1994 (História Könyvtár. Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.).
- SZAKÁLY 1997 SZAKÁLY Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest, 1997 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.).
- SZAKÁLY 2001 SZAKÁLY Ferenc: A hódolt megye története. In: *Pest megye monográfiája*. I/2. köt. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. ZSOLDOS Attila. Budapest, 2001, 329–543.
- VARGA 2003 VARGA Szabolcs: A horvát bán katonai jogkörének változása a 16. század első felében. *Történelmi Szemle* 45(2003), 155–174.
- VARGA 2006 VARGA Szabolcs: A vár és mezőváros története 1526 és 1566 között. In: *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szerk. BŐSZE Sándor, RAVAZDI László, SZITA László. Szigetvár, 2006, 45–91.

The Croatian–Slavonian Estate System and Ottoman Slavonia

It is an already well-known fact in international historiography that in the Ottoman parts of Hungary, the Hungarian institutional system was preserved and functioned together with the Ottoman institutions, hence those territories were under a specific joint control, i.e. condominium. The present study wants to answer the question whether the southern border of Ottoman Hungary was part of this system. Did the Croatian part of the Hungarian-Croatian Kingdom south of the river Drava occupied by the Ottomans simultaneously with the Hungarian territories preserve its institutions after the Ottoman invasion as well? Is it possible at all to talk about the occupation of Croatia using the concept of condominium in the same sense as it is used for Hungary? The study examines each characteristic of the institutions in Ottoman Hungary and tries to find the traces of the same features in the Ottoman Croatian counties. As a result of our research we can say that neither regular taxation was established, nor the administration of large estates could recover in the area between the rivers Drava and Sava. Obviously, the absence of financially motivated feudal lords resulted in the lack of institutions and forums of lay administration regarding both the estates and the county. The Ottoman presence in Croatia was experienced mostly through the plundering and ravaging of foot soldiers coming from the fortresses near the border. Basically, the reasons of this can be divided into two major groups: on the one hand, the feudal system in Croatia was not strong enough to expand into the Ottoman territories and on the other hand, a population being more or less the continuation of the medieval population of the area and willing to accept the legal institutions of a Christian country did not live in Ottoman Slavonia. An important reason of this indifference must have been the fact that the territories in question were almost completely destroyed in the 15th–16th centuries: obviously, no taxes could have been collected from the Hungarian counties, Križevci (Hungarian: Kőrös) beyond the river Drava, or from Zagreb's part beyond the Kupa. Finally, the Croatian–Slavonian aristocracy had much less possibilities to defend the border than the Hungarian nobility, therefore, their interest in Ottoman territories was

largely limited. The Croatian nobility could not impose any taxes on their borderline estates either, as the vlachs who settled there, were taken out of the feudal lords' jurisdiction, and the inner territories were also inhabited by immigrants from the Balkans, who were not part of the medieval legal framework at all. To sum up, we can say that this region united the medieval Hungarian–Slavic and the Slavic–Vlach traditions of the early modern period and obviously, the Ottoman presence strengthened the impacts of the latter.

DOMINKOVITS PÉTER

Szolgabírák és járásaik Sopron vármegyében, a 16/17. század fordulóján

A királyi vármegye nemesi vármegyévé alakulása szervesen egybefonódott az egyik legrégebbi vármegyei tisztség, a szolgabíró (*judex nobilium, judlium*) 13. század utolsó harmadában történő megjelenésével, amelynek háttérében a királyi vármegye átalakulását kísérő változások húzódtak meg.¹ A tisztség első említései az Árpád-kor végről ismertek (például 1280: Bodrog, 1299: Bihar), az Anjou-korban immáron az országos elterjedtség regisztrálható (például 1313: Ung, 1322: Pest, 1333: Pilis). A sok munkával járó tisztséget döntően a kisebb vagyonú nemesek viselték. A jelentősebb birtokkal rendelkezőket törvény készítette a szolgabírói tiszttel elvállalására (1435:II. tc.). A szolgabírák a közép- és kora újkor időszakában sem rendelkeztek önálló bírói székekkel; az alispánnal és a törvényszéki esküdtekkel a vármegye törvényszékén közösen bíraskodtak.² A szolgabírói járások a nemesség szerveződésének kereteit alkották. Bár első megjelenésük a 14. század végére tehető, azok biztos megragadása az 1427. évi kamarahaszna adóösszeíráshoz, annak helyi végrehajtásához köthető. Az egyes járások kialakulásában egyaránt szerepe lehetett az adott vármegyék domborzati, vízrajzi viszonyainak, a helyi nemesség tömbszerű csoportosulásainak, a helyi birtokszerkezetnek, valamint a törvényszék (*sedria*) szokásos ülés helyének. A vármegyék többsége 4-4, gyakran eltérő nagyságú szolgabírói járásra oszlott (ilyenek voltak például Pest, Szabolcs, Tolna, Ung, Vas, Veszprém megyék), de egyes törvényhatóságok csupán 2-2 járásra tago-

¹ A korábbi modellek kritikájára, a *szolgabíró* elnevezés értelmezésére, ill. az intézmény 1273. évi „bevezetésére” lásd ZSOLDOS 2003, 792–797., 803–807. Ezúton szeretném megköszönni Lakatos Bálint és Kádár Zsófia javaslatait.

² ECKHART 1946, 130–131., TRINGLI 2009, 497–498., C. TÓTH 2009, 320–324. A kérdéskörre lásd még Szűcs 1984, BÉLI 2008.

lódtek (mint Moson, Pilis vagy az erdélyi megyék), így a vármegyék szolgabírái is ennek megfelelő számban voltak.³

Az elmúlt évtizedekben öröndetesen megnőtt a középkori nemesi vármegyék járásainak, mindezzel összefüggésben az adóztatásnak (adókerülők, adókerületek) helyi (megyei, járási) szintű kutatása.⁴ A 16–17. századból eddig leghangsúlyosabban a hódoltság területén a magyar intézményrendszer, jogszolgáltatás, köz- és adóigazgatás fennmaradását, ezáltal a társadalmi struktúrák megtartását biztosító menekült vármegyék, valamint azok hódoltsági tisztviselői, a szolgabírók és az esküdtek tevékenységének feltárása történt meg (Pest-Pilis-Solt, Heves és Külső-Szolnok vármegyéket illetően). Hasonlóképpen hangsúlyos a hódoltság peremterületén fekvő, illetve az oszmán hódítás miatt összevont vármegyék hódolt területen is tevékenykedő ezen alsóbb tisztségviselői tevékenységi körének, személyi összetételének a kutatása (Győr, Zala-Somogy vármegyék).⁵ Speciális sajátosság, hogy mind a tárgyidőszakot feldolgozó modern vármegyei monográfia (Pest-Pilis-Solt vm.), mind a közigazgatástörténeti bevezetővel ellátott archontológiai adattár (például Zala vm.) ugyancsak ezekre a törvényhatóságokra készült el.⁶ A szolgabírói kar nem csak bíraskodásban, hanem kora újkori adóztatásban betöltött fontosságára a Magyar Kamara 1542. évi zárszámadásának közlése, elemzése is felhívta a figyelmet.⁷ Túlzás nélkül állítható: a vármegyék ítélkezésének, köz- és adóigazgatásának, az oszmánok elleni védelem helyi szervezésének, seregellátásának, az adott térség társadalmi stabilizálásának és – ha kellett – reorganizálásának tevékenységi köreiben kulcsszerepet játszottak a szolgabírák a melléjük kirendelt esküdtekkel, avagy végrehajtások esetében az őket segítő fogott bírakkal.⁸ A Magyar Királyságnak a vizsgált régióban legkisebb vármegyéje, a 17. századi Győr esete egyaránt felhívja a figyelmet a közigazgatás oszmán hódítás miatti átszervezésére – a hódolt területek egy járásba vonásával, kisebb járások kialakításával (Tóköz, Szigetköz, Csilizköz) maradt

³ ENGEL 1998, 124–125., SZAKÁLY 1998, 51–66., C. TÓTH 2008, 54., C. TÓTH 2009, 320–324., TRINGLI 2001, 186–190. – Az erdélyi megyék középkori archontológiája 1541-ig: W. KOVÁCS 2010; Torda megye kora újkori működése: DÁNÉ 2006, ill. jegyzőkönyvei: DÁNÉ 2009.

⁴ További szakirodalommal néhány újabb tanulmány: C. TÓTH 2009, C. TÓTH 2010, NEUMANN 2009.

⁵ PL. SOÓS 1974, GECSENYI 1988, SZAKÁLY 1991, SZAKÁLY 1997, DOMINKOVITS 2001.

⁶ MOLNÁR 2000 (Bilkei Irén, Turbuly Éva munkái), TRINGLI 2001.

⁷ EMBER 1990.

⁸ Csak Sopron vármegye esetében, erre lásd TÓTH 1993, TURBULY 2002, passim.

fenn a késő középkori négy szolgabíró szervezete, amely kiegészült a hódolt területen működő alszolgabíróval –, valamint a korábbi gyakorlatot kodifikáló 1613:XXIV. törvénycikkre, amely a szolgabírák megsegítését végző, már említett járási esküdtek (*jurati assessores*) mellett a törvényszéki esküdtek, a későbbi táblabírói kar alapját teremtette meg.⁹ Az alábbi dolgozat a szomszédos Sopron vármegye szolgabírói járásai, szolgabírái történetének kutatásához kíván a 16/17. század fordulójáról adatokkal, szempontokkal szolgálni, a további kutatások szükségességét hangsúlyozva.

A közepes nagyságú vármegyék közé tartozó Sopron a 16. században két eltérő nagyságú nyugati és két, a táji, földrajzi elkülönülés alapján létrejött, közel egyező nagyságú keleti szolgabírói járásra (*processus*) tagolódott, amelyeket – a késő középkori gyakorlat továbbélésének megfelelően – szolgabírájuk nevével különböztettek meg. Az utóbbi két keleti járás a táji, földrajzi sajátosságai, vízrendszere miatt is elkülönülő, kerületnek (*districtus*) nevezett Rábaközt – amelyet az egykorú adóösszeírások Rába Szigetének is neveztek – osztotta ketté. A tárgyidőszakban a vármegye nyugati részén fekvő négy váruralalom, a fraknoi grófság, a kismartoni, kaboldi, szarvkői domíniumok az 1491. évi pozsonyi békeszerződés révén a Szent Koronáért az Alsó-ausztriai Kamarának elzálogosított Habsburg zálogbirtokok sorába tartoztak.¹⁰ Míg a tágabb régióban Vas és Zala vármegyék két alispánnal, Sopron – ahogy Győr, Komárom, Moson, Veszprém vármegyék is – egy alispáni tisztségviselővel rendelkezett. Az ítélőszékekre mint középkori megyeközpontokra irányuló kutatás – amelynek megközelítése szintén lehetett járáshatárt képző tényező – a több vármegye esetében párhuzamosan nem egy, hanem két sedriát mutatott ki (például Fejér, Veszprém, Zala). E speciális törvényhatóságok sorába tartozott Sopron vármegye is, amely esetében a 15. század elejétől figyelhető meg a mind földrajzi szempontból, mind a nemesség csoportosulása által is indokolt rábaközi törvényszékek intézménye (Németi, Bogyoszló, Tótke-resztúr), amely a 16. század utolsó, 17. század első évtizedeit is jellemezte (például Mihályi, Németi, Tamási).¹¹

⁹ GECSÉNYI 1988, 14–17. Győr vármegye Mohács előtti archontológiájára: HORVÁTH 2005, 28–32.

¹⁰ A kérdéskörről részletesen: BARISKA 2007, 34–35., passim. A burgenlandi településnevekre: SEEDOCH 2001.

¹¹ CSUKOVITS 1997, 365–367., 376–377., 383., C. TÓTH 2009, 325–327., C. TÓTH 2010, 324–327. A kora újkori rábaközi törvényszékekre: TÓTH 1993, TURBULY 2002, passim.

Sopron vármegye nyugati járásainak 15. századi szolgabírái a Damonyai Vas, Ebergöci, Kéri, Ládonyi, Locsi, Potyondy, Sági, Sági Forgó családokból, de a század során legtöbb esetben a két kiterjedt kismemesi familia, a Baszty és Völcsey tagjaiból kerültek ki. A Rábaköz szolgabíráit ekkor az eddigi kutatások szerint az Edvi, Déry, Felsőpásztori, Potyondy, Sebeházi, Tatay, Vadasfalvai, Vághy családok adták.¹² Sajnos a 16–17. század egészéből jelenleg nem áll rendelkezésre ehhez hasonló adatfeltárás. A 16. század második feléből származó sporadikus adatok Sopron vármegye nyugati része két járására Baszty Mihály (1557), Völcsey Pál (1561–1562), Völcsey Bálint (1576), Dóczy Simon (1579–1588), Baszty Pál (1588–), Mestersházy Boldizsár (1579–1596), Somogy Benedek (1596–) hivatalviselését, míg a Rábaköz két járására Potyondy István (1579), Tatay István (1579–1588), jobaházi Tötössy János (1580–1581), Edvy István (1583–1584, 1586–1593) szolgabíróságát regisztrálták.¹³ Bármilyen gyors és felületes nominális vizsgálat több család esetében (például Baszty, Edvy, Vághy, Völcsey) a késő középkori, kora újkori, azaz a 15–17. századi vármegyei hivatalviselés kontinuitását, több generációs hivatalviselő családok, alsóbb hivatalviselő „dinasztiák” jelenlétét jelzik.

Sopron vármegye szolgabírói járásai a 16/17. század fordulóján

Sopron vármegye közigazgatását, járási beosztását átmenetileg gyökeresen megváltoztatta a Bécset védő Győr erődváros 1594. évi oszmán elfoglalása, amely a Rábaköz településhálózatának, népességének nagymérvű pusztulását eredményezte, és amely miatt e táj két járása évekre kikerült az adóösszeírásokból.¹⁴ A tizenöt éves háború időszakából az utolsó, a zálogolt uradalmak kivételével a teljes vármegyét felölelő adóösszeírása a megelőző, 1593. évből származik.¹⁵ A szolgabírák a már jól

¹² BELITZKY 1938, 908–910. A vármegye Mohács előtti modern archontológiáját Horváth Richárd készíti.

¹³ MNL GyMSM SL SVL Lad. XVIII. et S. fasc. 2. nr. 59/15., uo. Lad. XXIV. et Y. fasc. 4. nr. 221., kiadva: HÁZI 1928, 30–31. (nr. 14.), uo. Lad. XVIII. et S. fasc. 1. nr. 23., kiadva: HÁZI 1928, 95–96. (nr. 61.), TÓTH 1993 adatai alapján: DOMINKOVITS 1996, 118–121., MNL OL E 158 (a továbbiakban: MKA CP) Regestum super connumerationes nova[!] portar[um] (...) A[nno] 1588., 623–648.

¹⁴ A főkapitánysági központ, Győr elfoglalására, az új védelmi rendszer kialakítására: PÁLFFY 1999, 208–220.

¹⁵ Az itt felhasznált, Magyar Kamara számára kivetett portaösszeírásokra: JUHÁSZ 1936, BAKÁCS 1957. A vármegye egykorú birtokszerkezetére: DOMINKOVITS 1999.

ismert hivatalviselő familiákból (Baszty Pál, Mesterházy Boldizsár, Edvy István) kerültek ki, míg Demeter deák esetében valószínűsíthető, hogy ő az 1580-as években e járásban esküdti hivatalt viselt Potyondy Demeter, aki 1588 után Tatay Istvánt követhette a szolgabírói hivatalban.¹⁶ A vármegye négy járásának településszám alapján és csupán a mesterséges adóegység, a portaszám alapján az adózóerő megoszlását a következő táblázat érzékelteti.¹⁷

1. táblázat. Sopron vármegye szolgabírói járásainak megoszlása a települések és az adózó porták arányában, 1593

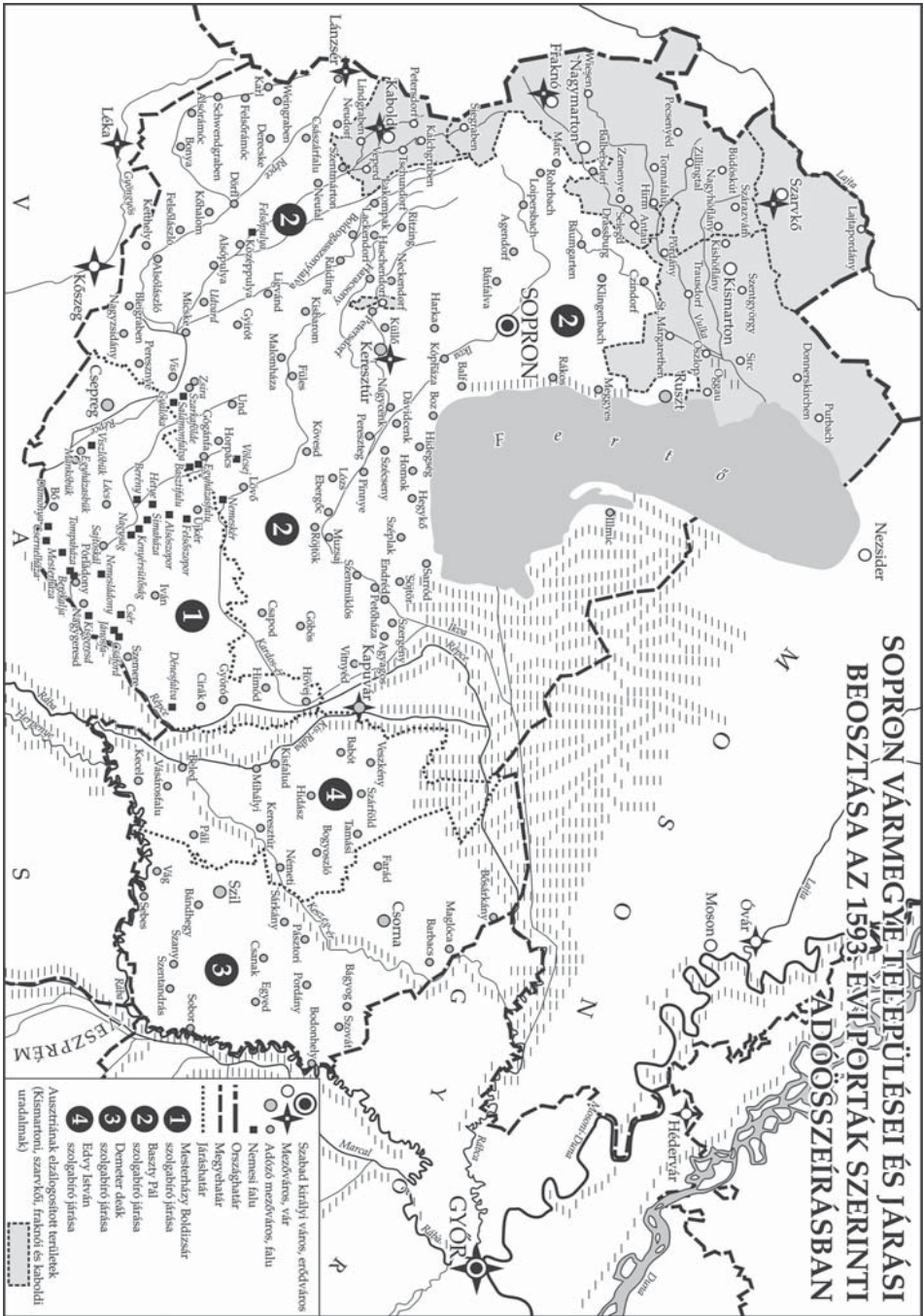
Sopron vm. tagolódása	szolgabíró neve	adózó település száma / (%)	adóegység mennyisége (porta) / (%)
Sopron vm. nyugati része	Baszty (Bazty) Pál	85 / (63,4%)	515 / (66,9%)
Sopron vm. nyugati része	Mesterházy Boldizsár	15 / (11,2%)	72,75 / (9,4%)
Rábaköz	Edvy István	14 / (10,4%)	59,5 / (7,7%)
Rábaköz	Demeter deák	20 / (15%)	123 / (16%)
összesítés		134 / (100%)	770,25 / (100%)

A vármegye négy járasa közül három településszáma és adózóereje tekintetében, ha nem is közel egyező nagysággal bírt, de kirívó különbségeket nem mutatott. Ezek sorában található a Rábaköz (*Insula fluvii Rabakeoz*) két eltérő adózóerejű járását – a 18. századi Rábán belüli alsó és felső járásokat¹⁸ –, mellettük a Rábaköz egyes déli, délnyugati települé-

¹⁶ Tatay hivatalviselésére: DOMINKOVITS 1996, 119–120., MNL OL MKA CP Regestum super connumeraciones nova[!] portar[um] A[nno] 1588., 623–648.

¹⁷ A táblázathoz felhasznált források: MNL OL MKA CP 1593. Regestum nove connumeracionis portarum Comitatus Soproniensis per me Ladislaum Joo de Kazahaza, 653–673.

¹⁸ Baszty Pál járásába az összeírás rendjében 1593-ban az alábbi adózó települések tartoztak: Csapod, Göbös, Vitnyéd, Agyagos, Szergény, Endréd, Petőháza, Söjtör, Sarród, Széplak, Szentmiklós, Ebergőc, Muzsaj, Rőjtök, Pinnye, Lózs, Kövesd, Lövő, Horpács, Gógánfa, Und, Zsira, Vis, Peresznye, Bleigraben/Olmód (Playgrob), Nagyzsidány, Micske, Alsólászló, Kethely, Felsőlászló, Kóhalom, Dörfl, Karl, Bonya, Alsóramóc, Svengraben, Felsőramóc, Derecske, Császárfalu, Szentmárton, Neutal, Lakompak, Lackendorf, Riczing, Boldogasszonyfalva, Neckendorf, Petersdorf, Haracsony, Raiding, Ligvánd, Középpulya, Alsópulya, Újfalva, Udvard, Gyirót, Homok, Hegykő, Hidegség, Szécsény, Pereszteg, Nagycenk, Dávidcenk, Boz, Balf, Rákos, Meggyes, Ruszt, Czindorf, Drassburg, Baumgarten, Balbersdorf, Marc, Rorbach, Loipersbach, Agendorf, Bánfalva, Klimpa, Kópháza, Harka, Küllő, Keresztúr, Kisbarom, Malomháza, Füles, Illmic. Már ez a felsorolás is hangsúlyozza a 16–17. századi adójegyzékek településnevei szisztematikus összegyűjtésének a fontosságát. Lásd SEEDOCH 2010.

seit is magában foglaló 18. századi Rábán kívüli alsó járást, amely később répcemelléki járásként lett ismert.¹⁹ Mind kismemesi közösségek tömbösödése (Répce mellékén, Rábaközben), mind természetföldrajzi tényezők segíthették e járások rögzülését. Mindezek mellett megdőbbségtől a vármegye negyedik „mega” járása, amely a Répce-vidék több további települése mellett az Ikva és Fertő mente településeit, a Soprontól nyugatra fekvő településeket is magába foglalta. Így a törvényhatóság adózó településállományának több mint 63%-a, portaegységeinek közel 67%-a – oly nagy uradalmak teljessége, mint a Lánzsér-lakompaki, borsmonostori, lékai domíniumok, avagy Sopron város uradalma – egyaránt ebbe tagolódott.²⁰ Cseppet sem tartható meglepőnek, ha az első alszolgabírói hivatal a 17. század közepén e járásban jött létre. Győr elvesztését követően az oszmán hódítás miatt a két rábaközi járásra az elkövetkező esztendőekben már nem terjedtek ki az adóösszeírások. A nemesapáti Szalay Gábor alispán (1595–1601) vezetésével készült 1596. évi portaösszeírásban 404,75 adózó portát, a két esztendővel korábbi portaszám 52,5%-át regisztrálták a fennmaradó két járásban.²¹

Sopron vármegye szűk határu nemesi falvainak létrejöttét a történetkutatás több periódusra osztotta; növekedésüket a 14. század végi, 15. századi állami adóztatásban jelölte ki (a kamarahaszna adók révén a kisbirtokos nemesek jobbágytelkeiket megszüntették). A 16. század derekán (1543) – a győri püspök prediális községét is beszámítva – 24 kismemesi települést, döntően a Répce vidékén és a Rábaközben tömbösödve jegyezték fel. A jobbágytelkek adó alóli kivonása, a nemesi falvak száma a 16. században tovább nőtt. E folyamatot felerősítette az oszmán hódítás miatt menekülő nemesség betelepülése.²² Az egytelkes nemesek településeinek, illetve megadóztatható kúriáinak 1595. évi összeírása 38, döntően a Répce

¹⁹ Az összeírás sorrendjében: Pórládony, Sajtoskál, Újkér, Hövej, Himód, Gyóró, Cirák, Szemere, Geresd, Iván, Bő, Lócs, Mankó- és Egyházásbük, Csepreg.

²⁰ Sopron vármegye kistájainak történeti, etnográfiai komplex vizsgálata még várat magára. Az 1921 utáni vármegyére a Fertővidék, Hanság, Rábaköz, Nagyerdő történeti tájnevek KÓSA-FILEP 1983, 99–100., 105–106., 150–151., 161–162. Ugyancsak erre az időszakra a szomszédos Vas megyére: GRÁFIK 1996, 17–28.

²¹ MNL MKA CP Anno 1596. Rectificationes portatum (...) Comitatus Soproniensis, 738.

²² A településekre, az ott élő kismemesség adóztatására: Soós 1937a, Soós 1937b.

vidékére koncentráldó (sokszor megfelezett) települést²³ regisztrált 50,5 kúriával.²⁴

A hosszú török háború esztendeiben a katonaállítás, hadseregellátás növekvő pénzigénye az adózás átalakítását, az adóalap megváltoztatását, a portáról a házadóra történő átállást követelte meg, amelyet az uralkodó, I. Rudolf a rendekkel az 1598:IV–XVII. törvénycikkekben részletesen szabályozott.²⁵ A 16/17. század fordulóján készült házadó-összeírások döntő többségükben a csonka Sopron vármegye két járására terjedtek ki, ahogy azt az 1600. évi *conscriptio* is mutatja.²⁶

2. táblázat. Sopron vármegye járásonként összesített házadó-összeírása, 1600

Járások és szolgabíráik	adózó települések száma	adózó házak száma	puszta, égett adózó házak száma
Baszty Pál szolgabíró járása	101	2393	1130
Somogyi Benedek szolgabíró járása	32	505	254
összesen	133	2898	1384

A portaösszeírásoknál ekkor még minden bizonynal részletesebb házadó-összeírás a nemesi falvak adózó házait is feltüntette, így az előző összeírástípusnál eleve több állami egyenesadó alá vont település került regisztrálásra. Sopron vármegye 133 településén 4282 házadó-egységet jegyeztek fel, 67,7%-a adózott. Az adóztatott 76%-a Baszty szolgabíró járásában feküdt, ez az adókimetés függvényében a csonka vármegye adózó házainak 82,5%-át jelentette. A szolgabíró járásának több településén (Ligvánd, Felsőlászló, Kethely, Dörfl, Weingraben [Baingrob], Császárs-

²³ A települések az összeírás sorrendjében: Felső- avagy Viszlóbük, Egyházásbük, Mankóbük, Alsó- és Felsőlócs, „Mindkét” Damonya, Nagyság, Kenyérsütőség, Sajtókál, Nemesládony, Chernelháza, Tompaháza, Mesterháza, Berekalja, Nagygeresd, Kisgeresd, Csér, Jánosfa, Csáford és Gyármánháza/Jármánháza, Dénesfalva, Berény, Simaháza, Hetye, Alsó- és Felsőszopor, Felsőpulya, Udvard, Vis, Kiszsira, Szarkafölde, Salamonfalva, Gyalóka, Basztifalu, Egyházásfalu, Kis- és Nagyvölcssej, Nemeskér.

²⁴ MNL OL MKA CP Extractus Anno Domini 1595. Rectificationes portarum atq[ue] limitationes et taxationes nobilium, libertinor[um] et aliorum quorumvis Comitatus Soproniensis, 709–713. Minthogy adózó településeken is éltek taxált nemesek, a taxa-összeírásokban szereplő településállomány és a porta-, ill. házösszeírások által érintett települések komparatív vizsgálata a jövő kutatási feladata.

²⁵ Az adó változásáról, Sopron vármegyei adatsorokról: DÁVID 2001, 5–22., 26–27., 362–376.

²⁶ MNL OL MKA CP Regestum Anni 1600 super rectificatione domorum (...) Comitatus Soproniensis, 1023–1051.

falu, Szentmárton, Nyék, Haracsony, Boldogasszonyfalva, Riczing, Czindorf, Loipersbach, Ágfalva) pestis pusztított. A vármegyei panaszokból az is jól ismert, hogy a vármegye egyes részeit, például a Répce vidéket kiélte az ott teletetett vallon katonaság, így nem csoda, ha Somogyi járásában több település (Bő, Mankóbük) ekkor is jelentős pusztulást mutatott, miként Felsőlőcs és Dénesfa teljességgel pusztta volt.²⁷

Az 1604. évből fennmaradt mind az adózó házak összeírása, mind a taxált nemesek, szabadosok, illetve az alsópapság – valamint egyes településeken a molnárok összeírása is (Csepreg, Nyék, Borbolya). Míg az alsópapság részéről összeírt személyek, döntően evangélikus felekezetű prédikátorok, valamint a harmincadellenőrök (Sopron, Szentmárton) beszámításra kerültek, a molnárok az összesítésből kimaradtak.

A Rábaköz Sopron vármegye köz- és adóigazgatásba történő bevonása hat esztendővel Győr erődváros visszafoglalását (1598), négy évvel az erődvárosban a polgári közösség megalakulását és működését követően (1600) az 1604. évi házadó-összeírással vette kezdetét.²⁸ Az 1001 vármegyei adózó ház mindössze 2,9%-a feküdt az ekkor egy szolgabíróval, egy járásban fekvő reorganizálódó Rábaközben.²⁹ (Ekkor az 1600. évi adózó házak 34,45%-át írták össze; az ijesztő adóerő-csökkenés egyaránt betudható a háborús évek veszteségének, illetve a szakirodalom által is jelzett adóeltagadásnak.) A tárgyévben – miként 1609-ben is – taxalista összeírás is készült; a két forrástípus település- és társadalomtörténeti elemzése az elkövetkező időszak feladata. Ez időben a Rábaközben három nemesi falu éledt újjá (Edve, Vadosfa, Kistata).

Sopron vármegye négy járásának helyreállítására 1608 utolsó harmadában avagy 1609 első felében került sor. Az 1608. évi házadó-összeírásban a Rábaköz még nem tagolódott a két szolgabírói járásra, mivel az adó- és közigazgatási egységet a Rába folyó kerületeként említi a forrás (*districtus fluvii Raba*). Ugyanakkor már két szolgabíró tevékenykedett e térségben, ahol felettébb sok volt az adóösszeírásba felvett, ugyanakkor leégett (Páli, Potyond, Sobor), pusztta, elhagyatott (Bándhegye, Szil) település.³⁰

²⁷ PRICKLER 1971, TURBULY 2002, nr. 231., 243–244.

²⁸ MNL OL MKA CP Regestum Anni 1604 domorum colonialium et inquilinear[um] Comitatus Sopronien[is], 1207–1224., uo. Regestum Anni 1604 taxatorum nobilium et armorum, libertinorum et concionnatorum Comitatus Soproniensis, 1209–1245.

²⁹ Részletesen: DOMINKOVITS 2012, 12–15.

³⁰ Az adóösszeírásba felvett rábaközi települések az összeírás sorrendjében: Kisfalud, Mihályi, Vica, Beled, Kecel, Vásárosfalva, Páli, Nagy- és Kisvág, Sebes, Szany, Szent-

3. táblázat. Sopron vármegye települése, adózó ereje a szolgabírói járások szerint, 1604

Sopron vm. területe	szolgabírák	adózó települések száma	adózó házak száma	taxalista nemesek lakta települések	összeírt taxalista családfők
Sopron vm. nyugati fele	Ajkay Ferenc	98	759	49	188
Sopron vm. nyugati fele	Tóth János	23	213	27	136
Rábaköz	Potyondy Albert	18	29	3	10
összesen		139	1001	79	334

4. táblázat. Sopron vármegye 1608. évi házadó-összeírása

Sopron vm. területe	szolgabírák	adózó települések száma	adózó házak száma
Sopron vm. nyugati fele	Ajkay Ferenc szolgabíró járása	97	183
Sopron vm. nyugati fele	Balogh Gáspár szolgabíró járása	21	118
Rábaköz	Potyondy Albert és Pethő János szolgabírák járása	21	23
összesen		139	324

Az adóösszeírás a településszám állandósága mellett radikális, az 1604. évihez képest 77,6%-os adóalap-csökkenést mutat, ami a reorganizáció és a pontatlanságok ellenére Bocskai István erdélyi fejedelem kapitánya, Némethy Gergely és a térséget érintő 1605. évi háborús események súlyát, hatását érzékelteti.³¹ Ajkay Ferenc óriási járásában több égett, pusztult település volt (így Alsó- és Felsőpulya, Bonya, Kiszsira, Küllő, Nemeskér), midőn Mankóbüki Balogh Gáspár járásában is voltak pusztult települések (például a két nemesi falunak, Mesterházának, Szemerének nem voltak adózó házai), több település adott ki egy-egy adóegységet (például Berény és Lócs). A nemesi falvakkal teli járás adózásának sajátossága, hogy Sopron vármegye legnagyobb oppiduma, a Nádasy II. Ferenc özvegye,

andrás, Sobor, Csorna, Bándhegye, Szil, Barbacs, Bogyoszló, Keresztúr, Potyondy, Farád.

³¹ Sopron vármegyére és a nyugat-dunántúli térségre: DOMINKOVITS 2006, 11–106.

Báthory Erzsébet földesurasága alatt álló Csepreg mezőváros ekkor a járás adózó házáinak 73%-ával rendelkezett.³²

Az 1609. évi, Szántóházy Ferenc királyi adószedő (*dicator*) által járásonként, a földesurak, uradalmak sorrendjében végrehajtott, az 1609. június 22-én vármegyei felülvizsgálatra került portaösszeírásban immáron helyreállt Sopron vármegye háború előtti négy járása, ami ha „halványan” is, de a járasok közötti 1593-as arányokhoz hasonló képet idéz fel.³³ Az 1609. évi vármegyei portaösszeírásba e törvényhatósághoz tartozó koronázalog-uradalmakat is felvették: az uralkodó, II. Mátyás birtokában a fraknói grófságot és a kismartoni uradalmat (131,25 porta), gr. Nádasdy Tamás földesurasága alatt a kőszegi uradalmat (42,5 + 1/8 porta), valamint Liszthy István földesuraságának feltüntetésével a kaboldi uradalmat (14,75 porta).

5. táblázat. Sopron vármegye településének, adóerejének megoszlása szolgabírói járasok szerint, 1609

Sopron vm. területe	szolgabíró neve	adózó települések száma	adóegység (porta)	taxalista nemesek lakta település	taxalista családfeők száma
Sopron vm. nyugati fele	Ajkay Ferenc szolgabíró járása	100	197,25 + 1/8	9	43
Sopron vm. nyugati fele	Balogh Gáspár szolgabíró járása	14	85	14	42
Rábaköz	Potyondy Albert szolgabíró járása	16	20,5 + 1/8	4	9
Rábaköz	Pethő (Petheő) János szolgabíró járása	17	35,25	3	11
összesen		147	338,5	30	105

A tárgyévben felvett, további elemzést kívánó taxalista adóösszeírás esetében Mankóbüki Balogh Gáspár járásában a Répce mellett 1-6 taxált

³² A felvett települések az összeírás/bejárás sorrendjében: Újkér, Hövej, Himód, Gyóró, Cirák, Szemere, Jánosfalva, Iván, Nagyság, Sajtoskál, Nagygeresd, Pórládony, Mesterháza, Chernelháza, Damonya, Bő, Csepreg, Egyházas- és Viszlóbük, Mankóbük, Berény, Lócs.

³³ MNL OL MKA CP Anni 1609. Regestum connumerationis portarum Comitatus Soproniensis, 1267–1291., uo. Regestum Anni 1609 super exactione taxarum ab inquilinis nobilium, nob[ilium] unius sessionis (...), 1295–1300. A portális adó 17. századi bevezetésére: BARÁTH 1930.

nemesi családfő feltüntetésével sorakoznak a szűk határu nemesi falvak (Felső- és Alsószopor, Simonháza, Hetye, Kényérsütő Ság, Nagyság, Berény, Felsőlőcs, Nemesládony, Tompaháza, Mesterháza, Chernelháza, Damonya, Felsőbük). Ebergőci Ajkay Ferenc járásából most csak a vármegye Soprontól keletre és délre fekvő, ún. „magyar” területén található, kisenemesek lakta településeket írták össze (például Nagy- és Kisvölcsej, Vis, Kiszsira, Gereblyén, Gyalóka, Egyházas- és Basztifalu), a törvényhatóság legnyugatibb nemesi községe hiányzik az adatfelvételtől.³⁴ A Rábaköz megerősödő kisenemesi társadalmát e forrás is jól érzékelteti: Potyondy Albert járásához – aki Vadosfán (Wadasfalva) maga is a taxalista kisenemesek sorába tartozott – Jobaháza és a szomszédos Csáford,³⁵ Edve, valamint a járás taxalista nemeseinek 67%-át adó Vadosfa tartozott. Pethő János járásában ekkor a győri püspök prediális nemesi települése, Dör került felvételre, amelyben országos nemesek is lakhattak, továbbá Kis- és Sikátorvág. A rábaközi szolgabírák eljárásaival kapcsolatos iratok 1611-től maradtak fenn nagyobb számban; ezek egyik elsője a két rábaközi szolgabíró, Potyondy Albert és Laky Albert Vághy György alispán vezetésével közösen végbevitt vagyonsztása volt.³⁶

A szolgabírákról

A szolgabírákat a 17. század elején latin és magyar nyelvű forrásaink eltérő megnevezéssel látták el. Míg a latin nyelvű dokumentumok szolgabírákat (*judex nobilium, judlium*) említettek, a magyar nyelvű források őket nagyon gyakran főszolgabírónak nevezték (például 1605: Toth János;³⁷ 1607–1608: Ajkay Ferenc;³⁸ 1611–1612: Potyondy Albert;³⁹ 1613: mankóbü-

³⁴ E település Felsőpulya.

³⁵ Sopron vármegyében két Csáford nevű település volt, egyik jobbágyszomszéd a Répce mentén, másik kisenemesi település a Rábaközben. Az utóbbi 1699. évi, a szomszédos Jobaházával közös rendszabásait közli HUDI 1999, 53–54.

³⁶ MNL GyMSM SL SvM Acta Juridica, Tom. 1. fasc. 9. nr. 217.

³⁷ Toth (Thoth) János főszolgabíró és Sággy Mihály esküdt tanúkihallgatása 1605. május 16-án: MNL GyMSM SL SvM Acta Juridica Tom. 1. fasc. 8. nr. 177.

³⁸ A magyar forrásokban gyakran *few zolga biro*, Ajkay Ferenc, 1607. jún. 9. MNL GyMSM SL SvM Acta Juridica, Tom. 1. fasc. 8. nr. 195. (Töttösy János esküdttel ítélet végrehajtásban), 1608. jan. 31. uo. fasc. 8. nr. 192. (Völcsey Ádám esküdt és további hat személy vagyonsztásban).

³⁹ 1611. ápr. 27. Potyondy (Pottiondi) Albert főszolgabíró Potyondy Miklós esküdttel: MNL GyMSM SL SvM Acta Juridica, Tom. 1. fasc. 9. nr. 237.

ki Balogh Gáspár⁴⁰). Az alábbiakban jelzem egy-két szolgabíró kapcsán a vármegye kismanességének további, társadalomtörténet-centrikus mikrokatásainak lehetőségét.⁴¹

A szolgabírói hivatal 1593–1603 között betöltő Baszty Pál a vármegye taxalista kismaneseinek sorába tartozott. Az 1599. évi taxaösszeírás szerint Dasztifaluban (Basztifalu, Alsóbasztifalu) volt a rezidenciája. Az összeírt 19 megadóztatott kismanesi családfő közül – a döntő többség (például Czeglédy, Fülöp, Gutaházy, Jófejű, Lanthy, Tömpör, Zalka) 1 forint-1 forint 50 dénár adót fizetett – ő is a községi elitbe tartozott. Csupán három családfőt soroltak a 2 forintos adó kategóriába (Csay György, Koltay Ferenc, Illés Balázs), míg egy fő (Paraecz Márton) 3 forintot fizetett. Így Baszty Pált joggal a kismanesi falu legvagyonosabb, legtekintélyesebb személyének nevezhetjük 4 forintos taxájával.⁴² Vagyon, tanultság, iskolázottság, társadalmi rang tekintetében a hozzá hasonló családokkal igyekezett családi, rokonsági kapcsolatot tartani, kialakítani. Leánya – „*jambor vrainm tanachabul es akaratiabul*” – az esküdti hivatal viselő Pászthory Gergely deák felesége lett; esküvőjüket 1598-ban, a Szent Iván-napot követő harmadik vasárnap (július 12-én) Dasztifaluban, a szolgabíró kúriájában tartották. Baszty Pál társadalmi kapcsolathálóját jelzi: Sopron város vezetőit mind az aznap esti vacsorára, mind a hétfői ebédre meghívta.⁴³

Hasonlóképpen ebből a kismanesi körből, ezúttal a Répce mellékéről került ki az adott járás mindkét, hivatalban egymást követő szolgabírája, Somogyi Benedek és utóda, mankóbüki Balogh Gáspár.⁴⁴ Somogyi Benedek 1598-ban Szemerén birtokolt, és Cziráky Mózesrel, Baksay/Baxay Jánossal, Bejczy Jánossal, Ujszászy Ferencsel, Nagy Jánossal és valószínűsíthetően rokonával, Somogyi Györggyel együtt a 16 adózó nemesi családfő legvagyonosabbjai közé tartozott a rá is kivetett 3 forintos taxával. 1599-ben javai után Szemerén a 11 megadóztatott nemesi családfő derékhadába tartozott (2 forint), Mankóbükön pedig a szerényebb vagyonúak között lehet őt számon tartani (1 forintos taxa). A csak ezen a településen birtokos Balogh Gáspár ez utóbbi esztendőben (1599) az itt fekvő javai után több adót fize-

⁴⁰ 1613. jan. 5.: MNL GyMSM SL SVm Acta Juridica, Tom. 1. fasc. 9. nr. 251.

⁴¹ A kismanesség differenciált vagyoni viszonyaira: NEUMANN 2002, PÁLFFY 2000, 148–154.

⁴² MNL OL MKA Anno 1595. Regestum super taxa nobilium Comitatus Soproniensis, 951.

⁴³ MNL GyMSM SL SVL Lad. XXVIII. et CC., fasc. 1. nr., Dasztifalu, 1598. jún. 28., Közölve: HÁZI 1928. 237–238. (nr. 206.)

⁴⁴ Az utóbbi családra: BAÁN 1939.

tett (3 forint 50 dénár), mint Somogyi a két településen összesen. Baloghot túlzás nélkül az akkori Mankóbük leggazdagabb helyi nemesei között lehet jegyezni. A 13 összeírt mankóbüki adózó nemesre 25 dénártól 4 forintig terjedően vetették ki a taxát. Az adózó taxalisták között csupán egy fő, a település másik meghatározó, kiterjedt – Sopron és Vas vármegye tisztikarába sok vezető hivatalviselőt (jegyző, alispán) adó – familiájához tartozó mankóbüki Horváth család tagja, Bálint rendelkezett Balogh Gáspárnál nagyobb adóösszeggel (4 forint).⁴⁵ Az 1600. évi házadó-összeírás szerint mind Somogyi Benedek, mind Balogh Gáspár egy-egy adózó házat is bírt Szemerén.⁴⁶ A portaösszeírásoknál részletesebb házadó-összeírások Somogyi Benedek és mankóbüki Balogh Gáspár esetében érzékeltették, hogy e kismesek egyaránt rendelkeztek taxált nemesi ingatlannal és mellette nagyon csekély adó alá vont nem nemesi házzal.

Ajkay Ferenc nem csak egy, a rezidenciának helyet adó településen, de a megye taxált nemesi sorában is a vagyoni elitbe tartozott. Alsóajkai Ajkay Gergely valamint fiai, Ajkay Ferenc és Gáspár számára a vitézlő (*egregius*) megszólítás járt. A két fiú apai örökségként Ebergőcön birtokkal rendelkezett és Nagylózson az Alhegyben szőlőbirtokuk is volt. Az osztatlan ingó és ingatlan javak megosztása 1614–1615 során ment végbe; az ingóságok megosztása e kismenesség tárgyi környezetébe és kultúrájába is bepillantást nyújt (Ajkay Ferencnek jutott óntalak, fatányérok, ónkanna, fedeles ágy stb.).⁴⁷ Ajkay Ferenc esetében többnyire az ebergőci predikátummal találkozhatunk. 1598-ban Ebergőcön, ahol a vármegyei elithez tartozó, jómódú középbirtokos, volt alispán (1581–1595) Megyery Imre is 8 adózó házzal rendelkezett, miképpen a kisbirtokos Vághy György későbbi alispán (1601–1617) 6, fivére János 5 adózó házat bírt, a Nádasdy-familiárisok mellett Ajkay 13 adózó házat bírt, amivel e település legnagyobb adózója lett. A település (Ebergőc) birtokviszonyainak specialitását érzékelteti, hogy több középbirtokos, például gálosházi Récese Imre, vagy a házassága révén 50 adózó házat Nagylózson bíró pápai alkapitány Maróthy Mihály itt egy-egy adózó házat birtokoltak.⁴⁸ A háborús évek pusztulására utalhat az 1600., illetve 1601. évi házadó-összeírás: e forrásokban Aj-

⁴⁵ MNL OL MKA CP [Sopron vármegye taxált nemeseinek összeírása, 1598., 1599.] 934–935., 956., 963.

⁴⁶ MNL OL MKA CP Regestum Anni 1600 super rectificatione domorum (...) Comitatus Soproniensis (...), 1045–1046.

⁴⁷ MNL GyMSM SL SVM L Acta Juridica, Tom. 1. fasc. 10. nr. 316.

⁴⁸ MNL OL MKA CP 1598. Regestum connumerationis domorum (...) Comitatus Soproniensis, 907.

kay csak 8 adózó házat bírt, amivel még mindig ő rendelkezett Ebergőcön a legjelentősebb adó alá vont ingatlannal.⁴⁹ Az adózó birtokok pusztulását is érzékelteti az 1603. évi házadó-összeírás, amelyben Ajkay Ferenc birtoka már csak 6 adózó ház, amivel még mindig ő rendelkezett a településen a legtöbb adózó birtokkal.⁵⁰

A tisztségviselők birtokosként a szomszédos birtokossal is konfliktusokba kerülhettek, ahogy ez Ajkay Ferencsel is megtörtént. A mindennapi gazdálkodáson alapuló konfliktus nem kisebb személlyel, mint Vághy György alispánnal keletkezett. Ezt 1607 Szent Jakab apostol napján (július 25-én) a helyszínen, Ebergőcön, a vármegyei közélet jeles képviselői simították el. Megyery Imre, Kaszaházi Joó László, Kisfaludy Balázs, Tompa István, Vághy János, Viczay Sándor, Szántóházy Ferenc, Récsey Bálint, Zádori Nagy István, Pászthory Gergely és más összehívott fogott bírák 100 forint kötés alatt elrendezték a Vághy György alispán és Ajkay Ferenc szolgabíró közötti hatalmaskodási pereket (kárban talált jószág/juh megölése kapcsán).⁵¹

Az Ajkay család kapcsolatai hasonló jellegzetességeket mutattak, mint Baszty Pálé. Ajkay Ferenc Zsuzsanna nevű leányát 1604-ben Völcseji Miklós deák (*Nicolaus Literatus de Völcsej*) vette feleségül. Az örömapa a november 15-én Ebergőcön megtartott esküvőjére Sopron város vezetőit is invitálta.⁵² A vő családjához tartozott az a Völcseji Gergely, aki 1594-ben speciális feladatra megbízott perceptorként Vághy Györgynek, a vármegyei hadak hadnagyának a 68 kapu után a város adóbefizetését átadta,⁵³ és aki 1596 február derekán a vármegye egyik esküdti tisztségét töltötte be.⁵⁴ Ajkay Ferenc öccse, Gáspár Batthyány II. Ferenc udvarából nősült, Jobbágy (*Jobbadgy*) Ferenc Kata nevű leányát vette el. A lakodalmat 1614 Szent György-nap előtti vasárnapon (április 20-án) a *dominus* várában, Rohoncon tartották. A városával intenzív kapcsolatban álló szolgabíró sok szolgálatára tekintettel aznapra Kőszegre hívta Lackner Kristóf soproni

⁴⁹ MNL OL MKA CP Regestum Anni 1600 super rectificatione domorum (...) Comitatus Soproniensis (...), 1023., uo. Regestum rectificationis domorum in Comitatu Soproniensis Anni 1601, 151–171.

⁵⁰ MNL OL MKA CP Regestum Anni 1603. connumerationis domorum colonialium dominorum et nobilium Comitatus Soproniensis, 1181–1200.

⁵¹ MNL GyMSM SL SVM L Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 8. nr. 194.

⁵² MNL GyMSM SL SVL Lad. XXVIII. et CC. fasc. 1. nr. 133., Lózs, 1604. okt. 26.

⁵³ MNL GyMSM SL SVL Lad. XVIII. et S. fasc. 2. nr. 59. Szentmiklós, 1594. máj. 23., közölve: HÁZI 1928, 219. (nr. 185.)

⁵⁴ MNL GyMSM SL SVL Lad. XVIII. et S. fasc. 2. nr. 59., Völcsej, 1596. febr. 13., közölve: HÁZI 1928, 228. (nr. 195.)

városbíró, valamint a szenátust, hogy azt követően onnan menjenek Rohoncra.⁵⁵

Az Ajkay és Baszty családok esete további mikrovizsgálatok szükségességére hívja fel a figyelmet. Sajnos a nyugati járások szolgabírái között is van olyan (1601–1605: Toth János a későbbi „répcemelléki” járás élén), aki-ről nevéen kívül más információ jelenleg nem áll a kutatás rendelkezésére.

A forrásfeltárás jelen szakaszában a rábaközi szolgabírókról sajnos kevesebb információval rendelkezünk. A Potyondy (Pottyondy) család egyike Vas és Sopron vármegye nagyszámú kisbirtokos nemességének. Az Árpád-kori gyökerekre visszavezethető, fölöttébb kiterjedt család tagjai a 15. század végétől alsóbb vármegyei hivatalokat viseltek. A Potyondyak a 15–17. század során számos szolgabíró, esküdtet adtak Sopron vármegyeének. Bár ismert, hogy a később szolgabírói hivatalt viselt Potyondy Albert 1598 Szent Iván-nap (június 24.) körül Tallián István azon potyondi udvarhelyét, amelyet Tallián Potyondytól vett – midőn az új birtokos valószínűsíthetően a háború veszedelme miatt onnan elmenekült – hatalmaskodva elfoglalta, és azon fivérével, Potyondy Benedekkel megosztott. Ugyanakkor az máig sem ismert, hogy a háborús éveket a Rábaköz közigazgatásának újjászervezéséért sokat tevő Potyondy hol és miképpen vészelte át. Az esetet közel másfél évtizeddel később, 1612 és 1614 során tárgyalta a sedria.⁵⁶ Potyondy Albert 1614-ben végrendelkezett.⁵⁷

A szolgabírók iskoláztatásáról, iskolalátogatási helyeiről jelenleg egyáltalán nem rendelkezünk adatokkal. Nem kizárt, hogy a nem csak gyakorlott írású, de szép írásképű Baszty Pál avagy Ajkay Ferenc esetleg egy közeli gimnázium egy-két osztályát is elvégezte, miképpen deákos műveltségű, magukat deáknak nevező férfiak mindkét család rokonságához szorososan tartoztak (Pászthory, Völcssey). A sok munkával járó szolgabírói hivatalból a tárgyidőszakban nem született alispáni hivatalra emelkedés, miképpen e tisztségviselők családi kapcsolatait, társadalmi vagyoni hátterét, úgy familiárisi kötődésüket (avagy annak hiányát) is vizsgálnia kell még az elkövetkező kutatásoknak.

⁵⁵ MNL GyMSM SL SVL Lad. XXVIII. et CC. fasc. 2. nr. 154., Ebergóc, 1614. ápr. 16.

⁵⁶ MNL GyMSM SL SVmL Acta Iuridica, Tom. 1. fasc. 9. nr. 268.

⁵⁷ POTTYONDY 1937, 9–10., 16–17., 60. A 15–17. századból számos szolgabíró, esküdt nevét, hivatalviselési idejét hozza: POTTYONDY 1937, 31.

KÉPJEGYZÉK

(Az ábrákat lásd a kötet végi képmellékletben. A felvételeket Koloszár Andrea készítette.)

1. ábra: Baszty Pál szolgabíró levele Sopron városához, Dasztifalu, 1598. jún. 28. (MNL GyMSM SL SVL Lad. XXVIII. et CC. fasc. 2. nr. 110.)
- 1b. ábra: Baszty Pál szolgabíró gyűrűspecstjének lenyomata. (A fenti dokumentum hátoldaláról.)
2. ábra: Ajkay Ferenc szolgabíró levele Sopron városához, Lózs, 1604. október 26. (MNL GyMSM SL SVL Lad. XXVIII. et CC. fasc. 2. nr. 133.)
3. ábra: Ajkay Ferenc szolgabíró saját kezű aláírásával ellátott meghívólevél Sopron városához, Ebergóc, 1614. április 6. (MNL GyMSM SL SVL Lad. XXVIII. et CC. fasc. 2. nr. 154.)
- 3b. ábra: Ajkay Ferenc gyűrűspecstjének lenyomata. (A fenti dokumentumon.)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL MKA CP	Magyar Kamara Archívuma, Conscriptioes Portarum (E 158)
MNL GyMSM SL SVL SVmL	Magyar Nemzeti Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára Sopron Város Levéltára, Oerteliana Sopron Vármegye Levéltára

Kiadott források

DÁNÉ 2006	DÁNÉ Veronka: <i>„Az őnagysága széki így deliberalta”</i> . Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata. Debrecen–Kolozsvár, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek 259).
DÁNÉ 2009	<i>Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607–1658</i> . Kiad., bev., jegyz. DÁNÉ Veronika. Kolozsvár, 2009 (Erdélyi történelmi adatok IX.1.)
DÁVID 2001	DÁVID Zoltán: <i>Az 1598. évi házösszeírás</i> . Budapest, 2001.
DOMINKOVITS 1996	DOMINKOVITS Péter: <i>XVI. századi magyar nyelvű iratok Sopron vármegye levéltárából</i> . Sopron, 1996.
DOMINKOVITS 2001	DOMINKOVITS Péter: Somogy vármegyei szolgabírók tanúkihallgatási jegyzőkönyvei 1677–1678. (Forrásközlés). <i>Somogy Megye Múltjából. Levéltári évkönyv</i> 32(2001), 79–94.
ENGEL 1989	ENGEL Pál: <i>Kamarahaszna-összeírások 1427-ből</i> . Budapest, 1989 (Új Történelmi Tár 2.).
HÁZI 1928	HÁZI Jenő: <i>XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából</i> . Sopron, 1928.
HORVÁTH 2005	HORVÁTH Richárd: <i>Győr megye hatóságának oklevelei (1318–1525)</i> . Győr, 2005.
HUDI 1999	HUDI József: <i>A dunántúli nemesi községek statútumai a XVII–XIX. századból</i> . Veszprém, 1999.

- TÓTH 1993 TÓTH Péter: *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái*. I. 1579–1589. Sopron, 1993.
- TURBULY 2002 TURBULY Éva: *Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái* II. 1595–1608. Sopron, 2002.

Szakirodalom

- BAÁN 1939 BAÁN Kálmán: A Mankóbüki Balogh család. *Magyar Családtörténeti Szemle* 5(1939), 4. sz., 120–126. (4 táblával)
- BAKÁCS 1957 BAKÁCS István: A dicalis összeírások. In: *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. KOVACSICS József. Budapest, 1957, 51–81.
- BARÁTH 1930 BARÁTH Tibor: A magyar állam adóügye 1605–1648. *Századok* 64(1930), 607–655., 697–737.
- BARISKA 2007 BARISKA István: *A Szent Koronáért elzalogosított Nyugat-Magyarország 1447–1647*. Szombathely, 2007 (Archivum Comitatus Castriferrei 2.).
- BELITZKY 1938 BELITZKY János: *Sopron vármegye története*. I. Budapest, 1938.
- BÉLI 2008 BÉLI Gábor: *A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka 1268–1351*. Budapest–Pécs, 2008 (Institutiones Iuris).
- CSUKOVICS 1997 CSUKOVICS Enikő: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. *Történelmi Szemle* 39(1997), 363–386.
- DOMINKOVITS 1999 DOMINKOVITS Péter: Sopron vármegye XVI. század végi birtokos társadalma. *Soproni Szemle* 53(1999), 2. sz., 99–122.
- DOMINKOVITS 2006 DOMINKOVITS Péter: „Egy nemzetek lévén...” *A Nyugat-Dunántúl Bocskai István 1605. évi hadjárata idején*. Budapest, 2006.
- DOMINKOVITS 2012 DOMINKOVITS Péter: A Rábaköz nemesi társadalma a 17. század első évtizedeiben. In: *Tanulmányok a Kisalföld múltjából*. Szerk. NÉMA Sándor. Győr, 2012 (Kisalföldi Szemle IV/2.), 7–30.

- EMBER 1990 EMBER Győző: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. *Levéltári Közlemények* 61(1990), 1–2. sz., 63–143.
- ECKHART 1946 ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1946.
- ENGEL 1998 ENGEL Pál: *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest, 1998 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.).
- GECSÉNYI 1998 GECSÉNYI Lajos: Győr megye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. *Levéltári Szemle* 38(1988), 3. sz., 14–34.
- GRÁFIK 1996 GRÁFIK Imre: Vas megye – történelem, táj és ember. In: *Vas megye népművészete*. Szerk. GRÁFIK Imre. Szombathely, 1996, 9–28.
- JUHÁSZ 1936 JUHÁSZ Lajos: A porta története 1526–1648. *Századok* 70(1936), pótfüzet, 497–578.
- KÓSA–FILEP 1983 KÓSA László – FILEP Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 4. kiad. Budapest, 1983 (Néprajzi tanulmányok).
- MOLNÁR 2000 *Zala vármegye archontológiája 1138–2000*. Szerk. MOLNÁR András. Zalaegerszeg, 2000 (Zalai Gyűjtemény 50.).
- MESTERHÁZY 1939 MESTERHÁZY Sándor: *A Mesterházy család története*. Nagykanizsa, 1939.
- NEUMANN 2002 NEUMANN Tibor: A Vízköz kismemesi társadalma a középkorban. *Századok* 136(2002), 417–450.
- NEUMANN 2009 NEUMANN Tibor: Nyitra megye hegyen túli járásának kamarahaszna-összeírása. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. NEUMANN Tibor, RÁCZ György. Budapest–Piliscsaba, 2009 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta mediaevalia* III.), 183–234. (2 térképpel és forrásközléssel)
- PÁLFFY 1999 PÁLFFY Géza: *A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598*. Győr, 1999.
- PÁLFFY 2000 PÁLFFY Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000 (Magyar Századok).

- PRICKLER 1971 Harald PRICKLER: Die Pestepidemie des Jahres 1600. *Burgenländisches Heimatblätter* 33(1971), 109–116.
- POTTYONDY 1937 POTTYONDY Béla: *A Pottyondy család monográfiája*. Szombathely, 1937.
- SEEDOCH 2001 Johann SEEDOCH: *Verzeichnis der burgenländischen Ortsnamen in deutscher, ungarischer, kroatischer und Roman-Sprache*. Eisenstadt, 2001.
- SEEDOCH 2010 Johann SEEDOCH: *Die Gemeindenamen des Burgenlands im Wandel der Zeit*. Eisenstadt, 2010 (Burgenländische Forschungen 100.).
- Soós 1937a Soós Imre: A sopronmegyei kurialisták taksája. *Történetírás* 1(1937), 1–2. sz., 376–397.
- Soós 1937b Soós Imre: Adatok a sopronmegyei középirtokok 16. századi történetéhez. *Soproni Szemle* 1(1937), 3–4. sz., 259–279.
- Soós 1974 Soós Imre: A hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. *Archivum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei* 2(1974), 5–32.
- SZAKÁLY 1991 SZAKÁLY Ferenc: A nemesi vármegyeszervezet és a török hódoltság. *Történelmi Szemle* 33(1991), 3–4. sz., 137–184.
- SZAKÁLY 1997 SZAKÁLY Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest, 1997 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.).
- SZAKÁLY 1998 SZAKÁLY Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt 1314–1526*. Szekszárd, 1998.
- SZAKÁLY 2001 SZAKÁLY Ferenc: A hódolt megye története. In: *Pest megye monográfiája*. I/2. köt. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. TORMA István közreműködésével ZSOLDOS Attila. Budapest, 2001, 329–543.
- SZÚCS 1984 SZÚCS Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: *Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. BALÁZS Éva, FÜGEDI Erik, MAKSAY Ferenc. Budapest, 1984, 341–394.

- C. TÓTH 2007 C. TóTH Norbert: Lehetőségek és feladatok a középkori járások kutatásában. *Századok* 141(2007), 392–470.
- C. TÓTH 2008 C. TóTH Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza, 2008.
- C. TÓTH 2009 C. TóTH Norbert: A világi igazgatás Magyarországon a Zsigmond-korban, különös tekintettel Veszprém megyére. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. Szerk. HERMANN István, KARLINSZKY Balázs. Veszprém, 2009 (Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22. – A veszprémi egyházmegye múltjából 22.), 319–340.
- C. TÓTH 2010 C. TóTH Norbert: Vas megye 1427. évi „adókerülői” és a kamarahaszna adminisztrációja. *Vasi Szemle* 64(2010), 670–684.
- TRINGLI 2001 TRINGLI István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest megye monográfiája*. I/2. köt. *A honfoglalástól 1686-ig*. Szerk. TORMA István közreműködésével ZSOLDOS Attila. Budapest, 2001, 75–194.
- TRINGLI 2009 TRINGLI István: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. NEUMANN Tibor, RÁCZ György. Budapest–Piliscsaba, 2009 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta mediaevalia* III.), 487–518.
- W. KOVÁCS 2010 W. Kovács András: *Az erdélyi vármegyék középkori archontológiája*. Kolozsvár, 2010 (Erdélyi tudományos füzetek 263.).
- ZSOLDOS 2003 ZSOLDOS Attila: Az özvegy és a szolgabírák. *Századok* 137(2003), 783–808.

Stuhlrichter und ihre Bezirke im Komitat Sopron/Ödenburg zur Wende des 16./17. Jahrhunderts

Der Stuhlrichter (*judex nobilium*) war einer der ältesten Amtsträger des adeligen Komitates in Ungarn. Die Position erschien zum letzten Drittel des 13. Jahrhunderts, im Zeitalter der Anjou war die Position landesweit verbreitet. Die Stuhlrichterbezirke, die auch als Forum des Adels dienten, erschienen zuerst Ende des 14. Jahrhunderts, ihre sichere Beschreibung lässt sich an die Zusammenschreibung und an die Einhebung der staatlichen direkten Steuer und des *lucrum Camerae* binden. Das mittelgroße Soproner Komitat untergliederte sich in vier Stuhlrichterbezirke (*processus*), unter den Stuhlrichtern befanden sich Mitglieder der Familie Baszty, Damonyai, Ebergóci, Ládonyi, Lócsi, Potyondy, Völcsey. Ein Vergleich der Namensverzeichnisse der Amtsträger des 16. Jahrhunderts lässt erscheinen, dass in vielen Fällen über die Entstehung von Amtsträgerdynastien gesprochen werden kann (z.B. die Familie Baszty, Edvy, Völcsey).

Die Pforte- und Haussteuerzusammenschreibungen des 16. Jahrhunderts stellen die Bezirke des Komitates plastisch gut dar, die nach dem allgemeinen Gebrauch des Zeitalters nach ihren Stuhlrichtern bezeichnet wurden. Die im östlichen Teil des Komitates sich befindliche, ab Beginn des 15. Jahrhunderts ein eigenständiges Gerichtsstuhl aufweisende, sich auch geographisch absondernde Raabau unterteilte sich in zwei Stuhlrichterbezirke, die sich sowohl im Flächenausmaß als auch in der Steuergrundlage kaum von einander unterschieden. Ähnlich gestaltete sich auch der dritte Bezirk auf diesen Gebieten, der den überwiegenden Teil des Rabnitztales umfasste. Die adeligen Dörfer des Kleinadels des Komitates lagen ausschlaggebend in der Raabau und im Rabnitztal. Der vierte großangelegte Bezirk erstreckte sich über mehrere Kleinlandschaftseinheiten (z.B. gehörte dazu der überwiegende Teil des Neusiedler Sees, der Ikva-Tal, die Umgebung von Sopron, und das von Sopron westlich liegende Gebiet). Nach der Einnahme der Festungstadt Győr/Raab (1594) blieb im Komitat nur der große westliche, beziehungsweise der sich auf das Gebiet des Rabnitztales erstreckende Bezirk erhalten, die Raabau stellte

wegen der osmanischen Gefahr und Verwüstung während der Jahrhundertswende des 16/17. Jahrhunderts kein steuerpflichtiges Gebiet dar. Ab der Hauszusammenschreibung des Jahres 1604. kann die Neuorganisation der Verwaltung der Raabau aufgezeigt werden, zuerst wurde ein grosses Distrikt aufgestellt, ab 1608 wurde es unter die Leitung von zwei Stuhlrichtern gestellt, ab 1609 wurde die Zweiteilung der Raabau in zwei Bezirke wiederhergestellt.

Der Aufsatz unternimmt außerdem auch noch den Versuch die Stuhlrichter der vermögensmäßig stark differenzierten Gesellschaft des Kleinadels zuzuordnen. Betont wird auch der hohe Alphabetisierungsgrad der einzelnen Stuhlrichter (Pál Baszty, Ferenc Ajkay).

KENYERES ISTVÁN

A félharmincad 1635–1638-ban*

A 16. század közepétől megszilárdult török elleni végvárrendszer működési mechanizmusának, finanszírozásának és élelemmel történő ellátásának egyre több vetületét tárta fel a kutatás. A végvárrendszer költségeit a 16. század második felében a Magyar Királyság tekintélyes – évi 630–740 ezer mFt – bevételeiből,¹ valamint az osztrák és cseh örökös tartományok adóiból finanszírozták.² Jelentős segítséget jelentett a német-római birodalmi rendek által megajánlott török segély (*Reichstürkenhilfe*) is.³ Hozzá kell tennünk, hogy ezekből a forrásokból éves szinten 1–1,5 millió rajnai forint előteremtésével lehetett számolni, ami azt jelentette, hogy a hadi költségek teljes körű finanszírozásához – ide értve például a várerődítési, hadszertári költségeket is, amelyekkel együtt az éves hadi finanszírozási igény a 16. század utolsó harmadára elérhette az évi 2 millió rajnai forintot – éves szinten kb. fél millió rajnai forint hiányzott.⁴ Ezt a deficitet a bécsi udvar általában hitelek felvételével igyekezett áthidalni.⁵ A zsoldfizetés és hadfelszerelési-várépítési költségeken túl az egyik legfontosabb kérdés a katonaság élelemellátásának megszervezése volt. A mai közhiedelemmel ellentétben a korszak végvári katonasága a zsoldján vette meg a mindennapi betevő falatot saját maga és adott esetben családja szükségleteire. Az élelemellátás megszervezése a 16. század közepétől kiépült élelmezési hivatali rendszer feladata volt.⁶ Ebben a rendszerben több nagy erődítmény katonaságát (például Győr, Komárom, Kanizsa) a magyarországi,

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében készült.

1 KENYERES 2003, 101. A tanulmányban végig a 100 dénár értékű magyar (kamarai) vagy számítási forintot (mFt) használom.

2 PÁLFFY 2001.

3 SCHULZE 1978, LANZINNER 1993, RAUSCHER 2003.

4 A költségekre lásd PÁLFFY 1995, 121., PÁLFFY 2001, 190–197. A hadi finanszírozás kérdéseire lásd KENYERES 2007, KENYERES 2010. Újabbán lásd még KENYERES 2012, KENYERES 2013.

5 RAUSCHER 2004, 343–354., WINDER 2012.

6 KENYERES 2002, KENYERES 2004.

majd később udvari hadi fizetőmester által biztosított pénzüsszegekből a főélelmester és a neki beosztott helyi élelmesterek szervezték meg. Felső-Magyarországon (például Eger, Szendrő, Szatmár, Tokaj stb.) vagy éppen az esztergomi érseki uradalmakra támaszkodó Érsekújvár esetében a helyszínen igyekeztek a feladatot megoldani, elsősorban a kamarai uradalmak és az uradalmakhoz rendelt „állami” tizedek bevételeiből.⁷

A hosszú török háborúnak nevezett tizenöt éves háborút követően, különösen a harmincéves háború kitörésétől a fent felvázolt finanszírozási és élelmezési rendszer több eleme kiesett vagy jelentőségét veszítette, ami alapvetően veszélyeztette a végvárrendszer ellátását. A magyar rendek által megajánlott hadiadó szerepe természetesen továbbra is meghatározó maradt, azonban önmagában egyre kevesebb folyt be innen. Az ország meghatározó bevételeit jelentő harmincadok és bányakamarák jövedelmei is visszaestek, legjobb esetben stagnáltak. Ehhez járult még az erdélyi fejedelmek révén esetenként megszerzett felső-magyarországi hét vármegye területének és jövedelmeinek „kiesése” is. A tizenöt éves háború előtt meghatározó kamarai birtokrendszer fokozatosan került felszámolásra: a pénzhiánnyal küzdő uralkodó kénytelen volt a kamarai birtokok jelentős részét elzálogosítani, majd eladni, ezzel több vár esetében a közvetlen élelemellátás is veszélybe került. A harmincéves háború és annak következtében a Német-római Birodalomban, de az osztrák örökös tartományokban is fellépő gazdasági krízis pedig komoly csapást jelentett a végvárrendszer külföldi segélyezési rendszerére. A török elleni védelemben a 16. században is kulcsszerepet játszó osztrák, cseh és sziléziai rendek hadiadó-befizetései, mind pedig a német-római rendek segélyei tehát visszaszorultak, sőt, ez utóbbiak lényegében eltűntek.⁸ Természetesen a harmincéves háború gazdasági hatásai, főként a délnémet városok magyarországi marha- és rézimportjának összeomlása és az általában ta-

⁷ A kérdéskörre összefoglalóan: KENYERES 2008.

⁸ Annak ellenére, hogy igen kevés adattal rendelkezünk a Habsburg-monarchia 17. század első felében befolyó jövedelmeiről, a vonatkozó külföldi szakirodalomban általában véve ezt az időszakot az általános gazdasági és politikai krízis időszakaként tárgyalják. Lásd pl. EVANS 1989, 49–97. Ugyanez a helyzet a Német-római Birodalom esetében is, lásd SCHILLING 1998, 372–382. A Habsburg-birodalom 17. századi katonai finanszírozása kapcsán általában lásd WINKELBAUER 2003, Teil 1. 497–499., 505., 512–513. Az udvari pénztár számadáskönyvei (*Hofzahlamtsbücher*) alapján ugyanakkor egyértelmű a birodalom anyagi helyzetének megrendülése, különösen az 1620-as években, főként a csehországi és részben a német-római birodalmi bevételek drasztikus visszaesése miatt, lásd RAUSCHER 2006.

pasztalható gazdasági válság a kamarai bevételeken, elsősorban a harmincadjövedelmek kapcsán is éreztették negatív hatásukat.⁹

A magyar rendek tehát kénytelenek voltak újabb pénzforrások után nézni, és ezek közül a legkézenfekvőbb megoldás új adók bevezetése volt. Így került sor a félharmincad és a katonaság élelemmel való ellátását szolgáló országos adók bevezetésére. Az első ilyen intézkedést az 1635. évi soproni országgyűlésen hozták: az ez évi I. törvénycikk rendelkezéseit érdemes (magyar fordításban) szó szerint idézni:

„A midőn az ország karai és rendei előtt nyilván áll, hogy a szentséges császári és királyi felség, az ő legkegyelmesebb uruk és Ő felségének a boldog emlékü elődei, a végváraknak (a melyektől nemcsak a hazának, hanem a szomszéd tartományoknak is a jólléte és megmaradása függ) a jókarban tartására milyen szorgalmatos gondot fordítottak és erre a célra a legnagyobb bőkezűséggel mily tömeges költségeket áldoztak; most pedig Ő felsége szomszédos országai és örökös tartományai, régóta tartó közös és az egész világ előtt ismeretes bajaik és romlásaik miatt, a szokott és máskülönbösen szívesen nyújtott segélyüket elegendőképpen meg nem adhatják; holott pedig a véghelyek a katonaság fizetése, élelem és javítás nélkül fönt nem állhatnak:

1. § *Ennekokáért Ő felségének a kegyelmes megkeresésére és figyelmeztetésére, a véghelyeknek ezután jobb karba helyezésére magukat készeknek nyilvánítják és alázattal kéri Ő szent felségét, hogy a saját királyi jövedelmeiből, ugymint a bányákból, harminczadokból és a szabad városok taksájából, meg többi országainak és tartományainak a hasznaiból, azoknak a fenntartásában segítséggel lenni méltóztassék.*

2. § *Az ujonan fölfogadandó és a mostani körülményekhez képest a végvárakban elhelyezendő katonaság számára tehát, csupán a jelen, meg a következő és így: két évre, segélyképpen, Keresztelő Szent János születése napjára, évenként minden egyes kapu után öt magyar forintot megajánlanak; a melyet az egyes vármegyék részéről az előkelőbb és jó birtoku nemesek közül választott adókirovók kezébe kell beszo­lgáltatni; ezek pedig ugyanazt a vármegyék lajstromai szerint, a magyar kamarához küldjék be és szolgál­ tassák át; ez pedig nem másképp, hanem csak Ő felségének a különös parancsára, és ne más célra, hanem csakis az ujonnan fölfogadott katonaság tartására adja ki.*

3. § *Ugy ennek, mint a többi alábbirt adóknak a felszedéseért és beszo­lgáltatásáért, az adókirovóknak mérsékelten kiszabott középszerű díjat rendelnek; de ugy,*

⁹ Összefoglalóan: ZIMÁNYI 1976, 11–53. és R. VÁRKONYI 1978. A délnémet (fel­német) városokkal meglévő gazdasági kapcsolatok visszaesésére lásd GECSENYI 2002, 195., ZIMÁNYI–PRICKLER 1974, 86–100.

hogy erről a kamarai tisztartók és tanácsosok a következő országgyűlésen pontos számadást tenni tartozzanak.

4. § És ha esetleg az tűnnék ki, hogy az ilyen adót más célra fordították, mint a mire rendelték, akkor azt a saját fekvőjóságaikból, minden jogorvoslat kizárása mellett visszatéríteni tartozzanak.

5. § Elrendelték továbbá, hogy a kereskedéssel foglalkozó országalakók, összesen és egyenként, a kik eddigelé bármiféle dolgaik és áruik után a harminczad fizetésére kötelesek voltak, legyenek ezek bármely rendüek, ranguak és nemzetbeliek, még a kunok és jászok is, a véghelyeken levő régi katonaság szükségleteire, a rendes harminczadon felül, az ország minden részében, valamint Szlavóniában és Horvátországban is, a rendes harminczadnak a felét megfizessék; a mely fél harminczad fizetést, a harminczadosok, az arra teendő esküjük szerint, a magyar kamarába beszolgáltatni kötelesek legyenek (de Szlavon- és Horvátországoknak az érintett összes adóit kivéve, a melyeket az országalakók ne a kamarához, hanem a Kulpa melléki báni véghelyeken levő katonaság fizetésére adjanak ki) és azt a fennebb érintett számadás terhe alatt ne más, hanem csakis az előre bocsátott célra, tudniillik: a végvárakban levő régi katonaság fizetésére adják ki.

6. § És emez adó fejében a pénzt, az ország azon részeiben és a közelebbi véghelyeken szokásos értékében kell elfogadni.

7. § Ez a harminczad adó pedig, csakis a jelen és a jövő, tehát csupán két évig tartson és az uraknak, meg a nemeseknek a saját földtermékei után nem vehető.

8. § De a török uralom alatt állók, úgy ennek, mint az alább következő adóknak fejében, mindenkor csak felét fizessék; kivéve a harminczad adót, a melyet a többiek módjára tartoznak fizetni.”¹⁰

A törvénycikk megfogalmazása azért érdemel különös figyelmet, mivel, mint látható, a rendek helyesen értékelték a korszak általános – a harmincéves háborúra is visszavezethető – gazdasági krízisét, aminek köszönhetően a korábban meghatározó támogatást nyújtó német-római, valamint az osztrák és cseh rendek képtelenek voltak a korábbi viszonyoknak megfelelő támogatást nyújtani. Az 1. §-ban megfogalmazott igények a korábbi, 16. századi helyzetnek megfelelőek voltak, az uralkodó állami rendes és rendkívüli bevételeinek jelentős részét, mind a Magyar Királyság, mind pedig az általa közvetlenül uralt tartományok adóiból a magyar- és horvátországi végvidékek finanszírozására fordította. A 17. század első harmadában azonban alapjában megváltozott a Habsburg-monarchia geopolitikai helyzete. A fő kérdés ekkoriban nem a török elleni védelem volt, hanem a harmincéves háború, amelynek finan-

¹⁰ CIH III. 311. (Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen ford.)

szírozásához az uralkodó minden anyagi erőforrását igyekezett igénybe venni.¹¹ A 2. § a hadiadó kirovásáról szól: eszerint az 1635. évre, valamint még két évre: 1636-ra és 1637-re vetették ki az adót, kapunként 5 forintot. A rendek ugyanakkor kikötötték, hogy a megszavazott és a Magyar Kamarának befizetett hadiadót csak és kizárólag a végvárok költségeire lehet fordítani. A 3. § témánk szempontjából is fontos: elrendelték, hogy a következő országgyűlésen számadást kell adni az adó beszédéséről és felhasználásáról. Az 5. § rendelkezik az új adónem, a félharmincad bevezetéséről, azaz a külkereskedelmi vámot jelentő rendes harmincadon felül a harmincadösszeg 50%-át is be kellett fizetni a harmincad hivataloknál. Ez alól az egyébként a harmincadfizetés alól mentességgel bírók sem kaphattak felmentést, ugyanakkor a földesurak allodiális termékei után nem kellett megfizetni (7. §). A két évre, tehát 1635-re és 1636-ra megszavazott és beszédendő különadót a Magyar Kamarának kellett mindenhonnan beszoigáltatni. A Szlavóniában és Horvátországban szedett harmincadokat ugyanakkor a báni végvidék fizetésére kellett közvetlenül fordítani. A beszédett félharmincadot a végvári katonaság fizetésére lehetett csak felhasználni és mindenről a következő országgyűlésen kellett számot adni.

Témánk szempontjából fontos az 1635. évi II. tc.¹² is, amely a végváriaknak gabonaadót szavazott meg. Az adót a félharmincadhoz hasonló módon két évre vetették ki: a Dunántúlon két-két kőszegi köből, míg Felső-Magyarországon kassai köből¹³ gabonát kellett portánként beszoigáltatni – ezzel kívánták a végváriak fentebb már említett élelmiszer-ellátását központilag támogatni. Hozzá kell tennünk, hogy a végváriaknak a megyékből történő élelmiszer-ellátása nem volt példa nélküli, ugyanis a tizenöt éves háború időszakából számos adatot ismerünk arra vonatko-

¹¹ Lásd az 1623. évi hadi fizetőmesteri számadást, amely egy jelentős mértékben átalakult, a birodalmi frontot szem előtt tartó hadsereg-finanszírozási rendszerbe nyújt betekintést: KENYERES 2007, 125–130.

¹² CIH III. 310–313.

¹³ Az eredeti latin nyelvű törvénszövegben (lásd előző jegyz.) *cubulus* = köből szerepel, a magyar fordításba helytelenül került be a véka szó. A kőszegi köből Bogdán 78,56 l, ill. 58,92 kg búzával adja meg, hozzáátéve, hogy az 1622:XXXVIII. tc. és a fenti 1635:II. tc. a kassaival teszi azonossá, ugyanakkor a kassai mérték éppen ekkoriban változott meg. A kassai köből 1630-ig 77,6 l ill. 58,2 kg. Értéke 1630 körül változott meg, ekkortól 93,12 l ill. 69,84 kg. Véleményem szerint 1635-ben még a korábbi mértékkel számoltak az országgyűlésen. BOGDÁN 1991, 311–314.

zóan, hogy a megyék – elsősorban a fosztogatásokat megakadályozandó – élelmiszeradót ajánlottak fel egyes végváruk katonaságának.¹⁴

A szakirodalom alapján eddig nem volt tudható, hogy az 1635-ben behozott új különadó-rendszer milyen hatásfokkal működött. Egyes becslések szerint a 17. században többször is kivetett félharmincadból 10 és 100 ezer forint közötti összegek folyhattak be.¹⁵ Oross András a közelmúltban részletes adatokat tett közzé a Szepesi Kamara 1655–1665 közötti bevételeiről és kiadásairól, közöttük a félharmincad jelentőségéről. Az általa közölt kimutatások alapján a félharmincad a Szepesi Kamara 1655–65. évi bevételeinek 23%-át tette ki, a befolyt összegek éves szinten 8 és 16 ezer mFt között ingadoztak.¹⁶ A Magyar Kamarának a félharmincadból 1665-ben 32.821 mFt bevétele volt.¹⁷

Mint láthattuk, az 1635. évi I. tc. előírta, hogy a következő országgyűlésen a kivetett adókról számadást kell benyújtani. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy az a számadás, amelyet a Magyar Kamarának kellett benyújtania, fennmaradt a ma az Österreichisches Staatsarchiv részlegeként működő Finanz- und Hofkammerarchivban.¹⁸ A számadáskönyv legnagyobb részét Kecskés János¹⁹ kamarai főpénztárnok (*perceptor generalis*) készítette és több elszámolást is tartalmaz. A regisztrumnak az a példánya áll rendelkezésünkre, amelyet Kecskés az 1638. évi országgyűlésen bemutatott az 1635. évi I. tc. 3. és 5. §-a alapján. A számadás első fele az 1635-től 1638 márciusáig befolyó hadiadó beszédését és kiadását tartalmazza. Ezt követően egy záradék található, miszerint Kecskés számadásait bemutatta és elfogadták tőle Pozsonyban, 1638. március 10-én. A tanúsítványt Draskovich György győri püspök,²⁰ Ghimesy For-

¹⁴ Vármegyei jk. 2007.

¹⁵ CZIGÁNY 2004, 96. (131. jegyz.)

¹⁶ OROSS 2008, 102–103., 113. A Szepesi Kamara félharmincad-bevételei az alábbiak szerint alakultak: 1655-ben 13.598 mFt (uo. 145.), 1656-ban: 16.751 mFt (uo. 146.), 1657-ben: 10.942 mFt (uo. 148.), 1658-ban 7896 mFt (uo. 149.), 1659-ben 8402 mFt (uo. 150.), 1660-ban: 7148 mFt (uo. 152.), 1661-ben 15.017 mFt (uo. 153.), 1662-ben 16.159 mFt (uo. 155.), 1663-ban 16.008 mFt (uo. 156.), 1664-ben 13.945 mFt (uo. 158.), 1665-ben 13.459 mFt (uo. 159.). A Magyar Kamarának a félharmincadból 1665-ben 32.821 mFt bevétele volt.

¹⁷ Uo. 120.

¹⁸ „Ratio generalis super perceptione et erogatione dicae, medietatis tricesimalis et contributionis annonariae” 1635–1638. ÖStA, HKA, Vermischte Ungarische Gegenstände, rote Nr. 32. B, fol. 1111–1189.

¹⁹ Kecskés 1636 és 1641 között, haláláig volt pénztárnok. FALLENBÜCHL 1968, 259.

²⁰ Draskovich György 1633–1638 között váci püspök, alkancellár, 1635. okt. 10.–1650. nov. 26. győri püspök. FALLENBÜCHL 2002, 80.

gách Péter,²¹ Nebojszai Balogh István,²² valamint Zsarnóczay Sebestyén,²³ Vitnyédi János,²⁴ Vitnyédy István²⁵ mint Sopron város követei állították ki. A számadást ezt követően Kecskés tovább vezette az 1638. március 6. és december 31. között befolyt hadiadóra és annak kiadásaira vonatkozó tételekkel. Ezután találjuk a félharmincad elszámolását, a hadiadóhoz hasonló rendszerben: először az 1635 és 1638 márciusa között beszedett félharmincad elszámolását találjuk, majd a záradékolás után az 1638 márciusa és decembere között beszedett és kifizetett félharmincad-elszámolás következik. A számadást az 1635. évi II. tc. alapján beszedett gabonaadó elszámolása zárja. A regisztrum végén találjuk Kecskés János aláírását és a készítés dátumát: Pozsony, 1638. december 31. A számadáshoz utólagosan még néhány kimutatást kötöttek: a rendes harmincadok 1629 és 1638 közötti hátralékairól, illetve az 1635. évi különadókból a kamaránál maradt maradványösszegeket sorolta fel Dubniczay János magyar kamarai számvevő 1639. február 29-i keltezéssel.

A számadáskönyv rendjében haladva ismertetjük annak főbb adatait. Kezdjük a hadiadó-elszámolással:

²¹ Forgách Péter 1630 és 1646 között, halálig koronaőr. FALLENBÜCHL 1988, 126.

²² Nebojszay Balogh István ekkor tatai várkapitány. TÓTH 2000, 771.

²³ Forgách nádorné (Pálffy Kata) országgyűlési követe. ZSILINSZKY 1885.

²⁴ Vitnyédy János (1574–1648) megnevesített jobbágyfiú, a gróf Nádasdy család udvarbírája, majd *universorum bonorum praefectus*-a, a főrangú család legbizalmasabb familiárisainak egyike. Szolgálatát valószínűleg még Nádasdy II. Ferencnél kezdte, özvegyét, Báthory Erzsébetet már sárvári udvarbíróként szolgálta, Nádasdy Pál bizalmas familiárisa volt, miképpen haláláig vezető gazdaságirányító tiszten szolgált Nádasdy III. Ferencet is. Az 1634/35. évi soproni országgyűlésen gróf Révay Judit, gróf Nádasdy Pál özvegyének követe volt, ekként vett részt a protestáns sérelmi bizottság munkájában. Szintén gróf Révay Juditot képviselte az 1636/37. évi pozsonyi diétán, ill. 1646-ban Nádasdy II. Ferencet képviselte Sopron vármegye tisztújításán. PAYR 1906, 4–5.

²⁵ Vitnyédy István (1612–1670) Zrínyi ügyvédjeként elhíresült evangélikus köznemesi politikus, Vitnyédy János idősebb fia. 1637/38. évi országgyűlésen Sopron város egyik követe, feltehetőleg a város legfiatalabb diétai követe lehetett. Ismert, hogy 1637/38. évi diétán ő is tagja volt a protestánsok sérelmeit összeíró bizottságnak. 1638. április 7-én Sopron város magyar jegyzője lett. Ugyancsak Sopron város követe volt az 1646/47. évi diétán is. Városi jegyzőségét 1647-ben letette, még ez év novemberében Sopron vármegye perceptora lett. Az 1650-es évektől főrendi családokat (Zrínyi) képvisel, ill. egyháza képviselőjét látja el. PAYR 1906, 9., 17. A Vitnyédyekre vonatkozó adatokért Dominkovits Péternek tartozom köszönettel.

1. táblázat. Hadiadók beszedése megyék szerint 1635–1638. március

Megye	összeg (mFt)	%
Árva	487,87	1,3
Bars	1327,16	3,4
Esztergom	490	1,3
Győr	498	1,3
Hont	1142	2,9
Komárom	973,45	2,5
Liptó	1235	3,2
Moson	2040	5,3
Nógrád	1033,545	2,7
Nyitra	5805,395	15,0
Pest, Pilis, Solt	1178,35	3,0
Pozsony	4552,23	11,7
Somogy	525,25	1,4
Sopron	3431,32	8,8
Trencsén	4051,95	10,4
Turóc	1095	2,8
Vas	5647,75	14,6
Veszprém	671,25	1,7
Zala	1388,335	3,6
Zólyom	1201,5	3,1
összesen	38775,355	100

A kimutatás 20 alsó-magyarországi (dunántúli és dunáninneni) megye hadiadóját tartalmazza. A legjelentősebb befizetők Nyitra, Vas, Pozsony és Sopron megyék voltak, tehát az ország védettebb területei.

2. táblázat. Az 1635 és 1638. március között beszedett hadiadó felhasználása

Hadiadó kiadások	mFt	%
Oroszy Pál részére ágyúk javítására Kapornakon	218,6	1,7
Somorján és Sellyén, Újvárott megmustrált 4 vajda, 16 tizedes, 4 zászlós, 4 dobos és 100 gyalog zsoldja	644	4,9
Költségekre és futárookra	8	0,1
Újvári katonaságra	1098	8,4
Homoky Imre vajda gyalogosainak	4659,72	35,6
Ondódy János gyalogosainak	5408	41,3

Hadiadó kiadások	mFt	%
Bessenyei István kiskomáromi kapitány részére, aki új katonákat vitt a török határra	200	1,5
Dénárok és krajcárok defectusa miatt leírt összeg	45,03	0,3
A koronaöröknek és a koronát őrző katonaságnak a koronaőri adó hiánya miatt a dikából a nádor parancsára a kamara közbejöttével kifizetett összeg	811,48	6,2
összesen	13092,83	100
maradvány	25682,525	

Szembetűnő, hogy a beszedett hadiadóból csak 13 ezer forintot alig meghaladó összeget fizettek ki 1638 márciusáig, a bevétel kétharmadát nem költötték el hadi célra. A legtöbb összeget az Érsekújváron szolgáló Homoky Imre és Ondódy János gyalogos katonáinak fizették ki (85%). Érdeemes megjegyeznünk, hogy annak ellenére, hogy többször is vetettek ki különadót – például éppen az 1635. évi országgyűlésen is (IV. tc.) – a pozsonyi koronaórség számára, szinte mindvégig sikertelenül, ugyanis a kamara kénytelen volt a hadiadóból fizetni ezt a kiadást.²⁶

3. táblázat. A hadiadó beszédése 1638. március–december

Megye	mFt	%
Vas	850	17,8
Sopron	20,68	0,4
Somogy	138,5	2,9
Árva	509,25	10,7
Hont	210	4,4
Pozsony	1399	29,4
Trencsén	488	10,2
Liptó	584,4	12,3
Turóc	564	11,8
összesen	4763,83	100

A 1638-as év márciustól decemberéig terjedő időszakában még elenyészőbb összegek folytak be a hadiadóból, még az 5000 mFt-ot sem érte el a bevétel. A befizetők között továbbra is a békés területen lévő megyék jártak élen: Pozsony, Vas, Trencsén és Árva.

²⁶ BAK 1997b, 93–102.

4. táblázat. Az 1638. évi hadiadó és az előző évi maradványpénzek felhasználása

Kiadások	mFt	%
Homoky Imre vajda gyalogosainak	356	1,7
Ondódy János és Homoky Imre újvári vajdáknak és gyalogosaiknak	4998	24,0
Sibrik Pál Kanizsával szembeni végvidéki vicekapitány parancsára és nyugtájára a kiskomáromi őrségnek „in extrema necessitate et periculo” búza és hús vétele a somogyi dikátor által	1566,5	7,5
Az uralkodó országgyűlési költségeire és a Thurzó-birtokok kincstári ügyére (fiscalibus causa bonorum Thurzoianorum)	9918	47,6
Udvari Kamarának a király parancsára az országgyűlés költségeire	1000	4,8
Török követség költségeire	3000	14,4
összesen	20838,5	100

A kiadások jóval meghaladták az időszak bevételeit, ugyanakkor a számadás készítői is jelezték: az első időszakból jelentős maradványpénzzel rendelkezett a kamara (25.682 mFt), ami fedezetet biztosított a kiadásokhoz. Az elköltött 20.838 mFt után még így is maradt a kamara pénztárában 9607 mFt 85 dénár. Ami a kiadásokat illeti: szemben az 1635–1638. évi időszakkal, a kiadásoknak csak kis részét fordították közvetlenül katonai költségekre. Az érsekújvári gyalogságnak a kiadások negyede jutott, ezt követte Sibrik Pál Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány-helyettes, egyúttal egerszegi főkapitány (1635–1640)²⁷ részére a kiskomáromi végvár élelmiszerral történő ellátására kifizetett viszonylag jelentős összeg. Ezen kívül olyan kiadási tételek szerepelnek, amelyek az uralkodó központi, illetve egyéb államigazgatási költségeit fedezték: ilyen a török követség 3000 mFt-nyi költsége, illetve az országgyűlés és a Thurzó-birtokok ekkor folyó örökösödési ügye²⁸ kapcsán kiadott közel 11 ezer mFt. Ezek a tételek az 1636. évi hadiadó-kiadások kétharmadát vitték el!

²⁷ PÁLFFY 1997, 262–264. Életrajzát lásd *uo.*

²⁸ A Thurzó-birtokok a Thurzók szepesi ágának utolsó tagjának, Mihálynak halálával 1636-ban a kincstárra szálltak. BERLÁSZ 1936, 8–10. A birtokok átvételére 1635 augusztusában került sor, lásd ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 154. Konv. 1636. aug., fol. 31–48., fol. 56–63.

5. táblázat. A félharmincadból származó bevételek 1635 és 1638. március 6. között

Harmincadhivatal	mFt	%
Szempc	28391,89	16,3
Pozsony	15673,2	9,0
Nagyszombat	7510,33	4,3
Bazin	2436,99	1,4
Verbó	368,47	0,2
Újhely (Kiszucaújhely)	974,96	0,6
Trencsén	3543,61	2,0
Puchó és Illava	2551,67	1,5
Zsolna	1785,09	1,0
Sassin (Sasvár)	2905,95	1,7
Szentjános	1270,695	0,7
Szenc/Szenice	2003,645	1,1
Szokolca	1735,855	1,0
Újvár (Érsekújvár)	1111,52	0,6
Léva	1533,07	0,9
Nógrád	7517,375	4,3
Szécsény	1541,95	0,9
Galgóc	3471,55	2,0
Besztercebánya	460,17	0,3
Turdossin	1653,1	0,9
Morva pénztárnok	202,02	0,1
Magyaróvár	72593,75	41,7
Nedelce (Nedeliscse)	5055	2,9
Magyaróvári és a nedelcei harmincadok rendkívüli bevételei	7960,1	4,6
összesen	174252	100

A számadás következő része a félharmincadok bevételeit veszi sorra. Az 1635 és 1638 márciusa közötti bevételek a hadiadóhoz képest tekintélyesnek bizonyultak, több mint 174 ezer mFt-ra rúgtak, ami 4,5-szer több, mint a hadiadó bevétele. A legjelentősebb bevétel értelemszerűen azokból a harmincadokból származott, amelyek a Német-római Birodalom (Magyaróvár, Szempc), illetve Itália felé a Muraközön át (Nedelce) zajló marhakereskedelem hasznát vámolta meg. Ezek közül messze a magyaróvári főharmincad volt a legjelentősebb; csak innen több jövedelem származott, mint a hadiadóból! A Bécs, illetve Velence felé vezető két főútvonal harmincadjainak (Magyaróvár és Nedelce) bevételei a félharmincad-jövedelmek felét tették ki.

6. táblázat. A félharmincad felhasználása 1635 és 1638. március 6. között

Kiadások	mFt	%
Miskey István lévai kapitány zsoldjára a Magyar Kamara által	492	0,36
Bakos Gábor füleki vicekapitánynak uralkodói parancsra	800	0,58
Pálffy István bányavárosi végvidéki főkapitány katonaságának, magyaroknak, németeknek a biztosok kivonata és a hadi fizetőmester nyugtája alapján	83719,09	60,95
Élelmezésükre	198,55	0,14
Biztosok által tett kiadások	291,56	0,21
Érsekújvári fegyverek, ágyúk javítására	40	0,03
Besztercebányai ágyúöntő műhelynek a füleki ágyúk javítására	200	0,15
Johann Georg Ilkmajer (?) németek kapitányának őrházak javítására	200	0,15
Tállyai (?) szerzeteseknek a végeken vitt egyházi munkájukért	18	0,01
A biztosoknak, a német írnoknak a német nyelvű iratok kiállításáért	8	0,01
Udvari hadi fizetőmesternek Pálffy Pál parancsára	500	0,36
Fizetőmesternek a végeken nem elfogadott pénzek beváltására tallérokra és aranyakra	357,965	0,26
Két szekérre, amelyek a pénzt és a személyeket, meg a számadás készítőjét szállították	300	0,22
Kolonich komáromi főkapitánynak sáncok javítására	800	0,58
Kanizsával szembeni végek katonaságának fizetésére a hadi fizetőmester nyugtája alapján	35267,2	25,68
Mindenfajta szükségletre parciális számadások alapján	120,8	0,09
Az udvari hadi fizetőmester nyugtájára a végeken történő kiadásaira	495	0,36
Adolph a Garrigh generosusnak a kiadásaira	800	0,58
A számadás készítőjének költségeire a Magyar Kamara rendelete szerint	200	0,15
A számadás készítőjének 3 évi fizetsége	1000	0,73
A néhai Oroszy Pálnak a Hadi Tanács elhatározásából	300	0,22
Uralkodói rendeletre fogságban lévő végváriak megváltására	565	0,41
Hadi Tanács rendeletére Besseney István kiskomáromi kapitány fizetésére	200	0,15
Hadi Tanács rendeletére Sibrik Pál Kanizsával szembeni végek vicegenerálisának fizetésére	600	0,44
Hadi Tanács rendeletére a Kanizsával szembeni végek fő- és vicekapitányának és másoknak a fizetésére kiosztott posztó (in panno Shkarlatt) a vicegenerális nyugtája alapján	631,2	0,46

Kiadások	mFt	%
Kányavári fogságban lévő vajdának katonai fizetsége a Magyar Kamara rendeletére	90	0,07
Wesselényi Ferenc katonai fizetése	1600	1,16
Forgách Ádám gróf fizetése	450	0,33
Esterházy Pál fizetése	2200	1,60
Pogreny Benedek fizetése	200	0,15
Batthyány Ádám fizetése	1750	1,27
Tar János fizetése	300	0,22
Lucas Pfeffer komáromi zsoldos fizetése	160	0,12
A fogságban lévő Mészáros János vajda és Szalay Balázs nógrádi lovas fizetésére uralkodói parancsra	100	0,07
A kanizsai végek szükségleteire Batthyány gróf nyugtájára	450	0,33
Bányavidéki kapitányság költségeire a vicegenerális és más főkapitányok nyugtáira	450	0,33
Pálffy István bányavidéki főkapitánynak	1500	1,09
összesen	137354,4	100

A kiadások összege nem érte el a bevételekét: 36.853 mFt nem került elköltsérsre. A kiadások elég széles skálán mozognak. Megállapítható, hogy a kiadások döntő többségét a Kanizsával szembeni, illetve a bányavidéki végek finanszírozására fordították. Pálffy István bányavárosi végvidéki főkapitány (1626–1644) magyar és német katonaságának zsoldjára közel 81 ezer mFt-ot fizettek ki ebben az időszakban, ami a kiadások több mint 60%-át jelentette. A Kanizsával szembeni végekre több mint 35 ezer mFt kifizetés történt, a kiadások negyede erre a célra jutott. Érdeemes megjegyeznünk, hogy a végvidéki és kerületi főkapitányok és más főtisztek, mint Pálffy István, Batthyány Ádám Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány (1637–1659), Esterházy Pál „dunáninnyi” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány-helyettes (1633–1645), az ekkor még csak főtisztként szereplő, de jelentős katonai és politikai pályát befutó Wesselényi Ferenc, illetve Forgách Ádám nem csekély katonai fizetségét is a félharmincadokból finanszírozták.

7. táblázat. Az 1638. március 6. és december 31. között beszedett félharmincad

Harmincadhivatal	mFt	%
Pozsony	4793,61	23,4
Újhely (Kiszucaújhely)	227,8	1,1
Nagyszombat	1576,995	7,7

Harmincad hivatal	mFt	%
Szentjános (Morva-)	573,82	2,8
Galgóc	217,87	1,1
Puchó	949,24	4,6
Bazin	542,995	2,7
Illava	195,57	1,0
Verbó	47,545	0,2
Trencsén	1401,715	6,8
Zsolna	1139,085	5,6
Sassin (Sasvár)	717,5	3,5
Szenice	106,62	0,5
Szokolca	309,22	1,5
Újvár (Érsekújvár)	277,69	1,4
Léva	209,075	1,0
Nógrád	116,07	0,6
Besztercebánya	554,59	2,7
Turdossin	300	1,5
Morva pénztárnok	86,975	0,4
Magyaróvár	5500	26,9
Nedelce (Nedeliscse)	625	3,1
összesen	20468,99	100

Mint említettük, a számadáskönyvben szerepel az 1638 márciusa és december vége között befolyt félharmincadok elszámolása is. Ebben az időszakban további több mint 20 ezer mFt vámbevétel folyt be a katonai költségek finanszírozására. Ennek az összegnek a negyedét a magyaróvári főharmincad szállította, de a pozsonyi főharmincadból befolyó jövedelem is számarányát tekintve jelentős volt.

8. táblázat. Az 1638. március 6. és december 31. között beszedett félharmincad felhasználása

Kiadások	mFt	%
Pálffy Istvánnak a hadi fizetőmester nyugtája alapján fizetési hátralékára	1200	4,67
Mikulicz Tamásnak hadi fizetésére	200	0,78
Kanizsával szembevetett végek tábori írnokának	1008	3,93
Lévai végvidéki írnoknak	58,4	0,23
Füleki német kapitánynak és tizedesnek	105,6	0,41
Újvári német kapitánynak és tizedeseknek	94,4	0,37

Kiadások	mFt	%
Komáromi tüzértiszteknek	40	0,16
Sibrik Pálnak a hadi fizetőmester nyugtája alapján fizetési hátraléka terhére	3679,2	14,33
Lévai végvidéki írnoknak	166,4	0,65
Miskei István lévai kapitánynak dobra és új zászlóra	141,6	0,55
Oroszy Pál fizetésére	80	0,31
Kéry János Gyarmaton szolgáló kapitánynak	120	0,47
Bessenyei István fizetésére	80	0,31
Milith Péternek zászlók és dobok beszerzésére	141,6	0,55
Gombkötő Jánosnak a hadi fizetőmester nyugtája alapján	500	1,95
Vojkovich Jánosnak katonai fizetésére	150	0,58
Szántóházy Zsigmond kiskomáromi vicekapitány katonai fizetésére	300	1,17
Káldy Ferenc Kanizsával szembeni végek vicekapitányának katonai fizetésére	600	2,34
Ghimesy Forgách Ádámnak	1500	5,84
Ladányi Miklós nógrádi vicekapitánynak	200	0,78
Baththyány Ádámnak mindegyik vég fizetésére	150	0,58
Spáczay Márton szécsényi vicekapitánynak	3400	13,24
Wesselényi Ferenc fizetési hátralékára	1500	5,84
Ghimesy Forgách Péternek királyi parancsra	750	2,92
Pálffy Jánosnak királyi parancsra	750	2,92
Koronaórség részére	1560	6,08
Miskei István lévai kapitánynak	100	0,39
Farkas Pál lévai vicekapitánynak	160	0,62
Esterházy Pálnak a hadi fizetőmester nyugtája alapján zászlók és dobok készíttetésére	200	0,78
Újváron fogva tartott agára	16	0,06
Benedikt Linzer pozsonyi várbeli német kapitánynak királyi parancsra	276,4	1,08
Pozsonyi magyar várnagyoknak és katonaságnak királyi parancsra	260	1,01
Pálffy Istvánnak a bányavárosiaknak szánt 7000 mFt-ból	5500	21,42
Szombathelyi János damásdi kapitánynak	40	0,16
Lévai vicekapitánynak	20	0,08
Lévai tábori puskásoknak	68	0,26
Az Újváron fogva tartott visegrádi aga ellátására	55	0,21
Besztercebányai ágyúöntőknek 6 régi ágyú újraöntésére	504	1,96
összesen	25674,6	100

Az 1636 márciusa után a félharmincadok terhére kifizetett összeg – csakúgy, mint az ugyanezen időszak hadiadó-kiadásainál láttuk – felülmúlta a félharmincadból ezen időszak alatt befolyt összeget. Mivel fentebb utaltunk rá, hogy az első elszámolási periódusban több mint 36 ezer mFt nem került elköltésre, így volt honnan finanszírozni a folyó kiadásokat. Szemben a vonatkozó időszak hadiadó-kiadásaival, itt lényegében csak hadi költségek finanszírozására láthatunk példákat. (Igaz, itt is megjelenik az elvileg különadóból finanszírozandó koronaőrség zsoldja.)

A számadás utolsó része a gabonaadóból befolyt jövedelmeket tartalmazza.

9. táblázat. A gabonaadóból befolyt jövedelmek 1635–1638

Megye	mFt	%
Moson	813,2	18,1
Trencsén	1825,25	40,6
Árva	300	6,7
Sopron	702	15,6
Liptó	860	19,1
összesen	4500,45	100

A számadás az élelmiszeradóból befolyt bevételeket pénzben adta meg. Látható, hogy a megyék töredéke igyekezett megfelelni a törvényi rendelkezésnek: a kimutatásban szereplő megyék közül egyébként csupán Moson és Trencsén megye tett eleget két évben is (1636, 1637) a beszolgáltatásnak, a befolyt bevétel pedig elenyésző volt a hadiadóhoz és a félharmincadhoz képest. A kimutatás szerint mindössze Liptó megye szolgáltatta be gabonában az adót, a többi pénzben váltotta meg. Az élelmiszeradó felhasználásáról is vannak adataink: Georg Siebenbürger (Siebenpirger) füleki élésmester vette át a Liptóból beérkezett 960 kila²⁹ gabonát 864 mFt értékben, Batthyány Ádám főkapitány 1500 mFt-ról adott nyugtát, míg az érsekújvári élésmester Pálffy Mátyas szentmártoni (pannonhalmi) apáttól 500 mFt értékben vásárolt 850 ¼ akó bort vett át. Adataink arra is rávilágítanak, hogy a törvény szerint gabonában beadandó adót pénzben is meg lehetett váltani, illetve borban is el lehetett számolni.

²⁹ Feltehetőleg a pozsonyi mérővel egyezett meg, amelynek értéke 62,08 l ill. 46,56 kg. BOGDÁN 1991, 296.

Összegzés

A számadáskönyv alapján érdemes összegeznünk az 1635–1638. márciusi és az 1638. március–decemberi időszakok hadiadó- és félharmincad-bevételeit is, így négy teljes évre vizsgálható meg az adónemek jelentősége.

10. táblázat. A hadiadó bevételei 1635–1638

Megye	összeg (mFt)	%
Árva	997,12	2,3
Bars	1327,16	3,0
Esztergom	490	1,1
Győr	498	1,1
Hont	1352	3,1
Komárom	973,45	2,2
Liptó	1819,4	4,2
Moson	2040	4,7
Nógrád	1033,545	2,4
Nyitra	5805,395	13,3
Pest, Pilis, Solt	1178,35	2,7
Pozsony	5951,23	13,7
Somogy	663,75	1,5
Sopron	3452	7,9
Trencsén	4539,95	10,4
Turóc	1659	3,8
Vas	6497,75	14,9
Veszprém	671,25	1,5
Zala	1388,335	3,2
Zólyom	1201,5	2,8
összesen	43539,185	100

A hadiadóból négy év alatt alig több mint 43 ezer mFt folyt be, ami éves szinten mindössze 10.884,79 mFt-ot jelentett. Ez az összeg a 16. század végi bevételekhez képest igen csekély volt. A számadás viszont csak a Magyar Kamara illetékességéhez tartozó bevételekről tesz tanúbizonyosságot, tehát a Szepesi Kamara illetékességébe tartozó felső-magyarországi megyék hadiadójáról nem ad képet. Így adatainkat a Magyar Kamarához a 16. században beérkezett hadiadó-bevételekkel érdemes összevetnünk. A Magyar Kamara a 16. század második felében az alábbi hadiadó-bevételekkel rendelkezett: 1571-ben 35.324, 1575-ben 32.607, 1583-ban 18.148,

1584-ben 30.160, 1589-ben 17.048, 1591-ben 6488 és 1597-ben 21.273 mFt.³⁰ Össességében tehát 17 és 35 ezer mFt között ingadozott a dikabevétel. Ehhez képest a számadásunkban kimutatott 10.884 mFt-os átlagos évi bevétel jelentős visszaesésnek tekinthető.

Most nézzük a félharmincadok négy évre kimutatott bevételeit!

11. táblázat. Félharmincad-bevételek 1635 és 1638 között

Harmincadhely	mFt	%
Szempc	28391,89	14,6
Pozsony	20466,81	10,5
Nagyszombat	9087,325	4,7
Bazin	2979,985	1,5
Verbó	416,015	0,2
Újhely (Kiszucaújhely)	1202,76	0,6
Trencsén	4945,325	2,5
Puchó és Illava	3696,48	1,9
Zsolna	2924,175	1,5
Sassin (Sasvár)	3623,45	1,9
Szentjános (Morva-)	1844,515	0,9
Szenc/Szenice	2110,265	1,1
Szokolca	2045,075	1,1
Újvár (Érsekújvár)	1389,21	0,7
Léva	1742,145	0,9
Nógrád	7633,445	3,9
Szécsény	1541,95	0,8
Galgóc	3689,42	1,9
Besztercebánya	1014,76	0,5
Turdossin	1953,1	1,0
Morva pénztánok	288,995	0,1
Magyaróvár	78093,75	40,1
Nedelce (Nedeliscse)	5680	2,9
Magyaróvári és a nedelcei harmincadok rendkívüli bevételei	7960,1	4,1
összesen	194720,9	100

A félharmincadból négy év alatt több mint 197 ezer mFt folyt be, éves átlagban tehát 48.680 mFt, ami közel az ötszörösét tette ki az ugyanezen időben befolyt hadiadónak. Adatainkat nehéz összevetni a 16. század

³⁰ KENYERES 2003, 79., 81–82.

végiekkal, mivel 1622 előtt a pozsonyi, a magyaróvári és a nedelcei főharmincadok – tehát a legjövedelmezőbb határvámok – az Alsó-Ausztriai Kamara illetékességébe tartoztak. A fenti időszakokban említett magyar kamarai számadásokban a rendes harmincad összegeire az alábbiak szerepelnek: 1583-ban 70.099, 1584-ben 75.528, 1586-ban 61.434, 1589-ben 119.515, 1591-ben 97.296, 1597-ben 103.299,³¹ 1622-ben 74.869, 1637-ben 55.942 mFt.³² Mivel itt félharmincadról van szó, a teljes harmincadbevételeket ennek az összegnek a kétszeresére kell tennünk. Igaz, a mentességek miatt feltehetően a félharmincadból valamelyest több, mint a rendes bevételek kétszerese folyhatott be. Így ha a 48.680 mFt kétszeresét tekintjük harmincadbevételre vonatkozó összegnek, 97.360 mFt-ot kapunk, ami nagyjából megfelel a 16. század utolsó harmada bevételeinek, és meghaladja a korabeli (1622, 1637) kamarai számadásokban szereplő bevételi adatokat. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy az 1635–1638. évi kimutatások tartalmazzák már a Magyar Kamara illetékességébe visszautalt legfontosabb harmincadokat is.

A rendek az 1638. évi országgyűlésen elégedettségüket fejezték ki a félharmincadból befolyt adó nagyságrendjét illetően,³³ a hadiadóval azonban érthetően nem voltak elégedettek.³⁴

A félharmincad az 1635. évi különadó kivetésének kedvező tapasztalatai alapján beépült a végvár-finanszírozás rendszerébe. Az 1638. évi VI. tc. alapján újabb két évre vetették ki a különadót, a 17. század folyamán pedig majdnem minden országgyűlés újból meghosszabbította a félharmincad kivetését.³⁵

³¹ Lásd az előző jegyzetet!

³² 1622. évi adat: a Magyar Kamara 1622–1623. I. negyedévi számadáskönyve. MNL OL E 554 Városi és kamarai iratok, Fol. Lat. 921. X., 1637. évi adat: a Magyar Kamara 1637–1638. I. negyedévi számadáskönyve. Uo. Fol. Lat. 921. XI.

³³ Lásd 1638:VI. tc.-et: „...a régi katonák fizetésére kitalált és a kalmárságot üzők, meg a rendes harminczad fizetéssel tartozók részéről fizetendő az a fél harminczad illeték, a melynek bevétele az 1635-ik évi 1. törvénycikkely csupán az akkor tartott országgyűlést legközelebb követő két évre rendelt el, nem megvetendő hasznot hajtott.” CIH III. 377.

³⁴ A hadiadó kapcsán lásd az 1638:V. tc.-et: „A karok és rendek előtt nyilván áll, hogy a legközelebb mult soproni országgyűlésen, a véghelyek fölsegítésére, ugy gabonában, mint pénzben miféle adókat rendeltek el és szolgáltatnak be a magyar kamarába. 1. § Azonban a karok és rendek értesülnek, hogy azokat elég fogyatékosan a régi katonaság fizetésére fordították. A katonaság fölfogadására és a véghelyekben való elhelyezésére nézve pedig, a szándékuknak megfelelő hasznot el nem érthették.” CIH III. 375.

³⁵ Lásd 1647:XXVII. tc. (CIH III. 451.), 1649:II. tc. (CIH III. 527.), 1655:IV. tc. (CIH III. 585–586.), 1659:IX. tc. (CIH IV. 143.), 1662:XXV. tc. (CIH IV. 237.), 1681:XXV. tc. (CIH IV. 277.)

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL
E 554

Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Városi és kamarai iratok

ÖStA, HKA, HFU

Szakirodalom

BAK 1997b

BERLÁSZ 1936

BERLÁSZ Jenő: *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában. Különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére.* Budapest, 1936 (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez, 11.).

BOGDÁN 1991

BOGDÁN István: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig.* Budapest, 1991 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV-7.).

CIH III, IV

CZIGÁNY 2004

CZIGÁNY István: *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700.* Budapest, 2004 (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum millenniumi könyvtára 4.).

EVANS 1989

Robert J. W. EVANS: *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen.* Wien–Köln, 1989.

FALLENBÜCHL 1968

FALLENBÜCHL Zoltán: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. *Levéltári Közlemények* 39(1968), 233–265.

FALLENBÜCHL 1988

FALLENBÜCHL Zoltán: *Magyarország főméltóságai 1526–1848.* [Budapest, 1988.]

FALLENBÜCHL 2002

Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll. FALLENBÜCHL Zoltán. Budapest, 2002 (Nemzeti Téka).

- GECSÉNYI 2002 GECSÉNYI Lajos: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György. Budapest, 2002 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.), 175–197.
- KENYERES 2002 KENYERES István: A végvárak és a mezei hadak élelmezési szervezete a XVI. században. *Fons* 9(2002), 163–202.
- KENYERES 2003 KENYERES István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a 16. században. *Levéltári Közlemények* 74(2003), 59–103.
- KENYERES 2004 KENYERES István: A magyarországi végvárak és mezei hadak élelmezési szervezetének archontológiája a XVI. században. *Fons* 11(2004), 329–395.
- KENYERES 2007 KENYERES István: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. *Levéltári Közlemények* 78(2007), 85–137.
- KENYERES 2008 KENYERES István: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. Budapest, 2008 (Habsburg történeti monográfiák 2.).
- KENYERES 2010 KENYERES István: Die Kriegsausgaben der Habsburgermonarchie von der Mitte des 16. Jahrhunderts bis zum ersten Drittel des 17. Jahrhunderts. In: *Kriegführung und Staatsfinanzen. Die Habsburgermonarchie und das Heilige Römische Reich vom Dreißigjährigen Krieg bis zum Ende des habsburgischen Kaisertums 1740*. Hrsg. von Peter RAUSCHER. Münster, 2010 (Geschichte in der Epoche Karls V. 10.), 41–80.
- KENYERES 2012 KENYERES István: Die Kosten der Türkenabwehr und des Langen Türkenkrieges (1593–1606) im Kontext der ungarischen Finanzen des 16. und

17. Jahrhunderts. In: *Das „Blut des Staatskörpers“*. Hrsg. von Peter RAUSCHER, Andrea SERLES, Thomas WINKELBAUER. München, 2012 (Historische Zeitschrift, Beihefte, N.F. 56.), 19–41.
- KENYERES 2013 KENYERES István: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. *Történelmi Szemle* 55(2013), 541–568.
- LANZINNER 1993 Maximilian LANZINNER: *Friedensicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576)*. Göttingen, 1993 (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 45.).
- OROSS 2008 OROSS András: A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és a katonai kiadások a XVII. század második felében. *Fons* 15(2008), 97–170.
- PÁLFFY 1995 PÁLFFY Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108(1995), 114–185.
- PÁLFFY 1997 PÁLFFY Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle* 39(1997), 257–288.
- PÁLFFY 2001 PÁLFFY Géza: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a 16. század második felében. In: *Végvár és ellátás*. Szerk. PETERCSÁK Tivadar, BERECZ Mátyás. Eger, 2001 (Studia Agriensia 22.), 183–219.
- PAYR 1906 PAYR Sándor: *Muzsaji Wittnyédy István soproni prókátor és evangélikus főember*. Budapest, 1906.
- RAUSCHER 2003 Peter RAUSCHER: Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. bis zum Beginn des „Langen Türkenkrieges“ (1548–1593). In: *Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Hrsg. von Friedrich EDELMAYER, Maximilian LANZINNER, Peter RAUSCHER. Wien–München, 2003 (Veröffentli-

- chungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 38.), 45–83.
- RAUSCHER 2004 Peter RAUSCHER: *Zwischen Ständen und Gläubigern. Die kaiserlichen Finanzen unter Ferdinand I. und Maximilian II. (1556–1576)*. Wien–München, 2004 (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 41.).
- RAUSCHER 2006 Peter RAUSCHER: Die Finanzierung des Kaiserhofs von der Mitte des 16. bis zu Beginn des 18. Jahrhunderts. Eine Analyse der Hofzahlamtbücher. In: *Hofwirtschaft. Ein ökonomischer Blick auf Hof und Residenz in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. 10. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Götting/Schleswig, 23.–26. September 2006. Hrsg. von Gerhard FOUQUET, Jan HIRSCHBIEGEL, Werner PARAVICINI. Ostfildern, 2008 (Residenzenforschung 21.), 405–441.
- SCHILLING 1998 Heinz SCHILLING: *Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648*. Berlin, 1998 (Siedler Deutsche Geschichte).
- SCHULZE 1978 Winfried SCHULZE: *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München, 1978.
- TÓTH 2000 TÓTH István György: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódolt-sági misszióban. *Századok* 134(2000), 747–799.
- R. VÁRKONYI 1978 R. VÁRKONYI Ágnes: Birodalmi államgazdaság és a királyi Magyarország. In: *Uő: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról*. Budapest, 1978, 91–110.
- Vármegyei jk. 2007 16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái. Szerk. Á. VARGA László, KENYERES István, TÓTH Péter. DVD-ROM. Budapest, 2007.
- WINDER 2012 Lukas WINDER: Die Kreditgeber der österreichischen Habsburger 1521–1612. In: *Das „Blut des Staatskörpers“*. Hrsg. von Peter RAUSCHER, Andrea SERLES, Thomas WINKELBAUER. Mün-

- chen, 2012 (Historische Zeitschrift, Beihefte, N.F. 56.), 435–458.
- WINKELBAUER 2003 Thomas WINKELBAUER: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter*. Teil 1–2. Wien, 2003 (Österreichische Geschichte 1522–1699).
- ZIMÁNYI 1976 ZIMÁNYI Vera: *Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650*. Budapest, 1976 (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 80).
- ZIMÁNYI–PRICKLER 1974 ZIMÁNYI Vera – Harald PRICKLER: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján. Kitekintés a XVIII. századra. *Agrártörténeti Szemle* 16(1974), 79–201.
- ZSILINSZKY 1885 ZSILINSZKY Mihály: *Az 1637/8-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez*. Budapest, 1885.

Der Halbdreißigszoll, 1635–1638

Im ersten Drittel des 17. Jahrhunderts hat sich die geopolitische Lage der Habsburgermonarchie überwiegend wegen dem Dreißigjährigen Krieg grundlegend geändert. Alle finanziellen Ressourcen wurden von dem Monarch eingesetzt um dies all finanzieren zu können. Aus diesem Grund und wegen der Wirtschaftskrise wurde die Finanzierung des ungarischen und kroatischen Grenzfestungssystems und der Türkenabwehr gleichzeitig geschüttelt. Die ungarischen Stände haben an dem Ödenburger Landtag im Jahre 1635 versucht, diese Mittel zu ersetzen. Laut dem Gesetz 1635:I. 2.§ wurde in diesem Jahr, bzw. auch im 1636 und 1637 Kriegssteuer, 5 ungarische Gulden pro Hof, verlangt. Der 5.§ des Gesetzes hat die Einführung einer neuen Steuer, des sog. Halbdreißigszoll für den Jahren 1635–1636. vorgeschrieben. Die 50% des Dreißigszolles war über dem üblichen Außenhandelszoll (Dreißigste, *tricesima*) bei den Zollstellen zusätzlich zu bezahlen. Mit dem Gesetz 1635:II. haben die Stände auch eine Korn-Steuer zur Förderung der Nahrungsmittelversorgung der Grenzsoldaten eingeführt. Alle drei Steuern waren nur für die Kosten der Grenzfestungen und Türkenabwehr zu bezahlen. In diesem Aufsatz untersuche ich das Ausmaß und die Bedeutung der Dreißigszolleinnahmen in den ersten Jahren. Die Abrechnung, die von Ungarischen Kammer vorlegen sollte, ist im Bestand des Finanz- und Hofkammerarchivs in Wien überlebt. Im ersten Teil der Abrechnung finden wir die Einträge über die Einnahmen und Ausgaben der Kriegssteuer von 1635 bis März 1638 und von 6 März bis 31 Dezember 1638. Dann kommt die Rechnungslegung der Halbdreißigszölle im ähnlichen System und Zeitraum. Am Ende befindet sich die Rechnungslegung der Korn-Steuer. Die Studie beschreibt die wichtigsten Merkmale auch in dieser Ordnung. Die Titel der Tabellen: 1. Die Erhebung der Kriegssteuer in den Komitate zwischen 1635 und März 1638. 2. Die Benützung der zwischen 1635 und März 1638 erhobenen Kriegssteuer. 3. Die Erhebung der Kriegssteuer, März und Dezember 1638. 4. Die Benützung der Kriegssteuer von 1638 und der Restsumme des vorigen Jahres. 5. Die Einnahmen aus dem Halbdreißigszoll zwischen 1635 und 6 März 1638. 6. Die Einnahmen aus dem Halbdreißigszoll zwischen 6 März und 31 Dezember 1638. 7. Die zwischen 1635 und 6. März erhobenen Halb-

dreißigstölle. 8. Die Benützung dieser Summe. 9. Die Einkommen von den Korn-Steuern, 1635–1638. 10. Die Einkommen aus der Kriegssteuer, 1635–1638. 11. Die Einkommen aus dem Halbdreißigstzoll, 1635–1638. Aus den Daten der Tabellen 10 und 11 ist es klar, dass das durchschnittliche Jahreseinkommen der Kriegssteuer (10.884 ung. Gulden) im Vergleich den Zeiträume vor der Dreißigjährigen Kriegs deutlich gesunken ist. Andererseits wurden von den Halbdreißigstzölle mehr als 197.000 ung. Gulden – durchschnittlich 48.680 ung. Gulden pro Jahr – erhielt, etwa fünf Mal größer als die Summe aus der Kriegssteuer. Aufgrund der günstigen Erfahrungen dieser Sondersteuerart ist Halbdreißigstzoll im 17. Jahrhundert ein ständiges Element der Finanzierung des Grenzfestungssystems geworden.

OBORNI TERÉZ – NAGY BÉLA

A hadviselés alól felmentett székely települések a 17. században*

A Székelyföld lakóinak évszázadokon át legfőbb feladata Magyarország határainak védelme és a katonáskodás volt. A fejedelmi korban azonban mégis előfordult, hogy valamely, az állam és az uralkodó számára kiemelt feladat ellátásáért cserébe néhány székely település kivételesen felmentést kapott a katonáskodás kötelezettsége alól. Az alábbiakban néhány ilyen összegyűjtött privilégiumlevél ismertetésére és térképen történő bemutatására vállalkozunk.

A székelység történetét mindig is meghatározta a földrajzi térség, ahol végül a 13. század első felében véglegesen megtelepedtek. A Kárpátok hegyvonulatain belül, a medencékkel és magasheggyekkel szabdaltnak, az ebből fakadó életmód és a katonáskodás, mint évszázadok óta a népcsoport történetét meghatározó fő feladata, mélyen beleivódott történelmi tudatunkba. Ezekben a hegyeken jó néhány átjáró – hágók, szorosok – található, amelyek a fejedelmi korban részben nagy átmenő forgalmat bonyolítottak le, részben, mint kisebb ösvények, a helyi lakosság számára biztosították az átkelést. Az átkelőhelyek közelében elhelyezkedő falvak között volt néhány, amely különleges szolgálatot teljesített, ezért kiváltságos helyzetbe került. Kezdetben a falvak földrajzi helyzetéből kiindulva, az átjárókhoz közelebb eső településeket vettük sorra, utána „kerültek

* Drága Tanárnó! Fogadd kicsinyke, ám annál nagyobb szeretettel készült írásunkat és a hozzá kapcsolódóan készült térképet szívesen! Megtanítottál arra, hogy a történelem művelése földrajzi ismeretek nélkül – nevezük most csak így egyszerűen ezeket az önmagukban is összetett tudományágakat – vajmi keveset ér, és szinte elképzelhetetlen. Feledhetetlen történelmi földrajz óráidra mindig is emlékezni fogunk. Mindaz, amit a bibliográfiakészítéssel, iratolvasással, forráselemzéssel kapcsolatban lévő nélkülözhetetlen segítő(sic!)-tudományokból, és a történelmi földrajzból megtanultam, azt mindenekelőtt Neked köszönhetem! (OT) El nem múló hálával és szeretettel örökös tanítványaid: a szerzők. – A tanulmány szövegét Oborni Teréz írta, a térképet Nagy Béla tervezte és rajzolta. (A szerk.)

elő” további olyan települések is, amelyek valamilyen oknál fogva mentességet kaptak a hadviselés alól.

Bereck mezőváros esete talán a legjellemzőbb példa erre a „különleges szolgáltatásra”. Bereck ugyan nem kapott a hadra kelés alóli fölmentést, itt megemlíteni azonban azért indokolt, mert az átkelőkre való vigyázás és a kémkedésre történő utalás igen ritkán fordul elő a fejedelemség-kori feljegyzésekben, és ilyen értelemben a kiváltságának tartalma az alább sorra kerülő Zágonehoz hasonlít. Bereck, a Háromszék délnyugati csücskében elhelyezkedő település az egyik legfontosabb átkelőhelyhez, az Ojtozi-szoroshoz esik közel.¹ 1602-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem elé járultak a városka lakosai, és arra hivatkoztak, hogy már régtől fogva rendelkeznek azzal a kiváltsággal, amelynek a megújítását kérték a fejedelemtől. Azaz hogy mindennemű adó fizetése alól mentesek maradjanak, aminek fejében a fejedelmi futárok szállítását és ellátását legyenek kötelesek teljesíteni: ezeket a személyeket kell hozniuk-vinniük, lovakat és szekereket kell a futárok rendelkezésére bocsátaniuk kifelé a moldvai Tatros városáig, visszafelé pedig a Kézdivásárhelyig terjedő úton. Ezenfelül közölték, hogy azokat az árucikkeket, amelyeket a kereskedők Erdélyből Moldvába visznek vagy onnan behoznak, le szokták rakni Berecken és ezeknek az áruknak a szállítására az ő szekereiket, lovaikat vagy marháikat szokták igénybe venni méltányos díjazás fejében. A fejedelem pedig, mivel Bereck oppidum lakosainak az áruszállításra vonatkozó régi szabadságjogait érvényben kívánta tartani, meghagyta nekik, hogy a régi szokások szerint a moldvai és a havasalföldi részeken ezután is kémekeket tartsanak, a végeken őrhelyeket állítsanak, így ennek a vidéknek gondját viseljék, és mindennemű szóbeszédéről-híresztelésről a fejedelmet értesítsék.²

Háromszék falvai közül az említett Berecken kívül az átjárókhoz szintén közel eső *Zágon* kapott különleges szolgáltatásaiért a hadba szállás alóli felmentést Rákóczi Zsigmond fejedelemtől 1607. április 7-én Fogarason kiadott oklevele által.³ A privilégiumlevél indoklásában két utalást is

¹ Lásd részletesebben: OBORNI 2010.

² „...ut ipsi haeredesque et successores eorum universi juxta veterem eorum consuetudinem in partibus Moldaviae et Transalpinae continuo exploratores alere ac finibus excubias agere et diligentem earum partium curam habere nosque subinde de omnibus rumoribus certiores reddere debeant et teneantur.” Báthory Zsigmond privilégiumlevele, Brassó, 1602. márc. 8. SzOkI IV. 155–157.

³ MNL OL F1, 7. köt. 18. Kiadva: SzOkI 1934, 357–358. Részletesebb elemzése: OBORNI 2011.

olvashatunk arra vonatkozóan, hogy Rákóczi kifejezetten rá háruló feladatnak tartja, hogy megoldja a terület védelmének kérdését: minthogy Erdélyországnak az azt körülvevő havasokon átvezető kapukon, völgy-szorosokon és utakon át bejövő szomszédos népek gyakori támadásai szerfelett nagy károkat okoznak, ezért gondoskodnia kell arról, hogy a Moldvából és Havasalföldről Zágon felé vezető utakon és ösvényeken saját gondatlansága miatt történő hirtelen betörések, és emiatt ennek az egyébként is eléggé meggyötört ország résznek a pusztulása és felégetése ne következzen be. Ezért Zágon minden lakosát az említett utaknak, ösvényeknek és szorosoknak az őrzésére, elrekesztésére és kémek állítására rendeli.⁴ Mégpedig olyan módon, hogy mind békében, mind háborús időben strázsákat, őrzőket és kémeket tartsanak a szükséges helyeken. Megparancsolta tehát Orbaiszék kapitányainak, bíráinak és királybíráinak, hadnagyainak, minden rendű és rangú tisztségviselőjének, hogy Zágon falu lakóit semmiféle részleges vagy teljes hadra kelésre és katonai mustrán való részvételre ne kényszerítsék, őket személyükben és javaikban semmi módon ne háborgassák, ne zaklassák és ne károsítsák meg.⁵

A kézdiszéki *Alsó- és Felsőtorja* esete a hadrakelés alóli felmentéssel külön érdekességgel szolgál. A torjaiak különleges helyzetét az itt lévő kénbánya jelentette, amelynek a művelését a település lakói végezték. Mindenekelőtt említsük meg, hogy a két falu lakosai szintén Báthory Zsigmondtól kértek megerősítést korábbi kiváltságaikra, méghozzá oly módon, hogy a fejedelem előtt bemutatták elődjének, Báthory Kristóf erdélyi vajdának Gyulafehérváron 1580. január 20-án kelt oklevelét. Ebben Báthory Kristóf vajda, mérlegelve, hogy a két falu lakosai milyen nagy hasznot hajtanak az országnak azzal, hogy fáradságos munkával ként bányásznak a környékükön lévő sziklás hegyekből, és tekintettel arra, hogy

⁴ „...quod per ostia, fauces et anfractus circumiacentium alpium saepissime regnum hoc nostrum Transilvaniae per insidias proximarum gentium infinita damna acceperit, summam inprimis a nobis vigilantiam requirat, ne per ea loca vias et compendiosas semitas, quae ex Moldavia et Transalpina ad possessionem siculicalem Zagon tenderent, incuria nostra (ut plerumque fieri consuevit) subitaneae irruptiones et depopulationes incinerationesque provinciae huic etiam alioquin satis contritae quoquomodo inferrentur, ad obstructionem, explorationem, excubias et custodiam praetactorum locorum, semitarum et viarum elegimus et destinavimus fideles nobis sincere dilectos universos incolas et inhabitatores antelatae possessionis Zagon...” SzOkl 1934, 357–358.

⁵ „...incolae et inhabitatores praefatae possessionis Zagon... ad nullam generalem vel partialem ingressionem et lustrationem bellicam eosdem haeredesque et posteritates ipsorum cogere et compellere... praesummatis aut sitis ausi modo aliquali...” uo., 358.

ezt a hasznot a továbbiakban is biztosítani kívánja az ország javára, elrendeli, hogy továbbra is a bányaműveléssel foglalkozzanak, és megígéri, hogy sem ő maga, sem kapitányai nem fogják mással terhelni a lakosságot. Ezt a kiváltságot erősítette meg Báthory Zsigmond 1601. január 24-én.⁶

1635-ben Rákóczi György fejedelem elé került a két falu ügye, aki szintén nagy hálával ismerte el a települések lakosainak a kénbányászat terén folytatott hasznos tevékenységét, és tisztában volt azzal is, hogy fejedelmi elődei ennek a szolgálatnak fejében hadba szállás alóli mentességet adtak a falvak lakosainak.⁷ Bethlen Gábor idején azonban – miként az oklevélből megtudjuk – a bányák művelése visszaesett, a kitermelés kevesebb haszonnal járt, és a fejedelem jobbágyi sorba vetette a lakosokat. Rákóczi azonban furcsa döntést hozott: Alsó- és Felsőtorja lakosait kivette ugyan a jobbágyi állapotból és mindenkit visszahelyezett előző nemesi, lófői, puskás-gyalogos, libertinusi helyzetébe (mégpedig abba, amelyben korábban az adott személy apja vagy nagyapja volt abban az időben, amikor főként még a kénkőbányákban szolgáltak) és meghagyta, hogy aki a lakosok közül oklevéllel tudja bizonyítani a székelységeen belüli rendi hovatartozását, az abba a helyzetbe kerüljön vissza, a többiek pedig mindannyian a puskás-gyalogosok soraiba vétessenek föl. Ám a hadkötelezettséget előírta számukra: tehát mindenki jó lovakkal, a megfelelő öltözékben és az elrendelt felszereléssel köteles a fejedelem parancsára rendelkezésre állni és hadba vonulni. Megparancsolta tehát hídvégi Nemes Ferenc háromszéki kapitánynak, vargyasi Daniel Mihály főkirálybírónak és maksai Jankó Mihály kézdiszéki alkirálybírónak, hogy a két település lakosait rendeljék hadimustrára, írják őket össze és vizsgálják meg azt is, ki melyik rendbe tartozik, van-e erről hiteles bizonyítéka; a többieket pedig a puskás-gyalogosok közé írják össze a készülő lustrumba. A falvak katonai szolgálat alóli mentességének, úgy tűnik, ezzel ténylegesen vége szakadt. Mint ismeretes, ebben az évben Rákóczi egy komoly hadiszemlést tartatott, nyilvánvalóan igyekezett felülvizsgálni a Székelyföld hadra fogható lakosságát.⁸

Illyefalva esetében csak közvetett információkkal rendelkezünk. Báthory Gábor 1608. június 10-én *Kézdivásárhely* számára kiadott oklevelében említette Illyefalva oppidum lakosait is, hogy tudniillik mindkét város lakói,

⁶ MNL OL F15, 11. köt. 132–133., JAKAB–SZÁDECZKY 1901, 295–296.

⁷ MNL OL F1, 21. köt. 57–58. Gyulafehérvár, 1635. aug. 29.

⁸ Vö. Tüdös 1991.

ellentétben a korábbi szokással, hadfelkelés esetén a fejedelem parancsára hat jó, erős lóval, szekerekkel, kocsisokkal legyenek kötelesek szolgálni.⁹

A háromszéki településeken kívül ilyen kivételezett helyzetbe kerültek a *kászsónszéki falvak* is. A kicsiny Kászsónszék a keleti határhoz legközelebb eső falvakból állt: Felsőfalu, Impérfalva, Jakabfalva, Újfalva, és mint Csík-szék al- vagy másként fiúszéke alkotott egy közigazgatási egységet.¹⁰ Már a kis régió földrajzi elhelyezkedése is indokolná, hogy a legszorosabban véve a határok védelme legyen a szék lakosainak feladata. A privilégiumokat azonban, mint látni fogjuk, nemigen sikerült a valóságban érvényesíteni. A kászsóniak határvédelem fejében minden bizonnyal már a 16. században mentesülhettek a hadra kelés kötelezettsége alól. Erre következtethetünk a császári biztosok 1604 augusztusában kelt kemény hangú utasításából, amellyel korábbi kedvezményüket eltörölve Kászsónszéket is hadfelkelésre rendelik.¹¹ 1608-ban Báthory Gábortól kapott privilégiumlevelük is arra utal, hogy már korábban is rendelkeztek azzal a kiváltsággal, amelyet a fejedelem megújít és megerősít. A Kászsónszék egészének adott privilégium utal arra, hogy az itteniek a Moldva felé vezető utak mentén élve az arra átvezető ösvényeket már régóta gondosan figyelték, és amit az ellenségtől megtudtak, azt a megfelelő személynek jelentették, így sem szolgálták kevésbé a közügyeket, mintha hadra keltek volna. A fejedelem ennek ismeretében Kászsónszék lakóit ismételten arra utasította és kötelezte, hogy kiváltképpen azokat a közeli ösvényeket figyeljék, amelyek a széken keresztül vezetnek, és minden információt, amit az úton járóktól megtudnak, vagy a fejedellemmel vagy a megfelelő tisztségviselőjével tudassák. Cserébe viszont mentességet kapnak a hadba vonulás kötelezettsége alól.¹²

Hiába volt azonban a fejedelmi kedvezés, mert az 1609. évi kolozsvári országgyűlés egy ezzel ellentétes rendelkezést hozott. Törvénybe iktat-

⁹ SzOkI IV. 174–176.

¹⁰ Kászsónszék történetére lásd IMREH–PATAKI 1992, különösen 11–21., 41–58., továbbá ENDES 1994, PÁL-ANTAL 2003.

¹¹ „Sedis vero Kaszon Siculis, quemadmodum nunquam ab excelso suae Majestatis regimine concessum est, ut a publica et generali se insurrectione subtraherent, ita nolumus ab hac expeditione communi esse immunes...” Kolozsvár, 1604. aug. 27. EOE V. 284., vö. ENDES 1994, 136–137.

¹² „...expeditione bellica immunes esse domique praefatis viis, locis et semitibus, per quas hostes insidias suas trueri damnaque inferre possent, quam studiosissime et accumulatissime invigilantes et explorantes, si quipiam significando necessarium acciderit nobis et iis, quorum intererit, intermissione omni posthabita referre et exponere modis omnibus debeant et teneantur...” SzOkI IV. 173.

ták ugyanis, hogy a hadrakelés alól kivett települések – Kászonszék falvai mellett a csíki Dánfalva és Madaras, valamint Zágon – ismételten kötelezve legyenek a katonai szolgálatra.¹³ Bár a felmentést Báthory Gábor megújította (1613), majd később Bethlen is (1626),¹⁴ úgy tűnik, Kászonszék lakosai mégis igen nagy számban vettek részt a fejedelmi hadseregben. Ugyanis fennmaradt 1645 júliusából egy töredékes lustra, amely falvanként sorolja fel a hadban részt vett és éppen abban az évben is hadba vonult férfiakat.¹⁵ Sőt, más források is arra mutatnak, hogy a szék lakosai az örállással, azaz a Moldva felé vezető utak vigyázásával a 17. században, sőt a következő században is a hadakozás mellett, és nem ahelyett foglalkoztak.¹⁶

Csíkszékben is volt néhány település, amely a fejedelemség korában a katonáskodás alól felmentést szerzett. Bár ezek jogérvénye olykor igen rövid ideig tartott, a kiváltságot időnként megszüntették, majd újból életbe lépett. *Csíkszereda* a térség meghatározó, központi városa volt, vásártartási és adózási kiváltságokkal rendelkezett, de az 1606-ban, Rákóczi Zsigmond kormányzótól szerzett oklevélből arra következtethetünk, hogy a hadi terhek alóli felmentéssel is már régóta rendelkezett.¹⁷ Az oklevélben arra a régi szokásra utalnak ugyanis, hogy a lakosok mindennemű hadakozás terhe alól fölmentettek, mindössze a fejedelem futárai és követei számára kell szekereket és lovakat biztosítaniuk, de csak bizonyos – közelebbről meg nem nevezett – távolságra és helyekre. A mezőváros lakosai éppen arra panaszkodtak ugyanis, hogy a széki tisztségviselők távolabbi helyekre is kényszerítik őket ilyesféle szolgálatra. Rákóczi mint kormányzó tehát e téren igyekezett orvosolni a panaszt, emiatt állította ki az oklevelet. A város lakói 1635-ben azzal a kéréssel fordultak Rákóczi György fejedelemhez, hogy időközben elveszített jogaikba és kiváltságaikba helyezze vissza őket. Ezt sikerült is a fejedelemnél kijárniuk, aki érvénye-

¹³ „Az székelység között egy néhány faluk, úgymint Kászon, Zágon, Dánfalva, Madaras, és egy néhány priuata personák, kikkől öt vagy hat száz lovag és gyalog kiltelnék, hadakozó emberek, valami szín alatt magoknak a belligeratione exemtiót extraháltak, hogy ők valami ösvényekre vigyáznának [...] tetszett, hogy azféle exceptiók cassáltassanak, és ők is viseljenek az több székelységgel egyenlő terhet az hadi szolgálásban. Az mi nézi az ösvényekre való vigyázást, arra pro ratione temporis az tisztartó rendeljen elegendő vigyázókat.” EOE VI. 122.

¹⁴ IMREH-PATAKI 1992, 52–53.

¹⁵ SzOkl VI. 176–179.

¹⁶ ENDES 1994, vonatkozó részek.

¹⁷ „ab omnibus oneribus bellicis exempti et supportari fuissent” – Az 1606. november 14-én kelt oklevelet, valamint az 1635. évi Marosvásárhely levéltárából közli PÁL-ANTAL 2003, 142–145.

sította a hadrakelés alóli mentességet is. Az 1643. évi lustrában azonban a város lakosait is számba vették. Ebből arra következtethetünk, hogy a felmentés a fejedelem komolyabb hadi készülődésének idején legalábbis időlegesen mindenképpen érvényét veszítette.

A csíkszéki, közelebről felcsíki *Dánfalva* lakosairól tudjuk, hogy főként fafeldolgozással, zsidelykészítéssel foglalkoztak.¹⁸ Emellett azonban, miént a Rákóczi Zsigmondtól kapott privilégiumlevélből megtudjuk, a közeli vasbánya művelését is segítették. 1607-ben a fejedelem annak tudatában, hogy a falu határát és erdejét erősen kihasználják a fiskális vasbánya üzemeltetéséhez, felmentette a falu lakosait a hadi szolgálatok és mindenemű adó fizetése alól és egyúttal kérte, hogy a továbbiakban is szükség esetén önként segítsék a helyi vasbánya működtetését.¹⁹ *Dánfalva* privilégiumát ugyan az 1609. évi májusi országgyűlésen, mint fentebb említettük, szintén eltörölték, de Báthory Gábor még ebben az évben megújította Kolozsváron 1609. május 3-án kelt oklevelével.²⁰ A falu lakosai ezt a kiváltságukat később Apafi Mihály fejedelemmel is megújították 1662-ben.²¹

A székelyföldi vasbányászatról kevés adatunk van. Az udvarhelyszéki Lövete mellett a csíki Madaras határában működött a legismertebb vasbánya, amelyhez a környékbeli falvak – így *Dánfalva* – lakosai is szolgálhattak.²² A vashámor, amely feltehetően 1565–1566 táján épülhetett, a fejedelmi korban folyamatosan használatban volt, és komoly bevételt hozott a kincstárnak.²³ 1583. december 4-én Kolozsváron kelt levelében Báthory Zsigmond fejedelem arról biztosította a madarasiakat – jobbágyokként említve a lakosokat –, hogy ő és fejedelmi utódai is megőrzik őket a fejedelmi vasbánya szolgálatában: nem zálogosítja el a települést senkinek.²⁴ A madarasiak hadviselés alóli felmentettségét szintén a már említett 1609. évi országgyűlési végzés bizonyítja.²⁵

¹⁸ PÁL-ANTAL 2003, 188.

¹⁹ „Eosdem igitur incolas et inhabitatores dictae possessionis Danffalwa ab expeditionibus bellicis et quarumlibet publicarum vel privatarum taxarum et contributionum exactione in perpetuum eximendos et supportandos duximus ea sub condicione, ut et ipsi quotannis ultronea eorum voluntate et absque ulla compulsione pro necessitatis exigentia praescriptae ferrifodinae adjumento sint.” Kolozsvár, 1607. nov. 17. MNL OL F1, 7. köt. 201.

²⁰ MNL OL F1, 9. köt. 227–228.

²¹ MNL OL F1, 30. köt. 370–371.

²² HECKENAST 1991, 113., 178–179. Vö. PATAKI 1971.

²³ HECKENAST 1991, 178–179. Lásd még: MIHÁLY 2004, 6–19.

²⁴ MNL OL F1, 3. köt. 143.

²⁵ Lásd a 13. jegyzetet!

Az udvarhelyszéki *Kápolnás- és Szentegyházaselőfal* (ma: Kápolnásfalva és Szentegyháza) székely lakosai a középkorban és a 16. század utolsó harmadában is számos kiváltságot kaptak.²⁶ A privilégiumlevelek szinte mindegyike utal arra, hogy az itteni lakosok milyen nehéz körülmények között, terméketlen földön élnek. 1589-ben Báthory Zsigmond átírt és megerősített egy Báthory István által kiadott oltalomlevelet a két falu lakosai számára, amely szerint Udvarhelyszék nemesi és polgári a két falu határát nem használhatják, az ottaniak termését nem vehetik el, hogy a helyiek szabadon, békében és akadálytalanul használhassák földjeiket; az udvarhelyi vár várnagya és a szék királybírái pedig az előfalviakat semmilyen tized megfizetésére nem kényszeríthetik.²⁷

A két falu 1609-ben kapott kiváltságot Báthory Gábortól. Az oklevél kiemeli, hogy a települések a hegyek között helyezkednek el és a lakosok a hely terméketlensége miatt igen nagy fáradtsággal tudnak mindennapi élelmükről gondoskodni. Ráadásul az úton járó utazókra és az arra járó gonosztevőkre folyamatosan ügyelniük kell, ami nagy nehézséget okoz számukra. Ennélfogva a fejedelem elődei példáját követve mindennemű hadrakeléstől és bármilyen adó fizetése alól fölmenti a két falu lakosait.²⁸ Hozzáteszi, hogy azért is kapják ezt a kedvezményt, hogy arra a rémisztő helyre, ahol élnek, jobban tudjanak vigyázni, az úton járóktól meg tudják magukat védeni és lakhelyükön kényelmesebben tudjanak élni. A falu határai közötti földeket is felmenti mindennemű adó alól, a lakosokat ezenfelül mindennemű hadimustrán való részvétel alól kiveszi. Ezért cserébe a fejedelem szükségletére évente ezer darab deszkát kell adniuk és a közeli Kőhalomszékbe kell vinniük.

A két falu privilégiumát néhány évvel később, 1631-ben I. Rákóczi György is megújította.²⁹ Ekkor Szentegyházaselőfaluból Pál András és Gothárd Farkas (nobiles et agiles), Kápolnáselőfaluból pedig Elekes Gergely (strenuus) a két falu lakosainak nevében a fejedelem elé járult, és bemutatott egy a gyulafehérvári káptalanban őrzött privilégiumlevelet, amelyet Bethlen Gábor adott ki a korábbi Báthory Gábor-féle oklevél megerősítéséről. Ezt azután Udvarhely városában a falu képviselői bemutatták a fő- és alkirálybíráknak. Bethlen tehát a korábbi kiváltságokat kibővítette és cikkelyekbe szedve ismételtelen írásban rögzítette a falu számára 1615. május 8-án Kolozsváron kiadott oklevelében. Először:

²⁶ Vö. HERMANN 1999, HERMANN–ZEPECZANER 2000.

²⁷ JAKAB–SZÁDECZKY 1901, 300–301.

²⁸ MNL OL F1, 9. köt. 265–267.

²⁹ MNL OL F1, 19. köt. 235–237. Lásd még: JAKAB–SZÁDECZKY 1901, 345–346.

a két falu lakosai ezt követően nem tartoznak Udvarhelyszék kapitánya, királybírája, alkirálybírái és bármilyen tisztségviselője joghatósága alá, hanem a gyulafehérvári udvar udvarbírájának (*provisor*) hatalma és joghatósága alá vannak helyezve, aki őket irányítja és igazgatja, aki azonban az itt leírtakon felül semmilyen szolgálatra és munkára nem kényszerítheti őket. A bírságpénzeket és a falvakat érintő (pénzbeli) terheket csakis a fejedelem által vagy a már említett gyulafehérvári udvarbíró által kijelölt ember szedheti be és róhatja ki a településekre. Ezeket az így beszedett pénzeket pedig csak arra a célra lehet fordítani, amelyet a fejedelem vagy utódai meghatároznak. Másodsor: a lakosok maguk közül válasszanak bírót és 12 esküdtet a szokott mód szerint. Harmadszor: a 25 magyar forint alatti értékre becsült perekben a saját bírójuk és esküdtjeik ítélkezzenek, az ennél nagyobb értékű peres ügyekben pedig, ha nem elégedettek saját bíróságuk ítéletével, fellebbezhetnek az udvarbíró jelenlétével és esküdteikkel működő fejedelmi törvényszékre, amelyen az adott ügynek be kell fejeződnie. A jövevények (*extranei*) ügyeiben hasonlóképpen ezek a fórumok járjanak el. Negyedszer: a falvak lakosai közül senki, semmilyen címen vagy ürüggyel ne adja magát másvalaki alá jobbagyi függésbe vagy szolgaságba. Ha valaki ezt a rendelkezést megszegi, vessék fogságba, és csak érte kezességet vállaló személy közbenjárására engedjék szabadon. Ha valaki megszökik a falvakból, annak házáat, ingó és ingatlan javait a közösség javára foglalják le. Végezetül, ha Udvarhelyszék kapitánya, királybírái vagy bármilyen tisztségviselői a két falu lakosait privilégiumuk ellenére bármilyen adófizetésre, vagy katonai mustrára menni kényszerítik, vagy hadrakelésre erőltetik, akkor jogosan megvédhetik magukat, mindennemű büntetés terhe nélkül. Ha ebből valamilyen nézeteltérés keletkezik, azt szintén a gyulafehérvári udvarbíró elé kell vinni. A fentiekhez hozzáadatik, hogy a gyulafehérvári udvarba évente, mindig június hónapban kétezer darab deszkát saját költségükön kötelesek szállítani, az udvarbíró azonban az embereket, szekereket, ökröket és más, a szállításhoz szükséges eszközöket visszaadja és visszaküldi. Ezen felül Bethlen arra utasította a falvak lakosait, hogy saját határaikon belül egy arra alkalmas helyen állítsanak fel egy fűrészmalmot, minden szükséges, fából készült eszközzel szereljék fel, vas-tartozékokkal viszont nem kötelesek felszerelni. Kötelesek továbbá a környékbeli hegyekből évente száz darab nagyméretű, deszka készítésére alkalmas fatörzset a malomhoz vinni, úgy azonban, hogy ne legyenek kötelezve a fák kivágására és a deszkák előállítására, sem pedig arra, hogy a kész deszkákat onnan elszállítsák.

Meg kell jegyezni, hogy éppen az említett, Bethlen-féle oklevél kiadásának idejében történhetett, hogy az 1615. május 3–19. között tartott gyulafehérvári országgyűlés mindkét Oláhfalva privilegizált helyzetét eltörölte (legalábbis ami a törvénykezést illeti), és elrendelte, hogy a szék általános törvénykezési rendjéhez igazodjanak.³⁰ Ez azonban végül papíron maradt, mert – a széki hatóságok elleni panaszukra válaszul – Bethlen 1618-ban ismételten megengedte az oláhfalviaknak, hogy a fentebb leírt módon intézzék peres ügyeiket, és arra utasította a széki főtiszteket, hogy a két települést tartsák meg ezekben a jogaikban. A falvak életviszonyait és a fejedelemnek teendő szolgálatait nagyban szabályozó Bethlen által kiadott kiváltságlevelet, mint fentebb említettük, Rákóczi György is megújította 1631. június 25-én kelt, a falvak lakosai számára privilegialis formában kiadott oklevelében.

Az udvarhelyszéki hadviselés alól felmentett települések közé tartozott *Zetelaka* is. 1622-ben Bethlen Gábortól kapott kiváltságlevelében szintén hangsúlyosan szerepelt, hogy a falu lakosai a hegyek között, sziklás, terméketlen földön élnek, ahol napi élelmüket is nehezen tudják megszerezni. A fejedelem mindezt tekintetbe véve a lakosokat mindennemű adó fizetése alól, mind pedig a hadiszemlén való részvétel és hadviselés összes kötelezettsége alól felmentette.³¹ Ezért cserébe évente százezer darab zsin-delyt kellett a fejedelmi udvarba Gyulafehérvárra szállítaniuk. Ezen felül az oklevél egy a Szentegyházás- és Kápolnásoláhfaluéval szinte megegyező jogi szabályozást rögzített, amennyiben Zetelakát is kivette Udvarhelyszék joghatósága alól, és a gyulafehérvári udvarbíró alá helyezte; és elrendelte, hogy a bírságot csak ő szabhat ki. Megengedte a falu lakosainak a bíró és 12 esküdt választását, illetve, hogy a 25 forint alatti értékű peres ügyeiket maguk elintézhessék, az ezen értékhatár fölöttieket pedig szintén az udvarbíró elé, Gyulafehérvárra fellebbezhessék. Szigorúan megtiltotta, hogy a lakosok jobbágyként elszegődjenek, vagy valaki jobbágyot telepítsen földjére; továbbá a közterhek alól senki ne vonja ki magát; ha mégis megtenné, vessék fogságba, ahonnan csak kezes közbejöttével szabadulhasson meg. Ha valaki elszökik, annak ingó és ingatlan vagyona a közösségre szálljon. Udvarhelyszék tisztjeinek jogtalan parancsai vagy erőszakos cselekedetei ellenében megvédhetik magukat, és ha ebből vala-

³⁰ „...tetszett azért, Nagyságod kegyelmes akaratja is accedálván hozzá, hogy az ő priuilegiumok in ea parte abrogáltassék, és mindenképpen az székelységnek közönséges törvényén éljenek; az mi az Nagyságodnak ígért szolgáltatjokat illeti, azt praestálják ezután is.” EOE VII. 254.

³¹ JAKAB–SZÁDECZKY 1901, 346–347.

milyen nézeteltérés alakul ki, abban az ügyben szintén a gyulafehérvári udvarbíróhoz fordulhatnak.

A falu lakosainak a széki joghatóság alóli kivétele több összetűzést, jogszolgáltatásbeli problémát okozhatott, amire nyilván számos korabeli peres ügy szolgáltat bizonyítékot.³² Itt azonban most ezektől eltekintve csak arra utalunk, hogy néhányszor az országgyűléseken is előkerült ez a visszas helyzet. Például Zetelaka esetében az 1624. évi júniusi országgyűlési határozatból az derül ki, hogy a falu lakosai a közöttük és nem oda-valósiak közötti peres ügyek esetében saját törvényszékükről egyenesen a fejedelem gyulafehérvári törvényszékére kívántak fellebbezni, amelyen az udvarbíró elnökölt. Ez pedig teljességgel elfogadhatatlan volt a széki önkormányzat számára. Így aztán 1624-ben sikerült elérniük, hogy az említett esetekben a falu törvényszékéről a szék elé kelljen fellebbezni.³³

A jogszolgáltatás körüli viharok a székek, illetve az egyes székelyföldi városok, mezővárosok, falvak viszonyában egyáltalában nem ismeretlenek ebben a korban, hiszen minden egyes kivétel a széki joghatóság alól nyilvánvalóan ellenére volt az évszázados gyakorlatnak és jogrendnek, amit nehezen viseltek a székek vezetői.³⁴ A fentebbi esetek és a faluprivilegiumok nyomán azonban még egy jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet: arra a Bethlen által bizonyosan tudatosan folytatott fejedelmi gondoskodásra, amellyel székvárosát, Gyulafehérvárat igyekezett ellátni az építkezésekhez, vagy egyáltalában csak az udvar szükségleteihez elengedhetetlen faipari termékekkel olyan különleges szolgáltatásokra alkalmas falvakból, mint az említett két Oláhfalú, illetve Zetelaka. Nyilván más hasonló települések is szolgáltak ilyen módon az udvar felé, azonban itt most csak a hadviselés alóli felmentés révén összekapcsolódó falvakat említettük ebben az összefüggésben.

A fentebb ismertetett hadviselés alóli mentességektől kissé különbözik, de mégis érdemes megemlíteni *Aranyosszék* lakosainak ideiglenes felmentését a katonáskodás alól. Bethlen Gábor 1614-ben kiadott okleveléből kiderül, hogy a fejedelem tudomást szerzett arról, hogy a széket jelentős pusztulás érte, rengeteg kárt szenvedett és a legutóbbi zűrzavaros időkből lakosai súlyosan elszegényedtek, sok ház tűzvész áldozata lett, soka-

³² A törvénykezési kiváltságokra és ebből fakadó sajátos helyzetre jó példákat hoz JAKAB-SZÁDECZKY 1901, 382–383., passim.

³³ „...Végeztük azért kegyelmes urunk, hogy ha kiknek valami perek lészen zetelaki emberrel, ha az adversa pars contentus nem lészen, az székre appellálják és ott adjudicáltassék.” EOE VIII. 237., említi JAKAB-SZÁDECZKY 1901, 347.

³⁴ A témáról: BALOGH 1993, BALOGH 2008.

kat kiraboltak. Ezeket a házakat újjá kell építeni és oda ismét vissza kell térnie a lakosságnak, hogy a fejedelem és az ország egésze számára újra szolgálatba tudjanak állni. Ennek érdekében a szék összes lakosait felmenti mindennemű katonai szemlén való részvétel, illetve a hadba szállás kötelezettsége alól³⁵ az oklevél kiadásától kezdődő három éves időtartamra. A Szebenben 1614. január 23-án kiadott oklevél háttérében kétségtelenül az állott, hogy az előző év őszén Bethlent a fejedelemségbe behozó oszmán-tatár hadak, amelyek éppen Torda mellett táboroztak, komoly pusztítást okoztak azon a tájon, és a fejedelem így próbálta helyrehozni a katonaság okozta károkat. Erre utal az oklevélben a felégetett és kifosztott, kirabolt házak emlegetése is.

Összességében a fentebbiekben említett néhány kiváltságlevél alapján bizonyosfajta következtetések levonhatók. Bár a felsorolt privilégiumok szempontjából sem elhanyagolható tény, hogy a székelység társadalomszerkezete a 16–17. században átalakult, hogy a jobbágyosodás folyamata hol gyengült, hol új erőre kapott – éppen a katonaállítási kötelezettség alóli menekvés céljából –, de alapvető hadakozási kötelezettségük a korszakban mégis mindvégig megmaradt. Ez alól az erdélyi fejedelmek különleges esetekben adtak felmentéseket, amelyek azonban nem tudtak maradéktalanul érvényre jutni. Erre a kászonszékiek említett esete a legszemléletesebb példa.

A hadakozás alól felmentést lehetett kapni, ha egy hadjárás súlyosan elpusztította az adott települést, vagy ha sajátos földrajzi elhelyezkedéséből fakadóan – lévén éppen a Moldva felé vezető átjárók útvonalában – lakosai nagyobb hasznot hajtottak az országnak, ha az utakat, ösvényeket vigyázták, vagy éppen átjárva a moldvai vásárookra híreket, információkat szereztek és ezeket eljuttatják a fejedelmi udvarba. A térképen jól kirajzolódnak ezek a határ menti települések, de koránt sincs arról szó, hogy a szóban forgó felmentést kizárólag a határ közeli falvak kapták volna. Megfigyelhető azonban, hogy jelentősebb kifelé vezető vagy belső utak mentén helyezkednek el ezek a kiváltságolt települések. A hadviselés alóli felmentéseket az említett falvak esetében mégis inkább az köti össze, hogy mindegyik valamiféle különleges szolgáltatással tudta mintegy „felváltani” a kötelező hadakozást. Az elmondottak egyúttal újabb ada-

³⁵ „...ad servitia nostra et regni negotia quelibet subeunda meliori fruge maiorique cum emolumento promptiores paratioresque sese praestare possunt, eandem itaque universitatem praedictorum Sicularum nostrorum combustorum in iamfata sede Siculicali Aranas residentium ab omni lustratione ac partialium bellicarum expeditione ingressione...” MNL OL F1, 10. köt. 95–96.

lékokkal szolgálnak a székelyföldi mezővárosok és falvak történetéhez, amelyről – néhány újabb jeles szakmunka eredményeihez kapcsolódva –, meglévő ismereteink még tovább bővíthetők.³⁶

³⁶ Vö. PÁL-ANTAL 2003, BENKŐ–DEMETER–SZÉKELY 1997, BALOGH 1993, 27–33., OBORNI 2006, 133–158. A tanulmány az OTKA K-82048 számú kutatási program keretében készült.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL

F1

Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri Regii

F15

Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Protocolla, libri regii et stylionaria

Kiadott források és szakirodalom

BALOGH 1993

BALOGH Judit: Székely város a XVI–XVII. században. In: *Város és társadalom a XVI–XVII. században. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek konferenciáján elhangzott előadások anyaga.* [Mályi], 1992. december 15–16. Szerk. BESSENYEI József, FAZEKAS Csaba. Miskolc, 1993 (Studia Miskolcinensia 1.), 27–33.

BALOGH 2008

BALOGH Judit: Székelyudvarhely városi elitjének kialakulása a 16–17. század fordulóján. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 3(2008), 313–326.

BENKŐ–DEMETER–SZÉKELY
1997

BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila: Székelyföldi mezővárosok a középkorban. Kolozsvár, 1997 (Erdélyi Tudományos Füzetek 223.).

ENDES 1994

ENDES Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig.* Budapest, 1994.

EOE V–VIII

Erdélyi Országgyűlési Emlékek V. 1601–1607. VI. 1608–1614. VII. 1614–1621. VIII. 1621–1629. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1879, 1880, 1881, 1882 (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. III.b Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae).

- HECKENAST 1991 HECKENAST Gusztáv: *A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában a XIII. század közepétől a XVIII. század végéig*. Budapest, 1991.
- HERMANN 1999 HERMANN Gusztáv Mihály: Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláh-falu és Zetelaka. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc. Kolozsvár, 1999, 153–165.
- HERMANN–ZEPECZANER 2000 HERMANN Gusztáv Mihály – ZEPECZANER Jenő: Oláhfalu kiváltságai. In: *„A Homoród füzes partján...” Dolgozatok a Székelyföld és a Szászföld határvidékéről*. Szerk. CSEKE Péter, HÁLA József. Csík-szereda, 2000, 127–135.
- IMREH–PATAKI 1992 IMREH István – PATAKI József: *Kászonszéki krónika, 1650–1750*. Budapest–Bukarest, 1992.
- JAKAB–SZÁDECZKY 1901 JAKAB Elek – SZÁDECZKY Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időktől 1849-ig*. Budapest, 1901.
- MIHÁLY 2004 MIHÁLY János: Vasművesség a Kis-Homoród völgyében a kezdetektől a XIX. századig. *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* 4(2004), 6–19.
- OBORNI 2006 OBORNI Teréz: A fejedelemség-kori erdélyi várostörténet kérdéseiről. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* 1(2006), 133–158.
- OBORNI 2010 OBORNI Teréz: A végek őrzői – adalék a kézdiszéki Bereck oppidum kora újkori történetéhez. In: *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. PÁL Judit, SIPOS Gábor. Kolozsvár, 2010, 209–215.
- OBORNI 2011 OBORNI Teréz: „Zágon felé...” – egy székelyföldi faluprivilegium a 17. század elejéről. In: *Emlékkönyv Lisztóczy László hetvenedik születésnapjára*. Szerk. FÜLÖP Lajos. Gyöngyös, 2011, 167–178.
- PÁL-ANTAL 2003 PÁL-ANTAL Sándor: *A Székelyföld és városai. Történelmi tanulmányok és közlemények*. Marosvásárhely, 2003 (Erdély emlékezete).

-
- PATAKI 1971 PATAKI József: *A csíki vashámor a XVII. század második felében*. Csíkszereda, 1971.
- SzOkI IV *Székely Oklevéltár IV. 1264–1707*. Szerk. SZABÓ Károly. Kolozsvár, 1895.
- SzOkI VI *Székely oklevéltár VI. 1603–1698*. Kiadja: SZÁDECZKY KARDOSS Lajos. Kolozsvár, 1897.
- SzOkI 1934 *Székely oklevéltár 1219–1776*. Közzéteszi: BARABÁS Samu. Budapest, 1934 (Magyar Történelmi Tár XXVIII.).
- TÜDŐS 1991 Tüdős S. Kinga: A háromszéki hadköteles székelység társadalmi rétegződése 1635-ben. *Történelmi Szemle* 33(1991), 224–238.

Szekler Settlements Released from the Military Services in the 17th Century

The study (written by Teréz Oborni) collects and reveals the settlements in Szeklerland (in the southeastern part of Transylvania, nowadays in Romania), which obtained some release from the obligation of military services and held special privileged status in the 17th century in the Principality of Transylvania. These villages or towns were released from the military services due to their geographical position, e.g. Bereck and Zágón are both situated very closed to the border of Moldavia and had to serve to the intelligence of the Princes. Other settlements give such a special services like sulfur-mining (Alsótorja and Felsőtorja), iron-mining (Dánfalva, Madaras) or give boards for the court of the princes (Zetelaka, Kápolnásoláh-falu, Szentegyházasoláh-falu). On the other hand some regions devastated by military campaigns could also have gained a privileged position provisionally e.g. Aranyosszék (Aranyos Seat or Scaunul Arieşului), which had got a release for three years in 1614. The validity of these privileges were determined by the actual political situation and the willing of the princes, therefore need to be improved time-to-time. – The enclosed map representing the aforementioned localities designed by Béla Nagy.

OROSS ANDRÁS

A magyarországi kamarák területi illetékessége a 17–18. század fordulóján*

A török elleni nagy háborút lezáró, 1699 januárjában megkötött karlócai béke valódi fordulópontot jelentett a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom közötti határ kérdésében. A korábbi békekötésekkel ellentétben nemcsak várak hovatartozását szabályozták, hanem egy erre kijelölt bizottság elvégezte az új – elsősorban a Száva, Duna, Tisza és Maros folyókra támaszkodó – határ megállapítását.¹ A Magyar Királyság pénzügyigazgatásában azonban a legnagyobb változások már lezajlottak erre az időpontra, így a frissen megalakult kamarák feletti felügyelet, szervezetük és területi illetékességük is állandónak volt mondható. Az 1683-ban megindult, visszafoglalónak is nevezett, nemzetközi összefogással zajló nagy törökellenes háború évről-évre növelte a Habsburg-igazgatás alá tartozó területeket, így egyre több régióban kezdődhetett meg a többé-kevésbé békesnek nevezhető építkezés, a gazdasági élet újjáélesztése. Az újszerzeményi területekre kinevezett különféle kamarai alkalmazottak (prefektusok, provizorok, harmincadosok) egyik legfontosabb feladata – a katonaság szükségleteinek biztosítása mellett – ugyanis a megnövekedett területű Magyar Királyságban rejlő gazdasági lehetőségek kiaknázása volt.

Az 1680–1690-es években az államélet egyéb részeihez hasonlóan a kamarai rendszer is folyamatosan változott, hiszen nemcsak az egyes kamarák területi illetékessége módosult, de feladataikat is más feltételek között végezték, mint akár néhány évtizeddel korábban. Ezek az évtizedek ugyanakkor a magyar intézménytörténet-írásban meglehetősen mostohának számítanak, és ez a megállapítás részben a kamarai rendszerre is igaz. Ember Győző kézikönyve, amely a kora újkori Magyar Királyság (valamint a Habsburg Monarchia és az Erdélyi Fejedelemség) igazgatás-

* A tanulmány elkészítéséhez szükséges bécsi kutatásaimat a Magyar Ösztöndíj Bizottság Collegium Hungaricum ösztöndíja támogatta, amelyet ezúton is köszönök.

¹ BAK 1997a, 64.

történetét tárgyalja, nagyvonalúan az oszmánok kiűzésének időszakáig terjedő kort adja meg a címében, ám szinte mindegyik szerv bemutatását hangsúlyosan a 16. századra korlátozza, kisebb-nagyobb kitekintéssel a 17. század eleji-közepi átalakulásokra és alig említve a század végi változásokat. Ezt a helyzetet jól szemlélteti, hogy a mind a mai napig alapműnek tartható kötetben a 17. század második felében kialakult Főhadbiztosság (*Generalkriegskommissariatamt*) mindössze 15 sort, az 1697-ben megszervezett *Deputatio des Status publico-oekonomico-militaris* pedig csupán 8 sort kapott.² Mindez annak fényében válik érdekessé, hogy Ember külön tanulmányban vázolta a 18. századi magyarországi hivatalok történetét, és vizsgálatát az 1711-es esztendővel indítja, így összegzéseiből mintegy kimarad a török elleni nagy háború és a Rákóczi-szabadságharc meghatározó változásokkal teli időszaka.³

Az egyes pénzügyigazgatási szervek 17. század végi viszonyaival kapcsolatban ugyanakkor megállapítható, hogy szinte kizárólag levéltárakban dolgozó történész-(levéltárosok) foglalkoztak történetükkel.⁴ Ők – foglalkozásukból adódóan – elsősorban azokat a szerveket vizsgálták, amelyeknek iratanyaga kisebb-nagyobb mennyiségben Budapesten fennmaradt. Mivel a Magyar Kamara, a Szepesi Kamara, a Budai Kamarai Adminisztráció és részben a Szlavón Kamarai Inspekció iratanyaga „kéznél volt”, ezért ismertetésük igen sok tekintetben kielégítőnek mondható. Az ugyanezekben az évtizedekben szintén működött Alsó-magyarországi kamaragrófság (Körmöci Kamara) vagy éppen az Aradi Prefektúra korabeli iratainak használatára vagy történetére csak elvétve találhatunk szakirodalmi hivatkozást. A Csáktornyai Kamarai Adminisztrációnak ugyan önálló levéltári fondja nem ismert, de a szerv történetéről szóló ismertető szerzője megjegyzi, hogy több adatot a Szlavón Kamarai Inspekció iratainak rendezése során talált és ezt építette be tanulmányába.⁵ Hangsúlyozottan a Magyar Országos Levéltár „E” szekciójáról (Magyar Kincstári Levéltárak) van tehát szó, hiszen az elmúlt évtizedekben elenyészően kevesen kutatták ebből a szempontból a bécsi Udvari Kama-

² EMBER 1946, 72–73.

³ EMBER 1983, 3–100.

⁴ NAGY I. 1971 monográfiája nem tekinti át a Magyar Kamara működését végig a fennállása alatt, hiszen Buda visszafoglalásától az 1848. évi megszűnéséig tárgyalja a hivatal történetét. NAGY–F. KISS 1995, Szűcs 1990 kiváló ismertető leltárak, amelyek a Magyar Kamara levéltáráról, illetve a Szepesi Kamara levéltáráról és a szervek egész működéséről adnak áttekintést.

⁵ F. KISS 1988, 291.

rai Levéltár ide vonatkozó iratanyagát (kivétel talán a még többször idézendő Nagy István), de példának okáért a Selmecbányai Állami Központi Bányalevéltárban őrzött „Besztercebányai Bányakamara” és a Selmecbányai Főkamaragrófi Hivatal iratainak kiaknázása sem történt meg.⁶

H. Pálffy Ilona az 1684–1686 közötti időszak kamarai vonatkozású elképzelései és az ebben az időszakban működött bizottságok (például a Karl Belchamps vezette bizottság) munkájának feldolgozása során említette, hogy a visszafoglalt területek másfél évtizedes történetére vonatkozóan sem a Magyar Kamara, sem a Magyar Kancellária levéltáraiban nem található „felvilágosítás”. Az újszerzeményi területek berendezkedésével és a kamarai rendszerrel kapcsolatos adatokat tehát a legfőbb kamarai hatóság, az Udvari Kamara fennmaradt iratai között kell keresnünk.⁷ Tanulmányomban ennek megfelelően fő forrásként elsősorban az Udvari Kamara *Hoffinanz Ungarn* sorozatában lévő, releváns iratokra támaszkodtam, amelyeket kiegészítettem a Budai Kamarai Adminisztráció iratanyagával.⁸ Jelen tanulmány célja, hogy az 1680–1690-es években a Magyar Királyságban illetékes pénzügyigazgatási szervek, azaz a kamarák tekintetében a legfontosabb területi illetékeségi kérdéseket tisztázza, egyúttal a további vizsgálatok előfutáraként vezetők archontológiáját közölje.

A Kollonich Lipót győri püspök, a Magyar Kamara korábbi elnöke által vezetett, a Magyar Királyság 17. század végi berendezkedésével kapcsolatos javaslatokat összefoglaló *Einrichtungswerk* megalkotásakor folytatott tanácskozások ugyanakkor csak nagyon röviden érintették a kamarai szervezetet. A *Camerale* fejezet legvégén az alkotók kezdeményezték, hogy a hadiállapot megszűnte után a Magyar Kamarát helyezték át Pozsonyból Budára, ahol az I. Ferdinánd idejében is volt. Javasolták továbbá, hogy mivel semmi különleges nincs abban, hogy németeket alkalmazzanak a Magyar Kamaránál, ezt a szokást folytatni kívánatos.⁹

Elsőként tisztázni kell, hogy a Magyar Királyság területén az 1680–1690-es években milyen kamarák működtek és azok milyen területi illetékeséggel rendelkeztek. Kiemelten fontos ennek megállapítása, hiszen a történeti kutatások során mindig figyelemmel kell lenni arra, hogy

⁶ NOVÁK 2004, 60–61.

⁷ H. PÁLFY 1937, 474. A szerző ezt meg is tette, hiszen tanulmánya bécsi kutatásokon alapul.

⁸ A forrásbőség érzékeltetésére álljon itt, hogy az Osztrák Állami Levéltárban az Udvari Kamara Levéltárának magyar sorozata (ÖStA, HKA, HFU) az 1683–1703. éveket tekintve összesen 138 csomónyi anyagot tartalmaz (291–429. számú raktári egységek).

⁹ KALMÁR–VARGA 2010, 243–244.

egy-egy szerv (jelen esetben a kamarák) fennmaradt iratai között mely területre vonatkozóan található iratanyagot. Előrebocsátandó, hogy a hadi helyzet alakulása mindig alakította a kamarai elképzeléseket, de nem volt ez másként a korszakban például a lerombolásra ítélt várak listájának összeállításakor sem. Az újonnan megszerzett területekre kinevezett kamarai alkalmazottak státusza is változhatott annak tükrében, hogy milyen újabb régiók kerültek keresztény kézre. (Jó példa erre Szolnok esete, hiszen itt kezdetben prefektus működött, majd a Maros-mente elfoglalását és a prefektusi hivatal áthelyezését követően már „csak” harmincados és provizor tevékenykedett.)

Az 1680–90-es években a Magyar Királyság területén több megváltozott feladatokkal felruházott kamara, azaz pénzügyigazgatási szerv is működött és járult hozzá a Habsburg Monarchia állandó hadseregének finanszírozásához. Az ország nyugati és északnyugati területén a Magyar Kamara, az északkeleti területén a Szepesi Kamara volt illetékes, a Budai Kamarai Adminisztráció az újszerzeményi területek nagyobb részét, a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció 1694. évi megszűnéséig változó nagyságrendben a dél-dunántúli és a Dráván túli részeket felügyelte, nem beszélve a 17. század végén kialakuló szlavóniai (pénzügy)igazgatási szervekről és az alsó-magyarországi bányászatot irányító Udvari Kamaráról. A Magyar Kamara – hagyományaira is tekintettel – ugyan rendszeresen nyilvánított véleményt országos ügyekben, mégis a gyakorlatban a többi kamarának mellérendeltje volt, ha nem is azonos súllyal. A rendszert az Udvari Kamara oly módon egészítette ki, hogy egyrészt illetékes volt az alsó-magyarországi bányászat és pénzverés tekintetében, másrészt az előbb említett szervek munkáját felügyelte.¹⁰

Az 1527-ben megalapított Magyar Kamarának az egész Magyar Királyságra kiterjedő területi illetékessége már 1567-ben, a Szepesi Kamara létrehozásakor csorbát szenvedett. A felső-magyarországi jövedelmek jobb kezelése és az ott állomásozó katonaság megfelelő ellátása érdekében a Kassa székhellyel működő pénzügyigazgatási szerv illetékességi területe elviekben Szepes, Sáros, Abaúj, Torna, Gömör, Pest, Solt, Borsod, Heves, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Belső- és Külső-Szolnok, Kraszna, Bihar, Békés, Zaránd, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál, Temes vármegyékre terjedt ki a 16–17. század folyamán.¹¹ A két

¹⁰ A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság 17. század végi pénzügyigazgatására összefoglalóan lásd Oross 2008, 99–110.

¹¹ Szűcs 1991, 34–36.

„hagyományos” kamara mellett működött a középkori hagyományokkal rendelkező Alsó-magyarországi Főkamaragróf és az alárendelt Selmecebányai és Körmöcbányai Alkamara, továbbá a Körmöci Pénzverde és a besztecebányai rézvállalat, amelyek pénztári, igazgatási és számvevőségi ügyekben közvetlenül az Udvari Kamara igazgatása alá tartoztak. A több évtizeden keresztül változatlan helyzetben az 1670-es évek birtokelkobzásai (konfiskációi) hoztak először változást. Az 1670. évi Zrínyi–Frangepán-birtokok elvételét követően ugyanis a Magyar Kamara alárendeltségében külön a tenger melléki javakkal (*administrator portus Buccarensis reliquorum bonorum maritimo-fiscalium*), illetve a muraközi birtokokkal (*administrator insulano et croatico fiscalium*, illetve *administrator Csáktornyaiensis*) foglalkozó tisztviselő működött.¹²

Az északi országrészben a Liptó megyei kincstári birtokok az 1670. évet követő konfiskációk során kerültek kincstári igazgatás alá, és a nagy kiterjedésű erdők miatt a török elleni háború idején kiemelt szerepet játszottak a várak fával történő ellátásában (a helyőrségeknek tűzifát, a városoknak épületfát szállítottak). A likavai, árvai és letavai kincstári birtokokat a Magyar Kamara 1673-ban volt kénytelen az Alsó-magyarországi Főkamaragróf kezelésébe átadni.¹³ A likavai és árvai kincstári birtokok élén egy provizor állt,¹⁴ míg mellette Rózsahegyen élésmester végezte az élelmiszer adminisztrálását.¹⁵

Röviden érdemes kitérni a Vág-folyó mellett 1665–1670 között, az akkori legkorszerűbb hadmérnöki elvek szerint kiépített Lipótvárra és a hozzá tartozó uradalomra. A vár építéséhez – a 16. században már bevált gyakorlat szerint – egy uradalmat rendeltek, amelynek élén tisztartó, azaz provizor állt. A kincstár 1665-ben megvásárolta Forgách Ádám Nyitra megyében, Galgóc közelében a Vág-folyó jobb partján fekvő bir-

¹² F. Kiss 1988, 296–297.

¹³ NAGY 1971, 61–62.

¹⁴ Johann Leonhard Körner likavai provizort 1689. június 1-jén nevezték ki egri prefektussá (ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 330. Konv. 1689. jún., fol. 14–15.), a likavai uradalom egy évvel később 80.000 forint lefizetése mellett Széchényi György esztergomi érsek kezébe került. ÖStA, HKA, HZAB 1690, Bd. 135., fol. 64r. 1694-től azonban már újra „állami” kézben volt az uradalom, hiszen újra a főkamaragróf irányítása alatt lévő kamara igazgatta, a korábbi élésmester Johann Neffzer vezetésével. Őt egyébként saját fia, Jakob váltotta 1699-ben ebben a tisztségben. ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 399. Konv. 1699. jún., fol. 9–15. (jún. 1.)

¹⁵ A likavai uradalom 1671. évi összeírását lásd MNL OL E 156, Reg. 119:16, az 1687. évit: uo. Irregestrata 2:35.

tokait (Veresvár, Medonic, Drahoc),¹⁶ amelyek értékét mintegy 30.000 forintra becsülték. A tiszttartónak adott utasítás világosan kimondja, hogy negyedéves számadásait az Udvari Kamarának vagy az Alsó-Ausztriai Számvevőségnek köteles benyújtani felülvizsgálatra, továbbá egyedül az Udvari Kamarának tartozik engedelmességgel és senki másnak.¹⁷

A kamarai szervezet igazán nagy horderejű módosulása végül az 1683-ban megindult törökellenes háború eredményeként következett be. A jelentős területi gyarapodást megérő Magyar Királyságban szükség-szerűen újra kellett gondolni a 16. században kialakult pénzügyigazgatási rendszert. A visszafoglalt országrészek igazgatásának megszervezése mellett a formálódó állandó hadsereg folyamatos jelenléte és ellátásának helyi biztosítása is indokolta új szervezeti formák kialakítását. Bécsből úgy tűnt, hogy erre a feladatra a Magyar Kamara a maga nagyfokú önállóságával¹⁸ nem alkalmas, éppen ezért döntöttek úgy, hogy a háború idején egy (vagy több), csak az Udvari Kamara alá rendelt kamara megelőbben fogja szolgálni az udvar érdekeit. Az elképzelések szerint három kamarai adminisztráció Buda, Kassa és Csáktornya székhelyekkel igazgatta volna a Magyar Királyság pénzügyeit.¹⁹ A folyamat kezdeti szakasza – tehát az 1683–1686 közötti évek – ismertetése során H. Pálffy Ilona többször is hangsúlyozta, hogy a bécsi udvari döntéshozók, kamarai tanácsosok elképzelése szerint a Magyar Királyság területére vezényelt katonaságot magának a területnek kell eltartania. Ennek módjairól azonban az Udvari Kamarán belül is megoszlottak a vélemények, ezért a következő évben Karl Belchamps kamarai tanácsos vezetésével bizottságot küldtek ki a frissen megszerzett területek berendezkedésével kapcsolatos kérdések megoldására. Az 1684-ben számára kiadott utasításban, illetve Johann Stephan Werlein 1685. novemberi érsekújvári és esztergomi kamarai ins-

¹⁶ Törzskönyvezett (ill. jelenlegi szlovák hivatalos) neveik: Veresvár: Vágvörösvár (Červeník); Medonic: Vágmedence (Madunice); Drahoc: Vágdebrőd (Drahovce).

¹⁷ A vár és az uradalom 1666. évi összeírásának töredékét és a határjárás adatait lásd MNL OL E 156, Reg. 69:73. 1669–1684 között Johann Sigmund Gmainer, 1684–1687 között Johann Leonhard Herdegen, 1687–1694 között Franz Paris Staudacher, 1695–1701 között a korábbi élelmezési igazgató, Jeremias Grosspeutner volt az udvarbíró. 1701. július 18-án az addigi érsekújvári élelmezési tisztet, Wolf Sigmund Jaryt nevezte ki az Udvari Kamara lipótvári provizorrá, aki egyúttal megkapta az élelmezési igazgató, az erődítési számvevő és a sóértékesítő pozíciókat is. Staudacher utasítását lásd ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 317. Konv. 1687. okt., fol. 445–455. (okt. 2.)

¹⁸ Amely önállóság természetesen Bécsben jelentősnek, Pozsonyban nagyon is kicsinek tetszett. Vö. erre a problémára MAYER 1915, EMBER 1946a, 145–146., NAGY 1971, 68–73.

¹⁹ H. PÁLFY 1937, 474.

pektori kinevezésében már testet öltöttek azok az elképzelések, amelyek alapján majd 1686-tól a Budai Kamarai Adminisztráció is működött.²⁰

A Buda elfoglalását követően budai kamarai inspektorrá kinevezett Werlein területi illetékessége minden eddig megszerzett és jövőben megszerzendő területre kiterjedt, továbbá azokra, amelyek korábban a töröknek hódoltak. A Magyar Kamara azonban – talán az inspektornak adott instrukcióba²¹ bele nem törődve – az 1647:LXXXIX. tc. értelmében (a Magyar Kamara alkalmas helyeken állítson fel harmincadokat) szerette volna az 1686/1687 telén berendezett budai harmincadot és esztergomi, illetve váci fiáit a saját igazgatása alá vonni. Az Udvari Kamara két hónapon belül reagált az ügyre és egyértelművé tette, hogy nevezett harmincadok jövedelmei felett a Budai Kamarai Inspekció rendelkezzen, és a bevételeket közvetlenül a budai vár erődítésére használják fel.²² Az 1687 áprilisában szegedi harmincadossá és vámszedővé kinevezett Paul Wibmer instrukciójában már teljesen egyértelműen kinyilvánította az Udvari Kamara, hogy nevezett az Udvari Kamarától, azt követően a budai inspektortól, végül a szolnoki és szegedi javak prefektusától függ.²³

A későbbiekben gyakorlatilag minden újszerzeményi terület joghatósága felett vita tört ki két kamara között. Történt mindez annak ellenére, hogy az Udvari Kamara 1688 áprilisában – mintegy bővítve a Werleinnek korábban adott instrukciót – újabb rendelkezést hozott a kamarai szervezet terén. Kimondta, hogy minden újszerzeményi területen alkalmazott vagy alkalmazandó kamarai tisztségviselő az inspektortól függjön és hivatali jelentéseiket és számadásaikat neki küldjék meg. Ha azonban valamely tisztségviselő ezt elmulasztaná, joga legyen Werleinnek és utódainak az adott hivatalnokot megbüntetni, sőt, akár elbocsátani is a szolgálatból, ha nem javul teljesítménye.²⁴ A rendelkezés meghozatalára minden bizonnyal

20 Az 1683–1685 közötti évek udvari kamarai javaslatait részletesen bemutatja H. PÁLFFY 1937, ismertetésüktől eltekintek.

21 A Budai Kamarai Adminisztráció 1686. nov. 5-én kelt instrukciója kiadva: TAFFERNER, nr. 30. (I. köt. 46–51.), BÁNRÉVY 1936, 268–270., MAYER 1980, 93–97.

22 ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 313. Konv. 1687. márc., fol. 452–457. (márc. 22.) és MNL OL E 280, 1687. márc. 22.

23 ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 313. Konv. 1687. ápr., fol. 341–346. (ápr. 18.) „...das er ratione solcher Function und verstandener seiner Verrichtungen nach unserer Hofcammer, nach deroselben von unserer derzeit zu Ofen allergnädigst angeordneten Inspection und den umb Szegedin und Szolnok acquirirten Gütter Praefecto, Johann Karl Greil von Greiffenthal aigentumblich dependiren solle.”

24 ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 320. Konv. 1688. ápr., fol. 474–477. (ápr. 23.) és MNL OL E 280, 1688. ápr. 23.

a dél-dunántúli események miatt kerülhetett sor. A Dráva–Száva közötti, valamint a Balatontól délre fekvő területek fölé ugyanis a Nagy György László vezette Csáktornyai Kamarai Adminisztráció is szeretne volna joghatóságát kiterjeszteni. Az Udvari Kamara a következő években több döntést is hozott a terület hovatartozását illetően:

1688. február 26-ai rendeletével a Budai Kamarai Inspektor alá helyezték a területet,²⁵

1688. szeptember 6-ai rendeletével a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció illetékességét kiterjesztették az eszéki vidékre,²⁶

1689. május 23-ai rendeletével a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció kapta meg a Dráva és a Száva közötti terület igazgatását, a Budai Kamarai Inspekciónak a Dél-Dunántúlon ugyanakkor továbbra is illetékes volt,²⁷

1693. június 1-jei rendeletével az egész Dél-Dunántúlt immár a Csáktornyai Kamarai Adminisztráció alá csatolták,²⁸

1694. október 22-ei rendeletével a pécsi és a kanizsai körzetet visszacsatolta a Budai Kamarai Adminisztráció alá,²⁹

1695. március 2-ai rendeletével a fenti felosztást újra megismételte, anynyiban módosítva, hogy azt már a Budai Kamarai Adminisztráció és az ekkor létrehozott Szlavón Kamarai Inspekciónak között tette meg.³⁰

Nagy és Werlein között 1688–1690 folyamán állandóak voltak az ellentétek, és az Udvari Kamara több bizottságot is kiküldött a Dél-Dunántúlon előfordult különféle visszaélések kivizsgálására, amelyek feldolgozása akár külön tanulmányban is elvégezhető volna. Ebben a változásokkal teli légkörben mindkét vezető nagy erőfeszítéseket tett a másik intézkedéseinek befeketítésére, valamint a kamarai alkalmazottak feletti felügyelet megszerzésére és a bizottságok munkájának befolyásolására. Nagy

²⁵ MNL OL E 280, 1688. febr. 26. „... in denen neüen acquisiten, als Esseck, Fünfkirchen, Siklos, Posega, und der Ohrten angestelte fiscalische Bedeinte sowohl mit der Cameral Inspektion zu correspondieren, als mit der Dependenz an dieselbe gewissen“ és ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 319. Konv. 1688. febr., fol. 565–626. (febr. 26.)

²⁶ NAGY–F. KISS 1995, 431. Belgrád elfoglalását követően ugyanis úgy gondolták, hogy a csáktornyai központ jobban részt tud venni a Dráva-mentén a hadsereg ellátásában. Belső-Ausztria kiemelkedő szerepére a Dráva-menti hadműveletek finanszírozásában és a katonaság ellátásában lásd PÍCKI 1992, 295–342.

²⁷ MNL OL E 280, 1689. máj. 23. és ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 329. Konv. 1689. máj., fol. 552–555. (máj. 23.), NAGY 1971, 23., NAGY–F. KISS 1995, 388.

²⁸ MNL OL E 280, 1693. jún., nr. 1.

²⁹ MNL OL E 280, 1694. okt., nr. 10.

³⁰ MNL OL E 280, 1695. márc., nr. 21. és ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 368. Konv. 1695. márc., fol. 355–379. (márc. 2.)

György László adminisztrátor halálát követően gyakorlatilag megszűnt a Csáktornyai Adminisztráció és a hivatalok végérvényesen a budai központ alá kerültek,³¹ igaz, több hónapig helyettesét, Kéry Balázst tekintették a csáktornyai adminisztráció vezetőjének.³² Természetesen a fent említett rendelkezések végrehajtása akár több hónapig is elhúzódhatott, így az 1695 márciusában szlavóniai kamarai inspektorra kinevezett Martin Zembliak (Zsemlyák) kinevezése kapcsán újra megismételték a területek felosztását.

Értékes adalék azonban a korabeli viszonyokhoz, egyúttal jól jelzi Werlein hatalmát is, hogy amíg Belgrád keresztény kézen volt (1688. szeptember–1690. október), addig a budai központ igyekezte befolyását kiterjeszteni az észak-szerbiai területekre. A belgrádi harmincadosnak kinevezett Johann Sigmund Felbert például Werlein utasította az ottani hadszertárnok fizetésének kiadására,³³ de 1690-ben szintén a budai inspektor rendelkezett a belgrádi sóértékesítő, Jakob Comet különféle ügyeiben.³⁴ A Belgrád környéki területekkel kapcsolatos kamarai ügyek intézésére ugyanakkor az Udvari Kamara Franz von Haizenberget nevezte ki kamarai adminisztrátorra.³⁵

Az 1687 decemberében elfoglalt Eger és környéke, annak ellenére, hogy újszerzeményi területnek számított, ideiglenes jelleggel a Felső-magyarországi Kamarai Adminisztráció irányítása alá került.³⁶ Michael Fischer adminisztrátor gyakorlatilag a rendelkezést követően bejárta a várost és környékét, valamint jelentést is tett az ott tapasztaltakról.³⁷ Az átmenetinek tekintett állapot végül a Christoph Sigfried Breüner (Seyfridt Breuner) által Felső-Magyarországra vezetett bizottság működése kapcsán

³¹ Makár János ezredes gyilkolta meg és rabolta ki Kőszeg közelében, amikor az adminisztrátor 2000 guldennel éppen Bécsbe tartott. Több akta is foglalkozik Nagy megölésével és a vizsgálat lefolytatásával, pl. ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 361. Konv. 1694. jan., fol. 183–188. (jan. 13.), 391–403. (jan. 27.), 418–419. (jan. 29.) Nagy január 7-én, Kőszegen kelt végrendeletét lásd uo. Konv. 1694. febr., fol. 111–116. (febr. 9.)

³² ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 364. Konv. 1694. aug., fol. 600–602. (aug. 26.)

³³ MNL OL E 279, 1689. máj. 21. (lajstromkönyvi bejegyzés).

³⁴ A vár ostroma idején is leveleztek. 1690. október 12-én Werlein felszólította Cometet, hogy a hadi eseményekről jelentsen neki. MNL OL E 279, 1690. okt. 12. (lajstromkönyvi bejegyzés).

³⁵ ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 330. Konv. 1689. jún., fol. 7–19. (jún. 1.) A mintegy két évig tartó belgrádi kamarai igazgatást szintén érdemes volna külön tanulmányban feldolgozni.

³⁶ ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 319. Konv. 1688. jan., fol. 228–250. (jan. 9.)

³⁷ ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 320. Konv. 1688. ápr., fol. 197–217. (ápr. 6.), 474–477. (ápr. 23.)

szűnt meg. Minden bizonnyal több tárgyalást is folytatott Fischerrel és Werleinnel a terület hovatartozását illetően. Az átcsatolásról szóló kamarai rendelkezés végül 1690. augusztus elején született meg,³⁸ és az ottani kamarai alkalmazottak (Johann Körner prefektus, Johann Christoph Franz Penz provizor, Urban Weninger harmincados, Johann Spurger sóértékesítő, Domokos Jakab postamester) és az élelmezési igazgató (Johann Philipp Körber) ezt követően a Budai Kamarai Adminisztrációhoz küldték be jelentéseiket.

Az 1692 júniusában megszerzett Nagyvárad és környéke, beleértve például Debrecen várost, de a Bihar megyei Belényest is, a korábbi rendelkezésnek megfelelően mint újszerzeményi terület a budai központ alá került. Párhuzamosan intézkedtek arról is, hogy a Kassán, a Szepesi Kamara számvevőségén található gazdasággal és a kamarai ügyekkel összefüggő minden írásos dokumentumot, számadást, összeírást a budai adminisztrátornak továbbítsanak.³⁹ Bő egy évvel később, 1694 februárjában viszont átkerült a terület a Szepesi Kamara irányítása alá. Ugyanekkor a Budai Kamarai Adminisztráció kérvényezte az Udvari Kamaránál, hogy a debreceni harmincad- és sóhivatal, valamint a Bihar megyei margittai fiókharmincad maradjon az ő irányítása alatt.⁴⁰

Gyula 1695. januári elfoglalását követően a Marostól északra fekvő terület feletti illetékesség is vitát váltott ki a két kamara között. A Budai Kamarai Adminisztráció már évek óta működtetett a Marostól északra és délre is hivatalokat, így többek között Lippán prefektus, Karánsebesen harmincados tevékenykedett. A Szepesi Kamara azonban több esetben is megkérdőjelezte ennek a területnek a Budától való függését, míg végül 1694 augusztusában rendeletileg utasították a Budai Kamarai Adminisztrációt, hogy a halmágyi kerület kamarai és gazdasági irányítását, köztük a nemrég elfoglalt Jenő várának élelmezését adja át Kassának.⁴¹ A halmágyi fiókharmincad ugyan megmaradt a pár hónappal később elfoglalt Gyulával együtt budai irányítás alatt, de Jenő átkerült a Szepesi Kamara alá, ahová Kercsö Jánost nevezték ki provizorrá.⁴² A megosztott igazgatást módosítva a halmágyi körzetet 1698-ban rendeletileg átcsatolták a Szepe-

³⁸ MNL OL E 280, 1690. aug., nr. 2.

³⁹ ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 350. Konv. 1692. szept., fol. 175–194. (szept. 15.)

⁴⁰ MNL OL E 280, 1694. jan., nr. 5., MNL OL E 279, 1694. jan., nr. 68., 69. A kérést végül nem teljesítették.

⁴¹ MNL OL E 280, 1694. aug., nr. 17. és ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 364. Konv. 1694. aug., fol. 481. (aug. 16.)

⁴² ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 373. Konv. 1695. nov., fol. 222–229. (nov. 19.)

si Kamarához,⁴³ majd a halmágyi, gyulai és jenői körzeteket 1699. január 1-jével visszahelyezték Buda alá.⁴⁴

A karlócai békét követően két tényező befolyásolta a környéken formálódó kamarai rendszert. Egyrészt a Marostól délre fekvő terület az Oszmán Birodalom fennhatósága alá került, másrészt megindult az aradi vár kiépítése, amely a korszak egyik jelentős várerődítése volt. A katonai és a kamarai érdekek összehangolására saját részéről az Udvari Kamara Johann Georg Harruckern élelmezési biztost nevezte ki Aradra, mint kamarai biztost.⁴⁵ Egy évvel később Harruckernt átvezényelték az itáliai frontra az élelmezési ügyek ottani felügyeletére és helyére a szegedi prefektus, Johann Bernhard Herdegen von Chlum került. Herdegen előbb ideiglenes jelleggel látta el hivatalát, majd 1701 májusában már inspektori minőségben szerepelt. 1700-tól az említett gyulai, jenői, halmágyi és desznai körzeteket és hivatalokat is átvette a Budai Kamarai Adminisztrációtól.⁴⁶ Felettese ebben a minőségben az Udvari Kamara volt, míg prefektusként továbbra is a Budai Kamarai Adminisztrációnak jelentett (erre a gyakorlatra a már említett Nagy György László csáktornyai adminisztrátor helyzetét hozhatjuk fel példaként). Herdegen kettős függését végül leváltása után 1703-ban szüntették meg. 1703 nyarán a Budai Kamarai Adminisztráció szegedi prefektusi hivatalát felszámolták, egyúttal Joseph Cometet kinevezték provizorrá és harmincadossá, úgy, hogy felettese az új aradi inspektor, Matthias Führer lett.⁴⁷

A kamarai szervezet terén újabb módosulás a Rákóczi-szabadságharc idején következett be: 1709 júniusában ugyanis megszüntették a Budai Kamarai Adminisztrációt és hivatalait a Magyar Kamara alá helyezték.

⁴³ MNL OL E 280, 1698. aug., nr. 18.

⁴⁴ MNL OL E 280, 1698. dec., nr. 5. és E 279, 1699. jan., nr. 4.

⁴⁵ A gyulai uradalom későbbi birtokosa, 1729–1742 között Békés megye főispánja.

⁴⁶ Az átvétel az Udvari Kamara 1700. szeptemberi rendelete értelmében zajlott le. MNL OL E 280, 1700. szept., nr. 8., megismétlik: uo. 1700. nov., nr. 7. Megparancsolták továbbá Christian Chilko halmágyi harmincadellenőrnek és Christian Lindtner gyulai provizornak, hogy a náluk lévő, a területre vonatkozó dokumentumokat, urbáriumokat adják át Harruckernnek. MNL OL E 280, 1701. jan., nr. 1. A Budai Kamarai Adminisztráció továbbá értesítette Jakob Karl Skaliczkyt, az általa 1700 augusztusában kinevezett halmágyi harmincadost (kinevezése: MNL OL E 280, 1700. aug., nr. 30.), hogy immár az Aradi Inspekciónak tartozik. MNL OL E 279, 1701. márc., nr. 71. Az aradi vár kiépítésének és a kamarai berendezkedésnek az ügyeit lásd ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 412. Konv. 1701. máj., fol. 375–451. (máj. 11.)

⁴⁷ ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 427. Konv. 1703. máj., fol. 400–406., 423–424., 427–432. (máj. 29.) és MNL OL E 280, 1703. máj., nr. 22.

Budán ugyanakkor Christoph Georg Zenneg volt főpénztárost inspektori minőségben a Magyar Kamara alárendeltségében tovább alkalmazták. Kamarai téren a török háborúk lezárásának tekinthetjük, hogy az 1715:XVIII. törvénycikk értelmében nemcsak a Szepesi Kamarának a Magyar Kamarától való szoros függését, de a budai, az aradi, és az eszéki felügyelőségeknek a Magyar Kamara alá tartozását is elrendelték.⁴⁸ A magyar országgyűlés is szentesítette tehát a kialakult gyakorlatot, amely már nem tette szükségessé, hogy a hadi célokra fordított jövedelmeket az Udvari Kamara közvetlen felügyelete alatt, központosítva kezeljék. Külön megjegyzendő, hogy a törvény megvalósulása még évekig elhúzódott, hiszen az 1741:XIV., XVIII. és L. törvénycikkek végrehajtása során rendelték el többek között a só- és bányaügynek, illetve a szegedi provizorátusnak a Magyar Kamara alá való betagozását is.

Összefoglalva megállapítható, hogy az 1670-es évekig kétpólusú magyarországi kamarai rendszer az ország visszafoglalásával párhuzamosan fokozatosan további pénzügyigazgatási szervekkel gyarapodott, amelyek legfontosabb feladatai a hadszíntérré vált országban szolgáló hadsereg ellátásának közvetlen biztosítása és a kincstári jogok érvényesítése voltak. Területi illetékességük a hadi helyzet és az aktuális személyi feltételek változása miatt gyakran módosult. Tanulmányomban éppen ezért arra koncentráltam, hogy egy-egy vidék hovatartozását a Rákóczi-szabadságharc előestéjén tisztázzam, elősegítve így akár a fennmaradt levéltári fondokban történő kutatást is. Az új kamarai adminisztrációkat egyre szorosabb függésben, gyakran szinte „kézi vezérléssel” működtették Bécsből, felettes hatóságuk ugyanis közvetlenül az Udvari Kamara volt. Minél erősebb volt az adott szerv esetében ez a függő viszony, a bevételek annál nagyobb hányadát fordították közvetlenül katonai kiadásokra. A kamarai alkalmazotknak nemcsak a mindennapi nehézségekkel kellett megbirkózniuk, de meg kellett találniuk az egyensúlyt saját munkájuk, a betelepülő új lakosság, valamint a katonaság háromszögében. A katonaság ugyanis – ami természetesen már a 16–17. századi török háborúk idején is megszokott dolog volt – folyamatosan beavatkozott a kamarai igazgatásba, a várparancsnokok bizonyos jövedelmekre rátették a kezüket. A 17. század utolsó, háborúval telt évtizedei ugyanakkor a kamarák által végzett hadi gazdálkodás záró periódusát jelentették. A 18. század közepi békésebb viszonyok már nem tették szükségessé, hogy Bécsből közvetlenül irányítsák a magyarországi kamarákat, ezért Mária Terézia uralkodása idején megindulhatott

⁴⁸ NAGY 1971, 26., 113.

a Magyar Kamara illetékességének kiterjesztése az egész országra, illetve kizárólagos felügyelete az ország kamarai jövedelmei felett.

A Magyarországon illetékes kamarák vezetői a 17. század végén

UDVARI KAMARA⁴⁹

1680. ápr.–1683. márc.	Christoph Abele
1683. márc.–1692. okt.	Andreas Wolfgang Orsini Rosenberg
1692. nov.–1694. márc.	Kollonich Lipót
1694. márc.–1698. máj.	Christoph Seyfridt Breuner
1698. aug.–1700. dec.	Gundaker Thomas Starhemberg (alelnökként)
1700. dec.–1703. jún.	Gottfried Friedrich Sallaburg
1703. júl.–1715. ápr.	Gundaker Thomas Starhemberg

MAGYAR KAMARA⁵⁰

1671–1684	Kollonich Lipót
1684. máj.–1704. márc.	Erdődy Kristóf

SZEPESI KAMARA⁵¹

1675–1682	Bernhard Franz Walsegg-Wegele
1684. nov.–1698	Michael Fischer
1698. dec.–1703	Ludwig Albert Thavonat

BUDAI KAMARAI ADMINISZTRÁCIÓ⁵²

1686. nov.–1691. jan.	Johann Stephan Werlein
1691. jan.–1691. márc.	Georg Prunner (erdőmester, ideiglenesen)
1691. ápr.–1693. dec.	Ferdinand Helfreich Plass von Mühlleiten
1694. jan.–márc.	Georg Prunner, Christoph Zenneg, Martin Hittl (mint tanácsosok, ideiglenesen)
1694. márc.–1709. jún.	Johann Ignaz Kurz

⁴⁹ IVÁNYI 1991, 407.

⁵⁰ IVÁNYI 1991, 403.

⁵¹ FALLENBÜCHL 1967, 219.

⁵² OROSS 2008, 106–107.

 CSÁKTORNYAI KAMARAI ADMINISZTRÁCIÓ (muraközi javak)⁵³

1670–1673	Prasinszky Péter
1673–1679	Pavesics Gergely
1679–1685	Szombathy Ferenc
1686–1694. jan.	Nagy György László
1694–1695	Kéry Balázs

SZLAVÓN KAMARAI INSPEKCIÓ⁵⁴

1695–1700	Martin Zemliak (Zsemlyak)
1700–1705	Max Gerold von Ley

ALSÓ-MAGYARORSZÁGI KAMARAGRÓF⁵⁵

1663–1672	Andreas Johann Joanelli
1675	Johann Georg Schultz (adminisztrátor)
1678–1693	Johann Andreas Viechter von Grueb
1693–1719	Ludwig Albert Thavonat
1700–1709	Benedikt Theobald Mayeren (adminisztrátor)

⁵³ Uo. 107–108.

⁵⁴ ÖStA, HKA, HFU, rote Nr. 368. Konv. 1695. márc., fol. 355–379. (márc. 2.) és uo. rote Nr. 415. Konv. 1701. okt., fol. 150–274. (okt. 5.)

⁵⁵ FALLENBÜCHL 2002.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL	
E 156	Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et Conscriptiones
E 279	Budai Kamarai Adminisztráció, Expeditionen
E 280	Budai Kamarai Adminisztráció, Hofbefehle
ÖStA, HKA	
HFU	
HZAB	Hofzählamtsbücher

Szakirodalom

BAK 1997a	
BÁNRÉVY 1936	BÁNRÉVY György: Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. <i>Tanulmányok Budapest Múltjából</i> 5(1936), 242–270.
EMBER 1946	EMBER Győző: <i>Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig</i> . Budapest, 1946 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III-1.).
EMBER 1983	EMBER Győző: Magyarország közigazgatása, 1711–1765. <i>Levéltári Közlemények</i> 54(1983), 3–100.
FALLENBÜCHL 1967	FALLENBÜCHL Zoltán: A Szepesi Kamara tisztviselői a XVII–XVIII. században. <i>Levéltári Közlemények</i> 38(1967), 193–236.
FALLENBÜCHL 2002	<i>Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon</i> . Adattár. Összeáll. FALLENBÜCHL Zoltán. Budapest, 2002 (Nemzeti Téka).
IVÁNYI 1991	IVÁNYI Emma: <i>Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége 1681–1713</i> . Budapest, 1991 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III-10.).
KALMÁR–VARGA 2010	<i>Einrichtungswerk des Königreich Ungarn (1688–1690)</i> . Hrsg. von János KALMÁR, János VARGA J. Stuttgart, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des Östlichen Mitteleuropa 39).

- F. KISS 1995 F. Kiss Erzsébet: A Csáktornyai (Kanizsai) Kamarai Adminisztráció vázlatos története 1673–1773. *Levéltári Közlemények* 59(1988), 291–304.
- MAYER 1915 Theodor MAYER: Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 9(1915) *Ergänzungsband*, 178–263.
- MAYER 1980 Theodor MAYER: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenzeit*. 2. Auflage. Hrsg. von Josef FALKENSTEIN, Heinz STOOB. Bearb. Adalbert TOTH. Sigmaringen, 1980.
- NAGY 1971 NAGY István: *A Magyar Kamara 1686–1848*. Budapest, 1971 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III-3.).
- NAGY–F. KISS 1995 NAGY István – F. Kiss Erzsébet: *A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek*. Budapest, 1995 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I-9.).
- NOVÁK 2004 NOVÁK Veronika: *A szlovákiai levéltárak magyar provenienciájú fondjai és állagai 1918-ig és 1938–1945 között*. 1. köt. Budapest, 2004 (A Kárpát-medence levéltári forrásai I. Fond- és állagjegyzékek 1.).
- OROSS 2008 OROSS András: A Szepesi Kamara, a Habsburg-pénzügyigazgatás és katonai kiadások a XVII. század második felében. *Fons* 15(2008), 97–170.
- H. PÁLFY 1937 H. PÁLFY Ilona: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. In: *Emlékönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére*. 1937. május 27. Budapest, 1937, 474–487.
- PICKL 1992 Othmar PICKL: Der Beitrag der Steiermark zu den Siegen im Türkenkrieg 1684 bis 1688. Zur Logistik der Operationen an Drau und Save. In: *800 Jahre Steiermark und Österreich 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe*. Hrsg. von Othmar PICKL. Graz, 1992 (Forschun-

- gen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark XXXV.), 295–342.
- Szűcs 1991 Szűcs Jenő: *A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813*. Szerk. VARGA János. Budapest, 1990 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I-7).
- TAFFERNER Anton TAFFERNER: *Quellen zur Donauschwäbischen Geschichte*. I–V. Bd. München, 1974–1995.

Die für Ungarn zuständigen Kammern an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert

Es muss immer wieder betont werden, dass nicht nur eine Kammer bzw. nicht nur eine Behörde für die Finanzverwaltung zur Wende des 17. und 18. Jahrhunderts in den Ländern der Stephanskrone zuständig war. Neben der Ungarischen Kammer in Pressburg (Pozsony, heute: Bratislava) gab es die Zipser (oder Oberungarische) Kammer in Kaschau (Košice/Kassa) und außerdem eine Kameraladministration in Ofen (Buda), die in den zurückeroberten Gebieten wirkte. Im Gebiet der Drau und der Save begann sich schon am Ende des 17. Jahrhunderts die Slawonische Kameraladministration zu entwickeln mit Sitz in Esseg (Osijek/Eszék). Außerdem wirkte die so genannte Tschakaturner (Čakovec/Csáktornya) Kameraladministration mit wechselndem territorialem Zuständigkeitsbereich zwischen 1670 und 1695 an den südwestlichen Grenzen des Königreichs Ungarn. Hinzu kam außerdem die Wiener Hofkammer, die die Aufgaben der 1635 aufgelösten Niederösterreichischen Kammer übernommen hatte. Zu diesen gehörte die Aufsicht über das von der Kremnitzer (Kremnica/Körmöcbánya) Kammer verwaltete niederungarischen Münz- und Bergwesens sowie über die Neusohler (Baňská Bystrica/Besztercebánya) Kupferadministration. Die doppelte Bedeutung der Wiener Hofkammer lag darin, dass sie einerseits eine der sechs in Ungarn zuständigen Kammern war, andererseits aber auch das leitende Finanzverwaltungsorgan der ganzen Habsburgermonarchie darstellte, das auch die Aufsicht über die anderen Landeskammern ausübte. In der folgenden Mitteilung wird die territoriale Kompetenz der erwähnten Kammern zusammengefasst.

MIHALIK BÉLA VILMOS

Egyházi adatok a Jászságról Heinrich von Kageneck német lovagrendi komtur 1703. évi vizitációs jelentésében

1702. március 22-én I. Lipót rendeletével a Jász-kunságot a Német Lovagrendnek adta el ötszázezer rajnai forintért. Két hónappal később, 1702. május 27-én a rendet be is iktatták új birtokába. A Jász-kunság ezzel 43 esztendőre elvesztette kiváltságos állapotát, egészen az 1745. évi redempcióig.¹

Az új lovagrendi birtok egyik első felmérése a rend regionális tisztjének, Heinrich von Kageneck komturnak a Jász-kunságban tett útja alkalmával történt. Kageneck vizitációs jelentése ma a bécsi lovagrendi levéltárban található, és eddig sem volt ismeretlen a kutatók előtt. A lovagrendi levéltár magyar vonatkozású anyagát elsőként a 20. század elején Illéssy János használta a jász-kun kerületek eladásával, majd megváltásával foglalkozó tanulmányaiban.² Ugyanő két rövid közleményben foglalta össze a jelen tanulmány alapjául szolgáló Kageneck-féle útleírást a karcagi *Nagy-Kunság* hetilapban.³ A jász-kunsági társadalom kiemelkedő kutatója, Kiss József folytatta a feltáró és feldolgozó munkát, a bécsi archívum anyagát rendre felhasználta írásaiban.⁴

A levéltár magyar anyagáról az első ismertetést még az 1930-as évek második felében Berlász Jenő publikálta.⁵ A II. világháború azonban a német lovagrendi gyűjteményt sem kímélte, így 1945 után némileg módosult a levéltári rend. Erről 1986-ban Kaposvári Gyula adott leírást,⁶ majd Cseh Géza közölte legújabbban egy részletesebb jegyzéket és levéltártörténetet.⁷

¹ Milleniumi emlékkönyv 2000, 70–72.

² ILLÉSSY 1900, ILLÉSSY 1905.

³ ILLÉSSY 1902.

⁴ KISS 1979.

⁵ BERLÁSZ 1937.

⁶ KAPOSVÁRI 1986.

⁷ CSEH 2003, CSEH 2004a.

Mindhárom levéltári ismertetés külön kiemelte Kageneck jelentéseit és naplóját a gyűjtemény értékesebb dokumentumai között. Itt most az 1703. évi vizitációról készült jelentést vizsgálom. Ezt természetesen kiegészíthetik majd a későbbi kutatás során a gyűjtemény magyar anyagában található további Kageneck-jelentések, levelek és a komtur naplója. A vizitáció azért is fontos forrás, mert két másik, hasonló forrással egybevetve pontos képet nyújt a török kiűzését követően, illetve a Rákóczi-szabadságharc és a szatmári béke után végbement társadalmi, gazdasági változásokról. Pentz kamarai prefektus 1699. évi összeírásának leíró része,⁸ valamint Kyau landkomtur 1714. évi vizitációja kiváló összevetési alapot nyújt a Kageneck-féle forrással.⁹ Arra már Cseh Géza is felhívta a figyelmet, hogy az egyes leírások kiegészítik egymást és összevetésükkel egyes tévedések is korrigálhatóak (Kyau például tévesen jegyezte fel a települések földrajzi távolságát).¹⁰ Berlász Jenő valóságos szociográfiáknak nevezte a vizitációs jelentéseket, külön kiemelve Kageneckét: „*Mindegyikről nagyszerű jelentések számolnak be: valóságos kis szociográfiák. A Kagenek-féle vizitációs-könyv pl. kerületről-kerületre és községről-községre haladva tárja elének azok állapotának minden vonatkozását: beszél a lakók számáról, vallásáról, helyzetéről, a termőföldek mennyiségéről és minőségéről, továbbá a cenzusról, robotról, tizedről; feljegyzi a katonai kontribuciót, a beneficiumokért (malom, erdő, rét, szőlő stb.) fizetendő árendát; összeállítja a bírói jurisdictio (jus gladii, inquisitio, tortura) szabályait stb.*”¹¹

A most vizsgálat alá vont, német nyelven íródott Kageneck-féle vizitációs jelentés 34 folio terjedelmű.¹² Két nagyobb rész különíthető el benne: az első egy diárium, amely napról-napra tudósít a vizitáció állomásheleiről, a településeken tapasztaltakról. A második rész egy összefoglaló állapotjelentés (*status praesens*) külön-külön a három kerületről (Jászság, Nagykunság, Kiskunság). Ennek több pontja közül öt foglalkozik az egyházi berendezkedéssel: a kerület vallása; a papság helyzete; templomok; a parókiák, plébániák, iskolák; a kegyúri jogok.¹³

⁸ CSEH 1995, CSEH 2002.

⁹ CSEH 2004b.

¹⁰ CSEH 2004b, 276.

¹¹ BERLÁSZ 1937, 78.

¹² DOZA U155/3. fol. 118–152.

¹³ Ezen kívül külön pontok foglalkoztak a földrajzi helyzettel, a mezőgazdasággal, a lakott falvakkal és pusztákkal, a jogszolgáltatással, az adóval és vámmal, a kisebb haszonvételekkel (erdő, halászat, vadászat), az uradalmi épületekkel és tisztviselőkkel, a tizeddel, sörfőzéssel, borméréssel, szőlővel, az éves vásárokkal, a folyóvizekkel, ménesekkel és a postával.

Jelen tanulmányban a Jászság településeinek egyházi vonatkozásait vizsgálom meg közelebbről. Néhány főbb kérdéskörre koncentráltam a vizitációs jelentésben: egyházigazgatási beosztás, templom és liturgikus felszerelés, papság és jövedelme, kegyúri jogok.

A jász településekről az állapotjelentésben Kageneck összefoglalóan említi, hogy „*mindezen birtokok avagy falvak egyöntetűen katolikusok, kivéve Jászberényben, hol még mintegy 40 család a reformált valláshoz tartozik, illetve egy Kisér nevű falu, mely teljesen kálvinista*”.¹⁴ A jász települések annak ellenére is megőrizték a katolikus vallást, hogy a török hódoltság időszakában Jászberényben is egy markáns református kisebbség alakult ki. A Kageneck által is jelzett két településen kívül a 17. században még református közösség volt Jászfényszarun is, amelynek templomára 1643-ban Nagykőrös mezővárosa 43 dénárt adott, azonban a század végére a gyülekezet elenyészett.¹⁵ Az, hogy a jász helységek megmaradtak katolikusnak, annak is köszönhető volt, hogy a jászberényi ferencesek a tizenöt éves háború időszakaig helyben maradtak,¹⁶ majd azután az egri püspökök igyekeztek a 17. század folyamán mindvégig egy-egy plébánosról – legalább Jászberényben – gondoskodni.¹⁷

Az egri püspökség jászsági igazgatása is összefüggésben volt a népesség felekezeti hovatartozásával. 1703-ban Kageneck vizitációja idején a tizenegy helységből hétnek volt önálló plébániája. Jászdózsa és Jászmihálytelek a jászjákóhalmi plébániához tartozott mint leányegyház, míg Jászládányt a jászalsószentgyörgyi plébános látta el. Négy évvel korábban, a Pentz-féle összeírás idején is hasonló volt a berendezkedés, változás csak Jászfelsőszentgyörgyön történt. Itt 1699-ben még nem volt plébános, hanem egy világi mester, hitszónok, vagyis licenciátus működött.¹⁸

Egyáltalán nem tagozódott be a katolikus struktúrába a református Jászkisér. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy ne történt volna rá kísérlet. Kageneck is feljegyezte, hogy a kiséri református lelkész először nem mert vele találkozni. Ez amiatt volt, hogy még a lovagrend beiktatása előtt Sótér Ferenc jászkun kapitány segítségével a jászberényi káplánt, Zorger Jánost akarták beiktatni kiséri plébánosnak. Azonban – ahogy Kageneck is megörökítette az eseményt – a kiséri asszonyok erővel ki-

¹⁴ DOZA U155/3. fol. 145r.

¹⁵ FÖLDVÁRY 1898, I. 196.

¹⁶ SZÁNTÓ 1974, 53–55.

¹⁷ MOLNÁR 2005, 66–73.

¹⁸ CSEH 1995, 223.

zavarták a plébánost a községből, és a lakosok a maguk akaratából hívtak be újra református lelkészt.¹⁹

A Rákóczi-szabadságharc időszakában a plébániahálózat tovább bővült: 1714-ben, Kyau landkomtur vizitációja idején már csak Mihálytelek és Jászladány volt leányegyház, míg ekkorra Jászdózsa is már önálló plébániai rangra emelkedett.²⁰ A következő évtizedekben a struktúra tovább bővült. Az 1746. évi egyházlátogatás alkalmával már minden településen működött plébános, kivéve a református Jászkisért.²¹

A templomok szerkezetéről is tudósítanak a leírások. Johann Christoph Pentz kamarai prefektus 1699-ben Jászfényszaru, Jászladány és Jászkisér esetében jegyezte fel, hogy a templom fából épült.²² Ezek közül Jászfényszaru fatemplomát 1703-ra felújították; Kageneck feljegyzi, hogy előző évben a lakosok költségén és munkájával alapjaitól kőből építették fel a sekrestyével együtt. A templomban két új és egy régebbi oltár, ezek mellett egy orgona is helyet kapott. Az építkezés összegét 5000 rajnai forintra taksálta a vizitátor.²³ A korábbi fényszarui fatemplomot – pontosabban annak fa építőanyagát – a szomszédos jászfelsőszentgyörgyiek vásárolták meg, és Kageneck vizitációja idején éppen a régi, Pentz által elhagyott

¹⁹ DOZA U155/3. fol. 126r. A jászkiséri esethez: GULYÁS 1999, 148., Soós 1985, 375., VÁNDORFY 1895, 114–115. Gulyás Éva is megjegyezte írásában, hogy a jászkisériek körében mai napig élő népi emlékezet, hogy a plébánost valójában női ruhába öltözött férfiak üldözték ki a községből. Ezt egyébként az 1746. évi püspöki egyházlátogatás is feljegyezte: GULYÁS 1999, 148., 14. jegyz., MIHALIK 2012. Kageneck is említi név nélkül, hogy Zorger János 1703-ban már jászberényi plébános volt. Később egri nagyprépost lett: MNL HML XII-2/d/111. 1713. év. Jászkiséren 1769-ben alakult meg végül a plébánia, addig az ott élő kisszámú katolikus közösség a szomszédos Jászapáti filiája volt: Soós 1985, 376.

²⁰ CSEH 2004, 269–271. Kyau jelentéséből is kitűnik, hogy a Német Lovagrend mint földesúr támogatta a plébániahálózat bővítését. Jászmihályteleknél a landkomtur feljegyezte, hogy ezért ők is Franz Ludwig von Pfalz-Neuburg német lovagrendi nagymester segítségét kérték Kyaun keresztül önálló plébánia alapításához. Jászdózsa egyébként 1704-ben, tehát egy évvel Kageneck vizitációja után nyert plébániai rangot. Első plébánosa éppen a már említett Zorger János jászkiséri, majd jászberényi plébános, utóbb egri nagyprépost fivére, Zorger Gergely, a későbbi erdélyi püspök lett: Soós 1985, 363.

²¹ MIHALIK 2012.

²² CSEH 1995, 222., 227., 230.

²³ DOZA U155/3. fol. 119v–120r. Soós Imre plébániatörténeti munkájából tudjuk, hogy a templomot a régi kisebb kápolna szentélyére építették, új főhajóval, kántorkórossal és toronnyal: Soós 1985, 365.

templomként említett szentélyhez állították fel.²⁴ A jászladányi templomról Kageneck megjegyezte, hogy bár kizárólag fából van építve, de teljesen fel van szerelve és díszítve, és három oltára is van.²⁵

Jászsós-szentgyörgyön 1699-ben egy „nádból épült” házat használtak templomként.²⁶ Kageneck is feljegyezte, hogy még ezt a nádtetejű és nádfalból épített templomot használják, ám ekkor már folyt az új, már kőtemplom építésének előkészítése, amelyhez az építőanyagot hat magyar mérföld távoból hozták.²⁷ A faragott köveket valójában már 1702-ben elkezdték hordani a Heves megyei Demjénből, majd 1703 elején kötöttek szerződést a templom építésére kőművesekkel. Nem sokkal Kageneck vizitációját követően, 1703. június 3-án áldották meg az új templomot.²⁸

Mindenképpen említést érdemel a régió központjának számító Jászberény templomainak leírása is.²⁹ A jászberényi Nagyboldogasszony-plébániatemplom, bár a lovagrendi vizitátor szerint igen tekintélyes, nagy épület volt, nem bírta befogadni a város lakosságát, így a hívek közül a szentmisék idején sokan a templomkertbe szorultak. A templom egyik tornyában egy ütőóra volt, így ez harangtoronyként is szolgált. Talán ez a torony lehetett az 1685-ben Molnár Bálint ácsmester által emelt új huszártorony a templom nyugati homlokzatának csúcsán.³⁰ Volt egy másik kis fa harangtorony is, amelyben a nagyharang kapott helyet. A templomhoz egy két emeletre osztott kőtorony csak később, 1722-ben épült meg, amelynek harangját 1723-ban szentelték fel.³¹

A templomot kőfal vette körbe,³² de a templomudvar szűkössége miatt a temetések az udvar falán kívül zajlottak. A kőfaltól nem messze, majdnem a város közepén állt a Szent Lőrinc-kápolna, Kageneck látta a Szent

24 DOZA U155/3. fol. 120r, CSEH 1995, 223. A korábbi fényzarui fatemplom épületfájának megvételét az is segíthette, hogy 1702-ben Telekessy István egri püspök megerősítette a község eljáróinak döntését, amely szerint a felsőszentgyörgyi malomból járó, a plébánost illető szombati vám felét három esztendőn át elkülönítik, amíg templomukat fel nem építik: Soós 1985, 364.

25 DOZA U155/3. fol. 126r.

26 CSEH 1995, 226.

27 DOZA U155/3. fol. 125v.

28 Soós 1985, 371.

29 DOZA U155/3. fol. 119r., 124r–125r.

30 Soós 1985, 357.

31 KOMÁROMY 1937, 65.

32 A templom körüli kőfalat már a török hódoltság idején, az oszmán hatalomtól külön erre szerzett engedéllyel 1663-ban is kijavították: Soós 1985, 357.

Lőrinc tiszteletére szentelt kis harangocskát is benne.³³ A plébániatemplom és a kápolnán kívül a Zagyva kanyarulata által a város félszigetet képező részén állt a jászberényi ferencesek kolostora. 1699-ben a kolostorban Pentz tudósítása szerint csak a gvárdián, egy ferences testvér és egy laikus élt. A templom teteje új volt, de még nem volt benne oltár, ezért a misét egy kis, újonnan felújított kápolnában tartották.³⁴ Kageneck látogatása idején már három szerzetes és egy laikus élt a kolostorban, melyről a komtur feljegyezte, hogy a török időben itt volt a jászberényi palánkvár.

Rendkívül érdekes és értékes Kageneck leírása a plébániatemplomban őrzött Lehel-kürtjéről.³⁵ Bár Lehel vezér és a kütről szóló legenda már a 14. században lejegyzésre került a Képes Krónikában, annak egyik első leírása épp Kagenecktól származik; a 18. századtól megszorodó leírások, vizsgálatok mind későbbiek.³⁶ A kürtöt a templom szentélyében őrizték, és Kageneck is feljegyezte róla, hogy a hagyomány a jász kunok harcias vezetőjének, Lehelnek tulajdonítja a kürtöt. Lehel a kivégzése előtt azt kérte a császártól, hogy még egyszer utoljára megfújhassa vadászkürtjét és azzal halálra sújtotta Konrád császárt, azt mondván, hogy előreküldi a pokolba, hogy ott őt szolgálja. A kürt díszítéséül szolgáló figurák, alakok egykor teljesen arannyal voltak bevonva, ám egy bizonyos török basa – pénzsóvárságát enyhítendő – kivésette azokat. A kürt pedig bekerült Jászberény címerébe is, egy kürtöt fújó ember alakjában, hogy megerősítse a hagyományt – jegyezte fel Kageneck.³⁷

³³ A Szt. Lőrinc-kápolnát 1698-ban építette a város, majd 1713-ban az 1709–1710. évi pestisjárvány után fogadalomból egy Rozália-kápolnát is emeltek még: Soós 1985, 357.

³⁴ CSEH 1995, 217. A ferencesek, bár a tizenöt éves háború időszakában elhagyták Jászberényt, vándorprédikátorokként állandó jelleggel részt vettek Gyöngyösről kiindulva a jászberényi hitéletben. 1694-ben tért vissza Hetényi Albert és Takács Lőrinc atya a városba. Ekkor a kolostor lakhatatlansága miatt valószínűleg az egyik hívónél kaptak szállást. 1695-re a város segedelmével a régi kolostorhoz közel egy kis házat építhettek maguknak. Ezzel egyidőben felújították a régi Szt. László-kápolnát, ahol a templom elkészültéig végezték az istentiszteleteket. Ezután kezdtek hozzá a templom felújításához, amelynek egy részét 1698-ra már tetővel látták el. SZÁNTÓ 1974, 55., 61–63.

³⁵ DOZA U155/3. fol. 124v–125r.

³⁶ A Lehel-kürt korai irodalmára lásd BLÉNESSY 1937, 19–20. A lovagrend 1702. évi beiktatásakor is keletkezett egy rövid, egymondatos lejegyzés Sebastian Reteltől: „egy régi elefántcsont kürtött mutattak, mellyel Capitain Lech Konrád császárt agyonütötte volna”. SELMECZI 2003, 96. Selmeczi László említi és hosszabban idézi Kageneck leírását is, kiemelve annak jelentőségét.

³⁷ Jászberény címerében csak a kürt látható, a kürtöt fújó vitéz a Jász Kerület címerében, majd a mai napig Jász-Nagykun-Szolnok megye címerében található.

A vizitáció szinte majdnem minden jász település plébánosát jellemzi egy-egy mondattal, de név nélkül. Azonban más forrásokból azonosíthatóak, amelyek alapján Kageneck értesülései helytállónak bizonyulnak. Jászfényszaru plébánosáról feljegyzi, hogy Bécsben a Pazmaneum növendékeként végezte el filozófiai és teológiai stúdiumait, és fényszarui működését megelőzően már két plébánián szolgált.³⁸ Hasonlóan Bécsben végzett a jászjákóhalmi plébános is, akit Kageneck egy egyenes, igaz emberként jellemezett. A Jákóhalmához tartozó két filiát, Jászdózsát és Jász-mihálytelket is nagy szorgalommal látta el, lehetősége szerint felvirágoztatta őket. Egyházának jövedelmével beérte, noha maga mellett nagyon idős édesapját is el kellett látnia, ennek ellenére más gazdálkodást nem folytatott.³⁹ Szintén tanult, igyekvő, a hívekkel jó kapcsolatot ápoló papként jellemezték a jászapáti plébánost is, akit nem akadályozott működésében a plébániájához tartozó leányegyház ellátásának gondja.⁴⁰

Az árokszállási plébános már harminc esztendeje szolgált a településen, napi kétszer misézett, idős, kiérdemesült papnak írták.⁴¹ Ez csak részben adathozható, mivel Czétényi Miklós árokszállási plébános csak 1694-ben kezdte meg működését a községben, és szolgált egészen 1712-ig. Viszont az igaz, hogy elődje, Várkonyi Mátyás közel negyven évig, 1655–1694 között szolgált helyi plébánosként.⁴² Azonban Czétényi sem lehetett már fiatal, mivel 1669-ben mint jászói konventuális szerepelt a Csáky család egyik perében.⁴³ Czétényivel szemben a jászfelsőszentgyörgyi plébánosról viszont éppen azt említették, hogy nagyon fiatal, csupán a vizitáció előtt két évvel fejezte be tanulmányait. Ennek ellenére szorgalmas és

³⁸ DOZA U155/3. fol. 119v. Feltehetőleg Kiss Antalról van szó, aki 1690–1695 között tanult a bécsi egyetemen, később egri örkanonok, választott korcsulai püspök is lett. FAZEKAS 2003, nr. 817.

³⁹ DOZA U155/3. fol. 124r. Bognár András 1691–1693 között végezte a teológiát Bécsben, 1699-ben már Jászfákóhalmán szolgált, 33 évesnek írták. Később 1706-ban ecsédi plébános. FAZEKAS 2003, nr. 777.

⁴⁰ DOZA U155/3. fol. 125v. 1703-ban Váraszói Mátyás volt a jászapáti plébános, aki a hódoltság utáni első plébánosa volt a településnek. Ő kezdte el vezetni az anyakönyveket, új templomi felszerelésről gondoskodott, 1700-ban a hívek segítségével restauráltatta a templom két tornyát. 1704-ben pásztói plébános lett. VÁNDORFY 1895, 94., Soós 1985, 372.

⁴¹ DOZA U155/3. fol. 120v.

⁴² KISS 1996, 14–15.

⁴³ MNL HML XII-1/75. nr. 110. Ekkor már 1669 előtti időkről vall, amikor a Jászó melletti Somodiban volt plébános. Mivel az egri püspökök ekkoriban hol Jászón, hol Kassán tartották székhelyüket, és jászói prépostságot is viseltek, így kerülhetett a század végén Czétényi az egri egyházmegyei Jászárokszállásra.

jámbor papként jellemezték. Sőt – jegyezte fel a vizitátor – pár nappal a vizitáció előtt végzett egy asszonyon ördögűzést. Azt is kiemelték, hogy bár a plébánia nagyon rossz állapotú volt, mégis elégedettnek tűnt helyzetével, édesanyjával és egy hajadon lánytestvérével élt együtt.⁴⁴ Összesen tehát hét világi pap szolgált a jász településeken 1703-ban, mellettük Jászberényben a ferences kolostorban a gvárdián, két ferences szerzetes és egy laikus testvér élt.

A jákóhalmi plébános kapcsán már láthattuk, hogy Kageneck röviden jellemezte anyagi körülményeit, azaz, hogy az egyházi, plébániai jövedelmeken kívül más gazdálkodást nem folytatott. A diáriumot követő összegzésben a vizitátor bővebben is kitért a plébánosi jövedelmek kérdésére. Az egyik alapvető jövedelemforrás a párbér volt, ami évi egy vagy fél kila vegyesgabona-juttatást és 8 garast jelentett. Stóladíjra keresztelés és esketés után egy cipó és egy jérce járt. Temetésre az egyszerű szertartásért ötven krajcárt, míg halotti prédikációval együtt egy tallért kaptak. Emellett járt még valamennyi a szántóföldekről és kaszálóról.⁴⁵

Több ponton összecseng a Kageneck-féle leírás az 1697. évi jászfény-szarui plébánosi konvencióval. A párbért a szolgálknak felerészben kellett megfizetni, így válik érthetővé Kageneck leírása a párbér egy vagy fél kilás megadásáról. Ráadásul a pénzt két részletben kellett megfizetni, a szokás szerint Szent György- és Szent Mihály-napra. A plébánossal kötött egyházközségi szerződés ezeken kívül még számos más tételt is felsorolt Jászfényszarun: őszi és tavaszi vetésből megadott mennyiség, egy hízlalt sertés, különféle mértékben só, túró, faggyú, vaj, hús, bor. Ezeket a természetbeni juttatásokat más munkajáradékok egészítették ki: favágás és -hordás, kaszálás, gyomlálás, szántás-vetés, őrlés, levélhordás. A stóladíjakban volt némi eltérés. A fény-szarui szerződés nem rendezte a keresztelés után járó stóladíjat. Esketésre a szegényebb lakosoktól fél tallért, legfeljebb három máriást kérhettek, míg a módosabb gazdáktól hat máriást vagy két rajnai forintot.⁴⁶ Egyszerű temetésért 16 poltura (vagyis 8 garas), olvasó miséért fél rajnai forint, énekes miséért egy rajnai forint, prédikálásért egy tallér járt.⁴⁷ Bár a temetés jobban differenciált volt a fény-szarui

⁴⁴ DOZA U155/3. fol. 120r. Kiss László 1701-ben került Jászfelsőszentgyörgyre plébánosnak. Soós 1985, 364.

⁴⁵ DOZA U155/3. fol. 145v.

⁴⁶ Két rajnai forint ért egy tallért. A három máriás körülbelül éppen egy rajnai forintot ért.

⁴⁷ MNL OL Mikrofilmtár 21377. d. Jászfényszaru község közgyűlésének iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek I., pag. 1–2.

konvenció esetében, a stóladíj is nagyjából megfelelt a Kageneck által leírtaknak.

A plébánosok jövedelme érzékeny pont volt a helyi közösséggel való kapcsolatban, jól mutatja ezt Csomortány Imre jászapáti plébános és híveinek ellentéte. 1712-ből csak egy töredékes, Telekessy István egri püspök által megismert konvenció ismert, amely azonban feltehetőleg egybevágott a jászfényszarui megállapodás tendenciáival.⁴⁸ 1720-ra azonban a plébános és a hívek között konfliktus tört ki, amely odáig fajult, hogy a plébános előbb el akarta hagyni szolgálati helyét, majd a lakosokat az egri szentszék elé idéztette. Az ügyben ráadásul némi jogi huzavona támadt a földbirtokos Német Lovagrend és az egri püspökség között, hogy kinek van bírói illetékessége az ügyben. Végül a lovagrend és a püspökség közös fellépésének hatására 1721 őszére új egyezség született az apáti lakosok és plébánosuk között. Szabályozták a párbért és a stóladíjakat, az ezen felül járó egyéb természetbeni és munkajáradékokat. Ezek nagyrészt egybevágóak a két évtizeddel korábbi fényszarui konvenció és a Kageneck-féle vizitációs jelentés adataival. A keresztelésért továbbra is egy cipő és egy jérce járt. Esketésért a szegényektől két, a tehetősebbektől négy máriás járt, a nemesek tetszésük szerint fizettek. A temetésért járó juttatások megmaradtak a korábbiak szerint, akár a helyi, akár máshonnan való plébános vagy szerzetes temetett engedéllyel. Egyedül akkor nem kapott a plébános semmit, ha az iskolamester temetett.⁴⁹

Az 1746. évi egyházlátogatás már az egész régióra nézve súlyos hiányosságokat tárt fel a javadalmakat illetően. Az 1745. évi megváltást követően, a kegyúri joggyakorlást visszanyerő községek ekkor már évek óta csökkentették, visszatartották a plébános és a plébániai alkalmazottak fizetését. A püspök ezért már 1745 őszén kemény hangú levélben figyelmeztette a jász városok gyűlését, hogy a plébániai javadalmak rendjének megváltoztatására csak a püspöknek van joga. Bár a jász gyűlés hajlott az engedelmességre, az 1746. évi vizitáció idején még mindig jelentős volt a hátralék.⁵⁰

A kegyúri jogok gyakorlása körül sem volt egyértelmű a helyzet. Kageneck a Jászságról írt összefoglaló állapotjelentésben leszögezte, hogy a *jus patronatus* a terület megvételekor az adománylevéllel együtt teljesen a lovagrend kapta meg. Megjegyzi, hogy addig egyébként a közösségek

⁴⁸ EÉL AV nr. 1260.

⁴⁹ EÉL AV nr. 1260.

⁵⁰ MIHALIK 2012, 135.

kezében volt, akik évente szerződtek újra a plébánossal, azonban ezt megtiltották számukra.⁵¹ Ugyanis II. Ulászló 1512. évi XII. törvénycikkének értelmében a jázsági kegyúri jogokat a jász kapitányok, rajtuk keresztül pedig a helyi közösségek gyakorolták.⁵² A Jázság és azzal együtt a kegyúri jogok eladása miatt már a beiktatáskor, 1702-ben tiltakozott Telekessy István egri püspök, mert a *jus patronatus* ilyen módon történő változása az egyházmegye érdekeit is sértette. Bár a Német Lovagrendi nagymester, Franz Ludwig von Pfalz-Neuburg és az egri püspök között már ekkor megindult a tárgyalás, az csak közel két évtizedes tárgyalássorozatot követően vezetett eredményre. A helyzet addig feszült maradt, hiszen például Jászárokszálláson a lovagrendi tisztartó lemondásra akarta bírni a helybéli plébánost, Czétényi Miklóst, és kegyúri jogával élve akart új plébánost behozni.⁵³ A kegyúri jogok körüli tárgyalások már Telekessy István püspök utódjának, Erdődy Gábor Antalnak az idejében, 1721-ben zárultak le. Ennek értelmében a püspök elfogadta a Német Lovagrend ajánlási jogát úgy, hogy a beiktatás joga viszont a püspöknél maradt. Azonban azt is fenntartotta, hogy a plébánosok fegyelmi ügyei, a jázsági szentszéki ügyek továbbra is az egri püspök elé tartoznak. A lovagrend ígéretet tett, hogy a rend birtokában lévő településeken a plébániákhoz és templomokhoz tartozó jogokat megőrzi és megvédi. A nagymester megígérte, hogy ő és utódai a plébánosi posztra arra alkalmas, példás erkölcsű, magyar nyelven tudó, a hívek épülésére szolgáló jelöltet ajánlanak, továbbá elfogadta, hogy mivel a rend nem tart fent szemináriumot, ezért az egyházmegyes püspök javaslatát veszi a jelölésnél tekintetbe. Ezzel egybevéve azt is elfogadta, hogy a plébánia esetleges megüresedésével a püspök vagy a püspöki helynök joga, hogy a plébánia élére adminisztrátorként egy megfelelő papot állítson ideiglenesen. A nagymester ugyancsak jóváhagyta a püspök bírói joghatóságát a jázsági plébánosok felett. A lovagrendi nagymesternek hat hónap állt rendelkezésére, hogy megfelelő jelöltet ajánljon beiktatásra az egri püspöknek. Szintén szabályozták, hogy ha a püspök valamely jász településről a plébánost áthelyezné, akkor a Német Lovagrendet erről értesíteni kell, hogy három hónapon belül az utódjelöltről javaslatot tehesen. A plébánosok végrendeletének ügyét is rendezték. Ha végrendelet hátrahagyásával halna meg a plébános, úgy a végrendeleti végrehajtót a püspök vagy helynöke küldheti ki, míg végrendelet nélküli

⁵¹ DOZA U155/3. fol. 146r.

⁵² Kocsis 1994, 130.

⁵³ Kiss 1996, 16., 20.

elhalálozás esetén a magyarországi szokás szerinti háromfelé osztás következett. A Német Lovagrend számára fenntartották a jogot, hogy a hagyatéki összeírás elkészítésénél a helyi képviselője jelen lehetett.⁵⁴

A Jászság 1702. évi eladatását követően az első legrészletesebb leírásunk a régió állapotáról Kageneck vizitációs jelentése. A törökellenes felszabadító háború időszakát követően a Jászság ismételt benépesülése, a korábbi és az új lakosok letelepedése lényegében 1697 körülre lezárult.⁵⁵ A meginduló konszolidációs folyamatban óriási szerep jutott a római katolikus egyháznak és helyi képviselőinek, a plébánosoknak. A templomok újjáépítése, új plébániák kialakítása, megfelelő plébánosok beiktatása, a közösségek megszervezése, vallásos társulatok alapítása mind-mind ebbe az irányba mutatnak. Ebből a helyi társadalom is nagymértékben kivette a részét, a templomépítésekben betöltött áldozatos szerepvállalás, a plébánosok fizetése mind ezt mutatják.⁵⁶ A folyamat ugyanis nem kizárólagosan egy felülről jövő folyamat volt, hanem a helyi kisközösségek is a katolikus megújulás aktív résztvevői, és nem egy esetben legfőbb szereplői voltak. A felsőbb hatóságok, a földesúr, az egyház, a kormányzati szervek az irányokat szabták meg, de végül a lokális kereteket a felülről és alulról jövő kezdeményezések keveredése, egymásra való hatása vagy éppen ütközése hozta létre.

Az egri püspökség és a Német Lovagrend kegyúri vitái is interpretálhatóak a közösségek igényeinek figyelembevétele és az annak való megfelelés irányából is. Erre utal, hogy a Német Lovagrend figyelembe vette a régió szokásait, körülményeit, ennek fényében tett ígéretet később arra, hogy a plébánosi posztra alkalmas, példás erkölcsű, magyar nyelven tudó, a hívek épülésére szolgáló személyt ajánlanak. Ha csak a Kageneck látogatása idején működő plébánosok során végigtekintünk, látható, hogy művelt, megfelelően képzett papság gondozta a jászsági híveket, és plébánosaik közül többen rendre az egri káptalan tagjai közé emelkedtek. A magyar nyelvű papok ajánlásának hangsúlyozása mutatja a térség etnikai-felekezeti viszonyainak ismeretéhez való alkalmazkodást is, amely egyébként az egri püspökség más területein is szembetűnő jelenség volt a későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján.⁵⁷

⁵⁴ DOZA U155/3. fol. 526r–528v.

⁵⁵ BENEDEK 1981, 103.

⁵⁶ Hasonló folyamatra és jelenségre hívja fel a figyelmet a pécsi egyházmegye kapcsán GÓZSY-VARGA 2009, 225–264.

⁵⁷ MIHALIK 2012, 132–133., 136.

A helyi konfliktusokba való belépésük, így például a papi jövedelmek körül folyó lokális ellentétekbe való beavatkozás is azt szolgálta, hogy mindkét fél számára megfelelő egyezség szülessen. A földesúr, a Német Lovagrend törődését azonban már maga a Kageneck-féle vizitációs jelentés is mutatja, hiszen a gazdasági érdekekhez kapcsolódó pontok mellett mind a diárium, mind az állapotjelentés során is hangsúlyosan jelentkezett az egyházi viszonyok ismertetése. Bár a Német Lovagrend földesuraságával a jászok és kunok időlegesen elvesztették korábbi privilegizált helyzetüket, az egyházi újjászerveződés terén kölcsönös együttműködés és szerepvállalás is megfigyelhető.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

DOZA	Deutschordens Zentralarchiv (Wien)
EÉL, AV	Egri Érseki Levéltár (Eger), Archivum vetus
MNL HML	Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (Eger)
MNL OL	

Szakirodalom

BENEDEK 1981	BENEDEK Gyula: Szolnok megye újjátelepülése a török hódoltság után. <i>Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv</i> (1981), 103–122.
BERLÁSZ 1937	BERLÁSZ Jenő: A Német Lovagrend bécsi levéltára. Az „Ungarn”-csoport. <i>Levéltári Közlemények</i> 15(1937), 74–83.
BLÉNESSY 1937	BLÉNESSY János: A Lehelkürt ismertetése és irodalma. <i>A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve</i> 1(1937), 16–29.
CSEH 1995	CSEH Géza: A Jászság leírása az 1699. évi Pentz-féle összeírásban. <i>Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve</i> 10(1995), 213–232.
CSEH 2002	CSEH Géza: A Nagykunság leírása az 1699. évi Pentz-féle összeírásban. <i>Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve</i> 17(2002), 195–220.
CSEH 2003	CSEH Géza: A Jászkunság történetének forrásai a Német Lovagrend Központi Levéltárában. <i>Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve</i> 18(2003), 313–335.
CSEH 2004a	CSEH Géza: A Jászkunság történetének forrásai a Német Lovagrend Központi Levéltárában. <i>Lymbus</i> 2004, 235–248.
CSEH 2004b	CSEH Géza: Kyau lovagrendi landkomtur 1714. évi jelentése a Jászkunságról. <i>Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve</i> 19(2004), 263–279.

- FÖLDEVÁRY 1898 FÖLDEVÁRY László: *Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez*. 1–2. rész. Budapest, 1898.
- GÓZSY–VARGA 2009 GÓZSY Zoltán – VARGA Szabolcs: A pécsi egyházmegye plébániahálózatának újjászervezése a 18. század első felében. In: *Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon. Különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740)*. Szerk. GÓZSY Zoltán, VARGA Szabolcs, VÉRTESI Lázár. Pécs, 2009 (*Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis* 7), 225–264.
- GULYÁS 1999 GULYÁS Éva: Felekezeti konfliktusok és kulturális különbségek a Jászkunságban a XVIII–XX. században. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 11(1999), 147–156.
- ILLÉSSY 1900 ILLÉSSY János: A jászkun kerületek visszaállítása 1745-ben. *Századok* 34(1900), 247–249.
- ILLÉSSY 1902 ILLÉSSY János: Kageneck utinaplója a Jászkunságról 1703-ban. *Nagy-Kunság* 27(1902), 31. sz., 1902. augusztus 3., 1–2., 32. sz., 1902. augusztus 10., 1–3.
- ILLÉSSY 1905 ILLÉSSY János: A Jász-kunság eladása a német lovagrendnek. *Századok* 39(1905), 25–38., 139–157.
- KAPOSVÁRI 1986 KAPOSVÁRI Gyula: A német lovagrend jászkun vonatkozású levéltári fondjai. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 1(1986), 257–277.
- KISS 1979 KISS József: *A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731)*. Budapest, 1979.
- KISS 1996 KISS József: *Jászárokszállás és barokk temploma a 18. században*. Jászárokszállás, 1996.
- KOCSIS 1994 KOCSIS Gyula: A jászági kiváltságok tartalmának változása a török hódoltság alatt. A központi irányítás és a helyi érdek együttműködésének egy példája. In: *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás*. Szerk. KISBÁN Eszter. Budapest, 1994, 129–137.

- KOMÁROMY 1937 KOMÁROMY János: A jászberényi Nagyboldogasszony-főtemplom építéstörténete 1805-ig. *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve* 1(1937), 60–74.
- MIHALIK 2012 Parish Priests and Communities in the Diocese of Eger in the mid-18th century. *Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts* 26(2012), 127–141.
- Milleniumi emlékkönyv 2000 *Milleniumi emlékkönyv. Válogatás Jász-Nagykun-Szolnok megye írásos emlékeiből.* Szerk. ZÁDORNÉ ZSOLDOS Mária. Szolnok, 2000.
- MOLNÁR 2005 MOLNÁR Antal: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században.* Budapest, 2005 (METEM könyvek 49.).
- SELMECZI 2003 SELMECZI László: A „jászkürt”. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 13(2003), 95–110.
- Soós 1985 Soós Imre: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése.* Budapest, 1985 (Az egri főegyházmegye schematizmusa II.).
- VÁNDORFY 1895 VÁNDORFY János: *Jász-Apáthi város egyházának multja és jelene.* Eger, 1895.

Ecclesiastical Data about Jazygia in the Visitation Report of Heinrich von Kageneck, Landkomtur of the Teutonic Order in 1703

This essay is based on the Visitation Report of Heinrich von Kageneck held in the Central Archive of the Teutonic Order in Vienna. In 1702, the Order bought the territory of Jazygia and Cumania in Central Hungary, which was privileged since the Middle Ages. During the sixteenth and seventeenth centuries the territories were under Ottoman rule. After the reoccupation of the area in 1685–1687, the Jazygia and Cumania were treated as newly acquired territories by the Habsburg court, and were sold to the Teutonic Order. Heinrich von Kageneck, an official of the Order visited Jazygia and Cumania in 1703 and prepared a detailed report about it. The essay examines the ecclesiastical state of Jazygia, which was mostly Catholic. The report of Kageneck gives an overview on the churches, the parish priests, the ecclesiastical administration and the income of the priests. I also present the contemporary conflicts concerning this territory. The communities tried to hold back the payments for the Order. This problem emerged again in the 1740's. Another conflict was between the Teutonic Order and the Bishops of Eger around patron rights. But despite all the disputes, the Catholic Church have gone through a great progress in the first half of the eighteenth century, and the Kageneck-report shows the very first results of the development.

GÉRA ELEONÓRA

Don Thomaso Raspassani, a vízivárosi „magyar” vikárius leleplezése*

Előszó

Bak Borbála tanárnő történeti földrajz, de különösen magyar iratolvasás óráinak szellemisége, az általa képviselt precizitás és szakmai alázat nagy hatást tett rám, ahogyan más diáktársaimra is. Esetemben a nyelv ugyan németre és latinra változott, de a tanárnő által közvetített összetett szemléletmódot, a régmúlt idők szövegeinek értelmezéséhez vezető rögzített út bemutatását máig meghatározónak, példaértékűnek tartom. Az órákon hamar megértettük: a szöveg betűhív átírását még korántsem nevezhetjük forrásközlésnek, legfeljebb kiindulási alap lehet, a leírtak megértése, a tartalom elemzése és szélesebb kontextusba helyezése ennél jóval komplexebb tudást, körültekintést igényel. Az alább következő sok évszázados rejtély megoldásához vezető út jól érzékelteti, milyen nehézségekbe ütközhet, akarva-akaratlanul milyen könnyen félrevezethető még a leg gondosabb kutató is, ha nem lát túl a „saját városán vagy országán”, illetve mekkora szerepe lehet akár a véletlennek is.

A 18. század eleji Budán a forrásokban don Thomaso Raspassaninak nevezett vízivárosi katolikus pap közismertségnek örvendett, bár szerepének és személyiségének megítélése az érzelmek széles spektrumát járta be: életében a városi magisztrátus és a német lakosság folyamatosan az elűldözésén munkálkodott, a kisebbségi létbe szorult magyarok bálványozták, halálában pedig a „jezsuita elnyomás” egykori jelképéből hirtelen a városi szabadságok védelmezőjévé vált. Raspassani emlékét ma is őrzi a főváros egyik forgalmas terén (ma Batthyány tér), a Duna partjától nem messze magasodó hatalmas barokk épület, a kívánságára Szent Annáról elnevezett templom. Életrajzot vagy külön tanulmányt még nem írtak róla,

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási ösztöndíjának támogatásával készült.

de a város kegyúri jogával, vallási életével kapcsolatos írásokban, illetve a Szent Anna-templom történetét feldolgozó munkákban megkerülhetetlen személynek számított. Koszovóban töltött éveit, származását azonban mindaddig homály fedte, a kortársak és a történészek – beleértve saját magát is – elfogadták Raspassani kijelentését és a kortársai vélekedését, így nem kérdőjelezték meg családja itáliai eredetét.¹ Raspassani koszovói tevékenységéről, a szülőföldjén kirobbantott oszmánellenes felkelésben játszott vezető szerepéről a magyarországi kutatók egészen a közelmúltig nem értesültek, sőt, a város- és egyháztörténészek előtt főszereplőnk részvétele a magyarországi törökellenes visszafoglaló háborúban teljesen ismeretlen maradt.² Ez különösen érdekes, tekintve, hogy a Veterani gróf vezette Habsburg-seregek Lugosnál elszenvedett vereségének elemzéséhez az egyik fontos forrás a Raspassani tollából származó, német fordításban 1788-ban nyomtatásban megjelentetett levél.³ Az albán történetírás sorsfordítónak tekinti azt az időszakot, amikor I. Lipót császár az Oszmán Birodalom ellen indított támadásokkal párhuzamosan támogatásáról biztosította az ellenfél uralma alatt élő etnikai-vallási közösségeket. Az ortodox (III.) Csernovics Arzén pátriárka távollétében – Buda felszabadításával közel azonos időben – a lázadók élére a területen élő katolikus papok álltak, akiknek egyik név szerint ismert, fontos vezéralakja a később Budán megtelepedett Thoma Raspassani (Thoma Raspassanović) volt. A felkelés elfojtását követően a Koszovóban született, itáliai papi szemináriumban tanult szabadságharcosnak menekülnie kellett.⁴ Az albán nemzeti mozgalom korai történetét vizsgáló történészek sem tudtak többet hősiükről néhány kósza pletykánál, melyek szerint Magyarországon még sokáig élt.⁵ Néhány szerencsés véletlennek köszönhetően derült fény a sok évszázados titokra, és a svájci Albenisches Institut (Sankt Gallen) együttműködésben első ízben kíséreljük meg e birodalmakon átívelő, rendkívüli életpálya nyomon követését. Jelen tanulmány a rendelkezésre álló nem túl bőséges, de korábban nem használt forrásanyag bevonásával próbálja bemutatni a Raspassanit körülvevő új világ rendkívüli körülmé-

¹ NÉMETHY 1876, 157–159., SCHOEN 1930, 31.

² Raspassani szerepéről a törökellenes felszabadító háborúkban szerb nyelven 1956-ban jelent meg egy tanulmány: VESELINOVIC 1956.

³ Des Grafen Veterani, 165–166.

⁴ 1648-ban született. Tanulmányai elvégzése után visszatért szülőföldjére és Pjetër Bogdan skopjei érsek vikáriusa lett, majd 1679-től plébános Prizrenben. MALCOLM 1998, 148., 158., 162., 166., ISENI 2008, 114., FORCADE–NIVET 2008, 75.

⁵ MALCOLM 1998, 148., 158., 162., 166., ISENI 2008, 114., FORCADE–NIVET 2008, 75.

nyeit, szerepét Buda városfejlődésében, illetve próbál magyarázatot adni a rejtőzködő életmód hátterére.

A visszafoglalt Buda benépesítése

A középkorban virágkorát élő magyar főváros és királyi székhely későbbi sorsának alakulása egyedülálló az európai fővárosok történetében. A középkorban kialakult széles körű kiváltságokkal rendelkező német–magyar polgárváros története az oszmán hódítás következtében 1541 után egyik napról a másikra, tragikus hirtelenséggel megszakadt. A lakosság elmenekült, fogságba került vagy meghalt, az évszázados kulturális örökség jelentős része veszendőbe ment. A török hódoltság égisze alatt a város másodvirágzásnak indult, az idetevendő utazók megcsodálták Buda szépségét, főleg az oszmán világban népszerű fürdőkultúra kibontakozásáról szóltak nagy elismeréssel. Hajdani fővárosi rangjának elvesztése után azonban Buda a keresztény ország szívéből egy hatalmas birodalom periferiális településévé lett, a határtól csak egy ugrásnyira lévő város mégis képes volt újra feléledni. A Budára érkezett török utazó, a hírneves Evlia Cselebi 1663-ban a várnegyed régi házairól és a középkori királyi palota kivételes szépségéről írt.⁶ A hódoltság alatt a megkopott fényű település lakosságát ismét a korábbi századokban szokásos vallási-nyelvi sokszínűség jellemezte. A legkülönbözőbb területekről összesereglett mohamedán hitűek mellett nagy létszámú katolikus és református magyar kolónia, ortodox vallású bevándorlók, valamint tekintélyes zsidó közösség élt egymás szomszédságában.

Bécs 1683-as török ostroma ráébresztette az európai hatalmakat az Oszmán Birodalom közvetlen közelségének veszélyeire. A pápa felhívása a kereszties hadjáratra katolikus körökben nagy visszhangra talált. Az európai közvélemény a korábban többször is hiába ostromolt Buda visszavívásának szimbolikus jelentőséget tulajdonított. Úgy tartották, hogy az egykori magyar főváros visszaszerzése végérvényesen megpecsételi a törökök magyarországi tartózkodását, és rövid idő alatt az egész terület felszabadítását fogja jelenteni. Az 1686-os ostrom következtében a város ismét elveszítette lakóit, díszes épületei romba dőltek, kultúrája részben újra az enyészeté lett. Bél Mátyás következő leírása a királyi palota sorsáról akár metaforaként is értelmezhető: „Elsősorban a várpalotát fájlalták, akik

⁶ Buda visszafoglalása, 33–36., 55., 57.

hajdani állapotában látták valamikor, vagy a történelemből ismerték. Ebből a ragyogó és a királyi fenség mutogatására készült székhelyből nem maradt más, csak átlýuggatott s romba dőlt falak, beomlott boltívek, paloták, tanácstermek, csúnyán bezúzott lakomázóhelyek, csonka tornyok, összetört sétányok, tátongó cellák, melyeknek mélyéből mindenféle dögvészes lehelet gőzölgött elő. A terület, mely (ha nem is volt túlzottan tágas) hajdanában magán hordozta a királyi pompa jegyét, szinte járhatatlan volt a romhalmazoktól vagy a rakásban heverő temetetlen holttestektől.”⁷

A kórákásból – ahogyan 1733-ban a budai Franz Vanossi (Vánossy Ferenc) írta – a második pusztulás után ismét város született. Buda és Pest középkori kiváltságait, előbbi főváros és királyi székhely mivoltát a kollektív emlékezet megtartotta, ebben fontos szerepe volt a középkorban keletkezett budai jogkönyv és az ezen alapuló tárnoki jog kora újkori továbbélésének. Buda – török kézre kerülése után – Gönczi Katalin szavait idézve Magyarország virtuális fővárosaként létezett tovább, és az európai köztudatban is fővárosként ismerték. A város múltja, jelentősége a keresztények között feljegyzései tanúsága szerint Evlia Cselebi előtt sem maradt titokban: „*E vár ugyanis az egész keresztény nemzetnek szemében van. Sőt úgy tesznek, mintha Buda az övék volna, s akiknek a régi időben Budán házuk és birtokuk volt, azokat, miként hajdan, gazdagoknak tartják s leányaikat hozzájuk adják. A hét király eleget erölteti is a bécsi királyt, mondván: Vegyük el Budavárát!*” A világ városairól készült 17. századi térkép felirata szerint „*Buda, vulgo Ofen, prima et regia Ungaricae regni civitas*”.⁸ A hajdani magyar főváros visszavívása nagy európai visszhangot váltott ki, a kontinens neves városai-ban (például Bécs, Róma, Amszterdam, Párizs, Madrid, Velence) napokig tartó harangzúgással, hálaadó szentmisékkal és körmenetekkel, népünnepekkel, a győzelemről és az ünnepségekről szóló röplapokkal ünnepele-ték a régen várt eseményt.⁹

A Habsburg Birodalom döntéshozói tudatosan készültek a töröktől visszahódított részek uralmuk alá vonására, mivel a hadi eseményekkel párhuzamosan már kidolgozták a visszakerülő területek újjászervezésének, igazgatásának alapelveit. Már a tervezési szakaszban egyértelművé vált, hogy a fegyverrel visszahódított (*vi armorum*) területek nem kerülnek vissza automatikusan a magyar kormányhatóságok felügyelete alá, hanem bizonyos ideig a bécsi székhelyű Udvari Kamara közvetlen

⁷ BÉL 1986, 105.

⁸ BLAZOVICH 2006, 73–83., Buda visszafoglalása, 36., GÖNCZI 2006, 69–71.

⁹ Buda visszafoglalása, 565–568.

irányítása alatt maradnak. Ez egyben azt is jelentette, hogy a hatóságok a spontán bevándorlás helyett inkább az irányított betelepítést szorgalmazták.¹⁰ A protestáns hit felé hajló magyarok helyett megbízható katolikusokat, és elsősorban német anyanyelvűeket vártak az elnéptelenedett országrészekbe. Ingyen házhelyekkel, házakkal, adómentességgel és más kedvezményekkel igyekeztek a hadsereg ellátásához és az újjáépítéshez szükséges mesterségek képviselőit Magyarországra csalogatni. Budán a lakosság betelepítését, az épületek újjáépítését, a városi élet újraindítását – kezdetben a katonasággal párhuzamosan – a Bécsi Udvari Kamara telepített szervei (*Offner Kameral Inspektion, Offner Kameral Administration*) végezték. Az Udvari Kamara 1689-es rendeletének értelmében Werlein kamarai inspektor a Várban kizárólag katolikus vallású lakosság megtelepedését engedélyezhette.¹¹ Az első polgárok kijelölése és a magisztrátus kinevezése egyértelművé tette, hogy a városban a politikai-gazdasági élet letéteményesei a katolikus németek. A stratégiai fontosságúnak ítélt Várban egyébként a magyarok betelepődését sem látták szívesen, ők a külvárosokba szorultak. A Horvátvárosban letelepedett protestáns magyarokat és délszlávokat az 1692–1693-as pestisjárvány után tömegesen katolikus hitre térítették vagy elűzték.

A török kiűzését követően (1686) az első lakosok a Várban és a Vízi városban rendezkedtek be, 1688 őszén 98 házban laktak. Huszonkét háztulajdonos, az összes lakóingatlan tulajdonosi állományának mintegy negyed része az állami hivatalnokok és a katonatisztek köréből került ki. Első alkalommal a Várban 79, a Vízi városban pedig 19 épületet tettek lakhatóvá. Schmall Lajos az első telepések számát családonként öt főt számítva 490 lélekre becsülte, ehhez hozzávett házanként átlagosan legalább két bérlőt, így kapott 686 fő körüli lakosságszámot eredményül. Az 1690-es évek elején terjedő pestis pusztítását valamennyire ellensúlyozta az évtized végéig folyamatos bevándorlás. A törökök elől menekülő ortodox délszlávok ebben az évtizedben telepedtek le Buda Tabánnak vagy új lakosairól Rácvárosnak nevezett külvárosába. Az ipeki pátriárka vezette ortodox betelepülőket az állami hatóságok szívesen fogadták, és különféle kedvezményekkel (például saját albírótság) bírták letelepedésre. Az ortodox délszlávok mellett kisebb számban más balkáni eredetű bevándorlók is érkeztek, akik közül legkönnyebben talán a görögök azonosíthatók. Érdemes említést tenni az ortodox egyház mellett létrejött másik

¹⁰ Soós 2008, 17–19.

¹¹ BFL IV.1019. Nr. 11.

nem katolikus közösségről, az ugyancsak a Tabánba költözött örményekről, akik a városrészben megtelepedett katolikus délszlávokkal és magyarokkal saját ún. katolikus rác vagy görög (al)bírót és esküdteket választhattak maguknak. 1696-ban a Várban és a Vízivárosban 427 házat írtak össze (Vár: 194, Víziváros: 233), ez alapján a lakosság 2500–3000 fő körüli lehetett. Egy 1702-ben kelt adóösszeírás 1592 házat és 1000 családot említ, vagyis az előbbi számítást alapul véve a lakosság már 6000–7000 fő körül mozgott.¹² Az 1710-es házösszeírás készítőinek kimutatása szerint Budán – a Tabánt nem számítva – 592 ház állt.¹³ A tabáni telkeket 1709-ben mérték fel és 718 házat számláltak össze, bár ezek nagyobb része még a korabeli viszonyok között is inkább kunyhónak, mint háznak számított.¹⁴ Az 1714-ben kelt összeírás eredménye szerint a város 1405 házában 1790 család, összesen mintegy 8950 fő lakott, nyelv és vallás szempontjából a leghomogénebb csoportot a német anyanyelvűek alkották, akik az itt élők valamivel több, mint felét (4660 fő, 52%) tették ki. Számarányuk a Tabán (2%) és a Horvátváros (56%) kivételével minden városrészben meghaladta a 70 százalékot. A második legnagyobb csoportot a vallási szempontból megosztott szláv eredetű lakosság képezte (3690 fő, 41%). A harmadik csoport, a katolikus magyarok létszámát ekkor 5 százalék (415 fő) körülire becsülhetjük. A magyarok számaránya a Horvátvárosban és a Halászvárosban volt a legnagyobb, de itt sem haladta meg a 12–13 százalékot. Az 1711 előtti időszakból nem állnak rendelkezésre olyan források, amelyek biztos információkat nyújtanának a magyar lakosság létszámának alakulásáról. Az azonban biztos, hogy a háborúskodással telt évek alatt tömegesen álltak át a felkelők oldalára és hagyták el végleg lakhelyüket. A Rákóczi-felkelés éveiben (1703–1711) a Budán uralkodó magyarellenes hangulat tovább fokozódott, a polgárjogot elnyert magyarok száma alig néhány főre csökkent. A budai magyarok többsége előjogok nélküli városlakó volt, elsősorban föld- és szőlőműveléssel, halászattal, fuvarozással, kereskedelemmel foglalkoztak, a nők gyakran álltak napszámosnak vagy cselédnek.¹⁵ Pesten egy magyar tanácsos került be a városi tanácsba, Budán a korábban horvátvárosi bíró, a magyarul és horvátul is beszélő, de bizonytalan identitású Lukácsi Ágoston, az újlaki esküdt Somogyi Lőrinc (Lorenz Schomodi), továbbá egy várbéli fertálymester (Matthias Janosch vagy Janisch), valamint talán az ugyancsak fertálymester, majd

¹² SCHMALL 1899, 208–209.

¹³ BFL IV.1002. ff. (1710).

¹⁴ SCHMALL 1899, 209.

¹⁵ GÉRA 2009, Jk. 570. sz.

1719-től belső tanácsos Urban Dominicus lenvászongereskedő képviselte a magyarságot. Utóbbi személy német nyelvtudása jól ismert, de magyar nyelvismeretére még közvetett utalást sem sikerült találni, vagyis magyar mivoltát – mely tévedés is lehet – egyedül a neve alapján valószínűsíti az utókor. Magyarsága ellen szól a lakhelyéül választott városrész, a Vár, ahol rajta kívül más nem nemesi születésű magyar nem élt.¹⁶ A 18. század elején a lakosság valós nagyságának változását csak becsülni lehet, mivel a város joghatósága alá nem tartozó ingatlanokat és lakóikat nem vették számításba, ahogyan a kaszárnyákban elhelyezett, állandóan változó létszámú katonákat és családtagjaikat sem. 1720 körül a város joghatósága alá tartozó civil lakosság száma 8500–9500 főre becsülhető, amelyhez még két-háromezer főnyi katonaság számítandó.¹⁷

A számok és a város látványos feleledését szemléltető leírások azonban a pártatlan szemlélő előtt nem tudták elfedni a hibákat és a háborús múlt örökségét. A mindent eldöntő ostrom nyomát még a következő évszázadban sem sikerült teljesen eltüntetni. Az 1717-ben érkezett angol követ felesége azt írta a számára kifejezetten szegényes látványt nyújtó Budáról, hogy „Egykor Magyarország királyainak a székhelye volt, palotájuk Európa legszebb épületei közé tartozott; a vár most teljesen romos, a város egyetlen részét sem állították még helyre, kivéve az erődítményeket és a palotát, amely most a kormányzó és kiváló katona Regule [Regal] tábornok székhelye.” Lady Mary Wortley Montagu leírása Budáról Bécsről alkotott véleményével párhuzamba állítva még lehangolóbb képet fest Magyarország régi-új fővárosáról. Az udvari arisztokrácia szemszögéből „barbár” magyarok fővárosa siralmasan kicsi és szegényes az európai léptékkal világvárosnak nevezhető Bécshez képest. A császári főváros sokemeletes, igényes kialakítású házakkal szegélyezett szűk utcáiról, a nagy emberforgatagból, az udvari kultúra színes, szórakozásokkal teli világából kétségtelenül nagy váltás lehetett a provinciális Budára érkezni, egy olyan országba, ahol a külföldi szemlélő még mindenütt a pusztulás nyomait fedezhette fel. A Komárom és Buda közötti szakasz kihaltsága, a pusztítás nyomai felkeltették a hajón utazó angol hölgy figyelmét, aki érdeklődésére azt a magyarázatot kapta, hogy a vigasztalan állapot „a törökök, a szörnyű polgárháború [kurucok] és a

¹⁶ BFL IV.1009.a. 1. köt.

¹⁷ Az összeírások készítői csak a legritkább esetben mondják meg, hogy hatáskörük kikre nem terjedt ki. Az egyik ilyen ritka példa, amikor is az 1712-es tabáni porciólis-ta végén megmondták, hogy munkájukba nem foglalták bele a kamarai alkalmazott csajkásokat, a huszárokat és a hajdúkat, bár azok mindegyikének van tulajdona és állatai is. BFL IV.1005.a. 22. köt. (1712).

Lipót nevéhez fűződő barbár protestánsüldözés nyomán” alakult ki.¹⁸ A néhány évvel korábban (1714) Budán átutazó, a Balkánt és az Oszmán Birodalmat is megjárt, sokat tapasztalt francia kereskedő Aubry de La Motraye¹⁹ nem látta ilyen súlyosnak a helyzetet, bár ő is megjegyzést tett a Vár épületein látható bombák és ágyúgolyók által ütött lyukakra és a helyreállítás elhúzódó folyamatára. Tény, hogy a két évtizeddel később (1737) Budára érkezett Küchel építész sem hagyta szó nélkül a még az 1686-os ostromban megsérült városfalak rossz állapotát.²⁰

Kísérletek a szabad királyi rang és a főkegyúri jog megszerzésére

A távoli vidékről érkező új lakosok gyorsan értesültek Buda múltbéli nagyságáról, kiváltságairól és az ezekkel járó előnyökről. A formálódó városigazgatás rátermett tagjai – német és itáliai eredetű kereskedők, hajdani állami hivatalnokok, fürdősök és patikusok – gyorsan meglátták a lapangó örökségben rejlő lehetőségeket, amelyekből a gyökértelen, közös múlt nélküli lakóközösség valamiféle erkölcsi tartást meríthetett. A felfedezett régi dicsőségtől remélt gazdasági előnyök beköltözésre, illetve maradásra bírták azokat a telepeseket, akik a pusztulást látva legszívesebben azonnal továbbindultak volna. Az Udvari Kamara illetékesei talán hasonló megfontolásból nem akadályozták, hogy a romjaiból éledező Buda képviselői új lakhelyüket fővárosnak nevezzék, sőt, meggyőződésüket még meg is erősítették. Az állami tisztviselők nem mellőzték az 1602-ben szentesített tárnoki joggal kapcsolatos törvényt, melynek értelmében Pozsony csak Buda visszavívásáig tölthette be a főváros szerepét.²¹ Egyébként is rossz fényt vetett volna az uralkodóra, ha a korábban olyan fontosnak – már-már emblematikusnak – tekintett egykori főváros felszabadításáról és ostromáról szóló európai propagandakampányt követően nem gondos-

¹⁸ G. GYÖRFFY 1991, 47. A protestáns érzelmű angol lady – aki a szinte naponta látott bécsi körmeneteket tiszta pogányságnak minősítette –, nem tudni, milyen forrásból szerezte ezt az információt, de arra a megállapításra jutott, hogy a rendkívül vallásos I. Lipót a jezsuiták hatására mostoháiban bánt a szegény magyar alattvalókkal, mint egykor a törökök a keresztényekkel. WORTLEY MONTAGU 2006, 71., 92.

¹⁹ Beutazta Európa, Ázsia és Afrika számos térségét, 1709–1715 között a svéd király követeként teljesített megbízásokat. G. GYÖRFFY 1991, 15–16.

²⁰ G. GYÖRFFY 1991, 47–48.

²¹ BFL IV.1020. Nr. 1. Kollonich érsek ugyancsak Buda jelentőségét kívánta kifejezni azal a gesztussal, hogy az ostrom után egy esztendővel személyesen utazott el megtekinteni az újjáépítési munkák előrehaladását. Kovács 1941, 3.

kodott volna megfelelően a városokról. Nem túlzás kijelenteni, hogy Pest és Buda újateremtése I. Lipót és tanácsadói számára presztízskérdéssé vált. A Habsburg uralkodók és az állami szervek éppen ezért nem titkolták, hogy szándékukban áll visszaállítani a középkori magyar főváros régi fényét, ezért csaknem a kezdetektől következetesen királyi fővárosnak és székhelynek (*Haupt- und Residenzstadt, metropolis Hungariae*) nevezték Budát. Werlein kamarai igazgató, az ikervárosok 1687 decemberében kiváltságaik visszanyerése érdekében benyújtott memorandumának referense, bár az önállóságot még korainak vélte, válaszában mégis kijelentette, hogy Buda „a legnevezetesebb hely Magyarországon, ahová a jövőben a kamara és a kormányzat is át fog települni”.²² A helyi szervek – a Budai Kamarai Adminisztráció és a várparancsnok – képviselői ezzel szemben minden eszközzel védelmezték saját érdekeiket és igyekeztek megakadályozni a város önállósodási törekvéseinek gyakorlati megvalósulását. Az 1690-es években létszámban és anyagi javakban is megerősödött polgárság a századfordulóra Bécsben és Pozsonyban kiépítette az önálló önkormányzatiság eléréséhez szükséges kapcsolatrendszerét, és előteremtette az ezzel járó költségek fedezetéhez szükséges pénzt. Egyértelműen látszott, hogy a más visszafoglalt, régi múltra visszatekintő városokkal szövetségre lépett Buda hamarosan célba ér. A városvezetők jól ismerték a szabad királyi városi ranggal járó kiváltságok tartalmát, ezért igyekeztek csírájában elfojtani a későbbi jogaik gyakorlásában őket akadályozó tényezőket. Az egyik ilyen erőpróba a főkegyúri jog gyakorlásának kérdése volt.

I. Lipót a Budát ostromló keresztény seregek lelki gondozásában buzgólkodó jezsuitákat a város felszabadítása után hálája jeléül kinevezte városi plébánosnak. Ezzel a nagylelkű gesztussal azonban közel száz esztendő vitát robbantott ki a városvezetés és a jezsuita rend között. 1687 nyarán Széchényi György esztergomi érsek megismételte az uralkodó nemes gesztusát és a rendet Buda, Pest, valamint a környező falvak plébánosává tette meg. Az idős érsek adománya lehetővé tette, hogy a várbéli Nagyboldogasszony-templom szomszédságában rendházat, akadémiát és

²² Idézi KENYERES 2006, 165. A magukat önérzetesen fővárosinak tituláló budai lakosoknak azonban a 18. század utolsó harmadáig kellett várniuk, míg megindulhattak a címzetes fővárosból valódi fővárossá fejlődés rögzös útján. 1790-ben a Szent Korona Budára szállítása, az első itt tartott országgyűlés, majd 1792-ben az első budai királykoronázás nagy reményekkel töltötte el a budaiakat, és egyúttal Pozsony végleges rangvesztését is jelezte. A nevezett események leírását lásd ZOLTÁN 1963, 90–119. A funkcionális főváros szerepét addig betöltő Pozsony helyett azonban új vetélytárs akadt, az időközben az ország gazdasági központjává váló korábbi szövetséges, Pest.

papneveldét létesíthessenek. E két utóbbi – Szentháromság térre néző – épület a 18. század első éveiben készült el. A rendházban a kezdeti időkben 25–37 személy elhelyezésére nyílt lehetőség, itt rendezték be a plébánia hivatali helyiségét, ahol a rektor megbízásából az alplébános (*viceparochus/exercens parochialis*) és segítői tevékenykedtek.²³ Az uralkodó 1696-ban kiadott kiváltságlevelében a budai jezsuitákat ismét kinevezte a Vár és a külvárosok plébánosává azzal a megkötéssel, hogy e tisztséget addig gyakorolhatják, amíg Buda városa nem tud gondoskodni saját plébániáról.²⁴ E rendelkezését azonban felülírta az 1700 elején kiadott újabb kiváltságlevelé, amelyben eltörölt minden korábbi jogot, és a jezsuitákat ekkor már Buda örökös plébánosainak, a várbeli Nagyboldogasszony-templomot pedig plébániatemplomnak nyilvánította. A rend több budai telekkel együtt a közeli Törökbálint falut is adományba kapta.²⁵ A város előbb az esztergomi érseknél tiltakozott, majd kiváltságainak visszaszerzése idején az uralkodótól kérte külön folyamodványban, hogy a jezsuiták kárára ismét ők gyakorolhassák a főkegyúri jogot.²⁶

A magisztrátus 1701-ben elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy a megüresedett vízivárosi – Buda kiemelt jelentőségű, kereskedelmi központként funkcionáló városrésze – vikáriusi tisztségbe saját jelöltjeit, a tisztségről frissen lemondott kapucinus atyákat ültettesse. Paul Trefflinger, a jezsuiták rektora azonban nem tűrte jogainak csorbítását és Buda plébánosa jogaival élve 1701. december 31-én Thomaso Raspassani Esztergom főegyházmegyei áldozópapot iktatta be a vízivárosi parochusi és vikáriusi tisztségbe. A városi tanács felettes hatóságának, a Kamarai Adminisztrációnak a tudakozására azt a felvilágosítást adta, hogy a kapucinusoknak és az őket segítő bosnyák ferenceseknek Kollonich Lipót esztergomi érsek és a jezsuiták felszólítására kellett lemondaniuk, hogy helyet csináljanak a Budán már háztulajdonnal rendelkező világi papnak, Thomaso Raspassinak. Raspassani személye tehát nem lehetett ismeretlen a budaiak előtt, mivel 1696-ban a Víziváros előkelő részén vásárolt magának tekintélyes

²³ NÉMETHY 1876, 110., 113–118.

²⁴ BFL IV.1002.uu. 48. d. I. Lipót kiváltságlevelé a budai jezsuitáknak (másolat). 1696. okt. 10., fol. 1–6.

²⁵ BFL IV.1002.uu. 48. d. Kivonat I. Lipót 1700. febr. 3-án kiadott adományleveléből. fol. 22–25., NÉMETHY 1876, 153–154.

²⁶ BFL IV.1002.uu. 48. d. Buda város Casimiro Meinershez. 1700. aug. 28., fol. 20–21. Másolat Kollonich Lipót adományleveléről. 1700. dec. 3., fol. 22–23. Buda városa Paul Trefflingerhez. 1701. dec. 31., fol. 26–30. Buda város folyamodványa az uralkodóhoz. 1703 körül, fol. 31.

összegért, 1400 forintért a korabeli viszonyok között polgári életszínvonalat képviselő sarokházat (Schantzgasse és Truckhenegasse találkozása, Nr. 122., később Nr. 242.) két szőlővel. A csatatér borzalmaitól megfáradt Thomaso Raspassani akaratlanul is egy belháború közepén találta magát, ahol nem a személyét kifogásolták, hanem egyértelműen elvekről és jogok gyakorlásáról volt szó. A magisztrátus szemében nem sokat számított az sem, hogy Raspassani egyezséget kötött a kapucinusokkal és tartományi rendfőnökük engedelmével továbbra is az ő szükségkápornájukban – amely korábban Tojgun pasa dzsámija volt –, majd templomukban teljesített szolgálatot. Az új vikárius ezen kívül reverzálisban vállalta azt is, hogy a kapucinusok rendjébe tartozó két káplán segítségével látja el hivatalát. A korábbi gyakorlathoz képest alig változott valami, de a helyzetet a magisztrátus jogai csorbításaként értelmezte. A Raspassani beiktatására meghívott tanácsosok és az érintett városrész lakosságát képviselő vízivárosi bíró meg is jelentek az ünnepélyes szertartáson és szóbeli tiltakozásukkal botránnyt okoztak. A szóbeli tiltakozás nem használt, ezért a megfelelő helyekre írásban is eljuttatták sérelmeiket. A vízivárosi katolikus délszlávok külön tiltakozást küldtek a Kamarai Adminisztrációhoz és a bosnyák ferencesek visszahelyezéséhez kértek segítséget. A jezsuiták rektora Raspassani beiktatásával az esztergomi érsek jóindulatának biztosítása és a városi tanács rendreutasítása mellett mást is nyert, mivel ismét visszavághatott a magyar és a délszláv lakosság körében jóval nagyobb népszerűségnek örvendő bosnyák ferenceseknek (*Provincia Bosniae Argentinae*²⁷).²⁸ A magyarok által „dalmata barátoknak”²⁹ nevezett vízivárosi bosnyák ferencesek a századfordulóra budai rendházukat a bosnyák ferences kultúra egyik legfontosabb központjává fejlesztették, iskolájukban 1699-től neves filozófia- és teológiai professzorok tanítottak, majd

²⁷ A magyarul bányavidéki bosnyák rendtartománynak nevezett provincia 1517-ben önállósult, nevét az ezüsbányáiról híres Srebrenicáról (lat. Argentina) kapta. Тóтн 2007, 260., 294.

²⁸ SCHOEN 1930, 31., BFL IV.1009.b. Gewöhr Protokoll – Wasserstadt 1696–1705. 4. köt. fol. 4., Zaiger über die Vöstung und Wasserstadt 1696. 5. köt. fol. 173v, Urbarium Wasserstadt 1696. 3. köt. fol. 4., IV.1009.c. 29. köt. Wasserstadt 1705–1731. fol. 25., IV. 1002.b. Berichtserstattung an Kameral Administration ratione deß P. Tomae Stattpfarrers in der Wasserstadt. 1702. jan. 12., IV.1002.uu. Protestschreiben an Paul Trefflinger. 1701. dec. 31., IV. 1002.uu. Protestatio catholicorum civium Budensium nationis Illiricae... 1702. jan. 2.

²⁹ BFL IV.1002.y. I. 2305. Bassány vagy Bazini Simon budai polgár végrendelete az egyetlen magyar nyelvű végakarat a vizsgált korszakban. A ferencesek közreműködésével készült.

az intézmény hamarosan *studium generale* rangot kapott.³⁰ A két rend vetélkedése régebbi időkre vezethető vissza. A török uralom alá tartozó területeken térítő jezsuiták legfőbb vetélytársaiknak a bosnyák ferenceseket tartották, akik – több okból is – náluk sikeresebben tevékenykedtek. A bosnyák ferenceseket a törökök saját alattvalóiknak tekintették, jól ismerték a török hivatalnokok gyengéit, szokásait, de a katolikus lakosság is nagyobb bizalommal fordult a bajban velük tartó, veszélyek között térítő ferences barátok iránt. A jezsuiták folyton beadványaikkal ostromolták a pápát, amelyekben a bosnyák ferencesek világi papokkal szemben alkalmazott erőszakos módszereiről, törökbarátságáról, tanulatlanságáról panaszkodtak, sőt, nemegyszer orgyilkosoknak nevezték őket.³¹ A helybéli jezsuiták és boszniai ferencesek viszonya Budán sem alakult sokkal harmonikusabban. Külön feszültséget okozott például, hogy a jezsuiták rektora plébánosi jogaira hivatkozva időnként nem engedte meg az elhunyt személy nyugalomra helyezését a kívánsága szerinti helyen, hanem az általuk lebonyolítandó drágább szertartás és az ugyancsak drágább sírhely megvásárlására kötelezte a családot.³² A jelek szerint a jezsuiták és a kapucinusok a vízivárosi hívek gondozását a visszafoglalás óta a nyelvi- leg kompetens bosnyák ferencesek segítségével látták el. A jezsuiták az új helyzetet a tanácshoz hasonlóan azzal indokolták, hogy a magyarul nem beszélő kapucinusok egyedül nem képesek ellátni a parochusi szerepkört, az új vikárius nyelvtudása azonban lehetővé tette a hívek „rác” (délsláv és magyar) nyelvű lelkigondozását, így a ferencesek közreműködésére nincsen szükség. A városi tanács hiába érvelt a Kamarai Adminisztrációnak, az érseknek és a jezsuitáknak azzal, hogy a katolikus „rácok” más egyháziakban nem bíznak meg, csak a közülük való bosnyák ferencesekben, ez nem változtatott Raspassani kinevezésén.³³

³⁰ A *studium generale* első professzorai a történettudomány, a hittudomány és a katolikus szellemű irodalom terén szereztek maguknak nevet, a budai főiskola nemcsak a rendtartomány első és legfontosabb oktatási központjává lépett elő, hanem máig „a horvát kultúra természetes alkotóműhelyeként” tartja számon a szakirodalom. Az intézmény korszakra vonatkozó részletes történetét lásd Hoško 2005. A bosnyák ferencesek korabeli templomáról, kápolnáiról, berendezéséről és kegytárgyairól részletesen lásd SZÉKELY 2005, 974–975.

³¹ TÓTH 2007, 259–261., 305–307.

³² BFL IV.1002.ff. 1. d. 1707. márc. 15.

³³ IV. 1002.b. Berichtserstattung an Kameral Administration ratione deß P. Tomae Stathparrers in der Wasserstadt. 1702. I. 12., IV. 1002.uu. Protestatio catholicorum civium Budensium nationis Illiricae... 1702. jan. 2., SCHOEN 1930, 31.

Egyház és város a 18. század elején

Buda városa részben az 1703-ban kitört Rákóczi-felkelés hatására még ugyanebben az évben elnyerte az áhított szabad királyi rangemelést, ez azonban nem jelentette automatikusan biztosított kiváltságainak azonnali érvénybe lépését. A Budai Kamarai Adminisztráció, a budai várparancsnok és az állami gépezet folyamatosan akadályozták a város ilyen irányú törekvéseit, így csak lassan, hosszú évek során szerezhette meg a privilégiumban megfogalmazott jogokat. Az első szabad polgármester- és tanácsosválasztásra például 1705-ben kerülhetett sor, a főkegyúri jog ügye pedig ennél jóval hosszabb ideig, lényegében 1773-ig elhúzódott. A kiváltságlevélben, ahogyan a többi szabad királyi városnak is, az uralkodó biztosította a plébánosállítást jogát. Paul Trefflinger budai jezsuita rektor a privilégium ezen pontja ellen Pest-Pilis-Solt vármegye 1704. szeptember 22-én Budán tartott közgyűlésén ünnepélyesen tiltakozott. Tette ezt annak ellenére, hogy a plébániák vállalása ellenkezett a jezsuita rend „alkotmányával”. A rendfőnök még 1701-ben, a budai plébánia átvételekor figyelmeztette Trefflingert, hogy tartsa be az előírásokat. Egy későbbi levélváltásban a budai rektor hangsúlyozta, hogy a plébániát maga a király és az érsekprímás bízta a rendre örök érvényű joggal, és kilátásba helyezte a Nagyboldogasszony-templom elvesztését, ha lemondának a plébániáról.³⁴ A viták közben többször is felvetődött, hogy az esztergomi érsek és a jezsuiták abban az esetben engedélyezik a város plébánosválasztási jogának gyakorlását, ha a tanács képes saját plébániáról gondoskodni. A tanács többször megpróbált saját plébániát létesíteni, de ehhez hiába kérte a Várban található romos templomok egyikét-másikát – a Várban a katonai élelemtár melletti Szent Miklós-templomot szemelték ki, de szóba került a karmeliták egykori temploma és az egykori vízivárosi dzsámi épülete is.³⁵ Hosszas levélváltás után a Magyar Kamara 1698-ban a várpalota melletti egykori Szent Zsigmond-prépostság romjait jelölte ki a plébánia számára,³⁶ Putanics János prépost tanácsulési jegyzőkönyvben megörökített beadványa azonban arról tanúskodik, hogy az épület még 1705-ben is teljesen romos volt. 1703 őszétől a városvezetés figyelmét elsősorban a kiváltságok érdekében folytatott csatározások, a hadi eseményekre való ké-

³⁴ SZILASI 2006, 195.

³⁵ BFL IV.1002.uu. 48. d. I. Lipót kiváltságlevele a budai jezsuitáknak (másolat). 1696. okt. 10., fol. 1–6., Buda város folyamodványa a Budai Kamarai Adminisztrációhoz. 1696. s. d., fol. 9–10., Udvari Kamara alelnöke Budához. 1698. nov. 15., fol. 11–12.

³⁶ NÉMETHY 1876, 153.

szülődés, majd a város blokádja, a menekültek elhelyezése és a tanácson belüli pártoskodás kötötték le, ezért a jezsuiták elleni harc és a plébánia ügye átmenetileg háttérbe szorult.

A magisztrátus, miután a falakon belül kudarcot vallott, inkább a falusi porfészeknek tartott külvárosban, Újlakon (Neustift) igyekezett kiváltságokban biztosított jogát érvényesíteni. A kedvező alkalom 1705-ben érkezett el, amikor a lakosság a háborús események miatt új gyülekezet alapítását szorgalmazta az újlaki városrészben. Az itteni lakosság korábban a Vízivárosba vagy Óbudára járt misére, de 1705 őszén a kurucok támadásától tartva a férfiak többsége vasárnap és ünnepnapokon is fegyveres őrszolgálatot teljesített, ezért nem mehetett el a templomba. A felkért vízivárosi ferencesek az első misét a lakosság kívánságára 1705. november 30-án celebrálták egy újlaki polgár egyházi célokra felajánlott lakóházában. A budai jezsuiták azonban ismét elérték Kollonich Lipót esztergomi érseknél, hogy őket támogassa az újlaki plébános kijelölésének ügyében, így Buda tanácsa meghátrálni kényszerült, a vízivárosi ferencesek pedig nem lehettek plébánosok.³⁷

Mint láttuk, Raspassani beilleszkedését a jezsuiták támogatása nem segítette elő, sőt, hamarosan saját jogán is kivívta a magisztrátus és a német polgárság ellenszenvét nem kielégítő német nyelvismerete miatt. 1706-ban „Thomaso atya” jelentette fel a magisztrátusnál az egyik legtekintélyesebb vízivárosi polgár, a korábbi bíró nejét, aki durva sértéseket vágott a fejéhez és mindenki előtt megszégyenítette német nyelvtudása hiányosságainak hangoztatásával. Az ügy súlyát bizonyítja, hogy a polgárasszonyt a nyilvános megkövetésen és pénzbírságon kívül néhány napra áristomba zárták.³⁸ A tanácsosok 1708-ban a városban történt legfontosabb eseményekről az országgyűlési követeknek küldött tudósításokban külön kitértek Raspassani viselt dolgaira. Legnagyobb bűnének azt tekintették, hogy a tanácsosok nyílt németesítési szándékával ellentétben, amelyben fontos szerepet szántak az egyháznak, leginkább rácul, vagyis magyarul és talán horvátul prédikált a híveknek. Magyarbarátsága miatt az adott körülmények között nem túl hízogó „magyar plébános” elnevezéssel illették. A magyarok (polgárok és szavazásra nem jogosult városlakók) az első szabad választásokon alulmaradt polgármester-jelöltet, Franz Ignaz Bösingert támogatták. A botrányos körülmények között lezajlott tisztújítási

³⁷ BFL IV.1007.c. 1. d. Beschreibung. A tanácsülési jegyzőkönyvek csak az óbudai „Joannes atyáról” beszélnek. Cini (Cyni) János 1711-ben távozott Újlakról. IV.1002.uu. 48. d. A város az újlaki plébános ügyében a primáshoz fordul. 1711. ápr. 15., fol. 38.

³⁸ GÉRA 2009, 169.

tás, a vesztes fél ellen indított vizsgálatok és perek, a bebörtönzése, illetve az ő és hívei titkos szervezkedései, az általuk megfogalmazott hatósági beadványok nem használtak a magyarok és délszlávok, illetve a németek viszonyának. A lemondatott polgármester és hívei megerősítették a szabad királyi városi kiváltságlevéllel kapcsolatos félelmeket, amelyek éppen a magyarok kirekesztéséről szóltak. A mendemonda szerint a kiváltságok szabad kezet adtak a győztes magisztrátusnak, akik megfogadták: a belső tanácsosok közé nem fogadnak be magyart. Ez a félelem még évekkel a bukott polgármester halála után is foglalkoztatta a helyi magyarok közösségét. Az érintett belső tanácsosok nem túl meggyőzően tagadták ugyan a vádat, de a tények ellenük szóltak és szólnak. Elég csupán arra gondolni, mennyire elleneztek később a magyarok külön szószólójának tervét.³⁹ A magyarokkal mint potenciális kémekkel szembeni bizalmatlanság semmiképpen nem tekinthető alogannak. A Habsburgok ellenében fejedelemmé választott II. Rákóczi Ferenc levéltárában az utókorra maradt egy magyar nyelvű utasítás arról, miről kell a Pestre beszivárgó kémeknek pontos információkat gyűjteniük. A két várost elválasztó Duna medrének mélysége, a partvonal sajátosságai, a folyón lévő őrjárat kérdése arra utal, hogy az átkelés lehetőségeit is fontolgatták.⁴⁰ Ismert olyan levél is, amelynek írója Buda bevételevel kapcsolatos tervét kívánja közölni az egyik kuruc generálissal. A terv kitalálója békés úton, csellel kívánta visszaszerezni a magyarok számára fontos Budát, és a kivitelezésben a helyi magyaroknak szánta a főszerepet.⁴¹ Pesten és Budán mindig akadt néhány helyi lakos, akik informáltak a kurucokat a császári csapatok mozgásáról, esetleges készülődéséről, a hadifoglyok átszállításáról, de németül jól beszélő magyar kémeket is fogtak.⁴² A magyarokkal szemben táplált gyanakvás a szabadságharcot követő években sem szűnt meg végleg. A török szultán elleni háborúra készülő uralkodó 1712 decemberében felhívást küldött a budai tanácshoz, melyben fokozatos óvatosságra és a gyanús személyek, az erődítményrendszert kifigyelni érkező török alattvalók kiszűrésére figyelmeztetett. Az esetleges török kémek könnyebb azonosítására szolgáló útmutató hangsúlyozta, hogy a kérdéses személyek egyik fő ismertetője a jó magyar nyelvismeret, a balkáni vagy akár magyar viselet.⁴³

³⁹ GÉRA 2009, Jk. 342. sz., BFL IV.1002.j. 15. d. 1719. ápr. 24., IV.1002.ff. 1. d. 1708. márc. 29.

⁴⁰ MNL OL G 16. I.2.d. 2. d. Nr. 261. Pestre küldött kém instrukciója 1705, fol. 564–565.

⁴¹ BÁNKÚTI 1996, 476–477.

⁴² HL E 1705/7., BÁNKÚTI 1996, 630–631., 670., 717.

⁴³ BFL IV.1002.j. 10. d. 1713. febr. 10.

A városi tanács nem érezte elegendő érvenek Raspassani eltávolításához a nem megfelelő német nyelvtudását és a magyarbarátságát, ezért a papi hivatásra való alkalmasságát kérdőjelezték meg. A rágalom szerint annyi időt töltött a fogadókban, mintha nem lett volna saját háza. A mulatozások és az italozás miatt elhanyagolta kötelességeit, például nem látogatta meg a beteget, a haldoklóhoz a templomszolgát küldte. A városatyák vikáriusuk ellen az esztergomi érseknél is panaszt tettek, aki a vádakat megalapozatlannak találta és elutasította.⁴⁴ A magisztrátus nem riadt vissza semmitől, ha egy számukra kellemetlen személy lejáratajáról volt szó. A már említett, magyarokkal rokonszenvező bukott polgármestert például sikkasztás, rágalmazás, lopás miatt fogták perbe, de volt valamiképp egy leánytól, aki nemi erőszakra és magzatelhajtásról, valamint jogtalan fogvatartásáról beszélt. Ha a tanácsosoknak tudomásuk lett volna Raspassani balkáni gyökereiről, azt a lejáratajáról egészen biztosan felhasználták volna. A városvezetést uraló németek a rác szót szűkebb és tágabb értelemben is használták: szűkebb értelemben az ortodox vallásúakat nyelvre való tekintet nélkül, a katolikus délszlávokat és egyéb balkáni népeket, örmény katolikusokat értették alatta; tágabb értelemben a nem németül beszélőket, vagyis a magyarokat is közéjük sorolták. A „rác” kifejezés egyben a városi hierarchiában elfoglalt kedvezőtlen helyzetre is utalt – az ortodoxokról írják több alkalommal is „für uns so hässliche Raizen”, a katolikus rácokról pedig „die katholische Raizen, die für uns nicht so lieb”. Ezzel szemben már maga az itáliai származás magasabb társadalmi megbecsülést biztosított viselőjének: a város leggazdagabb kereskedő polgárai, császári hivatalnokok, császári építőmesterek, mérnökök tartoztak ebbe a körbe, akik bekerültek a magisztrátusba, sőt, polgármestert, majd polgármester-jelöltet adtak a városnak. Az itáliai eredetű családok igyekeztek egymás szomszédságában házat, telket vásárolni. Raspassani első budai házával egy ilyen kis itáliai lakóközösséghez csatlakozott, amikor a gazdag kereskedő Pistoli testvérek szomszédságában vásárolt házat. Az itáliai közösséggel szoros kapcsolatban álló, olaszul író és beszélő vikárius olyan jól beilleszkedett, hogy származásában senki nem kételkedett. Városszerte „don Thomaso”-ként ismerték, sőt, a hivatalos dokumentumokban is általában ezen a néven szerepeltették. Az önvédelmi okokat szolgáló szándékos megtévesztést legfeljebb csak valószínűsíthetjük, de

⁴⁴ NÉMETHY 1876, 157., BFL IV.1002.uu. 48. d. Buda város folyamodványa a Budai Kamarai Adminisztrációhoz. 1696. s. d., fol. 9–10. A jezsuita rektor beiktatja Raspassani vízivárosi helyettesét. 1701. dec. 31., fol. 29–30., IV.1002.ff. 1. d. 1708. márc. 29., ápr. 19.

a források alapján szabadságharcos múltja homályban maradt. A városi tanácsosok többször is értetlenségüket fejezték ki amiatt, hogy a jezsuiták és az esztergomi érsek miért támogatja annyira ezt az ismeretlen, de láthatóan jómódú papot.⁴⁵ A vízvárosi vikárius hallgatásának oka inkább egyfajta önvédelem lehetett, mint szándékos megtévesztés. Buda nem esett olyan messze az Oszmán Birodalom határaitól, a népes rác kolónia kereskedő tagjai napi kapcsolatban álltak a török alattvalókkal, Raspasani bármikor szemben találhatta volna magát egy merénylővel. A visszafoglalást követően egyébként még több évtizedig tartotta magát az a vélekedés, hogy a törökök újra támadni fognak. Az 1710-es évek derekán, az újabb törökellenes hadjáratok idején újabb óvintézkedéseket vezettek be, felettesei felhívták a budai várparancsnok figyelmét a beszivárgó kémekre. 1717-ben például az a hír kapott szárnyra, hogy az országba török gyűjtogatóktól érkeztek, akik a városok felgyújtásával állnak majd bosszút kiűzésükért. A hírt például Esztergom városa olyannyira komolyan vette, hogy éjszakára minden házba őrséget rendelt. 1722–1723 táján Bács vármegyében lepleztek le egy állítólagos török alattvalókból álló gyűjtogató különítményt, melynek tagjai Zombort, Kecskemétet, Szegedet, Komáromot, Temesvárt és Budát tervezték volna lángokba borítani. Az 1723 húsvétján bekövetkezett nagy budai tűzvészsel kapcsolatban elsőként ismét a kiűzésük vagy Rákóczi veresége miatt bosszút forraló török gyűjtogatókat sejtették a háttérben a kortársak, akik időről időre az ország több pontján látni vélték a feltételezett tetteseket.⁴⁶

A magisztrátus az 1708-as kudarc után belenyugodott a megváltoztathatatlanba és megbékélt Raspassanival. Egyébként is más, súlyosabb problémák adódtak. 1709-ben kísérelték meg ismét gyakorolni a tanácsosok a kegyúri jogot, amikor is a bárói családban született Franciscus Godefridus Fürstenbusch kaposfői prépostot és pécsi általános helynököt nevezték ki budai törvényes plébánosnak (*verus et legitimus plebanus*). A városatyák választása nem véletlenül esett a prépostra: ennek testvére, a Magyar Kamara alkalmazásában álló Fürstenbusch báró ekkoriban nagyobb összegeket kölcsönözött Budának és különféle megbízásokat vállalt a kiváltságokkal kapcsolatban.⁴⁷ Az új jelölt befolyásos családja és kapcsolatai sem bizo-

⁴⁵ A magukat albánnak vallók körében ma is gyakoriak az olaszos hangzású családnevek.

⁴⁶ HANSKARL 1938, 51., BFL IV.1002.a. 1723., IV.1002.uu. A Nr. 162. A tűzvész eseményeinek és következményeinek részletes feldolgozását, ill. a Magyarországra küldött feltételezett török gyűjtogatók ügyét lásd SIMON 2011, 460–461., TÓTH K. 2004. Jk. 265. sz.

⁴⁷ BFL IV.1002.uu. 48. d. A város plébánosának bemutatása. 1709. ápr. 6., fol. 35–37. Az új plébánost fivére, Rüdiger Gosswin von Fürstenbusch báró ajánlotta a tanács figyelmé-

nyultak azonban elég erőseknek ahhoz, hogy a jezsuiták ellenében az esztergomi érsek a város jelöltjét fogadja el. A magisztrátus kegyúri joga érdekében folytatott küzdelme tovább folytatódott, bár 1710-től a tanácsosok figyelmét a pestis jegyében eltelt évek, a zárlatok, a háború és a pestis miatt kialakult gazdasági válság, a város eladósodása, a különféle belső pártoskodások, illetve a katonasággal kialakult konfliktusok vonták el megint közel egy fél évtizedre.

Raspassani üldöztetése 1711-ben érhetett véget az itáliai eredetű, tekintélyes hivatalnokcsaládból származó Franz Vanossi (Vanossa, a szakirodalomban gyakran Vánossy Ferenc) szindikusi kinevezésével. Ettől kezdve a vízivárosi vikárius a város második emberének védelmét élvezte. Mély barátságukról tanúskodik, hogy egymást kölcsönösen testvérnek és atyafinak (*meus compater, mein Gevätter*) nevezték. Ez semmiképpen nem tekinthető üres formulának, mivel a korszakban hasonlóra nem akad példa. A külső szemlélők ismét meggyőződhetnek arról, hogy „don Thomaso” az itáliai közösség megbecsült tagja. E barátság mindkét fél számára előnyöket biztosított: Raspassani elnyerte a magisztrátus kegyét és békében élhetett, amit szokatlan kiállítású és tartalmú végrendeletével viszonzott. A súlyos beteg Raspassani halála előtt végakarata végrehajtójává Vanossit tette meg. A „jó atya” (*der gute Pater*) példátlan módon magánvégrendeletet készíttetett a betegágyánál megjelent szindikussal, tanúnak pedig a polgármestert, illetve a tanácshoz közel álló tekintélyes vízivárosi polgárokat – akik közül három hamarosan belső tanácsos lett – kérte fel, végakarata őrzésével pedig a várost bízta meg. A polgármester és a szindikus az ügy precedensértékére tekintettel még azt is megengedte, hogy a vikárius kívánságára a dokumentum latin nyelven készüljön, annak ellenére, hogy a tanúk mind németajkúak voltak. Raspassani a halálos ágyán fekve úgy cselekedett, mintha a város iktatta volna hivatalba és nem a jezsuiták. A város iránti jóindulatát jelzi, hogy végrendeletében vagyona jelentős részét az annyira vágyott saját városi plébániatemplom (*ecclesia ordina[ria]*) létesítésére áldozta. Egyik háza és szőlője mellett ingóságai jelentős részét is a városnak adományozta. A létrehozott alapítványért cserében csak annyit kért, hogy az épületet Szent Anna tiszteletére szenteljék fel. Hivatali utódjának javára 2:4-4:8 fertály nagyságú szőlőt hagyott a Gellért-hegyen, és arra kérte, hogy a lelki üdvéért mondjon érte évi

be. Fürstenbusch báró korábban az Udvari Kamara titkára, időnként elnöklete alatt folytatták le a Neoacquistica Commissio üléseit. IV.1002.k. 4. d. 1709. febr. 23., nov. 24., dec. 24., Soós 2008, 23.

12 szentmisét. A szőlő műveltetését a városra bízta, de megengedte akár az eladást is.⁴⁸ Ilyen nagylelkű gesztust Buda városának előtte egyházi személy még nem tett. A vízivárosi vikárius magánvagyonát a szokásnak megfelelően eloszthatta volna kizárólag a helyi egyházak és a vér szerinti rokonai között, kegyességét jól bizonyította volna egy magánkápolna vagy köztéri kegyeszobor létesítése, esetleg támogathatta volna a kórházat és a szegényházat. Tudatosan cselekedhetett a város javára, mivel a városi tanács és a jezsuiták vitája az ország nagy nyilvánossága előtt változó intenzitással folytatódott. A vitás felek között az esztergomi érsek közvetített, de a városi tanács különböző egyházi méltóságokhoz (váci püspök, egri püspök stb.) is segítségért fordult, majd 1714-ben Buda országgyűlési követi kilenc pontba foglalt tiltakozó nyilatkozatot terjesztettek elő Pozsonyban a jezsuitáknak adományozott örökös plébánosi jog ellen.⁴⁹ 1716-ban a tárgyalások és a szerződéstervezetek kidolgozása ismét megakadt. A kérdés eldöntésében Thomaso Raspassani 1718-as halála és végrendelete újabb, a városi magisztrátus számára kedvező fordulatot hozott, és jelentősen hozzájárult az első, viszonylag elfogadható együttműködési szerződés megszületéséhez 1723-ban.⁵⁰ A tanács elfogadta, hogy a vízivárosi plébánost ezután a jezsuiták rektora jelöli ki, de kikötötték, hogy csak a saját rendjébe tartozó atyát nevezhet ki. A rektor cserébe megígérte, ha a plébániát valamiért fel kellene adniuk, akkor a kegyúri jog a városra száll. A plébánosállítás kivételével minden kegyúri jogot a magisztrátus kapott meg a nevezett városrészben, a három külvárosban pedig a városi tanács megkapott minden kegyúri jogot. A szerződést az esztergomi érsek jóváhagyta, az uralkodó tanácsadói azonban nem találták megfelelőnek, így nem lépett érvénybe.⁵¹

Raspassani végrendeletét a jezsuiták kifejezetten sérelmesnek érezték, mivel az a tudtuk nélkül készült. Ezt az sem enyhítette, hogy a végrendelet másik végrehajtója a jezsuiták rektora lett. Sérthette őket az is, hogy a kapucinusokra – kriptájukban helyezték Raspassanit végső nyugalomra

⁴⁸ BFL IV.1002.y. I. 2122. Testament von Thoma Rspasani, IV.1002.uu. Antonius Wagegg SJ rektor Buda városához. 1718. nov. 24., Esztergomi érsek Buda városához. 1718. aug. 5.

⁴⁹ BFL IV.1002.uu. 48. d. Johann Bartholowitz ferences szerzetes, gvárdián Buda városához. 1713. máj. 15., fol. 49–50., Esztergomi érsek Schlereth ab Halmhoz. 1713. máj. 12., fol. 48., Esztergomi érsek Buda városához. 1713. jún. 2., fol. 55–56., Schlereth ab Halm Buda városához. 1714. jún. 22., fol. 69–70., IV.1002.z. A 864. Beszámoló az újlaki bíróválasztásról (1713), IV.1002.uu. 48. d. Buda városa az esztergomi érsekhez. 1714. máj. (napi kelet nélkül), fol. 63–68.

⁵⁰ BFL IV.1002.uu. 48. d. Esztergomi érsek Buda városához. 1716. okt. 23., fol. 73–74.

⁵¹ NÉMETHY 1976, 34., BFL IV.1002.uu. Vortrag-Aufsatz. 1722. júl. 3.

– 200 forintot hagyományozott, a bosnyák ferencesekre 150 forintot, a jezsuitákra azonban csak 100 forintot. A város nem juthatott hozzá hamar a Raspassani-féle örökséghez, mivel a jezsuiták szabálytalanságokra hivatkozva megtámadták a végrendeletet. Az esztergomi érsek a jezsuitáknak adott igazat és ő is hangsúlyozta, hogy a végrendelet több ponton is ellentmond a magyarországi jogszokásoknak, ráadásul Raspassaninak nem volt joga valódi plébánosként viselkedni. A tanácsnak be kellett bizonyítania, hogy a részükre felajánlott vagyont az elhunyt vikárius nem hivatali minőségében, hanem magánszemélyként szerezte.⁵² Raspassani Székesfehérvári-hegyen lévő nagy szőlőjét (12 fertály) egy kisebb polgárház áráért, 660 forintért adta el a város.⁵³

Raspassani budai öröksége

Raspassani nem egyedül telepedett le Budán, hanem vele érkezett a városba nővére, Katharina és családjá is. A jelek szerint azonban rajtuk kívül más albánok is laktak a városban, de felderítésük nevük gyakran szlávos vagy idegenes hangzása miatt eltorzított alakjából nagy nehézségekbe ütközik. Az azonosítást azonban a „rácós” név mellett az is segíti, ha a keresést elsősorban azokra a személyekre szűkítjük, akik kapcsolati hálójukat és lakhelyüket tekintve feltűnően elkülönültek a városi hierarchiában lentebb sorolt katolikus rácoktól. Ezzel a módszerrel egyetlen, vélhetően albán születésű személy maradt közülük, mégpedig a polgárjogot szerzett kereskedő, Johann Georg Metokovics. A helyi katolikus délszlávokkal nem tartott fenn kapcsolatot, helyettük az itáliai kereskedőcsaládokat tűntette ki figyelmével, olyannyira, hogy a gazdag, de csőd felé tartó „budai Krózus”, Jakob (Jacobo) Cetto halála után feleségül vette annak özvegyét, majd az ifjabb Jakob Cetto nagykorúságának idejére rendbe hozta a család üzleti ügyeit. Nem lehetett véletlen az sem, hogy Raspassani halála (1718) után a Cetto-család, vagyis a vagyonkezelő Metokovics vásárolta meg a vikárius egyik vízivárosi házát.⁵⁴

⁵² IV.1002.uu. Antonius Wagegg SJ rektor Buda városához. 1718. nov. 24., Esztergomi érsek Buda városához. 1718. júl. 15., 1718. aug. 5., IV.1002.a. 16. köt. 1718. szept. 1., fol. 300–300v.

⁵³ BFL IV.1007.c. Kirchenrechnungen (Wasserstadt) 1719–1744. 1720/Nr. 19., p. 1–4.

⁵⁴ Metokovics feleségének unokája, Anton Cetto a század közepén Buda polgármestere lett. BFL IV.1002.y. I. 2122., 2143., IV.1002.z. A Nr. 141.

Az utókorra hagyományozódott közigazgatási iratok nem adnak lehetőséget Thomaso Raspassani személyének közelebbi megismerésére. Életkörülményei azonban jól rekonstruálhatók. Mint szoba került, 1696-ban vagyonos emberként érkezett Budára. Első lakóházát és az ehhez tartozó két szőlőt 1710-ben megözvegyült leánytestvérének – ekkor Petrus Vlassich (Wlaschich, Lashitz) feleségének – és unokaöccsének, Antonnak (Antonius) ajándékozta. Halála idején Raspassaninak két vízivárosi háza volt, amelyek közül a Metokovics-Cetto család az egyiket jelentős összegért (5150 forint) vette meg. A vételár alapján kőből épült, nagy, színvonalas kivitelű épületre gondolhatunk. A Budához közeli Hamzsabégen malmot üzemeltetett. Ez a végrendeletben nem szerepel, feltehetően még életében a testvérének adta. A végrendeletben nővére kapta a lakóházát, a kisebb (2,5 fertály) Gellért-hegyi szőlőt, hat staneából (ezüsttel elegyített ólom) készült pecsenyés tálát,⁵⁵ valamint egy ágyat. A három lovat és a kocsit az unokaöccse örökölte. A helyi rendházak között szétosztott közel 500 forint készpénzvagyona ugyancsak tehetős személyre vall, ahogyan a szolgálójának adott 50 forint is. Bár nem minden ingóságát vették fel a leltárba, mégis a városi plébánia céljaira felajánlott lista alapján megállapíthatjuk, hogy Raspassani lakása, környezete semmivel nem maradt el a legvagyonosabb, gyakran nemes vagy nemesített polgárokétól. A városokban, a család létszámától függetlenül, két-három szobánál többet a gazdagok sem használtak. A városi elithez tartozó családok otthonait inkább a berendezési tárgyak jellege és minősége különböztette meg a szerényebb körülmények között élőkétől. A házigazda társadalmi hovatartozását, kifinomultságát tükrözték az olyan státuszszimbólumnak tekintett tárgyak, mint a falióra, a bőr karosszékek – Raspassaninál kilenc darab (!) –, a különféle kisebb asztalkák, az aranyozott vagy nemes fából készült keretbe beillesztett festmények (a vallásos képeken kívül külön érdekesség a tíz tájkép, ami a korszakban a sok karosszékhez hasonlóan egyedülálló), a kávéskanna, az asztalra való perzsaszőnyeg, az ezüstnyelű evőeszközök. A legfigyelemreméltóbb azonban az elhunyt vikárius után maradt evőeszközök és étkezészetek nagy száma, mely legfeljebb a fogadókban felvett leltárakhoz mérhető. A három és fél tucat tányér és a különböző méretű, elsősorban húsételek tálalására, fogyasztására használt kisebb-nagyobb tálak arra utalnak, hogy Raspassani gyakran látott vendégül nagyobb társaságot. Egyébként az albánok körében a lakomákra

⁵⁵ Scutella, vagyis alacsony peremű tál, általában pecsenyelével vagy mártással leöntött húst tálaltak benne.

meghívtak létszáma a házigazda társadalomban elfoglalt helyéről árulkodott. Az egyéb értékes fémanyagból készült eszközök (például tésztareszelő, serpenyőhöz való kanál, mérlegek, két tortaalatét) hasonlóképpen bizonyítják, hogy a vikárius konyhájából kikerülő ételek kifinomultság tekintetében megfeleltek az elit ízlésvilágának. A kamrájában talált kávé mennyisége és a korabeli viszonylatban eddig példátlan módon tea feltüntetése a leltárban hasonlóképpen magas életszínvonalról tanúskodik.⁵⁶

A felajánlott Raspassani-féle ingatlan és ingó vagyon értékesítéséből létrehozott alapítvány 1724-ben lehetővé tette a kitűzött cél megvalósítását. A magisztrátus az alapítvány összegéből ki tudta fizetni a városrész forgalmas, központi vásártere mellett álló egyemeletes nagy fogadóépület („zum Anker”) vételárának több mint háromnegyed részét. A Szent Anna tiszteletére szentelt kis kápolnát (befogadóképessége kb. 50 fő) a földszinten alakították ki, a plébániát és a lakóhelyiségeket az emeleten rendezték be, az épület egyik végében pedig kis harangtornyot építettek. A kápolna kialakítását és kinézetét inkább a célszerűség, mint a művészi igény jellemezte. A városrész lakosai és magisztrátusa nagy örömmel vették birtokba az annyira vágyott létesítményt, amelyet végre a sajátjuknak érezhettek. A tanács kérésére az első plébános és egy, majd két káplánja a jezsuiták rendjéből került ki. Alig telt el egy évtized, a népszerű kápolna és a plébánia szűkössé vált, megindultak a tárgyalások a szomszédos telek megvásárlásáról és nagyobb templom építéséről. Az új, ma is álló Szent Anna-templom alapkövét elsősorban a város anyagi gondjai miatt 1740-ben tették le, hat évvel később adták át a szentélyt. A templom teljes épülete 1761-re készült el, de a külső-belső szépítgetés még a következő évtizedre is átnyúlt. A Thoma Raspassani kívánságára Szent Annáról elnevezett templom ma is meghatározó eleme a főváros látképezetnek, amely évszázadok óta őrzi a Koszovóból ideszármazott, kalandos sorsú városi jótevő emlékét. Az alapítóhoz hasonlóan a templom túlélte egy földrengést, forradalmakat és két világháborút. Végül még a metroépítést is, amelynek majdnem áldozatául esett az 1950-es években.⁵⁷

⁵⁶ BFL IV.1002.y. I. 2122., 2143., IV.1009.c. 29. köt. fol. 25., IV.1002.z. A Nr. 141., IV.1002.uu. Beschreibung deren Mobilien... 1723. okt. 10.

⁵⁷ BFL IV.1007.c. 1725. márc. 14., SCHOEN 1930, 36–41., HORLER 1955, 604–614.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

- BFL
IV.1002.a Budapest Főváros Levéltára (Budapest)
Buda Város Tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek
- IV.1002.b. Buda Város Tanácsának iratai, A Budai Kamarai Inspektorátus, illetve Adminisztráció rendeletei (1703–1705)
- IV.1002.j. Buda Város Tanácsának iratai, Tanácslevelezések
- IV.1002.k.
IV.1002.ff. Buda Város Tanácsának iratai, Ágensi levelezés
Buda Város Tanácsának iratai, Országgyűlési iratok
- IV.1002.uu Buda Város Tanácsának iratai, Vegyes iratok
- IV.1002.y Buda Város Tanácsának iratai, Végrendeletek
- IV.1002.z Buda Város Tanácsának iratai, Hagyatéki leltárak
- IV.1005.a Buda Város Adóhivatalának iratai, Porció kivétel
- IV.1007.c Buda Város Tanácsának iratai, Templomi számadások
- IV.1009.a Buda Város Telekhivatalának iratai, Teleköszeírások
- IV.1009.b Buda Város Telekhivatalának iratai, A Budai Kamarai Adminisztrációtól átvett telekkönyvek
- IV.1009.c Buda Város Telekhivatalának iratai, Teleklevélek jegyzőkönyvei
- IV.1019.b Budai történeti értékű iratok gyűjteménye
- HL VII.202. Hadtörténelmi Levéltár, A Rákóczi-szabadságharc iratai (1703–1711)
- MNL OL
G 16 I.2.d. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára, Munkácson maradt rész. Katonai iratok

Kiadott források és szakirodalom

- BÁNKÚTI 1996 *Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban*. 1. köt. Közreadja: BÁNKÚTI Imre. Budapest, 1996 (Elő-munkálatok Pest megye monográfiájához 2.).
- BÉL 1986 BÉL Mátyás: *Buda visszavívásáról. Megjelent Buda ostromának 300. évfordulójára*. Ford. DÉRI Balázs. Budapest, 1986.
- BLAZOVICH 2006 BLAZOVICH László: A budai jogkönyv és a magyarországi jogkönyvek. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 1(2006), 73–83.
- Buda visszafoglalása *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*. Szerk. SZAKÁLY Ferenc. Budapest, 1986.
- Des Grafen Veterani *Des Grafen Veterani, kaiserlichen Feldmarschalls Feldzuege in Ungarn und den angränzenden Provinzen vom Jahr 1683 bis 1694*. Dresden, 1788.
- FORCADE–NIVET 2008 *Les réfugiés en Europe du XVIe au XXe siècles. Actes du colloque du centre d’histoire des sociétés, des sciences et des conflits de l’Université de Picardie Jules Verne tenu à Amiens les 23 et 24 mars 2007*. Sous la dir. de Olivier FORCADE, Philippe NIVET. Paris, 2008 (Collection culture, médias).
- GÉRA 2009 GÉRA Eleonóra Erzsébet: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707*. Budapest, 2009.
- GÖNCZI 2006 GÖNCZI Katalin: Kiváltságlevél és városi szabadság. A szabad királyi városi státusz jogi és társadalomtörténeti tartalma a „hosszú középkorban”. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 1(2006), 63–72.
- G. GYÖRFFY 1991 G. GYÖRFFY Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon (Idegen utazók megfigyelései)*. Budapest, 1991 (Művészettörténeti füzetek 20.).
- HANSKARL 1938 HANSKARL Erzsébet: *Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium” első ötven évfolyamában (1703–1752)*. Budapest, 1938.

- HORLER 1955 HORLER Miklós [et al.]: *Budapest műemlékei*. 1. köt. Szerk. POGÁNY Frigyes. Budapest, 1955 (Magyarország műemléki topográfiája 4.).
- HOŠKO 2005 Emanuel HOŠKO: A Bosna Argentína provincia studium generaléjának elődei. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. Szerk. ŐZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák I.), 2. köt., 573–580.
- ISENI 2008 Bashkim ISENI: *La question nationale en Europe du Sud-Est: genèse, émergence et développement de l’identité nationale albanaise au Kosovo et en Macédoine*. Bern–New York, 2008.
- KENYERES 2006 KENYERES István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságlevelekig. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* 1(2006), 159–201.
- KOVÁCS 1941 Kovács Lajos: A Kamarai Adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi viszálya. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 8(1941), 3–23.
- MALCOLM 1998 Noel MALCOLM: *Kosovo: a Short History*. New York, 1998.
- NÉMETHY 1876 NÉMETHY Lajos: *Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom története*. 2. kiad. Esztergom, 1876.
- SCHMALL 1899 SCHMALL Lajos: *Adalékok Budapest székes főváros történetéhez*. 1–2. köt. Budapest, 1899.
- SCHOEN 1930 SCHOEN Arnold: *A budai Szent Anna-templom*. Budapest, 1930.
- SIMON 2011 SIMON Katalin: Az 1723-as budai tűzvész. *Fons* 18(2011), 457–554.
- Soós 2008 Soós István: Pest-Pilis-Solt vármegye és a Neoaquistica Commissio (1696–1703). In: *Tanulmányok Pest megye monográfiájához*. 2. köt. Szerk. Soós István. Budapest, 2008 (Előmunkálatok Pest megye monográfiájához 5.), 17–51.
- SZÉKELY 2005 SZÉKELY Zoltán: A buda-vízivárosi Szent Ferenc sebei-templom képprogramja. In: *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa*

- történetére és kultúrájára. Szerk. ŐZE Sándor, MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert. Piliscsaba–Budapest, 2005 (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák I.), 2. köt., 974–990.
- SZILASI 2006 SZILASI László: Jezsuiták plébániai munkában Magyarországon a XVI–XVIII. században. In: *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Szerk. SZILÁGYI Csaba. Piliscsaba, 2006 (Rendtörténeti konferenciák 2.), 190–199.
- TÓTH 2007 TÓTH István György: *Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 2007.
- TÓTH K. 2004 TÓTH Krisztina: *Esztergom szabad királyi város jegyzőkönyveinek regesztái 1716–1718*. Esztergom, 2004.
- VESELINOVIĆ 1956 Rajko L. VESELINOVIĆ: *Toma Raspasanović (Raspasani) i njegov rad za austro-turskog rata krajem XVII veka: rasprava iz kulturne i vojno-političke istorije*. Novi Sad, 1956.
- WORTLEY MONTAGU 2006 Mary WORTLEY MONTAGU: *Briefe aus dem Orient. Frauenleben im 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Irmela KÖRNER. Wien, 2006.
- ZOLTÁN 1963 ZOLTÁN József: *A barokk Pest-Buda élete*. Budapest, 1963.

Die Enthüllung von Don Tomaso Raspassani, dem „ungarischen“ Vikar von Wasserstadt Ofen (Buda)

Der katholische Priester der Wasserstadt namens don Tomaso Raspassani war am Anfang des 18. Jahrhunderts allgemein bekannt in Ofen, obwohl die Beurteilung seiner Rolle und Persönlichkeit ein breites Spektrum an Gefühlen auslöste: der Stadtmagistrat und die deutsche Bevölkerung arbeiteten lange auf seine Vertreibung hin, er wurde von den, in die Minderheit geratenen Ungarn vergöttert, nach seinem Tod wurde er plötzlich aus einstigem Symbol der „jesuitischen Unterdrückung“ zum Vertreter der städtischen Freiheiten. Raspassanis Andenken ist auch heute noch an einem frequentierten Platz der Hauptstadt (dem heutigen Batthyány Platz) bewahrt, ein enormes Gebäude im Barockstil unweit des Donauufers, die auf seinen Wunsch nach der heiligen Anna genannte Kirche. Es wurden noch keine Biographien oder separate Studien über ihn in Ungarn geschrieben, aber er zählte zu den unentbehrlichen Personen in den Studien über das Patronatsrecht der Stadt, das religiöse Leben und über die Geschichte der St.-Anna-Kirche. Die Jahre, die er in Kosovo verbrachte und seine Abstammung waren jedoch bisher in Schleier gehüllt. Seine Zeitgenossen und Historiker – einschließlich mir selbst – akzeptierten Raspassanis Behauptung und die Meinungen seiner Zeitgenossen, so wurde die italienische Herkunft seiner Familie nicht infrage gestellt. Den ungarischen Forschern waren Raspassanis Tätigkeit in Kosovo, seine führende Rolle in dem antiosmanischen Aufstand in seinem Heimatland bis an die jüngste Vergangenheit unbekannt. Sogar seine Beteiligung an dem antitürkischen ungarischen Rückeroberungskrieg war den Stadt- und Kirchenhistorikern ebenfalls unbekannt. Das ist besonders merkwürdig, da eine wichtige Quelle zur Analyse der Niederlage des habsburgischen Heeres unter Graf Veterani bei Lugosch ein in deutscher Übersetzung im Jahre 1788 im Druck erschienener Brief aus Raspassanis Feder war. Sogar die Historiker, die die frühe Geschichte der albanischen Nationalbewegungen forschen, wussten von unserem Helden nicht mehr als einige vage Gerüchte, nach denen er noch lange in Ungarn lebte. Dank einiger glücklicher Zufälle kam das jahrhundertealte Geheimnis ans Tageslicht und zum ersten Mal versuchen wir in Zusammenarbeit mit dem Schweizer

Albanischen Institut (St. Gallen) seiner Reiche überspannenden, besonderen Lebensbahn auf der Spur zu folgen. Die vorliegende Studie versucht unter Einbeziehung des zur Verfügung stehenden, nicht zu reichen, aber früher nicht verwendeten Quellenmaterials die besonderen Verhältnisse der neuen Welt um Raspassani, seine Rolle in der Entwicklung der Stadt Ofen darzustellen, beziehungsweise eine Erklärung zum Hintergrund seines Schweigens zu geben.

TUZA CSILLA

A céhes intézmény kereteinek bomlása: az 1761-es céhrendelet előzményei

A céhek helyzete Magyarországon a 18. század első évtizedeiben

A 16–17. század gazdaságpolitikáját Magyarországon a háborús helyzet határozta meg: a hadseregellátásnak a megszervezése, a kamarai jövedelmek behajtása elsődleges szempontokat élvezett. Az állandó háborúkra és a védelemre berendezkedett országban már csak a területi szétdaraboltság miatt sem beszélhetünk egységes, hosszú távra tekintő gazdaságpolitikáról, -fejlesztésről. A céhek működéséről, az ország gazdasági életében betöltött szerepükről a fenti időszakban nem sokat tudunk: a helyi igényeket elégitették ki, és áruik legfeljebb a megyehatárig, a heti vagy országos vásárokig (sokadalmakig) jutottak el. A területi kiterjedést és a vonzáskörzetet tekintve kiemelkedőnek és egyedülállónak számítottak a 17. században Kassa céhei, amelyeknek a leánycéhei Felső-Magyarország egész keleti részét behálózták.¹

A felszabadító háborúk után, a 17. század végén igen sok új céh alakult,² ezek azonban a régi céhek mintájára jöttek létre: privilégiumaik, belső szerkezetük, feladataik, céljaik semmi újat nem hoztak a céhes életbe. Az új berendezkedési tervek a gazdasági élet élénkítésére, ezen belül az ipar fejlesztésére is tartalmaztak elképzeléseket.³ Míg Nyugat-Európában a gyorsabb iparosodás, a nagyobb népsűrűség indukálta nagyobb felvevőpiac és a rendelkezésre álló fölös számú munkaerő hamarabb teremtette meg annak lehetőségét, hogy az ipari termelés kiléphessen a céhes keretek közül, – és természetesen emiatt hamarabb teremtődött meg az állam részéről is az igény a céhek ellenőrzésére –, addig Magyarországon

¹ Kassa céheire, a vonzáskörzet kiépítésére lásd H. NÉMETH 2004, 2. köt., 133–190.

² Ezeknek elterjedésére, fajtáira, jellemzőire lásd EPERJESSY 1967.

³ Az említett berendezkedési tervek: az Einrichtungswerk, ennek kritikai forráskiadását bevezető tanulmánnyal lásd KALMÁR–VARGA 2010, a rendek elképzelésére lásd IVÁNYI 1971, valamint IVÁNYI 1987.

csak a 18. századra jutott el odáig a gazdaságpolitika, hogy a céhes keretek lazításával is foglalkozzon.⁴

A Rákóczi-szabadságharc elodázta ugyan a céhekkel kapcsolatos állami szabályozást, de már az 1715-ös, majd az 1723-as országgyűlésen is törvényt hoztak a legfontosabb kérdésekben. Az 1715. évi LXXIX. tc. a céhek hátrányos visszaéléseit törli el (sajnos ezeket a visszaéléseket nem határozza meg konkrétan). Az 1723. évi LXXIV. tc. ezt a korábbi rendelkezést erősíti meg, továbbá kimondja azt is, hogy azok az iparosok, akik a földesuraknak saját szükségletre dolgoznak, céhektől ne háboríttassanak (3. §), valamint, hogy a király hatáskörébe tartozik a céhek jogainak korlátozása, illetve megszüntetése (4. §). A rendelkezéseket azonban tartalommal kellett megtölteni, és ez az 1723-ban felállított Helytartótanács feladata lett.

A Helytartótanács az 1720-as években a céhek viszonyainak vizsgálatával kezdte el feladata végrehajtását, és a hiányosságok és visszasságok megszüntetésére, illetőleg a céhek és a kézműipar fejlesztésére javaslatokat is tett. E munka megkezdéseként 1725 tavaszán az Országos Biztosság négy kerületi biztosa felmérte a területéhez tartozó települések gazdasági fejlettségét és jövőbeni fejleszthetőségét, és jelentést tett a Helytartótanácsnak a gazdaság helyzetéről, valamint javaslatokat terjesztett elő annak fel lendítésével, problémáinak esetleges megoldásával kapcsolatban.⁵

Ezeknek a jelentéseknek a kiértékelése után 1725 decemberében a Helytartótanács körlevelet intézett a megyékhez és szabad királyi városokhoz a célból, hogy a beérkezett részletesebb jelentéseik alapján felmérje, mennyi és milyen iparos él az adott törvényhatóság területén, és milyen további igénye lenne a kérdéses területnek iparosok betelepítésére vonatkozóan.⁶ A megyék 1726 elején küldték be válaszaikat.⁷ Az országos felmérés iparáganként, területenként eltérő és igen vegyes képet mutatott,

⁴ A kor meghatározó gazdasági áramlata Ausztriában a kameralizmus. Ennek legjelentősebb képviselője Philipp Wilhelm Hörnigk, akinek *Österreich über alles, wann es nur will* c. műve még a 18. század végén is gazdasági alaptankönyvként funkcionált. A kameralizmus megjelenési formáinak bemutatása a magyar gazdaságpolitikában, ill. Hörnigk és más korabeli gazdasági szakemberek műveinek elemzése nem tartozik a tanulmány keretei közé, ezért ettől itt eltekintünk. Hörnigk alapmunkájának forráskiadását bevezető tanulmánnyal lásd OTRUBA 1964.

⁵ A kerületi biztosok jelentéseit lásd MNL OL C 20 1725. márc. 1., a jelentések értékelése: TUZA 2005.

⁶ A körlevél tartalmát lásd MNL OL C 35 Idealia Nr. 2.

⁷ A megyék beküldött jelentéseit röviden, felsorolásszerűen értékeli HECKENAST 1971; részletesen és más felmérésekkel összehasonlításban: TUZA 2005.

de ennek ellenére megállapítható, hogy az alapvető problémák mindenhol egyformák voltak.⁸ Ezeket a bajokat négy csoportba lehet sorolni:

1. A vásárokkal, vásárjoggal kapcsolatban kiváltságok megnyirbálása (kontárok áruinak és szerszámainak elkobzása, idegen árusok áruinak két mérföldön belüli elkobzása, látópénz szedése stb.).

2. A különböző taxák csökkentése (mesterfelvételi taxa, inasfogadási taxa, mesterasztal stb.).

3. Vallási pontokra (akatolikusokra) vonatkozó kiváltságok megerősítése, eltörlése vagy éppen előírása.

4. Inasok, legények rendtartására vonatkozó pontok módosítása.

A Helytartótanács rendezésre tett javaslatai azután e problémák mentén kristályosodtak ki.

III. Károly kísérletei a céhek rendezésére

Általában elmondható, hogy az 1720-as és 1730-as évek céhszabályozásának jellemzője, hogy a Helytartótanács egy-egy eset elbírálásakor mindig megvizsgálta azt is, hogy az eléje került ügy mennyire egyedi és mennyire általánosítható. Ha egy-egy kirívó eset általánosan jellemzőnek találtatott, a Helytartótanács jogorvoslattal élt: az uralkodó elé terjesztett, és általa azután megerősített határozat egyszersmind az egész iparágra (vagy az összes magyarországi céhre) királyi rendeletként lépett érvénybe. Ilyen feltűnő eset volt például Eder Pál pozsonyi kőműves esete, akit a főcéh a magisztrátus utasításai ellenére sem akart átvenni a leánycéhből, mindenféle kifogással élt, és végül csak évekig tartó huzavona után kerülhetett be a céhbe. A Helytartótanács határozata az Eder Páléhoz hasonló esetekben országosan érvényes királyi rendeletként jelent meg.⁹

Ebben az időszakban számos olyan királyi rendelet született, amely a céhek fentebb is említett visszaéléseit próbálta megszüntetni, ezáltal szabályozta a céhes élet kereteit, és némileg tágított is azokon.

A Helytartótanács rögtön működésének kezdetén bekérte a céhleveleket, hogy a középkori maradványokat kigyomlálhassa, és az indokolatlanul magas taxákat, a céhfelvételt megnehezítő artikulusokat eltörlhesse. A bemutatott céhleveleket a Helytartótanács felülvizsgálta, bizonyos

⁸ Az 1720–30-as évek céhes problémáinak vizsgálatára és megoldásaira helyhiány miatt nem térünk ki. Ezekről részletesen lásd TUZA 2012.

⁹ Az ügy iratait és az erről szóló királyi rendeletet lásd MNL OL C 13 1727. júl. 31., szept. 9., 1728. ápr. 19., 1730. máj. 19., C 19 1727. szept. 3. repos.

artikulusokat eltörölt, másokat módosított.¹⁰ A céhprivilegiumok felküldése azonban nagyon lassan ment, mivel a céhek nyíltan dacoltak a Helytartótanáccsal. 1730 októberében a Helytartótanács egy királyi rendeletben az összes megyét és szabad királyi várost utasította, hogy az ott működő céhek céhleveleit gyűjtsék össze és küldjék fel, (kivéve, ha már erre korábban sor került), mert azokat a céheket, amelyek egy éven belül nem hajtják végre ezt az utasítást, feloszlatják.¹¹ Ezt a felszólítást többször is megismételték, de ennek ellenére még az 1750-es években is panaszkodott a Helytartótanács a céhlevelek felülvizsgálatának lassúságára. A legtöbb céh nem akarta elfogadni az új céhlevelet és a régivel élt tovább, a Helytartótanács számos esetben arról panaszkodott, hogy a céhek nem hajtják végre ezirányú utasításait.¹²

Az 1730-as években felgyorsult a céhek szabályozása, belügyeik rendezése, visszaéléseik megszüntetése. Ennek oka a Német-római Birodalomban 1732-ben életbe léptetett céhreform, amelynek bevezetését – a magyarországi sajátosságok figyelembe vételével – 1733-ban III. Károly a Magyar Királyságban is elrendelte.¹³ Mivel a magyarországi céhek mind az államhoz való viszonyukban, mind a gazdaságban betöltött szerepüket tekintve más helyzetben voltak, mint a németországiak, ezért a birodalmi céhreformot nem lehetett, és nem is akarták teljes egészében Magyarországon bevezetni. A rendelet azokat a pontokat vette át a birodalmi reformokból, amelyek kitágítják a céhes kereteket és védik a legényeket, a céhen kívül rekedt iparosokat, illetve szabályozzák a céhek belső életét.¹⁴ Így több rendeletben is szabályozták a leánycéhekből vagy más város céheiből érkezett mesterek főcéhbe való átvételét.¹⁵ A legsúlyosabb

¹⁰ Igen érdekesek azok a céhlevelek, amelyeket a kancellárián széljegyzetekkel láttak el. Ezeknek vizsgálatából megállapíthatjuk, milyen pontokat töröltek ki az eredetiből, hogyan módosították az egyes artikulusokat, ill. milyen újdonságokat fűztek hozzá a céhlevélhez, vagyis melyek voltak azok a területek, ahol a Helytartótanács újításra és javításra törekedett. A két legtanulságosabb ebből a szempontból a körmöcbányai vargák céhlevele (MNL OL A 35 1735. márc. Nr. 61.), ill. a kassai csizmadiák céhlevele (MNL OL A 35 1735. ápr. Nr. 11.)

¹¹ MNL OL C 21 1730. okt. 24.

¹² MNL OL C 35 Idealia, MNL OL C 42 Idealia miscellanea Nr. 1-101. A beküldött céhlevelek összesítéseit, az egyes helységeken belül működő, már megújított céhlevéllel rendelkező céhek összeírásait lásd MNL OL C 25 Extraserialia.

¹³ A 17. század végi, 18. század eleji összbirodalmi céhpolitikára és az ekkor előkészített, és majd 1731-ben kikristályosodott birodalmi céhreformra lásd WINZEN 2002.

¹⁴ III. Károly céhreformjainak részletes bemutatását és elemzését lásd TUZA 2012.

¹⁵ MNL OL C 13 1727. júl. 31., 1732. márc. 10., 1730. máj. 19., C 21 1732. dec. 30., 1733. febr. 28.; a lista korántsem teljes.

visszaéléseket a céhek a vásárokon követték el más céhek vagy kontárok rovására, ennek eredménye lett, hogy királyi rendelettel oldották meg a legtöbb gondot okozó problémát: betiltották a látópénz szedését.¹⁶

Az árusítási-értékesítési, anyagbeszerzési problémák és az ezekkel kapcsolatos visszaélések azonban szinte eltörpültek a céhből kiszorult legények lázongásai és tiltakozásai mellett. A legényekkel, inasokkal kapcsolatos problémák az 1720-as évektől váltak egyre égetőbbé. A céhek bezárkóztak, limitálták tagjaik számát, illetve előnyben részesítették a mesterek fiait és rokonait, így köreikből egyre nagyobb tömegben szorultak ki a tanulni vágyó inasok, illetve a felszabadult legények.¹⁷ Az inasfelvételt már eleve nehezítette a magas szegődtetési díj, illetve egyre gyakoribb panasz lett, hogy a mester nem tanítja a mesterségre az inast, hanem házi-cselédnek használja. Az 1730-as évektől kezdve az inasokat érintő panaszok miatt a céhlevelekben még azt is megszabták, hogy egy mester csak annyi inast tarthat összesen, amennyit biztosan és jól tud tanítani.

Magyarországon azonban az 1750-es évek elején még nem voltak ún. legénytársaságok; a céhből kiszorult és elkeseredett legények nem jelentettek kezelhetetlen tömeget. Szintén nem kellett még erőteljesebben fellépni a Nyugat-Európában általánosan elterjedt *Blauer Montag* tartása ellen sem, mert ekkor még ez Magyarországon nem honosodott meg.¹⁸

¹⁶ MNL OL C 13 1734. dec. 17.

¹⁷ Annak bemutatására, hogy ez a probléma milyen mértékig és milyen sokáig megoldatlan maradt, a tanulmány időhatárain messze túlmutató forrásra hivatkoznék. A Helytartótanács még az 1800-as évek elején is foglalkozott azzal, hogy a céhből kiszorult legények felvételüket kérik különböző céhekbe, és egy-egy ügy évekig elhúzódó intézéséből látszik, hogy a céhek milyen sikeresen ellenálltak. A teljesség igénye nélkül lásd MNL OL C 64 1796 F. 102., 1802 F. 141., 1803 F. 67., F. 74., F. 76., F. 102., 1804 F. 77., F. 78., F. 87., 1811 F. 50.

¹⁸ 1743-ban a vargalegények tettek arra kísérletet, hogy társaságot alapítsanak, amit a Helytartótanács azonnal betiltott, ugyanígy figyelmeztette a legényeket, hogy ne tartsanak korhelyhétfőt és az öreglegények ne próbáljanak intézményekbe tömörülni. Hogy ez mennyire elszigetelt és jelentéktelen próbálkozás volt, az is mutatja, hogy még a helység nevét sem adják meg, ahol ez történt. Mivel Magyarországon ezek az egyletek még ismeretlenek voltak, az intézkedéseket inkább megelőzőnek tekinthetjük (MNL OL C 50 Collectio benignarum normalium resolutionum regiarum in cehalibus, MNL OL C 25 Idealia Nr. 1.). Az 1750-es céhreform-tervezetben megemlíti a *Blauer Montag* betiltását, amihez a Helytartótanács ekkor is még csak annyit fűz hozzá: „Salubris dispositio.” (MNL OL C 42 Fasc. 11. Nr. 103., a forrás kiadását lásd Tuza 2008.)

A céhek helyzete az 1740-es és 1750-es években

Mária Terézia uralkodásának kezdetén nem a céhek sorsa volt a legfontosabb politikai-gazdasági probléma; a királynő elsősorban nem a céhek kérdésével foglalkozott. Így az 1740-es években a Helytartótanács mind az ellenőrzés, mind a végrehajtás területén változtatás nélkül folytatta velük kapcsolatban a korábbi évek gyakorlatát. Sziléziával azonban 1748-ban fontos, fejlett iparú országrész veszett el, és a hiányzó ipart a birodalmon belül kellett pótolni, újjáéleszteni. Semmiképpen sem felejthetjük el, hogy mind az uralkodónak, mind a Helytartótanácsnak a rendelkezéseit, javaslatait nem csupán a magyar gazdaság fejlesztése, hanem ennek a gazdaságnak az összmonarchia keretébe való beillesztése jellemezte. Eckhart Ferenc munkájában¹⁹ ugyan a kizsákmányolt, elnyomott, egyoldalú gazdasági fejlődésre kényszerített ország képe jelenik meg, de ő sem tagadja: Mária Terézia gazdaságpolitikáját és így az iparpolitikát, céhpolitikát is alapvetően az egységes birodalmi szemlélet határozta meg.

Az 1750-es évekre a nagy létszám miatt már kezelhetetlenné kezdett válni a céhből kiszorult legények problémája. Ausztriával ellentétben Magyarországon nem voltak király szabadjai kézművesek (*Hofbefreite*), akik mentesültek bizonyos céhes kötelezettségek alól, és jövedelmüket, megélhetésüket az állami megrendelések biztosították.²⁰ Ugyanakkor az 1740-es évektől a nyugati határszélen egyre gyakrabban fordult elő az is, hogy az Ausztriában céhbe nem jutó és állami megrendelésektől is eleső legények Magyarországon kerestek boldogulást, és magyarországi céhbe kérték felvételüket. Az egyik legkirívóbb példa Johann Holtzhey bécsi serfőző legény esete volt, aki Bécsből kiszorulva Pozsonyban keresett megélhetést. Mivel legkönnyebben úgy lehetett céhbe jutni, ha egy legény elvette egy mester özvegyét vagy leányát, Holtzhey egy pozsonyi özvegyet keresett magának. Végül mégis inkább egy mészáros lányát vette feleségül, és el is ment a városból. A pozsonyi céh a bécsi anyacéh bírósága elé idéztette Holtzhey-t, ahol az természetesen nem jelent meg.²¹ Ez a példa is azt mu-

¹⁹ ECKHART 1922.

²⁰ A király kézművesei (*Hofbefreite*) Ausztriában már a 17. század második felében megjelentek. Meglétük és feladataik tökéletesen illeszkedik a Becher, Schröder és Hörnigk által kidolgozott kameralista gazdasági fejlődésbe és fejlesztésbe, és jelentősen hozzájárult az osztrák céhes rendszer felbomlásához. A jelenség elemzéséhez, a *Hofbefreite* szerepéhez és jelentőségéhez a gazdaság fejlődésében részletesen lásd OTRUBA 1931 forrásait és bevezető tanulmányát.

²¹ MNL OL C 42 Fasc. 15. Nr. 140.

tatja, csupán a céhbejutás volt fontos, ez még az eredeti foglalkozás elhagyását is megérte, sőt, Holtzhey esetében a panaszokból megtudhatjuk azt is, hogy még munkáját sem látta el megfelelően. A Helytartótanács végül az ilyen esetek elkerülése miatt kénytelen volt a külföldiek céhfelvételi és -alapítási kérelmét uralkodói engedélyhez kötni.²²

Az 1750-es években tehát Mária Teréziának szembe kellett néznie az-
zal, hogy atyja céhrendeleteit nem tartják be, az előremutató intézkedések végrehajtását rendszeresen és módszeresen sabotálják mind a céhek, mind a törvényhatóságok, a Helytartótanács kezében pedig nincs hatékony eszköz a rendeletek végrehajtására. Ráadásul a meglévő nehézségek húsz év alatt csak elmélyültek. Ugyanakkor az államnak Magyarországon korántsem voltak olyan lehetőségei az anyagi támogatásra, az állami megrendelésekre, mint Ausztriában.²³

Az 1761-es céhszabályozás és előzményei

1750. júliusában Fabiankovics György, a Helytartótanács többek között céhüggyekkel is megbízott tanácsosa több olyan ügyet terjesztett az uralkodó elé, amelyet a Helytartótanács a céheken belüli visszaélések és az 1733-as rendelet be nem tartása miatt tárgyalt a korábbi években. Mária Terézia elsősorban vizsgálgatni, tájékozódni szeretett volna ezekben az ügyekben, ezért bekérte az 1733-as rendelet szövegét is, mégpedig a Helytartótanács véleményezésével.²⁴

²² MNL OL C 42 Miscellanea Nr. 35.

²³ Mint már említettük, Ausztriában a 17. második felétől adtak ki privilégiumokat gyárak és manufaktúrák alapítására, és állami megrendelésekkel segítették a céhen kívül tevékenykedőket (lásd OTRUBA 1931). Magyarországon ezzel szemben korszakunkban nincsenek manufaktúrák (Lotharingiai Károly tesz kísérletet Sassinban majolikagyártásra, ill. posztómanufaktúrák létesítésére, de ezek tönkremennek), ezeknek alapítására elsősorban az 1770-es években, nagyobb számban az 1790-es évektől kerül sor (vonatkozó források 1785 előtt a MNL OL C 35 anyagában, 1785 után a MNL OL C 64 egyes éveinél). Ami az állami támogatást és megrendeléseket illeti, Grassalkovich Antal kamaralnök egy 1768. november 27-én kelt levelében azt írja Mária Teréziának: a Magyar Kamarának nem áll módjában a gyáralapításokat támogatni, sem a hazaikat, sem a külföldről betelepülni óhajtókat. (MNL OL E 211 II. series X. tétel)

²⁴ Az 1750-es helytartótanácsi véleménynek és az 1733-as céhrendeletnek forráskiadását bevezető tanulmánnyal lásd TUZA 2008.

A Helytartótanács elsőként azt javasolta, számoljanak fel minden olyan céhet, amelynek nincsen az uralkodó által megerősített céhlevele.²⁵ A tervezet részletesen rendelkezett a legényekről, az inasokról. Habár már III. Károly elrendelte a bizonyítványok kiadását a végzett inasoknak és legényeknek²⁶ – enélkül se vándorolni nem mehettek, se munkát nem vállalhattak –, még ekkor is előfordult, hogy a Helytartótanácsnak kellett erről intézkednie.²⁷

Sok panaszra adtak okot az anyacéh és leánycéhe(i) közötti függésből fakadó visszaélések. Az inas fogadását és tartását is szabályozás alá vették, az inasrendtartás felügyeletét a magisztrátusra bízta. A legnagyobb problémát a céhből kiszorultak számára az igen magas belépési taxák jelentették.²⁸

Összességében Fabiankovics a királynő számára jól áttekinthetően, pontokba szedve összefoglalta az 1733-ban kiadott rendeletet, a birodalmi gyakorlatot, és az egyes pontok mellé írta, hogy 1750-ben mi a megvalósult, létező magyarországi gyakorlat.²⁹ Fabiankovics javaslataiból és összefoglalásából az tűnik ki, hogy a legnagyobb gond az: senki nem ellenőrzi igazán a rendeletek betartását, nincs retorzió az ellenkező céhekkel szemben, sokszor maga a város, mezőváros támogatja a céhek ellenállását. A Helytartótanács elemzéséből az is kiderült, hogy III. Károly céhrendeletei – mivel a legtöbb céh nem tartotta be őket – sok változást nem hoztak, és az alapvető problémákat nem oldották meg.

²⁵ Poroszországban már 1737-ben sor került arra, hogy a nem uralkodói céhlevéllel rendelkező céheket végleg feloszlassák. A porosz uralkodó ezután ún. Generalprivilegiumokat, egységes céhleveleket adott ki, ami uniformizálta a céheket, majd később II. Frigyes állami megrendelése az egymás közti konkurrenciát is letörte, és a század végére fel is bomlottak a céhes keretek. Erre lásd NAGY 1966 és MITTENZWEI–HERZFELD 1990.

²⁶ MNL OL C 13 1733. máj. 7., C 42 Fasc. 11. Nr. 103. 1733. júl. 27., C 1 1733. máj. 15.

²⁷ Az inasok, legények céhen belüli helyzetét számos tanulmány feldolgozta. Az ilyen jellegű munkák átfogó bibliográfiája DOMONKOS–NAGYBÁKAY 1992. Újabb szakirodalomra lásd SZULOVSKY 2005 végén lévő bibliográfiát. Folyamatosan bővülő elektronikus könyvtárral és publikációs listákkal legújabbban ajánlható honlap: <http://iparmuzeum.hu/sztkonyvtar.php> (2013. okt. 20.).

²⁸ Kutatásaim során az eddigi legmagasabb taxát – 250 Ft-ot – Josph Nidermayer budai ács fizette céhfelvételért. Fellebbezett a városnál a magas taxa miatt, de a céh arra hivatkozott, hogy az 1 év próbaidő alóli felmentést is beleszámították a fizetésébe. (BTM KM Ctgy. Buda – ács céh ülésjegyzőkönyve Nr. 4410.)

²⁹ Az 1750-es véleményezést nem ismertjük itt részletesebben, mivel ennek elemzése megtörtént a már korábban említett forráskiadás bevezetőjében (Tuza 2008).

Míg az 1730-as években a vásárokon való visszaélések (látópénz szedése, idegen céhek áruinak elkobzása, elővásárlási jog megsértése stb.) tették ki a céhek elleni panaszok nagy részét, addig az 1750-es években a céhek bezárkózása vált a fő kérdéssé. A Helytartótanácsához érkező beadványok nagy része a céhből kiszorult legények kérelme volt céhfelvételre, illetve az irreálisan magas taxák mérséklésére. A céh a nekik nem tetsző mestereket pedig egyszerűen kizárta a céhből. Például Petrovszky Mihály korponai szíjgyártó a Helytartótanácsához írt panaszában azt állította, hogy indoklás nélkül zárták ki, és a vizsgálat megállapította, hogy valóban így történt. A Helytartótanács utasítására végül orvosolták sérelmét.³⁰

Másokat a céhek saját kiváltságaikra hivatkozva próbáltak nemcsak a céhből, hanem az egyéb lokális munkalehetőségekből is kizárni. Ilyen esetekben a panaszos fél hiába próbált a magisztrátushoz fordulni, mivel a céhek a helyi vezetésben általában igen jól tudták érvényesíteni érdekeiket. Cziszár János komáromi fazekas például így fordult a Helytartótanácsához jogorvoslatért, mivel hiába kérte felvételét a céhbe, a céh elutasította, annak ellenére, hogy minden követelménynek megfelelt. Ezután a céh még azt kérte a magisztrátustól, hogy tiltsa el Cziszárt a céhen kívül, a város területén végzett munkától is. Cziszár esete nem volt egyedülálló, de fontos uralkodói rendelet született belőle: elrendelték, hogy a becsületes kézművesmunkától csak akkor tiltható el valaki, ha bizonyíthatóan büntényt követett el.³¹ Ez a rendelet gyakorlatilag azt jelentette, ha valakinek megvolt a mesterétől kapott bizonyítványa, mely igazolta mesterségbeli tudását, akkor a céhen kívül is szabadon dolgozhatott. Így utasították el végül a pozsonyi gombkötő céhnek a kontárok elleni fellépését is, mivel a helytartótanácsi vizsgálat megállapította, hogy a város összes gombkötője megél, még több is találhatna munkát.³²

Mária Terézia céhrendeleteinek teljes vizsgálata egy másik tanulmány feladata. Itt azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk: az 1750-es években a Helytartótanács már sokkal nagyobb eréllyel és határozottabban próbált érvényt szerezni a korábbi rendeletek betartásának. Így Gottfried Monzing rézműves legény esetében például, aki azt panaszolta, hogy a céh a törvény ellenére sem akart neki felszabadító levelet adni, a Helytartótanács nemcsak a felszabadítólevél kiadását rendelte el, hanem a céhnek 75 Ft kárpótlást is kellett fizetnie Monzing részére.³³

³⁰ MNL OL C 13 1756. szept. 6.

³¹ MNL OL C 13 1753. okt. 18.

³² MNL OL C 13 1753. aug. 30., szept. 25.

³³ MNL OL C 13 1753. jan. 2., jan. 29.

A határozottabb fellépést jól példázza a városoknak és megyéknek küldött 1756-os uralkodói utasítás is a céhlevelek bemutatásáról. Noha 1727 óta ezt az utasítást a Helytartótanács többször is kiadta, a céhlevelek bemutatása még 1756-ban sem történt meg mindenhol, mert az engedetlenségnek nem volt következménye. 1756-ban azonban Mária Terézia rendeletében azonnali hatállyal feloszlatta mindazon céheket, melyek nem mutatták be ellenőrzésre és jóváhagyásra céhleveleiket az illetékes törvényhatóság előtt. Ha nem is azonnal, de a céhek ezúttal tömegesen engedelmessé váltak, mivel a feloszlítás ekkor nem csak üres fenyegetőzés maradt.³⁴

Mária Terézia 1761 januárjában Gosztonyi István helytartótanácsi tanácsost bízta meg azzal, hogy készítsen egy összefoglalót a Szepesi Kamara területén működő és a legtöbb problémát jelentő céhekről, elemezze a helyzetet, és tegyen javaslatot a megoldásra. Gosztonyi január-február folyamán két referátumot is beterjesztett a királynőnek.³⁵ Mivel ilyen rövid idő alatt nyilvánvalóan nem tudott volna átfogó véleményt alkotni, egészen biztosan a korábbi évek vizsgálataira és tapasztalataira támaszkodhatott, és benyújtott referátumait az 1750-es évek állapotának összefüggéseiként értelmezhetjük.

Első beszámolójában a magas taxák, főként a mesterfelvételi taxa miatti panaszok kivizsgálásáról tett jelentést. A legsúlyosabban érintett törvényhatóságok Abaúj, Sáros, Zemplén, Borsod, Ung, Bereg, Szatmár, Szabolcs, Bihar, Gömör és Szepes vármegyék, a hajdúvárosok, valamint Kassa, Lőcse, Szeben, Eperjes, Késmárk, Bártfa, Debrecen és Szatmárnémeti városok voltak. Gosztonyi vizsgálata arra irányult, hogy 1) az itt működő céhek privilégiumleveleit megerősítette-e az uralkodó, 2) rendelkezik-e a kiváltságlevél az új mester felvételének körülményeiről, 3) megfelel-e a cég privilégiumlevele a Helytartótanács által kiadott modern előírásoknak.

A mesterfelvételi taxa a vizsgálatok szerint az érintett települések céheiben 38–96 Ft között mozgott, és ez néhány esetben a privilégiumlevelekben is rögzítve volt. A legtöbb céglevélben viszont nem esett szó a különböző taxák összegéről, a céhek ezt teljesen önkényesen határozták meg. Ezzel nemcsak a cégbejutást nehezítették, hanem a vásári taxa, azaz a látópenz (egyébként már betiltott) szedése és önkényesen meghatározott összege a kereskedelmet is akadályozta. Ráadásul a Gosztonyi által vizsgált cégleveleket általában a helyi törvényhatóságok és a földesurak adták

³⁴ MNL OL C 25 Idealia Nr. 3. 1756.

³⁵ Mindkét jelentés: MNL OL C 25 Idealia Nr. 3. 1761.

ki vagy erősítették meg. Még a Bethlen Gábor által megerősített, kolozsvári anyacéh levelével élő céheket is találtak, és nem egy olyan leánycéh is működött, melyeknek anyacéhe Krakkóban székelt. Gosztonyi azt javasolta, hogy az uralkodói céhlevéllel nem rendelkező céheket oszlassák fel, kapjanak új céhlevelet, és a leánycéhek függését az anyacéhektől mindenhol számolják fel. A mesterfelvételi taxát pedig 30 Ft-ban maximálta volna. Továbbra is fenntartotta volna azonban a mesterek leányát vagy özvegyét feleségül választó legényeknek és a mesterek fiainak céhbejutását könnyítő taxakedvezményt. A céhet illető 1 Ft-ig terjedő büntetés jogát viszont véleménye szerint 4 Ft-ra kellene emelni.

Második jelentésében Gosztonyi más helységek céheit is bevonta vizsgálatába, és referátumában sorra vette az általános, minden típusú céhre vonatkozó artikulusokat. Véleményezte a szokásokat, majd ahol szükségesnek látta, változtatásokat is javasolt. A vallási kérdéseket, katolikus körmeneteket és az akatolikus céhtagokat illető szokásokat továbbra is változtatlanul hagyni látta szükségesnek. A céhmester választásában annyi módosítást javasolt, hogy duplájára kell emelni a büntetést a választáson való részvétel elmulasztásáért, mivel igen fontos lenne, hogy az évenkénti tisztújításon minden céhtag részt vegyen. Ugyanígy szigorúbban büntette volna a negyedévenkénti ülés elmulasztását. Gosztonyi az inasrendtartás szigorúbb betartatását is javasolta, szerinte különösen a magas taxát kell letörni, az inas csak 2 Ft-ot fizessen szegődtetésnél, és ugyanekkor 2 Ft-ot a legényeknek a befogadásért, továbbá nagyon szigorúan meg kell tiltani az inasok háztartásbeli foglalkoztatását. Ebben a tervzetben a 30 Ft-os céhfelvételi taxát illetően azt javasolta, hogy a könnyebbség végett ezt is két részletben fizesse ki az új mester: az első részletet a felvételnél, a másodikat fél év múlva. Az idegen helyről érkezett mesterek céhfelvételét is megkönnyítené, ha már egyszer céhtag valahol, és mesterségbeli tudását bizonyította, taxa és próbaév nélkül kötelező lenne felvenni.

Több egyéb kisebb rendelkezést is javasolt Gosztonyi: az árszabásokat utalják egyértelműen ismét a megyék hatáskörébe; abba a céheknek ne lehessen semmilyen beleszólásuk. A legényektől szedett zászlópénzt és társ-pohárt is felül kell vizsgálni, mivel szerinte ezek a szokások az amúgy is szegény legényeket erőn felül megterhelik. Ugyanekkor a céh szociális tevékenységének változtatlanul hagyása mellett érvelt (tönkrement vagy beteg céhtagok segélyezése, özvegyek iparúzési joga, temetési szokások stb.).

Az 1761 márciusában kiadott, és azután többször is megismételt céhrendeletekben Gosztonyi javaslatai is visszatükröződnek. Mivel a legtöbb problémás ügy az 1750-es években a szepességi és környékbeli települé-

sekről érkezett, a Helytartótanács a Szepesi Kamarát is segítségül hívta. 1761. január 18-án érkezett be a kamara jelentése arról, hogy a szepességi városok céhei irreálisan magas belépési taxákat szednek, és a kamara területén működő 193 céhből mindössze 40-nek van bemutatott, uralkodó által jóváhagyott céglevele.³⁶ 1761. február 16-án egy körrendelet érkezett a Szepesi Kamara szerveihez Mária Terézia utasításával, hogy a kamara illetékességi területén működő céheket a mesterfelvételi taxa körüli visszaélések miatt azonnali hatállyal oszlassák fel, cégleveleiket szedjék be, és új, uralkodói céglevéllel lássák el őket. Az új céglevelek pedig a fiá-lékra nem lesznek érvényesek, azok visszaállítása nem történik meg: vagy megszűnnek, vagy uralkodói céglevelet fognak kapni. Ezt a körlevelet március 16-án kiterjesztették azután minden magyarországi megyére, és a céhek új, egységesen szabályozott céglevelet kaptak. A fi-liák megszűn-tek, új céhek alapítása pedig csak az uralkodó engedélyével történhetett.³⁷

1761 folyamán a rendeletet többször megismételték, egy-egy kiegészítéssel, módosítással ellátva. Így kiegészítésként került bele az, hogy a kül-földiekre, illetve az ország más területeiről érkezőkre a céhek nem kény-szeríthették rá saját privilégiumaikat. A szabad királyi városokban pedig elrendelték, hogy a céhekkel kapcsolatban hozott uralkodói utasítással el-lenkező hivatalnokokat azonnal függesszék fel, fizetésüket vonják meg.³⁸

A fent mondottakból kiderül, hogy Mária Terézia 1761-ben több lépcső-ben, és nem egyetlen rendelettel rendezte a cégügyeket. Céhszabályozási politikája eredményesebb volt, mint III. Károly kísérletei, mivel egyrészt erélyesebben lépett fel az engedetlen törvényhatóságokkal szemben, más-részt a gazdasági fejlődés is a céhek elavult szabályainak megszűnése és a céhes keretek bomlásának irányába mutatott.

A céhes visszaélések felszámolása, a meghagyott artikulusok és kere-tek egységesítése kedvezően hatott mind a céhen belüli, mind a céhen kívüli iparúzésre. Ennek hatása elsősorban az 1770-es évektől kezdődően mutatkozott meg a manufaktúrák számának gyarapodásával, a céhen kí-vül rekedt „kontár” iparosok munkalehetőségének bővülésével, a céhen kívüli iparúzési engedélyek kiadásának gyakoribbá válásával.

³⁶ MNL OL C 25 Idealia Nr. 3. 1761. jan. 18.

³⁷ MNL OL C 13 Liber regius 1761, 1761. febr. 23., C 25 Idealia Nr. 3. 1761. febr. 16. Circularia, ill. Idealia Nr. 3. 1761. márc. 16.

³⁸ MNL OL C 25 Idealia Nr. 3. 1761.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári és múzeumi források

BTM KM	Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum (Budapest)
Ctgy.	Céhtörténeti gyűjtemény
MNL OL	
A 35	Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Conceptus expeditionum
C 13	Helytartótanácsi Levéltár, Benigna mandata
C 19	Helytartótanácsi Levéltár, Relationes et protocolla consiliariorum
C 20	Helytartótanácsi Levéltár, Fasciculi mensium: Litterae
C 21	Helytartótanácsi Levéltár, Fasciculi mensium: Expeditiones
C 35	Helytartótanácsi Levéltár, Acta oeconomica
C 42	Helytartótanácsi Levéltár, Acta miscellanea
C 50	Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum cehale
C 64	Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum commerciale
E 211	Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Lymbus

Szakirodalom

DOMONKOS–NAGYBÁKAY 1992	DOMONKOS Ottó – NAGYBÁKAY Péter: <i>Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája</i> . Budapest, 1992.
ECKHART 1922	ECKHART Ferenc: <i>A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában</i> . Budapest, 1922.
EPERJESSY 1967	EPERJESSY Géza: <i>Mezővárosi és falusi céhek a Dunántúlon és az Alföldön 1686–1848</i> . Budapest, 1967.

- HECKENAST 1971 HECKENAST Gusztáv: Magyarország ipara 1726-ban. *Történelmi Szemle* 14(1971), 320–329.
- IVÁNYI 1971 IVÁNYI Emma: Esterházy Pál nádor és a magyar rendek tervezete az ország új berendezésével kapcsolatban. *Levéltári Közlemények* 42(1971), 137–161.
- IVÁNYI 1987 IVÁNYI Emma: A magyar Einrichtungswerk. In: *Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején*. Szerk. PRAZNOVSZKY Mihály, BAGYINSZKY Istvánné. Salgótarján, 1987 (Discussiones Neogradienses 4.), 159–180.
- KALMÁR–VARGA 2010 *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688–1690)*. Hrsg. von János KALMÁR, János V. VARGA. Stuttgart, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 39. Quellen 1.).
- MITTENZWEI–HERZFELD 1990 Ingrid MITTENZWEI – Erika HERZFELD: *Brandenburg–Preußen 1648–1789*. 3. Auflage. Berlin, 1990.
- NAGY 1966 NAGY István: A kézművesipar fejlődése és a céhrendszer reformja Pesten a XVIII. században 1690–1780. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 17(1966), 59–109.
- H. NÉMETH 2004 H. NÉMETH István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség)*. 1–2. köt. (Doktori mester munkák). Budapest, 2004.
- OTRUBA 1931 Gustav OTRUBA: *Österreichische Fabrikprivilegien von XVI bis XVIII Jahrhundert und ausgewählte verwandte Quellen zur Frühgeschichte der Industrialisierung*. Wien–Köln–Graz, 1931 (Fontes rerum Austriacarum 3. Abt. Fontes Juris 7).
- OTRUBA 1964 Gustav OTRUBA: *Philipp Wilhelm von Hörnigk: Österreich über alles, wann es nur will*. Wien, 1964.
- SZULOVSKY 2005 *A magyar kézművesipar története*. Szerk. SZULOVSKY János. Budapest, 2005.
- TUZA 2005 TUZA Csilla: A céhes ipar tendenciái 1725–1770. *Kút* 4(2005), 4. sz., 55–73.

-
- Tuza 2008 Tuza Csilla: III. Károly céhrendeleteinek hatása egy 1750-es vizsgálat tükrében. *Levéltári Közlemények* 79(2008), 251–277.
- TUZA 2012 Tuza Csilla: Céhszabályozási kísérletek, céhes viszonyok III. Károly uralkodásának idején. *Levéltári Közlemények* 83(2012), 131–174.
- WINZEN 2002 Kristina WINZEN: *Handwerk – Städte – Reich*. Stuttgart, 2002.

Die Auflösung der Rahmen der Zunftinstitution: die Prämissen der Zunftregelung 1761

Die Zünfte, als mittelalterliche Institutionen verloren gegen das 18. Jahrhundert in den meisten west-europäischen Ländern ihre Bedeutung. In Mitteleuropa dagegen werden sie weiterhin als wichtige Mitglieder des wirtschaftlich-industriellen Lebens betrachtet. Bis in Österreich bereits Ende des 17. Jahrhunderts immer mehr Fabrikprivilegien ausgegeben wurden, und der kaiserliche Hof durch große staatliche Bestellungen die unabhängigen Handwerker den Zünften gegenüber unterstützte, erlebten die Zünfte zur selben Zeit in Ungarn eine Blütezeit. In den 1720–30er Jahren versuchte die neu aufgestellte Landesbehörde, der Statthaltereirat, das Zunftleben im Einklang mit den modernen wirtschaftlichen Richtungen zu organisieren und zu modernisieren. Die Verordnungen Königs Karl III. strebten sowohl nach der Regulierung des inneren Zunftlebens als auch nach der industriellen Entwicklung außerhalb der Zünfte. Während der 1730er Jahre konnten die Zünfte den inneren Markt mit ihren Produkten vollkommen versehen und befriedigen, und nur die verschiedenen veralteten Gewohnheiten, bzw. die unterschiedlichen, bunten Zunftprivilegien bedeuteten ein Problem. Gegen die 1750er Jahre galten bereits die Zünfte in manchen Wirtschaftsbereichen als die freie industrielle Entwicklung verhindernde, möglichst abzuschaffende Institutionen, auf anderen, weniger entwickelten Wirtschaftsgebieten aber mussten sie weiterhin aufrechterhalten werden. Königin Maria Theresia musste also einen Weg zum Kompromiß finden, wie die vorhandenen Zünfte unter bestimmten, regulierten Bedingungen entwickelt werden konnten, gleichzeitig aber auch einen Weg, wie manche Industriezweige außerhalb der Zünfte veranlaßt und gefördert werden können. Dieser Beitrag versucht darzustellen, wie diese Regelung 1761 – simultane für und gegen die Innungen – zustande kam.

BORSODI CSABA

A herceg Esterházy-hitbizomány kismartoni uradalmának tisztviselői, alkalmazottai, szolgálói 1770–1780 között

Az Esterházy család hercegi ágának birtokegyüttese a 18. századi Magyar Királyság legnagyobb birtokai közé tartozott. A család tagjai a 17. századtól az ország meghatározó politikusai, Esterházy Miklós és fia, Pál az elérhető legmagasabb méltóság birtokosai, az ország nádorai is voltak egyúttal. A fraknói, majd a kismartoni udvar az adott korszakokban meghatározó színterei a hazai politikának, de a Habsburg Monarchia egészének politikájára is hatással voltak.

A herceg Esterházy-hitbizomány kialakulása

Az Esterházy család felemelkedése, az ország egyik legbefolyásosabb famíliájává válása a 17. század első felében indult el. Bár mint minden feltörekvő család a 17–18. században, megírt történetük szerint bibliai ősökig vezetik vissza származásukat, valójában a 17. század elejétől tűntek fel a hazai közéletben.¹ Esterházy Ferenc Pozsony megye alispáni tisztségét viselte, felesége (Illésházy Zsófia) révén rokonságba került az ország akkori nádorával, Illésházy Istvánnal. Ez a rokonság indította el a családot a főúrrá válás útján. Fia, Esterházy Miklós (1582–1645) a család vagyonának és politikai befolyásának kiépítője volt, aki a családot a Magyar Királyság egyik vezető famíliájává emelte. Ő a család első, nádori méltóságot viselő tagja, a 17. századi *homo novus*ok tipikus alakja. A szerény sorból induló, de életében az egyik legbefolyásosabb magyar arisztokratává emelkedő nádor részben saját tehetségének, részben szerencsés házasságainak, részben pedig alkalmazkodóképességének köszönhetette sikeres

¹ IVÁNYI 1991, 20., lásd még ESTERHÁZY 1901.

pályafutását. Ahogy Iványi Emma írja a már idézett munkájában: „*A nagy tehetségű Esterházy Miklós előrehaladását a két gazdag házasság gyorsította meg. Első felesége Mágocsy Ferencné Dersffy Orsolya volt, a második Thurzó Imréné Nyáry Krisztina, Pál nádor édesanyja.*”² A 17. század elején katolikussá vált Esterházy Miklós a két házassággal szerzett javakkal az ország egyik legjelentősebb birtokosának is számított. Fraknói és kismartoni udvara a magyar katolikus főnemesség legfontosabb politikai színterévé vált a 17. század harmincas-negyvenes éveiben. Megfordult itt az ország későbbi vezető politikusainak nagy része, köztük Nádasdy Ferenc, Zrínyi Miklós, Wesselényi Ferenc. Nemcsak politikai, hanem szellemi műhellyé is vált a Dunántúlnak ez a szeglete. Miklós nádor gyermekeit már a jezsuita rend által működtetett nagyszombati és a gráci egyetemen taníttatta, fiai együtt tanultak a Habsburg-fóhercegekkel. A család befolyásának gazdasági alapjait Miklós nádor teremtette meg, de arról, hogy ez megőrizhető legyen, az utódoknak kellett gondoskodniuk. Ha Miklós nádort a vagyon megalapozójának tekintjük, fiát, Pál nádort a legnagyobb birtokszerzőnek tarthatjuk, és ő juttatta a család politikai hatalmát is a csúcspontra. Esterházy Miklós két házasságából négy fiú és két lány született. Első házasságából István nevű fia 1616-ban, a második házasságából László (1626), Pál (1635), Ferenc (1641) és két lány: Anna Júlia (1630) és Mária (1638). Miklós nádor 1645-ben halt meg; legidősebb fia, az akkor 19 éves László gróf lett a családfő.³ A nádor halálával igen veszélyes helyzetbe került a család, megindult a harc az örökségért. A tét többek között a birtok egyben maradása vagy szétesése volt. Ekkor már nem élt Esterházy István, akinek felesége Miklós nádor második feleségének, Nyáry Krisztinának az első házasságából született gyermeke, Thurzó Erzsébet volt. István gróf 1641-ben, felesége 1642-ben halt meg. Egyetlen gyermekük az 1641-ben született Esterházy Orsolya volt. Miklós nádor 1622-ben zálogjogon szerezte meg Fraknó és Kismarton várát cserébe azért, hogy lemondott Munkács váráról (Mágocsy–Dersffy-hozomány), ami a Bethlen Gáborral kötött béke egyik feltétele volt. Így került át az Esterházy-birtokok súlypontja a Nyugat-Dunántúlra. 1626-ban a nádor örökjogon megkapta Fraknót, vele együtt a fraknói grófi címet is. Kismarton azonban zálogbirtok maradt.⁴

Miklós nádor halála után sokan törekedtek Kismartont megszerezni. Az Esterházy-örökösök legnagyobb ellenfele e kérdésben éppen a sógo-

² IVÁNYI 1991, 20.

³ Esterházy László gróf életéről lásd legújabbban, további irodalommal: MARTÍ 2013. (A szerk.)

⁴ IVÁNYI 1991, 26.

ruk, Nádasdy Ferenc volt, Esterházy Anna Júlia férje, a később kivégzett országbíró. Végül az Esterházy család tagjainak összefogása eredményeképpen Esterházy László szerezte meg Kismartont örökjogon, III. Ferdinánd jóváhagyásával. Úgy tűnt, hogy ezzel lezárul az Esterházy-örökségért folytatott harc, de nem így történt. Az országban a vesztfáliai béke után újult erővel indult meg a küzdelem a török ellen. Egy török elleni csatában, Vezekénynél vesztette életét László gróf 1652. augusztus 26-án, másik három Esterházyval együtt. Újra elkezdődtek tehát a harcok az örökségért és újfent Nádasdy Ferenc lett a legfőbb ellenfél. Ezt az újabb összeütközést az udvar hathatós támogatásával és az Esterházy-rokonok segítségével a család végül sikeresen zárta le. Egyben maradt az Esterházy-örökség, mégpedig Esterházy Pál kezében, aki a Fraknó várában pápai engedéllyel tartott titkos esküvőn feleségül vette Esterházy Orsolyát, féltestvérének, a már említett Esterházy Istvánnak és Thurzó Erzsébetnek a lányát, a Thurzó-vagyon örökösét. 1655-ben azután a lakodalmat is megtartották és III. Ferdinánd elismerte a házasságot. Az ifjú Esterházy Pál a család fejeként az ország egyik leggazdagabb ura lett. Lezárult az a korszak, amikor veszélyben forgott az Esterházy család hatalma és megeshetett volna, hogy a gyors emelkedést gyors eltűnés követi, ehelyett azonban újabb emelkedés következett.

Esterházy Pál, a nagy birtokszerező

Esterházy Pál 1655-ben indult politikai pályafutása a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség történetének igen mozgalmas szakaszára esett. Ebben az időszakban a fiatal Esterházy Zrínyi Miklós, Wesselényi Ferenc és Nádasdy Ferenc mellett tanulhatta a politizálás, a katonáskodás mesterségét. Az udvarhű főúr hamar kitüntető címeket szerzett: az 1655. évi pozsonyi országgyűlés után (amikor I. Lipótot megkoronázták) magyar tanácsosi címet kapott, 1662-ben főudvarmesterré nevezték ki. Aktív résztvevője volt az 1663–1664-es törökellenes harcoknak. Példaképe, Zrínyi Miklós mellett harcolt annak téli hadjáratában. Erről az időszakról írta a 48 fejezetből álló *Mars Hungaricust*. Zrínyi halála után az aktív politizálástól egy időre visszavonult. 1668-ban dunáninneni főkapitány lett, majd 1670-ben főkapitányként vezényelte a protestáns főurak várainak elfoglalását. A lipóti abszolutizmus 1670–1681 közötti időszakában megpróbált közvetítő szerepet játszani, nem sok sikerrel. 1681-ben az enyhülés jeleként a soproni országgyűlésen nádorrá választották. 32 évig volt az

ország nádora, nem könnyű körülmények között. Első nádori tervei közé tartozott a béke megteremtése Thökölyvel, ami nem sikerült. 1682-ben személyes veszteség is érte, meghalt felesége, Esterházy Orsolya. Még ebben az évben feleségül vette Thököly Évát, a legfőbb ellenfél, Thököly Imre húgát. A török 1683. évi hadjárata Bécs ellen, valamint Thököly csapatainak támadásai az egykori feljegyzések szerint az Esterházy-birtokokon – amelyeket a korábbi csatározások addig nem érintettek – milliós károkat okoztak. A visszafoglaló háborúk további pusztítást hoztak. Az 1687-es országgyűlésen Esterházy Pálnak nagyon nagy szerepe volt abban, hogy a magyar rendek elfogadták a Habsburg-ház férfiágon történő örökösödését. Az uralkodó jutalmul német-római birodalmi hercegi címet adományozott neki, ekkor csak saját személyére, amelyet III. Károly 1712-ben az elsőszülött fiúkra is kiterjesztett.

Pál nádor – amint már említettem – a család legnagyobb birtokszerzője is volt. Fraknót és Kismartont örökölte, Lánzsér vára és uradalma István bátyjának felesége halála után szállt a családra. László bátyjának felesége, Batthyány Eleonóra 1654-ben hunyt el, ezután Pál örökölte meg (Vulka-) Pordányt, Kishöflányt, Darázsfalvát és Szentgyörgyöt. 1669-ben szerezte meg Csobáncot örökjogon, a későbbi uradalom mintegy tízezer holdból állt. 1676-ban vette meg a köpcsényi uradalmat és Léka várát az uradalommal együtt. A következő évtizedben újabb jelentős birtoktestek kerültek a nádor kezébe. Az egykori Nádasdy-birtokok közül Kapuvárt, amelyet Nádasdy Ferenc kivégzése után a Kamara kezelt, majd Montecuccoli zálogbirtoka volt, annak halála után, 1681-ben szerezte meg örökjogon. 1682-ben vette meg a Kapuvár mellett fekvő (fertő-)szentmiklósi jószágot, amelyet 1719-ig zálogban előbb Széchényi György érsek, majd a mariazelei bencések bírtak. 1677-ben került a nádor birtokába az Alsó-Ausztriában lévő Schwarzenbach uradalma, 1693-ban pedig a töröktől felszabadított Tolna megyében fekvő Dombóvár uradalmát királyi adományként nyerte el. 1702-ben a kincstártól örökjogon megvette Szarvkő uradalmát, majd 1704-ben kiváltotta a Kéry családtól a kaboldi uradalmat.⁵ A felsorolás is mutatja, hogy a szerzemények részben Sopron vármegye nyugati részén található (ma egy részük Ausztriába, Burgenlandba esik), részben pedig a töröktől visszafoglalt országrészekben. Fraknó és Kismarton környezetében egybefüggő birtoktestet alakítottak ki és erre az időszakra egyértelművé vált, hogy az egész birtokkomplexum központja Kismarton. Rezidenciává történő kiépítése szintén Esterházy Pál nevéhez fűződik.

⁵ IVÁNYI 1991, 26–27.

A munkát Carlo Martino Carlone irányításával végezték, a már kissé romossá vált várat a kor stílusának megfelelően barokk kastéllyá építették át 1663 és 1672 között.

A hitbizomány létrehozása, a 18. század

Esterházy Pál élt azzal a lehetőséggel, amelyet az 1687. évi IX. törvény-cikk biztosított: 1695-ben készült végrendeletében három világi pályát választó, tehát az öröklés szempontjából szóba jövő fia: Gábor, Mihály és József számára három hitbizományt létesített. Gábor fia halála miatt Pál 1696-ban módosította végrendeletét: Mihály és József fia lett egy-egy hitbizomány birtokosa. Az alapítólevél szerint Mihály örökölte a hercegi címet, vele a Moson, Sopron, Győr és Vas megyei birtokokat és a pozsonyi házakat, József pedig a többi birtokot (Dombóvár, Kaposvár, Ozora, Alsólendva stb.). A végrendelet biztosította a kölcsönös öröklést is. Mindkét hitbizomány hatalmas birtokot jelentett.⁶ Esterházy Pál halála után a hatalmas birtoktest kettévált, ez azonban rövid időszaknak bizonyult. A két örökös csupán nyolc évvel élte túl édesapját. Mihály herceg 1721. március 24-én halt meg, nem hagyva maga után fiú örökös, testvére – aki megörökölte bátyja birtokait – 1721. június 7-én követte bátyját. József hercegnek két kiskorú gyermeke volt, Pál Antal és Miklós. Apjuk végrendelete értelmében Pál Antal nagykorúságáig Erdődy György és Thomas Gundacker Starhemberg, valamint József herceg özvegye, Gilles Mária gyám-sága alatt működött a hitbizomány.⁷ A kisebb fiú, Miklós gróf számára a végrendelet külön rendelkezése szerint Szentlőrinc, Szentmiklós és Biccse uradalmát rendelte, hogy nagykorúsága után is legyen jövedelme. Esterházy Pál Antal herceg 1734-ben vette át a hitbizomány irányítását és birtoklása idején gyarapította azt Derecske és Buják uradalmával. Pál Antal 1762-ben halt meg fiú utód nélkül, a majorátus élére öccse, Miklós lépett, aki egyben a hercegi címet is megörökölte. A hatalmas birtokot részben átszervezte, végrehajtotta az úrbérrendezést, és 1762–1766 között felépítette a süttöri vadászház helyén a Fertő-tó délkeleti partján az eszterházai Esterházy-kastélyt. 1782-re a Hanság mocsarain megépült az a töltésút, amely lehetővé tette Bécs és Pozsony rövidebb úton történő megközelítését, így Kismarton is „közelebb került” ezekhez a városokhoz.

⁶ BUBICS–MERÉNYI 1895, 254., 256.

⁷ MNL OL P 108 Rep. 5. fasc. D. nr. 51. Esterházy József herceg végrendelete.

Az Esterházy-hitbizomány igazgatása a 18. században

A Rákóczi-mozgalmat lezáró szatmári megállapodás megteremtette annak lehetőségét, hogy több mint másfél évszázados, szinte állandósult harcok után meginduljon a békés fejlődés, újjáépítés. Ez változást hozott az egyre terebélyesedő magyar nagybirtokok szervezetében és kormányzásában is. A gazdasági változások új gondolkodásra, új hozzáállásra készítettek a nagybirtokosokat, megteremtve ezzel a gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő nagybirtokos típusát. A kor arisztokratájának már nem kellett a katonáskodásra fordítania erejét, nem az volt számára a kérdés, hogy meg kell-e védenie jobbágyait, hanem az, hogy gazdaságosan tudja-e működtetni birtokait. A magyarországi nagybirtokosok is arra törekedtek, hogy új formákat alakítsanak ki uradalmaik kormányzásában, hogy szakítsanak az elmúlt század igazgatásával, azaz a terményjáradékok helyett egyre inkább a pénzjáradéokra térjenek át. A korszak első felében – mintegy az osztrák örökösödési háború (1740–1748) végéig – még a régi formák továbbélése is megfigyelhető, de már megjelennek az új „szereplők” és fogalmak is, mint a tisztiszék, az inspektorok jelenléte vagy az Esterházy-hitbizomány területén a kerületek létrehozása. A hatalmas Esterházy-birtokkomplexum az ország nyugati szegélyén indulva a keleti feléig húzódott, de voltak uradalmi a töröktől visszafoglalt déli területeken is. Az egyre növekvő hitbizományban már nem lehetett egy központból – Kismartonból – közvetlenül irányítani az összes uradalmat. Egyes uradalmak hatalmas távolságra voltak a központtól, ezért közbeiktatták a kerületek szervezetét. Az uradalmakat „alsó” és „felső” uradalmakra osztották. A központ Kismarton maradt, a felosztást onnan kell szemlélni. A felső uradalmak közé tartoztak azok, amelyek Sopron, Vas, Moson megyében feküdtek (például Fraknó, Kismarton, Kapuvár, Kőszeg, Léka, Lakompak), és ezeknek kerületi központja is Kismarton volt. Az alsó uradalmak két kerületre osztoztak. A Lévai kerülethez tartoztak az ország északi és keleti megyéiben fekvő uradalmak (például Biccse, Buják, Derecske, Kisvárd, Léva) az Ozorai kerülethez az ország déli részén található uradalmak (például Ozora, Csobánc, Dombóvár, Alsólendva). A hitbizománynak ekkor 29 uradalma volt, egymástól jelentősen eltérő nagysággal és jövedelmezőséggel. Az így létrehozott kerületek élén inspektorok álltak. Az inspektorok összekötő és ellenőrző feladatot láttak el a rájuk bízott területen. A Kismartonban működő központi szervek utasításait továbbították a tiszttartóknak és ellenőrizték azok végrehajtását. Az uradalmak vezetői jelentéseiket az inspektoroknak is megküldték. Az egyes

inspektorok személyes ellenőrzéseket is tartottak. Kiszálltak az uradalmakba, a helyszínen vizsgálódtak és utasításokat adtak a tiszttartóknak. Az inspektorok voltak a közvetlen érintkezési pontjai az uradalmak vezetőinek, amelyek azt a birtokos központi szervezetéhez kapcsolták. Ezek a tisztviselők a legtöbb esetben egy időben uradalmakat irányító tiszttartók (*Verwalterek*) is voltak. Maguk is ismerték azt a gondolkodásmódot, amelyet ellenőriztek vagy azokat, akiknek utasításokat adtak. Ez már nem volt elmondható a birtokos által működtetett magasabb szintű, sokkal inkább szakhivataloknak nevezhető szervezetben dolgozókról.

A központi és a kerületi igazgatás, valamint az uradalmi igazgatás kapcsolatában 1743-ban következett be jelentős változás. A magyar nagybirtok igazgatása a 18. század közepén követte az államigazgatásban bekövetkezett változásokat. A kamarai, kancelláriai és helytartótanácsi ügyintézésben is ekkor történt meg a váltás; az ügyeket egyre inkább bizottságban kezdték intézni. A magyar nagybirtokokon a gazdasági bizottság (*comissio oeconomica, comissio dominalis, Wirtschaftscommission*) többségében a 18. század második felében jött létre. Az Esterházy-hitbizomány ebben is megelőzte a többi magyar nagybirtokot. Pál Antal herceg 1743. április 16-án adta ki Bécsben azt az utasítást, amellyel létrehozta a bizottságot. Az utasítás szerint a bizottság „minden előforduló ügygel foglalkozik”.⁸ A hitbizomány összes tisztviselője engedelmességgel tartozott a bizottságnak, sőt, az utasítást a birtok jobbágyságának is kihírdették. Amint Kállay István írja, Pál Antal herceg még a kihirdetés évében instrukciót is adott a bizottságnak, amely részletesen tartalmazta, hogy milyen feladatai vannak a gazdaságban, a jogszolgáltatásban, az adóügyekben, a jövedelmek növelésében, a közigazgatásban. A bizottság a különböző (szak)területeken dolgozó legfőbb tisztviselőkből állt, akik együttesen ülészetek. A hitbizomány Gazdasági Bizottsága 1794-ig működött. 1762-ben a hitbizomány új tulajdonosa Esterházy Miklós József herceg lett, aki Régeni Hivatalt állított fel, és a régeni tagja lett a bizottságnak is. 1788-ban Miklós herceg a hitbizomány összes gazdaságának vezetésével gróf Batthyány József Györgyöt bízta meg, ezzel lényegében az egyszemélyi felelősséget ráruházta, bár a bizottságot csak Miklós herceg halála után szüntették meg.

A birtokkormányzat központi szervezetei a 18. században rohamos fejlődésen és változáson mentek keresztül. A legnagyobb magyarországi birtokon, az Esterházy-hitbizományban az egész században egymást kö-

⁸ KÁLLAY 1980, 53., lásd még: KÁLLAY 1976.

vették az újítások, de minden változás alapvetően annak érdekében történt, hogy a birtok minél jövedelmezőbben gazdálkodjon.

Az uradalmak tisztviselői és alkalmazottai

Kállay a már idézett monográfiájában *uradalmi tisztviselő*ként a következő tisztségeket sorolja fel:⁹

1. táblázat. **Uradalmi tisztviselők**

Általános	pénzügyi	szakigazgatási	ügykezelési
tisztartó	fizetőmester	mérnök	írnok
kasznár	számartó		járulnok
sáfár	pénztáros		gyakornok
kulcsár			
ügyész			

Ezek a tisztségek általában minden uradalomban megtalálhatóak, de nem kötelező jelleggel: ettől eltérő egyedi tisztségeket bőségesen lehet találni a 18. századi uradalmi iratokban. Az egyes uradalmak gazdasági ereje, gazdálkodásuk sajátosságai egymástól jelentősen eltérő tisztviselői kart eredményezhetnek. Magukban a herceg Esterházy-hitbizomány uradalmában is az uradalmak nagyságától, földrajzi fekvésétől is függően különböző szervezeti megoldásokkal találkozhatunk. A nagy uradalmakban (például Kismarton, Kapuvár, Alsólendva, Derecske, Szentlőrinc) rendkívül tagolt volt az uradalom belső munkamegosztása, jóval több tisztviselőt lehet találni. A kisebb uradalmakban (például Süttör, Boldogasszony, Pecsényéd) kisebb volt a tisztviselői kar, kevesebb hivatalnokot kellett foglalkoztatni. Más tényezők is befolyásolták azt, hogy a szokásostól eltérő tisztviselői, alkalmazotti kar alakult ki. A süttöri uradalom területén 1762–1766 között felépült a „Magyar Verszália”. A kastély alkalmazottai, tisztségviselői jó néhány évig az uradalom tisztviselői táblázatában szerepeltek. (Például egyedi a „*schloss pfleger*” vagy a „*schloss darabont*” tisztsége.)

Kállay egy másik csoportja az *alkalmazottak* kategóriája. Közülük az uradalmiak a következők: ispán, majorgazda, pajtamester, erdész, erdőispán,

⁹ KÁLLAY 1980, 103.

lovászmester, pincemester, vámszedő, tizedsedő, taksaszedő, dézsmás, mocsárgazda.¹⁰

A harmadik csoportot a *szolgák* alkotják. Itt öt kategóriát állított fel Kállay.¹¹

2. táblázat. Szolgák

Általános	állattenyésztés	rendészet	iparosok	udvartartás
béresgazda	gulyás	porkoláb	pintér	udvarmester
béres	csordás	hajdú	kádár	gondnok / solymász / kertész
szolgáló	juhász	huszár	kovács	kocsis
vincellér	tehenész	darabont	kéményseprő	fűtő
vadász	kanász	kapus	sörfőző	söprögető
szolga	ökrös	bakter	kőműves	őr
fullajtár	csikós	mezőőr	boltos	inas
csatlós	lovász	erdőőr	fogadós	komornyik
postahordó	kocsis	hegyőr	molnár	
	taligás	szőlőcsősz	salétromos	
	kordés			

A szolgák között az Esterházy-hitbizomány irategyütteseiben néhány itt említett alkalmazotti kategóriát nem találtam meg, azonban néhány más, ettől eltérőt igen. A tisztek, alkalmazottak és szolgák azonosítására használható források a minden uradalomban évente összeállított és több néven is előforduló „*Tabella deren württschafft's beamten von der Herrschafft...*” címet viselő táblázatok. Ezek személyi adatokat és minősítési rovatokat tartalmaznak, minden évben a tiszttartóknak kellett őket kitölteni és a kerületi inspektoroknak, illetve a bizottságnak elküldeni, de általában egy példány az uradalmi iratanyagban is megmaradt. A táblázatok nyelve német. Minden táblázat, amelyet egyes források *conduit-listaként* is említenek, tartalmazza a betöltött tisztség nevét (*Verwalter, Rentmeister, Forster, Forstmeister* stb.), az illető személy nevét (Joseph Grach, Johan Or stb.) és születési helyét (Kreütz/Keresztur, Edenburg/Sopron) szinte mindig sajátos névvel, az életkort, a családi állapotot (nős vagy sem), a gyermekek számát és nemét, a hitbizományban leszolgált évek számát (*dienst jahr*), a nyelvtudást (latin, német, magyar, szláv, horvát, francia) és hogy ezeken olvas, illetve ír-e, jártas-e a német és a magyar jogban, végül néhány jel-

¹⁰ KÁLLAY 1980, 104.

¹¹ KÁLLAY 1980, 104.

lemző tulajdonságot soroltak fel (például hűséges, haszonleső, jól számol, jól ír, jól gazdálkodik, jól dolgozik a beosztásában). Gyakorlatilag tehát minősítették az illetőt. A táblázatokat valószínűleg az uradalmakban alkalmazott írnokok töltötték ki. Ők többnyire a húszas éveik elején járó, írni-olvasni tudó ifjak voltak. Az írni beosztás a hitbizomány alkalmazásába lépők számára az első vagy második beosztás lehetett. Az írnokok többsége a hitbizomány uradalmainak falvaiból került ki. A településnevek írásánál a saját településeken megszokott nevet használják, amelyeket esetenként igen nehéz beazonosítani, és maga a névforma a személynevek esetében is változó. Változik az írnok személye és változnak, illetve eltorzulhatnak a hely- és személynevek egyaránt. Vannak szépen író és vannak szinte olvashatatlanul író alkalmazottak.

A kismartoni (eisenstadti) uradalom igazgatásának személyi állománya (1774, 1776, 1780)

Kismarton uradalma az Esterházy család történetében kiemelkedően fontos domínium. Az uradalom – amint említettem – csere útján került Esterházy Miklós nádor birtokába 1622-ben zálogbirtokként, majd fia, László szerezte meg és kapott rá adománylevelet III. Ferdinánd királytól. A birtok ezután már örökjogon szállt Esterházy Pálra, aki Kismartont – ahogy arról fentebb már volt szó – a 17. század második felében átépítette és megtette birtokai központjának. A hitbizomány létrejötte után annak központja is Kismarton lett. A 18. században is megőrizte a szerepét, azután is, hogy Esterházy Miklós herceg felépítette az eszterházi Esterházy-kastélyt. Itt székeltek a hitbizomány központi igazgatásának hivatalai, a 18. században a Gazdasági Bizottság, a Régensi Hivatal, itt volt a hercegi levéltár, a felső uradalmak kerületi inspektorátusa, és természetesen Kismarton egyben a kismartoni uradalom székhelye is volt. A központi igazgatás személyzeti adatait az uradalmi tabella nem tartalmazza, de az uradalom sajátos helyzete okán részletesebb a táblázat, mint más uradalmak esetében.¹² A kismartoni uradalom személyzeti felépítése tehát nem tipikus.

Alább a kismartoni uradalom három táblázatának adatait vizsgálom meg: az 1774., az 1776. és az 1780. éveket. Ennek a három időmetszetnek az összehasonlítása az évtized egészét is érzékelteti.

¹² Lásd ugyanerre az időszakra pl. a süttöri uradalmat: BORSODI 1991.

E három táblázat két *tisztartó* nevét tartalmazza. 1774-ben és 1776-ban is Edmund Schlagstein¹³ az uradalom vezetője. Hildesheim a születési helye és igen hosszú ideje szolgált a hitbizományban: 1776-ban 59 éves és 32 év szolgálati ideje van. Németül és latinul ír és olvas, jártas a német jogban is. Nem szokatlan a hitbizomány 18. századi történetében, hogy Magyarországon és Ausztrián kívülről érkeznek hivatalnokok, de a Német-római Birodalomból kevesen jöttek. Schlagstein 25 évesen lépett be az Esterházy-hitbizomány szolgálatába, még az előző birtokos, Pál Antal idejében. Éppen az ellentéte az 1780-ban az uradalmat vezető „*verwalter*” Joseph Grach.¹⁴ Ő Pesten született, 37 éves volt és csak 3 éve állt a hitbizomány szolgálatában. Nem lehetetlen, de mégis igen ritka, hogy valaki ilyen rövid hitbizományi szolgálattal és ilyen fiatalon tisztartó legyen. A felső uradalmakban egy hasonló karriert találtam az általam kutatott uradalmi iratanyagban, a kismartoninál jóval jelentéktelenebb boldogasszonyi (frauenkircheni) uradalom élén álló tisztartó rendelkezett rövidebb szolgálati idővel, de ő idősebb volt Grachnál. Grach németül, latinul és magyarul is tudott, jártas volt a magyar jogban. Az általános gyakorlat szerint 15–20 év szolgálat után léphetett előre valaki tisztartói rangra. Persze mindez attól is függött, hogy jól dolgozott-e korábbi beosztásaiban és mikor üresedtek meg azok a posztok, ahová előre lehetett lépni.

Kismartonban a tisztartókat a listán a *Rentmeister* (számtartó) követte. Magyar elnevezése még lehetett számadó, számadó szolgálta is. Kismartonban ezt a posztot mindhárom vizsgált évben Ignatz Seitz¹⁵ töltötte be. 1780-ban 43 éves, 22 év szolgálat van mögötte. Kismartonban született, latinul és németül írni, olvasni tudott, magyarul csak olvasott. A számtartó az uradalomban a készpénz- és természetbeni számadások felelőse volt, de más uradalmi feladatokkal is megbízhatták. E tisztség az előszobát jelentette a tisztartósághoz.

Az általános gyakorlat szerint, ahogy Kismartonban is, a *Rentmeister* a *Kastner* (kasznár, frumentarius) követte. Az 1774. évi és az 1776. évi táblázatban Paul Furth, Nagyhöflány (Großhöfflein) szülötte szerepel, aki 1774-ben 40 éves volt és 20 éve állt az Esterházyak szolgálatában. Németül és latinul tudott, horvátul olvasott.¹⁶ 1780-ban már új volt a kasznár, a Nagymartonban (Mattertstorff) született Joseph Gröstner, aki 46 éves

¹³ MNL OL P 150, Dominia Kismarton, 126. csomó 1776. nr. 43.

¹⁴ Uo., 128. csomó 1777. nr. 43.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo., 125. csomó 1774. nr. 15. – A Nyugat-Dunántúlnak erre a területére is a Nádasdyak telepítettek horvátokat még a 16. században.

volt és 23 éve szolgált. Magyarul, németül és latinul írt és olvasott. Öt gyermeket nevelt.¹⁷ A kasznár feladatkörébe a szemes termények átvétele és tárolása, megőrzése, kezelése és mindezek irányítása, a számadások vezetése tartozott.

A kasznárt a kismartoni uradalomban a sáfárok (*Schaffer*) követték. Kisebbségi uradalmakban egy sáfár működött, de Kismartonban három volt, nevezetesen a kismartoni, a cinfalvai (*Schaffer zu Siegendorff*) és a szentmargitbányai sáfár (*Schaffer zu St. Margarethen*). A számok az uradalom nagyságából következtek. A sáfárok elsősorban az élelmezéssel, ellátással foglalkoztak. Az Esterházy-uradalmakban kulcsár mint tisztviselő többnyire nem szerepelt. A sáfárokat egyes esetekben a szolgák között sorolták fel – írja Kállay István.¹⁸ Kismartonban azonban nem ez történt. A kismartoni uradalom sáfárjai a vizsgált időszakban az uradalom falvaiban születtek és 15 és 30 év közötti szolgálati idővel rendelkeztek.

A sáfárok után „rangban” az írnokok következtek. Általában ők voltak a legfiatalabb tisztségviselők. Kis uradalmakban egy-két írnok, Kismartonban azonban érthető okokból négy volt. Van *Amtschreiber* (írnok, Márton József *Lexicona – Amtschreiber* alakban – íróasztalnak fordítja),¹⁹ *Rentschreiber* (a számtartó írnoka), *Kellerschreiber zu Thonerskirchen* (Donnerskirchen, Fejéregyháza, Fertőfehéregyháza) azaz a fejéregyházi pince írnoka, *Kastner schreiber* (a kasznár írnoka). Fejéregyházán működött a kismartoni uradalom borospincéje, az innen származó boroknak igen jó híre volt a 18. században. A pincéhez tartozó írnok 1776-ban fordult elő először. Ez a tisztség is a kismartoni uradalom sajátosságai közé tartozott. Az írnokok itt is az uradalom falvaiból kerültek ki, és általában pár évet töltöttek el ebben a pozícióban.

A tisztviselők csoportjának legalján, az írnokok alatt a *Practicantok* (*Amtspracticant, Amtsjung*) azaz a gyakornokok találhatók. Ők azok, akik még gyermekkorukban vagy annak végén léptek az egyes uradalmakban szolgálatba és indultak el a ranglétrán felfelé. Alattuk általában már a szolgák kategóriájába tartozók helyezkedtek el.

Kismartonban található még: *Heüspfleger* (házigondnok), valamint *Drabandten* (darabontok, uradalmi hajdúk). Kismartonban négy darabont teljesített szolgálatot, de külön felsorolják a cinfalvi és szentmargitbányai darabontot is. Őket a *Schloß wacher*-ek követik, szám szerint hárman. Kas-

¹⁷ Uo., 128. csomó 1777. nr. 43.

¹⁸ KÁLLAY 1980, 113.

¹⁹ Vö. MÁRTON, s. v. *Amtschreiber*.

télyvigyázók, örök, kapusok. A darabontokkal együtt a biztonságra vigyáztak, rendészeti feladataik voltak. Általában a szolgák között szokták felsorolni őket, itt azonban fontosabbnak tartották, hogy előbbre kerüljenek. A darabontok kivétel nélkül mindig az uradalom falvaiból kerültek ki. Esterházy Miklós herceg, aki részt vett az osztrák örökösödési és a hétéves háborúban is – igaz, akkor még csak grófi címe volt – miután megörökölte a hitbizományt és a hercegi címet, törekedett arra, hogy a vele együtt harcoló egykori katonákat alkalmazza darabontnak hitbizományában.

Mint említettem, a kismartoni uradalom a hitbizomány egyik legnagyobb uradalma is volt, ezért szerepel a táblázatokban a többi uradalomnál jóval több alkalmazott és szolga. A táblák általában egy oldalt tesznek ki, a kismartoni 1780. évi tabella viszont például háromoldalas. A darabontok után a *Forstmeister* (erdőmester) következett. Ebben a pozícióban 1780-ban egy különleges személy szerepel: Friedrich Stang, a táblázat szerint a birodalmi Hessen-Darmstadt tartománygrófságban, valószínűleg Darmstadt városában (Hessentarmdstadt) született és ekkor már 22 év szolgálati ideje volt.²⁰ Ritka, de nem szokatlan, hogy a hitbizományban a szakalkalmazottak között is találunk Európa nyugati feléből érkezetteket, de jöttek a Habsburg Birodalom más tartományaiból is.

A kismartoni uradalom kiterjedt erdőségekkel is rendelkezett. A mindenkori herceg büszke volt erdeire és vadasparkjaira, ahol rendszeresen rendeztek vadászatokat. A tervszerű erdő- és vadgazdálkodás megkövetelte a megfelelő személyzetet. Ezért találunk az uradalomban több vadászt és erdészt is. A vadászok sorát a *Fasan Jäger*, a „fácánvadász” vagy fácánoskerti vadász nyitja, aki Csehországból származott: Franz Studnicka, őt követte a *Reithender Jäger*, lovas (vadaskerti) vadász, aki a Német-római Birodalomból jött, majd sorban egymás után a sérci (*Gschiesser Jäger*), a fejelegyházi (*Thonerskircher Jäger*), a széleskúti vadászok (*Breitenbrunner Jäger*) és végül a vadászgyakornokok: a kishöflányi (*Kleinhöfleiner Jäger Jung*) és a fácánoskerti (*Fasan Jäger Jung*). A vadászok a három külföldről jött személyt leszámítva a hitbizomány uradalmából kerültek ki. A vadászatok az erdészek követték a sorban, hasonló rendben. Elsőként a *Förster in Fasan Garten*, majd a *Förster in Thiergarten*, utóbbiakból az uradalomban négy fő szolgált. Közöttük voltak ausztriai származásúak is. A fejelegyházi (*Thonerskircher förster*) pedig Csehországból érkezett, a feketevárosi

²⁰ MNL OL P 150, Dominia Kismarton, 128. csomó 1777. nr. 43.

és a széleskúti erdészek (*Purbacher / Breittenbruner Förster*) viszont a hitbizomány területén születtek.²¹

Az erdészek után a különböző szolgálkat sorolták fel. Őket eddig semmiféle listából nem sikerült pontosan beazonosítani. Elnevezésük egészen speciális. Ilyen például a „*Futtermeister*” („takarmányosmester”), a „*Wein rechnungsführer*” („borutalványozó”), ezeket más uradalmakban nem találtam. A következő szolgálk között felsorolt tisztség a „*Hoffgartner*” (kertész), aki Felső-Sziléziából származott, a *Brunmeister* (kútmester) Csehországból jött. A *Thornerskircher bindter* (fejéregyházi kádár) és a *Thornerskircher brandweiner* (fejéregyházi pálinkafőző mester) az uradalomban született. A felsorolásban szerepel még a *Futter knecht* (etetőszolga) és a *Würstchaft hußar*, az *Eisenstätter mayrknecht*, illetve a *Karnknecht und weeg Planieren auf der Landstrassen*, végül a *garten Karnknecht* zárta a sort.²² A szolgálknak ez a csoportja egyedi, csak a kismartoni uradalomra jellemző. A hitbizomány többi uradalmában a tisztek, alkalmazottak, szolgálk csoportjai alkalmazkodtak az adott uradalomhoz és állományuk a szükségleteknek megfelelően alakult ki.

A kismartoni uradalomra is jellemző az, ami a 18. századi magyar uradalmi tisztségviselői kar jellegzetessége. Az uradalmi tisztek kiválasztásában meghatározó a korábban szerzett gyakorlat. A tizenéves korban a hitbizomány szolgálatába lépett gyakornokok a mindennapi munkában tanulták meg és sajátították el évtizedek alatt a gazdasági munkának, a gazdaság irányításának tudományát és válhattak adott esetben egy-egy uradalom vezetőjévé.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

MNL OL

P 108

Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium

P 150

Esterházy család hercegi ágának levéltára, Acta Dominiorum

²¹ Uo.

²² Uo.

Szakirodalom

- BORSODI 1991 BORSODI Csaba: A herceg Esterházy hitbizomány süttöri uradalmának igazgatása a 18. század második felében. In: *Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történelestanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk. E. KOVÁCS Péter, KALMÁR János, V. MOLNÁR László. Budapest, 1991, 233–239.
- BUBICS–MERÉNYI 1895 BUBICS Zsigmond – MERÉNYI Lajos: *Herceg Esterházy Pál nádor 1635–1713*. Budapest, 1895.
- ESTERHÁZY 1901 ESTERHÁZY János: *Az Esterházy család és oldalágainak leírása*. Budapest, 1901.
- IVÁNYI 1991 IVÁNYI Emma: *Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713)*. Budapest, 1991 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III-10.).
- KÁLLAY 1976 KÁLLAY István: Az Esterházy hitbizomány központi igazgatása a 18. század második felében. *Századok* 110(1976), 853–913.
- KÁLLAY 1980 KÁLLAY István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Budapest, 1980 (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III-5.).
- MARTÍ 2013 MARTÍ Tibor: *Gróf Esterházy László (1626–1652). Fejezetek egy arisztokrata család történetéhez*. (Doktori (PhD-) értekezés, PPKE BTK), Budapest, 2013.
- MÁRTON *Deutsch–Ungarisch–Lateinisches Lexicon. Nach den besten neueren Wörterbüchern vorzüglich nach dem Kraft’chen Deutsch–Lateinischen Lexicon*. Bearb. von Joseph v. MÁRTON. 1. Bd. Pest, é. n.

The Officials, Personnel and Servants of the Eisenstadt/Kismarton Estate of the Prince Esterházy Entail (1770–1780)

This paper examines the personnel of the Eisenstadt/Kismarton estate, the central property of the Esterházy, the greatest Hungarian aristocratic family. The estate was acquired as a pledge by Palatine Miklós Esterházy in 1622. Later, his son, László Esterházy obtained it, and received a gift deed from King Ferdinand III. Later the estate was inherited by Pál Esterházy, who rebuilt the Kismarton palace and made it his estate centre in the second half of the 17th century. After the creation of the entail, Kismarton remained the centre. Kismarton preserved its role in the 18th century, even after Prince Miklós Esterházy constructed the Palace of Fertőd (Eszterháza). The administration and the officials of the estates were similar everywhere, the aim was to manage a profitable estate. However, the economic potentials and characteristics of the estates could lead to a very different personnel. In the estates of the Esterházy entail, depending on the size and geographic location, different organizations can be observed. Larger estates, like Kismarton, had more officials, the division of the various tasks was more sophisticated.

The identification of the officials, personnel and servants is possible using the German tables titled „*Tabella deren würtschafftts beamten von der Herrschafft...*“, compiled every year. These tables contained personal data and classifications. In the study I describe the hierarchy of the officials of Kismarton based on the tables from 1774, 1776 and 1780. These tables do not contain the personal data of the central administration, but due to the special status of Kismarton, much more officials and servants were employed here than elsewhere.

The leading official was the bailiff (*Verwalter*). This office was filled by Edmund Schlagstein from Hildesheim in 1774 and 1776, later, in 1780 Joseph Grach from Pest. The accountant (*Rentmeister*) was responsible for accounting the financials and the payments in kind, it was Ignatz Seitz from Kismarton every year. The manager of the estate's (*Kastner, frumentarius*) task was to receive and store grain and to keep the related accounts. Stew-

ards (*Schaffer*) were responsible for providing, supplying food. In the Kismarton estate three stewards were employed: the steward of Kismarton, the steward of Siegendorf/Cinfalva (*Schaffer zu Siegendorff*) and the steward of Sankt Margarethen/Szentmargitbánya (*Schaffer zu St. Margarethen*). The next officials in the hierarchy were the clerks. Usually they were the youngest officials. In Kismarton, there were four of them: *Ambtschreiber* (clerk), *Rentschreiber* (clerk of the accountant), *Kellerschreiber zu Thonerskirchen* (clerk of the wine cellar in Donnerskirchen/Fertőféhéregyháza), *Kastner schreiber* (clerk of the manager of the estate). The lowest ranked officials were the assistants (*Amtspracticant, Amtsjung*). Additional officials (only in the estate of Kismarton) were the *Heüspfleger* (caretaker), guardsmen (*Drabandten, darabontok*) and the three *Schloß wachters* (castle guards, keepers, watchmen). Further personnel: forest superintendent (*Forstmeister*), hunters (*Jäger*), foresters (*Förster*) and some hardly identifiable servant e. g. „*Futtermeister*” („foragemaster”), „*Wein rechnungs führer*” („wine accounting official”), „*Hoffgartner*” („gardener”), „*Brunmeister*” („master of the wells”). This latter group of officials is specific and appeared only in the estate of Kismarton.

Bak Borbála munkásságának bibliográfiája (1961–2013)

Összeállította: Lakatos Bálint

Az összeállítás három részből áll. Mindhárom időrend szerint szervezett és a tételeket egyetlen folyamatos sorszámozással is elláttuk. Az első rész a személyi bibliográfiákban általánosan alkalmazott módon az ünnepeelt munkáit a teljességre törően sorolja fel. Az éven belül elől állnak az önálló kötetként megjelent tételek, ezt követően a gyűjteményes kötetben vagy folyóiratban közölt tanulmányok, majd az ismertetések (recenziók), a lexikonszócikkek, végül a Bak Borbála által szerkesztett kiadványok.

A második rész azokat a tételeket veszi számba, amelyeknél Bak Borbála közreműködőként szerepel. Ide kerültek a szerkesztőbizottsági tagságával, lektorálásával, illetve a szerkesztésben vagy a munka előkészítésében való részvételével kapcsolatos adatok. A harmadik rész az ünnepeelt személyére vonatkozó néhány tételt – a vele készített interjút (86. tétel), a róla szóló életrajzi szócikkeket, a könyveiről szóló recenziókat – tartalmazza.

A könyvészeti leírás kötetünk rendszerét követi, de néhány elemében részletesebb annál. Feltüntettük a kiadókat is, az évenként egységes lapszámozású folyóiratokban megjelent írásoknál pedig az évfolyam után a füzetszámot is megadtuk. Az önálló munkák esetében az oldalterjedelmet (p.) és a mellékletek fajtáját (táblázat, térk. stb.) és számát is közöljük. Bak Borbála neve szerzőként ~ jellel, de címelemként kiírva szerepel. A tankönyvek, tankönyvfejezetek új kiadásait mindig külön, az adott évnél újból felvettük. A bibliográfiai leírást kiegészítő járulékos adatok, megjegyzések szögletes zárójelben szerepelnek, a lajstromban előrébb vagy hátrébb álló tételekre az áttekinthetőség érdekében sorszámukkal utalunk.

Bak Borbála munkássága funkciója szerint – némileg leegyszerűsítve – három, egymással szorosan összefüggő területre osztható. Az alábbi jegyzékben inkább csak jelzésszerűen megjeleníthető egyetemi oktatói tevékenység a leghangsúlyosabb. Ebből a bibliográfiában – a jéghegy csúcsaként – csupán a történeti topográfia munkatankönyv és példatár, a különböző tankönyvfejezetek, -részletek „látszódnak”. Oktatói életműve csak tanítványai munkásságának számbavételével lenne igazán jól

megrajzolható. (Sajnos eredeti szándékainktól eltérően az ünnepelt téma-vezetésével készített egyetemi szakdolgozatok, illetve doktori értekezések lajstromát ezek egyetemi nyilvántartásának mostoha helyzete miatt nem tudtuk megnyugtatóan összeállítani, ez a jövő historiográfiai feladata marad.) Bak Borbála munkásságának másik területe a tudományos: az ünnepelt kora újkori intézmény- és társadalomtörténeti, kartográfia-történeti kutatásait, köteteit és szaktanulmányait sorolhatjuk ide. Eddigi életművének harmadik vetülete a legszélesebb értelemben vett közművelődési terület: ismeretterjesztő munkák és összefoglalók, középiskolai oktatási segédletek, lexikonszócikkek, szakértői közreműködés. A bibliográfiai feltáró munka során ezek a típusú munkák kerülhettek el legkönnyebben az összeállító figyelmét. Tudatosan mellőztük azonban a jegyzékből az egyetemi órai segédleteket, mivel ezeket a kéziratokat a tanárnő kurzusról kurzusra, félévről félévre változtatta, csiszolta, átszerkesztette. Mellőztük továbbá egyes nyomtatásban megjelent közlemények (folyóiratcikk, könyvismertetés) ma már digitalizált formában is elérhető változatainak feltüntetését. Csak akkor szerepeltetjük ezeket, ha önálló változatnak számíthatók, illetve egy esetben (52. tétel) a nyomtatott kiadvány nehéz hozzáférhetősége miatt. (Kimaradt továbbá három, a kandidátusi értekezés téziszüzetében feltüntetett tétel, egy konferencia-előadás és két szakértői vélemény gépirata. Mivel ezek közgyűjteményben, könyvtárban nem érhetők el, adataikat nem tudtuk ellenőrizni.)

Munkánk során a Kis Péter által 2003-ban összeállított válogatott Bak-bibliográfia (94. tétel) adataira támaszkodtunk, de az ott felsorolt tételeket minden esetben autopsziával ellenőriztük. Az egyes tételek felkutatásában és ellenőrzésében köszönjük Tamás Zsuzsanna, illetve Reisz T. Csaba, Fejérdy András és Molnár Antal segítségét.

I. Önálló és társszerzős munkák, közlemények, ismertetések

1961

1. Az európai népi demokratikus államok új, szocialista városai. Részlet ~ III. C. osztályos tanulónak az Országos Középiskolai Versenyen dícséretben részesített [földrajz tantárgyban benyújtott] pályamunkájából. In: *A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Fazekas Mihály Gyakorló Gimnáziumának évkönyve az 1960/61. iskolai évről*. Közzétette RADÓ János igazgató. Budapest, Fővárosi Pedagógiai Szeminárium Fazekas Mihály Gyakorló Gimnáziuma, 1961, 77–81. [Lásd még uo. a 72. és 118. oldalt.]

1973

2. Baranyai Helytörténetírás 1971. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Szerk.: Szita László, Pécs, Baranya megyei Tanács V. B., 1972. 278 l. [Ismertetés.] *Levéltári Szemle* 23(1973), 2. sz., 291–295.

1975

3. Kávássy Sándor: Bevezetés a történettudományba. Bp., 1973. 98 l. [Ismertetés.] *Levéltári Közlemények* 46(1975), 2. sz., 316–318.

1978

4. Győr szabad királyi város bíráinak választása 1743–1778 között. In: *Tanulmányok Győr és vidéke történetéből*. Szerk. GECSÉNYI Lajos. Győr, Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár, 1978, 23–36.

1979

5. *Győr szabad királyi város igazgatása 1743–1778. (Tisztségviselők, alkalmazottak)*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, ELTE BTK, 1979, 232p., VI táblázat, 2 térk. [ELTE BTK Történeti Intézet Szekfű Gyula Könyvtára, D-269 (ltsz. 51.932/979).]

1980

6. *Győr szabad királyi város igazgatása 1743–1778. (Tisztségviselők, alkalmazottak)*. Budapest, ELTE, 1980 (A Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai 2.), 227p., VI táblázat, 1 térk. → 80.
7. Győr szabad királyi város igazgatástörténetének levéltári forrásai és terminológiai kérdései (1743–1778). *Történelmi Szemle* 23(1980), 4. sz., 591–614.
8. Az igazgatástörténet és a topográfia kapcsolata Győr XVIII. századi történetében. In: *Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. 1980. augusztus 19.* Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest, ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék, 1980 (A Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai 3.), 7–23.

1982

9. Kőszeg szabad királyi város önkormányzata és a királyi biztosok a XVII–XVIII. század fordulóján. *Vasi Szemle* 36(1982), 2. sz. *Kőszegi emlékszáma*, 260–271.

1984

10. Városi írásbeliség a XVIII. században. In: *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981*. I. kötet. Szerk. KÁLLAY István. Budapest, ELTE Történelem Segédtudományai Tanszék, 1984 (A Történelem Segédtudományai Tanszék kiadványai 4. /[Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. Nr. I.]), 294–310.

1985

11. Zum 75. Geburtstag von István Sinkovics. *Acta Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio historica*. Tom. XXIV (1985), 287–298.
12. A történeti forrásokat gyűjtő és őrző tudományos intézetek. In: UNGER Mátyás: *Bevezetés a források ismeretébe és a forráselemzésbe. A történeti forrásokat gyűjtő és őrző tudományos intézményekről szóló rész Dr. Bak Borbála egyetemi adjunktus munkája*. Budapest, Országos Pedagógiai Intézet, 1985 (Tanulmányok a történelemtanítás módszertanához 1.), 15–26. → 26.

1988

13. A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Összegyűjt., vál., bev.: Vanyó Tihamér. Bp., 1986., Akadémiai kiadó, 529 pag. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris). [Ismeretetés.] *Levéltári Szemle* 38(1988), 1. sz., 76–80.
14. Néhány észrevétel Jádi György: A történeti Magyarország vízrajzi térképvázlata a térbeli tájékozódás fejlesztésének szolgálatában című cikkéhez. *Történelemtanítás* 33(1988), 5. sz., 17–18.

1990

15. *Ki kicsoda a történelemben?* Szerk. SZABOLCS Ottó, ZÁVODSZKY Géza. A szócikketek írta ~, MANN Miklós, SZABOLCS Ottó, VÉRTES Róbert, WACZULIK Margit, ZÁVODSZKY Géza. [Budapest], Laude, [1990]. [Nyomda: Athenaeum Nyomda, Budapest. ISBN 963 7830 11 1] → 25, 33, 35, 37.
16. A Francesco Datini Nemzetközi Gazdaságtörténeti Intézet (Prato) húsz éve (1969–1988). *Világtörténet Új folyam* [12] (1990), 2. sz. ősz–tél, 34–36.

1991

17. Unger Mátyás szakirodalmi munkássága. In: *Unger Mátyás emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történészstanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából*. Szerk.

E. KOVÁCS Péter, KALMÁR János, V. MOLNÁR László. Budapest, [MTA Történettudományi Intézet], 1991, 257–296. [A kötet a Heves Megyei Levéltár nyomdájában készült, ezért a könyvtári katalógusok egy részében kiadási helyként Eger is szerepel.]

18. Győr szabad királyi város önkormányzata (1743–1778). *Győri Tanulmányok* 11(1991), *Fejezetek a győri önkormányzatok történetéből*. Szerk. LADOS Mihály, 11–22. [Főcímként Győri Tanulmányok 1991/1 szerepel, de azévből több száma nem jelent meg.]

1992

19. Az osztrák császári közép címer. *Rubicon* 3(1992), 8–9. sz., 32–35., posztermelléklet.

1994

20. *A történeti Magyarország földrajza. (Természeti tájak és közigazgatás)*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1994, 151p., 8 térk., 21 vízrajzi vázlat. [MTAKK D/16.871. Az értekezés nyilvános vitája 1995. január 25-én volt az MTA Tudományos Minősítő Bizottság, 6. Történettudományi Szakbizottság előtt.]
21. Győri tanulmányok, 13. Emlékkötet Győr szabad királyi városi jogállásának 250 éves jubileumára. (Győr, 1993). [Ismeretetés.] *Műhely* 17(1994), 4. sz., 63–66.

1995

22. *A történeti Magyarország földrajza. (Természeti tájak és közigazgatás)*. Kandidátusi értekezés tézisei. Bp., 1994. *Fons* 2(1995), 1. sz. *Barta Gábor emlékére*, 91–98. [Az 1995. január 25-én megvédett értekezés tézisei.]
23. Történelem és történeti földrajz. (A természeti földrajzi tényezők oktatása a magyar történelem tanításában.) In: *Politikai portrék, jogalkotások, intézmények a 17–19. századból*. Budapest, ELTE BTK – Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata, 1995 (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára IV.), 77–94.
24. Magyarország és Erdély szabad királyi városai a 19. század első felében. Összeállította: ~. In: *Történeti földrajzi kislexikon*. Szerk. ZSIDI Vilmos. A szócikkeket írta még: HORVÁTH Terézia, JÁVORSZKY Iván, KOLTAI András. Illusztrálta FICZERE Krisztina. [Budapest], Továbbtanulás Kiadó Kft., 1995, 9. táblázat. [A kötet a Talentum Oktatási Stúdió Bt. megrendelésére készült.]

25. *Ki kicsoda a történelemben?* Szerk. SZABOLCS Ottó, ZÁVODSZKY Géza. A szócikkeket írta ~, MANN Miklós, SZABOLCS Ottó, VÉRTES Róbert, WACZULIK Margit, ZÁVODSZKY Géza. [Az 1990. évi kiadás változatlan utánnomása. Budapest], Laude, [1995]. [Nyomda: Alföldi Nyomda Rt., Debrecen. A kötet nem kapott új ISBN-számot, ISBN 963 7830 11 1 helyett 963 7830 35 9 volna a helyes.] → 15., 33., 35., 37.

1996

26. Levéltáraink. A magyarországi múzeumügy klasszikus évtizedei. ~ összeállítása. In: *Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból. Felsőoktatási segédanyag.* Vál. GAZDA István. Budapest, Tárogató, 1996, 436–438., 439–442. [A 12. tétel 23–26. oldalán közölt „Levéltárak” alfejezet, ill. a 16–19. oldalán közölt „Múzeumok” alfejezet szerkesztett, ajánlott irodalommal bővített másodközlése.] → 12.

1997

27. *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig.* Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1997, 183p., 5 térk. (História könyvtár. Monográfiák. 9/I.) → 43., 90., 102.
28. *Példatár Magyarország történeti topográfiájához.* Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1997, 99p. (História könyvtár. Monográfiák 9/II.) → 90., 102.
29. A koronaörök fizetelensége. (Thurzó Szaniszló nádor 1624. évi Zágráb szabad királyi városhoz küldött levele). In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára.* Szerk. KALMÁR János. Budapest, ELTE BTK, 1997, 89–106.
30. Ungarische Studenten an der Universität Marburg [1780–1865]. In: *Universitas Budensis 1395–1995. International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda. Internationale Konferenz für Universitätsgeschichte aus Anlass der Sechshundertjahrfeier der Gründung der Budaer Universität. Conférence internationale de l'histoire des universités à l'occasion du 600ème anniversaire de la fondation de l'université de Buda.* Ed. László SZÖGI, Júlia VARGA. Budapest, Archiv der Eötvös Loránd Universität, 1997, 337–360.
31. Helytörténeti tárgyú dolgozatok az I. éves levéltár szakos hallgatók képzésében. *Fons* 4(1997), 3. sz., 395–397. [Bevezetés a folyóirat Helytörténeti dolgozatok rovatában a 398–416. oldalakon Gecsényi Patrícia, Schilde René András és Varga Tamás dolgozatainak közléséhez.]

32. ~ – Izsák Éva: Történeti földrajz. In: *Pannon enciklopédia*. [6. köt.] *Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Főszerk. KARÁTSZON Dávid, szerk. SZÁRAZ M. György. Budapest, Kertek 2000 Könyvkiadó, [1997], 451–453. → 36., 42., 65.
33. *Ki kicsoda a történelemben?* Szerk. SZABOLCS Ottó, ZÁVODSZKY Géza. A szócikket írtá ~, MANN Miklós, SZABOLCS Ottó, VÉRTES Róbert, WACZULIK Margit, ZÁVODSZKY Géza. [Az 1990. évi kiadás változatlan utánnomása. Budapest], Laude, [1997]. [Nyomda: Széchenyi Nyomda Kft., Győr. A kötet nem kapott új ISBN-számot, ISBN 963 7830 11 1 helyett 963 7830 40 5 volna a helyes. A könyvtári katalógusok egy részében a kiadás éveként 1996 szerepel.] → 15., 25., 35., 37.

1998

34. Történeti földrajz. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI Iván. Budapest, Pannonica – Osiris, 1998 (A történettudomány kézikönyve I.), 77–97. → 41., 44., 53.
35. *Ki kicsoda a történelemben?* Szerk. SZABOLCS Ottó, ZÁVODSZKY Géza. A szócikket írtá ~, MANN Miklós, SZABOLCS Ottó, VÉRTES Róbert, WACZULIK Margit, ZÁVODSZKY Géza. [Az 1990. évi kiadás változatlan utánnomása. Budapest], Laude, [1998]. [Nyomda: Dunaújvárosi Nyomda Kft., Dunaújváros. A kötet nem kapott új ISBN-számot.] → 15., 25., 33., 37.

1999

36. [~] – Izsák Éva: Történeti földrajz. In: *Pannon encyclopaedia. Magyarország földje kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. The land that is Hungary. Geology, geography and cartography of Hungary and its surroundings*. CD-ROM. Főszerk. KARÁTSZON Dávid, szerk. SZÁRAZ M. György. Budapest, Kertek 2000 Kiadó – Arcanum Adatbázis Kft., 1999. [A 32. tétel bővített, átdolgozott és részben angolra fordított változata, amely az 51. Frankfurti Könyvvásárral készült és amely a 42. tétel alapjául szolgált. A CD-ROM-on ~ szerzőként ugyan szerepel, de a fejezet élén csak Izsák Éva neve áll. Fejezetüket nem fordították le angolra.] → 32., 42., 65.
37. *Ki kicsoda a történelemben?* Szerk. SZABOLCS Ottó, ZÁVODSZKY Géza. A szócikket írtá ~, MANN Miklós, SZABOLCS Ottó, VÉRTES Róbert, WACZULIK Margit, ZÁVODSZKY Géza. [Az 1990. évi kiadás változatlan utánnomása. Budapest], Laude, [1999]. [Nyomda: Dunaújvárosi Nyomda Kft., Dunaújváros. A kötet nem kapott új ISBN-számot. A kiadvány magyar szócikket tartalmazó része ugyanebben az évben

átdolgozva is megjelent: *Who's who. Ezeréves Magyarország. Ki kicsoda a történelemben? Aba Amádétól Zsigmond királyig 800 híres ember a magyar történelemből.* Szerk. SZABOLCS Ottó, ZÁVODSZKY Géza. Budapest, Anno, 1999. A kötetben szerzők nincsenek már feltüntetve, így ~ neve sem szerepel.] → 15., 25., 33., 35.

2000

38. A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. Ajánlás a magyar nyelvű források közreadásához. *Fons* 7(2000), 1. sz. *A történeti források kiadásának módszertani kérdései.* Szerk. KENYERES István. Az 1999. december 8-án tartott, Budapest Főváros Levéltára, Fons, Magyar Történelmi Társulat által szervezett Levéltári Nap előadásai, 91–137. → 89.
39. *Magyarország történeti helységnévtára* [14. köt.] *Győr megye (1773–1808).* Összeáll., szerk. [és a térképmellékletet tervezte] ~. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára és Dokumentációs Szolgálat, 2000, 189p., 1 térk.

2001

40. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. [X. kötet., Budapest, 2001.] [Ismeretetés.] In: *Könyv, könyvtár, könyvtáros.* 10(2001), 4. sz., 37–42. [Az egyetemi könyvtárpalota 125. évfordulója című rendezvényen Budapesten, az Egyetemi Könyvtár szak-olvasótermében 2001. február 15-én elhangzott előadás szerkesztett változata.]
41. Történeti földrajz. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. BERTÉNYI Iván. [2. jav., bőv. kiad.] Budapest, Osiris, 2001 (A történettudomány kézikönyve I.), 66–82. → 34., 44., 53.

2002

42. ~ – Izsák Éva: Történeti földrajz. In: *Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére.* Főszerk. KARÁTSZON Dávid, kiadói szerk. Száraz M. György. 2., jav., bőv. kiad. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002, 491–493. [A 6. oldalon található, a második kiadáshoz írt főszerkesztői előszó szerint ez a kiadás a 36. tétel nyomtatott változata.] → 32., 36., 65.

2003

43. *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig.* 2., [változatlan] kiad. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete,

- 1997, 183p., 5 térk. (História könyvtár. Monográfiák. 9/I.) [A kötet nem kapott új ISBN számot.] → 27., 102.
44. Történeti földrajz. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. BERTÉNYI Iván. [A 2. jav., bőv. kiad. változatlan utánnomása.] Budapest, Osiris, 2003 (A történettudomány kézikönyve I.), 66–82. → 34., 41., 53.
45. Reisz T. Csaba: Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első felében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése. Cartofil, Budapest, 2002, 512 oldal, 12 tábla, 2 térképmelléklet. [Ismertetés.] *Korall* 14. sz. (2003. december) *Vállalkozók – cégek – piacok*, 288–293. → 77.
46. Alföld; Bányaváros. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 1. köt. *Aachen–Bylica*. Budapest, Balassi, 2003, 61–64, 202–204.

2004

47. Dunántúl (a Dráva–Száva közével); Erdély; Erdélyi Fejedelemség; Északkeleti-Felvidék; Északnyugati-Felvidék. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 2. köt. *Calcagnini–Falkoner*. Budapest, Balassi, 2004, 261–268, 352–358, 359–361, 427–429, 429–432.

2005

48. La tavola di Lazzaro e le sue varianti. Due copie delle varianti da poco scoperte nella collezione della Biblioteca Angelica di Roma. In: *Annuario. Studi e documenti italo ungheresi* 1998–2002. A cura di László CSORBA, Gyöngyi KOMLÓSSY. Roma, Accademia d'Ungheria in Roma, Istituto Storico «Fraknoi», 87–109.
49. Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon. I–XII. kötet*. [Online tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Teleki-kiállítására. 2005. április 13. Budapest, 2005.] <http://teleki.mtak.hu/4.htm> [A szerzőség a <http://teleki.mtak.hu/index.html> oldalon van feltüntetve. A letöltés ideje: 2013. december 20.]
50. Fiume. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 3. köt. *falkonéta–halászat*. Budapest, Balassi, 2005, 129.
51. 24 szepesi város. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 4. köt. *halételek–Jordán*. Budapest, Balassi, 2005, 247.

2006

52. Roman Editions of the Lazarus Map. In: *Térkép – tudomány. Tanulmányok Klinghammer István professzor 65. születésnapja tiszteletére. Map – Science. Papers in Honour of the 65th Birthday of Prof. István Klinghammer. Karte – Wissenschaft. Festschrift zum die [!] 65. Geburtstag zu Ehren von Prof. István Klinghammer.* Szerk. ZENTAI László, GYÖRFFY János, TÖRÖK Zsolt. Budapest, ELTE Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, 2006 (Térképtudományi tanulmányok. *Studia cartologica* 13.), 31–42. Online elérhető: http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/sc/sc13/04borbala_bak.pdf (A letöltés ideje: 2013. december 20.) → 60., 66.
53. Történeti földrajz. In: *A történelem segédtudományai.* Szerk. BERTÉNYI Iván. [A 2. jav., bőv. kiad. utánnyomása.] Budapest, Osiris, 2006 (A történettudomány kézikönyve I.), 66–82. → 34., 41., 44.
54. Kulcsár Krisztina: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. (Doktori mestermunkák). Budapest, Gondolat – Magyar Országos Levéltár, 2004, 580 oldal, 1 térképmelléklet. [Ismertetés.] *Korall* 26. sz. (7. évf., 2006. november) *Utazók és utazások*, 242–247.
55. Kárpát-medence; Királyföld; Kisalföld. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 5. köt. *Jordánszky kódex–kolostorépítészet.* Budapest, Balassi, 2006, 131–135, 401, 435–438.

2007

56. Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig. Szerk. BART István. Képszerk. NAGY Zita, SÁNDOR P. Tibor. Írták ÁGOSTON Gábor, ~, CSORBA László et al. Budapest, Corvina, 2007.
57. Magyarország. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 7. köt. *Lethegyei–műgyűjtemény.* Budapest, Balassi, 2007, 186–199.

2008

58. országismertetések. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor.* Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 8. köt. *műhely–paleográfia.* Budapest, Balassi, 2008, 344–351.
59. *Kataszteri térképek tömeges digitalizálása.* Online tanulmány. Készítették ~, HUNYADNÉ FABÓ Beáta, OROSZ Katalin, REISZ T. Csaba, TÖRÖK Enikő. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 2008. augusztus. 25. <http://>

mn.gov.hu/bal_menusor/szakembereknek/publikaciok.html [A tanulmány a Magyar Országos Levéltárban 2007–2008 folyamán elvégzett digitalizálási tevékenység módszertani előírásokat is összefoglaló ismertetése, kiegészítve Budapest Főváros Levéltára térkép-digitalizálási tapasztalataival is.]

2009

60. Lázár secretarius térképének római másolatai és egy francia metszetkiadó a 16. századi Rómában. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendőös Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. KÖRMENDI Tamás, THOROCZKAY Gábor. Budapest, ELTE BTK, 2009, 35–48. → 52., 66.
61. Történeti földrajz. In: *Levéltári kézikönyv*. Szerk. KÖRMENDY Lajos. Budapest, Osiris – Magyar Országos Levéltár, 2009 (Osiris kézikönyvek), 68–81, 83–84.
62. Partium. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 9. köt. *Pálffy-rénes forint*. Budapest, Balassi, 2009, 64–65.

2010

63. A levéltár szak hatvanadik születésnapjára. In: „Vedd ezeket az iratokat...”. *Jubileumi kötet az ELTE levéltár szak alapításának hatvanadik évfordulójára*. Szerk. MIHALIK Béla, ZARNÓCZKI Áron. Budapest, ELTE BTK Történelem Segédtudományai Tanszék – ELTE Egyetemi Levéltár, 2010, 106–119.
64. szabad királyi város. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 10. köt. *reneszánsz–Szeben nyomdászata*. Budapest, Balassi, 2010, 419–425.
65. ~ – Izsák Éva: Történeti földrajz. In: *Pannon enciklopédia*. [6. köt.] *Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. Főszerk. KARÁTSON Dávid. [3. kiad.] Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2010, 491–493. [A szerkesztő nincs feltüntetve. Az 557. oldalon lévő főszerkesztői utószó szerint a kötet a „Pannon enciklopédia”-sorozat újrakiadása, de a 42. tétel utánnomása.] → 32., 36., 42.

2011

66. Roman Copies of the Map of Lazarus Secretarius and a French Publisher of Prints in 16th Century Rome. *Acta historiae artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 52(2011), 235–249. → 52., 60.

67. Temesi bánság; Tengermellék. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 11. köt. *Széchenyi–teuton lovagrend*. Budapest, Balassi, 2011, 428–430, 470.
68. 16 szepesi város. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna. 12. köt. *Teutsch–vízjel*. Budapest, Balassi, 2011, 67.

2013

69. AA. VV. *La politica, la scienza, le armi*. Luigi Ferdinando Marsili e la costruzione della frontiera dell'Impero e dell'Europa. A cura di Raffaella Gherardi. Bologna, Clueb, 2010. [Ismeretítés]. *Rivista di studi ungheresi* 12(2013), 1. sz., 196–199.
70. (1.) *Pubblicazioni dell'Accademia d'Ungheria in Roma (1925–)*. (2.) [Pubblicazioni]. [Online bibliográfia a Római Magyar Akadémia honlapján az Akadémia és történeti intézete kiadványairól, ill. az itáliai és vatikáni magyar forráskiadványokról.] <http://www.roma.balassiintezet.hu/it/publicazioni/> (A letöltés ideje 2013. december 20.)

II. Szerkesztőbizottsági tagság, lektorálás, közreműködés

1984

71. BÉL Mátyás: *Magyarország népének élete 1730 táján*. Vál., ford., s. a. r., bev. WELLMANN Imre. A Magyarország mezőgazdaságáról című rész bevezetését ford. PÜSPÖKI NAGY Péter. Budapest, Gondolat, 1984 (Történetírók tára). [A 35. oldal utalnak arra, hogy a Magyarország mezőgazdaságáról című munka latin alapkéziratának Lukács Károly szövegkiadásával való összevetés Oszvald Ferenc, Jánossy István, majd ~ közreműködésével készült.]

1985

72. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–1985*. Szerk. SINKOVICS István, a szerkesztésben közreműködött ~, MUSZKA Erzsébet, SZÖGI László. Budapest, ELTE, 1985.

1986

73. *Török Bálint deákjának Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékirata 1555, 1585. A kézirat hasonmása és betűhú átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Készült az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani

Tanszékén. Az előkészítő munkacsoport tagjai E. ABAFFY Erzsébet, KOZOCSA Sándor, ~ közreműködésével. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1986 (A magyar nyelvtörténet forrásai 1.). [A kötet ténylegesen 1987-ben jelent meg.] → 81–83.

1987–1993

74. *Új Történelmi Tár. Fontes minores ad historiam Hungariae spectantes* (Budapest, Akadémiai Kiadó) sorozatának szerkesztőbizottsági tagja. [Ez a Magyar Történezszek Nemzeti Bizottságának Forráskiadási Bizottsága kiadványsorozataként látott napvilágot; összesen 7 kötet jelent meg.]

1991

75. *Középkori leveleink (1541-ig)*. Szerk. HEGEDŰS Attila, PAPP Lajos. Egyetemi segédkönyv. Készült az ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszékén. Az előkészítő munkálatok résztvevői E. ABAFFY Erzsébet, ~, DRASKÓCZY István, ÉRSZEGI Géza, É. SIN Ágota, FÜLEP Katalin, GERICSNÉ LADÁNYI Erzsébet, W. SCHILLER Judit. A munkálatokat BENKŐ Loránd irányította. Lektorálta BARTA GÁBOR, SZAKÁLY Ferenc. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991 (Régi magyar levéltár 1.) → 84.

76. *Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézírata. XVII. század eleje*. A nyelvemlék betűhív átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi és a jegyzeteket írta E. ABAFFY Erzsébet, KOZOCSA Sándor. A bevezető tanulmányokat írta SINKOVITS István, J. FODOR Adrienne, E. ABAFFY Erzsébet. [A névmutató összeállításában közreműködött ~ és ÁGOSTON GÁBOR.] Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1991 (A magyar nyelvtörténet forrásai 2.) [A közreműködésért a kiadók a 277. oldalon mondanak köszönetet. ~ a földrajzi és személynévmutató összeállításához nyújtott szaktanácsadást.]

2002

77. REISZ T. Csaba: *Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismeretése*. Budapest, Cartofil, 2002. [A szerző a 6. oldalon mond köszönetet ~-nak munkája lektorálásáért.] → 45.

2004

78. TOMKA SZÁSZKY János: *Magyarország első történelmi atlasza. Magyarország történelmi és közigazgatási atlasza (1751). Bevezetés az ókori és középkori Magyarország földrajzába (Introductio) (1781)*. A térképmagyarázatokat

írta TóTH Gergely. Az *Introductio* szövegét ford., jegyz., bev. TóTH Gergely, Török Enikő, a névmutatót készítette Török Enikő. Lektorálta ~, Plihál Katalin, Thoroczky Gábor. Budapest, Képzőművészeti, 2004.

2008

79. *Hősök. Akik a nemzetért éltek, haltak.* Szerk. SIMON István, s. a. r. GÁSPÁR Katalin. Szerzők: BÚTI Csaba et al. Fotók: ~ (Olaszország), BARCZI Attila, BLAUMANN Teréz (Törökország) et al. Grafika: BASSOLA Dániel. Budapest, Totem, [2008], 448p. [A 434–448. oldalon lévő képjegyzék alapján nem azonosítható, hogy ~ mely felvételeket készítette.]

III. A Bak Borbáláról szóló vagy vele kapcsolatos irodalom, műveinek ismertetése

1981

80. SÁRY István: Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatása 1743–1778. *Műhely* 4(1981), 4. sz., 121–122. → 6.

1988

81. SZELESTEI N. László: Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkacsoport tagjai: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor (Bak Borbála közreműködésével). Bp., 1986, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A magyar nyelvtörténet forrásai 1.). *Magyar Könyvszemle* 104(1988), 1. sz., 89. → 73.

1989

82. K. S. G.: Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének Naplótöredéke (1555) és Emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhú átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi: E. Abaffy Erzsébet és Kozocsa Sándor. Közreműködött: Bak Borbála. Bevezette E. Abaffy Erzsébet. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest, 1986. [6] + VII + [151]l. (A magyar nyelvtörténet forrásai 1.) [Ismertetés.] *Hungarológiai értesítő* 11(1989), 3–4. sz., 534–535. → 73.

1994

83. LÓRINCZI Réka: A Magyar Nyelvtörténet Forrásai első két száma. *Magyar Nyelv* 90(1994), 2. sz., 225–232. [Ismertetés a 73. tételről, ~ említve a 226. oldalon.] → 73.
84. Kiss András: Középkori magyar levelek. Középkori magyar leveleink (1541-ig). Szerkesztette Hegedűs Attila és Papp Lajos. (Régi Magyar Levéltár I.) Bp. 1991. 774 lap. [ismertetés]. *Erdélyi Múzeum* 56(1994), 3–4. sz., 91–93. [A 92. oldalon említi ~ közreműködését is.] → 75.

1996

85. *Magyar és nemzetközi ki kicsoda 1996. Több mint 14 000 kortársunk életrajza.* Főszerk. HERMANN Péter. Budapest, Biográf, 1996, 45. → 87., 88., 92., 96.

1997

86. „A könyvtárosság híd a jelenben a múlt és a jövő között” — beszélgetés Bak Borbálával, az ELTE BTK Könyvtártudományi-Informatikai Tanszékének vezetőjével. Riporter: POGÁNY György. *Könyvtári levelezőlap* 9(1997), 10. sz., 12–13.
87. *Magyar és nemzetközi ki kicsoda 1998. Több mint 14 000 kortársunk életrajza.* Főszerk. HERMANN Péter. Budapest, Biográf, 1997, 49. → 85., 88., 92., 96.

1999

88. *Ki kicsoda 2000. Magyar és nemzetközi életrajzi lexikon, csaknem 20 000 kortársunk életrajza.* Főszerk. HERMANN Péter. Budapest, Greger-Biográf, 1999, [1. köt.], 73. → 85., 87., 92., 96.

2000

89. DOMINKOVITS Péter: Korreferátum Bak Borbála előadásához. Észrevételek a kora újkori magyar nyelvű források közreadásáról nyugat-dunántúli példák alapján. *Fons* 7(2000), 1. sz. *A történeti források kiadásának módszertani kérdései.* Szerk. KENYERES István. Az 1999. december 8-án tartott, Budapest Főváros Levéltára, Fons, Magyar Történelmi Társulat által szervezett Levéltári Nap előadásai, 139–146. → 38.
90. TRINGLI István: Bak Borbála: Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig. Példatár Magyarország történeti topográfiájához. (História Könyvtár, Monográfiák 9/I–II.) Bp. 1997. I. k. 183 o. + 5 térképlap; II. k. 99. o. *Századok* 134(2000), 1. sz., 251. → 27–28.

2001

91. BÄCHER Iván: Lelkiismeret-furdalás. *Népszabadság* 69. évf., 262. sz., 2001. november 10. (szombat), Hétvége melléklet, 31. → 100.
92. *Biográf ki kicsoda 2002. Kortársaink életrajzi lexikona*. Főszerk. HERMANN Péter. Budapest, Enciklopédia, 2001, 78. → 85., 87., 88., 96.

2003

93. A szerkesztőség [KENYERES István]: Bak Borbála 60. születésnapjára. *Fons* 10(2003), 2. sz. *Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére*, [189.]
94. Kis Péter: Bak Borbála szakirodalmi munkásságának válogatott bibliográfiája (1973–2003). *Fons* 10(2003), 2. sz. *Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére*, 319–324.
95. VEREBINÉ FEHÉR Katalin: 475 éves a Lázár-térkép. *Geodézia és kartográfia* 55(2003), 5. sz., 44–45. [Az Országos Széchényi Könyvtárban 2003. március 21-én megrendezett konferenciát, közöttük ~ előadását is összefoglalja, utóbbiról a 44. oldalon ír.]
96. *Biográf ki kicsoda 2004. Kortársaink életrajzi lexikona*. Főszerk. HERMANN Péter. Budapest, Poligráf, 2003, [1. köt. A–K], 70–71. → 85., 87., 88., 92.

2004

97. *Who is who Magyarországon*. [Magyarország vezető személyiségeinek életrajzi enciklopédiája]. 2. kiad. Kiegészítő kötet. *Életrajzi enciklopédia kb. 6.000 új életrajzzal, 2.700 változással és kb. 4.600 névmegjelöléssel, részben fényképpel Magyarország vezető személyiségeiről*. Összeáll. BAKOS György et al. Zug, Hübners blaues Who is Who, 2004, 76. [Az első kiadásban ~ még nem szerepel. Mivel ezután nem élt az adatok frissítésének lehetőségével, a 3. kiadásban (2005) a 93., a 4. kiadásban (2006) a 84., az 5. kiadásban (2007) a 89. oldalon csak névmegjelölés szerepel, az életrajz változatlan szövege az adott kötet CD-mellékletén található meg. A 6. kiadástól (2008) ~ már nem szerepel.]

2005

98. *Ki kicsoda a magyar oktatásban 2005*. Szerk. RADOSICZKY Imre. Budapest, Felvételi Információs Szolgálat [DFT-Hungária Kft.], 2005, 17. [A kiadvány 2006. és 2007. évi kiadásában ~ már nem szerepel.]
99. *MTI ki kicsoda 2006. Kortársaink életrajzi lexikona*. Főszerk. HERMANN Péter. 1. köt. A–K. Budapest, Magyar Távirati Iroda, 2005, 75.

2008

100. BÄCHER Iván: A tanárember (Bak Borbála). In: Uő: *Névsorolvasó*. Budapest, Ulpius-ház Könyvkiadó, 2008, 18–21. → 91.

2009

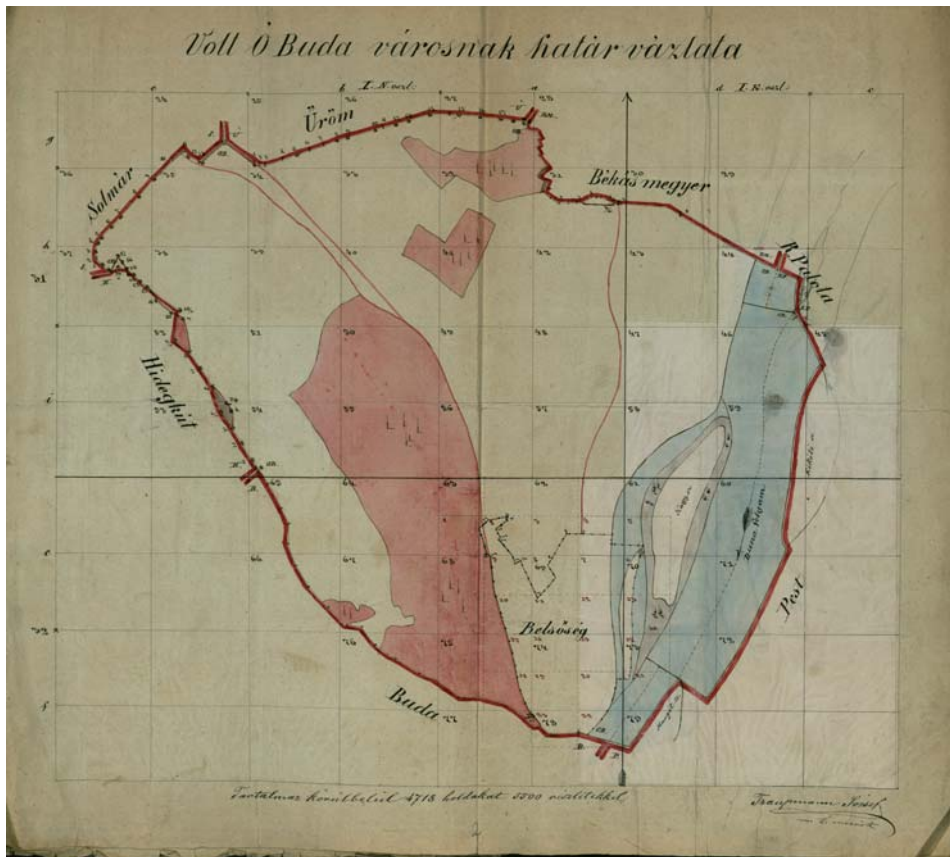
101. *MTI ki kicsoda 2009. Kortársaink életrajzi lexikona*. Főszerk. HERMANN Péter. Budapest, Magyar Távirati Iroda, 2009, 47.

2011

102. GYERTYÁNYFY András: Magyarország történeti topográfiájának tanítása a történelemórán. *Történelemtanítás. Online történelemdidaktikai folyóirat* (XLVI.) Új folyam 2(2011), 2. sz. Műhelykonferencia a történelemtanításról. http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2011/06/02_02_06_Gyertyanfy.pdf, ill. elektronikusan archivált formában http://www.epa.hu/01900/01954/00006/pdf/EPA01954_tortenelemtanitas_02_02_06_Gyertyanfy.pdf (A letöltés ideje: 2013. december 20.) → 27–28., 43.

MELLÉKLET

Képmelléklet Török Enikő tanulmányához

Óbuda határleírásának térképe 1874-ből
(MNL OL S 79 No. 602/11.)

Képmelléklet Körmendi Tamás tanulmányához

1. A magyar király (I. Lajos) címere Gelre herold 1370 után készült címerkönyvében, Dalmácia címere a negyedik pajzsnegyedben (Gelre 52v.)

2. Zsigmond második magyar királyi kettős pecsétjének előlapja, Dalmácia címere a trónon ülő uralkodó alakját körbevevő címerkoszorú negyedik helyén (a király jobb térdével) látható (1418: DL 8295.)

3. Zsigmond második magyar királyi kettős pecsétjének hátlapja, Dalmácia címere a központi pajzsot körbevevő címerkoszorú negyedik helyén (a nagypajzs mellett heraldikai értelemben jobbra lent) látható (1418: DL 8295.)

4. Mátyás első magyar királyi titkos pecsétje, Dalmácia címere a pajzs harmadik negyedében (1460: DL 39298.)

5. Mátyás második magyar királyi titkos pecsétje, Dalmácia címere a központi pajzsot körbevevő címerkoszorú negyedik helyén (1465: DL 16284.)

6. Mátyás magyar királyi bírói pecsétje, Dalmácia címere a pajzs harmadik negyedében (1488: DL 11993.)

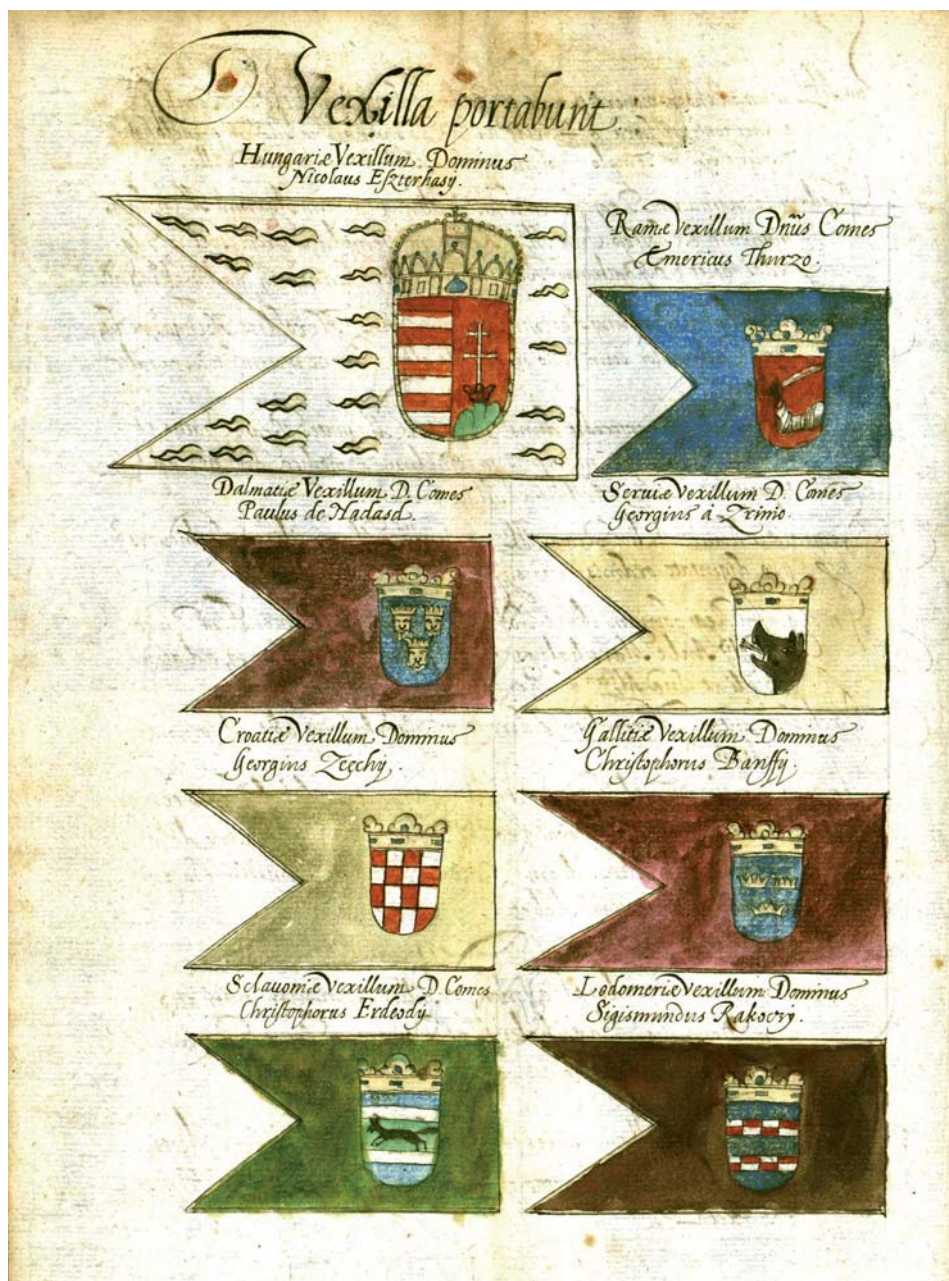

7. Mátyás király címere a Johannes Regiomontanus Canones című munkáját tartalmazó corvinában az 1460-as évek második feléből. Dalmácia címere a harmadik pajzsnegyedben látható (OSZKK Cod. Lat. 412.)

Képmelléklet Pálffy Géza tanulmányához

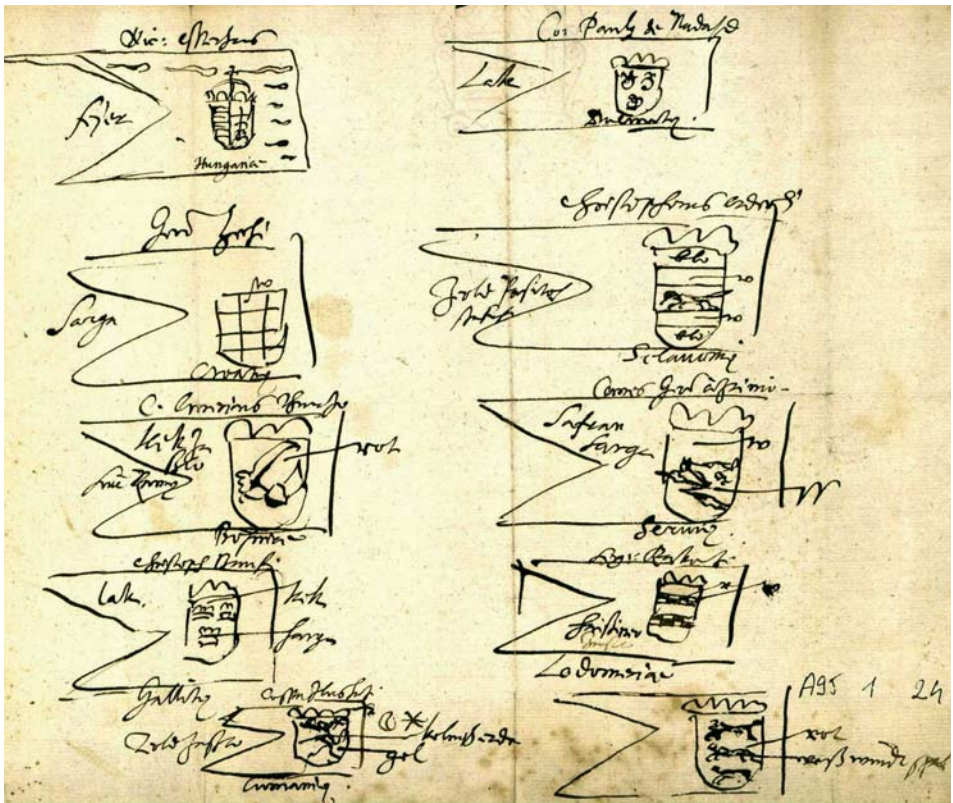
1. Magyarország, Dalmácia, Horvátország és Bosznia, fiktív zászlaja
I. Miksa császár Triumphzugjában (1512–1515) (Albertina, Wien)

2. A Magyar Korona országainak zászlói II. Ferdinánd koronázási rendtartásában (1618, Pozsony) (1. oldal) (MNL OL)

3. A Magyar Korona országainak zászlói II. Ferdinánd koronázási rendtartásában (1618, Pozsony) (2. oldal) (MNL OL)

4. A Magyar Korona országai koronázási zászlóinak tervei
II. Ferdinánd koronázási rendtartásához (1618, Pozsony) (MNL OL)

5. A Magyar Korona országainak koronázási zászlói II. Lipót 1790. évi pozsonyi koronázásán (DECSY 1792, V. tábla)

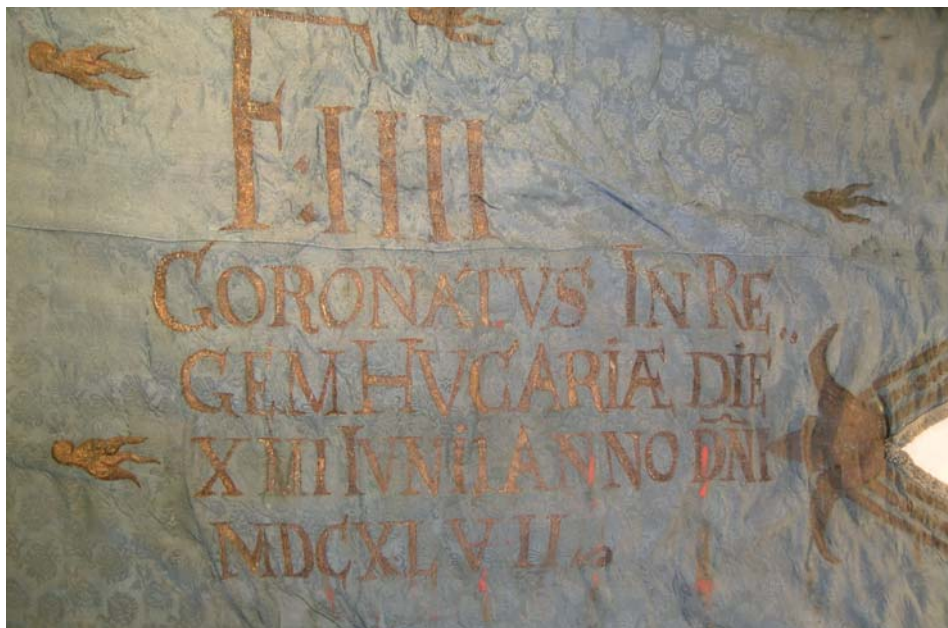
6. Dalmácia zászlaja I. Ferdinánd bécsi temetési szertartásán (1565) (Wien Museum)

7. Horvátország zászlaja I. Ferdinánd bécsi temetési szertartásán (1565)
(Wien Museum)

8. Szlavónia zászlaja I. Ferdinánd bécsi temetési szertartásán (1565)
(Wien Museum)

10. Horvátország zászlaja IV. Ferdinánd 1647. június 16-i pozsonyi koronázásáról (hátdali felirat) (EP, Schatzkammer)

12. Horvátország zászlaja IV. Károly 1916. december 30-i budapesti koronázásáról (MNM)

11. Dalmácia zászlaja IV. Károly 1916. december 30-i budapesti koronázásáról (MNM)

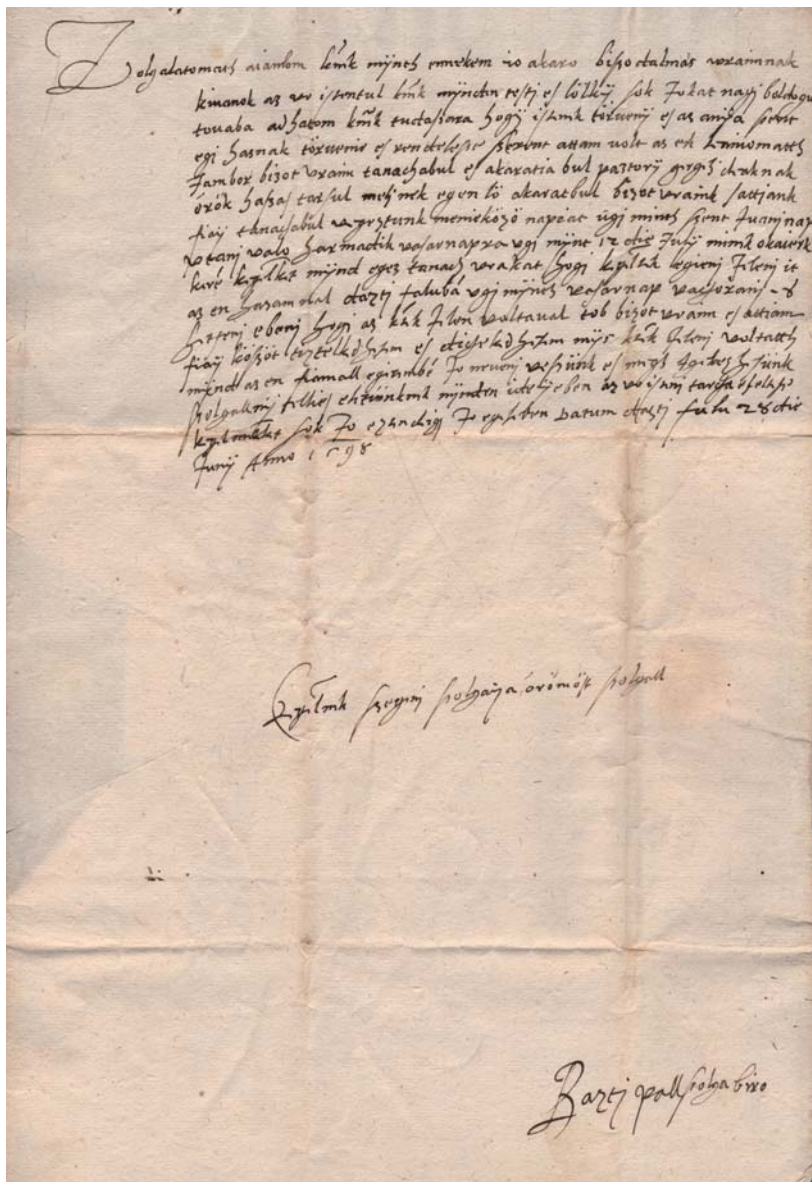

13. Szlavónia zászlaja IV. Károly 1916. december 30-i budapesti koronázásáról (MNM)

9. Horvátország zászlaja IV. Ferdinánd 1647. június 16-i pozsonyi koronázásáról (EP, Schatzkammer)

Képmelléklet Dominkovits Péter tanulmányához

1. Baszty Pál szolgabíró levele Sopron városához, Dasztifalu, 1598. jún. 28.
(MNL GyMSM SL SVL, Lad. XXVIII. et CC. fasc. 2. nr. 110.)

1b. *Baszty Pál* szolgabíró gyűrűspecstjének lenyomata
(az 1. sz. levél hátoldaláról)

3b. *Ajkay Ferenc* gyűrűspecstjének lenyomata
(a 3. sz. levélen)

A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13.

Dr. Bak Borbála történész, egyetemi docens. Középkorai tanulmányait a Fazekas Mihály Gimnáziumban végezte (1958–62), ezután nyomdaipari szakmunkástanuló (1962–64), majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar történelem–könyvtár szakos hallgatója (1965–70). Az ELTE BTK Központi Olvasótermében könyvtáros (1970–72), a Történelem Segédtudományai Tanszék tanársegéde (1972), adjunktusa (1980), majd docense (1996). Emellett az ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék tanszékvezetője (1997–98) és a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem óraadó tanára (1998–), 1995-től a történelemtudományok kandidátusa. Kutatási és oktatói tevékenysége a kutatómódszertan, a történeti földrajz és a kartográfiatörténet, a magyar paleográfia, a város-történet, a jogtörténet és az egyetem-történet számos területét érinti.

A száraz életrajzi adatokon túl sokunk számára: a Tanárnő. Történelem- és levéltárosgenerációk nagy hatású, igényességről és szakmai felkészültségről híres oktatója. Kutatás-módszertani, történeti földrajzi, térképtörténeti és iratolvasási órái életre szóló útravalót, szakmai látásmódot, követendő példát jelentenek tanítványainak. Ebben a kötetben a tanítványok és pályatársak köszöntik 70. születésnapja és negyven évnyi oktatói munkássága alkalmából olyan tanulmányokkal, amelyek az általa oktatott és kutatott témákat érintik.

